СТУДІЇ

З АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

99

ТОМ 5

ДРУГА МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

ГЕТЬМАН ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

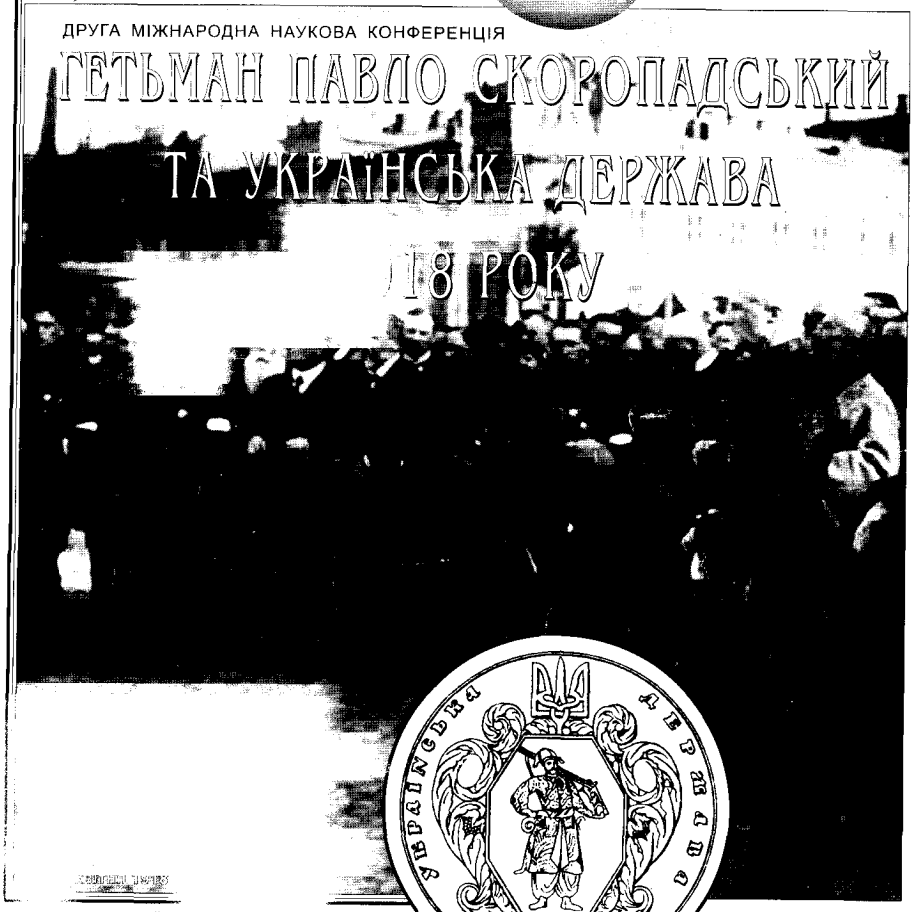

КИЇВ ... ОСТЯНЕЦЬ 21 – 23 ТРАВНЯ 1998

Головне архівне управління України

Український державний науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства
(УДНДІАСД)

СТУДІЇ
з архівної справи та документознавства

0170-1

STUDY
on the archives and records sciences

Том п'ятий
Fifth volume

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Київ -1999

ББК 79.3я 53
С88

Редакційна колегія:

Ляхоцький В.П. (головний редактор),
Матяш І.Б. (заступник головного редактора),
Федорова Л.Н. (відповідальний секретар),
Боряк Г. В., Бутич І. Л., Глизь І. І., Денисенко А. В., о. Димитрій (Рудюк), Дубровіна Л. А., Калакура Я. С., Кулешов С. Г., Ларін М. В. (Росія), Мацюк О. Я., Німчук В. В., Папакін Г. В., Пиріг Р. Я., СергійчукВ. І., Смолій В. А., Ульяновський В. І., Федосов В. В. (Білорусь), Христова Н. М., Шандра В. С., Шурубура А. А.

Редакційна рада:

Борисевич С. О. (Кам'янець-Подільський), Гика В. М. (Луцьк), Гурбова Л. В. (Сімферополь), Карпова А. В. (Херсон), Марущак О. В. (Київ), Метальнікова Н. Б. (Донецьк), Рєзнікова В. В. (Харків), Хаварівський Б. В. (Тернопіль), Царьова Н. М. (Львів)

Рекомендовано до друку Вченою Радою Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства забороняється. Редколегія не завжди поділяє точку зору авторів, зберігає оригінальний стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати тексти. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на «Студії з архівної справи та документознавства» обов'язкове.

Видання зареєстровано Вищою Атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання з спеціальності "Історичні науки"
(Бюлетень ВАК України, 1999, № 4, с. 47)

ISBN 966-625-012-8

ГОЛОВНЕ АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАН УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ім. В. ЛИПИНСЬКОГО (США)

Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ
125-річчю від дня народження П. П. Скоропадського
та 80-річчю утворення Української
гетьманської Держави

Київ-1999

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ: *О. Бай, Г. Боряк, В. Верстюк, О. Коваленко, С. Кульчицький* (співголова Оргкомітету), *М. Лукашевич, В. Ляхоцький, Л. Новохатько, Г. Папакін* (виконавчий секретар Оргкомітету), *Я. Пеленський, Р. Пиріг* (співголова Оргкомітету), *П. Сохань, Г. Темко, О. Скоропадська-Отт, І. Усенко, А. Шевченко*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ: *Р. Пиріг* (голова), *С. Кульчицький,* (співголова), *В. Ляхоцький, Я. Пеленський* (співголова), *Л. Дубровіна, О. Копиленко, Г. Папакін, П. Сохань*

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР: *Г. Папакін*

РЕДАКТОРИ: *Л. Васько, О. Бондаренко*

ISBN 966-625-012-8

© Головне архівне управління України, 1999
© УДНДІАСД, 1999
© Автори статей, 1999

ЗМІСТ

Передмова ... 7

Руслан Пиріг. До учасників конференції (вступне слово) ... 9

Станіслав Кульчицький. Місце гетьманської держави в українському державотворчому процесі 1917-1920 рр. ... 10

Павло Сохань. Досвід та уроки державотворення Гетьманату в контексті сучасності ... 12

Георгій Папакін. Павло Скоропадський: постать на тлі епохи ... 14

Олександр Копиленко. Організація влади та законодавство Української Держави ... 20

Аделіна Грищенко. Спектр основних політичних сил в Україні періоду Гетьманату (1918 р.) ... 24

Віталій Яценко. Павло Скоропадський та українські патріотичні сили у 1918 р. ... 30

Володимир Потульницький. Шляхта і консервативна державна ідея в Україні у XIX-XX ст.: проблеми історіографії та історіософії ... 33

Степан Гелей. Гетьманат Павла Скоропадського в українській консервативній політичній думці ... 38

Тетяна Бевз. Українська партія соціалістів-революціонерів у період Гетьманату ... 46

Радій Вєтров. Ставлення до Української Держави українських та російських соціалістичних партій ... 50

Ірина Іванько, Костянтин Колесников. Монархічні концепції в українській історико-політичній літературі XVII-XVIII ст. ... 52

Костянтин Колесников. Ідея монархії в українській історіографії другої половини XIX ст. ... 57

Кирило Галушко. Гетьманська ідеологія В. Липинського 1920-1929 рр.: проблеми інтерпретації ... 64

Олена Любовець. Партія боротьбистів за часів Української Держави ... 70

Федір Проданюк. Українська Держава і країни Четверного союзу: основні напрямки взаємовідносин ... 73

Йоханнес Ремі, Віктор Пилипенко. Відносини між Україною та Фінляндією в 1918 р. ... 77

Сергій Борисенко. Українсько-російські відносини у квітні–грудні 1918 р. ... 81

Сергій Михальченко. М.В.Довнар-Запольський у Києві в 1918 р.: взаємини Білоруської Народної Республіки і Української Держави ... 83

Володимир Сергійчук. Кримська політика гетьмана Павла Скоропадського ... 84

Андрій Іванець. Кримський вектор політики Павла Скоропадського: новий підхід чи наслідування Центральної Ради? ... 88

Борис Малиновський. Державні службовці Гетьманату та «німці»: деякі аспекти сприйняття ... 91

Іван Толокньов. Проблема залізничного транспорту в діяльності гетьманського уряду ... 97

Віталій Бондар. Створення торгово-промислових палат в Українській Державі (на матеріалах Держархіву Запорізької області) ... 100

Павло Гай-Нижник. Фінансова політика уряду Української Держави 1918 р. ... 102

Олександр Тимощук. Боротьба українських та австро-німецьких військ з махновцями (лютий — грудень 1918 р.) ... 108

Олена Загорецька. Організація діловодних служб Державного Сенату Української Держави ... 113

Володимир Сідак. Спецслужби Української Держави ... 116

Олег Машевський. Політика уряду гетьмана П.Скоропадського в галузі культури, науки, мистецтва ... 123

Лариса Рева. Культурно-освітні процеси в Українській Державі ... 129

Світлана Кравець. Українська книжка в 1918 р. ... 132

Руслана Маньковська. Музейна справа за часів Гетьманату ... 136
Любов Дубровіна. Створення Національної бібліотеки Української Держави та її концепція ... 139
Владислав Верстюк. Вузлові проблеми вивчення історії Української Держави 1918 р. ... 142
Ірина Матяш. Модель архівної реформи в Україні 1918 р. ... 147
Григорій Рудий. Періодика часів Української Держави про національне мистецтво ... 153
Володимир Ляхоцький. Діяльність І.І.Огієнка по формуванню національних університетів ... 157
Володимир Горелов. Створення Окремої Сердюцької дивізії як основи українських гвардійських частин ... 164
Юрій Вовк. Організація військових судів за Гетьманату ... 166
Василь Ульяновський. Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1918 р.: два церковно-політичні контексти ... 168
Андрій Стародуб. Організація управління Православної Церкви в Україні восени 1918 р.: автономія канонічна і фактична ... 177
Олег Ігнатуша. Православна церква на Катеринославщині у 1918 р. ... 181
Галина Ярова. Постать гетьмана Павла Скоропадського в експозиції Музею гетьманства ... 187
Юрій Терещенко, Тетяна Осташко. Вільгельм Габсбург — Василь Вишиваний: з історії життя та діяльності ... 189
Ірина Войцехівська. Всеволод Петрів: незнана спадщина (за матеріалами родинного архіву Святослава Петріва в США) ... 195
Микола Крячок. Роль М.П.Василенка в культурно-освітній розбудові Української Держави (за документами особового фонду ЦДАМЛМ) ... *198*
Андрій Непомнящий. Українські історики та вивчення Криму в 1918 р. ... 200
Петро Радько. Державотворча діяльність українських істориків у гетьманському уряді (за оцінкою П.П.Скоропадського) ... 202
Юрій Телячий. Діяльність М.П.Василенка за спогадами гетьмана ... 208
Світлана Приступа. Орест Левицький — один із фундаторів Української Академії наук ... 210
Оксана Дудко. Олександр Гнатович Лотоцький: якою бути українській церкві? ... 211
Ростислав Васьковський. Листопадове повстання 1918 р.: «петлюрівська авантюра» чи «національна революція»? ... 215
Андрій Гошуляк. Причини антигетьманського повстання під проводом Директорії ... 219
Анатолій Кентій. ОУН та гетьманський рух у 1930-х — на початку 1940-х рр. ... 222
Юлія Прилепішева. Висвітлення діяльності П.П.Скоропадського в документальних збірниках архівних установ України повоєнних років ... 225
С. Гнатюк. Українська зарубіжна історіографія про державний переворот 29 квітня 1918 р. ... 227
Наталія Ковальова. Ставлення української адміністрації до гетьманського перевороту (на матеріалах Подільської та Чернігівської губерній) ... 230
Олег Павлишин. Зовнішньополітична орієнтація західноукраїнського проводу в 1918 р. ... 232
Тетяна Чернявська. Період Гетьманату за документами Держархіву Харківської області ... 236
Сергій Єсюнін. Проскурівський повітовий варто-охоронний курінь (1918 р.) ... 237
Петро Кизименко. Легіон українських Січових стрільців на Єлисаветградщині ... 239
Марина Чиркова. Антигетьманське повстання в Полтаві в листопаді 1918 р. ... 241
Аделія Гура. Селянство Поділля за часів Української Держави ... 244
Галина Вітренко, Валентин Вітренко. Конгрес німецьких колоністів у Новограді-Волинському (1918 р.) ... 247
Володимир Коротенко. Періодична преса Полтави в 1918 р. ... 249
Олена Алтухова. Освітні процеси на Поділлі за часів Гетьманату ... 251
Наталія Вінідіктова. Товариство «Просвіта» в національному відродженні на Поділлі (1918 р.) ... 256
Ігор Срібняк. Репатріаційна діяльність українських дипломатичних і військово-санітарних установ у Європі в 1918 р. ... 259

ПЕРЕДМОВА

21-23 травня 1998 р. у Києві, Чернігові та Тростянці проходила II Міжнародна наукова конференція, присвячена 125-річчю від дня народження останнього гетьмана України П.П.Скоропадського та 80-річчю утворення своєрідного соціального феномену — Української гетьманської держави.

Як відомо, перша така конференція відбулася п'ять років тому, її матеріали були видрукувані в збірнику «Останній гетьман». Проведення другої конференції передбачалося організаційними заходами з відзначення 80-річчя Української революції 1917-1921 рр., затвердженими постановою Кабінету Міністрів України. На її виконання було створено організаційний комітет конференції, до якого увійшли представники Головархіву, Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, інститутів НАН України — історії України, української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, держави і права ім. М.В.Корецького, східноєвропейських досліджень, а також міністерств — культури і мистецтв, оборони, інформації, освіти, Державного комітету у справах національностей і міграції, Спілки архівістів України, Чернігівського педагогічного інституту. Співголовами оргкомітету були обрані заступник директора Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор С.В.Кульчицький та начальник Головархіву, доктор історичних наук, професор Р.Я.Пиріг, виконавчим секретарем — начальник відділу Головархіву, кандидат історичних наук Г.В.Папакін.

Тема конференції зацікавила науковців, архівістів, бібліотекарів, музеєзнавців, широку громадськість і в Україні, і за кордоном. Це зрозуміло, адже постать Павла Петровича Скоропадського (1873-1945) привертає до себе останнім часом все більш пильну увагу як науковців, так і політиків. Блискучий кавалергард, видатний полководець, генерал почту останнього російського царя став 29 квітня 1918 р. гетьманом України, і під його проводом Українська Держава досягла певних успіхів у зовнішній політиці, економічному розвитку, культурному будівництві. Після вимушеного зречення 14 грудня 1918 р. Павло Скоропадський очолив український монархічний рух на еміграції і не залишав політичної арени до кінця життя. Сім з половиною місяців його гетьманату стали складовою частиною історії українського державотворення за доби визвольних змагань 1917-1921 рр. і представляють чималий інтерес для дослідників минулого нашої Вітчизни.

На запрошення взяти участь у конференції відгукнулися вчені з Росії, Фінляндії, Болгарії; почесним гостем на ній була донька гетьмана Олена Скоропадська-Отт, яка разом зі своїм чоловіком, Людвігом Оттом, приїхала зі Швейцарії. Окреме привітання отримано від Головної управи Української гетьманської організацій Америки.

Загалом на адресу оргкомітету надійшло більш як 90 доповідей і повідомлень найрізноманітнішої тематики, тому, відбираючи матеріали до друку, ми змушені подати лише певну їх частину, за нашим переконанням, — найцікавішу та найактуальнішу.

Відкриття конференції відбулося в Києві, в актовому залі Інституту історії України НАН України. Наступного дня конференція продовжила роботу в Чернігові, в приміщенні педагогічного інституту, де пройшли пленарне засідання та робота чотирьох секцій.

23 травня група учасників урочистих заходів відвідала м.Тростянець Ічнянського р-ну Чернігівської області, де колись розміщувався фамільний маєток Скоропадських і до цього часу зберігся унікальний дендрологічний парк, закладений дідом гетьмана, Іваном Михайловичем, у другій половині XIX ст. Тут пройшли дитячі роки Павла Скоропадського, сюди він час від часу навідувався у дорослому віці. Пам'ять про рідний Тростянець він зберігав і в холодному Санкт-Петербурзі, і на еміграції, в Німеччині та Швейцарії.

Загальним підсумком II Міжнародної наукової конференції «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року» є збірник наукових доповідей, що пропонується увазі читачів. У ньому віддзеркалено всі провідні теми, що порушувалися на конференції. Матеріали подаються в мовній та стилістичній редакції їх авторів.

Г. Папакін

До Хвальної Президії Другої Міжнародної наукової конференції "Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року"

Тройч Мищ 29-го квітня 1998 р.

Шановні Пані і Панове!

З запізненням дійшла до нас вістка про скликання наукової конференції з нагоди 125-річчя народин Гетьмана-Відновителя Павла Скоропадського і 80-річчя від утворення Української Гетьманської Держави в 1918 році. На жаль, участі в ній взяти не зможемо, але від імені Головної Управи Української Гетьманської Організації Америки і всього *нашого членства, розкиненого по широких просторах Північної Америки і Канади, щиро вітаємо всі державні* установи, які стали співорганізаторами цієї конференції, а насамперед Головархів, Національну Академію Наук та Спілку Архівістів України, які своїм науковим престижем надали цій конференції ваги і поваги. Вітаємо Президію та всіх учасників цього зібрання і надіємось, що Ви зможете кинути правдиве світло на духовний образ патріота Гетьмана Павла, який рішився взяти на себе тяжке завдання відновлення Гетьманщини. Ми віримо теж, що ця Конференція засвідчить про факт, що відновлення Української Гетьманської Держави повернуло Україну до свого історично-традиційного ладу, а рівночасно з тим Україна відновила і всі свої претензії і права до самобутнього життя на територіях, здобутих працею і кров'ю своїх предків. В додатку, покликаючи на пост голови держави нащадка старого Гетьманського Роду Павла Скоропадського, якого родовід також сягав аж до Великого Князя Володимира, Україна утвердила свій нерозлучний зв'язок із державою Київської Русі. Ми бажаємо учасникам Конференції досягти гарних успіхів в дискусіях і надіємось, що Ви знайдете об'єктивну оцінку того періоду державотворення. Ми теж бажаємо, щоб ця Конференція присвятила досить належної уваги мотивам, що спонукали Гетьмана Павла до проголошення Української Гетьманської Держави, як рівно ж розглянути питання чи існували належні причини для її повалення. Це може послужити нам сьогодні як жива історична лекція і що в обличч грізного ворога консолідувати всі здорові національні сили, а не протистояти існуючій державі. Наслідки такої дії нам всім добре відомі. Дай Боже, щоб ця трагічна помилка в нас вже ніколи більш не повторилася.

Щасти Вам Боже!
Слава Україні!

За Головну Управу
Української Гетьманської організації Америки

Любомир Бей — Голова

Надія Туркевич — Секретар

ДО УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ
(вступне слово)

Шановні учасники конференції! Високоповажна пані Олено!

Друга Міжнародна наукова конференція «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року» проводиться в рамках урядових заходів по відзначенню подій Української революції 1917-1920 рр.

Її організаторами виступають Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, Національна академія наук України, міністерства культури та мистецтв, інформації, низка наукових інституцій.

У роботі конференції бере участь донька гетьмана — Олена Скоропадська-Отт.

Привітаймо її!

Цієї весни збіглися дві дати — 80-річчя Української Держави і 125-літній ювілей Павла Скоропадського. Саме вони стали визначальними у науковій проблематиці нашої конференції.

Гетьманат Павла Скоропадського займає помітне місце в динамічному процесі революційних змагань початку XX століття. Тривале замовчування та фальсифікація історії цього державного утворення вимагають сьогодні, насамперед від істориків, виваженого наукового аналізу його місця і ролі в державних зусиллях тогочасного українства.

Цілком природно, що й донині неоднозначною залишається й оцінка діяльності останнього українського гетьмана, як далеко не одномірними були його зусилля по облаштуванню національної держави в складних умовах внутрішнього життя та багатоманітних зовнішніх впливів.

Шляхи пошуків відповіді на ці складні питання в першу чергу ведуть до архівів. Тому закономірною є присутність у цьому залі поряд з відомими науковцями широкого загалу архівістів.

Усього до участі в конференції подали матеріали 90 осіб. Серед них 14 докторів наук, 21 кандидат наук, 13 аспірантів, 18 професійних архівістів, представники інших галузей знань.

Тільки половина конферентів — кияни, інші представляють близько 20 міст.

Тематика доповідей може бути, до певної міри умовно, розбита на такі напрямки:

внутрішньополітичне життя Української Держави	– 24
проблеми духовно-культурних процесів	– 16
ідейно-правові засади	– 15
громадсько-політичні діячі	– 13
зовнішня політика	– 11
конфесійне життя	– 6.

Наша конференція має пленарні та секційні засідання. Перше пленарне відбудемо сьогодні, тобто 21 травня, у Києві. Програми в учасників є. Друге пленарне та секційні засідання пройдуть у Чернігові. Учасники конференції відвідають також Тростянець.

Отже, дозвольте від імені оргкомітету привітати учасників конференції і оголосити її відкритою.

Р. Пиріг

Станіслав Кульчицький

Місце гетьманської держави в українському державотворчому процесі 1917-1920 рр.

29 квітня 1918 р. у двох місцях Києва відбулися події, які увійшли в історію українського державотворення. Між собою вони тісно пов'язувалися, хоч і заперечували одна одну.

У приміщенні Педагогічного музею на вул. Володимирській засідав вузький склад Центральної Ради — Мала Рада. Майже без обговорення була прийнята Конституція УНР. За спогадами (протокольний запис заключної частини засідання не оформлявся) голову Центральної Ради М.Грушевського проголосили президентом УНР. В Основному Законі посади президента не передбачалося, однак ніхто не звернув на це уваги.

У найбільшому в місті приміщенні цирку П.Крутикова на вул. Миколаївській (тепер — вул. архітектора В.Городецького) проходив Український хліборобський конгрес. Коли в ложі з'явився генерал Скоропадський, у залі пролунали вигуки «Хай живе гетьман!» Після цього головуючий запросив генерала у президію, і той подякував присутнім за те, що вони довірили йому владу. Так народилася Українська Держава гетьмана П.Скоропадського. За один день Україна дістала президента — на кілька годин, і гетьмана — на 26 тижнів.

Ми відзначаємо, хоч і не з державним розмахом, як в радянські часи, 80-річні ювілеї подій національної революції. Було б дивно, мабуть, якби з однаковим ентузіазмом ми згадували і перший, і останній день Центральної Ради. Останній її день і є першим днем правління гетьмана П.Скоропадського. Доводиться обирати: хто висловлює співчуття демократичним традиціям УНР, а хто віддає перевагу гетьманському способу правління.

Як же на оцінку подій 80-річної давнини впливають наші власні позиції — світоглядні і політичні? Такий вплив не сприяє об'єктивній оцінці минулого. До того, що давно стало історією,треба підходити об'єктивно, без викликаних сучасним життям емоцій.

Історію Центральної Ради ми вже знаємо у деталях: є ґрунтовні збірники архівних документів, наукові монографії і статті про події першого року революції. Навіть у політично заангажованих дослідженнях радянської доби систематизовано великий фактичний матеріал.

Навпаки, історію держави гетьмана П.Скоропадського ще не написано. Нема жодного документального збірника, хоч в архівах є десятки фондів, які досить повно відбивають піврічне існування Української Держави 1918 р. Крім монографії Д.Дорошенка, нема фундаментальних досліджень з цієї теми українською мовою[1]. Цінність названої монографії обмежена, бо автор очолював МЗС Української Держави і не міг свідчити об'єктивно. В радянській історіографії гетьманська держава навіть не згадувалася, все зводилося тільки до висвітлення однієї теми — партизансько-підпільної боротьби з австро-німецькими окупантами. Треба визнати, однак, що в Москві та Києві в 30-х рр. з'явилися добре упорядковані збірники архівних документів про окупаційний режим в Україні[2]. Це — передрук німецьких і австро-угорських документів, з аналізу яких випливає багато важливих висновків щодо взаємовідносин окупаційних властей і гетьманського уряду, ступеня залежності останнього від німецького командування, політики П.Скоропадського в різних сферах суспільного життя. Якщо можна говорити про політику, то це означає, що гетьманський уряд мав певний ступінь незалежності від держав, з якими Україна уклала Брестський мир.

Завдяки сприянню Олени Скоропадської-Отт в Україні побачили світ «Спогади» П.Скоропадського[3]. У цій книзі вміщено аналітичну передмову Я. Пеленського, яка має характер самостійного наукового дослідження. Лаконічно, але ґрунтовно Я.Пеленський зупиняється на багатьох дискусійних проблемах, висловлюючи власну точку зору. Проте висновки вченого, як і всіх його попередників, не обґрунтовані архівним матеріалом. Я.Пеленський ґрунтує їх твердженнями самого гетьмана, спогади якого суб'єктивні, як і будь-які інші мемуари.

Пострадянська історична література про добу гетьмана П.Скоропадського майже вичерпується монографією Ю.Павленка і Ю.Храмова[4] та посібником О.Л.Копиленка і М.Л.Копиленко, які побудовані на обмеженому фактичному матеріалі, без використання неопублікованих першоджерел. Щоправда, в останні роки історію Української Держави починають інтенсивно досліджувати молоді вчені. В їх дисертаціях вперше піднято великий масив архівних фондів, які раніше були недоступні для дослідників. Як і має бути за правилами ВАК України, основні висновки авторів публікуються, але здебільшого у раритетних виданнях. Лише з великою натяжкою можна вважати, що вони введені у науковий обіг.

Недослідженість цієї проблематики сприяє появі нових міфів, які у невластивому світлі окреслюють місце держави останнього гетьмана в історії українського державотворення. Вони або романтизують дії гетьмана, або, навпаки, дегероїзують цю неперсічну людину. А в буденній свідомості події 1918 р. ототожнюються з фактологією талановитої п'єси М.Булгакова «Дні Турбіних». Телевізійну інтерпретацію цієї п'єси з цілим сузір'ям яскравих виконавців бачили мільйони людей. Багато достовірних деталей булгаковської п'єси «працюють» на авторську концепцію — білогвардійську в своїй основі, тобто глибоко ворожу українському національно-визвольному руху. Не випадково колишній наркомнац, а потім генсек Сталін високо цінував п'єсу, в якій на фоні протиборства двох «відживаючих» сил ненав'язливо, але невідворотно виринає третя сила — бронепоїзд під червоним прапором.

© С. Кульчицький

Серед проблем короткої історії Української Держави виділяються декілька основних. Найголовнішим є, мабуть, питання: чи слід розглядати гетьмана П.Скоропадського як маріонетку німецького кайзера?

Ясно, що Німеччина була в Україні окупаційною силою. Окупанти прагнули вивезти якомога більше продовольства і сільськогосподарської сировини для своєї знемагаючої у війні економіки. Але вони розплачувалися за вивезене, чим могли. Коли не могли, визнавали свій борг. Борги Німеччини Україні були списані тільки за Рапалльською угодою, укладеною радянським урядом Х.Раковського з урядом Веймарської республіки у 1922 р. У ситуації, яка склалася в 1918 р., ніхто в Берліні не думав, що їм робити з Україною на майбутнє. Зі Скоропадським окупанти поводилися як з союзником, а не найманцем.

Проте у формуванні саме такого ставлення з боку німецької адміністрації особливих заслуг П.Скоропадського не було. Пріоритети і цілі Німеччини щодо України зафіксовані у Брестському мирному договорі, укладеному з урядом Центральної Ради. Судячи з документів, вперше опублікованих у збірнику «Крах германской оккупации на Украине» (М., 1936), перед німецькою адміністрацією в кінці березня — на початку квітня 1918 р. стояла дилема: або перетворити Україну в офіційно окуповану територію, подібно до Бельгії чи Польщі, або впливати на події в ній опосередковано, через місцевий національний уряд. Співробітництво з соціалістами Центральної Ради для німецької військової адміністрації виявилося неможливим. Тільки тому її ключові особи почали схилятися до рішення про перетворення України в генерал-губернаторство, безпосередньо підпорядковане Берліну. Такий варіант від початку розглядався як крок, небажаний політично, невигідний і незручний у військовому відношенні. Коли з'явилася можливість спертися на генерала П.Скоропадського, німецька адміністрація постаралася її використати.

Ототожнювати кайзерівську окупацію з гітлерівською не можна в жодному разі. Умови 1918 і 1941-1942 рр. були різні з багатьох причин. Чи не найбільше значення мала фаза війни, в якій перебувала окупаційна держава: програшна у першому випадку та виграшна у другому.

Чи випливає звідси, що гетьман був вільний у своїх діях? Відповідь дає порівняння культурних і військових аспектів його діяльності. За півроку П.Скоропадський зробив дуже багато в галузі культури: півтори сотні українських гімназій, перші українські університети, заснування Академії наук, Національного архіву, Українського національного театру тощо. Німці тут не перешкоджали.

До організації національної армії гетьман підійшов так само грунтовно. Планувалося створити вісім армійських корпусів, гвардію, танкові частини, ескадрільї — все на найвищому технічному рівні. Проте реально зроблено було дуже мало, головним чином — через опозицію німецького командування. Окупантам було вигідно, щоб Україна платила за «послуги» їх військ, а не утворювала власні збройні сили. Як згадував А.Денікін, «німці всіляко протидіяли організації української армії, вважаючи її небезпечною для себе»[6].

На які соціальні сили гетьман робив ставку? Відповідаючи на це питання, історики здебільшого вказують на утворений у травні 1918 р. Союз промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (ПРОТОФІС).

У своєму універсалі від 29 квітня 1918 р. П.Скоропадський заявив, що приватна власність є фундаментом культури і цивілізації. Виходячи з цього, він скасував революційні закони Тимчасового уряду Росії і Центральної Ради, які суперечили праву приватної власності[7]. Не дивно, що гетьман здобув політичну підтримку великих власників. Ці сили мали яскраво виражену проросійську орієнтацію, але вони пробачили гетьману спроби будувати незалежну Українську Державу. Соціальна програма гетьмана важила для них більше, ніж національна.

Однак для самого П.Скоропадського особливу вагу мала підтримка головної соціальної сили у будованій ним державі — українського селянства. Історики не беруть до уваги того, що гетьман збирався взагалі ліквідувати поміщиків як соціально-економічну верству, хоч цивілізованими, а не більшовицькими засобами. 8 червня 1918 р. було схвалено аграрний закон, за яким приватне землеволодіння обмежувалося 25 десятинами на одну особу. Державному земельному банку надавалося необмежене право придбання земель з метою продажу селянам у розмірах, необхідних для збільшення їх землекористування не вище означеної законом межі[8].

Відомо, що В. Винниченко ставився до гетьмана вкрай упереджено і в своїх надзвичайно суб'єктивних мемуарах вважав його «підставною, нікчемною фігурою, манекеном і декорацією». Тим переконливішим є таке судження цього непересічного політика, сформульоване на цій же сторінці: П.Скоропадський щиро хотів забезпечити собі симпатії з боку класу дрібних, а не великих земельних власників[9]. Наявний фактичний матеріал підтверджує цей висновок, зроблений по гарячих слідах подій.

Трагедія гетьмана полягала в тому, що його державотворча програма виявилася несумісною з політикою Німеччини та Австро-Угорщини як окупаційних держав. Кайзерівська Німеччина мала особливі претензії якраз до тієї соціальної сили, на яку бажав спертися гетьман — заможних селян. Не бажаючи за безцінь продавати хліб і сільськогосподарську сировину гетьманській адміністрації, яка мала відповідні зобов'язання за умовами Брестського мирного договору, селянство піднялося на боротьбу. Особливе роздратування у селян викликало повернення поміщиків у свої маєтки. Пролетаризовані й заможні селяни майже однаковою мірою вже вважали поміщицьку власність своєю. В результаті гетьман позбувся будь-якої соціальної опори в українському суспільстві.

Своїм універсалом від 29 квітня 1918 р. П.Скоропадський зосередив в своїх руках виконавську, законодавчу і судову владу. Чи означає це диктатуру?

Гетьманат був спробою спертися на історичну традицію, до якої вдалися певні політичні сили, оскільки їх висуванець походив з гетманського роду. Говорити про становлення необмеженої (в умовах світової війни) або конституційної (гетьман обіцяв у майбутньому скликати парламент) монархії не доводиться. Реальна влада і до, і після проголошення гетьманату знаходилася в руках командування півмільйонної австро-німецької окупаційної армії. Воно давало гетьману можливість діяти там і тоді, де і коли вважало це за потрібне.

Як розцінювати відому заяву гетьмана у листопаді 1918 р. про бажання вступити у федеративний союз з білогвардійською Росією?

Треба брати до уваги весь доробок правління гетьмана, а не окремо взяту політичну заяву, зроблену вже тоді, коли влада вислизала з його рук. П.Скоропадський входив до імперської політичної еліти, не володів українською мовою (вивчив її вже в еміграції), мав монархічні переконання. І ось раптово він опинився гетьманом формально самостійної держави. У ситуації, що виникла, Скоропадський прагнув перетворити формальну незалежність у справжню, відстоював інтереси України у спілкуванні з іншими державами, намагався розв'язати проблему Холмщини і Підляшшя, бессарабське і кримське питання, проблеми Донбасу і Кубані. Завдяки такій політиці він став зрадником в очах білогвардійського генералітету, але не здобув підтримки українських політичних партій.

Чи була реакційною соціальна політика П.Скоропадського? Він викликає співчуття: прагнув розв'язати соціальні проблеми засобами реформи, а не революції, оголосив гетьманську владу гарантом порядку і законності.

Все це звучить в теорії красиво. А на практиці повернення поміщиків в села і власників — на заводи і фабрики призводило до найгостріших конфліктів, які придушувалися військовою силою, у тому числі — окупаційними військами. За зброю взялися десятки тисяч селян — демобілізованих солдатів царської армії. Почали страйкувати робітники. В Україні розгорілася соціальна війна, переплетена з війною проти окупантів. У такій ситуації не можна було думати про реформи.

Державотворчий процес в сучасній Україні проходить з величезними труднощами. Перешкоди на шляху утвердження України як незалежної і сильної держави багато в чому такі самі, як і в часи Павла Скоропадського: нездатність української політичної еліти знайти спільну мову, її невміння або небажання полегшити життя народу реформами. Проте тепер у світовому співробітництві є немало щирих прихильників української незалежності. Можна сказати навіть більше: відверті противники незалежної України не наважуються, як правило, оприлюднювати свою позицію.

Кожне покоління повинне спиратися на здобутки та досвід попередніх поколінь. Досвід Української Держави 1918 р. теж має бути осмислений нами як інтегральний елемент вітчизняної історії XX ст. Він дає багато інформації для роздумів.

---

[1] Дорошенко Д. Українська гетьманська держава 1918 року. — Ужгород, 1930. (Перевидано: Нью-Йорк, 1954).

[2] Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936; Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. — К., 1937.

[3] Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ-Філадельфія, 1995. (Передмова Я.Пеленського передрукована в журн. «Історія в школах України», 1997, № 4, с.42-52).

[4] Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995.

[5] Копиленко О.Х., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917-1920. — К., 1997.

[6] Революция на Украине. По мемуарам белых. — М., Л., 1930. — С.146.

[7] Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. — Т.2. — Мюнхен, 1983. — С.385.

[8] Павленко Ю., Храмов Ю. Назв. праця. — С.132.

[9] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. — Київ-Відень, 1920. — С.26. Репринт, 1990 р.

Павло Сохань

Досвід та уроки державотворення Гетьманату в контексті сучасності

Сучасне становище в сфері розбудови і утвердження української незалежної держави вимагає надзвичайно уважного ставлення до вивчення й урахування вітчизняного досвіду і уроків державотворення у минулому.

Наші сучасні державотворці і всі причетні до цього фахівці, як правило, більше говорять і звертають увагу на досвід того, що робилось і робиться, за улюбленою фразою, «в усіх цивілізованих країнах», що, звичайно, теж треба вивчати і враховувати. Але ж треба «не цуратися і свого досвіду», і не тільки не цуратися, а й насамперед саме його треба уважно вивчати і використовувати — як позитивний досвід, так і повчальні уроки. Адже кожен народ має свої специфічні традиції і певні риси менталітету, що формувались на фундаменті перш за все вітчизняного багатовікового історичного розвитку.

Український народ за свою тисячолітню історію, на жаль, мав не так багато можливостей безпосереднього здійснення розбудови своєї незалежної держави. Але протягом тисячоліть він по-справжньому вистраждав право на неї, виплекав ідею незалежності у думках, мріях і в конкретній боротьбі, з її успіхами і прорахунками, досвід якої становить міцний фундамент розбудови нашої незалежної держави.

У цьому плані поряд з досвідом і уроками боротьби за українську державу періодів Богдана Хмельницького і його послідовників XVII-XVIII ст., епохи національних змагань XIX-XX ст. і особливо безпосередньої боротьби за незалежну Україну у 1917-1920 рр., безперечний інтерес становить період гетьманату Павла Скоропадського. Він був короткотривалим, всього семимісячним, але досить насиченим конкретним досвідом і повчальними уроками боротьби за українську державність у важких умовах тих часів. На жаль, цей досвід і повчальні уроки в наступні роки з різних причин спотворювались або ж були й зовсім забуті. Лише в останні роки привернуто увагу до цього періоду в нашій історії. В літературі, переважно виданій українською діаспорою, існують протилежні погляди в оцінці цього періоду. Одні фокусують свою увагу на звинуваченні гетьмана П.Скоропадського у прихильності до Росії або ж до Німеччи-

© П. Сохань

ни, інші вважають його прихильником і ставлеником лише крупних землевласників, поміщиків, і звинувачують його у прагненні до диктаторства та авторитаризму. Безпосередні ж прихильники самого П.Скоропадського і гетьманату певним чином ідеалізують його діяльність і гетьманат як форму правління, протиставляючи його іншим формам демократичного розвитку країни. Кожен з виразників тих чи інших поглядів і оцінок, звичайно, для підтвердження своїх тверджень, переконань зможе знайти якісь окремі факти.

Але ж оцінка значення діяльності будь-якої історичної постаті, явища чи події буде більш-менш об'єктивною і правдивою лише тоді, коли при висвітленні їх, по-перше, буде враховано весь комплекс тих умов і факторів, в яких відбувалась діяльність певних історичних постатей чи розгортались ті чи інші події, а по-друге, що переважало, як вони впливали на загальноісторичний процес, що в них переважало — прогресивне чи негативне.

І якщо саме з цих позицій розглядати діяльність П.Скоропадського і гетьманату в цілому, з проекцією її на сучасність, то, справді, можна констатувати, що в ній переважало те позитивне, чимало з якого і зараз має важливе і актуальне значення.

Комплекс джерел, які має у своєму розпорядженні наука, зокрема, видані в останні роки «Спогади» П.Скоропадського, які, безперечно, є широю сповіддю її автора, в чому може переконатися кожен неупереджений читач, свідчать про те, що П.Скоропадський, незважаючи на цілком зрозумілу прихильність до Росії, був патріотом України і мудрим державним діячем, який за короткий час свого семимісячного перебування при владі, в екстремальних умовах тих часів, зумів зробити надзвичайно багато корисного для розбудови української держави, яке мало і має важливе значення не лише для того часу, але й для сучасного періоду. Коли говорять про цей позитивний актив у державотворчій діяльності П.Скоропадського, то згадують перш за все такі видатні його акції у сфері культурно-освітнього будівництва, як заснування академії наук та національної бібліотеки, створення Кам'янець-Подільського і відновлення Київського університетів та десятків українських шкіл і гімназій, а також раду національних театрів і музичних колективів та інших українських культурно-освітніх і мистецьких закладів. І це цілком слушно. Створення їх у тих конкретних умовах було дійсно великою патріотичною подією у національно-культурному будівництві. Але це була тільки частина його важливої діяльності. Безперечно також і те, що, прийшовши до влади в час хаотичного становища і невизначеності в економіці і в суспільному житті, а також тієї розрухи, що приносила громадянська війна у країні, П.Скоропадському все ж удалося в цілому розпочати активне державотворче будівництво і в інших провідних сферах, зокрема сформувати більш-менш дієздатний урядовий апарат в центрі і в місцевих органах влади, налагодити створення регулярної української армії і військово-морського флоту, зміцнити фінансово-кредитну систему і розпочати реформування в промисловості і в аграрній сфері, вирішити ряд спірних питань з сусідніми країнами і встановити нормальні дипломатичні стосунки з Німеччиною, Болгарією, Туреччиною та іншими країнами, фактично досягти певного міжнародного визнання України як незалежної держави. Все це робилося у надзвичайно складній ситуації екстремальних умов ворожого оточення і недоброзичливого ставлення з боку і більшовицької Росії, і країн Антанти та несприятливої міжнародної обстановки, в цілому. Сам П.Скоропадський добре усвідомлював всю складність ситуації, в якій йому доводилось працювати, але він свідомо пішов на цей крок. «Я відчував усі труднощі і небезпеки, — писав він у своїх «Спогадах», — але мене приваблювала грандіозність завдання, мене захоплювало пробуджене революцією в масі солдатів і молодих старшин українське національне почуття». За його словами, він повірив, що те молоде національне почуття поможе Україні швидко позбутися анархії і стати на ноги: «Головне ж, — признавався він, — мене цікавила тоді думка чисто державна і соціальна, а саме створити сильний уряд для встановлення, перш за все, порядку, для чого необхідно створити адміністративний апарат, який в той час фактично був відсутнім, і провести дійсно демократичні реформи, не соціалістичні, а демократичні»[1].

Багато тих проблем, вирішенням яких займався гетьман та його уряд, особливо у створенні дієздатного уряду і здійсненні реформування у сфері культури, науки, мистецтва, у проведенні українізації в різних культурно-освітніх закладах, у вирішенні проблем працевлаштування, у реформуванні промисловості і сільського господарства та ін., і зараз є надзвичайно актуальними. Показово, наприклад, як вирішувались за гетьманату питання в аграрній сфері. Створена під головуванням гетьмана Вища земельна комісія, навіть в тих екстремальних умовах, влітку 1918 р. розробила проект закону про земельну реформу, що передбачав, створював умови, при яких великі земельні маєтки мають бути примусово викуплені державою і парцельовані між селянами при допомозі Державного Земельного Банку, однак, як зазначалось в ньому, не більш як 25 десятин. Цікаво, що діячі Гетьманату і пізніше, у 30-ті роки, висловлювали слушні думки щодо майбутнього аграрного реформування у радянській державі, тобто вони передбачали той період, який ми зараз переживаємо. Так, відомий гетьманський діяч журналіст-аграрник Микола Пасіка[2] ще у 1938 р. пророчо написав, що розв'язання земельного питання в майбутній Українській Державі, в яку вони, гетьманці, щиро вірили, матиме ще більш далекоглядне значення, ніж у 1918-1919 рр., тому що застане вже не велику земельну власність, з одного боку, а безземельних та малоземельних, з другого, а зустріне колгоспи і радгоспи, «зведені більшовиками на руїнах приватної власності й на морі крови та кістках мільонів загинутих від голоду і знущань черезвичайки та зруйновані господарства великих і дрібних земельних власників»[3]. Як у таких умовах має вчинити Українська Держава, що повстане на руїнах більшовицького строю? — запитував автор. І відповідав: «Ясна річ, що засада приватної власності, ця основа цивілізації і культури, мусить бути повернута. Одначе разом з тим треба буде рахуватися з існуючим реальним станом, зведеним більшовиками, ... повинна бути введена засада, — доводив він, — за якою верховним власником Землі і її надр мусить бути держава. Вона вирішує, кому і в якій мірі має бути признано право власності на землю, одначе це право має бути обмежене, так, настільки цього вимагає національно-державний інтерес і суспільна справедливість». Поворот від колгоспів і радгоспів до індивідуальних господарств, наголошував автор, повинен бути поступовим і добровільним. І далі він роз'яснював: «коли б якісь колективи заявили охоту

дальше існувати, то треба їх залишати й не ліквідовувати насильно, хіба що виявилася б їх наглядна негосподарність і протидержавна діяльність. І ще одна цікава думка: відбудова приватної власності на землю й одиночних господарств вимагатиме далекойдучої матеріальної допомоги держави. Тому мусять повстати відповідні державні кредитні земельні банки, які допомогли б загосподаритися поодиноким хліборобам[4]. Як бачимо, дуже слушні слова і поради, які корисні і для сьогодення. Звичайно, ці прагнення, як і багато інших, П.Скоропадському не вдалося реалізувати.

Детально зупиняємося на цьому питанні тому, що воно досить актуальне і сьогодні. В цілому ж у тій політиці, яку проводив П.Скоропадський, багато повчального не лише з позитивного досвіду, а й уроків з тих прорахунків, які він допускав, а, скоріше, змушений був допускати в тій конкретній обстановці. Сам П.Скоропадський неодноразово визнавав і говорив про свої допущені і змушені прорахунки, чи невірні дії. «Одна з головних моїх помилок, — писав він у «Спогадах», — викликана тим, що моя поява на посту гетьмана відбулася зовсім не планомірно, а майже раптово для мене самого;

адже перед тим як взяти владу в руки, я не мав людей, які поділяли б мої переконання, які довіряли б мені, а я їм цілковито. Це трапилось тому, що я сам не йшов свідомо до Гетьманства, до якого мене винудили події, що швидко розвивалися»[5]. Це щире і вірне визначення П.Скоропадського, і його треба б також враховувати.

Зокрема, він неодноразово пише про те, що його постійно «мучила відсутність біля нього підготовлених людей, здібних зайняти міністерські пости»[6], які б відповідали і за професійними, і за чисто людськими якостями цим посадам. Питання проблеми кадрів, до якого він ставився дуже відповідально, надзвичайно повчальне. «На моїй душі є, мабуть, кілька промахів, — пише він, — так, у міністерствах знаходились часто начальники, які до українців, ділових і чесних людей, ставились з відкритою антипатією, а разом з тим ці начальники були потрібні, тому що вони знали техніку справи»[7]. Це, до речі, і пояснення т. зв. його антиукраїнізму, в чому його дехто звинувачував. А хіба ця дилема не існує у нас і зараз?

Політику гетьманської держави можна більш-менш вірно оцінювати лише з врахуванням таких конкретних умов, в яких вона мусила діяти. А дійсність була така, що, не маючи достатніх військових сил, вона не могла одночасно вести боротьбу і проти внутрішніх, і проти зовнішніх ворогів і змушена була лавірувати у виборі союзників. Звідси і його лавірування між Німеччиною і Росією.

Якщо уважно читати «Спогади» П.Скоропадського й інші джерела, то не важко переконатися, що не якась особлива прихильність його до Росії чи німців, а конкретна необхідність тих часів у тій складній ситуації змушувало його йти на тимчасове співробітництво то з одною, то з іншою силою, щоб досягти мети — утвердження Української незалежної держави. В цьому лавіруванні він, безперечно, допускав і прорахунки, уроки з яких також повчальні і для сьогодення. Адже і сучасним нашим керівникам держави доводиться певним чином вести наші державні кораблі між «Сціллою і Харібдою» і лавірувати між партнерами і союзниками. І досвід минулого, як позитивний, так і інший, може бути в цьому в нагоді, якщо його розумно використовувати. А з досвіду гетьманату Скоропадського, справді, є що використовувати і враховувати. Головне ж, що в його короткій, але насиченій державотворчій діяльності провідним і переважаючим було те, що і тоді, і зараз сприяє і розбудові, і утвердженню нашої незалежної держави. І за це ми, його нащадки, мусимо його шанувати і віддавати йому належне.

---

[1] Павло Скоропадський. Спогади. — Київ-Філадельфія, 1995. — С.145-146.
[2] Див.: Микола Пасіка. Земельна справа в Українській державі // За велич нації. — Львів, 1938. (Друге видання: Нью-Йорк, 1955. С.99).
[3] Там само. — С.100.
[4] Там само.
[5] П.Скоропадський. Спогади. — С.130.
[6] Там само.— С.149.
[7] Там само.— С.159.

Георгій Папакін

Павло Скоропадський: постать на тлі епохи

Думаю, що повним трюїзмом, але дуже необхідним, є констатація того факту, що історія є політикою, перегорнутою в минуле. Як би ми не хотіли абстрагувати наші уявлення про минувшину від злободенного сьогодення, але воно знов і знов нагадує про себе, нав'язуючи певні оцінки, створюючи свою шкалу сприйняття історичних подій.

Тому завдання історика не може вбачатися у повному відході від сучасності, а, навпаки, полягає в досконалому вивченні подій минулого та аналізі їх з урахуванням того історичного досвіду, що його накопичено за весь минулий період.

Цей досвід однозначно вчить, що немає вигідних чи незручних відтинків історичного шляху. Неможливо зосереджуватися лише на сплесках національної пасіонарності, адже, за Гегелем, кріт історії робить свою справу навіть тоді, коли ми не бажаємо її бачити, у «пропащі часи» (за М.Драгомановим).

Здобуття нашою державою повної політичної незалежності, вдруге протягом поточного сторіччя, дуже логічно привернуло суспільну увагу до першого акту визвольних змагань XX віку — створення і діяльності Української Центральної Ради, проголошення Української Народної Республіки. Але слід врахувати, що Центральна Рада мала лише рік історичного життя. І ми, вже вдруге відсвяткувавши її ювілей, фактично, так і не змогли посунути наш задекла-

© Г. Папакін

рований інтерес до історії новітньої української державності далі 1918 р., зупиняючись головним чином на IV Універсалі Центральної Ради. Провівши з надзвичайними урочистостями вже другий ювілей М.С.Грушевського, ми наділяли його неіснуючим на той час титулом Президента, але забули, що на цьому його зоряний час було вичерпано. Вже наприкінці квітня 1918 р. Грушевський практично залишає велику політичну арену, втративши майже усіх своїх прихильників.

Ми боїмося подивитися правді у вічі, сказати собі, що до квітня 1918 р. державотворчий потенціал як самої Центральної Ради, так і більшості її лідерів було вичерпано практично до кінця. Логіка історичного процесу, саме питання подальшого існування молодої держави вимагали таких кроків, на які вони виявилися нездатними. Історія світових революцій переконливо свідчить, що не може бути революційних парламентів, які б здійснювали свою законотворчу роботу протягом всіх її етапів. Як правило, той, хто стояв біля колиски революції, виявлявся вже непотрібним та, більше того, шкідливим її пестуном.

Отже, розвиток внутрішніх політичних подій, сама логіка нашої історії, а не закордонні чинники, як це прийнято і досі писати, *призвели до різкого повороту в долі нашої країни. Прискорений рух, якщо не сповзання, молодої української держави у лівому напрямку*, її поспішна соціалізація, а, правильніше, більшовизація, були зупинені на вимогу впливової й чисельної частини суспільства, якій було що втрачати внаслідок соціальних експериментів і яку вперто не хотіли бачити провідники Центральної Ради.

Скуштувавши російської більшовицької практики, обпалившись на анархії та розкладницьких тенденціях, злякавшись нищення усіх моральних норм, стимульованих з тієї ж червоної Москви, упевнившись у нездатності та небажанні лідерів українських соціалістичних партій протистояти такій руйнівній навалі із північного сходу, ця власницька частина національного суспільства, яке тільки-но почало формуватися на території України з різноетнічних представників промислового та землевласницького класів, спробувала перебрати владу на себе.

Лідером, уособленням і провідником цієї власницької верстви, яка значно постраждала в ході експропріаційної революції есеро-більшовицького кшталту, став професійний військовий, на той час — корпусний отаман війська УНР у відставці, колишній генерал-лейтенант російської імператорської армії, генеральний отаман Українського вільного козацтва, обраний на його з'їзді у Чигирині, керівник «Народної громади» Павло Петрович Скоропадський.

Відтоді ось вже 80 років ця постать перебуває під перехрестним вогнем істориків, публіцистів, літераторів різних політичних таборів. Здається, існує лише один факт, який не викликає суперечок. Це походження гетьмана зі знаної в українській історії родини, котра з честю служила своїй батьківщині у битвах та на адміністративних посадах, була причетна до усіх історичних подій XVII — XIX ст. Генеалогії Скоропадських присвятили свої дослідження В.Л.Модзалевський, який протягом 8 років (1909 — 1917) збирав архівні документи про цю гетьмансько-старшинську родину, та на той час молодий львівський студент, О.Прицак, котрий 1938 р. за сприяння самого гетьмана написав свою розвідку «Рід Скоропадських»[1].

Як нам здається, саме на такому підґрунті — правдивих архівних документах — тільки і можливо побудувати наше уявлення про будь-яку історичну постать. Лише прагнення до історичної правди є найголовнішим чинником засвоєння історичного досвіду. Без цього ми приречені сліпо повторювати одні й ті ж помилки, блукати у безкінечних лабиринтах історії та наштовхуватись на сліди своїх попередників. У цьому її відмінність від історичних легенд та міфів, якими живиться уявлення про минуле пересічного обивателя, і які є значно красивішими, привабливішими для нього. Але час не стоїть на місці. XIX століття народило велику кількість історичних легенд (прикладом наполеонівську у Франції, національну у Польщі, Чехії); XX ст. зазнало втручання в історичний процес багатьох авторитарних постатей та існування надзвичайно великої кількості історичних міфів. Проте напередодні XXI ст. вже не годиться штучно надихати петлюрівську, грушевськівську, бандерівську, мельниківську чи будь-яку іншу легенду нашої історії.

Але так само нежиттєздатною і нежиттєдайною є легенда роду Скоропадських, створенню якої присвятив останні 10 років свого життя видатний історик і мислитель В.Липинський. Крах її, безперечно, прискорив смерть цієї надзвичайно талановитої людини. Він віддався обґрунтуванню цієї легенди з фанатизмом релігійного діяча і надмірною долею містицизму. І хоча такий містицизм у великій справі, на думку самого гетьмана, є необхідним, але зіткнення з «реальними політиками», які були не містиками, а лише діячами гетьманського табору, змусили Липинського перед смертю оголосити створений ним рух розпущеним. Як виявилося, реального Скоропадського не могла влаштувати лише номінальна роль живого прапора, уособлення гетьманської легенди.

Легенди та міфи супроводжували останнього українського гетьмана протягом усього життя; побутують вони і сьогодні, щоразу переходячи з одного дослідження в інше. Вони переконливо свідчать про значення, набуте цією постаттю, і фактичну нерозробленість джерельної бази із зазначеного питання.

Але жодного справжнього історика вони не можуть влаштувати, оскільки створюють примітивізовані уявлення про історичну особу. Їм притаманні однолінійність, вип'ячування певних рис характеру або ж фактів; вони не здатні змалювати людину в історичному контексті.

Надто це проявляється у спробах історичної характеристики Павла Скоропадського, життя якого вочевидь розпадається на кілька відтинків, досить суперечливих і практично не пов'язаних між собою. Прибічники механістичних поглядів пояснюють все дуже просто: він приховував своє справжнє обличчя — монархіста, поміщика, царського генерала та германофіла[2]. Складніша позиція істориків гетьманського напрямку. Не осягаючи внутрішніх зв'язків між першим, другим, а особливо третім періодами життя П.Скоропадського, вони змушені скоромовкою передавати його біографію до осені 1917 р., не уникнувши й прямих фальшивок[3]. Вони, власне, і не спромоглися показати ідейну еволюцію гетьмана інакше, ніж зробив М.Тимофіїв у 30-х роках: «Скоропадського привів до гетьманства вро-

джений інстинкт, більше як якісь теоретичні міркування, і цей самий інстинкт тримає його при українстві в той час, коли здається — все пропало, все розвалено і коли логічного плану для зміни ситуації не видно»[4].

Проте будувати будь-які серйозні наукові висновки на такому хиткому грунті, і виводити причину усіх дій та ідейну еволюцію П.Скоропадського лише з «вродженого інстинкту», на нашу думку, просто неможливо. Справжній історик, пояснюючи дії історичної особи, намагається отримати якнайбільше інформації про те, як ця особа оцінювала своє об'єктивне становище, так само, як і відомості про те, чого вона намагалася досягти, здійснюючи той або інший вчинок, тобто з'ясувати її цілі, плани та мотиви. Розуміння дій виникає в історика лише тоді, коли він встановлює доцільність вчинків цієї людини у світлі її власних уявлень і планів.

Виходячи з цього, найскладнішим завданням уявляється неупереджене ставлення до Скоропадського як до дійової особи історії, науково-критичний аналіз тієї інформації про нього та його вчинки, що накопичилися в архівних документах, свідченнях тогочасної преси, мемуарах сучасників — політичних ворогів, прибічників або ж друзів і, врешті, історичних досліджень про нього та його зоряний час, яких вже нараховується кілька десятків.

На відміну від них, а також більшості доповідей нашої конференції, дозвольте поставити питання трохи інакше. Увагу хочу зосередити не на національно-державній темі, тобто — гетьман і гетьманат 1918 р. у контексті визвольних змагань 1917-1921 рр. Про гетьмана Павла Скоропадського — вже сказано досить багато, і, здається, ця постать охоплена з усіх можливих точок зору. Але практично нічого не сказано про Павла Петровича Скоропадського, людину епохи великого соціального розламу, яка пройшла величезний політичний шлях, пережила докорінну ідейну еволюцію. Таких досліджень майже не існує. Саме про це хочеться поговорити, причому висвітлити постать Скоропадського на тлі епохи великих соціальних змін намагатимемося без зайвої у науковому дослідженні ідеологізації або ідеалізації, відмовившись від застарілих підходів, штампів, ідеологем.

На жаль, саме вони утруднюють працю дослідника. В уявленнях переважної більшості сім з половиною місяців існування Української Держави характеризуються не системою понять, а певним власним іменем: «Гетьманщина». Це ніби знімає необхідність конкретизації чи описування, а викликає у пам'яті заяложений набір ідеологем на кшталт: «поміщицька диктатура», «реставрація монархії», «лялька в руках німців». Треба сказати, що останнім часом щодо цього періоду в обіг пущено і нове слівце — «маріократія», тобто авторитарна влада маріонеткового діяча.

Причому практично не вплинула на ставлення до Української Держави відмова від комуністичного катехізису, зміщення ідеологічних пріоритетів у націодержавницький бік.

На наше переконання, причини цього полягають у некритичному опрацюванні численних спогадів сучасників та очевидців новішого гетьманату, які про цей період української історії залишили багато друкованих та ще невидрукуваних праць. Їх неможливо навіть перерахувати, лише розмістити за ідеологічною ознакою.

Найчисельніша група — це мемуари противників гетьмана як з українського національного, так і російського шовіністичного таборів. Переважна більшість цих мемуаристів була особисто знайома із Скоропадським, але це лише негативно вплинуло на об'єктивність їх спогадів. Причому у цій групі, незважаючи на діаметральну різницю у переконаннях, автори змальовують майже однаковий портрет керівника Української Держави: хворобливого честолюбця, який випадково потрапив до керма держави, не маючи для цього жодних здібностей. Україна для нього — лише сходинка до трону (чи на київських кручах, чи, можливо, навіть на московських пагорбах). Великоросійську частину таких мемуарів практично повністю і дуже вміло використав С.Доленга у своїй памфлетовій праці[5]. Українська частина по-праву відкривається творами В.Винниченка («Відродження нації», щоденники), П.Христюка, Г.Наш (Н.Григорієва) та ін.[6] Але ті, хто використовує зневажливо-сатиричну характеристику з цих праць, забувають про такий вагомий факт. Як і твір С.Доленги, книги В.Винниченка, П.Христюка були вочевидь замовними. Якщо не в прямому сенсі, тобто за них не платили гроші противники Скоропадського, то у переносному — однозначно. І Винниченко, і Христюк своїми працями намагались реабілітувати себе перед Радянською владою, прокласти якусь стежку до порозуміння з нею, довести свою ворожість до гетьмана — адже він завжди залишався найбільшим ворогом більшовиків та великоросів. Так само і поява праці С.Доленги дивовижно співпала з піком активності польських спецслужб проти гетьманців на території Польської держави. В умовах польсько-німецької конфронтації офіційні кола Польщі робили усе можливе, щоб знешкодити вплив цього руху, який вони вважали пронімецьким.

Характерна деталь: серед товаришів Скоропадського по Пажеському корпусу, Кавалергарському полку були й німці, молдавани, азербайджанці, іранці, поляки, фінни. Дехто з них згодом відіграв значну роль в історії своєї країни (достатньо лише назвати майбутнього фінського маршала К.Г.Е.Маннергейма), але чомусь жодного з них сучасники не ганьбили росіянином, російським генералом. Лише українець бог зна в якому коліні Скоропадський змальовується людиною «російської культури» — як за поглядами, так і за вдачею. Але так само не дуже переконливою, як на наш погляд, є спроба визначення його «людиною двох культур — української та російської; патріотом і Росії, і України»[7].

Як нам здається, насправді Павло Скоропадський, так само як його брат Михайло, батько Петро та дід Іван Михайлович, тітка Єлизавета, були представниками унікального і анахронічного у другій половині XIX — початку XX ст. національно-культурного типу української еліти. Вони спромоглися дивним чином зберегти той «протонаціоналізм», що був притаманний більшості української старшини наприкінці XVIII ст., коли розпочався процес її складного входження до імперського правлячого прошарку. Тоді українська історія, культура, мова використовувалися місцевою елітою для того, щоб довести свою рівність з російським дворянством.

Але, якщо більшість українських історичних родів у XIX ст. вже позбулися цієї утилітарної потреби, отже перейшли від «протонаціоналізму» або до «общерусскаго», або до «національного самоусвідомлення» (за термінологією поч. XX ст. — «мазепінці» та «богданівці»), то родина, яка виколисала майбутнього гетьмана, залишилася на старих позиціях. Це не було притаманно всьому родові Скоропадських — адже троюрідний брат Павла і ровесник, теж чер-

нігівський дідич Георгій Васильович Скоропадський, прикладом, був активним діячем російської партії октябристів, депутатом IV державної думи, де з його ім'ям був пов'язаний гучний антиукраїнський скандал: з думської трибуни як нащадок гетьмана він заперечував існування української мови та української нації. Родина Павла Скоропадського, навпаки, по можливості трималась старих звичаїв і не скористалась наявними можливостями придворної кар'єри, інтеграції до петербурзько-московської еліти. Уся активність Івана Михайловича та його сина Петра, доньки Єлизавети проходила на місцевій громадській та благодійній ниві, де вони не досягли високих державних рангів, але залишили по собі добру пам'ять.

Павло Скропадський цілком сприйняв ці життєві принципи від діда, який мав надзвичайний вплив на формування особистості майбутнього гетьмана. Його життя склалося інакше, він присвятив себе імперській військовій службі. Але достатньо прочитати його листи матері чи брату, щоб вочевидь запевнитися, де було його серце: він називає Петербург «проклятим, скучним, холодним», а Україну — «милою, чудною, благословенною», яку не здатні замінити йому «ніякі Відні». Правда, він вживає для визначення своєї батьківщини слово «Малоросія», але не вкладає у нього будь-якого зневажливого змісту. Для нього, як і для його батьків, — це старовинна назва країни його народження, а сам він — «малоросіянин знатного походження».

Це «малоросійське походження» було предметом його гордощів, і Скоропадський, перебуваючи серед петербурзько-московської еліти, ніколи не забував про нього і вважав, що це вигідно відрізняє його родину від усіх інших зросійщених українських родів, яких достатньо було в Петербурзі. Дуже яскраво це було продемонстровано в одруженні Павла Скропадського з однією з найблискучіших наречених петербурзького вищого світу — Александрою Петрівною Дурново, до речі, теж напівукраїнкою (її мати походила з роду князів Кочубеїв). Батько її, гофмейстер і генерал-ад'ютант царя, брат міністра внутрішніх справ, був одним з найбагатших людей у Петербурзі. Хоча обом молодятам довелося прикласти чимало зусиль, щоб нарешті одружитися, Скоропадський не вважав згоду батька нареченої за якусь ласку. Він писав брату напередодні омріяного весілля: «... Ти абсолютно неправий, припускаючи, що я нібито виходжу з родини, порядна людина з такої родини, як наша, не виходить, а вводить туди свою дружину, котра, якщо вона кохає (у чому я в даному випадку на маю сумнівів), поділяє усі переконання і моральні поняття родини чоловіка...

Тобі відоме моє ставлення до Дурнових, і тобі відомо, наскільки ми всі самолюбні...»[8]

Як нам здається, це самолюбство було не тільки особистим, а родинно-національним. В Павлі Скоропадському не просто поєднувались загальноправославний менталітет (він вважав себе за походженням не нижчим за будь-який російський знатний рід) з українським самоусвідомленням та самовизначенням. Це було щось органічне, цілісний сплав, в якому знаходилося місце і російському царю як вищому суверену України згідно Переяславської угоди, і українським гетьманам, причому не лише Івану Скоропадському, але й Івану Мазепі, ненависному для кожного росіянина та малороса-«богданівця». Із зреченням російського імператора така цілісність була порушена.

Це підтверджується спогадами начальника штаба гетьмана, ген. Стелецкого, який наводив такі думки П.Скоропадського: « Він абсолютно щиро зізнавася, що у Петербурзі йому була незрозуміла можливість відділення України (Малоросії) від Росії...

Тільки після зречення государя, якого він дуже поважав, і коли Тимчасовий уряд оголосив, що кожна народність та навіть окрема область має обрати собі керівника, він ближче познайомився із своєю Батьківщиною. [...] Тільки тепер йому, Скоропадському, зрозуміло, яку штучну ворожість чиновництво посіяло між хохлом і москалем.

Але все це, казав Скоропадський, навіть якщо він це знав і раніше, як знає це зараз, не дало б йому права на проголошення гетьманства, якщо б був у Росії імператор. Тепер, коли зник цей єдиний зв'язок, коли долею російських народів оволоділи якісь різночинці, він вважає себе більш ніж управі, і за своїм станом, і за походженням, взяти участь у долі Батьківщини»[9].

Проте очевидно, що на той час над Скоропадським не могли не тяжіти більш ніж два століття «малоросійської» історії України та його роду. Тому всі думки гетьмана щодо можливого майбутнього батьківщини нерозривно були пов'язані з майбутньою Росією. Це є одним з найголовніших пунктів звинувачень П.Скоропадського. Противники викривали його національне зрадництво; деякі тимчасові союзники звинувачували у короткозорості. Слід підкреслити, що зараз, після виходу у світ «Спогадів» Скоропадського, написаних 1919 р., таких звинувачень побільшало. Один з авторів рецензії на це видання В.Пономарьов навіть назвав Скоропадського «останнім малоросійським гетьманом»[10]. З цим можна було б погодитись, з огляду на те, що гетьман виступав репрезентантом саме старозавітної «малоросійської» ідеології. Але слід поміркувати над тим, чи не виявився він набагато далекогляднішим, ніж усі ці противники та союзники. Ніхто з українських діячів краще за Скоропадського не знав думок та настроїв великоросійської еліти, а також внутрішніх потенціалів Росії. Тому він був абсолютно впевнений у неминучому її відродженні як великої держави, що відіграє значну роль у долі усієї Східної Європи, а також і в долі України. Тому його заповітною мрією було забезпечити заздалегідь добросусідські україно-російські стосунки. Реалізувати її гетьман намагався шляхом допомоги тим великоросійським політичним силам, представників яких знав особисто і з якими мріяв домовитися про гідну роль України у новому східноєвропейському геополітичному просторі. Він сподівався на елементарну вдячність великоруських консерваторів, які після тієї значної допомоги, що Українська Держава надавала їм і в матеріальному, і в політичному, і суто військовому обширі, мали поставитись до неї з повагою. І не вина гетьмана, що сили, на які він розраховував, виявилися настільки недалекоглядними і негнучкими, що і в 1937 р. устами А.Денікіна вперто твердили: «ніколи, звичайно, ніколи ніяка Росія — реакційна чи демократична, республіканська чи авторитарна — не допустить відторгнення України». А такий аналітик, як А. фон Лямпе, котрий у 20-х роках визнавав недолугість ставлення білих до національного руху і писав, що «українців гетьмана треба було визнати», волав у пустелі...[11]

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ІНСТИТУТ
АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА
ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Те, що П.Скоропадський мав тверезий політичний розрахунок, на жаль, незрозумілий сучасниками, свідчить і досвід його друга та однополчанина, К.Г.Маннергейма, військового вождя Фінляндії, який у 1918 -1919 рр. просто марив про похід на Петроград. Хід його думок був такий самий: Фінляндія зіграє провідну роль у відновленні ладу в Росії, і та, почуваючи велику вдячність, погодиться на визнання незалежності нової держави. За свою військову операцію фіни б мали назавжди приязного сусіда на півдні, і були б позбавлені ще двох російсько-фінських війн[12].

Не можна переписувати історію, але можна собі уявити, якою була б зараз геополітична карта Східної Європи, якби здійснилися плани двох друзів та найвпливовіших лідерів України та Фінляндії, і у 1918 р. Петроград був би завойований російсько-фінськими, а Москва — російсько-українськими військами, для чого було достатньо об'єктивних чинників. Наша мета в іншому — продемонструвати, що такі думки гетьмана базувались на тверезому далекоглядному розрахунку, а не на його «малоросійських» ілюзіях.

Таким само тверезим політиком П.Скоропадський проявив себе і в ставленні до найголовнішого чинника усіх подій 1918 р. в Україні — присутності німецької військової сили, і взагалі у ставленні до німців.

Він не був і не міг бути германофілом, хоча саме це йому приписують деякі з сучасних авторів, знайшовши, на їх погляд, незаперечний аргумент — народження у Німеччині (на курорті Вісбаден) і перебування там протягом перших 5 років життя. Але цей тривалий відрив від батьківщини, який, до речі, не був безперервним, викликаний об'єктивними причинами: важкою хворобою старшого брата Михайла. Після його тимчасового одужання родина вже ніколи не виїздила так надовго за кордон, в тому числі і через фінансову неможливість.

Німецька мова не належала до числа улюблених мов маленького Павла: значно краще він володів французькою та англійською, так само під час закордонних поїздок він залюбки жив у Франції, Італії, Англії, Швейцарії, і значно рідше — у Німеччині (хоча і відвідав австрійський Тіроль, Баварію, Дрезден та Берлін на початку XX ст.). Тому, мабуть, правдивим є його твердження: «Я не знав нікого ні серед німецьких політиків, ні серед військових і бюрократичних верхів». Правда, існує версія про знайомство майбутнього гетьмана з графом Альвенслебеном, представником німецького імператора при штабі фельдмаршала фон Ейхгорна, котрий довгий час працював у німецькому посольстві у Петербурзі. І вже абсолютною нісенітницею є чутки про родинний зв'язок Ейхгорна та Скоропадського (нібито вони були одружені на сестрах).

Тому дійсне ставлення гетьмана до німців було скоріше негативним, адже з серпня 1914 р. він воював з ними на фронті. Ще на початку 1918 р. Скоропадський хотів домовитися з представниками Франції про спільну боротьбу проти більшовиків та німців, і не схвалював початку мирних переговорів з Центральними державами. Так само негативно сприйняв він пропозицію І.Полтавця-Остряниці, тоді наказного отамана Вільних козаків, взяти участь у спільних з німцями військових операціях із звільнення Києва.

Але життя підштовхувало П.Скоропадського, вимагаючи від нього остаточного визначення своєї позиції. Як це не важко, а німців як реальну і найбільш визначальну силу треба було врахувати при опрацюванні майбутніх політичних комбінацій. Запрошені як союзники, вони стали справжніми господарями України при безсилій Центральній Раді.

Майбутній гетьман враховував німецький чинник, але жодною мірою не базував на ньому своїх планів. Підписане ним напередодні перевороту зобов'язання, продиктоване ген. Гренером, якщо воно дійсно існувало, не містило інших умов, ніж Берестейська угода та заходи щодо її виконання. Фактично не було ніякого сприяння з боку головної німецької штаб-квартири і самому фактові перевороту — лише доброзичливий нейтралітет. Більш того, певні дії німців — арешти у Центральній Раді 28 квітня 1918 р., роззброєння січових стрільців вже після перевороту, слід вважати провокацією, а не підтримкою. Сюди ж можна віднести і звернення українських соціалістичних партій після перевороту до того ж Гренера, що дозволяло йому розігрувати роль впливого посередника й дуже дратувало гетьмана.

Незважаючи на широко відому і цитовану заяву німецького посла фон Мумма стосовно «ляльки у наших руках», насправді німці не мали вирішального впливу на формування уряду Української Держави. Вони хотіли бачити там більше есефів і, навпаки, не бажали призначення Д.Дорошенка — але він врешті став міністром, а інші соціалісти-федералісти не увійшли до уряду. З перших же днів його роботи українo-німецькі стосунки стали сферою міждержавних заходів, а не конспіративно-терористичних, як за часів Центральної Ради.

Гетьман, який відігравав провідну роль у проведенні зовнішньої політики Української Держави, напрочуд вміло використовував наявні розбіжності між Німеччиною та Австро-Угорщиною, між військовими й дипломатами, нарешті, між Берліном і місцевими німецькими представниками. Найвищим досягненням його дипломатії став державний візит до Німеччини у вересні 1918 р., коли він виступив як гідний керівник незалежної дружньої держави, мав дуже плідні контакти з кайзером Вільгельмом, урядом, Генеральним штабом, промисловими колами. Йому вдалося вирвати згоду на формування української армії, піднести свій престиж в очах німецьких дипломатів та військових. Достатньо сказати, що той самий ген. Гренер, який розробляв план прямої окупації України, перетворився на справжнього друга українців, довгі роки очолював Український науковий Інститут у Берліні, і до кінця життя залишився особистим приятелем П.Скоропадського.

Очевидно, слід порівняти умови німецької присутності в Україні та в інших нових державах, що виникли на окраїнах колишньої Російської імперії. Адже у 1918 р. німецькі війська увійшли ще до Фінляндії, Литви, Латвії, Естонії та Білорусії. Німці проголошували, що їх війська залишаться там доти, доки громадська безпека не буде забезпечена власними інституціями держави і доки не буде встановлений державний лад. Оплатою за німецьку допомогу стали угоди про співробітництво з німецькою імперією, значно важчі у політичному сенсі, ніж Берестейський мир. Суттєві зміни очікували і державний устрій цих країн. Вони всі мали стати монархіями і запросити на престоли німецьких принців: Фрідриха Карла Гессенського — до Фінляндії, Карла фон Ураха — у Балтію та Білорусію. Остаточному здійсненню цих планів завадила поразка Німеччини у світовій війні.

Ця поразка змусила й гетьмана вжити заходів щодо налагодження контактів з переможним табором Антанти. Безпрецедентний дипломатичний десант вже був підготовлений до виїзду у нейтральні країни, а також до США, Франції, Англії, в Яси на міжнародну конференцію, де вирішувалася доля Росії та оточуючих її держав. Міністр закордонних справ Д.Дорошенко у той само час у Берліні домовлявся про те, що акції України не будуть гальмуватись німцями. І не вина гетьмана, що та ж Франція, яка на початку 1918 р. разом з Великою Британією нібито визнала Україну, а протягом усього гетьманату через масонські канали, зокрема, секретаря гетьмана С.Моркотуна була в курсі справжніх симпатій керівника держави, спочатку вимагала від нього проголошення союза з Росією, а потім не надала йому належної підтримки. Адже уряд Української Держави був настільки впевнений у цій підтримці, що навіть виділив гроші на розміщення французьких військ в Одесі.

Певно, що такі заходи будувалися на підставі розрахунків, тверезої оцінки ситуації. Адже саме вони були притаманні гетьману протягом усього свідомого життя, в усіх сферах його діяльності. Ніколи він не був авантюристом, і не розпочинав жодної справи без її всебічного обдумування. Це стосувалося господарських справ у маєтках: раніш ніж закласти підприємство із розробки порцелянової глини у Полошках, з якої згодом вироблялась значна частина відомої російської кузнецовської порцеляни, він їздив до Англії, вивчав там справу розробки глиняних копалень ретельно випробував свої сорти глини, запросив до Полошок фахівця, і лише після того заклав своє підприємство Так само серйозно підходив він і до пошуків керуючих маєтками, добору вихователів для дітей.

Ще більша відповідальність відрізняла гетьмана у прийнятті рішень, які зачіпали інтереси багатьох людей. Це дуже рано помітили в армії, доручивши зовсім молодому корнету надзвичайно відповідальну посаду полкового ад'ютанта. Усі однополчани та підлеглі згадували Скоропадського як турботливого командира, який вмів внести у замкнутий військовий колектив дух співробітництва.

Тому всі доленосні рішення давалися йому важко, після тривалих коливань, коли він запевняв себе, що іншого шляху немає чи, ще гірше, інший шлях означатиме легкодухість, бажання позбутися відповідальності перед іншими Саме цим пояснюються його коливання у справі початку українізації корпусу, яких не розуміє абсолютна більшість дослідників. Коли Скоропадський впевнився, що це єдиний шлях рятунку тієї значної частини військової сили, що знаходилась в його руках, від розкладу та нищення — він енергійно взявся за справу і за півтора місяці мав блискучий результат — 60 тис. українізованих вояків.

Так було і під час історичного вибору між виходом корпусу на позиції та початком боротьби з усією 7-ю армією чи навіть Південно-Західним фронтом. Він вагався досить довго, але прийняв єдине правильне рішення, подовживши тим самим життя Української Центральної Ради ще на кілька місяців.

Але найбільш драматичний вибір був здійснений у квітні 1918 р. У своїх спогадах Скоропадський пише, що в нього не було особистих цілей, а якщо б і були, то він усвідомлював, що задоволення дрібного самолюбства не компенсує усієї тієї бурі, яка здійметься у суспільстві після перевороту. Його цілі були іншими: «Я все більше і більше упевнювався, що якщо я не зроблю перевороту зараз, у мене завжди буде відчуття, що я людина, яка заради свого власного спокою втратила можливість врятувати країну, що я боязка й безвольна людина. Я не мав сумнівів у користі перевороту, навіть якщо б новий уряд і не міг би довго утриматися. Я вважав, що напрям, взятий мною, і та творча сила й робота, що я збираюсь провести, само б по собі дало поштовх до порядку, тимчасову передишку, яка б, безсумнівно, відновила б порядок і дала б сили для нової боротьби»[12].

І хоча «не все сталося, як бажалося», і гетьманат не виявився міцною державною структурою, — надто різними були цілі його засновників, а іноземна допомога зіграла негативну роль, «свідоме українство» думало більше про задоволення власних амбіцій, ніж про державні інтереси, але зусиллями гетьмана була вписана гідна сторінка в історію українського державотворення. Великий державник В.Липинський, навіть після свого розриву з гетьманським рухом, згадував про 1918 рік: «Але в цім році, що помер на віки, повний гріхів і помилок, було і вічне і безсмертне Було хотіння Української Держави, що прокинулось стихійно серед всіх шарів і класів українського громадянства. Був початок возстановлення органічної структури цього громадянства, як шляхом відродження спільної державної традиції, так і шляхом міжкласового зближення, появились перші проблески почуття політичної спільности між всіма, хто живе на Українській Землі — спільного патріотизму замість ріжних націоналізмів — без чого не буває держав»[14].

Ще один великий вибір стояв перед гетьманом вже на еміграції, коли він мав повне право, відчувши на собі недбячність політиків і дошкульні удари долі, залишитися приватною особою і жити на утримання німецького уряду.

Але Україна знов покликала його. У 1920 р. група українських діячів звернулась до нього з проханням підтримати входження до Ліги націй. Вже 24 листопада гетьман подав Генеральному секретареві Ліги націй Е.Драммонду меморандум про включення України до цієї спілки народів. Але, оскільки керівництво УНР подало окремий документ, значна частина якого була присвячена спростуванню права гетьмана говорити від імені України, ця дипломатична акція взагалі зірвалася.

Вагомість постаті П.Скоропадського в еміграції засвідчувалась неодноразовим зверненням до нього європейських газет і навіть кампанією критики з боку демократичного українського та великодержавного російського таборів. Але на співробітництво з ним пішла українська хліборобсько-демократична партія, її лідери. В.Липинський, С.Шемет, а також О.Скоропис-Йолтуховський. Д.Дорошенко, М.Тимофіїв, які разом склали новий, хліборобсько-демократичний рух. Ідеологія його знайшла виклад у «Листах до братів-хліборобів» В.Липинського, а організаційне оформлення не партійного, а скоріш орденського характеру — в Українському союзі хліборобів-державників, заснованому у 1920 р.

Згідно планів В.Липинського, гетьман мав бути прапором цього руху, увійти як рядовий член до ради присяжних УСХД, а влада могла перейти йому лише у Києві, після звільнення України[15]. Проте Скоропадський не міг задовольнитися такою суто парадною роллю, бажав стати реальним керівником і мати вирішальний вплив на провід в русі, і

напередодні смерті В.Липинського, у 1929-1930 рр., відбувся розрив між засновником і лідером УСХД та гетьманом. Ставши справжнім керівником гетьманського руху після 1931 р., коли він перетворився на Союз гетьманців-державників, Скоропадський усім своїм життям і смертю у квітні 1945 р. довів, що був гідним політичним діячем. Головною його метою було єднання українців задля досягнення заповітної мрії — вільної, незалежної України.

[1] Див. Модзалевський В.Л. Малороссийский родословник. — Т. IV. — П. — Київ, 1914. — С.661, 675; Пришак О. Рід Скоропадських (історико-генеалогічна студія) // За велич нації. — Львів, 1938. — С.150-168; з тих пір неодноразово перевидавалася, у тому числі окремим виданням; останній раз — Останній гетьман // Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873-1945. — К., 1993. — С.179-197. Про їх роботу з архівними документами див.: ЦДАК, ф.856, оп.2, спр.10, арк.3, 22, 23; спр.21, арк.10, 15; ЦДАЛ, ф.359, оп.1, спр. 316, арк.31, 37, 42, 43, а також статтю автора цієї публікації «Павло Скоропадський як діяч архівної справи (до правомірності формулювання питання) // Архівна і бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921). — К., 1998. — С.166-185.

[2] Див.: Доленга С. Скоропадщина. — Варшава, 1934. — 174 с.; Покутський П. Панська отаманія. — Львів, 1937. — 107 с.

[3] Див., зокрема: Королішин М. Діяльність гетьмана Павла Скоропадського під час другої світової війни (Фрагмент спогадів). // Останній гетьман. — С.262, де йдеться про нібито відхилення П.Скоропадським пропозиції царя зайнятися політичною діяльністю у Державній думі, через що Скоропадського було покарано — звільнено з флігель-ад'ютантів і переведено командиром Фінляндського драгунського полку. Насправді ж і на цій посаді він залишився флігель-ад'ютантом царя, а названий полк був однією з елітних частин російської армії.

[4] Цит. за: Левицький В. Українська державна путь. — Львів, 1933. — С.151.

[5] Доленга С. Скоропадщина. — Там докладно цитовані спогади діячів гетьманату ген. В.Залеського, М.Могилянського, П.Чубинського; генералів, близько знайомих із Скоропадським: П.Врангеля, В.Гурка, А.Денікіна, П.Краснова, герцога Г.Лейхтенбергського, Р.Гуля, І.Наживіна, В.Станкевича. Але спосіб цитування не був науковим, скоріш публіцистичним, допускалися значні перекручення тексту.

[6] Винниченко В. Відродження нації. — Т.2-3. — К. — Відень, 1920; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. — Відень, 1921. — Т.1-3; Григоріїв Н. Українська боротьба за державу в роках 1917-1920. Чому українці не вдержали своєї держави. — Скрентон-па, 1934.

[7] Див. майстерний соціально-культурний портрет П.Скоропадського: Пеленський Я. Передмова: Спогади гетьмана Павла Скоропадського // Скоропадський П. Спогади. Київець 1917 — грудень 1918. — Київ, Філадельфія, 1995. — С.14-15.

[8] ЦДАК, ф.1219, оп.2, спр.252, арк.24 зв.,26.

[9] ЦДАВО, ф.4547, оп.1, спр.1, арк.144-146.

[10] Пономарьов В. Останній малоросійський гетьман // Генеза. — №1(4). — 1996. — С.198-200.

[11] Див.: Деникин А.И., фон Лампе А.А. Трагедия Белой армии. — М., 1991. — С.10, 21.

[12] Див.: Мери Вейо. Карл Густав Маннергейм — маршал Финляндии. — М., 1997. — С.108-109; 117-120; 124-128 та далі.

[13] Скоропадський П. Спогади. — К., Філадельфія, 1995. — С.144.

[14] Липинський В. Вступне слово // Збірник Хліборобської України. — Т.1. — Прага, 1931. — С.5.

[15] Його ж. Комунікат. — Там само. — С.17.

Олександр Копиленко

Організація влади та законодавство Української Держави

Нинішній ювілей відкриває широкі можливості для всебічного, а головне — неупередженого дослідження державотворчої спадщини гетьмана П.Скоропадського.

Як відомо, його постать і діяльність викликали неоднозначну, здебільшого негативну реакцію тих, кого зараз ми називаємо видатними діячами Української революції, що закономірно відбилося у «класичних» творах того періоду, зокрема В.Винниченка, П.Христюка. На жаль, звертаючись сьогодні до цих та інших подібних праць, ми ризикуємо свідомо чи несвідомо перенести у сьогодення й старі твори, старі оцінки, які не зовсім точно відбивають істину.

Так, досить поширеною була точка зору, за якою гетьман виступав як монарх. От, наприклад, що написано у досить відомій праці А.Яковліва «Основи Конституції У.Н.Р.» (Париж, 1935): «Переворот, який стався на Україні 29 квітня 1918 р., основно змінив форму державного ладу: замість У.Н.Р. була утворена монархічна Українська Держава на чолі з абсолютним монархом, який називав себе «Гетьманом всієї України». Подібні оцінки, на жаль, можна знайти навіть у деяких сучасних дослідників.

У «Відродженні нації» Винниченко вказує на те, що деякі українські політичні сили запропонували розглядати гетьмана як «тимчасового президента» України. Мусимо визнати, що, незважаючи на певну специфіку, наприклад, звернення «ясновельможний пан гетьман» та інші деталі, що мали символізувати повернення до традицій і національний характер української держави, це означення досить точно характеризує сутність гетьманства. Слід звернути увагу й на заяву Ради Міністрів Української Держави від 10 травня 1918 р.: «Гетьман не думає стати самодержцем. Назва Гетьман не втілення в історичній національно-українській формі ідеї незалежної і вільної України. Стоячи на чолі українського правительства, гетьман тим самим відновляє й закріпляє в народній свідомості думку про невідібрані народні й козацькі вольності».

Поява гетьмана, підкреслювалося в цій заяві, «положила початок нової епохи в історії державного життя України». До певної міри це справді було саме так, оскільки парламентська республіка в особі Центральної Ради в тих екстремальних умовах показала свою повну неспроможність, і тому цілком природно, що їй на зміну прийшла «сильна влада», озброєна ідеєю забезпечення порядку в державі. Проте було б перебільшенням ставити знак рівності між президентством (тим більше, що цей термін тоді не здобув загального визнання) і гетьманством. Режим Скоропадського можна розглядати лише як перший крок на шляху переходу від парламентської до більш ефективної моделі організації влади.

Як зазначав сам Скоропадський у своїх «Споминах», спочатку він «не думав про відновлення на Україні гетьманства, а тільки про дуже коротку диктатуру на час, поки вдасться сформувати іншу, більш поміркована владу», але

© О. Копиленко

дуже скоро ці невиразні думки набули чітких і -- додамо — цілком сучасних обрисів: «... Створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію і адміністраційний апарат, яких в той час фактично не існувало, і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на праві; провести необхідні політичні і соціальні реформи». Політичну реформу, писав Скоропадський, «я уявляв собі так: ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь всіх класів суспільства в політичному житті краю».

Декларована Скоропадським ідея сильної влади заради політичних і соціальних реформ утілилась у затверджених ним же 29 квітня 1918р. «Законах про тимчасовий державний устрій України». Так, виключно гетьманові належала «влада управи» в усій Українській Державі, він призначав «отамана Ради Міністрів» і за його поданням затверджувався «Кабінет у повнім його складі». Так само він і «скасовував» його. Гетьман виступав також як «найвищий керовничий всіх зносин української держави з закордонними державами» і «верховний воєвода української армії і флоту, здійснював помилування».

Більше того, гетьман уособлював ще й законодавчу владу, адже саме він «стверджував закони і без його санкції ніякий закон не міг мати сили». Парламент же «Законами про тимчасовий державний устрій України» взагалі не передбачався. Однак не слід робити поспішних висновків — як Центральна Рада зберігала свої повноваження до скликання Всеукраїнських Установчих зборів, так і гетьман виконував свої функції в обсязі, окресленому цим актом, тільки тимчасово — «до вибрання Сейму і відкриття його діяльності». Про необхідність скликання «Державного Сейму» йшлося також у гетьманській грамоті від 29 квітня. Через кілька місяців було оприлюднено листа Скоропадського голові Ради Міністрів, у якому він, указуючи на завершення «першого періоду будування Української Держави», наголошував на тому, що «настав вже час приступити до вироблення закону, який має завершити нашу планомірну працю по будуванню державності, а саме до вироблення закону про вибори до Державного Сейму». Потім у гетьманській грамоті від 22 жовтня цей закон згадується ще раз, а 16 листопада Рада Міністрів ще встигла розглянути питання про прискорення підготовчої роботи щодо скликання Державного Сейму й затвердження складу комісії з розробки відповідного закону. Втім, лишається тільки здогадуватися, як поділили б «сфери впливу» законодавча і виконавча влада, коли б планам гетьмана судилося втілитися в життя.

Принагідно варто звернути увагу, що через два роки у звіті французької військової комісії у Варшаві Петлюра також характеризуватиметься як «тимчасовий президент, який виконуватиме свої функції до скликання парламенту».

Певною мірою зрозуміти засади організації влади в Українській державі дозволяє недавній досвід сучасної України. Можна провести певні аналогії (хоча вони, зрозуміло, умовні) з тією моделлю влади, що її тимчасово закріпив Конституційний договір 1995 р. За цим договором Президент України виступав як глава держави і глава виконавчої влади, а Кабінет Міністрів — як «центральний колегіальний орган державної виконавчої влади, підпорядкований Президентові України і відповідальний перед ним».

Приблизно такий же статус мала і гетьманська Рада Міністрів, на яку покладалися «напрямок і об'єднання праці окремих секцій» (тобто відомств) по «прикметах як законодавства, так і найвищої державної Управи». Раду Міністрів очолював Отаман-Міністр, а «керування» її справами покладалося на Генерального Секретаря і «підлягаючу йому державну Генеральну Канцелярію». Щоправда, через деякий час Отаман-Міністр став називатися традиційно — Головою Ради Міністрів, а Генеральний секретар — Державним секретарем (як відомо, ідея запровадження посади Державного секретаря замість Генерального писаря активно обговорювалася в останній місяць існування Центральної Ради). 25 травня 1918 р. гетьман затвердив «Положення про Малу Раду Міністрів», яка формувалася з товаришів або, говорячи сучасною мовою, заступників міністрів і розглядала, зокрема, «ті законодавчі і адміністративні пропозиції окремих міністрів, що в силу їх нескладності не потребували взаємної згоди відомств у письмовій формі», «проекти штатів і кошториси окремих міністерств» та інші подібні питання.

Система центральних органів Української Держави порівняно з добою Центральної Ради не зазнала істотних змін. У складі гетьманського уряду, затвердженого на початку травня, бачимо міністрів внутрішніх справ, фінансів, «торгу й промисловості», земельних справ, харчових справ, військового міністра, генерального контролера. Водночас з'являються й нові інституції — Міністерство «народного здоров'я» і Міністерство «сповідань», яке займалося релігійними проблемами.

Паралельно вдосконалювалася внутрішня структура самих міністерств, які в основному поділялися на департаменти. Наприклад, до складу Міністерства торгу й промисловості входили департаменти загальних справ, фабрично-заводський, гірничий, внутрішньої торгівлі, торгового мореплавства і портів, Міністерства народної освіти — департаменти вищої, середньої, нижчої та професійної освіти. Деякі міністерства мали складнішу структуру. Так, Міністерство внутрішніх справ, окрім департаментів міського самоврядування, державної варти (вона прийшла на зміну міліції), страхування і біженців, включало також головне управління військового обов'язку та управління у справах преси. При цьому ж Міністерстві діяли українське Телеграфне Агентство (УТА) і Позавідомча реквізиційна комісія.

Деякі управління функціонували в складі міністерств як цілком самостійні органи, зокрема при Міністерстві юстиції — «Головне управління місцями заключення». Однак найбільш показовою в цьому плані можна вважати реорганізацію Міністерства народної освіти, яке спеціальним законом від 21 червня 1918 р. було перейменовано на Міністерство народної освіти та мистецтва, а в ньому утворено Головне управління мистецтв і національної культури з власним бюджетом.

Слід також звернути увагу на розвиток у період гетьманства інституту державної служби. До речі, після перевороту було звільнено лише призначених Центральною Радою міністрів та їхніх заступників. Решта чиновників згідно з гетьманською «Грамотою до всього українського народу» від 29 квітня лишалася на своїх посадах. Однак, відповідно до закону, затвердженого гетьманом 25 травня 1918 р., всі, хто перебували на державній службі або планували

вступити на неї, мали принести «урочисту обітницю» на вірність Українській Державі такого змісту: «Урочисто обіцяю вірно служити державі українській, визнавати державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти інтереси і добробут». Аналогічні «обітниці» за цим же законом, але дещо іншого змісту, приносили також судді й військові. Додамо, що закон про державну службу сучасної України теж передбачає подібну присягу. Повертаючись же до часів Скоропадського, наведемо ще один закон — «Про порядок призначення на державну службу», що регламентував, які чиновники залежно від класу посади призначалися безпосередньо гетьманом, а які — конкретним міністром. У перспективі передбачалася розробка комплексного акта, який охопив би всі питання державної служби, але до його затвердження не припинялася чинність «всіх законів російської держави про цю службу»...

Якщо говорити про місцеву владу, то, на відміну від системи центральних органів Української Держави, її формування проходило в значно складніших умовах.

Найперше слід зазначити, що «Закони про тимчасовий державний устрій України» практично не торкалися цих проблем. Лише в гетьманській «Грамоті до всього українського народу» від 29 квітня повідомлялося, що разом із Центральною Радою розпускаються і всі земельні комітети. Щоправда, це давало певні підстави до висновку, що така ж сама доля спіткає й сформовані в УНР місцеві органи. Так воно й сталося.

Призначені Центральною Радою комісари були усунуті зі своїх посад, а їх замінили так звані «старости», які й очолили місцеву адміністрацію. Офіційний наказ про їх призначення 14 травня підписав тодішній міністр внутрішніх справ Ф.Лизогуб.

За своїм статусом губернські старости майже повністю відповідали російським губернаторам, та й узагалі вся система місцевої влади поступово наближалася до колишньої російської моделі.

Загалом системою місцевої адміністрації, як і в УНР, «завідувало» Міністерство внутрішніх справ. Визначаючи основні засади його політики, тодішній Державний секретар І.Кістяківський за з'їзді губернських старост (він відбувся 19 вересня) заявив, що на Міністерство внутрішніх справ покладено тяжке завдання впорядкування місцевого життя. Проте на розвиток своєї думки від одразу ж перейшов до проблем місцевого самоврядування. Ось що він сказав: «Поза державною роботою місцевих людей, поза працею земських і міських самоврядувань місцеве життя не можливе, одначе досвід революції показав, що місцеве самоврядування, збудоване на протидержавному виробничому законі, знищило місцеве господарство та повернуло здорове господарче життя земств і міст в боротьбу політичних програм».

Таким чином, у виступі І.Кістяківського виразно проступає проблема, яка ускладнювала ситуацію в Українській Державі протягом усього її недовгого існування: хронічний конфлікт між місцевою адміністрацією й органами місцевого самоврядування.

Проблема полягала в тому, що українські кола, українські політичні партії, більшість із яких сповідувала соціалізм, вороже ставилися до гетьмана. В.Винниченко, зокрема, назвав політичний режим Української Держави «чорносотенно-буржуазною вакханалією». Таких же оцінок трималися й чимало його соратників. Тим більше, що в особі гетьмана вони бачили противника українства, незважаючи на його численні заяви про «національно-український характер» нової держави.

За цих умов органи місцевого самоврядування зустріли гетьмана настільки неприхильно, що 6 травня 1918 р. міністр внутрішніх справ Ф.Лизогуб заборонив з'їзд представників міст, що мав відбутися 9 травня в Києві. А деякі органи місцевого самоврядування, наприклад Катеринославська й Одеська міські думи, взагалі були розпущені.

Оскільки цей процес набував дедалі повсюднішого характеру, 7 червня той же Ф.Лизогуб розіслав губернським і повітовим старостам телеграми, відповідно до яких «надзвичайні заходи» щодо органів місцевого самоврядування мали вживатися лише у «виключних випадках».

Утім, це не завадило затвердженню 29 червня закону про надання губернським старостам права розпускати волосні земські збори й управи, причому підставою для такого рішення могли бути «шкідливе для місцевого господарства ведення справ» або «зловмисного характеру постанови Зборів».

Паралельно гетьманська адміністрація активно працювала в напрямі формування «свого» самоврядування, оскільки добре усвідомлювала руйнівні наслідки дальшого протистояння. Програму дій у цій сфері знаходимо у Заяві, або декларації, гетьманського Кабінету від 10 травня:

«Господарська й земська самоуправа надто дорогі теперешньому Правительству. Одначе досвід останнього часу показав, що правильне ставлення місцевого господарства можливо тільки під умовою притягнення до цієї справи більше підготовлених елементів, для чого потрібно буде, — зберігши загальний демократичний характер земських і міських управ, внести у виборчий закон до цих інституцій такі зміни, котрі забезпечували б продуману та плодотворну роботу для добра місцевого населення».

Та на практиці ці «благі» наміри лише посилили як конфлікт між державною адміністрацією й українським національним рухом, так і загальне безладдя на місцях.

Судова система Української Держави спочатку не зазнала істотних змін порівняно з УНР. У «Законах про тимчасовий державний устрій України» йшлося про Генеральний Суд як «найвищого хоронителя і захисника закону та найвищий суд України для справ будівництва та адміністративних». Новація полягала лише в тому, що «Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судді» призначалися гетьманом. Однак уже 20 травня разом з іншими комісіями при Міністерстві судових справ було утворено й «Комісію для перегляду заведення Генерального та Апеляційного судів», а 25 травня гетьман затвердив закон про титул, іменем якого твориться суд в Україні — «іменем закону Української держави», при цьому скасовувався відповідний закон Центральної Ради. 2 червня було прийнято закон про зміну закону від 2 грудня 1917 р. про Генеральний Суд. Цей закон, з одного боку, окреслював перспективи судової реформи, а з іншого — до її здійснення уточнював функції Генерального Суду, сформованого ще за часів

Центральної Ради. Оголошувалося також, що зазначений закон зберігатиме чинність до видання нового закону про Державний Сенат, підготовка якого й визначала кінцеву мету всієї судової реформи.

Нарешті, 8 липня гетьман затвердив закон про заснування Державного Сенату як «вищу в судових і адміністраційних справах державну інституцію». Характерною особливістю зазначеного закону слід вважати те, що він майже не торкався компетенції Державного Сенату і визначав лише його структуру, вимоги до сенаторів та порядок їхнього призначення тощо.

Деякі статті закону «Про Державний Сенат» торкалися питань прокуратури. Наприклад, було встановлено, що «при кожнім Генеральнім Суді, а також при Загальнім Зібранні Державного Сенату пребувають прокурор і товариш прокурора під вищим доглядом міністра юстиції, як Генерального прокурора».

Загалом же розробники цього закону, намагаючись урегулювати широке коло проблем — від діяльності сенаторської друкарні й сенаторського архіву до форменого одягу сенатських чиновників — все одно так чи інакше посилалися на колишнє російське законодавство.

Орієнтація на дореволюційну російську судову систему стає ще очевиднішою, якщо звернутися до затвердженого в один день із законом «Про Державний Сенат» закону «Про Судові палати і Апеляційні Суди». Цим законом скасовувався закон Центральної Ради «Про Апеляційні суди» від 17 грудня 1917 р. й натомість відновлювалися колишні судові палати, щоправда, з деякими змінами, які в основному стосувалися їхніх штатів та вимог до кандидатів на відповідні посади.

Визначивши верхні щаблі судової влади, гетьманська адміністрація звернулась і до найнижчого її рівня. 14 і 21 липня було затверджено дві постанови Ради Міністрів: про розширення підсудності кримінальних справ мировим суддям і про розширення підсудності ним за цивільними позовами.

Крім системи загальних судів, в Українській державі функціонували й суди військові, які відповідно до закону «Про організацію військово-судових установ та їх компетенцію» від 21 червня 1918 р. поділялися на вищі (Київський і Катеринославський) і штабні (при штабах дивізій, корпусів і Головному штабі), причому всі військові судові установи у своїй діяльності мали керуватися колишніми російськими законами, щоправда, з одним застереженням — «наскільки постанови цих законів не будуть суперечити новим законам Української Держави».

Загалом же, оцінюючи законодавство гетьманської держави, слід зазначити, що на відміну від Центральної Ради, яка в процесі формування національної правової системи стикнулася лише з проблемою російського законодавства, гетьманська адміністрація мала визначитися ще із законодавчою спадщиною самої Центральної Ради.

Одразу ж підкреслимо, що єдиного узагальнюючого акта — на зразок, скажімо, закону Центральної Ради від 25 листопада 1917 р., який однозначно розв'язав би це питання, видано не було. Замість цього гетьманська адміністрація, визнавши де-факто весь масив попереднього законодавства, пішла шляхом вибіркового скасування насамперед тих актів, що суперечили соціально-економічним і політичним засадам Української Держави.

Найбільш показова в цьому плані доля Закону про національно-персональну автономію, ухваленого Центральною Радою. Як відомо, гетьман виходив не з «національного», а «територіального» розуміння держави. У «Споминах» Скоропадського читаємо:

«В національному питанні вважав потрібним найсильніше підтримувати українські національні змагання, але не підтримувати в українцях особливої ненависті до Росії і не покидати силоміць української культури, знаючи, що для розвою всякої культури далеко більш корисний її повільний органічний зріст, ніж поверхове і примусове прищеплювання. Засвоєння українцями шовіністично-націоналістичних тенденцій я вважав з державного боку шкідливим, бажаючи натомість розвитку територіально-державницького патріотизму».

Звичайно, така позиція Скоропадського привела до того, що 9липня 1918 р. закон про національно-персональну автономію було скасовано, а відтак і передбачені ним три міністерства у справах росіян, поляків та євреїв.

Дія деяких інших актів припинялась у міру того, як приймалися відповідні закони Української держави. Так, 1 липня гетьман затвердив закон про українське громадянство (його основою став, до речі, «нульовий варіант» — всі російські піддані, що перебували на Україні під час видання цього закону, визнаються громадянами України), остання стаття якого скасовувала закон про громадянство, ухвалений Центральною Радою 2-4 березня того ж року.

Крім того, офіційні роз'яснення з приводу чинності попереднього законодавства надходили й з боку відповідних відомств. Так, 16 травня Міністерство праці розповсюдило циркуляр «Про закони, циркуляри і розпорядження Російського Уряду і Центральної Ради» з повідомленням, що всі акти стосовно робітничого питання, «якщо вони не скасовані Урядом Української Держави», зберігають свою чинність.

Законодавча діяльність гетьманської адміністрації розпочалася з визначення правових основ самого процесу законотворчості. Так, уже в «Законах про тимчасовий державний устрій України» в загальних рисах було окреслено його принципові засади, причому одразу ж декларувалося, що «Українська Держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі» (тобто бачимо тодішній варіант сучасного гасла «правової держави»). Встановлювалося також, що «після положення законові надається обов'язкова сила від часу, призначеного для того в самім законі», а скасувати закон можна було «тільки силою закону». Що ж до процедури розробки законів, то їх мали готувати відповідні міністерства й передавати «на обміркування Раді Міністрів», а «по ухвалі» законопроекти остаточно затверджувалися гетьманом.

Крім того, міністри наділялися правом видавати розпорядження щодо «розвитку та пояснення законів», причому всі такі розпорядження знов-таки підлягали «попередньому ухваленню» Радою Міністрів.

2 червня ці загальні положення набули подальшого розвитку в спеціальному акті — законі «Про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, обговорення, затвердження їх та про форму і порядок оголошення законів». У цьому законі встановлено функції уряду в процесі законотворчості, керівництво яким покладалося на Державну канцелярію й особисто Державного секретаря. Саме він безпосередньо подавав законопроект на

розгляд Ради Міністрів і, говорячи сучасною мовою, здійснював його всебічну експертизу. Цей закон передбачав навіть висновок Міністерства фінансів із приводу тих законопроектів, які потребували додаткових асигнувань із державного бюджету. (Згадаймо, що згідно з Регламентом Верховної Ради України, прийнятим 27 липня 1994 р., законопроекти не можуть розглядатися без фінансового обґрунтування).

Деякі законодавчі проблеми лишилися поза межами цього закону й регламентувалися окремими актами. Наприклад, ще 20 травня Рада Міністрів ухвалила постанову «Про повноваження Міністра шляхів у справах адміністративного законодавства та визначення його компетенції», якою делегувала йому право приймати з деяких питань залізничного господарства постанови й розпорядження, «що мали обов'язкову силу закону».

Звичайно, з позицій сьогодення важко дати однозначну оцінку законодавства Української Держави, особливо тих актів, які стосувалися соціально-економічної політики Скоропадського. Зрозуміло, що й сьогодні, коли наше суспільство все це не виробило єдиного погляду на проблеми власності, закони Української Держави в цій сфері (*для прикладу наведемо лише один: «Про право продажу і купівлі земель поза міськими поселеннями»*) все одно лишатимуться предметом дискусій.

Безперечними є успіхи гетьманської адміністрації в галузі законодавчого забезпечення культури й освіти, проте не слід забувати, що для гетьманського законодавства характерне й посилення каральної спрямованості. Досить назвати тимчасовий закон «Про заходи боротьби з розладнанням сільського господарства» від 8 липня 1918 р.

За місяць до падіння гетьманства Скоропадський у своїй черговій «Грамоті до Українського народу» від 22 жовтня 1918 р. встиг підбити певні підсумки законодавчої діяльності Української держави:

«В області внутрішнього життя наше правительство видало ряд законів, котрі кладуть міцну основу для майбутньої державності України. За цей час видано більше 400 інших законодатних актів, метою котрих являлось упорядкування політичного й економічного життя України. Наслідки всіх заходів незабаром виявились у загальному підвищенні економічного і культурного добробуту краю, що являється головною запорукою тривалості самої держави».

Втім, посилання на «підвищення економічного й культурного добробуту» тоді, коли в Українській Державі вкрай загострилася соціально-політична ситуація, яскраво засвідчувало сумну тенденцію, початок якій поклала ще доба Центральної Ради, дальше розходження між деклараціями (в тому числі законодавчими) й реальністю. Та це також цілком сучасна проблема.

Аделіна Гриценко

Спектр основних політичних сил в Україні періоду Гетьманату (1918 р.)

У процесі розгортання подій в Україні періоду 1917-1920 рр. спостерігався надзвичайно строкатий спектр діючих політичних сил і постійні зміни у їх співвідношенні. Особливо складною і суперечливою виявилася ситуація в Україні в період правління гетьмана П.Скоропадського у 1918 р., що зумовлювалося, насамперед, присутністю в країні окупаційного іноземного війська та переконаністю значної частини суспільства у пронімецькій орієнтації гетьмана. До речі, подібну оцінку українсько-німецьких взаємин періоду Гетьманату можна зустріти як у радянській історіографії, так і в працях істориків української діаспори, з тих, хто вважав П.Скоропадського «беззастережним прихильником пронімецької політики», а його режим — маріонетковим утворенням німецьких урядових та військових кіл. Про це, зокрема, згадує Я.Пеленський у вступі до «Спогадів» П.Скоропадського[1]. Переважання в українському суспільстві у 1918 р. саме такого погляду на гетьманське правління призводило до недовіри урядові і спричинилося до глибокого внутрішнього розшарування у багатьох політичних партіях та рухах українського національного табору.

Проте, як відомо, в оцінці ролі Української Держави у формі Гетьманату у 1918 р. існують і прямо протилежні думки. Так, Д.Дорошенко вважав, що саме тоді найвиразнішого вигляду набула відроджена українська державність[2]. Близькими до цього були й погляди В.Андрієвського та Н.Полонської-Василенко[3]. Інша картина вимальовується з праць представників різних течій українських есерів та соціал-демократів. Вони твердили про повернення до влади російських реставраційних сил, які намагалися використати гетьмана для відродження «єдиної і неділимої Росії». Український есер П.Христюк розрізняв три основні сили, які, на його думку, забезпечили прихід до влади П.Скоропадського: «німецьке військо під проводом німецьких генералів, поміщики («Союз земельных собственников») і капіталісти з російськими офіцерами-добровольцями та, нарешті, «Українська демократично-хліборобська партія». Він вважав, що вирішальна роль належала першим двом силам, а третя була використана практично у «декоративних цілях»[4].

До речі, Д.Дорошенко теж, власне, не заперечував, що головною силою в Україні в цей період було німецьке та австро-угорське військо[5].

Жодних сумнівів щодо своєї визначальної ролі в політичному житті України не виявляло й головне командування іноземного війська. Так, посол А.Мумм у телеграмі на адресу міністра закордонних справ Німеччини 24 квітня 1918 р., тобто ще за існування Української Центральної Ради, повідомляв про визначені на спільній нараді з військовими уповноваженими Німеччини генералом В.Гренером та Австро-Угорщини — графом Форгачем 23 квітня 1918 р. основні засади політичної та воєнної діяльності в Україні. Йшлося про те, що український уряд «у своїх діях мусить залежати від німецького

© А. Гриценко

та австро-угорського головнокомандуючих» і «не повинен перешкоджати військовим та економічним заходам німецьких властей»[8]. Щоправда, це поки що стосувалося уряду Української Народної Республіки, але із приходом до влади П.Скоропадського суть взаємин майже не змінилася. Підтвердженням може служити, наприклад, зміст повідомлення зі штабу Г.Ейхгорна головнокомандуючому Східним фронтом: «Скоропадський перебуває цілком і повністю під впливом головного командування, — говорилося у документі, — Головне командування потурбується про те, щоб найменші безпорядки були в корені придушені найрішучішим чином. В цих випадках воно користуватиметься підтримкою нового уряду»[9]. Ще відвертіше характеризував ситуацію А.Мумм у телеграмі до міністерства закордонних справ від 2 травня 1918р.: «за спиною нового уряду стоїть насамперед єдина авторитетна нині у країні влада — німецьке верховне командування»[9].

Чому ж таке стало можливим? Як писала 9 травня 1918р. у редакційній статті «Нова Рада», соціально-політична база гетьманського уряду виявилася непевною, бо власницькі інстинкти, чорносотенний дух та російська орієнтація більшості з'їзду земельних власників, який обрав П.Скоропадського, виключала «можливість солідарності з ним та його ділом і широких народних мас, і всіх прихильників волі, і, звичайно, української інтелігенції». І це була думка значної частини суспільства, а за таких умов політика кабінету міністрів виявилася «з багатьох поглядів явно ворожою» інтересам України[9]. Так писав орган дуже поміркованих кіл української національної демократії. Наступного дня у цій самій газеті з'явилася стаття С.Єфремова «Парадоксальне правительство». Характеризуючи його як неукраїнське, автор переконливо обгрунтовував свою думку: «учорашні обласники або й централісти сміливо переступають через федералізм і падають в обійми просто до самостійників...» А такі «самостійники з примусу» та українці, яких «мов Мефістофеля од хреста корчить од самих звуків української мови», на його думку, в разі зміни ситуації «так само легко перестрибнуть знов через федерацію, добре ще як до обласності, і впадуть в обійми «единой неделимой»»[10].

Гетьмана до певного моменту з українських партій підтримували лише хлібороби-власники та частина інтелігенції. Готовність «всіма силами сприяти утворенню нового державного, громадського та економічного ладу Української Держави» виявили також понад 1000 делегатів з'їзду промисловців, банкірів, торговців, фінансистів та поміщиків України, який працював у Києві 15-18 травня 1918 р. й утворив «Союз промисловості, торгівлі, фінансів, сільського господарства» («ПРОТОФІС»), очолений князем А.Голіциним[11]. Голова гетьманського уряду Ф.Лизогуб на цьому зібранні заявив, що будь-які виступи проти існуючого ладу «придушуватимуться міцною рукою»[12].

Не виправдав сподівань гетьманського уряду і з'їзд кадетів. Він відбувся у Києві 8-11 травня 1918 р. і у його роботі взяли участь міністри М.Василенко, А.Ржепецький та С.Гутник. Оцінюючи рішення з'їзду, А.Ніковський писав у «Новій Раді», що представники великої торгово-промислової буржуазії, які через тиждень увійшли до «ПРОТОФІС»у, заблокували резолюцію про довіру гетьманському урядові. З цього робився логічний висновок: «саме правительство... повисає у повітрі, ізолюється од тих, на кого збиралося спиратись», бо «демократія за новим кабінетом не піде і не може піти». А.Ніковський з ситуації, яка склалася в Україні, побачив тоді два виходи: або уряд Української Держави піде шляхом репресій, обгородившись багнетами, залучаючи прихильників обіцянками капіталу та привілеїв, або ж визнає своє політичне банкрутство і поступиться місцем урядові, який зможе знайти «хоч би яку спільну мову з демократичною масою України»[13].

Отже, стан справ в Україні не міг не викликати занепокоєння серед різних течій українського національного руху. Та й йому самому годі було сподіватися на єдність думок. Так, соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, центральна течія українських есерів хоч і обурювалися сваволею окупантів, все ж таки припускали можливість легальної співпраці з гетьманською владою, так би мовити, для збереження українського характеру державності і хоч якогось демократизму. Члени УПСФ відмовилися увійти до новоствореного уряду, але погодились на переговори з німцями за участю УСДРП. Та зрештою, коли делегація у складі В.Винниченка (УСДРП), С.Єфремова та К.Лоського (УПСФ), М.Салтана (УПСР) та В.Андрієвського (УПСС), наважилася на зустріч з генералом В.Гренером і заявила про готовність до співпраці за умови збереження республіканської форми державності, скасування гетьманських законів, впровадження демократично-республіканської конституції й усунення П.Скоропадського, відповіддю їм було: вороття до часів Центральної Ради немає, німецька влада визнала гетьмана. Уряд спочатку очолив «отаман міністрів» відомий український діяч М.Василенко, а незабаром — полтавський поміщик октябрист Ф.Лизогуб. П.Христюк визначав цей уряд як «цілком буржуазний, російський», і зазначав, що дрібна українська буржуазія, відігравши помітну роль у гетьманському перевороті, залишилася цілком «не у дел»[14].

І.Мазепа, розвиваючи думку про наміри російських реакційних кіл використати Гетьманат у справі відродження «єдиної і неділимої Росії», характеризував його як «штучне припинення революційного руху», що дійшов наприкінці 1917 — початку 1918 рр. найвищої точки розвитку. Але сталося так, продовжував він, що селяни ще не встигли перебрати до своїх рук панські землі, коли нова влада почала їх відбирати і віддавати назад поміщикам[15]. Зростання ж революційних настроїв у масах виливалося у вороже ставлення до гетьманської влади.

Загострення політичної боротьби в Україні у цей час спричинилося до поглиблення процесу внутрішнього розмежування практично в усіх політичних таборах, що претендували на владу в Україні. Велика активність спостерігалася в середовищі українських національних партій. Поряд з поділом і утворенням згодом нових партій йшли пошуки компромісів, у гострих дискусіях проходила робота численних з'їздів партій та громадських організацій України.

На з'їзді УПСФ, що працював в атмосфері відвертої ворожості до окупаційного війська, О.Шульгін 10 травня 1918 р. у доповіді «Про міжнародне становище України» вказав на необхідність визначити окремою резолюцією «хід думок партії од федералізму до самостійності в зв'язку з ходом історичних подій». Він наполягав на збереженні загального миру, нейтралітеті України, домаганнях щодо визнання її державності з боку і воюючих, і нейтральних держав[16]. Зрештою делегати рішуче висловилися за самостійність України і категорично заперечували можливість федерації з Радянською Росією. Разом з тим вони засуджували і політику гетьманського уряду, характеризуючи її як антидемократичну, а кабінет міністрів, як реакційний, чому й заборонили членам УПСФ брати в ньому участь[17].

З'їзд УПСР нелегально зібрався 13-16 травня 1918 р. в околицях Києва. Прийняття рішень на ньому ускладнювалося у зв'язку з нечисленністю і нестабільністю кількості делегатів через переслідування з боку влади. Праве крило з'їзду, вважаючи революцію закінченою, головне завдання бачило у розгорганні роботи по організації мас, піднесенню їхньої культурної і національної свідомості в умовах легального або напівлегального існування партії, тому й висловилося за компроміс з гетьманом. Щоправда, лунали й голоси за «дружнє співділання соц.-рев., соц.-дем, і соц.-федералістів в цілях передачі влади в українські руки»[18]. Лівиця УПСР схилялася до порозуміння з більшовиками. Від назви свого органу — газети «Боротьба» вона, як відомо, отримала назву «боротьбистів». На їхню думку, революція ще не закінчилася, і тому вони протестували проти підміни правицею революційної боротьби трудящих культурницькою роботою «верхів» партій, закликали до підготовки у підпіллі збройного повстання робітників та селян проти гетьмана. На цьому з'їзді утворилася парадоксальна ситуація: незначною більшістю пройшла резолюція правих, але нестабільність складу делегатів в умовах конспірації допомогла лівим забезпечити собі більшість у ЦК. Зрештою правиця створила тимчасовий організаційний комітет центральної фракції УПСР і запропонувала йому скликати новий з'їзд. Розкол УПСР завершився[19].

Різко негативну позицію щодо влади гетьмана зайняв у середині травня 1918 р. V-й з'їзд УСДРП. Він визнав першочерговим завданням «відстоювання цілковитої самостійності України» та рішучу «боротьбу з гаслом федерації з Росією»[20]. Група лівих есдеків саме тоді вийшла з партії і у липні 1918 р. увійшла до складу новоствореної КП(б)У.

Чи не найнебезпечнішим для існування Гетьманату ставало те, що вже у перший місяць правління П.Скоропадського частина опозиційних досі одна до одної партій та груп почала поступово долати протистояння і шукати шляхи до консолідації. Серйозним кроком у згуртуванні сил українського національного табору стало утворення в середині *травня 1918 р. Українського національно-державного союзу (УНДС). Він об'єднав українських самостійників*, соціалістів-федералістів, Трудову партію, пізніше до нього приєдналися хлібороби-демократи, Рада залізничників, поштово-телеграфна спілка, українські есери та соціал-демократи. У поданому П.Скоропадському 24 травня 1918 р. меморіалі УНДС характеризував уряд Ф.Лизогуба як «неукраїнський по свому складу і по своїй політичній орієнтації»[21]. Члени УНДС вважали, що входження до уряду кадетів та представників ряду неукраїнських груп, що завжди негативно ставилися до українського визвольного руху і української державності, сповідаючи ідею «единої і неділимої Росії», призводило до наростання незадоволення народних мас, насамперед селянства. У Меморіалі підкреслювалося, що з втратою останнім надії на отримання землі «більшовизм знову почав набирати сили по селах... Все доводить, — констатувалося далі, — що сучасний кабінет міністрів врятувати державу від анархії й безладдя, установити тверду владу, оперту на довір'я народу, та зміцнити самостійну Українську державу не зможе»[22]. Цей Меморіал, власне, можна розглядати як вияв з боку УНДС недовіри гетьманській владі.

Тимчасом, спостерігалося зміцнення позицій більшовицьких організацій України, які розгортали підготовку до збройного антигетьманського повстання, дотримуючись переконання, що перемога можлива лише в разі збереження єдності України з Радянською Росією. Але й у більшовицькому таборі існували серйозні суперечності. Ще 19-20 квітня 1918 р. на Таганрозькій нараді виявилися глибокі розбіжності як у визначенні реальності переможного повстання найближчим часом, так і у виробленні статусу майбутньої КП(б)У. Згадаємо, що Е.Квіринг пропонував утворити автономну партію із своїм ЦК і своїми з'їздами, але підпорядковану загальноросійському ЦК РКП(б), а М.Скрипник наполягав на самостійності КП(б)У з окремим ЦК та власними партійними з'їздами. Зв'язок з РКП(б) він пропонував здійснювати через III-й Інтернаціонал. Більшість зібрала друга пропозиція, але 1-й з'їзд КП(б)У, який працював у *Москві 5-12 липня 1918 р., все ж таки створив партію, автономну у місцевих питаннях*, з своїм ЦК, з'їздами, але таку, що мала входити до єдиної РКП(б) з підпорядкуванням у програмних питаннях з'їздам останньої, а у загальнополітичних — ЦК РКП(б)[23]. Не дивно, що в Україні КП(б)У часто сприймали, власне, як партію неукраїнську, а лише відгалуження РКП(б). Як відомо, до складу обраного 1-м з'їздом КП(б)У ЦК увійшло лише троє українців (з 15 членів)[24].

Значну роль у подіях в Україні 1918 р. відігравало утворене ще за доби Центральної Ради у Таганрозі на сесії ЦВК Рад УСРР замість Народного Секретаріату так зване Бюро для керівництва підпіллям та повстанським рухом в Україні («Дев'ятка»). Останню іноді називали повстанським Народним Секретаріатом. До складу «Дев'ятки» входили більшовики, представники лівих російських та українських есерів та уесдек[25].

У спектрі політичних сил в Україні з перших місяців утворення Гетьманату чільне місце займали численні російські організації, утворювані переважно втікачами з радянської Росії. Вони діяли під різними назвами: «Монархічний блок», «Союз відродження Росії», «Національний центр», «Наша батьківщина», «Рада державного об'єднання Росії», «Союз російського народу» тощо. Час від часу вони скликали з'їзди, наради, збори, в центрі уваги яких завжди було питання про пошуки шляхів до відродження «единої і неділимої Росії». 14 травня 1918 р. відбулися збори «Союзу російського народу» в Одесі, 6 червня — у Харкові, 23 липня у Києві зібралися монархісти, у вересні-жовтні пройшло кілька нарад членів IV Державної думи та Державної Ради Росії під головуванням графа Бобринського[26]. Надзвичайно бурхливими виявилися другі збори монархічних організацій Харкова 6 вересня 1918 р., більшість учасників яких висловилася за повну реставрацію монархії в Росії, а меншість погоджувалася на гетьмана. Дехто з учасників закидав П.Скоропадському з приводу того, що він не наважився відновити «смугу осілості»[27].

*Ухвали київської жовтневої 1918 р. приватної наради власників Росії, на яку зібралися представники торгово-*промисловців, фінансистів, Союзу земельних власників, частини вчених, політичних партій з несоціалістичними програмами тощо, містили різкі заперечення проти реалізації в Росії будь-яких соціалістичних програм, хоч би й «у поміркованішій, ніж за більшовиків, формі», і вимагали обов'язкового збереження права власності[28].

У жовтні цього ж року відбулося засідання ЦК партії кадетів, на якому виступив один з її лідерів П.Мілюков. Щоправда, на цей час вплив лідерів кадетів значно підупав через те, що вони, як писала «Нова Рада», взяли надто вправо. З правими елементами в Україні московську групу об'єднували погляди на реставрацію монархії, ставлення до Установчих зборів та питань миру[29].

Найбільш масовим серед російських утворень в Україні був «Русский союз». У Києві ця організація виникла у квітні 1918 р. ще за доби Центральної Ради. Її орган — газета «Русский голос» у другому номері від 19 квітня 1918 р. в редакційному матеріалі «Організація влади» писала, що «ніякі утиски росіян не приведуть до бажаної українізації» і до «зміцнення самостійності». Тоді ж надійшла у продаж просякнута ідеєю відновлення «єдиної і неділимої Росії» програма «Союзу», відділи якого вже активно працювали в усіх районах міста. На 21 квітня 1918р. призначалося урочисте відкриття Волинського відділення «Союзу»[30].

«Русский союз» об'єднував представників найрізноманітніших російських партій та організацій — від кадетів (і навіть правіших за них елементів) і до російських есерів та соціал-демократів (меншовиків). П.Христюк звертав увагу на те, що з лівих російських соціалістичних партій до «Русского союза» не увійшли лише більшовики[31]. В.Винниченко характеризував «Русский союз», як утворення, покликане до боротьби з українством. «Чорносотенці, кадети, меншовики й есери всі, під захистом німців і лизоблюдів, дружно йшли походом на українське відродження»[32].

Хотілося б звернути увагу на той факт, що гетьманський уряд, розуміючи небезпеку назріваючих в Україні антигетьманських настроїв, не включив згадані російські організації до переліку найнебезпечніших політичних утворень. У доповідній міністра внутрішніх справ від 31 жовтня 1918 р. рішучому переслідуванню, арештам, обшукам пропонувалося піддавати лише такі «таємні та явні співтовариства», як РКП(б), КП(б)У, партії та гуртки анархістів усіх відтінків, організації лівих російських есерів та лівих українських есерів, що примкнули до більшовиків, організації правих російських есерів, як такі, що «виявили прагнення до створення воєнних організацій на Україні для збройного повстання проти гетьманської влади»[33]. Інші ж партії, організації, спілки, гуртки мали лише перебувати «під неослабним наглядом адміністративної влади».

До наведеного вище переліку не увійшов і Український Національний Союз (УНС), утворений у середині 1918 р. в результаті приєднання до УНДС широкого спектру українських партій і груп, в тому числі УСДРП та окремих лідерів центральної течії УПСР. Це був певний крок на шляху реалізації ідеї створення єдиного національного фронту. Поміркковані кола українського національного руху побачили в цій акції подію величезної історичної ваги, але В.Винниченко, який 18 вересня 1918 р. замінив А.Ніковського на посаді керівника УНС, пізніше досить критично оцінив діяльність останнього, нагадавши, як дорого платила українська демократія «за бажання створити свою державу..., за німецьку поміч і за зраду своїх трудових мас»[34]. Він, насамперед, мав на увазі зміни у позиції селянства, яке свій протест проти німецького та австро-угорського війська почало поширювати і проти лозунгів боротьби «за українську самостійність і національну державність». В.Винниченко твердив, що тоді часто слова «Україна», «Українська Держава» починали у селян асоціюватися з поняттями «німецьке військо», «гетьман», «пани», «старости», «карні експедиції», «офіцерня» тощо[35]. Зрештою сталося так, що в ході антигетьманського повстання при постановці питання про форму влади в Україні не лише в масах населення, але й серед керівництва українського національного руху поряд з пропозиціями відродження Української Народної Республіки дебатувалося й питання про встановлення влади рад.

П.Христюк, як представник лівиці національних сил, зокрема, вважав, що слід дотримуватися тактики творення не лише єдиного національного фронту, «високопатріотичних українських організацій», але й соціалістичної, інтернаціональної в кращому розумінні цього слова, роботи серед робітництва. Лише так, на його думку, можна було усунути антагонізм між містом і селом. Що ж до позицій правиці УСДРП він писав, що остання тяжіла не лише до утворення єдиного національного фронту, а й у бік народження угодовства і збереження національно-політичних здобутків українською нацією ціною примирення з гетьманщиною. А такий варіант П.Христюк не безпідставно вважав наївним і нездійсненним[36].

З часом УНС все більше перетворювався на осередок легальної боротьби, навколо якого гуртувалися сили українського національного руху. Цей процес особливо активізувався після розширення контактів П.Скоропадського та його уряду з політичними силами табору борців за «єдину і неділиму Росію». Тут доречно згадати підписання 7 серпня 1918 р. попередньої угоди між урядами Української Держави та Всевеликого війська Донського щодо визначення кордонів між ними та взаємне визнання незалежності й суверенності[37]. Цей документ до того ж доповнювався «Додатковою секретною угодою», згідно з якою гетьманський уряд зобов'язувався якнайшвидше постачити донському війську озброєння та військове спорядження з розрахунку на три корпуси з майна, яке залишилося «понад кількість, необхідну для укомплектування кількості українських військ, встановленої за угодою з Центральними державами»[38]. УНС з цього приводу ухвалив 30 серпня 1918 р. резолюцію-протест, заявивши, що «українське громадянство та народ ніколи не примиряться з фактом відокремлення українського народу на Донщині»[39]. Проте вимоги переглянути угоду успіху не мали. Пізніше, в середині листопада 1918 р., уряд Української держави телеграмою запропонував урядам Дону, Кубані, Тереку, Грузії та представникові Добровольчої армії об'єднати сили для боротьби з радянською владою[40].

Суттєве ущімлення національних прав побачила українська громадськість й у прийнятому Радою міністрів законопроекті про реформу земського самоврядування. Заступник голови Всеукраїнського союзу земств К.Мацієвич у поданні П.Скоропадському на початку вересня 1918 р. характеризував згаданий проект, як «замах на права української національної і державної справи», вважаючи, що цей документ є ніщо інше, «як закон про скасування у нас в українській державі місцевого самоурядування...» К.Мацієвич з прикрістю констатував, що уряд «замість того, аби досягти якогось порозуміння з українськими земствами, систематично їх розганяв, заарештовував без суда»[41].

На середину жовтня 1918 р. конфронтація між УНС та кабінетом міністрів Української Держави набула відвертого характеру. У «Заяві про внутрішнє і міжнародне становище України» Український Національний Союз заперечував законність повноважень уряду і наполягав на формуванні його нового складу, який би спирався на широкі демократичні маси українського народу: «тільки коаліційно-демократичний національний кабінет міністрів має право тимчасово... стояти на чолі державної роботи». Останній мав би негайно здійснити демократичну аграрну реформу на основі знищення великого землеволодіння і забезпечення землею трудового селянства, якнайшвидше виробити виборчий закон для обрання законодавчого повновладного органу української землі, відновити дію усіх демократичних свобод, які «було здобуто революцією на Україні і знищено сучасним урядом». І, нарешті, УНС, «спираючись на історичне та природне право кожного народу гуртувати в одно ціле всі одірвані від його часті», наполягав на об'єднанні «в один державний український організм всіх заселених українцями земель, які до цього часу через історичні та міжнародні обставини не ввійшли в склад Української держави, цебто: Східної Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляшшя, частини Бесарабії з українським населенням, частини етнографічне української Донщини, Чорноморщини і Кубані»[42].

В переддень антигетьманського повстання УНС значно розширив свій вплив, об'єднавши такі партії та організації: УПСС, УПСР, УПСФ, Селянську Спілку, трудовиків, Галицько-Буковинську Раду, Холмський комітет, Кримську українську раду, Всеукраїнську вчительську спілку, залізничну спілку, поштово-телеграфну спілку, Українське правниче товариство, Кирило-Мефодіївське товариство, Студентську Спілку, Чорноморську українську раду[43]. Цей перелік наведено у грудневій 1918 р. доповіді директора департаменту державної варти Міністерства внутрішніх справ Української Держави. Далі у документі зазначалося, що в контакті з УНС згідно ухвали її конференції почала працювати і партія хліборобів-демократів. Центром роботи УНС став Київ, де розміщувалася його Головна Рада, очолювана В.Винниченком. Відділення УНС діяли в усіх великих містах України: Одесі, Харкові, Катеринославі, Полтаві, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Кременчуці. Незважаючи на досить широке представництво в УНС майже всього спектру українських партій та організацій, тривала подальша активна робота по залученню до його лав «усіх підходящих елементів». Для забезпечення можливості впливати на законотворчий процес при УНС були сформовані комісії: внутрішніх справ, військова, земельна, фінансова, церковна, закордонних справ[44].

Український Національний Союз, створений, за оцінкою Департаменту державної варти, «з метою координації дій українських політичних партій та організацій», свою діяльність спрямував на оволодіння владою. Як перший крок на цьому шляху директор Департаменту державної варти розцінив входження представників УПСФ до складу уряду[45].

Суттєві зміни у співвідношенні політичних сил в Україні восени 1918 р. значною мірою були пов'язані з поразкою Центральних держав, що спричинило швидку переорієнтацію буржуазних та поміщицьких кіл у бік країн Антанти. Активізувалася діяльність і зміцніли позиції «Союзу відродження Росії», відділення якого у багатьох містах об'єднали відомих діячів партії кадетів, народних соціалістів, меншовиків, груп «Единство», кооператорів тощо. «Союз» не приховував своїх намірів боротися і проти радянської влади, і проти прихильників незалежності України[45]. За свідченням газети «Відродження», у Києві поступово складався «так званий всеросійський політичний центр»[47]. До нього входили колишні члени Державних дум, Державної ради, громадських та земських установ Росії. Промислова група центру взяла на себе забезпечення коштами й усім необхідним війська, яке воювало проти радянських формувань[48].

Відчутний вплив на перегрупування політичних сил здійснив поділ на дві течії Союзу хліборобів-власників. Дрібні хлібороби, очолені М.Коваленком, у меморандумі, поданому гетьманові 20 жовтня 1918 р., стали на захист незалежності і суверенності України, а делегація великих землевласників заявила «про розуміння нею самостійності як тимчасової, перехідної форми до федерації з майбутньою обновленою Росією»[49]. Конференція партії Українських хліборобів-демократів 26-28 жовтня 1918 р., навпаки, визнала неможливою будь-яку злуку з Росією і висунула завдання докласти «всіх сил, щоб вільна й незалежна Україна вдержалася». Генеральній управі УХДП доручалося увійти у контакт з УНС та урядом в справі негайного скликання Національного Конгресу із забезпеченням представництва української більшості населення[50]. «Нова Рада» писала, що селяни-хлібороби вирішили заснувати власну організацію, яка могла розраховувати на підтримку мільйонів дрібних власників і тому здатна була б стати міцною підвалиною української державності[51].

Натомість 2-й з'їзд Союзу хліборобів-власників 4 листопада 1918 р. у зверненні до П.Скоропадського запевнив його у своїй повній підтримці[52]. На цей час великі землевласники залишалися чи не єдиною силою, що й далі підтримувала гетьмана. Особливе обурення в масах населення викликала антиукраїнська спрямованість їхнього 2-го з'їзду[53].

14 листопада 1918 р. назріла нова урядова криза. Міністри-українці, як відомо, вимагали скасування заборони Міністерством внутрішніх справ скликання Національного Конгресу, домагалися порозуміння з УНС та рішучої демократизації політики. За це віддали голоси 7 членів кабінету, проти проголосували — 8. П'ятеро міністрів-українців негайно подали до демісії, але того ж дня, 14 листопада 1918 р., П.Скоропадський відправив у відставку весь уряд. Тоді ж з'явилася і його грамота про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією[54].

У «Спогадах» П.Скоропадський неодноразово звертається до питання про федерацію з Росією, висловлюючі переконання, що «навіть федерація надасть повно можливість розвитку українського народу[55]. І разом з тим змушений був констатувати, що вся преса, «не кажучи про українську, прийняла це рішення холодно»[56]. І не тільки преса. Навіть ширий прихильник гетьмана Д.Дорошенко змушений був визнати, що «проголошення федерації не приєднало гетьману скільки-небудь значного числа прихильників з-поміж русофільських елементів, але зате відштовхнуло від його національно-настроєних українців»[57]. Д.Дорошенко, зокрема, звертав увагу на те, що тепер повстанці мали підстави

Віталій Яценко

Павло Скоропадський та українські патріотичні сили у 1918 р.

Державний переворот 29 квітня 1918 р. створив якісно нову ситуацію в організації влади та розстановці класових сил в Україні, про що засвідчили положення, які містилися в «Грамоті до всього українського народу», виданої гетьманом в цей же день, і відверто розкривали соціальну природу нового режиму. Конкретно ж в «Грамоті...», поміж іншого, зазначалося: «Права приватної власності — як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються в повній мірі... Відбувається повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі... В області економічній і фінансовій відбувається повна свобода торгу й відчиняється широкий простір приватного підприємства й ініціативи»[1]. Робітникам же та селянам в цьому документі декларативно обіцялося задоволення їхніх прагнень, а на практиці ліквідовувалося все вже здобуте ними за часів Центральної Ради. Тому реакція трудящихся України на гетьманський переворот могла бути однозначною, що й засвідчили з'їзди, проведені ними в найближчий час.

II Всеукраїнський селянський з'їзд, на початку травня розігнаний в Києві гетьманською вартою, відбувся нелегально 8-10 травня 1918 р. в Голосіївському лісі (під Києвом). Його дві тисячі делегатів від імені більшості селянського населення заявили про невизнання обраного невеличкою купкою землевласників та капіталістів гетьмана і висловилися за збереження УНР та негайне скликання Установчих зборів. На закінчення своєї роботи з'їзд закликав селянство України: «Брати селяне! Земля і воля в небезпеці! Найшла чорна хмара на нашу країну, яка хоче знову пригнітити селянство і держати його в бідноті та темноті. Встаньмо ж усі на боротьбу з контрреволюцією! Умрем, а землі і волі не віддамо!»[2]

II Всеукраїнський робітничий з'їзд, який через декілька днів нелегально відбувся у Києві, теж виступив на захист УНР і скликання Установчих зборів.

Настрої трудящихся мас відбилися на рішеннях, прийнятих з'їздами українських соціалістичних партій. У середині травня 1918 р. в околицях Києва нелегально пройшов V з'їзд УСДРП, який різко висловився проти гетьманської влади, одночасно відмежувавшись від гасла федерації України та Росії, закликавши навіть проводити рішучу боротьбу з ним, «як з гаслом, направленим проти української революції і проти інтересів українського пролетаріату»[3], і разом з цим вважаючи, що «при даних умовинах лише одстоювання цілковитої самостійности України може дати як Україні в цілому, так і українському пролетаріятові зокрема максимальне забезпечення їх вільного національно-культурного і соціяльно-економічного розвитку»[4].

Проти гетьманського режиму виступили й українські есери, проте обговорення тактики на IV з'їзді УПСР (13-16 травня 1918 р.), що теж відбувся нелегально, викликало гострі дебати. І не випадково, бо в партії на той час визначилося два крила. Вже 29 квітня 1918 р. ЦК УПСР у «практичній платформі» заявив про відмову партії від гасла «соціалізації» землі і прагнення до встановлення «тісного контакту з Німеччиною та Австро-Угорщиною», а 3 травня прийняв спеціальну постанову, в якій засудив «тактику повстання» проти гетьманщини. Це була позиція «правих». «Ліві» ж закликали очолити збройну боротьбу проти гетьмана та окупантів. Тому й не дивно, що у прийнятих з'їздом резолюціях робився заклик до активної боротьби проти гетьманської влади, оскільки незгоди на з'їзді призвели до розколу УПСР, а перевагу дістали «ліві», які перемогли при виборах ЦК і скоро перевели партію на нелегальне становище. Так постала УПСР (боротьбистів), її керівництво в своїй політичній платформі від 3 червня 1918 р. заявило, що «непримиренно ставиться до реакційно-буржуазного гетьманського уряду» і стає «на шлях збройної боротьби з німецько-австрійськими окупантами»[5], а в резолюції про тактику 4 листопада 1918 р. проголошувалася «необхідність організації негайного класового збройного повстання на Україні ... та перехід влади до рук робітників і найбіднішого селянства, організованих в Ради депутатів»[6].

Права ж частина ЦК УПСР, обравши Тимчасовий організаційний комітет, у прийнятій декларації заявила про непідкорення більшості ЦК і про необхідність створення незалежної української держави як передумови вирішення соціально-політичних проблем. Проте, незважаючи на тактичні розбіжності, обидві частини УПСР були опозиційними до гетьманату, відрізняючись тільки ступенем радикалізму, а також ставленням до української державницької ідеї.

Опозиційними до гетьмана виявилися майже всі українські політичні партії, особливо ті, які були представлені в Центральній Раді. Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) на з'їзді, що відбувся на початку травня 1918 р. у Києві, виключаючи будь-яку можливість федерації з Росією, визнала, як здійснений факт, державну самостійність України. Ще раніше, при відновленні за умов австро-німецької окупації влади Центральної Ради, есефи заради збереження української національної державності наполягали на співпраці з окупантами, а також на відповідній реконструкції влади, перш за все, за рахунок відмови від її «соціалістичності». Гетьманський режим есефи засудили, визнавши його абсолютистським і антидемократичним, а уряд гетьмана — реакційним, одночасно заявивши про логічність та природність в кінцевому рахунку здійсненого перевороту, оскільки населення вже давно очікувало «твердої влади».

В опозицію до гетьманського режиму перейшла і Українська партія самостійників-соціалістів (УПСС), а її друкований орган — газета «Самостійник» відкрито назвала гетьмана «національним зрадником».

Окремішне становище серед українських партій займала Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), по суті єдина з них, яка підтримала гетьманський переворот, що було цілком закономірним. Ще на своєму з'їзді, що відбувся 25 березня 1918 р. в Лубнах, УДХП визнала згубною «соціалізаторську» політику Центральної Ради в аг-

© В. Яценко

рарній області, вимагаючи визнання принципу приватної власності як основи народного господарства, а також рівних прав для політичних партій і входження представників від УДХП до складу Центральної Ради[7]. Проте, сприяючи разом із «Союзом земельних власників» встановленню гетьманського режиму, УДХП з деяких принципових питань мала власну позицію. Конкретно ж, на відміну від «Союзу земельних власників», УДХП відстоювала принцип примусового викупу поміщицьких земель і прагнула досягти компромісу з Центральною Радою. Через це наприкінці квітня названі організації провели окремі з'їзди. 29 квітня відбувся з'їзд «Союзу земельних власників», який обрав П.П.Скоропадського гетьманом. УДХП свій з'їзд змогла провести тільки 30 квітня, оскільки зробити це на день раніше їй заборонило командування німецьких військ. Визначаючи своє ставлення до нової влади, УДХП звернулася до гетьмана із заявою, в якій говорилося, що «без сильної влади не може бути доброго ладу. Але влада ця мусить бути щиро народньою, демократичною, щиро українською... Ми будемо вважати таку владу державно-розумною, котра піде золотою серединою, котра, взявши приклад з великих культурних держав, буде дбати про весь нарід, не дасть запанувати в державі українській ні голоті, ні великим богатирям...»[8] На цю заяву гетьман дав письмову відповідь, дипломатично зазначивши: «Думки, висловлені в заяві Вашій взагалі і мої думки»[9], проте практика гетьманату не в усьому задовольняла УДХП, тим більше, що гетьманський уряд не міг бути визнаний по-справжньому українським, а на цьому демократи-хлібороби особливо наполягали в своїй заяві. Тому вже в травні 1918 р. УДХП теж переходить в опозицію до гетьмана.

Власне, цей місяць відзначається підвищеною активністю різних партійно-політичних сил в Україні, особливо українських, оскільки саме вони з ліквідацією Центральної Ради втратили ту владу, що їм належала. Тому українським партіям потрібно було визначити своє місце і тактику в нових умовах. Вже на початку травня 1918 р. з ініціативи УПСФ створюється Союз українських партій, перейменований невдовзі в Централ українських партій (ЦУП)[10]. Враховуючи політичні реалії, представники українських партій почали переговори з командуванням німецьких військ, яке в той час маневрувало, вичікуючи наслідків гетьманського перевороту. Справжнє ставлення окупантів до гетьманського уряду розкривається у телеграмі німецького посла у Києві Мумма міністру закордонних справ Німеччини, в якій говорилося: «Я вважаю за необхідне підтримувати на Україні фікцію самостійної дружньої нам держави лише в такій мірі, як це відповідає нашим інтересам. Необхідно зважити на авторитет українського уряду серед населення, який ми підірвемо, якщо надто різко покажемо, що він (уряд) є лише лялькою в наших руках, а урядові розпорядження обслуговують виключно наші інтереси»[11].

2 і 3 травня 1918 р. під час зустрічей з генералом Гренером делегація українських партій передала йому умови, за яких була б можливою їх співпраця з гетьманом. У підготовленому документі зазначалося: «Твердо стоячи на ґрунті української державності... українське громадянство відчуло себе глибоко враженим через русофільський монархічний переворот. Але ... щоб уникнути конфлікту, який може бути небезпечним для української державності, українські партії погодилися між собою, що вони можуть визнати гетьмана як тимчасового президента Української Народної Республіки під певними умовами»[12]. Головною з цих умов було те, що за основу брали затверджену Центральною Радою Конституцію. Зрозуміло, що реалізація цих умов призвела б до зміни самої суті гетьманської держави, чого не хотіли ні гетьман, ні німці. Тому вже 4 травня переговори між німцями та українськими соціалістичними партіями перервалися після категоричної відмови генерала Гренера.

Зі свого боку, в ці ж дні гетьман, намагався заручитися підтримкою найбільш поміркованих українських діячів, членів УПСФ, запрошуючи їх до свого уряду. Проте есефи вагалися. За свідченням В.К.Винниченка, навіть була скликана нарада представників українських партій, які рішуче радили есефам прийняти запрошення гетьмана. На думку В.К.Винниченка, на той час «...обов'язком кожного українця є рятувати з пожежі все, що тільки ще можна врятувати, а не одходити на бік з революційною фразеологією на устах»[13]. Через ці вагання було втрачено час, і коли есефи нарешті наважилися, гетьманський уряд вже було сформовано і переважно з неукраїнських елементів. До того ж самі німці відверто заявили, що кабінет гетьмана їх цілком влаштовує. Ця невдача призвела до розпаду ЦУП, ініціатором чого виступила УПСФ. Пропозиція УПСС залишити ЦУП для об'єднання українських сил з метою спільних національних дій не була підтримана іншими українськими партіями[14].

Проте українські діячі не полишали спроб домогтися створення українського національного уряду. У другій половині травня 1918 р. створюється Український національно-державний союз (УНДС), який об'єднав спочатку переважно поміркування українські партійно-політичні сили (УПСС, УДХП, УПСФ, Українську трудову партію, Об'єднану раду залізниць України, Головну раду Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки). Саме за підписом названих партій та організацій 24 травня 1918 р. гетьманові було надіслано меморандум, в якому, окрім розкриття становища, що склалося на той час в Україні, висловлювався вотум недовіри кабінетові Лизогуба і вимагалося утворення українського національного уряду[15]. Сам текст меморандуму було складено досить пильно, з метою, щоб у ньому аж ні в якій формі не прозвучало визнання Скоропадського гетьманом. Самі ж діячі УПСС, яка, до речі, виступила ініціатором цієї акції, пізніше свідчили, що ЦК УПСС «... знаючи добре ген. Скоропадського, не вірив, що з ним можна дійти в цій справі до порозуміння — але цей шлях був необхідний: в Галичині, напр. ... дивувалися щиро, чого наддніпрянські українці не йдуть до гетьмана Скоропадського співробітничати. До того ген. Скоропадський і його кола весь час афішували себе «самостійниками», лицемірно заявляли, що вони раді співробітничати з українською інтелігенцією і що вона з незрозумілою упертістю відмовляється від цієї співроботи, відмовляється від міністерських портфелів»[16]. Тобто, самі діячі УНДС мало вірили у результативність здійснюваної ними акції. Під час же зустрічі делегації УНДС з гетьманом, останньому, по суті, було поставлено ультиматум: або створити український національний уряд, або взяти на себе відповідальність за всі можливі наслідки нездійснення цього. У відповідь гетьман, сильно вражений цим, обіцяв подумати і в скорому часі дати відповідь[17].

Проте все залишилося незмінним. Протистояння між гетьманом та українськими партійно-політичними силами визначилося остаточно. Влітку-восени 1918 р. воно поглиблювалося, за незначним винятком, коли у жовтні, намагаючись зміцнити своє становище, а гетьман пішов на співпрацю з Українським національно-державним союзом (УНС), як з серпня почав називатися УНС, при цьому включивши кількох його представників до складу свого реорганізованого уряду. Проте цей альянс тривав всього кілька тижнів. На 13 листопада все було закінчено. Українські партії, які входили до УНС, створивши Директорію, розпочали повстання проти гетьмана. Це було логічним завершенням взаємовідносин, що тривали з травня по листопад 1918 р. між гетьманом та українськими партійно-політичними силами.

Чому ж так і не налагодилася співпраця між ними? Поставлене питання можна сформулювати інакше, а чи була взагалі можливою така співпраця? Безперечно, що спроби налагодити її робилися неодноразово представниками обох сторін, і навіть певною мірою реалізовувалися Д.Дорошенком. Проте, чи були обидві сторони, за незначним, зрозуміло, винятком, щирими та послідовними у прагненні досягти такої співпраці? На наш погляд, відповідь має бути негативною. Політика гетьманського режиму вела до ліквідації здобутків революційної доби та повернення старих порядків. Навряд чи з цим могли погодитися українські соціалістичні партії, які за часів Центральної Ради мали вплив на переважну більшість населення України. З іншого боку, пропозиції українських партій були неприйнятні для гетьмана, оскільки підривали саму сутність його режиму. Це був якийсь глухий кут. По суті, обидві сторони прагнули не стільки до порозуміння, досягнення реального компромісу, скільки намагалися виграти за рахунок іншої, використовуючи одна одну. Зрозуміло, що за такої гри очікувати якогось позитивного результату було б малойвірним. Кого ж слід винуватити в цьому? Скоріше за все, винні обидві сторони, і Т.Гунчак певною мірою правий, зазначаючи, що «... вина лежить по обох боках барикад — Скоропадський не усвідомлював ваги національного пробудження, а соціалістичні партії та селянська маса не розуміли, мабуть, ваги державної влади як запоруки саме такого справедливого ладу, який вони намагалися впровадити»[18]. Проте деякі з наведених положень викликають заперечення. Чому українські соціалістичні партії та трудове селянство не розуміли «ваги державної влади», якщо з осені 1917 по весну 1918 р. вони мали державність у формі УНР, яка, по суті, й розвивалася переважно у відповідності до їхніх інтересів? Чому зростаюча конфронтація між гетьманським урядом та українськими соціалістичними партіями і селянством була не на користь широких мас, якщо інтереси останніх були зачеплені політикою гетьманату, і вони (широкі маси) природно реагували на це? І якою мірою обидві сторони (гетьманський уряд та соціалістичні партії)... чесно обстоювали інтереси народу»[19]? Народу якого? 1918 р. український народ і в соціальному відношенні, і в національному, на жаль, теж, монолітним не був, а революційний вибух 1917 р. ще більше поглибив соціальну прірву, існуючу між різними його верствами та класами.

На наш погляд, те, що сталося в Україні за часів Гетьманату, було величезною трагедією українських політиків різних спрямувань, які щиро прагнули реалізувати власний ідеал української державності. По суті, навесні-восени 1918 р. в суспільно-політичній практиці України зіткнулися дві концепції розбудови української держави. Одну з них представляли переважно українські соціалістичні партії, що конкретно виявилося у формі УНР часів Центральної Ради та Директорії. Друга, більш консервативна, була представлена Українською Державою гетьмана Скоропадського. Дві форми державності, з різними соціально-економічними орієнтирами, та відмінні за своєю класовою природою. Це були, умовно кажучи, «американський» та «прусський» шляхи розбудови української державності у 1917-1920 рр., в той конкретний момент навряд чи сумісні, особливо за умов австро-німецької окупації України. Тому навряд чи можливою у 1918 р. була співпраця між політичними силами, які їх представляли.

І на завершення, незважаючи на висловлені вище зауваження та заперечення, хотілося б погодитися в цілому зі свого роду «діалектичною» правотою Т.Гунчака у визначенні причин, внаслідок яких не вдалася у 1918 р. співпраця між гетьманом та українськими партіями, оскільки в кінцевому рахунку обидва з визначених варіанти розбудови української державності повинні були призвести до єдиного знаменника, а саме, до побудови демократичної, правової держави. Проте, на жаль, у 1917-1920 рр. реалізувати це виявилося неможливим.

---

[1] Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. — Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. — С.82,83.
[2] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.: У 4т. — Відень, 1921. — Т.3. — С.15.
[3] Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2ч. — К.: Вища шк., 1997. — Ч.1. — С.502.
[4] Там само. — С.501-502.
[5] Цит. за: Полушкина В.А. К вопросу об отношении большевиков к левым мелкобуржуазным партиям и группам на Украине (1919-1920 гг.) // Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне: Мат. конф. — М., *1980*. — *С.33*.
[6] Там само.
[7] Шемет С. До історії Української Демократично-хліборобської партії // Хліборобська Україна. — 1920. — №1. — С.67-68.
[8] Там само. — С.70.
[9] Там само. — С.71.
[10] Українська партія самостійників-соціалістів (УНП). — Відень, 1920. — С.36; Винниченко В. Відродження нації: У 3ч. Репринтне відтворення видання 1920 р. — К.: Політвидав України, 1990. — Ч.III. — С.72-73.
[11] Національні процеси в Україні... Ч.1. — С.501.
[12] Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Українська гетьманська держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — Т.II. — С.57-58.
[13] Винниченко В. Відродження нації... Ч.III. — С.32.
[14] Українська партія самостійників-соціалістів... — С.36.
[15] Національні процеси в Україні... Ч.1. — С.505-508.
[16] Українська партія самостійників-соціалістів... — С.38.
[17] Там само. — С.38-39.
[18] Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993. — С.148.
[19] Там само.

Володимир Потульницький

Шляхта і консервативна державна ідея в Україні у XIX-XX ст.: проблеми історіографії та історіософії

Олені Павлівні Скоропадській присвячую.

Коли ми говоримо про консерватизм, маємо на увазі певний стиль думання, антагоністичний буржуазному лібералізму і раціоналістично-індивідуалістичній філософії Просвітництва, стиль, який з'явився як відповідь Французькій революції і індустріальній революції в Англії[1]. Одне з визнаних визначень консерватизму було запропоноване польським ученим Анджеєм Валіцкім. У своїй відповіді Самуелю Хантінгтону, який подав три дефініції консерватизму: (1) консерватизм як феодальна і аристократична ідеологія; (2) «автономна» дефініція, згідно якої консерватизм є повністю автономною і універсальною системою ідей і цінностей; (3) ситуаційний консерватизм, А.Валіцкій наполягає на істотній відмінності між неісторичним і історичним визначенням консерватизму[2]. Ми можемо погодитися, що визначення консерватизму як феодальної і аристократичної ідеології є саме історичне за змістом визначення, тоді як «автономне» визначення збігається з тим, що А.Валіцкій називає неісторичною за змістом дефініцією.

Історіографія проблеми

Проблема традиційних консервативних еліт в Україні є найменш дослідженою в українстиці. Чотири обставини спричинилися до цього. Перша, українська: панування — тривале, домінуюче як на Україні, так і в зарубіжній українстиці, народницької ідеології в історіографії і політичній думці. Друга — московсько-радянська: симбіоз традиційного московського націоналізму (ліберального 1860-х років і офіційного 1870 — 1917 років) з модерним комуністичним інтернаціоналізмом, тотальне панування радянської влади над українською наукою. Третя — польська: генеалогічна — геральдична наука Польщі, починаючи ще з XVIII століття, з часів Каспара Несецького, і закінчуючи новітньою добою, започаткованою працями Йосифа Вольфа, Адама Бонецького, графа Єжи Дуніна-Борковського, Станіслава Люба-Радзиминського та інших, робила і робить все можливе, щоб «полонізувати» стару українську шляхту Правобережної України, Полісся, Галичини, Холмщини і Підляшшя, штучно обмежуючи свої дослідження лише гербовим шляхетством, залишаючи, таким чином, поза увагою величезну масу української дрібної шляхти. Четверта — єврейська. Єврейська модерна історіографія, приділяючи головну увагу питанням соціальної історії євреїв, погромам і життю євреїв, взаємовідносинам євреїв з владою і дослідженню антисемітизму, практично обходила увагою український національний рух взагалі і українські еліти, зокрема, а також не провадила окресленого чіткого розмежування між росіянами і українцями. Всі ці обставини спричинилися до того, що досі в українській і зарубіжній українстиці не лише відсутнє комплексне дослідження української шляхти XVI-XX століть, а взагалі після монографії В.Антоновича «О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России» (1867)[3] ми мали тільки поодинокі генеалогічні студії, здебільшого пов'язані з загальними проблемами української історії, зокрема історії правобережної української шляхти. Тут передовсім слід згадати монографічні дослідження М. Грушевського з історії Барської шляхти[4] і відомі праці В.Липинського[5].

Як соціально-економічну історію української шляхти слід розглядати вдалу монографію Н.Яковенко, де автору вдалось показати спадкоємність елітарної традиції руської шляхти на території Волині і Центральної України від часів княжої Русі до поунійної доби[6]. Френк Сисин у своїх дослідженнях політичних ідей і ідентифікації української шляхти в XVI-XVII століттях[7] доводить, що рух, спрямований на повернення старого порядку, лежав в основі економічних, соціальних, політичних і релігійних змін XVI-XVII століть, включаючи вимогу реставрації сумнівних «старовинних» прав, служив каталізатором для змін[8]. Більш нові за хронологічними рамками дослідження О.Оглоблина[9] і З.Когута[10] охоплюють період у дослідженні українських еліт до 1820-1830-х років і займаються лише вивченням лівобережної шляхти колишнього Гетьманату. Разом з тим О.Оглоблину належить пріоритет у науковому обґрунтуванні того факту, що ще до початку революції під проводом Богдана Хмельницького в 1648 році аж до невдалої спроби вивільнення під проводом Мазепи в 1709 році, в середовищі козацьке — шляхетської еліти Гетьманату існували дві основні лінії державного будівництва України — ідея Князівства Руського та ідея Війська Запорозького, які продовжували діяти далі, в обставинах чужого впливу на Україні[11]. Праці О.Оглоблина з цього обсягу доводять безперервність українського національно-політичного процесу, зокрема той факт, що українське національне відродження у XIX столітті не зродилося «з нічого» — воно мало свої основи в попередній добі, а своїм корінням сягало в козацько-гетьманську державу XVII-XVIII століть, хоч цим працям і бракує розширення територіально-хронологічних рамок дослідження, зокрема на польську правобережну Україну, а також порівнянь з російською і польською соціальною шляхетською структурою тих часів, з російською і польською генеалогічними системами. Відсутність комплексного дослідження української шляхти, яке дозволяє багатьом дослідникам відносити Україну до «неісторичних» «плебейських» народів[12], пояснюється також наявністю, на нашу думку, цілого ряду внутрішніх і зовнішніх особливостей формування і ідентифікації української шляхти, що постали головним чином під впливом історичних умов. Ці особливості становлення і розвитку українського консерватизму можна диференціювати на внутрішні і зовнішні. До вну-

© В. Потульницький

трішніх особливостей можна, насамперед, зарахувати той факт, що якщо в українській історіографії і розглядалися окремі аспекти діяльності лівобережної і правобережної української шляхти, то без проведення диференціації на ці два загони української шляхти, які з часів знищення першого Гетьманату до часів першої світової війни діяли окремо один від одного (за винятком окремих спроб об'єднання) і ідентифікували себе по-різному[13]. Це сприяло занесенню лівобережної української шляхти в російську історіографію як складову і невід'ємну частину російського дворянства, а правобережної руської польської шляхти — в польську історичну думку з подібними ж інтегруючими характеристиками. Політичні аспекти ще більш сприяли затемненню і нівелюванню ролі української шляхти в історії її народу.

Другою внутрішньою особливістю є факт демократичного походження українського дворянства. Поруч поодиноких старих, безперечно, шляхетських фамілій, і порівняно не дуже численної групи нащадків старої козацької старшини існувала численна кількість дітей сотенної старшини, а то й просто козаченків, що цілковито заповнила дворянські реєстри кінця XVIII століття і завзято боронилася від всіх спроб російського уряду очистити родословні книги від цих десятків тисяч «дворян у свитках», більшість з яких власними руками обробляли свою предківську землю[14]. Цей факт не враховувався при дослідженні російського дворянства або польської шляхти, які виходили з своїх канонів «елітарності», хоч разом з дворянством, яке було отримано за військові заслуги, інкорпорували до свого складу дворянство куплене, вислужене на громадянській службі і т.д., на відміну від військового, козацького характеру української шляхти. Третьою внутрішньою особливістю був факт збереження українською шляхтою подвійної, а при змішаних шлюбних зв'язках і потрійної ідентичності і лояльності — з одного боку, збереження автономістських традицій, української мови, малоросійського регіонального патріотизму, вимог реставрації Гетьманату, а з другого — боротьба за визнання їхніх дворянських прав Росією, неворожість до Росії в цілому і відсутність чіткого уявлення про межі «свій — чужий» по відношенню до Росії[15]. Ці ж характеристики стосувались в більшій чи меншій мірі правобережної польської руської шляхти в їхньому ставленні до Польщі. Це дозволяло російській, радянській і польській історичній думці не лише зараховувати до своїх власних історичних і політичних схем відповідно лівобережну і правобережну українську шляхту, як чільних учасників декабризму, лібералізму, різночинських рухів, будівництва соціалізму, польських повстань 1831 і 1863 років, але водночас і повністю виключати зі своїх схем другу частину української шляхти, яка не була учасником вищезазначених подій і боролася за українську консервативну ідею — реставрацію Гетьманату[16].

Четвертою внутрішньою особливістю був конспіративний характер діяльності українського шляхетства не лише в сфері політичної діяльності, але навіть по власному самозбереженню своєї родової традиції, особливо в радянський час. Як і всяка політична боротьба, діяльність старшинської опозиції на Гетьманщині, наприклад, в часи Мазепи, проходила дуже конспіративно, і вже через це не могла як слід відбитися в архівних документах, вже не кажучи про більш пізні часи, коли український державно-політичний автономізм в кінці XVIII-XIX століттях, з його широкими міжнародно-політичними аспіраціями та зв'язками мусив діяти конспіративно. В приватних архівах такі документи взагалі або знищувались, або приховувались (наприклад, документи, знайдені польським істориком Броніславом Дембінським в Берлінських архівах, про закордонну місію Василя Капніста до пруського двору в 1791 році стали справжньою сенсацією, і стали відомі через 105 років після цієї місії)[17].

До зовнішніх особливостей належить факт політики домінуючих держав, зокрема Росії, яка у своїй політиці по інкорпорації української шляхти користувалась лише власними критеріями, проводила цю корпорацію довільно, часто в зв'язку з польським питанням, без належної жодної диференціації[18]. Другою зовнішньою особливістю є той факт, що кожна політична течія (як це було з українською народницькою, яка з'явилася на українській історичній арені в 1840-х роках, і соціалістичною, яка утвердилась на початку XX століття), коли приходить до свого оформлення, як певного ідеологічного і суспільного напрямку, створює свій міф, який одночасно заперечує те, що йому протистоїть, в даному випадку — течію гетьманську, консервативну[19]. Це відбувалось насамперед тому, що консервативна течія не лише виразно відмежовувала себе від інших, але й орієнтувалася на зовсім іншу тактику і стратегію, а не на пробудження народу, нації, інтернаціональну солідарність трудящих класів і т.д.[20] Як народницька школа в українській політичній і історичній думці, так і марксистська соціал-комуністична радянська історіографія, рівно як і російська пострадянська історична і політична думка, солідаризуються у своїй оцінці гетьманської консервативної течії у двох основних постулатах — відсутність державних традицій і колабораціонізм в спільних класових інтересах з російським дворянством або польською шляхтою, з одного боку, і так звана зрада, «денаціоналізація» — втрата Україною вищих репрезентативних шляхетських кіл на користь домінуючих націй, винародовлення української шляхти, перехід їх політично, культурно и мовно до вищого класу інших націй, з другого боку[21].

Історіософія проблеми

Будь-яку шляхту не можна мати без династії, володаря. Контакт між тією чи іншою політичною владою і шляхетською верствою ідентифікує шляхту. В нас перша така асоціація — це козацтво, антишляхта, яке сформувалось на території без традиції і консолідувалось як шляхта на основі запровадження гетьманської влади. Якщо право власності на землю в Польщі мав лише шляхтич, при умові, що він католик, то з Люблінською унією 1569 року українські землі входять до Польщі, і шляхта приходить не лише з Польщі, але і з Галичини, Самбірщини, де заховалась шляхта, яка не була польського походження. Шляхтичі з Галицької території сполучали шляхетський статус і православну віру. Окрім цих традиційних шляхтичів з заснуванням реєстру, а згодом з утвердженням і постанням гетьманської влади і першого Гетьманату, українська шляхта формується також і з представників козацького стану.

Головна особливість формування української шляхти в 2-й половині XVI — на початку XX століть полягала в тому, що єдиний процес її оформлення, як особливого стану, що складався з шляхетних елементів руської шляхти, головним чином

з Галичини і Правобережної України, і козацтва з України Лівобережної, який набрав особливого розвитку в часи правління гетьманів І.Самойловича та І.Мазепи, був перерваний після поразки Мазепи в 1709 році і відходом Правобережної України в 1711 році згідно з умовами Андрусівського договору до Польщі. Після приєднання в 1794 році до Російської імперії правобережної України — Київщини, Волині і Поділля, українська шляхта остаточно розподіляється на два основних загони. Перший загін — це шляхетство колишнього Гетьманату, його козацько-старшинська еліта, нащадки якої брали участь або в загально-демократичній боротьбі за демократичне перетворення Російської імперії (декабристи, народники, соціалісти), або в консервативному русі за відродження Гетьманської української козацької держави, який виявлявся в місії Капніста, козацьких проектах Миклашевського 1812 року і Репніна-Волконського 1831 року, діяльності у 2-й половині XIX століття Галагана, Тарновського, Чикаленка, яких висували кандидатами у майбутні гетьмани, земській діяльності української шляхти в 1864–1914 рр., яка стала соціальною базою і творцем другого Гетьманату — Павла Скоропадського в 1918 році. Другий загін — це руське (українське) шляхетство Правобережної України, яке включилося в загальнопольський національно-визвольний рух, але, продовжуючи ідеї Великого князівства Руського і Гетьманату, надавали цьому рухові і українського характеру. Це виявлялося як в безпосередній участі шляхти руської в повстанні Костюшка в 1794 році, у війнах у складі військ Герцогства Варшавського проти Росії на стороні Наполеона в 1809-1814 роках, в польських повстаннях 1831 і 1863 років, так і в суто українській політичний діяльності по реставрації окремого князівства Руського чи Гетьманату, в різноманітних рухах за власну ідентичність з краєм, з Україною, яка характеризувала діяльність М.Чайковського, Ф.Духінського, В.Антоновича, В.Липинського, А.Шептицького і їх однодумців. Багато в чому регіональна, концептуальна і світоглядна відмінність у діяльності обох цих загонів залежала від політики Російської імперії, процесу інтеграції шляхетства у дворянство і його особливостей, але слід зазначити, що до початку першої світової війни, коли В.Липинський спробував об'єднати ці обидва загони ідеологічно, а гетьман Скоропадський — політично, ці два консервативних потоки не зливались в одне ціле, хоча подекуди і співвідносились в спробах окремих їх представників об'єднати свої зусилля, або хоча б в пропозиціях з цього питання. Якщо лівобережну українську шляхту характеризували в XIX столітті такі риси, як лояльність до царизму як історичної вартості, правобережна шляхта відзначалась виразною антиросійською, і разом з тим пропольською і проавстрійською орієнтацією. Ця відмінність у наставленнях і орієнтаціях веде свій початок ще з періоду існування Гетьманату в 1648-1709 роках, коли в середовищі української еліти виразно існували дві партії, або орієнтації: козацько-старшинська ідея Війська Запорозького з орієнтацією на Москву або Туреччину чи Кримське ханство, і шляхетська ідея князівства Руського з орієнтацією на Варшаву. Після Андрусівського миру 1711 року, і особливо після інкорпорації Гетьманату в імперські структури в 1783 році, ці дві ідеї відповідно зробили своїми носіями представників лівобережної і правобережної української шляхти. Протягом 2-ї половини XIX — початку XX століть ці обидві ідеї здобули спільну консервативну основу — реставрацію гетьманської української держави, яка стала цементуючою ланкою обох ідеологій[22]. Між тим протиріччя, як видно на основі еміграційного конфлікту Липинський — Скоропадський, між представниками обох відламів української гетьманської консервативної державної ідеології залишились і після першої в новітню добу вдалої спроби реставрації Гетьманату в 1918 році, і були не без впливу митрополита Андрея Шептицького перенесені на галицько-еміграційний грунт.

І лівобережну, і правобережну українську шляхту в період з кінця XVIII століття до початку першої світової війни, характеризувало, поруч з усвідомленням свого класового інтересу як саме шляхти української, насамперед традиційне розуміння того факту, що українське питання — це проблема суто міжнародна. Водночас лівобережна шляхта вірила, що російський царизм є і українською історичною святістю, а правобережна намагалась вирішити проблеми своєї етнічної ідентичності традиційно, в контексті розв'язання польського питання з утворенням Великого князівства Руського. Усі козацькі вимоги і гетьманські проекти (Капніст, Миклашевський, Репнін-Волконський, Андрузький, Галаган, Тарновський) лівобережної шляхти, і всі проекти відновлення князівства Руського і Гетьманату (Костюшко, Чайковський, Духінський, Антонович, Липинський) правобережної шляхти, були не лише віддзеркаленням певних устремлінь їх численних однодумців, а, насамперед, прямували саме до вирішення питання української державності в консервативному ключі, а не в плані загальнодемократичного руху по демократизації Російської імперії, або відбудови традиційної Речі Посполитої. Стратегія і тактика, якої дотримувалась ця традиційна консервативна українська еліта, орієнтувалась не на «пробудження» народу, перенесення мови в міста, інші кроки, типові у вирішенні державно-національного питання типовими «неісторичними» народами, а на розуміння, що долю держави вирішує традиційним шляхом — міжнародним, збережена еліта, а тому на пропаганду української консервативної ідеї серед чужинців, і намагання використання сприятливої міжнародної і зв'язаної з нею внутрішньої ситуації в цих цілях. Відповідаючи на питання, хто і на якій підставі належав до репрезентантів консервативної державної ідеї на Україні, автор приходить до висновку, що її втілювали насамперед ті представники польської шляхти руського (українського) походження і козацтва, які в процесі утворення гетьманської держави XVII–VIII століть, і далі протягом XIX–XX століть витворили і зберегли власний життєвий уклад, що базувався на усвідомленні необхідності збереження і відтворення в своїй генеалогії, суспільних функціях, службах і заняттях козацько-гетьманських традицій, орієнтації в державному будівництві України переважно на гетьманську ідею і вирішення українського питання міжнародним шляхом, а також на необхідності збереження і відтворення для України саме традиційної гетьманської форми правління, як гаранту стабільності і сили української держави. До української шляхти належали також ті представники шляхти польської, які зукраїнщились в процесі їх декласації Російською імперією в XIX столітті, або прийняли політичне українство (Антонович, Липинський, Шептицький), а також російського дворянства, які ідентифікували себе з українською територією, брали участь у земському управлінні на Україні, вступили до лав армії гетьмана Скоропадського в 1918 році, і тим зв'язали себе з українською справою. Головною проблемою української шляхти була лояльність до гетьманської консервативної державної ідеї.

Протягом XIX–XX століть українська шляхта знаходила можливості для свого відтворення, їй було притаманне явище тяглості еліти. В цей період шляхта також спромоглася зберегти основні концепції українського державотворення, і пристосувала їх до нових умов. Шляхта не лише засновувала власні українофільського типу товариства, громади, часописи, тощо, але й використовувала загальноімперські установи, такі як служба в офіцерському корпусі, в земствах, університетах, яка відповідала в тій чи іншій мірі їх козацько-військовому і землевласницькому статусові. Представники шляхти брали участь не лише в загальноросійському демократичному і польському національно-визвольному русі, але і в українському народницькому, такому, наприклад, як діяльність Кирило-Мефодіївського братства, хлопоманство на Правобережній Україні, тощо. Це послужило основною причиною, яка не дозволяла досі історикам належно вивчити феномен української традиційної еліти, а внаслідок того розконцентровувало їх увагу або в загальноросійському, або народницькому дусі, що призводило до хибних теорій віднесення України до «не-історичного» народу, «зради» панів, винародовлення і повної асиміляції по відношенню до українського шляхетства. Це також посприяло і витворенню не менш поширеного міфу про те, що українська державницька течія бере свій початок від народницької романтичної, в той час як саме народницька течія, навпаки, започатковується в 40-х роках XIX століття від гетьманської автономістської, яка крізь малоросійську і руську концепції еволюціонувала в державницьку консервативну.

Спогади гетьмана Павла Скоропадського очима консервативного історика на межі XX–XXI століть

I. Загальні враження, винесені від «Спогадів» Павла Скоропадського, зокрема щодо історії України доби другого Гетьманату.

1. Гетьманська течія в історії України з часів першого Гетьманату ніколи не переривалась («Спогади» зайвий раз про це свідчать), і весь час відновлювалась, тому що завжди мала певні соціальні, національні і ідеологічні коріння, а не була штучною річчю.

2. Загалом складається враження, що як гетьман Скоропадський, так і його противники з соціалістичного, демократичного і інших таборів — Винниченко, Петлюра, Шаповал і інші, були надто захоплені суб'єктивними суперечками, і не бажали за тим бачити об'єктивного — українську державу. Наприклад, в оцінці українців гетьман Скоропадський пише, що вони такі-то і такі-то, і лише коротким реченням констатує, чому вони мають образу на росіян і т.д.

3. Консервативна державна ідея існувала лише в середовищі невеликої частини представників української шляхти, і майже не була відома іншим верствам населення внаслідок перерваності державної традиції (простих людей ідея Гетьманату практично не торкнулася). Навіть Петлюра мав більший вплив, набираючи з села свою армію. Те саме в повній мірі стосується і спроби створити козацтво із хліборобів, здійснена гетьманом Павлом Скоропадським і його оточенням.

II. Характеристика оцінок самого гетьмана Скоропадського.

Дуже важливо, що це погляд людини, яка стоїть і над українцями, і над росіянами, дає представникам обох націй характеристику якби згори, не ідентифікуючись ні з ким до кінця, постійно сполучає факти з оцінками, враженнями.

(а) Конструктивні оцінки.

1. Міркування Павла Скоропадського щодо самої особистості гетьмана, зокрема твердження, що на Україні потрібна людина, яка задовольнятиме одночасно і українські, і російські кола[23]. Потрібна людина, котрій легше всього було б примирити ці два полюси; і з котрою рахувались би німці, як найбільш зацікавлена в існуванні незалежної України європейська держава. В зв'язку з цим вірна оцінка інтелігенції[24], і переконання, що Україна може існувати лише в формі Гетьманату, хоч роль гетьмана має бути урізана[25].

2. Ідея про партію. Спочатку потрібна партія, яка розростеться, укріпиться, голос її буде чути в країні, а потім поступово можна буде перейти до ідеї Гетьманату[26]. Тим самим можна буде вирішити проблему нестачі людей в майбутньому[27].

3. Факт існування на Україні двох паралельних культур[28], і в зв'язку з тим ідея гетьмана про поєднання українського націоналізму з вільним розвитком російської культури[29], яка була створена спільними зусиллями.

4. Думка про те, що державною мовою на Україні має бути тільки українська, але і допускання того, щоб з часом, коли українська мова укріпиться і стане сильною безповоротно, обидві мови — українська і російська, — були рівноправні[30].

5. Вірні міркування щодо Галичини, зокрема існування різкої грані між Галицькою Україною і Наддніпрянською, де релігія, світогляд, культура жителів зовсім різні; той факт, що Велика Україна, на відміну від Галичини, не є повністю ворожа Росії, і що галичани не зможуть певний час займати провідне становище на Великій Україні[31].

(б) Деструктивні оцінки.

1. Ідея про федеративну Росію. На той час людині такого виховання, як Гетьман, інакше і не мислилось. Павло Скоропадський, як людина російської культури і виховання стверджував, що Україна має проходити свій державний і цивілізаційний шлях лише з Росією, і був в цьому твердженні переконаний. Насправді ж історія показала, що ані з Польщею, ані з Росією Україна на рівних ніколи порозумітись не може.

2. Думка про автокефалію і уніатство. Це традиційні українські прагнення до власної релігії, і їх гетьман, як і суто церковної політики, не розумів взагалі, як і сам зазначає[32].

3. Ідея щодо сильної влади, яка виходить із загальної концепції гетьмана[33], можлива лише в умовах війни чи перехідного періоду, але зараз залежатиме швидше від того, яким шляхом піде Україна — від лібералізму до консерватизму, чи від соціалізму до націоналізму.

Висновки

1. Українські гетьманські держави XVII–XVIII (1648–1783) і XX (1918) століть не були «штучним» витвором, німецькою або польською інтригою. Навпаки, обидві гетьманські держави постали на основі концепцій дер-

жавотворення, які існували на український території ще з кінця XVI — початку XVII століть, і твердої впевненості, притаманній шляхті, що українська справа — це справа міжнародна, і що лише традиційна гетьманська держава зможе сформувати націю, а не навпаки. Обидві держави мали власну соціальну базу — козацько-шляхетську, як лівобережну, так і правобережну еліту, і їх нащадків. Якщо частина української традиційної еліти захоплювалась загальноімперськими або загальнопольськими ідеями, то друга частина завжди усвідомлювала, що ці шляхи — це шляхи власне Росії або Польщі, а не України, якій зовнішні і внутрішні обставини не дали завершити гетьманську форму правління державою. Саме в такій державі українська еліта не зможе потрапити під чужонаціональний вплив і поступово трансформуватися у поляка чи росіянина, на відміну від держави народницької, соціалістичної чи якоїсь іншої.

2. Всі лідери українських демократів, націоналістів і соціалістів хотіли відвернути Україну на шлях або так званих «неісторичних» народів за зразком Галичини, Чехії, Латвії, Естонії і т.д., або на шлях соціалістичних, демократичних, ліберальних цінностей, які апробували Росія, Польща і т.д., — універсальних, інтернаціоналістських за своїм характером. Ці шляхи завжди не залишали місця в українському державному будівництві для традиційного консервативного шляху і для традиційної української козацько-шляхетської еліти. Разом з тим Україна не є і ніколи не була «неісторичним», «плебейським» народом, оскільки з часу заснування козацької держави 1648 року крізь все XIX століття до сьогодення існував континуїтет у її елітах і високих культурах. Українська шляхта не зрадила інтересів народу, не виродилась і не була втрачена, а в XIX–XX століттях зберігала і підтримувала свої родові традиції, генеалогію і ідентифікацію.

3. На межі століть нова українська консервативна еліта, як і шляхта взагалі, може сформуватися лише при наявності особи володаря. Тому для реставрації в XXI столітті третього українського Гетьманату, як феномена європейської реставрації, потрібно поєднувати три шляхи: а) об'єднання сили козацько-шляхетських організацій, традицій, з одного боку, і партії на чолі з її лідером — з другого; б) необхідно готувати народ до гетьманства, чітко вирізняючи консервативну течію в українській політичній і історичній думці серед інших, пропагуючи її і формуючи суспільну думку молоді на Україні; с) прихід до влади президента демократичним шляхом треба сполучати з усім нагромадженим політичним і стратегічним досвідом спроб і помилок обох гетьманатів — XVII–XVIII і XX століть.

---

[1] Karl Mannheim. Essays on the Sociology of Knowledge. — Oxford — New York, 1952. — P.38.

[2] Andrzej Walicki. The Slavophile Controversy. History of a Conservative Utopia in Nineteenth — Century Russian Thought. — Oxford, 1975. — P.8.

[3] В.Антонович. Содержание актов об околичной шляхте // Архив Юго-Западной России. — Киев, 1867. — Т.1. — Ч.IV.

[4] М.Грушевський. Барская околичная шляхта // Киевская старина. — 1892. — II; Його ж.: Барское Староство. — Киев, 1894.

[5] В.Липинський. Україна на переломі. 1657 — 1659. — Київ — Відень, 1920; Його ж.: Z dziejow Ukrainy. — Krakow, 1912, інші праці.

[6] Н.М.Яковенко. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття (Волинь і Центральна Україна). — Київ, 1993.

[7] Frank E.Sysyn. Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil. 1600-1653. — Cambridge, Mass, 1985; Idem.: The Problem of Nobilities in the Ukrainian Past: the Polish Period, 1569-1648. — P.29-102, in.: Ivan L Rudnyts'kyj, editor, Rethinking Ukrainian History. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981: Idem.: War der Chmel'nyc'kyj — Aufstand eine Revolution? Eine Characteristik der «großen ukrainischen Revolte» und der Bildung des kosakischen Het'manstaates, in.: Jahrbucherfur Geschichte Osteuropas, Band 43 (1995) Heft 1. — S.2-18.

[8] Frank Sysyn. War der Chmel'nyc'kyj — Aufstand eine Revolution? — S.18.

[9] О.Оглоблин. Люди старої України. — Мюнхен, 1959.

[10] Zenon E.Kohut. The Ukrainian Elite in the 18th Century and Its Integration into the Russian Nobility, in.: the Nobility in Russia and Eastern Europe. Edited by Ivo Banac and Paul Bushkovitch. — New Haven: Yale Concilium of International and Area Studies 1983, 1985. — P.65-98: Idem.: Problems in Studying the Post -Khmelnyts'ky Ukrainian Elite (1650s to 1830s). — P.103-119, in.: Ivan L Rudnyts'kyj, editor, Rethinking Ukrainian History. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981: Idem.: Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate. 1760-1830s. — Cambridge, Mass, 1988. В останньому дослідженні З.Когут зазначає, зокрема, що саме козацькі хроніки і історичні праці шляхти формували основу для розвитку національної історії і національного міфу, і що інтелігенція 1840-х років поєднувала українську культурну активність з політичним світоглядом і історичною свідомістю, яка була частиною спадщини Гетьманату (р. 305).

[11] Ідея Руського князівства, орієнтована на Польщу, яку відстоювали І.Вишовський, Ю.Немирич, І.Самойлович, І.Мазепа та ін., розглядала Україну як федеративну частину триєдиної Польсько-Литовсько-Руської держави; ідея Війська Запорозького, орієнтована на Москву або на Туреччину чи Крим (Б.Хмельницький, Ю.Хмельницький, П.Дорошенко, П.Іваненко-Петрик, П.Орлик), більше виражала орієнтації на козацьку старшину, ніж на польську-руську шляхту. Всі «союзники» використовували противну ідею для поборення собі небезпечної (Див. О.Прицак. Вступне слово до ювілейного збірника на честь О.Оглоблина // Збірник на пошану О.Оглоблина – Нью-Йорк 1977. — С.17-18). Про праці О.Оглоблина з цього питання див.: Там само. — С.97.

[12] І.Лисяк — Рудницький. Історичні есе. Київ, 1994.– Т.1.– С.21; Idem.: The Role of the Ukraine in Modern History, in.: Slavic Review 22 (1963). — P.199-216: Idem.: The Ukrainian National Movement on the Eve of the First World War, in.: East European Quaterly 11 (1977). — P.141-154; Idem. — Observations on the Problem of «Historical» and «Non — Historical» Nations, in.: Harvard Ukrainian Studies 5 (1981). — P.358-368, Mark von Hagen. Does Ukraine Have a History? in.: Slavic Review 54 (1995). — No.3, P.658-674, esp. pp.667-670: Idem.: The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917-1921, in.: The Harriman Institute Forum. — 1994. — Vol.7. — No.5. — P.7-11; Alexander J. Motyl. Dilemmas of Independence: Ukraine After Totalitarianism. — New York: Council on Foreign Relations Press, 1993.– P.26; Ellen J. Gordon. The Revival of Polish National Consciousness: A Comparative Study of Lithuania, Belarus and Ukraine, in.: Nationalities Papers (24). — 1996. — No.2. — P.222; Szporluk R. Ukraine: A Brief history. Detroit (Mass.), 1982. — P.41-47: Idem.: Ukrains'ke natsional'ne vidrodzenniia u konteksti evropeis'koii istorii kintsia XVIII — pochatku XIX stolif, in.: Slovo. — Kiev, 1991. — No.4(26). — P.5; Idem.: Des Marches de l'Empire a la construction d'une nation, in.: L'autre Europe. Cahier semestrel — 1995. — No.30-31, Pp.134-150: Olga Andriewsky. The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904-1912.– Ph.D. Dissertation.– Harvard, 1991.

[13] Див.: V.Potul'nyc'kyj. Das ukrainische historische Denken im. 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodizierung, in.: Jahrbucherfur Geschichte Osteuropas 45 (1997). — H.I. — S.2-30; Idem.: The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860-1945), in.: Quest for Models of Coexistence. National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World (Ed. By K.Inoue and T.Uyama).– Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo, 1998. — P.163-195, Idem.: The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860-1945), in.: Acta Slavica Japonica.– Tomus XVI. — 1998 (in print)

[14] Див.: Kappeler A. The Ukrainians in the Russian Empire 1860-1914, in.: A.Kappeler (Hg.).: The Formation of National Elites, Aldershot / New York, 1992. — S.105-132, esp. 8.114-115,117-119 = Comparative Studies on Governments and Non — dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940, vol.6: Idem.: A «Small People» of Twenty — five Million: The Ukrainians circa 1900, in.: Journal of Ukrainian Studies 18. — No. 1-2 (Summer — Winter 1993). — P.85-92, esp. pp.87-88; Idem.: Ein «Kleines Volk» von 25 Millionen: Die Ukrainer um 1900, in.: Kleine Volker in der Geschichte Osteuropas. Festschrift fur Gunther Stokl zum 75. Geburstag. Hg. von Manfred Alexander, Frank Kampfer und Andreas Kappeler.– Stuttgart, 1991. — S.33-42.

[15] Ця подвійна (разом українська і російська) ідентичність і лояльність — явище, яке спостерігалось у значною мірою також асимільованих дворянствах інших націй, таких як чехи і литовці. Явище подвійної лояльності може бути порівняне з майже повністю русифікованими людьми з німецькими прізвищами; балтійськими німцями, які зберегли і утримували свою німецьку ідентичність. Іншим прикладом є барон Маннергейм, правитель Фінляндії. Див. більш широко.: V.Potul'nyc'kyj. The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860-1945). — P.172-180.

[16] Про цю діяльність див.: Н.Полонська-Василенко. До історії Гетьманської України 17-го — 20-го віку // Збірник на пошану Івана Мірчука (1891-1961) — Мюнхен, 1974. — С.121-139; Оглоблин О. Люди старої України. — Мюнхен, 1959; Збірник на пошану О.Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977; Його ж. Микола Василенко і Вадим Модзалевський // *Український історик*. — 1966. — N.3/4, — С.5-25; Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали Перших генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського (Ред. М.Дмитрієнко)– Київ, 1996. — С.3-165; Pritsak O. Reshetar J. The Ukraine and the Dialectics of Nation — Building, in.: Slavic Review.– 22(1963)– S.224-255; Pritsak O.,The Present State of Ukrainian Studies, in.: Idem : Why Endowed Chairs in Ukrainian Studies at Harvard? A Selection of Articles concerning Ukrainian Cultural Policy — Cambridge, Mass. — New York, 1973. — P.124-125, Hirnka J-P, Swyripa F. Researching Ukrainian Family History.– Edmonton, 1984.

[17] Про місію Капніста див.: Грушевский М. История украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Петроград, 1916. — Т.I. — С.318; Дашкевич Я. Василь Капніст — український політичний діяч // Український історичний журнал. — 1991 — №5 — С.78-82; Dembinski B. Tajna Misja Ukrainca w Berlinie w r.1791// Przeglad Polski. — Krakow, 1896. — T. 118. — S.511-523, Idem.: Z dziejow i zycia narodu. Lwow 1913, S.155-169, Sacke Georg. V.Kapnist und seine Ode «Na rabstwo», in.: Zeitschrift fur Slavische Philologie. — Leipzig, 1941. — Band 17. — S.291-301.

[18] V.Potul'nyc'kyj. Das ukrainische historische Denken im. 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodizierung. — S.14-30; Idem.: The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860-1945), in.: Acta Slavica Japonica. — Tomus XVI. — 1998 (in print).

[19] Potul'nyc'kyj V. Deutsche Einflusse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19 Jahrhundert, in.: Zeitschrift fur Ostmitteleuropa. — Forschung, 1997. — 46(4). — S.475-499: Idem.: The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860-1945). — P.163-195.

[20] Представники української консервативної еліти розуміли, що українське питання — проблема міжнародна, і розв'язане може бути лише міжнародним шляхом, на відміну від українських патріотів націоналістичного і народницького напрямів, які вважали, що справа визволення України і відродження'української держави — це справа насамперед самих українців. Див.: О.Оглоблин. Люди старої України. — С.94-95.

[21] Такі твердження можна зустріти в ряді праць, зокрема, таких російських учених: Николай Ульянов. Происхождение украинского сепаратизма. — Москва, 1996 (повторное издание). — С.5-8,13-17,30-32,45-48,49-76,112-139; Виктор Шнирельман. Националистический миф: *основные характеристики // Славяноведение (6)*.– 1995.– С.8-9,11; Сергей Самуйлов. О некоторых американских стереотипах в отношении Украини // США: экономика, политика, идеология (3). — 1997. — С.91-96; (4) 1997. — С.81-82,85) та ін.

[22] Про консервативну державну ідею ди-віться також україномовні історіософські і політологічні монографічні праці і статті автора: Потульницький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). — Київ, 1992. — С.108-168; Теорія української політології. Курс лекцій. — Київ, 1993. — С.56 — 108; Нариси з української політології (1819-1991).– Київ, 1994. — С.58-65,150-226; 300-316; Концепція української державності в творчості Вячеслава Липинського // Українська еміграція: історія і сучасність. — Львів, 1992. — *С.339-359*; Політична доктрина В.Липинського // Український історичний журнал. — 1992. — *№9*. — С.37-45; В.Липинський і проблема політичної культури // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. — Київ, 1993. — С.123-138; *Вячеслав Липинський — політолог // Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна* / Ред. Ярослав Пеленський. — Київ-Філадельфія, 1994. — С.103-115 та ін.

[23] Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918 / Ред. Ярослав Пеленський. — Київ-Філадельфія, 1995. — С.133.

[24] Там само. — С.211.

[25] Там само. — С.182.

[26] Там само. — С.135, 139-140.

[27] Там само. — С.145,158.

[28] Там само. — С.54.

[29] Там само. — С.132.

[30] Там само. — С.258.

[31] Там само. — С.184.

[32] Там само. — С.199-200.

[33] Там само. — С.174.

Степан Гелей

Гетьманат Павла Скоропадського в українській консервативній політичній думці

Встановлення Української Гетьманської Держави в квітні 1918 р. по-різному сприймалося як сучасниками, так і наступними поколіннями. Радянська історіографія, керуючись ленінською настановою про те, що прихід гетьмана до влади в Україні був нічим іншим, як реставрацією буржуазно-поміщицького монархізму, оцінювала цю подію негативно[1]. Не сприймали гетьманщину апологети опозиційних політичних сил[2]. Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, В.Андрієвський та інші дослідники встановлення Гетьманату кваліфікували як крок у правильному напрямі[3].

В.Липинський, виходячи з української історичної традиції та досвіду визвольних змагань 1917-1921 рр., бачив Українську Державу лише як гетьманську. «Тільки гетьманство, — зазначав він, — може стати для нас органічною аркою сполучення між нашою прабабкою Руссю і бабкою Малоросією, від якої вродилась наша мати — Україна, і від якої вона не може виріктися коли хоче жити на землі, а не в царстві повітряних, літературних мрій. І тільки гетьманство, об'єднавши біля себе всі державотворчі консервативні елементи, може витворити ту базу, на якій і в межах якої кожний з наших діячів і патріотів зможе проявляти свою творчу реформаторську діяльність...»[4] В.Липинський наголошував на тому, що це має бути не виборне гетьманство, а «дідичне в однім роді», тобто спадкове. «Не вірте теж «гетьманам», які казатимуть Вам, що «гетьманство» мусить бути виборне, а не дідичне; що воно може існувати лиш як демократична президентура. Власне така виборність Гетьманства погубила вже раз нашу Україну»[5]. Гетьман виступав у нього як господар-монарх, призначений усією нацією і всією землею. «Тільки Господар Землі Української — тільки Монарх Український може сотворити силу, без існування якої свобода це анархія. Тільки одна людина, один провід, одна воля, тільки він, Господар, може сотворити підставу Держави — Українську Армію. І тільки стоячи сам один на чолі тієї армії, він буде авторитетом, що свободу українських громадян загварантує і тільки він один дасть дійсну свободу, бо свобода без гарантії авторитету це пустий звук без ніякої вартости»[6]. За В.Липинським, монарх повинен організувати армію і державну адміністрацію, а народ — упорядкувати якнайкраще власне життя і працю у селах і містах, на полях і фабриках[7]. Учений не вірив у можливість покликання на київський престол чужого королевича. «Теорія варяжська, покликання чужоземного королевича есть теорією повної зневіри і розпуки в можливість встановлення української влади власними

© С. Гелей

руками»[8]. Ця теорія «відбирає творчу ролю монархії, як сталої точки опертя для всіх консервативних і державних сил в народі: тому, що позбавляє її тривалости, яка тільки з традиції і правоправного легітимізму випливає»[9].

У Гетьманаті 1918 р. В.Липинський вбачав спробу прийти до влади несоціалістичних, хліборобських елементів, великих, середніх і дрібних земельних власників, серед яких і вчорашні поміщики-малороси, що з відродженням нації відчули себе українцями, згадали своїх дідів, які колись будували і боронили ту стародавню, традиційну національну форму нашої державности — гетьманщину. Він також передбачав, що виходячи з української традиції, враховуючи український характер, найбільшою небезпекою буде боротьба всередині самої еліти «за найкращих кандидатів» на посаду гетьмана[10]. Гетьманом, як відомо, було обрано в квітні 1918 р. потомка стародавнього українського роду генерала П.Скоропадського, який 1917 р., керуючи українським корпусом, захистив Київ і Україну від нападу пробільшовицьки налаштованих російських військ, що поверталися з фронту. Саме цю кандидатуру обстоював В.Липинський: «Один єсть тільки сьогодня Рід Гетьманський, що вже в XVIII ст. гетьманував, що відновив в році 1918 своє Гетьманство, що виріс з нашої традиції державної, що минувшиною своєю репрезентує державну минувшину Української Землі, і що має тому законне право до Гетьманства — це Рід Гетьманський Скоропадських»[11].

Обґрунтовуючи монархічні традиції українського народу, В.Липинський у статті «Завдання українського студентства» писав: «Коли б в нас вже була готова українська будівля, то і ця купка цегли, що осталася по її революційнім зруйнуванні, теж могла-б зватись Україною. Але ж ми маємо тільки фундаменти, поросші в століттях лихоліття диким порожнім степом. Чи буде Україною революційне гасання по цьому дикому степу, яке пропагують наші ріжні, з фундаментами нації органічно не зв'язані соціалістичні та націоналістичні відірванці? Будова, коли це має бути дійсно будова (а не підкоп комусь на злість), мусить починатись від фундаментів, і в ній всі части мусять бути допасовані до себе. Не можна на візантійських фундаментах будувати готиків, або заготовляти республіканько-демократичний дах для дому, який не має ще монархічних стін»[12].

Очевидно, що справжнього монархізму в українській гетьманській традиції не було. Посилання В.Липинського на козацьку державу часів Б.Хмельницького як на державу монархічну не переконливе. Не вдаючись в детальний аналіз цього факту, зазначимо лише, що знаменита Конституція П.Орлика 1710 р. була скоріше продуктом республіканських, а не монархічних традицій. Тому зауваження М.Поповича про те, що В.Липинський грішить проти історичної традиції і проти істини, можна вважати справедливим. «І гетьман, і просто отаман осмислювались швидше патерналістськи як «батько», — пише М.Попович, — а що таке «батьки» часів громадянської війни, Липинський добре знав... Не було в українській традиції тих стабільних формоутворень, що їх так намагалась намацати в темряві консервативна суспільна думка. Одне консерватор знав твердо: має бути порядок, а не хаос, а для порядку потрібна опора на стабільні минулі форми. Вимучена псевдомонархічна авторитарна конструкція виявилася нежиттєздатною»[13].

Потрібно зазначити, що не всі представники консервативної течії в українській політології дотримувались саме таких поглядів щодо монархічних традицій. С.Томашівський, на відміну від В.Липинського, не розмежовував монархії з республікою і не ототожнював демократії з республікою. Він лише відкидав абсолютистську монархію у її східнодеспотичному варіанті і демократію з необмеженим правлінням республіканського «суверенного народу», окремого класу чи партії. Проте, С.Томашівський не заперечував таку форму республіканського правління, яка формується шляхом еволюції з традиційної для України монархічної форми державного будівництва. Адже республіканський лад та аристократичне правління близькі між собою так само, як і влада грецьких тиранів і римських імператорів з демократичною традицією. На думку ученого, «грецькі і римські аристократичні республіки витворилися з примітивних монархій не революційно, а шляхом мирної еволюції, котра не усувала, а тільки асимілювала монархічну власть»[14].

Отже, С.Томашівський відстоював ідею мирної еволюції існуючих форм правління як засобу творення української державності, вважав, що й республіканська влада може бути найгіршою деспотією, так само, як монархічна форма може бути органічно поєднана з демократією, якщо вона не абсолютна і що форми правління можуть змінюватися, переходячи у свою протилежність. І все ж, починати будівництво Української Держави потрібно, на його думку, саме з монархії, так як вона сприятиме утвердженню авторитету держави, припинить внутрішні чвари і консолідує суспільство.

Щодо В.Липинського, то після розриву з гетьманським рухом, очолюваним П.Скоропадським наприкінці 1920-х рр., він схилявся до того, що форму державного устрою України вирішать Українські установчі збори. Він відійшов від концепції дідичного Гетьманату і визнав суверенність народу шляхом парламентарного представництва.

З цього приводу Я.Дашкевич зауважив, що В.Липинський не був і не намагався бути істориком революції, хоча його ідеї справили колосальний вплив на істориків гетьманщини Д.Дорошенка та Н.Полонську-Василенко, яким, проте, не вдалося написати об'єктивної історії. «Липинський намагався бути і був критиком української революції, — пише вчений, — дійових осіб якої від гори до низу він поділив на чорних і білих, на Хамів і Яфетів, на злочинців та лицарів, на чернь і еліту. Криваві революційні роки сприяли поляризації людей і поділові на два антагоністичні кольори. Пізніше, коли Липинський став «другим» Липинським... межа між Яфетом і Хамом якось змазалася і з'явилася думка про протиріччя між романтиками та практиками»[15].

На думку В.Кучабського, спроба П.Скоропадського заснувати державу мала суперечливий характер, так як не ґрунтувалася на достатньо високому рівні політичної культури народу, без якої неможливе заснування держави — демократичної чи консервативної. Він посилався на незмінний історико-політичний закон, що має своє значення у кожному випадку відродження державного порядку. Жоден народ не може сподіватися на те, щоб здобути державну волю, здійснюючи переворот, тому що не в революційний час з'являється в народі нова провідна верства, котра об'єднує в собі передовий елемент, що походить з низів суспільства і є енергійним революційним та вільним від забобонів, новим і молодим за своїм походженням та політичним досвідом, здатним очолити народ. Західні українці зрозуміли відмінність між революцією та контрреволюцією — і це принесло їм успіх у державотворенні. В.Кучабський зробив

висновок, що державотворення ніколи не може бути продуктом революції, а лише контрреволюції. Здатності завершити революцію в Україні та об'єднати революційні і контрреволюційні елементи навколо ідеї української державності у нову провідну верству Східної України не вистачало радикально-демократичній і соціалістичній Центральній Раді. «Цей орган, — писав учений, — справді, ні до чого іншого не годиться, окрім того, щоб провести країну до повного соціально-революційного безпорядку, за якого Східна Україна, безумовно, повинна була стати жертвою московського більшовизму»[16].

Не можна не погодитися з тими дослідниками, які вважають, що дії Центральної Ради щодо Росії мали оборонний характер, більшовики випереджали лідерів УНР у своїх політичних кроках, нав'язували їм вигідні для себе умови. Так, звинувачуючи Київ у роззброєнні пробільшовицьких частин, вони в той же час роззброювали українські частини на Північному і Західному фронтах, блокували їх передислокацію в Україну[17].

Соціально-політична реставрація, здійснювана гетьманом, лише призупинила хід революції і тим часом відродила внутрішню рівновагу в Україні, яка була так необхідна для успішного національного державотворення. Гетьманат звернувся за допомогою до контрреволюційних елементів, проте об'єднати їх з революційними елементами не вдалося, а тому Гетьманат з самого початку був приречений на поразку.

Реставрація як українська державотворча діяльність лише тоді набула б змісту, якби провідна верства, що перебувала при владі до 1917 р., мала здебільшого українські національні переконання і була б пройнята прагненням до власної державності. Однак, в Україні політиків з консервативними поглядами, котрі стояли на засадах української національної свідомості та сепаратизму щодо Росії, було надзвичайно мало. А ті сили, які в гетьманській реставрації вбачали користь, були повністю російськими, або зрусифікованими. До них належали великі землевласники, промисловці, представники торгово-фінансового капіталу, стара бюрократія, офіцерський корпус колишньої царської армії. Всі вони ненавиділи ідею незалежної Української Держави і всупереч усьому мріяли про відродження Російської імперії. В.Кучабський назвав це найбільшим протиріччям, що лежало в основі Гетьманату як консервативного українського державного ладу.

Порівняно з революційними процесами, які відбувалися в той час, контрреволюція як російська, так і українська, не мала значних переваг, оскільки не виділялася високою політичною культурою. Через те не могло бути й мови, що у своїй боротьбі з революційною демократією Гетьманат здобуде авторитет серед народу. До того ж Гетьманат було засновано не власними силами контрреволюції, а завдяки німецькій окупаційній армії. Тобто запроваджений устрій не був органічно започаткований, а втілений ззовні і підтримуваний зовнішньою силою. І хоч створений на цих засадах уряд стояв значно вище, ніж попередній, у питаннях організації роботи, все ж його існування як правлячої верхівки виявилося не у виконанні обов'язків щодо держави й народу, а в тому, щоб у країні замість революційної сваволі була насаджена антиреволюційна, яка часто-густо була гіршою за попередню. Таким чином, зазначав В.Кучабський, бракувало патріотизму, без якого неможливе було державотворення в тогочасних умовах, бракувало здорового глузду, щоб якомога скоріше повернути збунтованому народові порядок. Таким фактично було становище в державі, де контрреволюція переважала демократію, проте їй не вистачало тієї культури, яка б зробила прихильниками консерватизму увесь народ. І загалом верхівка, що формально була при владі в Російській імперії, тепер, в українському Гетьманаті, повністю деградувала, а тому, на противагу революційній демократії, не могла виступати важливим чинником державотворення.

Наслідком цього були масові селянські повстання, особливо в східних районах України, там, де ще пам'ятали козацьку вольницю. Ці повстання придушувалися німецькою й австро-угорською окупаційною владою, яка тримала країну в своїх руках. Як справедливо зазначає Т.Гунчак, сумнозвісні карні експедиції П.Скоропадського посилили соціальний аспект революції і водночас послабили наголос на національній самостійності[18]. Саме тому народ ненавидів не лише окупацію та Гетьманат, а навіть саму ідею самостійності України. На думку В.Кучабського, могутність будь-якої монархії полягає в тому, що вона національна. Гетьманат, який відстоював монархічну ідею, але не стояв на позиції національної ідеї, був приречений.

Усвідомлюючи це, прихильники гетьманського ладу, які сповідували українську національну ідею (частково до них належала незначна частина українських поміркованих демократів), наполягали на тому, щоб українська радикальна партія, що стояла осторонь і була ядром політичних сил східних українців, допомогла змінити ситуацію. Вони мали намір створити новий бюрократичний апарат, який був би національне свідомим і відданим державі, тобто об'єднати українську національну пропаганду та просвітництво в народі з ідеєю гетьманства. Цю спробу В.Кучабський назвав правильною. Бо коли українці хочуть звільнитися від свого ворога, то найдоцільніше посилити існуючий український державний лад, розвіяти сподівання на внутрішній крах української державності, намагатися поставити національні сили вище за всеросійські в культурному, політичному, економічному відношеннях, підвищити роль і значення національної ідеї, використати гетьманський лад в інтересах українців. Одним словом, треба було раз і назавжди покінчити з «всеросійством» на Східній Україні. «Українській радикальній демократії, — підкреслював В.Кучабський, — не завадило б мати політичне мислення, якого вона цілком позбавлена, а саму національну державу сприймати не як якусь абстрактну ідею, а як реальне втілення влади у власній державі. Такою формою влади в той час було гетьманство. Революційна демократія повинна була б визнати, що промахи Центральної Ради були втраченою вирішальною битвою української демократії і, усвідомлюючи українські державні інтереси, визнати, що контрреволюція є зараз головною силою українського державного будівництва, не відмовляючись, звичайно, від конструктивної критики та законного права бути в опозиції»[19]. Якби так сталося, то повстання проти гетьмана було б зайвим. Демократія знайшла б у собі сили, щоб успішно впоратися зі своїми державними завданнями, як це робили західні республікансько-демократичні нації. Щодо Гетьманату, то, поваливши демократію через її державну слабкість, сам він не міг обійтися без її підтримки.

Однак східноукраїнська демократія ненавиділа будь-яку «реакцію» так само, як Україна ненавиділа «всеросійство», і не могла собі уявити якоїсь іншої самостійної України, ніж «вільної» соціалістично-революційної або принаймні радикально-демократичної. Загальне захоплення революційними закликами розпочалося ще 1917 р. і було досить сильним, оскільки революція ще не завершилася. В.Кучабський вважав, що Гетьманат виник передчасно, для нього не було ще відповідного соціально-політичного підґрунтя, широка громадськість ще не була готова психологічно сприйняти демократичні традиції. До того ж, самі демократи значно поступилися перед русофільськими політичними силами політичним досвідом. Звичайно, легше було знищити русофільську меншість, аніж намагатись різними способами зрівнятися з нею духовно, політично, соціально. Але почуття власного безсилля, боязнь повторної русифікації України, змушували демократів ухилитися від жорсткої боротьби, яка все ж таки була неминучою. Саме тому революційні погляди тогочасного східноукраїнського націоналізму не були виявом сили, що спонукала до захоплення влади, а навпаки, виявляли внутрішню і зовнішню слабкість, яка єдиним своїм порятунком від краху вважала революційний переворот. «Якщо батіг був найголовнішим засобом управління для «всеросійських» реакційних елементів на Україні, — писав В.Кучабський, — то східноукраїнські революційні демократи використовували такий засіб як народні заворушення. Саме це надавало величезну перевагу східноукраїнської демократії над русофільством. З самого початку демократи робили усе, щоб настроїти народні маси, особливо бідніші верстви селянства, проти Гетьманату, проти відновлення великого землеволодіння і взагалі проти усієї нової системи влади»[20].

П.Скоропадський не був, на думку В.Кучабського, тим будівничим держави, який розумів та любив свій народ. Усі його помисли спрямовувалися не на творення великої нації, не на політичну і військову діяльність задля розбудови держави, а на закріплення особистої посади. Йому не були властиві воєнний хист, енергійність, винахідливість державного діяча, який вміє досягти поставленої мети. Він не використав найбільшого шансу в своєму житті — не відродив справжнього Гетьманату, не об'єднав навколо себе скріпленого державницькою ідеєю війська. Він пристосувався до ситуації, ставив все на одну карту, змушував усіх чекати, хотів бути настільки хитрим, щоб цього не розгадали. Сферою діяльності П.Скоропадського була політична інтрига, і важко визначитися, чого в ній було більше — честолюбства чи захланності. Саме тому ніхто не вірив його слову, ніхто не рахувався з ним як з великою людиною, не вважав його гетьманом, який потрібний Україні[21].

Звідси В.Кучабський робив висновок, що Гетьманат не був міцною формою українського державного існування, він лише був ареною сутички двох протилежних сил — всеросійської реакції та східноукраїнської революційної демократії. Проміжні позиції займали надзвичайно слабкі консерватори, які мали українські переконання, і поміркувані демократи. Вони чесно підтримували гетьманський лад і були готові заради нього йти на жертви, проте достатнім політичним впливом не володіли. Справжнім господарем ситуації в Україні було німецьке військове командування.

Не можна не погодитись з В.Кучабським в тому, що лише незначна частина російської реакції мирилася з гаслом самостійної України. Більшість воліла бачити відроджену Російську імперію. Проникнувши в структури гетьманської влади, «всеросійство» почувало себе так безпечно, що врешті-решт перестало терпіти українські національні прагнення і докладало максимум зусиль, щоб знищити український національний рух і знову запровадити колишню русифікаторську систему влади. Сам гетьман та уряд проти цього були безсилі, їхня влада, як правило, обмежувалася Києвом. Але і там державні відомства поділялися на українські та російські або перебували під російським впливом. Українці відчули, що їхня держава не стала українською, що повсюдно з державних установ вони витісняються російськими шовіністами. Отже, до соціалістичного та політичного невдоволення східноукраїнських партій щодо гетьманського ладу додалося також й національне. Дехто з українських діячів мав навіть підозру, що Гетьманат свідомо й планомірно звільняє українців з головних державних посад з метою підготувати повернення України до Російської імперії.

Через те, що П.Скоропадський не був самостійний у своїх діях, до того ж заляканий «всеросійськими» подіями, тому вважав, що знайде свій порятунок в орієнтації на об'єднані сили Європи, якої він дотримувався, в орієнтації на Антанту. Саме на догоду Антанті і всеросійській реакції П.Скоропадський 14 листопада 1918 р. оголосив про повернення України до майбутньої федеративної держави.

Таким чином в Україні, на думку В.Кучабського, відбувся державний переворот. Гетьман зі своїм федеративним актом позбавив можливості українські соціально-контрреволюційні елементи очолити українські національно-державні змагання. Внаслідок цього ініціатива в проведенні української національної політики знову перейшла до українського соціально-революційного табору, що значно ускладнило внутрішні протиріччя в антигетьманському блоці. Це призвело до того, що повстання, яке повинно було би врятувати східноукраїнську державу через свій соціально-революційний характер стало лише початком навали більшовизму на Східну Україну. Отже, «всеросійська» реакція та соціально-революційні сили спільними зусиллями повалили гетьманський лад, одночасно розчистивши шлях в Україну третій силі — більшовизмові.

В.Кучабський вважав, що українці не мали іншого вибору, оскільки грубі політичні промахи Гетьманату вже й без того спричинилися до втрати української державності. Інша справа, що Гетьманат повинен був боротися за державну справу зі зброєю в руках. Тільки в цьому, на думку вченого, полягала основна мета східноукраїнської революції[22].

Аналізуючи опубліковану 18 листопада 1918 р. заяву Гетьманату про федеративний союз України з Росією, В.Кучабський зазначав, що такої Росії, з якою П.Скоропадський хотів федеруватися, ще не було. Адже в Москві і Петрограді влада була в руках більшовиків. Отже, федерувалися російська й українська контрреволюція, використовуючи Україну для того, щоб з допомогою Антанти подолати більшовизм. Виходило, що повстання проти гетьманщини розгорілося під гаслом збереження української державної самостійності, проти федеративного зв'язку України з Московщиною. Проте, як зазначав В.Кучабський, справжні причини були значно глибше. «Вони лежали коротко кажучи в тому, що внаслідок звихненого національно-політичного розвитку громадянства Наддніпрянщини так серед

його вищих, як і нижчих верств на протязі цілого століття перед тим, не було ані в контрреволюційних кругів, які гуртувалися довкруг Гетьмана, ані противно з ворожого їм демократичного табору, якого виразником перед тим була «Центральна Рада», такої значної державно-творчої здібности і сили, яка вистарчила б на заснування якої небудь — всеодно, чи контрреволюційної, чи демократичної — самостійної української держави»[23].

Отже, в цій загальній катастрофі державницької справи на Наддніпрянщині падіння гетьманщини було лише етапом. Адже не вдалися спроби творення української державності і у формі демократичної республіки Центральної Ради, і у формі консервативної монархії П.Скоропадського, і у формі національної диктатури С.Петлюри, і у формі автономії Радянської України. Тому В.Кучабський вважав, що не можна провину конкретного лідера підносити до рангу основної причини падіння державності. Категорії індивідуальної провини, на його думку, до історії народів взагалі незастосовні. «Провідні особистості є репрезентантами, є виразниками історичного внутрішнього характеру тих загальних сил, на чолі яких вони стоять. Кожний нарід і кожна політична сила упостачують в образі своїх провідників саме себе і свою власну історичну вартість, так що ніякий народ і ніякий політичний табор не стерпить на свому чолі людей творчих, здібних, геніяльних, «непомильних», тільки негайно замінить їх нездарними мірнотами, якщо отой народ, чи політичний табор яко цілість, яко загал, не є доступний для творчих, здібних, геніяльних, «непомильних» замислів своїх вождів»[24]. Отже, за стан справ в державі, не можуть нести відповідальність лише вожді, які самі себе не можуть перевершити. Стан справ з українською державністю є відзеркаленням «солідарної історичної вини всього народу, якого загальний стан був того роду, що для великих провідних особистостей серед нього не було в ні одному з його політичних таборів місця»[25].

Що стосується протиборствуючих сторін усередині якогось народу, то вони перебувають в безупинному внутрішньому зв'язку між собою. Звідси випливає, що коли б українська контрреволюція була розумнішою, ніж була, то розумнішою була б українська демократія, і навпаки. В.Кучабський був переконаний в тому, що кожний із ворогуючих політичних таборів в Україні робив би краще, якби не перекладав провини за власні невдачі на противників, а передусім приймав їх на рахунок власної слабкості і бездарності, на рахунок анархістів і руйнівників у власному середовищі. Щодо режиму гетьманщини, то це була спроба заснувати Українську Державу на засадах соціального і правового порядку.

В.Кучабський вважав, що гетьманщина, як усяка інша держава, що хоче зберегти себе, повинна була свої зусилля спрямувати передусім на оборону від зовнішніх сил. Але, зосередивши надто великі ресурси на зовнішній сфері, молода держава не могла здійснити глибокі внутрішні реформи. Саме тому вона мусила на перших порах зберігати готовий уже, успадкований від попередньої держави, певний загальний порядок аж до того часу, поки не виграє війни. Тим більше, що війну гетьман вів з такою потужною небезпечною силою, як більшовизм. «Цієї ж внутрішньої ціпкости й відпорности, — писав вчений, — цього поставлення всього народу на службу обороні держави ніяким чином не можна було осягнути пливкими і розв'язуючими законами демократичного ладу; їх можна було осягнути — а ще до того проти такої внутрішнє розвалюючої противників потуги, якою був московський більшовизм, — тільки дуже ціпкими, зв'язуючими, твердими законами порядку, які були можливі тільки на ґрунті виразно контрреволюційної державної ідеї»[26].

Гетьманський переворот, що відбувся 29 квітня 1918 р., В.Кучабський назвав украй нездоровим реальним політичним актом, що в жодному випадку не був виявом такої сили наддніпрянської контрреволюції, яка хоч би приблизно дорівнювала силі революційних сил Наддніпрянщини. «Цей переворот був лиш наслідком заговору дуже нечисленних і невпливових кругів, і цей заговір в ніякому разі не зміг би був стати для «Центральної Ради» хоч би лиш у якійсь мінімальній мірі небезпечним, коли б за ним не стала була чужа, зовнішня: німецька окупаційна мілітарна потуга»[27].

Отже, якщо врахувати, що українська революційна демократія Наддніпрянщини не була здатна заснувати реальну державу і зробити це могла тільки контрреволюція, а вона була настільки слабка, що своєю силою не могла рівнятися з силою демократії, то склалася ситуація, яку вчений назвав «нерозв'язною і нездоланною» «квадратурою кола"[28].

Чотири внутрішні суперечності Гетьманату, на думку В.Кучабського, були серйозною перепоною на шляху створення Української Держави. Перша полягала в тому, що засновником гетьманської держави був найслабший політичний табір Наддніпрянщини, який не те що не зумів підпорядкувати собі інші політичні сили, але й не міг з ними зрівнятися.

Друга суперечність ховалася в сподіваннях Німеччини мати від Гетьманату більше користі, ніж від Центральної Ради, що в підсумку вирішило її долю. Незважаючи на те, що гетьманський уряд складався з людей більш реально мислячих, ніж ті, що працювали в Центральній Раді, об'єктивна залежність України від Німеччини стала ще більшою. «Уряд, який згідно зі своєю контрреволюційною державною ідеєю претендував на те, щоби заснувати державну суверенність свого краю, — писав В.Кучабський, — на ділі сам був не лиш урядом залежним від волі посторонньої держави, але й саме своє існування і відборону цього існування проти зовнішних і внутрішних ворогів своїх, він завдячував всеціло силі отсієї посторонної держави, яка виконувала над ним протекторат»[29].

Ще однією, чи не найскладнішою, суперечністю Гетьманату було те, що українську державність не підтримував жоден великий загін контрреволюційного загалу Наддніпрянщини. Політичні симпатії більшості заможних верств населення, що були соціально-економічною основою гетьманщини — великі землевласники, промисловці, представники торгово-фінансової сфери — схилялися до реставрації «единой и неделимой» Росії. Найбільше, на що вони були здатні, — це ставити регіональні економічні вимоги, які диктувалися економічними, а не політичними чи культурно-національними інтересами. Що стосувалося державної бюрократії й офіцерського корпусу армії, що, як правило, мали російське походження, то вони не лише виступали за відновлення довоєнної Росії, а й з ненавистю ставилися до українських змагань за державність. Отже, той самий контрреволюційний загал Наддніпрянщини, який згідно з основною державною ідеєю Гетьманщини повинен був очолити українські визвольні змагання, насправді був відвертим ворогом державної самостійності України.

І нарешті, проти Гетьманщини виступили повалені переворотом 29 квітня 1918 р. демократичні сили. Це була її четверта внутрішня суперечність, яка значною мірою перекреслювала доцільність перевороту. Адже Гетьманська контрреволюція не була в змозі стояти на власних ногах, не кажучи про те, щоб збудувати суверенну Українську Державу.

Саме ця суперечність, якщо керуватися здоровим глуздом, мала б навести політичних лідерів Гетьманщини на думку, що заради державного інтересу, заради плекання серед населення державницької ідеї потрібно було перемножену революційну демократію різними поступками і компромісами перетягти на свій бік, залучити до участі в уряді, асимілювати з панівною верствою, а не тероризувати, не винищувати її, як це робила Росія. В.Кучабський допускав, що коли б гетьманська контрреволюція справді була сильною і лояльною до поваленого демократичного табору, то «ця демократія, не маючи надії що-небудь вдіяти своїми революційними засобами, навчилася б рахуватися з доконаними фактами і врешті решт на службу контрреволюційній Гетьманщині пішла б, об'єднуючися з пануючою контрреволюцією в одностайну, спільним розумінням державного інтересу свого народу перепоєну політичну націю. Питання притягання демократії до підтримки контрреволюційної держави не було б тоді ніякою внутрішньою протиріччю Гетьманщини, — це було б просто одним із засобів розумного і творчого державного будівництва, яке виходило б добровільно від самої ж таки сильної контрреволюції»[30]. Гетьманщина у 1918 р. була слабкою і якщо й намагалася залучити демократію до співпраці, то не тому, що контрреволюція була сильною і не для того, щоб створити монопольну політичну націю на підставі спільного державного інтересу, а лише з мотивів самозбереження.

Як відомо, М.Шлемкевич дорікав П.Скоропадському, що той покинув 1-ий Український корпус у найневідповідніший час, коли війська М.Муравйова рвалися до Києва, маючи перед собою лише малочисельні частини гайдамаків якими керував С.Петлюра, та галицьких Січових Стрільців на чолі з Є.Коновальцем. «Не довелося українській столиці привітати його (П.Скоропадського. — *С.Г.*) своїм спасителем від Муравйовської ганьби! — писав М.Шлемкевич. — Не довелося всій Україні славити його хай переможеним, але незламним лицарем її самостійности! Ні, вибір на державного зверхника прийшов згодом, вибір не з Божої ласки на полі бою, але вибір у цирку при Миколаївській вулиці у Києві, вибір строкатим товариством, де навіть кляті вороги українства мали великий голос»[31]. Первородним гріхом Гетьманщини назвав В.Кучабський цей факт, гріхом, який вона ніколи не могла спокутувати.

Правда полягала в тому, що уряд Центральної Ради не довіряв П.Скоропадському, не давав йому змоги розгорнути справжню військову активність з огляду на небажану реакцію російських чинників. Спочатку уряд змістив його з поста командувача 1-им Українським корпусом, а пізніше чинив усякі перешкоди в організації вільного козацтва. Сам П.Скоропадський про це писав так: «Я сподівався, що уряд Центральної Ради не буде, принаймні, перешкоджати нашій роботі у Вільному Козацтві, з огляду хоч би на критичне становище перед очевидною вже тоді загрозою більшовицького нападу і ще більш очевидною слабою боєздатністю військ Центральної Ради. Але швидко виявилось, що уряд нашій праці не тільки не допомагає, а ще перешкоджає. Там, ми раз у раз натикалися на розкладову діяльність урядових агентів, які просто анархізували вільних козаків, агітували проти старшинства, проти всякої дисципліни, намовляли козаків не слухати наказів Генеральної Козачої Ради і потурали самим низьким інстинктам в козацьких рядах, стараючись цим притягти їх симпатії на свій бік. Розвалюючи організацію Вільного Козацтва, уряд разом з цим паралельно намагається створити урядову козацьку організацію, для чого заводить при військовому міністерстві Особливий Козачий Відділ з прапорщиком Певним на чолі. Він робив тільки те, що роздавав зброю без пуття всякому зброду, який звичайно ні про яке військове діло навіть і думати не хотів, а творив безчинства та всяку шарпанину іменем Вільного Козацтва, тільки дискредитуючи останнє. Недаремне я вимагав од Певного припинити це шкідливе озброєння непевного елементу, ввести систему поручительства, завести суворий постійний контроль над поведінкою козаків, вести точну регістрацію і організувати наперед кадри старшин-інструкторів: якій би замістили собою самочинних, часто в моральному і військовому відношенню непевних, отаманів. Також надаремне старався я, аби було призначено в Особливий Козачий Відділ старшин, які вже довший час працювали в організаціях Вільного Козацтва, мали певний досвід і вироблені погляди в змислі необхідности заводити порядок, а не анархію»[32].

М.Шлемкевич зауважив, що згідно з існуючим соціологічним правилом, політичні режими формуються за допомогою тих сил, які привели їх до влади. Звільнитися від них Українській державі 1918 р. не вдалося. Тими силами була російська і німецька реакція. За політичний вплив у Гетьманаті постійно боролися як щирі українські патріоти — В.Липинський, Д.Дорошенко та інші, так і щирі шкурники, для яких Українська Держава була засобом збереження власних маєтків, і, нарешті, патріоти «єдиної-неподільної». Зрозуміло, що антиукраїнські сили не допускали реформ, а, навпаки, каральними експедиціями московських головорізів провокували дезорієнтовані маси до повстання.

В.Кучабський стосовно цього мав іншу точку зору. Він стверджував, що Гетьманщина не відмовлялася від реформ, особливо земельної. А щодо прийняття на українську державну службу російської реакційної бюрократії, то це зовсім не означало її панування, як не означало панування реакціонерів, що обіймали посади в радянському державному апараті й армії. Як і на чию користь працюватиме російська бюрократія, яку політику проводитиме проросійський гетьман, залежало значною мірою від самих українців, від рівня їхньої політичної свідомості, від ступеня й рішучості будувати власну державу[33]. Актуальність думок, висловлених В.Кучабським ще 1931 р. для оцінки нинішнього процесу державотворення навряд чи потрібно доводити.

В.Кучабський дорікав і демократії за її намагання негайно знищити контрреволюційний табір в Україні з допомогою нової протигетьманської революції. «Ота демократія могла б старатися осягнути оту свою безпосередню актуальну ціль, якщо вже не прямим компромісом, союзом і співпрацею з Гетьманською контрреволюцією, то хоч принаймні більше чи менше прихильним толеруванням цієї контрреволюції і більше чи менше лояльним нешкодженням їй, відкладаючи здійснення своїх власних радикальних остаточних програм на пізніше, до сприятливішого часу, аж уже буде знищений спільний рівно для неї самої, що й для контрреволюції ворог, яким був: московський більшовизм»[34].

«Вороже» ставлення наддніпрянської контрреволюції до української державності не могло примирити демократію з Гетьманщиною. Демократія боялася, «що якщо своєю співпрацею поможе ставити Гетьманщину на ноги, то скріпить таким чином на Україні становище не тільки українсько-гетьманської, але й «єдіно-нєдєлімської» контрреволюції, — і в результаті вона сама буде перехитрена й обманена і буде відсунена отією зміцнілою «єдіно-нєдєлімщиною» на бік, а Гетьманщина стане тільки етапом до відбудови Росії»[35].

Цей хід думок був, на думку В. Кучабського, свідченням безнадійної кволості демократії, він грунтувався на цілковитому недовір'ї й відмові від будь-яких компромісів і був наслідком абсолютного браку політичної традиції, політичної культури і політичного досвіду. «Не приймаючи яко верства ні провідної, ні взагалі ніякої участи в національно-культурному і політичному житті рідної національности, — писав учений, — отой соціяльно вище поставлений загал не міг отже зрівноважити поняттями влади і підчинняння спосіб думання виростаючої з народніх низів демократії, яка з тих низів з природи речі виносила лиш поняття «волі», «визволення» й «революції». Існування ж отакої рівноваги в політичному світогляді між скрайними політичними ідеями й є власне сутнім змістом усякої політичної культури»[36].

Не можна заперечувати того факту, що окремі гетьманські урядовці намагалися привернути на свій бік демократичну інтелігенцію, що мала незаперечний вплив на народні маси. Правда, політичні, близькі до Гетьманату кола, які розраховували на таку допомогу, значно переоцінили справжню політичну силу української демократії, яка, на думку В.Кучабського, полягала в тому, щоб національно-революційними гаслами «розбурхати народні низи». «Можна комусь мати велетенські «успіхи» на зібраннях і конгресах, які потрясають цілим великим краєм з десятками мільонів населення, — писав вчений, — і можна рівночасно бути на ділі нездарою й мірнотою, нездібним як слід упорядкувати внутрішню хоч би лиш якусь одну сільську громаду, не кажучи вже про повіт, провінцію, а то й саму державу... Можна стояти «на чолі» національно-культурного, політичного і соціяльного відродження мас» і можна рівночасно не грішити ні високою освіченістю, ні вродженою інтелігентністю і не тямити в ніякому ділі на ніякій ділянці нічого»[37]. «Здібності» української інтелігенції, за оцінкою В.Кучабського, більше нагадували здібності демократично-революційних «масових» агітаторів, аніж демократичних державних мужів. До того ж українська інтелігенція Наддніпрянщини була малочисельною, становила «тоненьку, рідко розкидану верству», яка непомітно губилася серед чужонаціонального міського населення України, не виявляючи в своїй вже власній національній державі майже ніякого впливу на культурне і громадське життя. Саме тому рівень національної свідомості українства був настільки низьким, примітивним, провінційним, що із загальним рівнем росіян не міг навіть рівнятися. Звичайно, що такий стан суспільства не сприяв державотворчим процесам, адже в умовах розбудови нової держави потрібні не стільки «спеціалісти», які крім вузької «фахової» ділянки нічого не бачать, скільки люди з широким кругозором й самостійним, суверенним способом мислення. Очевидно, що якби навіть українська демократія перейшла на бік Гетьманщини, то навряд чи це допомогло б створити реальну суверенну Українську Державу. Деяку стабільність Гетьманщині, за словами вченого, могла дати хіба що німецька окупація, а не «живі сили України». Але «така Гетьманщина була б лиш мертвим механізмом, позбавленим пульсу справжнього, живого, палкого державного духа, і цей позбутий живих державних традицій механізм, напевно не був би в силі встоятися, коли б пізніше нагрянули на нього часи якихось великих катаклізмів: зовнішніх воєн або внутрішних заворушень»[38].

В.Кучабський розмірковував над тим, чи мав би заклик позитивну реакцію, якби демократія звернулася до мас з проханням підтримати Гетьманщину. Адже, стати популярною, користуючись «національно-державницькими», «самостійницькими» закликами, Гетьманщина на той час уже не могла. З цим вона залізнилася рівно на рік. Тоді ще українська народна стихія добре сприймала державницькі ідеї, спрямовані проти Московщини, тоді внутрішні соціальні протиріччя між полярними верствами населення не набули такої гостроти. Уже в добу Центральної Ради важко було поєднати державницькі гасла з соціально-революційними. Упрождовж року, аж до 29 квітня 1918 р. Україна пережила інфляцію масової агітації, «так що всі ідеї і гасла потратили принаду, а населення — загубивши здібність спонтанного одушевлення політичними, державними ідеями — внутрішнє здезорганізувалося й перемінилося у глухо ферментуючий сліпими соціяльними відрухами, хаос»[39].

Найважливішим внутрішнім ворогом і справжнім руйнівником Гетьманщини, не менш небезпечним, ніж антиукраїнські дії А.Денікіна і О.Колчака, назвав В.Кучабський беззаконня, отаманське свавілля, корумпованість чисто російської провінційної державно-адміністративної бюрократії. «Супроти цього сумного наслідя Російської імперії, яким була скорумпована бюрократія бюрократично-поліційна «державна» практика, розуміється не могло бути ніякої мови про те, щоб хоч якась частина народньої стихії стала за Гетьманщиною й дала їй ту елементарну, фізичну потугу, якої їй бракувало, і на це не могла нічого порадити ніяка агітація на користь Гетьманщини»[40]. Для того, щоби цей державно-бюрократичний апарат українізувати потрібні були національні кадри і терпіння народних низів. Але цього не було, і Гетьманщина потрапила у безвихідь. В.Липинський найважливішими помилками Гетьманщини вважав: «1) протест проти розгону Центральної Ради німцями; 2) заборону Гетьманщиною селянського з'їзду. Адже настрій селянства вже тоді був виразно патріотичний, ворожий до російської більшовицької експансії; 3) безсилість і пасивність уряду в боротьбі з «каральними експедиціями», організованих найбільш нікчемними і хамськими елементами — грабіжниками, пройдисвітами, провокаторами, які навмисне і свідомо дисредитували серед селянських мас ідею української держави»[41].

Я.Дашкевич зауважив, що ідею П.Скоропадського про федеративний союз України з Росією, яка привела до спалаху всенародного гніву і ліквідації Гетьманщини, В.Липинський не осудив, за що Д.Донцов назвав його русофілом[42]. Лише в останній рік свого життя, будучи невиліковно хворим, В.Липинський писав про Гетьманат як про монархію «рабства, лакейства, політичного шахрайства, перфідії, трусливості і глупого славолюбія»[43]. «Коли гетьман в 1918 р. одночасно обіцяє Росіянам відбудувати Росію, а Українцям збудувати Україну, — писав В.Липинський 2 лютого 1931 р. в листі до

священика Теофіля Горникевича у Львові, — коли він під час мого у Відні, а Дорошенкового у Києві протесту проти анулювання договору щодо поділу Галичини заявляє графу Форгачу, що він не тільки проти цього анулювання нічого не має, а ще буде радий, як австрійський уряд забере з Великої України всіх Галичан; коли він клянеться у вірності німцям, а посилає у Яси заключати договір з Антантою і в результаті, не потрафивши зібрати біля себе хоч-би такої жменьки людей, як це зробив Петлюра, втікає з України сам один під опікою турецького посла — то все це, можна пояснити революційними часами, і незвичкою військової людини до політики. І я це так в 1919-1920 рр. поясняв. Але як ця сама людина повторює ці самі методи вже на еміграції, де був час все передумати і всьому научитись, — коли мені в Бадегу дає слово честі, що нічого без мого відома робити не буде, а повернувши до Берліна, слово це ломає і з мене робить божевільного; коли офіціяльно веде політику германофільську, а в Будапешті підписує, потрібне перш за все Польщі, зречення прав України до Закарпатської Руси на користь Угорщини; коли складає запресяжнення бути вірним монархічній клясократичній ідеї і берегти організацію, а одночасно заводить отаманщину і розкладає інтригами організацію; коли повторяє за мною, що будуччина України лежить в обороні Сходу, а одночасно шукає всяких шляхів до інтернаціоналістів, які хочуть зробити колонію зі Сходу — то це знак, що така людина непоправима»[44].

У час української революції ідея самостійної держави для гетьмана ніколи не була достатньо зрозумілою і тим більше життєво необхідною. Балансуючи між Німеччиною, яка визнавала незалежність Української Держави, і країнами Антанти, що таку незалежність категорично заперечували, П.Скоропадський більше схилявся до позиції Антанти[45]. Відомо, що саме така політика, яка спрямовувалася на збереження Російської імперії і одночасно заперечувала незалежницькі прагнення українського та інших народів колишньої царської Росії, мала фатальні наслідки для всесвітньої історії. За твердженням Я.Пеленського, саме вона призвела до перемоги більшовиків у Росії з наступним відновленням імперії в ленінсько-сталінській моделі, яка стала ще жорстокішою, агресивнішою й експансивнішою, ніж її попередниця — царська імперія. Перемога більшовизму позначилася на розвиткові в Європі такої політичної ситуації, яка привела до появи фашизму й нацизму, що не лише удавано претендували не роль захисника західної цивілізації, а й організували свої політичні та поліційні системи на зразок більшовицької.

Проголошення П.Скоропадським федерації з Росією Я.Пеленський, як і В.Кучабський, називає фатальним вчинком, який аж ніяк не можна було оцінювати як «акт розпуки», як вимушений наслідок тодішніх політичних обставин. На думку Я.Пеленського, грамоту П.Скоропадського від 14 листопада 1918 р. належить розцінювати як трагічну політичну помилку, віддзеркалення тогочасного погляду гетьмана на українську справу, який і нині затьмарює його внесок в українську національну справу.

Правда, Я.Пеленський не вважає, що П.Скоропадський у термін «федерація» вкладав сучасний політологічний зміст. Держава, яку він хотів створити, повинна була володіти всіма атрибутами суверенності — власною територією (включаючи Крим і частину Кубані), армією, флотом, службою безпеки, поліцією, національною валютою, незалежною зовнішньою політикою. Якщо до цього додати створення ним академії наук, українських державних університетів у Києві і Кам'янці-Подільському, 150 гімназій, низки мистецьких та культурно-освітніх закладів, то стане зрозумілим, що таке державне об'єднання з Росією визнається наукою не як федерація, а як конфедерація[46]. Тому називати П.Скоропадського «німецькою маріонеткою», як це робила радянська історіографія, було б грубим спрощенням.

Це переконливо довів В.Кучабський, а згодом І.Лисяк-Рудницький. У праці «Між історією та політикою» останній зокрема писав: «Генерал Скоропадський, нащадок роду, що почесно записав себе на сторінках українських літописів, повернувся під час революції на службу своїй вітчизні зовсім подібним способом, як його колишній товариш по зброї генерал Маннергейм повернувся на службу Фінляндії. Скоропадський відограв важливу роль в подіях на Україні в 1917 р., ще довго до приходу німців. Відповідає правді, що Гетьманщина 1918 р. потребувала, щоб устоятися, німецької протекції; але вона знаходила підтримку й серед українців консервативних і поміркованих переконань. За час свого недовгого існування гетьман міг похвалитися цілим рядом досягнень, що заслуговують на пошану...»[47].

Звісно, що до Маннергейма доля була прихильнішою. Фінляндія отримала статус самостійної національної держави. П.Скоропадський зазнав поразки. Доба Гетьманату, що тривала сім з половиною місяців, закінчилася 14 грудня 1918 р. вступом військ Директорії до Києва. П.Скоропадський в останньому офіційному документі заявив: «Я, гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців приклав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюсь від влади»[48].

Отже, становлення української державності могло бути результатом не революції, а контрреволюції, результатом зчатності національної еліти об'єднати революційні та контрреволюційні елементи у єдиний державотворчий процес. У 1918 р. Гетьманат зумів об'єднати лише контрреволюційні елементи, але одночасно протиставив їм революційні елементи, чим прирік себе на поразку. В консервативному за своєю суттю гетьманському уряді було мало національно свідомих людей, його здебільшого представляли аристократи, що заперечували ідею української державності. Це стане зрозумілим, якщо взяти до уваги, що Гетьманат виник не в результаті органічного розвитку національно-визвольного руху, а був нав'язаний ззовні німецьким окупаційним режимом. Маючи перевагу в організації державного життя в країні порівняно з Центральною Радою, уряд все ж не відзначався високою політичною культурою.

Оптимальний варіант збереження української державності В.Кучабський вбачав в необхідності зайняття національно-демократією конструктивної опозиції стосовно Гетьманату, а не в організації повстання проти нього. Щодо П.Скоропадського, то, на думку вченого, він не був виразником національної ідеї, здатним об'єднати навколо себе державотворчі сили. Його розуміння проблем державності зумовлювалося досвідом Росії, де в сфері панівної еліти він робив військову кар'єру, а також західно-європейським політичним досвідом. Заява про федеративний союз з Росією була прикрою помилкою гетьмана. Вона спровокувала антигетьманське повстання, хоч насправді не була ре-

альною загрозою для втрати української державності. Радше її можна трактувати як відволікаючий маневр, що найбільше влаштовував Антанту. Шлях для більшовиків в Україну був розчищений «всеросійською» реакцією всередині Гетьманату і повстанням, організованим націонал-демократами.

І все ж, незважаючи на поразку, тогочасна Українська Держава — це не лише яскрава сторінка визвольних змагань українського народу, а й об'єктивно необхідний етап у розвитку української нації. Гетьманський переворот був спробою консервативних сил погасити полум'я революції і шляхом поміркованих реформ організувати суспільне життя на принципах права, приватної власності, демократичних свобод. Проте, для здійснення цього завдання не було ні національного українського підґрунтя, ні соціальної основи. Вихід зі становища, в яке потрапила українська національна ідея, В.Кучабський вбачав у подоланні анархістських і руйнівних ідеологічних впливів, в консолідації українського народу, в політичній волі його еліти.

---

[1] Див.: Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 році. — К., 1959; Історія Української РСР: У 2 т.– К., 1967. Т.1; Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920.: У 2 т. — К., 1967-1968; Історія Української РСР: У 8 т. — К., 1977. — Т.5; В борьбе за власть Советов на Украине. — К., 1977.

[2] Див.: Шкільняк М. Україна в боротьбі за державність в 1917-1921 роках. Спомини і роздуми. — Торонто, 1971.

[3] Див.: Дорошенко Д. Як було проголошено Гетьманство в Києві // Нова Зоря. — 1927. — Ч.8-10; Його ж. Гетьманська держава 1918 року. — Нью Йорк, 1954; Його ж. Історія України. 1917-1923. 2-е вид. — Ужгород, 1930-1932. — Т.1-2. — Нью Йорк, 1954; Його ж. Мої спомини про недавнє—минуле. — Львів, 1923-1924. — Т.1-4. Полонська-Василенко. Історія України: У 2 т.– К., 1992. — Т.2;

[4] Липинський В. Покликання «Варягів» чи організація хліборобів? // Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — К.-Філадельфія, 1995. — С.495.

[5] Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — С. XXXV.

[6] Там само. — С.44.

[7] Там само. — С.46.

[8] Липинський В. Покликання «Варягів» чи організація хліборобів? — С.476.

[9] Там само. — С.496.

[10] Там само. — С.515.

[11] Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — С.XXXV.

[12] Липинський В. Завдання українського студенства // Студентський вісник. — Прага, 1922. — Ч.2. — С.7.

[13] Попович М. В'ячеслав Липинський і український консерватизм // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Студії. Т.1 / Ред. Я.Пеленський. — К.-Філадельфія, 1994. — С.48.

[14] Див.: Томашівський С. Українська історія. Нарис. Т.1. Старинні і середні часи. — Львів, 1919. — С.111-112.

[15] Дашкевич Я. Липинський і українська революція // Український час. — 1994. — Ч.1.(13). — С.51.

[16] Kutschabski W. Die Westukralne im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus In den jahren. 1918-1923. — Berlin, 1934. — S.93.

[17] Див.: Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1995. — Ч.5. — С.84.

[18] Див.: Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. Нариси політичної історії. — К., 1993. — С.141.

[19] Kutschabski W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den jahren 1918-1923. — S.93.

[20] Там само. — С.98-99.

[21] Там само. — С.100-101.

[22] Там само. — С.107.

[23] Кучабський В. Вага і завдання Західно-Української Держави серед Східної Європи на переломі 1918-1919-го р. // Дзвони. — 1932. — Ч.П. — С.723.

[24] Там само. — С.724.

[25] Там само. — С.725.

[26] Там само. — С.726-727.

[27] Там само. — С.277.

[28] Там само. — С.728.

[29] Там само. — С.729-730.

[30] Там само. — С.784.

[31] Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна. Б.М., 1949. — С.33.

[32] Скоропадський П. Уривок зі «Споминів» Гетьмана П.Скоропадського // Хліборобська Україна. — 1924/1925. — Кн.5. — С.31-32.

[33] Див.: Кучабський В. Вага і завдання Західно-Української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918/1919-го року. — Ч.5. — С.355.

[34] Там само. — Ч.12. — С.785.

[35] Там само. — С.787-788.

[36] Там само. — С.788.

[37] Там само. — Ч.1. — С.34-35.

[38] Там само. — С.37.

[39] Там само. — С.38.

[40] Там само. — С.38-39.

[41] Див. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — С.182-183.

[42] Дашкевич Я. Липинський і українська революція. — С.53.

[43] Липинський В. Комунікат // Збірник «Хліборобської України». — Прага, 1931. — Т. 1. — С.16.

[44] Лист В.Липинського до Всечеснійшого отця Теофіля Горникевича у Львові. — Бадег, 2.11.1931 р. // Україна в минулому. Збірник статей. — К.-Львів, 1994. — Вип. 6. — С.146.

[45] Див. Пеленський Я. Гетьманат Павла Скоропадського. Міфи та дійсність // Останній гетьман: ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873-1945). — К., 1993. — С.18.

[46] Див.: Там же. — С.25.

[47] Лисяк-Рудницький І. Між історією та політикою. — Мюнхен, 1973. — С.156.

[48] Цит. за: Боротьба за державність України. 1917-1993. — Львів, 1994. — С.41.

Тетяна Бевз

Українська партія соціалістів-революціонерів у період Гетьманату

Історія Української революції продовжує перебувати в центрі уваги науковців, дослідників, публіцистів, журналістів і пересічних громадян. В рік 80-річчя Української Держави гетьмана П.Скоропадського особливої актуальності набуває саме цей період. На відміну від доби Центральної Ради, він залишається менш дослідженим. Якщо в роки Центральної Ради теоретиком Української революції був М.Грушевський, то концепції революції в період Гетьманщини практично не було. До певної міри таку концепцію намагалися представити українські політичні партії, зокрема УПСР і УСДРП. В сучасній українській науковій думці існують різні підходи до Української Держави гетьмана П.Скоропадського. Одні стверджують, що це був відхід від попереднього етапу Української революції, інші — навпаки. Варто зазначити, що перші історіографи по-різному відносились до цього періоду. Оскільки в науковій літературі достатньо використовують праці М.Грушевського, Д.Дорошенка. В.Винниченка, М.Ковалевського, П.Христюка, І.Мазепи, М.Шаповала, ми пропонуємо звернутися до творів одного з лідерів УПСР Н.Григорієва. Він зазначав: «Коли

© Т. Бевз

альною загрозою для втрати української державності. Радше її можна трактувати як відволікаючий маневр, що най більше влаштовував Антанту. Шлях для більшовиків в Україну був розчищений «всеросійською» реакцією всере дині Гетьманату і повстанням, організованим націонал-демократами.

І все ж, незважаючи на поразку, тогочасна Українська Держава — це не лише яскрава сторінка визвольних зма гань українського народу, а й об'єктивно необхідний етап у розвитку української нації. Гетьманський переворот бу спробою консервативних сил погасити полум'я революції і шляхом поміркованих реформ організувати суспільне житт на принципах права, приватної власності, демократичних свобод. Проте, для здійснення цього завдання не було в національного українського підґрунтя, ні соціальної основи. Вихід зі становища, в яке потрапила українська націо нальна ідея, В.Кучабський вбачав у подоланні анархістських і руйнівних ідеологічних впливів, в консолідації укра їнського народу, в політичній волі його еліти.

---

[1] Див.: Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 році. — К., 1959; Історія Української РСР: У 2 т.– К., 1967. Т.1; Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920.: У 2 т. — К., 1967-1968; Історія Української РСР: У 8 т. — К., 1977. — Т.5; В борьбе за власть Советов на Украине. — К., 1977.

[2] Див.: Шкільняк М. Україна в боротьбі за державність в 1917-1921 роках. Спомини і роздуми. — Торонто, 1971.

[3] Див.: Дорошенко Д. Як було проголошено Гетьманство в Києві // Нова Зоря. — 1927. — Ч.8-10; Його ж. Гетьманська держава 1918 року. — Нью Йорк, 1954; Його ж. Історія України. 1917-1923. 2-е вид. — Ужгород, 1930-1932. — Т.1-2. — Нью Йорк, 1954; Його ж. Мої спомини про недавнє—минуле. — Львів, 1923-1924. — Т.1-4. Полонська-Василенко. Історія України: У 2 т.– К., 1992. — Т.2;

[4] Липинський В. Покликання «Варягів» чи організація хліборобів? // Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — К.-Філадельфія, 1995. — С.495.

[5] Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — С. XXXV.

[6] Там само. — С.44.

[7] Там само. — С.46.

[8] Липинський В. Покликання «Варягів» чи організація хліборобів? — С.476.

[9] Там само. — С.496.

[10] Там само. — С.515.

[11] Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — С.XXXV.

[12] Липинський В. Завдання українського студенства // Студентський вісник. — Прага, 1922. — Ч.2. — С.7.

[13] Попович М. В'ячеслав Липинський і український консерватизм // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Студії. Т.1 / Ред. Я.Пеленський. — К.-Філадельфія, 1994. — С.48.

[14] Див.: Томашівський С. Українська історія. Нарис. Т.І. Старинні і середні часи. — Львів, 1919. — С.111-112.

[15] Дашкевич Я. Липинський і українська революція // Український час. — 1994. — Ч.1.(13). — С.51.

[16] Kutschabski W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus In den jahren. 1918-1923. — Berlin, 1934. — S.93.

[17] Див.: Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1995. — Ч.5. — С.84.

[18] Див.: Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. Нариси політичної історії. — К., 1993. — С.141.

[19] Kutschabski W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den jahren 1918-1923. — S.93.

[20] Там само. — С.98-99.

[21] Там само. — С.100-101.

[22] Там само. — С.107.

[23] Кучабський В. Вага і завдання Західно-Української Держави с ред Східної Європи на переломі 1918-1919-го р. // Дзвони. — 193 — Ч.II. — С.723.

[24] Там само. — С.724.

[25] Там само. — С.725.

[26] Там само. — С.726-727.

[27] Там само. — С.277.

[28] Там само. — С.728.

[29] Там само. — С.729-730.

[30] Там само. — С.784.

[31] Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна. Б.М., 1949. — С.33.

[32] Скоропадський П. Уривок зі «Споминів» Гетьмана П.Скоропадського // Хліборобська Україна. — 1924/1925. — Кн.5. — С.31-32.

[33] Див.: Кучабський В. Вага і завдання Західно-Української Держави с ред сил Східної Європи на переломі 1918/1919-го року. — Ч.5. — С.35

[34] Там само. — Ч.12. — С.785.

[35] Там само. — С.787-788.

[36] Там само. — С.788.

[37] Там само. — Ч.1. — С.34-35.

[38] Там само. — С.37.

[39] Там само. — С.38.

[40] Там само. — С.38-39.

[41] Див. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — С.182-183.

[42] Дашкевич Я. Липинський і українська революція. — С.53.

[43] Липинський В. Комунікат // Збірник «Хліборобської України». — Прага, 1931. — Т. 1. — С.16.

[44] Лист В.Липинського до Всечеснійшого отця Теофіля Горникев ча у Львові. — Бадег, 2.11.1931 р. // Україна в минулому. Збірни статей. — К.-Львів, 1994. — Вип. 6. — С.146.

[45] Див. Пеленський Я. Гетьманат Павла Скоропадського. Міфи т дійсність // Останній гетьман: ювілейний збірник пам'яті Павл Скоропадського (1873-1945). — К., 1993. — С.18.

[46] Див.: Там же. — С.25.

[47] Лисяк-Рудницький І. Між історією та політикою. — Мюнхен, 197 — С.156.

[48] Цит. за: Боротьба за державність України. 1917-1993. — Львів 1994. — С.41.

Тетяна Бевз

Українська партія соціалістів-революціонерів у період Гетьманату

Історія Української революції продовжує перебувати в центрі уваги науковців, дослідників, публіцистів, журналісті і пересічних громадян. В рік 80-річчя Української Держави гетьмана П.Скоропадського особливої актуальності на буває саме цей період. На відміну від доби Центральної Ради, він залишається менш дослідженим. Якщо в роки Центральної Ради теоретиком Української революції був М.Грушевський, то концепції революції в період Гетьманщини практично не було. До певної міри таку концепцію намагалися представити українські політичні партії, зокрема УПСР і УСДРП. В сучасній українській науковій думці існують різні підходи до Української Держави гетьмана П.Скоропадського. Одні стверджують, що це був відхід від попереднього етапу Української революції, інші — навпаки. Варто зазначити, що перші історіографи по-різному відносились до цього періоду. Оскільки в науковій літературі достатньо використовують праці М.Грушевського, Д.Дорошенка. В.Винниченка, М.Ковалевського, П.Христюка, І.Мазепи, М.Шаповала, ми пропонуємо звернутися до творів одного з лідерів УПСР Н.Григоріїва. Він зазначав: «Коли

© Т. Бевз

вороги українського народу напосілися знову загнати його в неволю, то в першу чергу скасували народну форму влади — Центральну Раду, а натомість посадили свого попихача. І цікаво, що як у старовину, так і тепер це зробили чужинці (німці та московці) за допомогою того українського старшинства, які скоштували в революційні часи влади, захотіли сісти на шию українському народові замість панства московського та польського, щоб створити з себе постійну українську пануючу верству. Але відновлений Гетьманат міг зробити лише те, що робила стара гетьманщина борючись з народом за соціальне панування, він міг лише продавати сусідам державно-національну волю українського народу. Як стародавні гетьмани купували собі підтримку в Польщі та Московщині за відновлення певних державно-національних прав України, так і зробив модернізований Гетьманат: аби втриматись коло влади проти волі народу, він міг лише спертися на московське поміщицтво, старшинство й чорносотенство, для чого оповістив «федерацію з чорносотенною Московщиною»[1]. Такою категоричною була оцінка Н.Григорієва. Щоб зрозуміти саме таку його позицію, слід звернутись ще до однієї вагомої обставини.

Майбутній професор соціології був палким прихильником влади трудових рад. Він заперечував будь-які інші форми держави. Автор «Державознавства» зазначав, що «монархія та абсолютизм не властиві для України, тому, що всі українські держави творилися й утримувалися шляхом демократії: родові, «вічеві» держави, «вічеві» князівства, Запорізька республіка, республіка гетьманів (виборних), Українська Народна Республіка 1917-1920 рр.»[2].

«Монархія та абсолютизм, — на думку колишнього міністра уряду УНР, — привнесені в Україну чужинцями та завойовниками; князів посадила в Україні Русь, королів — Польща, царів — Московщина, диктатуру класу — московський комунізм, диктатуру «вождя» — центральна Європа (Італія, Німеччина)»[3].

А народовладдя Н.Григоріїв вважав неминучою системою української державності, тому що український народ за своєю соціальною структурою складався й складається з працюючих мас, які фактично найбільше боролися і продовжують боротися з чужими навалами[4]. За підрахунками Ничипора Яковича, українська нація на 95% складається з трудового селянства, робітництва та трудової інтелігенції[5].

Оскільки українська нація — нація трудова, то цей факт, стверджував професор соціології, означає, що українську державу може створити тільки трудова маса і тільки з власних сил, вона не йде на боротьбу за державу буржуазну, а ні за диктатуру робітників. Вона буде боротися лише за таку державу, яка буде їй вигідна, тобто захищатиме трудові інтереси всіх працюючих — селян, робітників і трудової інтелігенції. Якщо трудова більшість української нації не стане до боротьби за українську державність — ніхто її не збудує[6].

Таку позицію щодо державності України займав один з лідерів УПСР Н.Григоріїв. Його погляди поділяли й частина членів УПСР. Поскільки УПСР за доби Центральної Ради займала провідну роль, спробуємо прослідкувати її діяльність і в добу Гетьманату. На вибір саме цієї політичної партії наштовхнула справа №7, 43 фонду Центрального державного архіву громадських організацій України. В цій справі зібрані «Агентурные ведомости охранки (гетьмана) 29.04.1916–26.11.1918» (Аркуш 98 містить досить вагомий запис: «Найбільшим більмом для цього уряду являються українські есери. Тому всім охранкам приписано найпильніше стежити за ними»[7]. І далі: «Відкрить же есерівські організації нам не вдається, бо у громадян, з одного боку бракує свідомості, а з другого боку вони настільки налякані, що бояться їх видавати»[8]. Документ також зазначає, що готові заплатити тому, хто покаже «нитки до есерівських організацій»[9]. Слід зазначити такий факт, що «охранка уряду коштувала стільки, скільки утримання чотирьох міністерств»[10].

Отже, спробуємо розглянути чому ж все-таки саме до українських есерів була прикута увага гетьманського уряду.

Проголошення Гетьманату більшість українських політичних партій зустріли негативно. V з'їзд УСДРП зазначав, що цей переворот має метою знищення української державності і всіх здобутків революції»[11]. Аналогічне рішення прийняли і делегати II Всеукраїнського Селянського з'їзду, в роботі якого провідну роль відігравали українські есери. Варто зазначити, що частину делегатів гетьманська влада заарештувала. Однак, на з'їзд прибуло понад 10 тисяч і він, хоча й нелегально, відбувся в Голосіївському лісі 8-10 травня 1918 р. Постанови відзначалися рішучістю і категоричністю: 1) не признавати гетьманський режим, 2) відстоювати залишення Української Народної Республіки як державної форми України, 3) звернутися до німецького народу й уряду з закликом про підтримку домагань українського народу, 4) домагатися скликання Українських Установчих Зборів, 5) творити на місцях бойові дружини, які наказом з центру мали б виступити на боротьбу, 6) звернутися до робітничих і демократичних організацій України об'єднатися з селянством для боротьби за здобутки революції. Делегати з'їзду звернулися до українського селянства з закликом до дій проти влади.

Учасники II Всеукраїнського робітничого з'їзду заявили, що «гетьманщина — початок боротьби всесвітньої буржуазії з революційним змаганням працюючих мас всього світу. За задушенням революції в Україні мало йти задушення революції в Росії»[12].

Продовженням розгляду питання про відношення до Гетьманської Держави і виробленням тактики і стратегії партії став IV з'їзд УПСР. Він проходив нелегально 13-16 травня на околицях Києва. Цей з'їзд був важливим в історії українського есерівства тим, що він був останнім для всієї УПСР. Після нього відбувся розкол і вже ніколи частини УПСР не об'єднувались в єдину організацію. На час проведення з'їзду багато членів було заарештовано, певна кількість переховувалась. Есерівський форум не був багаточисельним. За свідченнями М.Шаповала, в його роботі брало участь 34-35 чол. Майже порівну були представлені права і ліва течії. На розгляд пропонувався такий порядок денний: 1) справоздання фракцій в Центральній Раді і ЦК партії; 2) сучасний момент; 3) тактика партії[14]. Після тривалого обговорення і в процесі прийняття рішення були представлені різні позиції. Представники правих наполягали на використанні перепочинку в революції для «організації мас, піднесення їх культурності, класової і національної свідомості» в умовах легального або напівлегального існування партії. Праві також рекомендували накреслити політичну програму «з точки зору збереження української державності... як одного з найбільших здобутків революції»

Висловились за участь в парламенті — в Державній Раді, «коли б вона була скликана гетьманом» і за «дружнє співдіяння соціалістів-революціонерів, соціалістів-демократів і соціалістів-федералістів в цілях передачі влади в українські руки»[15].

Представники лівих, навпаки, вважали революцію закінченою. Виступали проти національно-державницької та еволюційної» політики правої течії партії, а також проти «підмінювання» класової соціально-революційної боротьби трудових мас культурницькою аполітичною роботою «верхів» партії і кликали партію в підпілля» з метою організації збройного повстання робітництва і селянства проти Гетьманщини.

Полярність поглядів дала підстави для двох протилежних резолюцій з'їзду. Резолюція правих по сучасному моменту відзначала: «Гетьманський переворот 29 квітня не відповідає конфігурації сил в країні і тому є нормальний з точки зору громадської еволюції. Влада узурпована елементами, що не мають опору в країні». Тому партія повинна боротися «за демократизацію політичного й соціального життя України». Визначаючи тактику партії, праві зазначали, що «УПСР підпиратиме демократизацію, але сама не повинна брати участи у владі. Вона повинна організовувати маси»[17].

Резолюція лівих, по суті, була першим документом, в якому ліва течія УПСР (згодом — боротьбистів) докладно сформулювала свої позиції. Основною метою було: «непохитно прямувати до консолідації всіх революційно-соціалістичних сил, аби шляхом класової боротьби досягти остаточної перемоги соціалізму»[18]. В резолюції визначались і завдання сучасного моменту. Насамперед, це мала бути широка організаційно-революційна робота в масах.

Після обговорення обох резолюцій, з невеликою перевагою була прийнята резолюція правої течії. З приводу оцінки діяльності ЦК УПСР і парламентської фракції в Центральній Раді з'їзд не виніс жодного рішення. Учасники з'їзду утримались також під час голосування проекту резолюції по земельному закону. Однак, під час виборів Центрального Комітету партії більшість отримала ліва течія. До складу нового ЦК ввійшли: А.Ковалів, Г.Михайличенко, К.Лашкевич, А.Приходько, В.Єланський, М.Полоз, О.Шумський, М.Шраг (правий) і кандидати: К.Корж, М.Чечель (правий)[19].

Отже, IV з'їзд УПСР пройшов під знаком розколу партії. Після IV з'їзду УПСР почав нелегально виходити закритий гетьманською владою центральний орган партії «Боротьба».

Важливим етапом в діяльності УПСР було прийняття 3 червня 1918 р. «Платформи УПСР (Розуміння сучасного моменту і тактика партії). Платформа була ухвалена Центральним Комітетом партії. Ситуацію, що склалася в Україні, УПСР розглядала як тимчасовий занепад революції. Таке становище пояснювалося цілим рядом причин. По-перше, відсутністю сильних організацій революційної демократії в центрі, і, що ще більш вагомо, на місцях. На думку есерів, саме вони могли бути опорою революційного руху і в необхідний момент дати належну відсіч контрреволюції.

Другою причиною українські есери називають однобічну національну політику Центральної Ради з самого початку її діяльності. Відомо, що українська демократія вимагала відповіді на цілий ряд соціальних запитань. Конкретизація і повне роз'яснення яких могло створити грунт для об'єднання всього українського трудового народу. По-третє, з точки зору есерів, більшовицький похід в Україну створив умови для національного сепаратизму і державництва та їх угоди з німецькою військовою силою в результаті цього були знищені або ліквідовані організації революційної демократії в Україні.

Така ситуація пояснювалась також гнучкою і непевною політикою Малої Ради і Генерального Секретаріату (Ради Народних Міністрів).

По-п'яте, неприпустима і злочинна з точки зору міжнародного соціалізму спілка українського уряду з німецькими військами. По суті це була дискредитація Української Центральної Ради в очах українського народу. Ця спілка об'єктивно вела до ліквідації всіх завоювань революції і відкривала широке поле діяльності в Україні інтернаціональній реакції, яка в особі німецької буржуазії, опираючись на багнети австро-німецького війська в Україні, користуючись відсутністю військової сили республіки, а також міцних організацій демократії, відверто виступила на допомогу буржуазії України в її боротьбі проти земельної і інших соціальних реформ, переслідуючи свої цілі, а саме:

а) перетворення України в свою колонію;

б) повернення назад усіх уступок при заключенні Брестського миру;

в) утворення в Україні фіктивно-автономного уряду, який би слухняно виконував вказівки з Берліну;

г) прагнення не допускати до революційних виступів трудові класи Німеччини;

д) відсутність підтримки революційного руху України з боку міжнародної демократії[1].

Крім «Платформи ЦК УПСР» була прийнята постанова ЦК УПСР про внутрішню тактику, якою розпускались усі легальні організації. По своїй суті це вже були документи прийняті лівими УСР, які взяли назву «боротьбистів», а друга частина створила Організаційне Бюро центральної течії УПСР. Головою першого Організаційного Комітету було обрано Н.Григоріїва, членами М.Шаповала, І.Лизанівського, О.Шадиліва, Янко та ін.

Члени Організаційного Комітету разом з представниками «Селянської Спілки» почали працювати над відновленням партії. Щоб мати об'єднуючу платформу і підкреслити програмові і тактичні різниці між організаційним Комітетом і Центральним (до його складу входили т.зв. ліві), організаційний Комітет у липні 1918 р. випустив Декларацію до всіх членів і організацій партії. В Декларації пояснювалися причини створення центральної фракції української партії соціалістів-революціонерів. Наявність в партії течії, яка мала назву «інтернаціоналістів». Ідеологія цієї групи багато в чому відрізнялася від основної партійної ідеології.

Перш за все, у ставленні до ідеї держави. Коли більшість партії визнавала національне визволення українського народу шляхом створення незалежної української держави за неминучий етап і за необхідну передумову для успішності його боротьби за своє політичне і соціальне визволення і до створення всесвітньої федерації народів, то згадана група легковажила національно-державним моментом, ставлячись до ідеї української державності так, як ставилися і ставляться до ідеї української (а не російської) державності російські соціалісти-революціонери обох фракцій. Це перша кардинальна різниця.

Другою була різниця в розумінні методів класової і, взагалі масової, боротьби. А саме, коли більшість партій визнавала основним завданням політичну і професійну організацію мас, розраховану на тривалий період, як на часи піднесення революційного руху, так і на часи його занепаду. Згадана група меншу увагу звертала на організаційну роботу серед мас, і взагалі недостатньо рахувалася з масами, надаючи виключне значення тактиці революційно-повстанській. Коли шукати аналогії, то більшість партії в цьому пункті наближалася до позицій, на яких стоїть європейський соціалізм. Названа група близька до позицій, які займали в цьому питанні російські більшовики. В зв'язку з цим дана група не погоджувалася на програму-мінімум, у той час, коли елементи, які нині складають фракцію, все стояли на тому, що програмові постулати партії треба здійснювати як шляхом революційної боротьби, так і шляхом органічної роботи; з огляду на що програма-мінімум і поступовість в осягненні програмових домагань зовсім не можуть бути виключені з партійної реальної роботи[22].

На підставі оцінки стану в партії та різниці поглядів члени Організаційного Комітету в своїй Декларації приходять до висновку: «Потреба, з одного боку, відновити партійну роботу і створити організаційний центр для тієї частини партії, яка не може поділяти позицій теперішнього центрального комітету (до якого входять т.зв. ліві — *Т.Б.*), а з другого боку, потреба виявити, нарешті, чи наша партія має в своїй класовій боротьбі засвоїти собі методи європейського соціалізму, чи піти шляхами російського анархічного бунтарства, ці причини спонукали нас до організації окремої фракції в межах партії»[23].

Так пояснювали створення Організаційного комітету члени Центральної течії УПСР. Однак, вони були впевнені, що фракційний поділ триватиме лише до найближчого партійного з'їзду, який затвердить правильність їхньої партійної позиції. Подальша діяльність центральної течії була спрямована на об'єднання. В цій боротьбі неабияка роль належить і голові Організаційного Комітету центральної течії УПСР Н.Григоріїву.

Збори членів Організаційного Комітету проходили в будинку Губернської Народної Управи. На одному з засідань на порядок денний було винесено питання про сучасний момент. В ході обговорення прийшли до думки, що більшість членів центральної течії стоять на позиціях Центрального Комітету, однак не поділяють його погляду на федерацію, «протестують проти вчиненого ним розгрому тогочасних партійних організацій»[24]. В зв'язку з цим було ухвалено шукати порозуміння з Центральним Комітетом. Справу переговорів було доручено О.Щадилову і Янко. З боку Центрального Комітету справою порозуміння займався П.Любченко і вів безпосередньо переговори з головою Організаційного Комітету Н.Григоріївим. Нарешті відбулося офіційне засідання членів центральної течії з представником Центрального Комітету В.Мазуркевичем. Головною причиною дебатів було питання про федерацію. В.Мазуркевич заявив, що ЦК визнає федерацію як ідеал і проти самостійності України не виступає, однак бажає порозумітися з московськими революційними партіями, в тому числі і з більшовиками. Таке пояснення задовольнило членів центральної течії. Залишилось лише питання організаційно-тактичного характеру. Члени Організаційного Комітету наполягали на скасуванні постанови ЦК про розпуск партії. Обміркувавши цю останню вимогу, ЦК уповноважив В.Мазуркевича й О.Шумського заявити Н.Григоріїву, що ЦК вимагає, аби об'єднання відбулося без жодних умов, при чому членам центральної течії (за виключенням деяких, особливо скомпрометованих «угодовською» політикою) давалось право зареєструватися в ЦК. Н.Григоріїв, як голова Організаційного Комітету центральної течії заявив: «Або реєструйте всіх членів нашої групи, або ми залишимось як окрема партійна організація центральної течії»[25]. Безумовно, на такі уступи ЦК не пішло. І справа порозуміння на деякий час зійшла на мертву точку, щоб потім знову стати на порядок денний. Н.Григоріїв згодом розпочав переговори з П.Любченком, а член ОК О.Щадилів з членом ЦК А.Заливчим та іншими.

За кілька днів до повстання проти Гетьманщини П.Любченко, довідавшись від Н.Григоріїва, що центральна течія бере участь в організації повстання, заявив, що Центральний Комітет хоче порозумітися з Організаційним Комітетом, визнаючи, що центральна течія стала дійсно на революційну позицію. П.Любченко також повідомив, що Центральний Комітет ухвалив провести терористичний акт проти генерала П.Скоропадського. Центральний Комітет дотримувався думки, що повстання слід починати за терористичним актом, а не одразу, як проектувалось повстанським урядом Українського Національного Союзу. Однак, повстання випередило наміри Центрального Комітету ще до замаху на гетьмана П.Скоропадського. Розмови про об'єднання знову припинились.

Вже під час повстання проти гетьмана (активну участь у підготовці брав Н.Григоріїв — *Т.Б.*) до Фастова з місією ЦК приїздив М.Полоз. Після тривалої розмови з Н.Григоріївим про об'єднання партій було вирішено при першій же змозі довести справу до кінця. Однак, після розмови з С.Петлюрою, М.Полоз змінив свої погляди щодо спільної акції. Він, зокрема, заявив, що позиція С.Петлюри не може бути прийнята ЦК. Він не вірив, що з С.Петлюрою можна було домовитись про революційну соціалістичну справу. Тому ЦК в зв'язку з цим буде самостійно, окремо від Директорії, вести акцію проти гетьмана. І все ж М.Полоз висловив бажання довести справу об'єднання партій до кінця. Н.Григоріїв відповів згодою.

Коли розпочалось повстання, Ничипір Якович, ставши до практичної роботи (завідуючого інформаційним Бюро при Директорії — *Т.Б.*), передав головування в Організаційному Бюро центральної течії Янкові[26].

Після взяття Києва військами Директорії переговори про об'єднання партії знову відновилися. Н.Григоріїв як завідуючий пресовою справою надав у розпорядження Центрального Комітету друкарню і папір для видання партійного органу. Між членами обох течій встановилося повне довір'я. Почав виходити орган Київської організації центральної течії «Трудова Республіка», що заступав радянські тенденції в центральній течії. Н.Григоріїв продовжував вести переговори з Г.Михайличенком (членом ЦК), П.Христюк з А.Приходьком (чл. ЦК), О.Жуковський з Шинкарем. Але до об'єднання знову не дійшло. Виконуючий обов'язки голови центральної течії Янко більше був зацікавлений справами Директорії, ніж об'єднанням партії. М.Шаповал займався об'єднанням центральної течії партії з Українським Національним Союзом. Отже, «верхи» партії круто повернули вправо. Політика Директорії теж різко змінилася. Було заборонено видавати партійний орган. Посилилися арешти лівих есерів, яких прирівнювали до більшо-

виків. Н.Григоріїв особисто попереджав окремих членів ЦК (А.Приходька, Г.Михайличенка) про небезпеку арешту й радив їм лишити Київ[27]. Однак, особисті відносини не могли змінити ситуації в фактичному становищі однієї і другої течій. Сталося так, що центральна течія була в уряді, в Національному Союзі, в Директорії. І цілком відповідала за політику Директорії і в той же час терпіла терор проти другої — лівої, яка мусила піти в підпілля. Логіка фактів довела до того, що між обома течіями існувало велике розходження на справі, якщо не на словах. А тим самим було поховано й оправу об'єднання двох частин УПСР.

Центральна течія УПСР, залишаючись незмінно на позиціях самостійності і незалежності Української Народної Республіки, що довгий час шукала можливостей відновити єдність партії. «Боротьбисти» безповоротно стали на шлях, що з кожним днем все більше віддаляв їх від УПСР, поки не привів до КП(б)У. Центральна течія набрала значення єдиної партії УПСР, що провела дві конференції — 28 січня 1919 р. (Київ) та 7-8 вересня 1919 р. (Вінниця), ставши на принцип трудової демократії та боротьби за українську державну незалежність, з одного боку, з радянською Москвою, а з другого, з Денікіним. Багато членів партії загинули, частина залишилася на Україні, а частина в листопаді 1920 р. емігрувала за кордон.

---

[1] Наш Гр. Народна влада на Україні. — Б.М., 1922. — С.17.
[2] Там само. — С.18.
[3] Григоріїв Н. Підстави української незалежної політики. — Дітройт-Мішіген, 1939. — С.32.
[4] Там само. — С.33.
[5] Наш Гр. Соціалізм, націоналізм та інтернаціоналізм. — Прага — Львів — Лайпціг, 1923. — С.25.
[6] ЦДАВО України, ф.3562, оп.2, спр.1, арк.22.
[7] ЦДАГО України, ф.43, оп.1, спр.7, арк.98.
[8] Там само.
[9] Там само.
[10] Там само.
[11] Майстренко І. Боротьбизм, Історія однієї течії українського комунізму. — Б.м., б.р. — С.90.
[12] Там само. — С.89.
[13] Там само.
[14] Там само. — С.91.
[15] Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали. Т.3. — Відень. — С.21.
[16] Там само. — С.22.
[17] Там само.
[18] Там само. — С.23.
[19] Там само.
[20] ЦДАГО України, ф.43, оп.1, спр.2, арк.1-3.
[21] Там само.
[21] Там само.
[22] Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали. — К., 1993. — С.236.
[23] Там само. — С.237.
[24] Христюк П. Назв. праця. Том 3. — Відень, 1927. — С.7.
[25] Там само.
[26] Там само. — С-12.
[27] Там само.

Радій Вєтров

Ставлення до Української Держави українських та російських соціалістичних партій

29 квітня 1918 р. стало переломним днем в історії української національної революції. В цей день завершився перший і почався другий, новий етап її розвитку. 28 квітня німці розігнали Центральну Раду, яка поринула в небуття, залишивши, між тим, яскравий слід в історії української революції. Наступного дня з'їзд хліборобів-власників привів до влади генерала Павла Скоропадського, який був оголошений гетьманом України. Так на авансцену політичної історії вийшов Павло Скоропадський — видатний суспільно-політичний і військовий діяч періоду української революції та національної державності.

Українська Держава Павла Скоропадського — це друга, за рахунком, форма і тип української державності періоду національної революції. Але ця держава була, на наш погляд, деяким кроком назад відносно першої форми української державності — Української Народної Республіки Центральної Ради. По-перше, в політиці, згідно з «Законом про тимчасовий державний устрій України», заявлялося про ліквідацію УНР, розпуск Центральної Ради і створення нової «Української Держави», в якій ліквідувалася республіканська, парламентарна форма правління. Вся влада — законодавча, виконавча, судова — зосереджувалася в руках гетьмана, який, таким чином, встановлював авторитарну владу. В соціально-економічній політиці відмінялися всі рішення Центральної Ради щодо соціалізації земель, проголошувалось право приватної власності, ліквідовувалися всі соціальні завоювання робітничого класу, селянства тощо. Тобто, в державі відновлювався буржуазно-поміщицький лад, що не відповідало вимогам революційної епохи. Не випадково, що в Українській Державі знайшли порятунок від більшовицьких переслідувань представники всіх колишніх панівних класів і соціальних верств Росії. Тому гетьманський режим мусив був загасити полум'я народної революції, збити хвилю соціальних перетворень. Крім того, в Україні діяли поруч ніби дві влади: одна — гетьмана, яка була офіційною, юридичною і друга — німецьких окупантів, яка була реальною, фактичною владою по всій Україні, і за підтримки якої діяла перша.

Слід також сказати, що П.Скоропадський створював новий уряд переважно з русифікованих фахівців, які відстоювали відновлення федеративних стосунків з Росією. А представників українських соціалістичних партій він до уряду не запросив. Більш того, на українські соціалістичні партії незабаром почалися гоніння.

© Р. Вєтров

Говорячи про державу гетьмана П.Скоропадського, треба бачити, що в її діяльності були не тільки негативні, але і позитивні підсумки. Так, уряд Української Держави добився особливих успіхів на терені освіти, науки та культури, на міжнародній арені в справі визнання України як суверенної держави багатьма європейськими країнами тощо.

Слід підкреслити, що, як це не було парадоксально, але у новій Українській гетьманській державі майже весь табір української національної демократії став в опозицію до нового режиму. Провідні українські соціалістичні партії — українські соціал-демократи, українські есери, соціалісти-самостійники — відмовились від співробітництва з новою владою, яку очолив колишній царський генерал із заможного роду українських землевласників.

Таким чином, гетьманська політика з самого початку протиставила собі широкі маси українського населення, селян та робітників, які починали розгортати збройну боротьбу проти німців і гетьмана П.Скоропадського. Зрозуміло, що така політика керівництва нової Української Держави — Гетьманату П.Скоропадського одразу викликала негативний відгук всіх революційних та соціалістичних партій, які заявили про своє опозиційне ставлення до нової влади.

Проти нової влади висловився II Всеукраїнський селянський з'їзд, що відбувся нелегально 8-10 травня 1918 р. в Голосіївському лісі під Києвом. З'їзд, який перебував під ідейним впливом українських есерів, висловив рішучий протест проти окупаційної влади і гетьманщини, яка підтримується «невеликою купкою землевласників і капіталістів, ворожих до всіх здобутків революції і УНР». У відозві до всього селянства з'їзд закликав до збройної боротьби «проти контрреволюції»: «Умремо, а землі й волі не віддамо!»[1] II Всеукраїнський робітничий з'їзд, проведений майже одночасно з селянським, відбувся 13-14 травня 1918 р. теж нелегально у Києві. З'їзд, який перебував під ідейним керівництвом українських есдеків, також вирішив вести рішучу боротьбу з гетьманською владою за відродження УНР.

Поділяння найширших українських народних мас прямо позначилося і на полівінні українських соціалістичних партій. Так, 14 травня відбувся також нелегально черговий V з'їзд Української соціал-демократичної робітничої партії. В рішеннях з'їзду державний переворот Скоропадського кваліфікувався як антиреволюційний, і партія визначала заходи, спрямовані на боротьбу проти гетьманського уряду. Разом з тим, враховуючи нову політичну ситуацію, з'їзд вперше, але рішуче, відмежувався від гасла федерації з Росією і висловився за цілковиту державну самостійність України[2].

13-16 травня відбувся нелегально з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів, яка була найбільш численною і впливовою в масах. Обговорення нової тактики викликало надзвичайно бурхливі дебати, що привело до розколу партії на дві частини. Праве крило вважало революцію закінченою і висловлювалось за здійснення більш поміркованої політики, ніж та, що її проводила Центральна Рада. Вони були готові піти на компроміс з гетьманським урядом. Ліве крило, тобто ліві есери, значно переважали на з'їзді. Вони, навпаки, закликали УПСР піти в підпілля, щоб очолити збройну боротьбу українського народу проти гетьманщини і німецьких окупантів. Ліві українські есери гостро критикували всю попередню діяльність партії, відмежовувалися від усіх інших українських партій і шукали скорішого порозуміння з більшовиками заради спільної боротьби з «контрреволюційною гетьманщиною» і німецькими окупантами. До складу ЦК УПСР було обрано майже виключно представників лівих есерів. Скориставшись цим, нове керівництво оголосило *про розпуск місцевих організацій і перевело всю партію на нелегальне становище. Ліві есери, що згуртувалися* навколо тижневика «Боротьба», трохи пізніше одержали назву «боротьбистів». Праві есери утворили власний організаційний центр і оформили самостійну партію, за якою залишилась попередня назва УПСР «центральна течія»[3]. Створення самостійної партії лівих українських есерів-«боротьбистів», які стали самою впливовою партією серед всіх українських партій лівого блоку, мало велике значення для подальшої боротьби за успішний розвиток національної революції і здійснення дійсно радикальних соціально-економічних реформ в соціалістичному дусі на користь найширших верств українських трудівників. Очолили партію «боротьбистів» такі досить відомі і впливові в національному таборі політичні діячі, як Г.Ф.Гринько, В.М. Блакитний, П.П. Любченко, Г.В. Михайличенко, О.Я. Шумський та інші.

В середині травня відбувся також з'їзд партії українських соціалістів-федералістів. Навіть ця, найбільш поміркована партія української інтелігенції поставилася дуже негативно до гетьманського уряду, як до абсолютистської та антидемократичної влади і заборонила членам своєї партії входити до такого уряду[4].

Таким чином, переворот 29 квітня 1918 р. і прихід до влади гетьмана П.Скоропадського та його політика збереження буржуазно-поміщицького ладу в революційну епоху, стали своєрідним рубежем, від якого почалося швидке полівіння українських соціалістичних партій і, більш того, виділення із їх середовища лівих течій або груп, котрі відокремлювалися в самостійні політичні партії. Тепер виникли всі підстави для не тільки формального, але й фактичного блоку всіх українських дійсно революційних соціалістичних партій.

Своєрідні явища відбувалися і в таборі російських соціалістичних партій. Вже 10 травня 1918 р. ЦК партії меншовиків прийняв спеціальну резолюцію «Про державний переворот в Україні», в котрій вказувалось, що це є «реакційний переворот», здійснений «германським імперіалізмом в союзі з російською контрреволюцією заради удушення всіх завоювань демократії». Цей переворот різко «посилює розчленування Росії і перевертає Україну в німецьку колонію». Тому в постанові говорилося про необхідність рішучої боротьби з гетьманщиною[5].

16-18 травня у Києві відбувся розгорнутий пленум Всеукраїнського комітету меншовиків, на якому були представники Києва, Харкова і Катеринослава. По відношенню до нової влади були дві точки зору. Праві меншовики, кияни, визнавали «реакційний характер» нової влади, але, не дивлячись на це, вони закликали до порозуміння, пошуків контактів з нею і підтримки влади П.Скоропадського. Ліві меншовики Харкова і Катеринослава не тільки визнавали реакційність гетьманської влади, але і закликали до «самих рішучих методів боротьби» з нею, а також схилялися до підтримки лівих есерів та більшовиків[6].

Важливе значення для меншовиків України мали рішення травневої Всеросійської наради меншовиків, в якій взяли участь делегати від Києва, Харкова і Луганська. Вона відбулась в Москві 21-25 травня 1918 р. і мала, як підкреслювали її *уряджателі, значення з'їзду. На ній була розроблена нова тактика партії, яка суттєво відрізнялася від попере*л

ньої. Так, всупереч вимогам правих, які і тепер наполягали на тактиці бойкоту Рад, ліві меншовики на чолі з Ю.Мартовим, які значно переважали на нараді та й в партії взагалі, відкинувши, як помилкову, тактику правих, прийняли нову тактику — участі в Радах. Це було значне зсування всієї партії вліво. Разом з тим нарада вказувала на необхідність боротьби в Україні проти влади гетьмана Скоропадського, вимагала не визнавати Брестського миру, який привів до розпаду єдиної держави[1]. Таким чином меншовиків, як складову частину російської революційної демократії в Україні, хвилював не тільки і не стільки консервативний характер гетьманської влади, скільки те, що нова Українська Держава П.Скоропадського остаточно завершить процес відокремлення від Росії, що було, на їх думку, «смертельною загрозою для «единої і неділимої» держави. Тому українофобні тенденції втілювалися в політичній лінії меншовиків.

Приблизно таку ж, але сміливішу, тактику висували ліві російські есери в Україні, які, як і вся партія лівих есерів-інтернаціоналістів, не визнавали Брестського миру, відокремлення України від Росії, закликали до рішучої боротьби з «контрреволюційним режимом гетьманату і германським імперіалізмом», за відродження Радянської влади, як влади самих трудящих. Вони також продовжували співробітництво з більшовиками. Праві російські есери, особливо Києва та Південно-Західного регіону, засуджуючи на словах германський імперіалізм, на ділі проводили політику співробітництва з гетьманською владою, підтримували її дії[2].

І (установчий) з'їзд Компартії більшовиків України відбувся 5-12 липня 1918 р. у Москві. Головний підсумок роботи з'їзду полягає в тому, що він завершив тривалу і складну роботу об'єднання більшовицьких організацій України в єдину Компартію — КП(б)У.

Велику увагу з'їзд приділив повстансько-партизанській боротьбі, створив для керівництва нею Центральний військово-революційний комітет — ЦВРК і прийняв рішення про підготовку збройного повстання у всеукраїнському масштабі. В резолюції «Україна і Росія» підкреслювалося, що відокремлення України має тимчасовий характер і пов'язане з німецькою окупацією. Це свідчило про значну недооцінку національного питання більшовиками.

З'їзд розглянув питання про ставлення до інших політичних партій і прийняв рішення, де говорилось, що не може бути «ніякого співробітництва з дрібнобуржуазними партіями (меншовиків, російських та українських есерів, українських соціал-демократів, бундівців тощо)») і говорилось про «безпощадну боротьбу з ними»[3]. Це рішення містило, на наш погляд, принципово помилкові положення. Так, з самого початку створення КП(б)У була розроблена лівосектантська, помилкова тактика відносно інших соціалістичних партій.

Таким чином, влітку 1918 р. на Україні виникли фактично всі умови для утворення єдиного табору всіх антигетьманських сил. Але об'єднання не сталося, бо кожна російська соціалістична партія проводила замкнуту політичну лінію, враховуючи тільки свої, вузькопартійні, а не загальнополітичні інтереси, що, наприклад, виразно продемонстрували більшовики.

Проте українські соціалістичні партії, вірно оцінивши нову політичну ситуацію, діяли дуже активно і сміливо. Вже в серпні 1918 р. представники українських соціалістичних партій: соціал-демократів, есерів «центральної течії», соціалістів-федералістів та соціалістів-самостійників створили Український національний союз (УНС) на чолі з В.Винниченком для організації збройного повстання, повалення влади гетьмана. Так, фактично виник єдиний національно-демократичний фронт. І незабаром Директорія одержала блискучу перемогу над Гетьманатом.

---

[1] Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. Т.2. — Ужгород, 1930. — С.15.
[2] Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920. Т.3. — Прага, 1991. — С.18.
[3] Там само. — С.19-20.
[4] Дорошенко Д. Названа праця. — Т.2. — С.42-43.
[5] Партийные известия (ЦК меньшевиков). — П-М., 1918. — №6-7. — С.14.
[6] Киевская мысль. — 1918. — 20 травня; Наш Юг (Харьков). — 1918. — 22 травня.
[7] Партийные известия (ЦК меньшевиков). — М., 1918.–№8. — С.2.
[8] РЦЗВДНІ. ф.564, оп.1, спр.5, арк.324-327.
[9] Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. Протоколы — К., 1988. — С.155-164, 189-190.

Ірина Іванько, Костянтин Колесников

Монархічні концепції в українській історико-політичній літературі XVII-XVIII ст.

Хоча режим Української Держави 1918 р. не мав виразно визначеного монархічного характеру, гетьманський рух міжвоєнної доби (1919-1939) прийняв відверто монархічну платформу. Павло Скоропадський, претендент на гетьманську булаву, а відтак і київський монарший стол, бачився, згідно з цією доктриною, легітимним правителем, влада якого «ані з його власного диктаторського бажання, ані з виборчих махінацій «суверенного народу», — а тільки з його Гетьманської Родової традиції — репрезентуючої державну минувщину нашу — впливає»[1]. Висунута В.Липинським гетьмансько-монархічна доктрина не була лише реакцією на народницький демократизм середини XIX — початку XX ст., сформованою під впливом західноєвропейських концепцій еліти Г.Моски і У.Парето. Вона не була також лише реакцією на поразку визвольної революції 1917-1920 рр., яка проводилася здебільшого таки під радикально-соціалістичними гаслами. Фактично доктрина трудової класократичної монархії сягала своїм ідейним корінням

© І. Іванько, К. Колесников

української інтелектуальної традиції XVII-XVIII ст. Спробуємо ж дослідити головні тенденції української історико-політичної думки тих століть в інтерпретації ідеї монаршої влади в Україні.

Довгий час українська думка знаходилась під впливами візантійсько-ортодоксальних ідеологем, успадкованих ще за києво-руських часів та підсилених т.зв.другим південнослов'янським впливом XIV-XV ст. Слідом за Платоном, усі візантійські мислителі визначали монархічну владу як кращу форму правління з усіх можливих. Так, Теодор Метохіт у XIV ст. стверджував, що «единоначалля дозволяє провести правильну, підкорену єдиному принципу розстановку сил, притягти до управління найбільш обдарованих людей. Завдяки єдності принципа управління, втіленому у волі государя, нестрункий концерт стає загальною гармонією, симфонією, добре наладнаною політією»[2]. Симфонічна концепція грала особливо велику роль в усталенні взаємин Імперії та Церкви, Василевса та Патріарха. Істотна невідповідність українських умов пізнього середньовіччя даній доктрині особливо пригнічувала розум її носіїв: поряд зі збереженою церквою владою київського митрополита всієї Русі не існувало більше православної світської влади великого київського князя — цього давньоруського квазіімператора. Така ситуація склалася в Києві вже після монгольської навали: місто було позбавлене власного князя і перебувало під безпосереднім ординським контролем. Митрополити Максим у 1300 р. та Петро в 1309 р. вийшли з неї, на свій розсуд, цілком логічно: перенесли свою резиденцію до Володимира-на-Клязьмі під крило тамтешніх володарів. Одним із мотивів переносу була концептуальна необхідність поєднати в одному осерді владу світську із церковною.

Поки існувала Візантійська імперія, поки литовські правителі якось підтримували православ'я та спиралися на західно-руську митрополію, поки в Києві з ласки великого віленського князя панували удільні князі Олельковичи — нащадки Олександра Ольгердовича, уявлення українських інтелектуалів про належне якось співпадали з місцевими реаліями. Але ж у 1453 р. турки, захопивши Константинополь, ліквідували владу імператора, який номінально поруч із патріархом вважався головою всіх православних[3]. В 1471 р. польський король Казимір остаточно ліквідував київське удільне князівство Олельковичів, посадивши в місті свого воєводу (до речі, католика). Отже, з того часу православні клірики, природні носії ідеї монархічної влади, починають особливо нестерпно відчувати невідповідність політичної дійсності України теоретичним засадам: гармонія зникла, симфонія розстроїлася, світ наче став розпадатися. Виникла необхідність визначитися з характером політичної лояльності до правителів т.зв. «більших держав», до складу яких входила українська спільнота.

Кінцем XVI — серединою XVII ст. за звичай датується початок напружених рефлексій над власною історією та взагалі національно-культурною ідентичністю, які Н.Яковенко називає «першим українським ранньонаціональним міфом»[4]. Один з компонентів цього міфу — докази неперервності історії «на своїй землі» від часів сформування тут політичного утворення Київської Русі — безпосередньо торкається нашої теми. Тяглість цього утворення, яке подібно до імперії римлян (Pax Romana) нібито й не припиняло існування за часи середньовіччя, бачилася за схемою перетікання влади з Києва до Галича та з Києва до Вільна. Саме така модель translatio imperii була вперше опрацьована в Хроніці Мацея Стрийковського, що вийшла друком 1582 р. Київські інтелектуали 20-40-х рр. XVII ст., спираючись на київське та галицьке літописання, доповнюють цю модель власним пунктом: «У їхніх побудовах коло розпочинається і замикається Києвом, символом континуїтету історичного буття Русі»[5]. Взагалі Київ бачиться виокремленою сакральною територією, місцем колективної покути й спасіння, де вперше засяяло світло істини Христової, де вперше народ було охрещено. Недарма одним із героїв — символів нації об'являється «перший монарх руський Володимир Першохреститель». *Богохранимий град Київ*, в якому княжив Володимир Великий, оголошується столицею руської монархії й наділяється низкою епітетів, побудованих на візантійський лад[6].

Відомо, що слов'янське *Царград* було лише калькою з грецьких першоджерел. Пізньовізантійська політична ідеологія продовжувала іменувати Константинополь «театром ойкумени», «оком і серцем всієї землі». Імперська столиця, що стала «другим», чи «новим» Римом, наслідуючи авторитет Риму давнього, зміцнювала його тим, що об'являлася огнищем християнства. А імператор вважав себе «непохитним стовпом усіх хрещених, захисником догматів Христа». Подібно Київ оголошується *богохранимим, богоспасаємим, царственним градом*, а київський князь, який насправді повинен був постійно рахуватися з волею міського віча та власної дружини, визнається *царем і самодержцем*, захисником благочестя і всієї православної людності. Цікаво, що система топосів, використаних в українській історичній літературі XVII ст. для окреслення постатей «культурних героїв нації», також успадкувала традиції згаданих візантійських першоджерел: Володимир Великий — це Першохреститель, Костянтин Острозький — Відновник і Захисник благочестя, Петро Могила — Оборонець Русі[7]. Низка апробованих словесних штампів на позначення «героя» українського історієписання XVII ст. багато в чому виявилася залежною від візантійських риторичних канонів прославлення імператорів.

Так, у «Київському синопсисі» (1674-1681) князь Володимир визнається «Святим Благовірним Великим Князем Кієвским и всея Россіи Первійшим Самодержцем», а древньоруська держава «Преславним Самодержавієм Кієвским». «Кройніка Литовська і Жмойтська» оповідає про «царствованіе Кієвское» із «самодержавним княженієм» як формою правління. А Феофан Прокопович у пролозі до своєї трагікомедії «Владимир» (1705), коли визнає гетьмана Івана Мазепу спадкоємцем правління Святого Володимира в Києві, пише: «Владимир всіх славенноросійскіх стран князь и повелитель от невірия тьми во великий світ евангельский духом святим приведен»[8]. Навіть гадяцький полковник Григорій Грабянка не відходить від цього стереотипу і твердить: «монарх і самодержець, всієї Росії і пострах незліченних царств рівноапостольний князь Володимир» (1710).

Отже, в українській історичній літературі, яка походила в основному з церковних кіл, виразно проводиться думка, що тогочасна Україна зростає на міцному культурно-політичному корінні Київської Русі — цього зразкового християнсько-монархічного політикума.

Незважаючи на традиційну імперсько-універсалістську риторику, пізньовізантійські автори не затуляли очей на відчутний занепад держави, котра через стиснення кордонів перетворювалася на маленьке національно-грецьке царство. Той

самий Метохіт «почав вбачати у Візантії не останню фазу в історичній схемі світу, як того вимагала канонічна традиція, а просто одну з імперій, що підлягають загальному закону зародження і руйнування»[11]. Так само й українські історики змальовують просякнуту монархічним духом концепцію занепаду *царственного граду богохранимого Києва*.

В історичній літературі XVII ст. майже однаковими термінами змальовується ця трьохстадіальна низхідна еволюція. Київська історія розподіляється на три періоди, кожен з яких стає, так би мовити, ступенем вниз: самодержавний період, започаткований Св.Володимиром, який тривав і після татарського вторгнення 1240 р. як Велике княжіння, котре після смерті Сімеона Олельковича 1471 р. деградувало у воєводство.

У «Синопсисі» йдеться: «и от того времени Преславное Самодержавіе Кіевское, Богу тако гріх ради чоловіческих попустивши, в уничеженіе толико прійде, яко от Царствія во княженіе, а от княжения в Воеводство премінися»[12]. Наголос на подіях, пов'язаних з деградацією статусу «царствованія и самодержавного княженія кіевского» робить вступна частина, що була добавлена до «Кройніки Литовської і Жмойтської» та «Львівський літопис» (1649)[13]. Залежність від цієї концепції виявили також і козацькі літописці XVIII ст. Так, Г.Грабянка пише: «Однак все ж скіпетр російський так занепав, що з царства перетворився на князівство, а з князівства — на воєводство»[14]. Особливе значення концепція трьохстадіального занепаду набуває в «Синопсисі», бо в ньому вже сформульовані докази відродження «преславного верховного и всего народа российскаго головного града Кіева». Це відродження бачиться універсалістсько орієнтованим авторам «Синопсису» як повернення «богоспасаемого й богохранимого града» під владу «наслідника Благочестивыя державы Св.Владимира Россійскія Пресвітлаго и Благочестиваго Государя нашего Царя и Великаго князя Алексія Міхаіловича, Всея Великія и Малыя, и Білыя Россіи Самодержца». Як бачимо, встановлення історичного континуїтету стверджується через відновлення напівміфічної державно-політичної та династичної спадковості. Ця концепція слідує не за річпосполитською, а за московською схемою перетікання київської спадщини, модель translatio imperii тут фактично виглядає так: Київ — Москва — Київ. Погляд на історію Великої, Малої і Білої Росії як неподільної династично-територіальної спадщини московського скіпетра дозволив авторам стверднти існування єдиного політичного тіла — *народу славенороссійскаго* зі спільним історичним коренем і спільною сучасністю.

«Синопсис» ігнорує існування світської української козацької держави Війська Запорозького, а її творець Богдан Хмельницький та його боротьба з поляками майже не згадуються. О.Пріцак, стверджує, що однією з причин цього забуття була суперечність між гетьманом Хмельницьким і митрополитом Сільвестром Косовим про характер державної влади. Косов вимагав спільного правління над Україною гетьмана і митрополита, намагаючись відродити на практиці традиційну для православ'я доктрину симфонії держави і церкви. Хмельницький, вихований у політичній культурі Польщі, відмовився передати владу від світської військово-землевласницької верхівки (шляхти та козацької старшини) до рук церковників. Ігнорування авторами «Синопсису» козацько-руської держави та її провідників було відповіддю українського православного кліру світським претензіям керівників України. Лаврські інтелектуали знайшли можливість відродити сакральну ідею симфонії (гармонійного правління монарха-самодержця і церковного лідера — митрополита чи патріарха), підтримавши спілку з московським царем як природним спадкоємцем влади великих князів царствованія київського[15]. Н.Яковенко згадує два моменти, які послужили тлом для оформлення церковного погляду на минуле України: «почуття персональної комфортності, яке вигідно відрізняло становище церковних ієрархів від непевного життя вищої козацької старшини, а також загальноприйнятий у колах церковних інтелектуалів погляд на царя як верховного миротворця»[16]. О.Пріцак доповнює ці спостереження: «Не бажаючи підкоритися владі гетьмана, київська церковна еліта намагалася отримати особливе положення в московській політичній і церковній структурі як просвічена хранителька священної ідеї «всія Русі»[17]. Отже, з цього часу центр тяжіння української монархічної ідеї, сконструйованої за візантійськими канонами, було остаточно перенесено поза межі України.

На відміну від авторів «Синопсису» (представників києво-печерського кліру), творці інших літературно-історичних праць (головним чином, вихідці зі стін Києво-Могилянської академії), коли реконструювали схему українського історичного континуїтету, вбачали наступника Володимирового Самодержавства в особі Запорозького Гетьмана. Такий статус, це вже згадувалося, надавав Івану Мазепі Феофан Прокопович у пролозі до трагікомедії «Владимир». Він намагався показати Київ вічним градом Русі, а гетьмана Мазепу — реально діючим Св.Володимиром: «Зри себе самого (=Мазепа) у Владимері, зри у позорі сем, аки в зерцалі, твою храбрость, твоей любви союз с монаршим сердцем, твое истинное благолюбие, твою искреннюю к православной апостолской единой кафолической віры нашой ревность и усердие»[18]. Трагікомедія закінчується монологом Св.Андрія, в якому той вітає Мазепу як правонаступника правителів Русі та Києва (хоча Мазепинська столиця знаходилась,звичайно, в Батурині).

У подібний спосіб намагаються реконструювати послідовність української історії, пов'язавши козацько-українське сьогодення з князівсько-руською старовиною, творці козацьких літописів XVIII ст. — вихованці Києво-Могилянської академії. (Остання після Полтавської катастрофи припинила свої спроби звернення до недавньої історії). На сторінках їхніх праць за зразком *польсько-сарматської легенди* народжується новий *хозарський міф*, за яким запорозьке козацтво виводиться із войовничих давніх хозарів. Як здається, цьому міфові належало дві функції. По-перше, він легітимізував антипольську боротьбу та встановлення козацької влади в Україні. Бо колись хозари таки панували в Подніпров'ї, а засіб легітимації влади через аргумент старовини був дуже розповсюдженим. По-друге, хозарський міф пов'язував тогочасну козацько-гетьманську Україну із символічною для неї епохою Київської Русі, коли наші предки вперше прийняли Слово Боже, «Віру Православну Східного Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений через хозарських князів від Константинопольського Апостольського престолу»[19]. Творці хозарського міфу вважали київського князя-кагана та його дружину прямими попередниками «шляхетно уроджених» козаків. І хоча давнім володарем козацько-малоросійського народу визнається Каган, уся тональність цього міфа являється виразно республіканською.

Конституція Пилипа Орлика (1710) прямо вказує, що сучасний керівник козаків — Гетьман повинен обиратися «вільним волевиявленням відповідно до старого закону і звичаїв вітчизни». Неодноразово засуджуються «деякі з колишніх Гетьманів, які наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагалися привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу, не соромлячись нехтували давніми законами і вольностями Війська Запорозького і тяжко пригноблювали простий народ»[20]. Головну увагу козацьких істориків привертають, отже, лицарські діяння народу, а не монарші звершення. Г.Грабянка пише: «Я хотів явити всім народам, що не лише славенороуські монархи своєю силою напускали страх на всі сторони, а й їхні піддані, відстоюючи вітчизну і встаючи за образи росіян, спроможні проти щонаймогутніших владарів збройно стояти»[21].

Подібно до церковної думки, традиція козацького історієписання не заперечує монархічної ідеї. Різні автори шукали для свого народу повелителя поза межами країни, серед європейських володарів, обираючи між російським імператором та шведським королем. Однак, на відміну від церковних уявлень, головне завдання цього монарха бачилось не в захисті чистоти віри православної (цю функцію з успіхом мав виконувати гетьман), а в гарантуванні традиційних державних і приватних прав, законів і привілеїв. 1710 року козаки вимагають від «Священної Королівської Величності короля Швеції, Нашого Протектора, опікуна і захисника, наймилостивішого Володаря» санкціонування, підтвердження й захисту «пактів й конституцій законів і вольностей Війська Запорозького»[22]. Отже, література козацьких канцеляристів нарешті остаточно позбувається церковних стереотипів щодо патрімоніальності державної влади. Відносини виборного гетьмана та Війська Запорозького, взаємини народу козацького та його монарха-протектора носять договірно-контрактний характер. Навіть сама форма Конституції П.Орлика, складеної як договір між гетьманом та народом, характерна для західної традиції і відрізняється від ідей східного патримоніалізму[23]. В цілому ж, орієнтація на європейські правлячі династії, пошук собі стороннього володаря-захисника стає в Україні XVII-XVIII ст. оригінальною формою виявлення української монархічної ідеї.

Наріжним каменем української монархічної ідеї стає уявлення про себе як «вільний народ, який ніколи не дозволяв себе завоювати силою зброї». Дане уявлення не було надбанням тільки XVIII ст.: цілком визначені контури воно прибрало вже протягом XVI ст. Входження українських земель до складу сусідніх держав пояснювалось добровільною злукою між правлячими верствами чи контрактом між політичним народом та іноземним володарем. Ці історико-ідеологічні концепції не були виключно витвором книжної думки, а функціонували у суспільстві як живе віддзеркалення в масовій свідомості нібито реальних історичних фактів. В.Липинський називав ці масові уявлення та інтелектуальні конструкти Люблінською та Переяславською легендами. Перша висувала тезу про договірне поєднання Русі з Короною на засадах визнання рівних прав та збереження стародавніх звичаїв. Друга теж саме твердила про злуку Малоросії з Московією. Творення обох легенд, за думкою В.Липинського, було віддалено від ключових подій — Люблінської унії 1569 р. та Переяславської угоди 1654 р. — значним проміжком часу та являлося результатом провалу державотворчих змагань, продуктом розкладу українських самостійницьких концепцій. Головна їхня функція полягала в ідеологічному та юридичному пристосуванні аристократії — української шляхти в Речі Посполитій та козацької аристократичної верстви в Імперії російській до життя в культурних умовах політико-правового поля чужих держав. «Ці легенди і тут, і там врятували нашу аристократію від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій, дали їй всі права й привілеї аристократії державної нації на тій підставі, що, мовляв, вона до тих держав сама, добровільно, без примусу пристала»[24]. (До речі, можна дошукуватися коріння цих легенд ще в старих літописних розповідях про закликання варягів чи про укладання між древньоруськими князями та міськими вічами договорів про умови правління та певні взаємозобов'язання. Ці розповіді могли слугувати за модель для складання згаданих легенд).

Хоча після Хмельниччини і формування нової аристократичної верстви на землях козацької України Люблінська легенда остаточно перетворюється на анахронізм, вона не зникає зі сторінок історичних праць. В літературі козацьких канцеляристів вона піддається істотній модифікації: елементи легенди використовуються для легітимації status quo, здобутого «през шаблю козацьку». Неодноразово підкреслюється братерство Русі і Ляхів, вірність козацько-малоросійського народу своїм законним сюзеренам — «найяснішим королям польським». Паралельно набуває сили мотив «зради ляхів», котрі перші зламали присягу, намагаючись проти наказів і заповітів монархів «запрягти вільний сармато-козацький і весь малоросійський народ в ярмо підданче», як писав Самійло Величко. Таким чином, слушно вказує Н.Яковенко, згідно з цією концепцією, козаки лише використали право на опір (jus resistendi), що належало їм як вірним слугам-рицарям короля[25].

У другій половині XVII ст. Люблінська легенда заперечується і в літературі церковного походження. Так, «Синопсис» кваліфікує перехід українських земель під скіпетр польського короля як загарбання, іноземне поневолення. Факт поневолення, за цією логікою, легко підтверджувався ворожим ставленням коронного уряду супроти православної церкви. Це дозволяло легко ствердити законність відновлення «стародавніх прав Царя Всходного Православного» на київський престол. Г.Грабянка також використовує релігійний аргумент для пояснення причин козацьких повстань проти Речі Посполитої[26]. Те ж саме твердить й Конституція П.Орлика: Хмельницький із «Військом Запорозьким і народом Руським не з якої іншої причини віддався під захист Московського Царства, добровільно прийнявши його зверхність, а лише задля союзу Православної Віри»[27].

Сама Люблінська легенда, сформулювавшись уперше у 1621-1623 рр. у творах Захарії Копистенського, Йова Борецького й Мелетія Смотрицького як один з аргументів у боротьбі за «порушені права і вольності презацного народу руського»[28], витримала чи не найдовшу перевірку часом, ставши парадигмою для створення легенди Переяславської. Вже в Конституції П.Орлика стверджується факт добровільного входження України до складу Московщини на засадах спільного контракту з її монархом, нібито підтвердженого двосторонньою присягою. Повстання Мазепи, який

зламав цю присягу, витлумачується як право на опір Московському царству, яке «платячи злом за добро, замість вдячності і справедливої шани за велику й вірну службу,... за незчисленні героїчні подвиги і криваві ратні труди, вирішило... відмінити права і вольності, знищити з коренем Військо Запорозьке... і навіки стерти його ім'я»[29]. Тут вже виринає мотив «зради москалів», який легітимізує в принципі незаконне повстання.

Подібна мотивація зринає вже близько століття по тому у промові гетьмана Мазепи до Війська, вкладеній йому в уста авторами «Історії Русів» (кінець XVIII — початок XIX ст.). У цій промові Військо Запорозьке тлумачиться як вільна нація-держава, що забезпечує своє самостійне існування укладанням угод і пактів із сусідніми монархами[30].

Переяславська легенда функціонувала протягом усього XVIII ст., актуалізуючись у моменти найбільш небезпечного хитання Гетьманату. Так, 1762 р. службовець гетьманської військової канцелярії Семен Дівович складає історико-політичний памфлет «Разговор Великороссии с Малороссиею», в якому Малоросія, звертаючись до Великоросії (обидві постають у вигляді дам), твердить: «Не тебе, а государю твоему поддалась... Не думай, чтоб ты сама была мой властитель, Но государь, твой и мой общий повелитель»[31]. Важливо, що Дівович, хоча й підкреслює рівноправність Малої і Великої Росії, кваліфікує малоросійську автономію не як здобуту шляхом двосторонньої домовленості (як було в більш ранній літературі), а як даровану одностороннім актом царської щедрості, що відтак може бути й скасована[32].

Дещо модифікуючись, Переяславська легенда значно пережила Гетьманщину, що її породила. Вона сприяла інтеграції нащадків української старшини до російсько-імперських структур, допомогла їм поєднати лояльність і щиру відданість російському імператору з почуттям регіонального патріотизму і любові до «милої вітчизни козако-малоросійської». Так само вона допомогла петербурзькому урядові легітимізувати своє правління на Україні.

У зміненому вигляді Переяславська легенда час від часу виринала протягом XIX ст. у різноманітних концепціях української історіософії та політичної думки від В.Антоновича з його громадівськими уподобаннями та М.Драгоманова з проектами федералізації Росії до М.Міхновського з відверто самостійницькими закликами. Хоча в цілому їй вже не надавали великого практичного значення. Певного відродження ця легенда зазнала в Радянському Союзі під час помпезного святкування «300-річчя возз'єднання України з Росією»[33]. Проте вже з кінця XVIII ст. почав втрачатися дійсний стрижень Переяславської легенди: уявлення про справедливі партнерські договірні відносини вільного народу зі своїм монархом-протектором. Це також був і стрижень тогочасного українського монархізму. Коріння цього різновиду монархізму Н.Яковенко вбачає у «своєрідному типі політичної культури і соціальних практик, відмінних і від західно-, і від східноєвропейської моделі, характерних для країн самобутнього цивілізаційного простору — так званої Центрально-Східної Європи. В країнах цього регіону (Угорщина, Польща та ін.) набув особливого поширення ідеал «справедливої» влади, уявлюваної як свого роду контракт «народу» з правителем»[34].

Отже, якщо спробувати підвести певні підсумки щодо характеристик монархічної ідеї в українській історико-політичній думці XVII-XVIII ст., можна виокремити дві головні тенденції. Перша наголошувала на патрімоніальності монархічної влади, схиляючись до візантійських концепцій симфонії. Сформулювавшись під пером українських церковних інтелектуалів, ця доктрина зробила значний внесок до універсалістсько-імперських ідеологем Російської Держави. Друга тенденція тлумачила характер підкорення монархічній владі, що розпростерла своє панування над Україною, на підставі контрактно-договірних відносин між «нацією» (Військом Запорозьким) та її сюзереном (московським царем чи шведським королем). За цією моделлю щира і віддана служба розглядається як відплата володарю за гарантії збереження традиційного ладу в підлеглій країні. Така модель стосунків, що склалася в умах козацьких публіцистів XVIII ст., є певною варіацією на тему конституційної монархії. Відлуння цієї концепції можна помітити в конструюванні С.Величком ідеальних стосунків між «володарем» (Гетьманом) і «народом» (Військом Запорозьким). В цій конструкції найбільш рельєфно відбивається щойно створений міф про Запорозьку Січ як квінтесенцію українського народовладдя. Хоча ідея Січі як найвищого символу українськості практично не знаходить аналогів у думці XVIII ст., вона стає майже провідною в історіософії наступного століття[35].

Цікаво, що носії патрімоніальної концепції монархічної влади були одночасно прибічниками т.зв. культурно-спадщинної орієнтації у визначенні національної ідентичності. В той час як носії концепції контрактно-договірної орієнтувались на політико-територіальне розуміння нації. Ці дві відмінні орієнтації в осмисленні себе як «нації», що складно переплетялися у свідомості українців XVII-XVIII ст., Н.Яковенко кваліфікує як породження західної і східної моделей нації[36]. В.Липинський тлумачить побутування цих моделей в Україні не як змагання рівновартісних підходів до означення нації, а радше як дві еволюційні фази розвитку української самоідентифікації. В цьому розумінні культурно-спадщинний варіант є результатом поступового занепаду і розкладу політико-територіальної моделі, тобто фазою звуження в застосуванні останньої[37].

Політико-територіальний варіант, що передбачає ідентифікацію свого «Я» з територією і населенням, яке тут мешкає, впродовж XVII ст. здобув справді тріумфальну перемогу. Варіант культурно-спадщинної, або етнічної моделі, де головний наголос падає на приналежність власного «Я» до спільноти з тією ж вірою і тією самою культурно-релігійною традицією, разом з відходом з політичної арени городового козацтва з кінця XVIII ст., стає панівним в Україні. Саме на цінності й символи цієї моделі (наприклад, квазіісторичний міф «козацького народу» в постаті запорожця-січовика) починає орієнтуватися українське національне відродження початку XIX ст.[38]

З відходом політико-територіальних традицій Гетьманщини з масової свідомості освічених українців щезають також контрактно-договірні уявлення про стосунки верховної влади і народу. (Останнім їх відлунням стає «Історія Русів»). Одночасно впродовж XIX ст. українська історіософія, зорієнтувавшись на радикально-народницькі цінності,

майже повністю позбувається консервативно-монархічних ідей. Лише на початку XX ст. у творчості В.Липинського відбудеться оригінальний синтез політико-територіального сприйняття нації (носієм якого в XVII-XVIII ст. була «річпосполитські» налаштована старшинська верства) з монархічним ідеалом верховної гетьманської влади самостійної Української Держави.

---

[1] Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — Київ-Філадельфія, 1995. — С.XXXIV.
[2] Культура Византии XIII — первая половина XV в. — М.: Наука, 1991. — С.257-258.
[3] Там же. — С.265-267.
[4] Яковенко Н. Парадокси інтепретації минулого в українському ранньонаціональному міфові (на пам'ятках XVII — початку XVIII ст.) // Генеза, 1997. № 1(5) — С.118.
[5] Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К.:Генеза, 1997. — С.76-77.
[6] Pritsak O. Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea // Harvard Ukrainian Studies, Vol.X, 1986. — P.279-300.
[7] Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого... — С.119,123.
[8] Синопсіс // Українська література XVII ст.: Синкрет.писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика — К.: Наук.думка, 1987. — С.167.
[9] Цит. за: Pritsak O. Op. cit. — P.290-291.
[10] Ibid.
[11] Культура Византии. — С.267.
[12] Цит. за: Pritsak O. Op. cit. — P.290.
[13] Див.: ПСРЛ / ред. Н.Н.Улащик, т.32. — М., 1975. — С.214; Бевзо О. Львівський літопис і Острожський літописець: джерелознавчі дослідження — К., 1970. — С.99.
[14] Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із старокр. — К.: Т-во «Знання» України, 1992. — С.24.
[15] Pritsak O. Op. cit. — P.296-297.
[16] Яковенко Н. Нарис історії України... — С.246.
[17] Pritsak O. Op. cit. — P.291.
[18] Див.: Феофан Прокопович. Сочинения. — М. — Л., 1961. — С.152.
[19] Пакти й Конституції законів та вільностей Війська Запорозького (Конституція Пилипа Орлика 5 квітня 1710р.) // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. — К.: Т-во «Знання» України, 1993. — С.27.
[20] Там же.
[21] Літопис Грабянки... — С.12.
[22] Пакти й Конституції... — С.36-37.
[23] Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. — С.9.
[24] Липинський В. Україна на Переломі. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. — Київ — Філадельфія, 1991. — С.24-25.
[25] Яковенко Н. Нарис історії України... — С.249.
[26] Літопис Грабянки... — С.28.
[27] Пакти й Конституції... — С.27.
[28] Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого... — С.120.
[29] Пакти й Конституції... — С.26.
[30] Історія Русів / Пер.І.Драча. — К.: Рад.письменник, 1991. — С.257-260.
[31] Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII ст. — К., 1983. — С.394-396.
[32] Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Історичні есе в 2-х тт. — т.1. — К.,1994. — С.76.
[33] Там же. — С.79-82.
[34] Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого... — С.120.
[35] Яковенко Н. Нарис історії України... — С.250-251.
[36] Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого... — С.121.
[37] Липинський В. Релігія і церква в історії України //Політологічні читання. — 1994, ч.2, — С.238-239.
[38] Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого... — С.120-125.

Костянтин Колесников

Ідея монархії в українській історіографії другої половини XIX ст.

Українська Держава 1918 р. була майже одиноким виявом консервативних тенденцій у вирі українських визвольних змагань 1917-1920 рр. Проте, після поразки останніх у середовищі української еміграції відбувся справжній поворот «вправо». Це відбилося й на самих представниках консервативно-гетьманських кіл, котрі у міжвоєнну добу (1919-1939) не в останню чергу завдяки енергійній історіософській і світоглядно-політичній творчості свого ідеолога В'ячеслава Липинського (1882-1931) займають виразно монархічну позицію. Втім, навіть для народницько орієнтованої української історіософії другої половини XIX ст., ідеї монархії не були зовсім чужими. Тому, вважаю за доцільне спробувати зупинитися на характеристиці монархічної ідеї в творчості двох ключових, символічних постатей тієї доби: В.Антоновича, який історіографічно опрацював, систематизував і розвинув ідеї українського народництва, та П.Куліша, який, мабуть, першим спробував їх позбутися і розпочати ідейний рух у бік українського консерватизму.

1.

За останні роки до нашої наукової і публіцистичної літератури повернувся термін *історіософія*. Він активно використовується багатьма авторами, проте мало хто з них вважає за доцільне якось означити його зміст. Утім, якщо все ж таки спробувати систематизувати наявні дефініції, можна зіткнутися з двома тенденціями в користуванні цим терміном. По-перше, історіософія розглядається як ірраціональне, інтуїтивне пізнання, емоційно-етичне вживання в проминулу дійсність, метафоро-поетичне ставлення до історичного матеріалу [1,с.57]. В цьому контексті поняття *історіософія* майже ніколи не охоплює науково-історичних досліджень, а стосується лише художньо-літературних експериментів [2,с.6-9], бо позначає не так «універсальні схеми історії.., як постійні трансформації історичного змісту в символічний і міфологічний» [3,с.179-180].

По-друге, історіософія розглядається як одна зі складових філософії історії, що одночасно шукає універсальні історичні закони та з'ясовує кінцеву мету існування людства, тобто поєднує безсторонньо наукові досліди з оціночною соціально-етичною філософією [4,с.2-21]. Близько до цього визначення знаходиться погляд на історіософію як

© К. Колесников

на спекулятивну теоретичну історію, схильну до побудови абстрактних схем і законів, досить далеких від історико-емпіричних досліджень. Згідно з цією точкою зору, історіософія формується на порозі Нових часів як реакція на відсутність достатньої кількості пояснювальних схем історичного розвитку, а її здобутки тогочасні мислителі пропонують застосовувати в державно-політичній діяльності [5,с.144-145]. Занепад цієї версії історіософії (точніше її диференціація) фіксується з кінця XIX — початку XX ст. Це обумовлюється тим, що завданням об'єктивного вивчення історичних законів переймаються або соціологія (точніше, історіологія) [4,с.18], або марксистський історичний матеріалізм [5,с.157], а історія позбавляється свого статусу вчительки життя.

В ході дослідження взаємодії історичної науки та історичної свідомості доцільно звернутися саме до другої традиції тлумачення поняття *історіософія*. Бо в своїх історико-синтетичних вправах учені кінця XIX — початку XX ст. намагаються об'єктивно дослідити історичний процес, спираючись на суб'єктивні уявлення про людські цінності та кінцеву мету суспільного розвитку як на критерій історичної оцінки. Отже, вважаємо історіософію комплексним явищем, яке виникає із зіткнення філософсько-теоретичного підґрунтя, властивого світогляду всякого історика, з емпіричним матеріалом, добутим із історико-джерельних студій [6,XL]. Історіософія як інтелектуальний процес, що відбувається на межі філософії, історії та ідеології, властива лише розвинутим формам історичної свідомості, котрі встигли вже перейнятися ідеалами науковості. Історіософія поєднує собою три пласти, три аспекти: по-перше, філософський, у його відношенні до історії; по-друге, суто науковий, сцієнтистський — дослідження конкретного історичного процесу; по-третє, аксіологічний — погляд на історичне життя з боку людських цінносних уявлень про належне чи бажане, погляд з точки зору ідеалів, програм чи мети [7,с.324-325].

Формування української історіософії розпочинається десь наприкінці XVIII — на початку XIX ст. під впливом ідеології двох європейських культурних течій — просвітництва і романтизму, які досягають України приблизно одночасно. Питомий ґрунт української історіософії складають концепції вітчизняного історієписання XVII — XVIII ст., які засвоюються лише вибірково. Більшість ідей з виразним державно-легітимістичним підтекстом просто відкидається новою романтико-народницькою думкою. Подальша традиція української історіософії до початку XX ст. розгортається в контексті демократичних національно-федералістичних ідей, викладених у творах «кириломефодіївців» — М.Костомарова, П.Куліша, Т.Шевченка.

На відміну від російської традиції, яка породжувала ідеї до філософії всесвітньої історії, намагалася осягнути універсальний сенс буття людства, українська історична думка оберталася виключно в колі проблем «внутрішнього вжитку»: філософії національної ідеї, філософії історії України. Оригінальність, призначення і таємниця буття України розглядалися в безпосередній залежності від соціально-політичної площини історичної дійсності. В українській історіософії майже відсутній пласт релігійно-містичного філософствування. Певні ідеї «кириломефодіївців», насичені християнською філософією історії, не знайшли місця в подальшій еволюції української історичної думки, яка йшла в напрямі роз'єднання релігійного і світського [8,142]. Українська історіософія XIX-XX ст. тяжіє спрямованістю головних своїх ідей до політологічності, звідси походить її, зовсім не випадкова, ідеологічна заангажованість. На той час у цілій Європі зв'язок між соціально-політичною дією та історичними теоріями був, мабуть, аж занадто міцним. Він ґрунтувався на вірі в існування раціональної структури — загальних законів — історичного процесу та на бажанні створити систему ідей, здатну передбачати і скеровувати течію історії людства. (В сучасній літературі це явище отримало назву «проекта Модерну» [9,с.18]). Для позбавленої власної державності України, яка переживала до того ж процес національного становлення, наявність сильного зв'язку історії та політики була ще більш актуальною і природною, ніж для заходу Європи.

В українській історичній думці другої половини XIX ст. неподільно панували народницькі концепції. Тоді вже традиційні ідеї козацько-старшинських вольностей (на противагу початку століття, коли читачі «Історії Русів» були ними дійсно зворушені й перейняті романтико-патріотичним піднесенням) не могли надихнути істориків до нової творчості та стати прапором суспільної боротьби. Лише завдяки зверненню до ідеї народу, котрий розглядався як творець національної історії, вдалося відбудувати нову історичну традицію. Ця традиція відтоді стає суспільно-науковим обґрунтуванням українського політичного руху. Ідея народу набуває всіх ознак системостворюючого стрижня історіософії України. Саме етнонаціональний фундамент стає єдино можливим для реалізації ідеї українського державництва у XX ст. Право на самовизначення українського народу, а не напівлегендарні права і вольності старої козацько-руської держави, могло в цьому столітті підняти місцевий елемент на захист своєї батьківщини та легітимізувати цю боротьбу в очах світової громадськості.

Отже, якщо спробувати схематизувати розвиток української історіософії, можна сказати, що традиції малоруської державності початку XIX ст. були невдовзі заперечені романтико-народницькими тенденціями середини — другої половини століття. Нарешті останні були поставлені під сумнів у 1910-х й відкинуті в 1920-х рр. істориками-державниками, які творили вже на новій ідейно-філософській основі [10,с.245-262]. Коли вжити, слідом за М.Грушевським, «старої історіософської термінології» [11,с.20], можна описати згаданий процес як тезу, антитезу і синтезу української історико-політичної думки останніх двох століть.

2.

Українська романтична і народницька історіософія, хоча дійсно розвивалася на міцному підґрунті, закладеному українськими мислителями двох попередніх століть, відкинула більшість їхніх ідей, концепцій та інтерпретаційних схем. Це пояснюється, здебільшого, трьома факторами. По-перше, ідеали і цінності романтизму, принесені в Україну із Західної Європи наприкінці XVIII — на початку XIX ст., швидко засвоєні та творчо перероблені на місцевому

грунті, спонукали істориків і митців нової доби українського національного відродження звертати увагу на дещо інші прояви історичного життя, ніж ті, що привертали увагу їхніх церковних та козацьких попередників. По-друге, більшість концепцій українського історієписання XVII-XVIII ст. були викликані політичними потребами — необхідністю так чи так пояснити і легітимізувати зміну status quo, що сталася «през шаблю козацьку» внаслідок визвольної війни середини XVII ст. Коли зійшли з політичної сцени ті соціальні сили, що найпершими потребували цього пояснення (козацька верства городової України та автономна православна церква), відпала й потреба у витворених їхніми представниками історико-пояснювальних схемах. По-третє, більшість із цих схем носили міфологічний характер, тобто, відображали швидше ідеальні уявлення їхніх творців про належне, ніж справжній стан речей та грунтувалися на досить далекій від історичної дійсності «фактотворчості». Ці міфи відкидалися поколінням істориків-позитивістів через антинауковість або через невідповідність уподобанням романтиків першої половини XIX ст., також схильних до модерної міфотворчості. Серед цих відхилених міфів і концепцій — погляд на Київ як вічний священний град — осердя Русі; впевненість у спадковому праві московських царів на «кіевский стол Св. Владимира — первейшаго самодержца руськаго»; уявлення про походження «презацного козацько-малоросійського народу» від войовничих хозарів; контрактно-договірна концепція взаємин вільного народу — Війська Запорозького зі своїми законними володарями — українським гетьманом, польським королем, московським царем чи шведським королем; культ символічних постатей — героїв нації, що відкривався Володимиром Святим Першохрестителем та пов'язував козацько-гетьманське сьогодення України з князівсько-дружинною старовиною Русі.

Н.Яковенко пояснює синдром «селективного сприйняття» тим, що нова українська історіографія вишукувала в історико-політичній думці XVII-XVIII ст. акценти, суголосні романтичним чи ліберальним ідеалам XIX століття. Тим більше, що самі еталони — історіографічні, літературні, публіцистичні пам'ятки козацької доби — відзначалися полісемантичністю. Ці тексти демонструють доволі складне переплетіння у свідомості освіченого загалу двох протилежних підходів до осмислення себе як «нації». За сучасною термінологією, мова йде про політично-територіальну та культурно-спадщинну, або етнічну, моделі нації [12,с.120]. З ліквідацією інститутів гетьманського автономізму та поступовим відходом з політичної арени козацько-старшинської аристократичної верстви як самостійної провідної сили суспільства Лівобережної України, запанувала орієнтація на цінності й символи культурно-спадщинного сприйняття нації [13,с.238-239]. Етнолінгвістична модель, яку обрало собі українське національне відродження [14,с.13], зовсім не сприяла сприйняттю історіографічних концепцій чи історичних міфів XVII -XVIII ст., що за характером належали до політично-територіальної моделі національної ідентичності.

Однак, серед міфологічних конструкцій козацької публіцистики були й такі, що прийшлися до вподоби романтично та народницько налаштованим українським історикам XIX ст. Це, наприклад, міф про Запоріжжя як осердя українського народовладдя, що завдяки своїй моральній силі здатне активно впливати на українське суспільство та його політичну еліту. Вперше головні положення цієї легенди було сформульовано в Конституції Пилипа Орлика, проте її справжнім творцем став Самійло Величко. Згодом сприйняття Січі як головного виразника справедливого ладу, нібито співзвучного українському національному духові, дещо видозмінюючись, заполонило українські історіософські концепції XIX ст. (більше того, зазначає Н.Яковенко, дожило до наших днів). Запорожжя уявлялося «християнською козацькою республікою», а Україна надовго стала справжнім заповідником егалітарно-демократичних уподобань і фантазій. Монархічні ідеї, виплекані попередніми поколіннями вітчизняних мислителів, були або ж піддані забуттю, або ж відкинуті на узбіччя історіософського процесу.

3.

Прикладом маргінальності монархічних ідей для української суспільно-політичної та історичної думки XIX ст. може служити творчість Володимира Антоновича (1834-1908). Вже стало історіографічною звичкою тлумачити його історіософію як типове народництво. Тобто, комплекс ідей, принципово ворожих до ідеї державної. Комплекс соціально-політичних і наукових уявлень, згідно з якими заради досягнення соціального ідеалу теоретично обгрунтовується жертвування українськими самостійницькими і державницькими прагненнями. Останнім часом з'явилися деякі пояснення щодо цього визначення: народницька ворожість до державництва взагалі виводиться із напівприхованої опозиційності до пануючих в Україні на зламі XIX-XX ст. імперських державних режимів Австро-Угорщини і Росії. (О.Пріцак, Л.Винар). Зовсім недавно з'явилися спроби заперечити існування принципово недоланої межі між народницькими і державницькими концепціями, межі, свідомо сконструйованої самими державниками під час гострих суспільно-політичних і наукових дискусій 1920-х рр. [15,с.138-141] (І.Гирич). Ніби ворожість щодо ідеології українського державництва не була невід'ємною рисою-атрибутом народницької історіографії і громадської думки кінця XIX ст., а лише необхідною мімікрією чи схильністю до «езопової мови», що розвилася в українському інтелектуальному соціумі Російської імперії в умовах утисків з боку уряду. Це було, так би мовити, результатом певної нещирості по відношенню до могутньої влади. Творчість та особа Антоновича являються доброю ілюстрацією до такого пояснення. Досить згадати його особисту потайність, намагання підтримувати приятельські стосунки із впливовими урядовцями та одночасно керувати Київською громадою, що плекала серед української молоді опозиційні настрої.

В багатьох публічних виступах Антонович наголошував на неможливості сепаратизму і неорганічності для українців потягу до державотворення. Тому не дивно, що дослідник вважається одним із творців концепції української бездержавності. Так, він називає самодіяльним історичним суб'єктом та об'єктом історичного дослідження етнографічну національність — витвір живої природи, а не державу — штучне створення людини, її інструмент [16,с.65-67]. Українці протягом століть довели, що нездатні самостійно створити власної держави й не мають навіть думки

про політичну незалежність. Учений твердить, що політичної окремішності прагнуть лише ті нації, які посідають живу історичну традицію про те, що в недалекому минулому стояли на чолі певної держави та втратили своє становище *після впертої боротьби (наприклад, Угоршина)* [17,с.157]. Малоруська народність не просто позбавлена державного інстинкту, бо ніколи не складала окремої держави, а й добровільно відмовилась від її створення, коли історичні обставини середини XVII ст. надали таку можливість.

Згідно з викладками Антоновича, керівник визвольної війни Богдан Хмельницький, коли був на вершині своєї могутності, навіть й не подумав про створення окремої козацько-української держави. Розгубившись, він почав діяти в кількох протилежних напрямках. Сумбурна зовнішньополітична активність та повна невизначеність із внутрішньополітичними пріоритетами спричинилися не просто недотепністю Б.Хмельницького як політика, а й не готовністю, не призвичаєністю українців до самостійного політичного життя [18,с.123-124]. «Щоб створити державу, народ повинен володіти значною витривалістю, вміти стримуватися в кожну дану хвилину від дій, що походять від впливу безпосередніх уявлень, заради майбутніх загальних користей, повинен вміти жертвувати часткою, іноді достатньо великою, особистої волі й особистих побажань на користь влади, що покликана до організації суспільства та керівництва державними цілями. Цими якостями південноруський народ ніколи не володів та сам глибоко розумів їх відсутність» [19,с.192].

Головною рисою українського етно-національного типу, отже, було не стремління до політичної незалежності, а намагання встановити справедливий соціальний порядок. Це намагання (провідна національна ідея, за термінологією Антоновича) виходило із «вічевого *принципу, принципу широкого демократизму і визнання* рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства». Носієм провідної ідеї історик визнає українські народні маси. За княжих часів ця ідея виявилася у вічевому, громадському та виборно-церковному устрої; за литовських часів — у судовому устрої т.зв. копних судів; нарешті, у нову епоху вона найбільш рельєфно відбилася у козаччині та його осерді — Запорозькій Січі [18,с.18-19]. Згідно з Антоновичем, виразник масових прагнень Б.Хмельницький спромігся досягти значних успіхів тільки завдяки тому, що віддав перевагу соціальному і релігійному факторам і був підтриманий широкими масами, несвідомо спробувавши завести у життя українську провідну ідею. Проте, через відсутність ясного й свідомого уявлення про її сутність, так і не зміг реалізувати цю ідею.

В противагу Б.Хмельницькому Іван Мазепа, як добрий і досвідчений політик, мав наперед визначений план діяльності, який, однак, докорінно протирічив простонародним егалітарно-демократичним сподіванням. Нехіть до шляхетства І.Мазепа не виводив із рис національного характеру — ворожості до аристократичної провідної ідеї, а вважав за ознаку малокультурності й нецивілізованості українського загалу. *Досягнувши гетьманської булави, він рішуче проводить елітаристську програму — за польським взірцем створює малоросійську шляхту. Він мріє про сильну гетьманську владу, яка спиралася б на чітко структуроване станове суспільство, чию верхівку складали б нащадки* військової старшини. Антонович вважає, що таким чином І.Мазепа «встав у відверту опозицію до історично вироблених прагнень маси свого народу, що не могло не викликати широкого невдоволення його правлінням» [20,с.294-295]. Уособленням цього невдоволення дослідник називає правобережного фастівського полковника Семена Палія — улюбленця народних пісень, єдиного, хто отримав після Б.Хмельницького почесний епітет «козацького батька». Учений протиставляє І.Мазепу і С.Палія представниками двох протилежних принципів — аристократичного і демократичного, між якими конче мав розвинутися гострий конфлікт. У своїх сказаннях народ усвідомлював його сутність, «мабуть, виразніше, ніж обидва супротивника, протиставляючи щиро народний характер діяльності С.Палія станово обмеженій позиції І.Мазепи» [20,с.296].

Втім, Антонович виразно змальовує те, як Мазепа і Палій задля розширення своєї влади діяли по-диктаторськи жорстко і деспотично, внутрішні справи підлеглого населення і територій вирішували майже самодержавно. Історик *затуляє очі на деспотичне самовладдя цих визначних особистостей нашої історії, продовжуючи тлумачити їхню* діяльність як протиборство демократичних тенденцій з аристократичними. Так само дослідник ігнорує ряд гетьманських спроб встановити власний *автократичний режим в Україні (Б.Хмельницький, Д.Многогрішний,* І.Самойлович, І.Мазепа). Здається, Антонович, вихований на гуманізмі і раціоналізмі французьких просвітителів, просто не помічав можливості поєднання егалітарно-демократичних сподівань народних мас з самодержавно-монархічними замахами обдарованих одиниць. Він не враховував можливості досягнення демократичної рівності під жорстко нівелюючою владою якогось народного вождя-улюбленця, котрий посідав би, подібно до С.Палія, типові риси харизматично-авторитарного лідера. Лише через кілька десятиліть В.Липинський побачить і теоретично доведе реальність такого типу правління в Україні, означивши його терміном «охлократія» — влада над погано структурованим натовпом [21,с.261-342]. Втім, народні маси, занепокоєні лише соціальними проблемами свого існування, не вагаючись принесли в жертву всі спроби визначних національних діячів зміцнити самостійність державної організації.

І все ж таки, поруч з тезою про українську бездержавність, ми натрапляємо в творчості Антоновича на низку суджень з істотно відмінною векторністю. По-перше, будь-яка провідна ідея може бути вповні реалізована лише за умов самостійного існування нації [18,с.17]. По-друге, дослідник вважає державу однією з вищих форм людського співжиття, а ідею держави, що забезпечувала б «матеріальну безпеку суспільства та задоволення вищих моральних потреб: свободу сумління, можливість розумового розвитку тощо», *дорогою кожній розвинутій людині*». Антонович майже проголошує повагу до держави і встановленого ладу, думку про святість державних установ та про злочинність бунту [22,с.110-111]. *Однак ні за що державна влада не повинна нав'язувати підвладним свої упереджені цілі*, замість того, щоб задовольняти їх потреби. Учений наголошує, що «держава — продукт людського розуму, який склався за вимогами історичного життя; це спілка, до якої вступили люди багатьох національностей з метою забезпечити зовнішню безпеку та внутрішній добробут» [17,с.157]. На ці авторські декларації відчутний вплив зробили ідеї суспіль-

ного договору Ж-Ж.Руссо. Проте не можна не помітити істотної близькості цих поглядів до уявлень козацьких публіцистів XVIII ст. про контрактно-договірні взаємини вільного народу зі своїм сувереном-протектором.

Завдяки цим положенням, український народ в історіософській концепції Антоновича, попри власну бездержавність, не виступає у ролі анархічного бунтаря, руйника державного начала. Історик вказує, що українці були завжди готові приєднатися до вже існуючої держави, підкоритися її керівництву та поважати авторитет її властей. Так, в Речі Посполитій народ глибоко шанував особу короля та авторитет його влади: «під час зіткнень із шляхетським станом, всі козацькі посольства, протести та навіть повстання повністю визнавали авторитет короля й бажали лише, щоб він використав свою владу для стримання всесильного дворянства». Отже, українці виступають адептами традиційно-монархічної лояльності щодо вищого керівництва держави. Цей український різновид вірнопідданського монархізму, що, за Антоновичем, повністю заперечував аристократичну перспективу, поєднувався із ліберально-егалітарними прагненнями національного характеру: «південно-руський народ дорожив завжди основними рисами свого суспільного побуту — своєю місцевою обласною автономією, котра, за його ідеалом, й повинна була стояти під верховною опікою глибоко їм шанованої предержащої власті» [19,с.192]. Що означають ці судження: історичну реконструкцію староукраїнської ментальності чи соціально-політичну програму сучасного українського руху, навмисно виголошену у такій наукообразній формі, яка апелює до історичного прецеденту минулого? Це наукова реконструкція колишньої української лояльності до династій Ягеллонів і Ваз, чи публічні запевнення петербурзького уряду в сучасній українській лояльності щодо династії Романових? У такий спосіб, здається, Антонович наголошує на цілком реальній можливості формування місцевого демократичного самоврядування на засадах підкорення могутньому сторонньому суверену. Цей легально-монархічний шлях забезпечення української автономії та егалітаризму, за Антоновичем, *мав повністю відкидати українську аристократичну перспективу та заперечувати місцеві авторитарні тенденції*. Висновки, які робить дослідник із цих положень, виявляють схожість з контрактно-договірними концепціями українського історіописання XVII-XVIII ст. Ці концепції, що визначали характер взаємин «вільного народу» зі своїм «володарем» на підставі визнання взаємних прав і обов'язків та декларували факт нібито добровільної злуки України з Польщею, а згодом — із Росією, на засадах братерства і рівноправства, В.Липинський назве Люблінською і Переяславською легендами [23,с.24-25]. Цілком у дусі Переяславської легенди, яка обгрунтовувала автономістські претензії вірної царизму малоросійської старшини XVIII ст., Антонович твердить: Малоросія добровільно, без завоювання і боротьби увійшла до складу Російської держави, завдяки цьому принесла до неї лише «почуття любові та єднання без тіні всякого роздратування чи озлоблення» *[17,с.158]. Тому, закінчує історик свої публічні міркування, будь-який* примусовий тиск з боку властей на вільний розвиток малоруської народності походить від «недоумства та змішування стремлінь культурних з політичними». Звісно, що ці міркування з боку Антоновича були, в першу чергу, демонстрацією лояльності щодо влади та одночасно висуванням до неї певних вимог.

Отже, як бачимо, в історіософії Антоновича творчо поєдналися традиційні для української історико-політичної думки контрактно-договірні концепції з демократично-народницькими уявленнями про спосіб і мету буття української нації. Перші стали для нього лише спробою досягти суспільно-політичного порозуміння і компромісу з могутньою центральною владою імперії. Другі — щирими переконаннями, згідно з якими розглядалася вся українська минувщина та планувалося майбуття. Перші були швидко відкинуті українськими теоретиками і практиками з плином часу в умовах пореволюційної Росії. Другим судилося стати революційним прапором визвольних змагань 1917-1920 рр. Українські ж консерватори-гетьманці під час розбудови Української Держави 1918 р. та протягом міжвоєнної доби (1919-1939) в ході історико-світоглядного забезпечення своєї політичної діяльності спробували спертися на дещо інші елементи творчої спадщини Антоновича. Серед них — думка, що самостійницький український рух завжди мав аристократичний характер: не південноруська народна маса прагнула здобуття і ствердження незалежності своєї батьківщини, цього домагалася політична еліта країни. Спершу — київські і галицько-волинські великі князі, згодом — удільна литовсько-руська князівська верства, далі — козацькі гетьмани та військова старшина (Данило Галицький, Олельковичи, Михайло Глинський, Іван Мазепа — часто згадувані Антоновичем). Всі самостійницькі спроби української аристократії та визначних національних діячів закінчувалися провалом, розтрощені об байдужість чи протести народної маси. Саме тому історіософія українського консерватизму, орієнтуючись на здобуття незалежності України, зробила ставку на розбудову нової провідної верстви. Якщо Антонович був впевнений, що не слід нав'язувати масі будь-які сторонні й чужі для неї ідеї, треба лише допомогти їй досягти високого культурно-цивілізаційного рівня, здійснити народне самопізнання, а там вже маса сама оберe гуманні цілі й високі ідеали. То, скажімо, ідеолог гетьманської монархії В.Липинський вважав, що справжні «свідомі українці» — провідники народу — повинні не плестися в хвості мас, а впевнено вести їх до чітко визначених ідеалів.

4.

В історії українського національного відродження другої половини XIX ст. Пантелеймон Куліш (1819-1897) виявився, мабуть, найбільш контраверсійною постаттю. Протягом усього творчого життя він не лише наважувався діаметрально змінювати власні погляди на одні й ті ж речі, а своєю амбітною і пристрастною вдачею вимушував змінювати ставлення до власної персони з боку національно свідомого загалу [24,с.45-46]. Зневажливе ставлення до «юрби», «черні», «простолюду», намагання досягти становища вибранців долі стало причиною розходження з народницьким рухом. Кулішевів аристократизм, за думкою М.Грушевського, походив не стільки від впевненості у кращості ієрархічної структурованості суспільства, скільки від амбітності та егоцентричності його самого [25,с.10]. Куліш свідомо розірвав з ідеалами українського відродження (як його розумів М.Грушевський), бо не зміг узгодити його «соціал-

радикальних і чисто-соціалистичних постулатів, які протиставлялися польсько-московському режимові, з тими культурницькими і державницькими домаганнями української старшинсько-інтелігентської верстви, з якою солідаризувався сам Куліш» [25,с.10]. В розквіті творчості він розпочав боротьбу з народницьким міфом про історичні традиції козацького демократизму та провідну демократичну ідею, нібито властиву всьому українському народу, міфом про позитивну культурну роль стихійних козацько-селянських рухів. Але, на жаль, єдиним засобом цієї боротьби історик і поет обрав методу створення контрміфу. Цей контрміф Куліш усіляко пропагував у багатьох історичних працях та риторично прикрашав і змальовував у працях художньо-поетичних.

Консервативні мотиви, що зовсім не сходилися з народницьким ідеалом громадського права, знаходимо вже у романі «Чорна Рада» (друга ред.1857 р.). Ів.Дзира навіть вважає, що вже у 1850-ті рр. Куліш свідомо обирає ідеалом «гетьманську державу, головний провід у політичній, економічній та культурній сфері якої мав належати козацькій старшині та заможному міщанству. У протекторатi самодержавної Росії він бачив запоруку політичної стабільності та захисту від соціальних заворушень» [26,с.121-123]. Втім, такий відчутний відхід від звичайних для української історіософії концепцій пояснення минулого на той час кінець кінцем зумовлювався залежністю від історико-публіцистичних джерел XVII ст. (головним чином, «Літопис Самовидця») та залежив від намагань відтворити у романі реальний історичний фон і погляди героїв тих часів.

В автобіографії 1868 р. Куліш нечувано загострює антитезу городових і низових козаків, протиставляючи себе і Т.Шевченка, як представників цих двох старих українських світів. Куліш не просто усвідомлює й кристалізує цю антитезу традицій старшинської верстви з демократизмом мужицтва і військової черні (який, за М.Грушевським, став основою українського новітнього відродження), а й наділяє городове козацтво рисами, як би ми сказали зараз, аполлоновського начала, а низове — діонісійського. Так, він, пишучи про Шевченка і про себе у третій особі, твердив: «Глибина чуття своєї народності була в обоїх їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця й розуму, рівноваги хочу й мушу» [25,с.23]. Відтоді Куліш стає на шлях свідомої руйнації старого міфу українського історіописання про Запорожжя як осердя демократизму й українськості.

Ця антитеза городових реєстровиків та низових січовиків, що у різних варіаціях характерна багатьом історикам, знайде таке ж яскраве, як у Куліша, відображення в історіософії В.Липинського. Він, наділяючи городове козацтво державотворчими здібностями, вбачав у низовиках антикультурну, ворожу європеїзації степову добичницьку стихію, що економічно і духовно споріднена з татарським номадизмом і неосілістю [23,с.86].

В «Истории воссоединения Руси» (1873-1877) Куліш малює козаків як розбишацький гурт, що зовсім не був творчим елементом історії, а тільки руйнував ту культуру, яку вносило в життя краю освічене польсько-українське панство, колонізуючи українські «дикі поля» й заводячи там основи громадського порядку. В пошуках культуротворчої сили історичного процесу мислитель звертає увагу на українське міщанство, а потім починає вивищувати централізаторські й антикозацькі заходи Петра I і Катерини II. На грунті цих тез відживав у Куліша традиційний козацький монархізм. Тепер він доводить, що не міфічний демократизм, а саме монархізм був переважаючим настроєм простолюддя [27,с.24-26]. Тому в анархічному і руїнницькому характері козацько-селянських війн убачає провину не черні, а шляхетських елементів, що внаслідок баніції потрапляли на Запорожжя [28,с.357].

Монарх розглядається як сторож справедливості і посередник у конфліктах різних соціальних класів. За Кулішем, гетьман відчував себе провідником козацького війська та полишив цареві, як наступникові й замістникові короля, уставляти свої відносини до інших соціальних верств, минаючи гетьманську владу. яка так і не прибрала характеру всенародності. Деякі гетьмани не чинили спротиву московському втручанню в українські фінансові справи, проте наполягали, щоб російські військові відділи, розташовані на Землях Війська Запорозького, підлягали верховному гетьманському командуванню.

Зовсім відмінні від цього погляди на характер гетьманських повноважень полишив наступний симпатик української монархічної ідеї, котрий творив майже півстоліття по тому, — В.Липинський. Він зазначав, що українське гетьманство середини XVII ст. мало тенденцію переростання в загальнонаціональне монархічне правління. Тому, задля легітимації української державної самостійності XX ст., учений пропонував реставрувати династію, претензії якої на гетьманський стол були вже освячені історичним прецедентом, — рід Скоропадських [21,с.XXXIV]. Здається дійсно можно погодитися з доводами В.Липинського про велику ймовірність монархічної перспективи України. Правління багатьох гетьманів виразно демонструють самодержавно-диктаторську лінію, вони прямо чи опосередковано намагалися встановити спадково-монархічну систему на Землях Війська Запорозького. Самодержавство цих гетьманів, чия влада до того ж мала або революційне, або виборне походження, стояло ближче до самовласного деспотизму, ніж до законної легітимної монархії. Сама структура верховної влади Гетьманщини вказувала на відсутність тривалої традиції власного суспільно-державного буття України. В.Липинський це добре відчував і тому робив справжню ставку не так на відродження напівміфічного гетьманського монархізму, як на переорієнтацію українців з визнання петербурзької чи віденської династій на підтримку династії нової — київської.

В своїх працях 1880-х -1890-х рр. Куліш, не спираючись на достатнє джерельне обгрунтування й аналіз фактів, трактує козаків і шляхту як дві частини одної сім'ї (скоріше стихії, ніж класу): одна «послушна», друга «непослушна», одна править Річчю Посполитою, друга стоїть в опозиції. Але одна й друга анархічні, не здатні до державного будівництва, тому обидві засуджені історією на політичне небуття і перехід під тверду і деспотичну владу московських царів [25,с.34]. Це Кулішеве тлумачення наближується до історико-політичних пояснень XVII ст. причин підкорення Русі Короні, які посилалися на споконвічне братерство Русі і Ляхів та пізнішу зраду Ляхів, котрі з братів схотіли перетворитися на панів. З другого боку, це Кулішеве твердження наближується до ідеї циркуляції еліт у суспільстві. Що ще раз вказує на певну типологічну спорідненість його ідей з пізнішими концепціями хліборобської монархії

В.Липинського. Однак, в цьому контексті, як бачимо, Куліш знову повторює думку, висловлену ще в епілозі до «Чорної ради» і типову для тодішньої історіософії, про нездатність українського народу до самостійного державного життя й історичну неминучість з'єднання «північної» і «південної» Русі. Згодом Куліш припинив свої вихваляння позитивної ролі російської монархії на українських землях і в пошуках культуротворчої сили історії звернувся до культу героїв.

Спробуємо підвести певні підсумки. Куліш став першим в українській історіософії, хто після тривалої ідейної еволюції свідомо, хоча й не досить аргументовано заперечив головні концептуальні підстави народницько-республіканської інтерпретації нашої минувщини. Заперечив свідомісні упередження щодо історичного процесу (як ми казали на початку — міфи української історіографії): декларований демократизм народних мас, безапеляційно позитивний погляд на суспільно-історичну роль та ідеали козацтва, перебільшене значення громадського начала в українській цивілізаційній історії. Цим запереченням він довів принципову можливість відродження української консервативно-монархічної версії історичного розвитку. Палка й енергійна, як деякі стверджують, безсистемна, творча праця Куліша виявилася першою (хоч, мабуть, і невдалою) спробою ідеологічного забезпечення власне українського консервативно-монархічного руху. Так, його заклики до опертя національного руху на культурній українській панській верстві, наголос на монархічних тенденціях і симпатіях народу, заперечення Шевченківської і Костомарівської ідеалізації козацького низового побуту, протиставлення своєї хуторянської концепції не тільки «псевдо-демократичному опрощенню», а й «городській псевдо-цивілізації» (зараз сказали б, індустріальній) випереджали ідеї та діяльність В.Липинського майже на кілька десятиріч. Втім, не можна не помітити суттєвої відмінності Кулішевого монархізму від настанов гетьманців 1920-х років.

З цього приводуД.Дорошенко вказував, що Куліш «плутався між ідеями «громадського права», цивілізаторської місії аристократичної Польщі й державницької місії Москви і не зумів доглянути ні фактів, ні сил в нашій історії, котрі старалися вирішити питання української національної державності на рівні з вимогами й поняттям свого часу» [29, с.113].

В цілому, як Кулішева модель верховної влади, що наближалася до самодержавно-патрімоніальних уявлень українських церковних інтелектуалів XVII ст., так і модель Антоновича, схожа з контрактно-договірною концепцію козацьких публіцистів XVIII ст., були однаково чужі доктрині українського класократичного монархізму. Перша модель була для останнього занадто орієнтально-деспотичною, друга орієнтувалася на місцевий республіканський лад, встановлений під протекторатом стороннього володаря. Натомість українські консерватори-гетьманці не збиралися звертатися за легітимацією національної державності до тогочасних законних монарших династій сусідніх країн. Вони прагнули встановлення місцевої гетьманської династії, бо бажали повної державної незалежності своєї вітчизни.

---

[1] Керимов В. Историософия А.С.Хомякова. — М., 1989. — С.7. Лоскутов В., Семочкина М. Русская историософия: мистерия и мистика духа // Человек, бытие, культура: тезисы XIV Всесоюзного теоретического семинара. — Переяслав-Хмельницкий, 1991.

[2] Астаф'єв А. Художня історіософія: від Миколи Костомарова до Євгена Маланюка // Слово і час. — 1997. — №2.

[3] Грабович Г. Шевченко як міфотворець. — К.1991. — С.179-180. Замість терміну історіософія Г.Грабович, посилаючись на канадського історика Ф.Андерхідда, використовує поняття метаісторія, що означає «універсальну схему, прозорливість, проникливість».

[4] Кареев Н.И. Историология (Теория исторического процесса). — Пг., 1915.

[5] Ракитов А.И. Историческое познание: Системно-гносеологический подход. — М., 1982.

[6] Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Історія України — Руси. В 11 т. — Кн.12 — Т.1. — К., 1991.

[7] Колесников К. Українська історіософія: спроба культурологічного аналізу // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — вип.1. — Дн-вськ: «Промінь», 1997.

[8] Він же. Історіософські традиції в інтелектуальній культурі українського і російського народів XIX — XX ст. // Нива знань. Інформаційно-педагогічний альманах №4. Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва. Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. — Дн-вськ, 1997.

[9] Термін Ю.Хабермаса. Цит. по: Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Ред. В.Полохало. — К.: Політ. думка, 1995.

[10] Pritsak O. V.Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History // Harvard Ukrainian Studies, 1985, Vol.IX.

Bilas L. The Intellectual Development of V.Lypyns'kyj: His World View and Political Activity before World War I // Harvard Ukrainian Studies, 1985, Vol.IX. — P.263-286.

[11] Грушевський М. Історія України — Руси. В 11 тт. кн.12 — Т.1. — К., 1991.

[12] Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському раньонаціональному міфові (на пам'ятках XVII — початку XVIII ст.) // Генеза. — 1997. — №1(5).

[13] Липинський В. Релігія і церква в історії України // Політологічні читання. — 1994. — №2.

[14] Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. — К., 1993.

[15] Гирич І. Ще раз про схему української історії // Генеза. — 1997. — №1(5).

[16] Кафедральне «Вірую» Володимира Антоновича / Публ.та коментар О.Кияна // Київська старовина. — 1992. — №3.

[17] Антонович В.Записка в справі обмежень української мови // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К.: Либідь. 1995.

[18] Він же. Про козацькі часи на Україні. — К.: Дніпро, 1991.

[19] Він же. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Моя сповідь...

[20] Він же. Последние времена козачества на правой стороне Днепра // Моя сповідь...

[21] Липинський В. Листи до братів — хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — Київ-Філадельфія. 1995.

[22] Він же. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме // Моя сповідь...

[23] Липинський В. Україна на Переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. — Філадельфія. 1991.

[24] Див., наприклад, про причини погіршення ставлення до особи Куліша з боку Антоновича: Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В. Моя сповідь...

[25] Грушевський М.С. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна І — ІІ, К., 1927.

[26] Дзира І. Пантейлемон Куліш і козацьке літописання // Неопалима купина, 1995. — №3-4.

[27] Куліш П. История Возсоединенія Русі. — Т.ІІ. — 1874.

[28] Він же. Казаки по отношению к государству и обществу // Русский Архив. — 1877. — Кн.1.

[29] Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — К., 1996.

Кирило Галушко

Гетьманська ідеологія В. Липинського 1920-1929 рр.: проблеми інтерпретації

Здається, зараз вже можна говорити про те, що пройдено певний якісний етап у осмисленні успадкованого багажу численних національних політичних, історичних, соціально-філософських концепцій. Цей спадок викладається у вузах, його систематизовано у підручниках, подекуди навіть старі суперечки прищеплюються на новий грунт (*як нинішні дискусії стосовно державницького та народницького підходів в історії України*). Одне з чільних місць серед повернутої ідейної спадщини займає доктрина українського консерватизму В'ячеслава Липинського (1882-1931).

Її створення пов'язане перш за все із організацією у Відні в 1920 р.Українського союзу хліборобів-державників, *який репрезентував продовження політичної діяльності прибічників українського консерватизму та монархізму.* Це був новий етап розвитку тієї політичної альтернативи, яку уособлював гетьман Української Держави 1918 р. Павло Скоропадський. За іронією долі, чи скоріше з об'єктивних причин, виробленої власної консервативної ідеології у режиму П.Скоропадського не було. Вирішувати доктринальні проблеми довелося вже в еміграції, у складних умовах, без можливості реального впливу на події в Україні. Проте діяльність гетьманського руху у цей період спричинила величезний вплив на розвиток національної політичної думки, а саме — завдяки творчості Липинського.

Проблему, якій присвячена дана розвідка, можна логічно вивести із цитати дослідника з української діаспори Є.Пизюра, який у 1969 р. писав, що політична теорія Липинського «є рівночасно для українця широким вікном в універсальну політичну філософію, ділянку, що в нас майже без традиції»[1]. Відповідно постає питання: а яке ж місце займає теорія Липинського у світовій, чи, зокрема, у європейський суспільній думці? Першою (і чи не найголовнішою) проблемою стає інтерпретація гетьманської ідеології Липинського — до якого напрямку політичної думки, якої традиції вона належить, як можна розташувати цю доктрину у політичному спектрі Європи 1920-1930-х рр. Автор вирішив зупинитися на двох аспектах цієї проблеми: 1) наскільки серйозні звинувачення Липинського у наслідуванні фашистських ідей і 2) можливі паралелі у доктрині Липинського та ідеях східноєвропейського аграризму.

1. Питання «фашизму» чи «консерватизму» В.Липинського.

Вперше звинувачення у тому, що ідеї Липинського надто нагадують гасла його сучасників-фашистів, пролунало у 1949 р. у книзі діяча унеерівської еміграції І.Мазепи[2], у якій аналізувався вплив різних політичних ідей на українську думку у міжвоєнний період. Ставлячи в один ряд Липинського і Донцова, він звинувачує їх у запозиченні фашистських ідей. Критика І.Мазепи вже згадувалась у сучасній літературі[3]: дослідник В.Трощинський аргументовано відкинув порівняння Липинського з Донцовим, і відповідні звинувачення адресуються лише останньому. Але питання залишається: наприклад, у грунтовній праці Я.Грицака не відкидається близькість політичної думки Липинського до ідеологічних аксіом фашизму[4].

Взагалі, при розгляді даної проблеми мова може йти, звичайно, лише про ідеологію фашизму і Липинського, оскільки практичної реалізації ідеї останнього не набули. Але оскільки вибір наш невеликий (консерватор чи фашист), насамперед ми повинні визначити, у чому полягала *суттєва відмінність* між консерватизмом та фашизмом у міжвоєнній Європі? Логіка викладу потребує спочатку звернутися до проблеми дефініції фашизму, охарактеризувати міжвоєнний консерватизм і таким чином визначити можливі точки зближення ідей фашизму та політичної доктрини Липинського.

Аналіз загальних та енциклопедичних видань, спеціальних робіт показує, що якщо стосовно визначення фашизму як політичного режиму значних розходжень немає, то цікавий для нас ідеологічний аспект викликає суперечки. При найзагальніший систематизації різні визначення ідеології фашизму можна систематизувати щонайменше у чотири групи, між *якими є принципові методологічні та ідейно-аксіологічні розбіжності:* 1) «націоналістичний тоталітаризм» (ліво-ліберальний підхід); 2) контрпросвітницька реакція в умовах кризи ліберальних режимів; 3) міжвоєнний радикальний антимарксизм (від авторитаризму до тоталітаризму); 4) популістська ідеологія без специфічного змісту (консервативний підхід)[5].

Вищевказані варіанти яскраво демонструють, що фашизм — складне і суперечливе явище, яке не піддається простим визначенням. Ж.Желев вважає, що «прийшов час створити єдину теорію фашизму, яка б логічно поєднала дослідження різних його аспектів»[6], проте ми вважаємо, що на заваді цьому стоїть декілька проблем, головною з яких є визначення дієвого критерію характеристики певної ідеології як фашистської:

1. Популярна теорія тоталітаризму визначає фашизм через форму політичного *режиму*, а у разі визначення фашистської *ідеології* вона не спрацьовує. Така ж проблема існує і у питанні оцінки режимів А.Салазара, Ю.Пілсудського, Н.Горті, К.Маннергайма, М.Прімо де Рівера — досі немає єдиної точки зору, — авторитарні вони чи фашистські.

2. Аналіз пунктів офіційних програм фашистських рухів (НСДАП та фашистської партії Італії)[7] не дає очікуваних результатів і єдиної точки зору стосовно того, чи обов'язкові їх відомі риси для кожної «фашистської» доктрини. Слід відзначити, що із ознак чи пунктів програм лише дві мають принципове значення: корпоративний принцип і *виразний тоталітаризм, які не є сумісними,* і саме ця розбіжність окреслює два різні напрямки фашистської ідеології. Можна стверджувати, що неврахування цієї розбіжності є однією з причин загальної плутанини, яка існує у справі інтерпретації спрямування різноманітних політичних течій і рухів доби.

3. Негативний *спосіб визначення фашизму, як такий, що «виступає проти соціалізму, лібералізму, демократії»*, породжує плутанину, оскільки у цій боротьбі конкурували між собою дуже різні рухи і доктрини консервативного, націоналістичного, анархо-синдикалістського спрямування.

© К. Галушко

4. Існує проблема, яка залишається майже непоміченою у літературі — проблема адекватності терміну «фашизм» усім різноманітним проявам цього явища. Коли йдеться про вузьке, аутентичне значення («італійський фашизм»), то питань немає, але коли називати «фашизмом» німецький нацизм, то сумніви з'являються. Вони стосуються перш за все разючої різниці між італійським фашизмом та німецьким нацизмом, різниці, яка повторювалася й у інших країнах. Разючий приклад країни, у якій існували відповідно дві *ворожі* фашистські сили (нацистська партія — філія НСДАП) і Хаймвер (італійська орієнтація) — Австрія 1920-1930-х рр. Можна припустити, що, маючи спільні корені, фашизм в умовах різних соціальних структур, політичних культур та мовних культурних просторів реалізувся у двох варіантах — фашистському (корпоративному) та нацистському.

Отже, ми бачимо, що у визначеннях і тлумаченнях фашизму за півстоліття після його поразки у другій світовій війні, «революції» не сталося, і суперечки залишаються.

Із визначенням консерватизму такої проблеми, як з ідеологією фашизму, немає. І вчені, і політики сходяться на тому, що консерватизм — «це духовна настанова, що бачить особливу цінність у традиційному ладі й у традицією освячених установах і формах життя, і тому бажає їх зберегти. У вужчому розумінні...– політична течія, що постала на переломі XVIII-XIX віку як реакція на французьку (політичну) та англійську (індустріальну) революції»[8]. Можна стверджувати, що консерватизм — широкий ідейний напрямок, який не можна звести до партій. Як система мислення, він розвивається з XVI-XVII століть, виступивши проти централізаційних тенденцій та абсолютизму на захист „громадянського суспільства«, під яким розумілася «середньовічна станово-корпоративна структура, за пануючої позиції дворянства» (П.Конділіс)[9].

Коли ми стикаємося із по-дібною «ненауковою» доктриною як консерватизм (оскільки він апелює до ірраціонального і виступає проти «наукового» соціалізму та лібералізму), то це, звичайно, дуже ускладнює аналіз. Довготривалі намагання дослідників виробити *загальну теорію* націоналізму, консерватизму, того ж фашизму поки що залишаються марними, на що скаржаться і Ж.Желев, і інші[10]. Схоже, що консерватизм є скоріше *імманентним стилем мислення* (К.Мангейм), який «охоплює не тільки політику, але й мистецтво, літературу, філософію, історію і т.д.»[11], аніж науково обгрунтованим світоглядом.

При переході до характеристики *міжвоєнного* консерватизму мусимо сказати, що фашизм і консерватизм тієї доби мають багато в чому спільне коріння і спонуки до дії.

У той час консерватизм пережив своєрідну трансформацію[12]. Традиційний політичний спектр XIX ст. із дихотомією «лібералізм-консерватизм» раптом розширився вліво із появою комунізму, й одразу за законом рівної протидії радикалізувався і правий «фланг», де утворилися фашистські рухи. Ці перетворення проходили на тлі багатомірної кризи європейського соціуму. Поширення індустріалізації та капіталізму надто швидко змінювало спосіб життя країн вторинної модернізації (Центральна, Південна та Східна Європа), де відбувалися руйнація традиційних соціальних груп, занепад аристократичної верстви, урбанізація, спалах активності пролетаріату, зубожіння селян, декласування значних мас населення. Результатами суспільної кризи стали нігілізм, песимізм, містицизм, зневіра у традиційні цінності європейської культури. Символами доби стали праця О.Шпенглера «Занепад Європи» та «Бунт мас» Х.Ортеги-і-Гасета.

Дослідники доби описують феномен руйнації комуналістських зв'язків, який був спричинений умовами існування індивіда в індустріальному суспільстві. Цей процес спонукав середні прошарки та значну частину сільського населення «під загрозою зростаючої пролетарізації шукати нову колективну ідентифікацію, яка відтворюється на етнічній або культурній основі» (Г.Арендт)[13]. Зрозуміло, що саме цей аспект викликав реакцію консерватизму, доктрини, яка шанувала перш за все традиційну суспільну структуру та зв'язки. Згадані суспільні проблеми особливо загострилися на тлі загальної демократизації, яка запанувала у версальській Європі з 1918-1919 рр. Нездатність парламентарної демократії вгамувати соціальні протиріччя показувала, що молоді незрілі ліберальні режими ризикують втратити суспільну підтримку. Праві почали шукати «третій шлях» розвитку, поза ліберальною та соціалістичною універсаліями.

Відповідь консерватизму на проблеми доби містила ідеї елітаризму, авторитаризму, ієрархії, відновлення традиційних цінностей, корпоративізму (який пропонував відмову від класової боротьби за рахунок солідаризму виробників у професійних групах). Консерватори намагалися відновити станово-корпоративні групи, які б захищали громадянське суспільство у ролі посередника між державою та народом, — тобто консерватизм становив опозицію тоталітарній державі. Цікаво, що хоч консерватизм і ніс ідею повернення до старих добрих часів, але для цього він виробив певну позитивну програму реформування політичної системи існуючих де-юре європейських демократій, — свій шлях, або ж проект.

Аналіз міжвоєнних правих доктрин доводить, що традиційні цінності консерватизму і, перш за все, його християнська етика, допомогли йому виробити певний імунітет, який не дозволив перетворитися на тоталітарну ідеологію. Консерватизм відповідав на проблеми Модерну не відкиданням, а навпаки, апеляцією до домодернізаційних «вічних» цінностей. Російський історик О.Міллер вважає, що вирішальне значення для гальмування тоталітарного процесу має міцність домодернізаційних структур — монархії, аристократії, церкви[14]. На думку деяких німецьких вчених (Ю.Беккер, У.Венгст), лише «третій шлях» — консервативна альтернатива, авторитарний режим — був здатен зупинити жахи нацизму у Німеччині[15]. Проте із жалем слід зазначити, що панування правих у складних суперечливих умовах міжвоєнної Європи призвело до певного плутання понять у сприйнятті наступних дослідників: близькість багатьох настанов консерватизму і фашизму значною мірою приховала суттєву різницю між ними.

Подібність диктувалася не тільки такими спільними рисами, як націоналізм, антипарламентаризм, корпоративізм, авторитаризм. Проте стосовно корпоративізму, слід зазначити, що у багатьох консервативних рухів він, на відміну від фашизму, походив не з ідей синдикалізму французького філософа Ж.Сореля, який, хоч, виступав як націоналіст, все ж був для консерваторів занадто лівим. Малопоміченим у літературі залишається вплив соціальної доктрини

Ватікану на те, що корпоративізм поширився саме у католицьких країнах. Виникає плутанина, коли стверджується, наприклад, що австрійська корпоративна конституція 1934 р., називається фашистською,[16] проте з більшими підставами її можна назвати клерікальною, — тобто консервативною. Забувається, що ще з відомої енцикліки папи Лева XIII «Rerum novarum» (1891) соціальна доктрина церкви відстоювала ідею сильної держави, заснованої на християнській етиці та корпоративізмі (професійних об'єднаннях робітників)[17].

Розглянувши визначення ідеології фашизму та особливості міжвоєнного консерватизму, ми можемо певно стверджувати, що спільною метою консерватизму і фашизму було досягнення соціальної стабілізації та вгамування класових протиріч. Проте принципову різницю між консерватизмом та обома варіантами фашизму складали такі позиції: 1) фашизм був продуктом індустріального суспільства і використовував процес масовізації для спроби інтегрувати індивіда у національну спільноту на основі тотальної державної ідеології і *нових* цінностей (заснованих на відкиданні і переоцінці «старих»); *консерватизм пропагував повернення до традиційних цінностей* доіндустріальної доби та інтеграцію індивіда у професійно-станові групи на противагу масовізації та декласуванню; 2) фашизм ніс значну тоталітарну тенденцію, будучи апологетом всеохоплюючого державно-партійного контролю над індивідуальним життям; *консерватизм намагався побудувати систему проміжкових структур* (професійно-станових корпорацій), які мали стати запорукою існування громадянського суспільства в умовах експансії держави; 3) фашизм характеризувався *ідеологічними* етичними нормами, які дозволяли і заохочували насильство як метод політики; консерватизм (хоч і був політичною ідеологією) орієнтувався на християнський *релігійний* етос і легітимні норми політичної поведінки, примат ідеології (тобто фальшивої релігії) в етиці відкидався[18]. Визначення вищезгаданих відмінностей дозволить нам принципово інтерпретувати ідеї В.Липинського.

Основні ідеї політичної доктрини Липинського відомі і уважно досліджені в літературі[19]. Але нас цікавить передовсім думка самого Липинського про його кредо. Своє завдання він бачив у «витворюванні ... позитивної політичної консервативної думки» і виходив з переконання, що «шлях до реальної, а не тільки літературної, — шлях до повної, а не однобокої — української нації веде через відродження українського консерватизму».[20] Важливе значення має для нас і ідейна полеміка Липинського, коли він висловлює свої оцінки політичних супротивників та явищ сучасного йому європейського життя. Нестримно критикуючи діячів та ідеї табору лівої еміграції, націоналізм Донцова, Липинський досить явно вказує на своє консервативну позицію між цими крайнощами українського політичного спектру. Цікавим для нас є визначити оцінку Липинським ідейно-політичної ситуації у Європі, його ставлення до фашизму та лібералізму. Найбільш наочно це ставлення прослідковується у роботі «Універсалізм у хліборобській ідеології» (1926)[21], де Липинський робить дуже красномовні для сучасного дослідника висновки: він вважає фашизм і комунізм продуктами «змашинізованого» ліберального «міщанства» (міської індустріальної *цивілізації*), і *наголошує на тому, що хліборобська доктрина, знаходячись десь посередині, має йти своїм власним* шляхом. Таку ж проміжкову позицію займають «хлібороби» (аграрна верства), на думку Липинського, й у питанні політичної свободи: «Міщанин для своїх, від природи одірваних спекуляцій гандльових, промислових, фінансових чи врешті розумових, вимагає якнайширшої політичної свободи. Інтелігент комуніст чи фашист для опанування й проводу сучасних орд мусить душити всяку політичну свободу. Хлібороб і культура хліборобська, займають середину між цими двома протилежними бігунами (полюсами — *К.Г.*)»[22]. Ірраціоналізм як засаднича риса хліборобської ідеології втілюється у релігійну віру, яка протиставляється «новітній магії: вірі у божеську всемогутність людського розуму й його чудотворців». Липинський наголошує на тому, що у книзі «Листи до братів-хліборобів», «в її найглибшім підкладі — на її дні — лежить християнська релігія...», «у відвічній боротьбі духа з хаосом матерії нема середини», проте «ми не робимо з політики релігії, ані з релігії політики»[23]. Липинський відкидає вкрай ідеологізовану та політизовану доктрину фашизму (яка є витвором самонадіяного розуму, а не традиції), і єдине, що можна знайти їх об'єднуючого — це критика лібералізму і «сучасної капіталістичної машинової культури». Негативне ставлення до демократії, фашизму та комунізму як до витворів індустріального ладу у Липинського має дуже глибоке підґрунтя: він був прибічником своєрідного аграрницького маніхейства, вважаючи, що відбувається «смертельний поєдинок між селом та сучасним капіталістичним містом», «боротьба не на життя, а на смерть двох законів: закону землі й закону капіталу»[24]. Якщо говорити про корпоративізм (ідею класократії) Липинського, то, хоч і відчувається у ній певний вплив Ж.Сореля, але зміст ідеї — суто консервативний: *інтеграція виробників у «органічні» станові квазіцехові спільноти на противагу масовізації, перетворенню* їх на ідеологізовану юрбу-іграшку демагогів. І, нарешті, — тоталітарний аспект: «...нова українська провідна верства потрафить скласти *відносини між державою і громадянством* [курсив мій. — *К..Г.*] — тими, хто править і тими, ким правлять — так, щоб уникнути: а) анархії і хамства від переваги громадянства над державою; b) застою і рабства від необмеженої влади держави над громадянством», ідея Липинського –«правова — законом обмежена і законом обмежуюча — монархія»[25].

Якщо систематизувати вищесказані ідеї Липинського за визначеними нами позиціями диференціації консерватизму та фашизму, то можна побачити, що:

1. Липинський був опонентом індустріального суспільства, оскільки воно, руйнуючи соціальну структуру та традиційні ідентичності аграрного ладу, перетворювало людей на масу манкуртів-кочівників, які втратили зв'язок з землею. На противагу висувалася ідея повернення до традиційних доіндустріальних цінностей та подолання масовізації через систему станово-професійних корпорацій.

2. Та ж сама ідея корпоративізму дозволяє Липинському зайняти стриману позицію у питанні відносин держави та громадянського суспільства. Присвячена цьому остання цитата свідчить, що, навіть з огляду на принциповий національний етатизм Липинського, він не був апологетом держави, а тим більше партійної влади. (Сам термін «партія»

викликав у нього огиду, і він називав такі установи «політико-кримінальними».) Оскільки Липинський виступав проти уніфікації суспільства демократією, то такі ж тенденції експансії держави його не приваблювали.

3. Липинський, хоч і ставив собі за мету створити *ідеологію* консерватизму, був релігійною людиною і вважав, що християнську етику не можна замінити якимись раціонально-соціалістичними чи радикально-націоналістичними конструкціями. На думку філософа, без ідеології як надбудови над матеріальними силами суспільства обійтися неможливо, проте вона має засновуватись на історичній традиції та легітимності.

Якщо виходити із принциповості саме цих позицій, видно, що, не зважаючи на авторитарні та антидемократичні принципи, доктрина Липинського не несла тоталітарної тенденції, і він не виходив за межі *консервативного стилю мислення*, тому із своїми поглядами певно займає належне місце у міжвоєнних варіаціях європейського консерватизму.

2. Ідейні паралелі у доктринах Липинського та східноєвропейського аграризму.

Ця проблема нас цікавить як важливий аспект пошуків однодумців Липинського у погляді на хліборобські проблеми.

Політична доктрина *аграризму* — справжній феномен міжвоєнної доби і була дійсно оригінальним продуктом східноєвропейських соціально-економічних проблем. У новоутворених в результаті першої світової війни національних державах (за винятком Чехо-Словаччини) переважну більшість населення складало селянство, що й спричинило появу специфічної ідеології цієї верстви. Вчення аграризму наголошує на тому, що селянство — землеробська верства — зосереджує в собі головні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й зберігачем національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу.

Соціально-економічними причинами появи аграристських ідей можна вважати роль Східної Європи як сировинного придатку індустріального Заходу та аграрного регіону. Гострота аграрного питання призвела до намагань якось визначити та доктринально оформити позиції різних верств та соціальних груп.

Доктрина аграризму спочатку з'явилася на тому терені, де водночас поєднувались і аграрне питання, і досить високий рівень розвитку політичної культури та теорії, — у пруський частині Німеччини (ідеї Г.Руланда (1894) та А.Шефле), а потім у Франції (Ж.Мелін)[26]. З Німеччини та Франції аграризм прийшов на схід континенту. Грунт для його рецепції створив імпорт у Європу на рубежі XIX-XX ст. дешевого американського збіжжя, який призвів до падіння цін на сільськогосподарську продукцію й зубожіння значного числа селян Східної Європи. У цьому аграрному регіоні гасла аграризму наповнилися новим соціальним та політичним змістом і стали доктриною масових селянських партій, яких не знала Західна Європа[27]. У 1895 р. виникає аграрна Народна партія (Сторонництво людове, СЛ) в австро-угорській частині Польщі. У 1899 р. утворилися Об'єднання чеських землеробів та Болгарська землеробська народна спілка (БЗНС). У найближчі роки виникають Національна партія дрібних сільських господарів в Угорщині, Хорватська республіканська селянська партія, румунська цараністська, сербська Спілка землеробів. Найвідомішими ідеологами аграризму стали А.Швєгла, М.Годжа, О.Франкенбергер (Чехо-Словаччина), А.Стамболійський (Болгарія), Я.Домбський (Польща).

Якщо дослідити поширення цього явища на Україну, то необхідно перш за все визначити критерії для характеристики певної доктрини як аграристської. Нас цікавить оригінальна землеробська ідеологія, яка є властивою для Центральної й Східної Європи та наголошує на політичному «сепаратизмі» селян та окремості селянського «третього» шляху (не соціалістичного й не буржуазного).

У 1920 р. у Відні утворюється Український союз хліборобів-державників, одним із співзасновників якого є Липинський, і одним з напрямків його роботи стає створення *«хліборобської ідеології»*, вироблення власного окремого шляху розвитку України — *«третього типу організації громадського життя»*[28], «не запозичуючи чужих універсальних схем». Липинський, як прихильник корпоративізму та станової свідомості, вважав, що землероби не повинні ідейно залежати від «чужих» ідеологій, зразка ліберальної та соціалістичної. Виходячи з вищесказаного, Липинського можна вважати ідеологом українського аграризму *за загальною спрямованістю його доктрини.*

Проте Липинський ніколи не використовував термін «аграризм» і не згадував про свої враження з цього приводу. Мабуть, саме тому до сьогодні хліборобське спрямування його доктрини не розглядалося дослідниками у якомусь більш широкому контексті. Проблема паралелей, аналогій (чи запозичень) з польським чи, наприклад, чеським аграризмом не підіймалася у працях таких авторитетних знавців спадщини Липинського, як Я.Пеленський, Л.Білас, Є.Пизюр, І.Лисяк-Рудницький. Ними уважно досліджувалися *польські* впливи на політичний світогляд Липинського, але швидше як вплив оформленого консерватизму більш-менш загальноєвропейського характеру. На нашу думку, з огляду на спільну спрямованість доктрин Липинського та ідеологів аграризму, зокрема у Чехо-Словаччині, Болгарії та Польщі, проблема паралелей та можливих ідейних зв'язків заслуговує на уважне вивчення. Ми спробуємо зробити початковий аналіз аналогій із ідеями однієї гілки аграризму — чехословацької.

Із спадщини Липинського у контексті нашої теми джерельну базу складають розробки хліборобської ідеології: перші дві частини «Листів до братів-хліборобів» («Українська національна інтелігенція та українська національна ідея» і «Наша орієнтація» (1919-1921), «Покликання варягів чи організація хліборобів?» (1925-1926) та «Універсалізм у хліборобській ідеології» («W dyskusji o idei»,1926)[29].

Напевно, першою важливою віхою у становленні переконань Липинського стало навчання у 1903-1905 рр. у Кракові на філософському факультеті Ягеллонського університету, у відомого професора і громадського діяча Станіслава Яворського. Там він потрапляє у духовну й політичну атмосферу австрійської Польщі, де Краків стає осередком ідейних пошуків людовців (аграрників). Навряд чи цей процес пройшов повз увагу та зацікавлення Липинського. Його шанований вчитель Яворський був у іншому таборі (консерваторів-«станчиків»), але контакти між цими полі-

тичними угрупованнями були постійними, про що свідчать тогочасні польські джерела[30]. Певно, що Липинський мав уявлення про цілі і гасла людовського руху, а за своїм соціальним походженням та вподобаннями був близьким до його більш консервативної гілки (що невдовзі після розколу Сторонництва Людового утворила Польське Сторонництво Людове «Пяст»).

Прослідкувати, як сусідство саме *людовців* вплинуло на Липинського — важко, бо явну увагу політичним хліборобським проблемам він приділив набагато пізніше, лише після лютневої революції 1917 р. Ще важче це зробити стосовно 1920-х рр., коли за рівнем теоретичної розробки доктрини Липинський далеко випередив польських земле робів. До того ж їх рух відзначався ідеологічним поліцентризмом, не мав спільної доктрини й був розколотий на значне число партій та угруповань[31]. Тому тут навряд чи можна говорити про якісь запозичення чи впливи, набагато вирогіднішим є лише аналогії та спільний напрямок думки.

Інакше стоїть проблема паралелей чи, можливо, запозичень стосовно аграризму чехословацького. Він являв собою цілісну, аксіологічно та теоретично розроблену ідеологію, яка мала значну популярність у міжвоєнний час на терені Центральної та Південно-Східної Європи (надалі — ЦПСЄ). Перша програма Чеської аграрної партії, що була прийнята у 1903 р., наголошувала на об'єднанні чеських землеробів у *станову* організацію[32]. Згідно з цією програмою, землероби — найвища складова частина нації, її серце, а їхні інтереси збігаються з національними. Один з головних постулатів програми — негативне ставлення до капіталістичного міста та всього, що воно несе землеробам, — від індустріалізації до поширення соціалістичних ідей. На початковому етапі свого розвитку чеська землеробська доктрина ще мала доволі еклектичний характер. Як вважають чеські дослідники Й.Цесар та Б.Черни, на сході століття на неї впливали німецькі, французькі та російські аграрні та економічні теорії (зокрема ідеї аграрного теоретика німецької соціал-демократії Е.Давида)[33]. Розробка *оригінальної* ідеології починається з 1909 р., коли на чолі партії стає Антонін Швегла (1873-1933). Його головним внеском на той час було обгрунтування ідеї протилежності інтересів міста й села: великі міста та промисловість нищать націю, прирікають її на швидку фізичну й моральну деградацію, і тільки «сильний землеробський народ» забезпечить їй силу та здоров'я[34]. У 1910-ті рр. відбувається соціологічна, економічна, філософська розробка аграристських ідей (але не без запозичення західноєвропейських розробок).

Бурхливі перетворення у ЦПСЄ, внаслідок першої світової війни та спричинених нею революцій, поставили нові завдання перед аграрними рухами країн регіону. Головний вузол протиріч в аграрних та напівіндустріальних країнах складало обрання певної «моделі» або шляху подальшого розвитку.

В умовах глобальної нестабільності у Східній Європі відбувається криза архаїчної соціальної структури та традиційних цінностей[35]. Проте у той час, коли інші країни регіону переживали постійні конфлікти такого роду, Чехо-Словаччина була одиноким осередком ефемерного спокою. Мабуть, саме тому Прага у 1920-х рр. стає успішним «експортером» ідей аграризму. Відтоді він *починає складати одну з основ традиціоналістських ідей в регіоні*. Обгрунтовувався традиціоналізм і історично,й соціологічно, саме у цей час поширюються ідеї окремого шляху розвитку ЦПСЄ[36]. Чехословацькі аграрії були одними з авторів цих ідей. Їх рупором стало утворене у 1923 р. Міжнародне аграрне бюро, більш відоме як «Зелений інтернаціонал».

Роком раніше, у 1922 р., відбувається злиття чеської та словацької аграрних партій у Республіканську партію землеробів та дрібних селян. Була прийнята програма, серед ідейних постулатів якої були такі: землероб — найбільш творчий елемент у державі, він також прагне правопорядку та спокою; землероб забезпечує біологічне відтворення, зберігання фізичного та морального стандарту нації, мови та звичаїв; *землероб являє собою окремий третій клас або верству, що протистоїть експансії великого капіталу та хаосу революції*[37]. Стрижневим пунктом програми була ідея протиборства «закону землі» та «закону капітала». Перший, якому не дається точної дефініції, доводив, що земля є першоджерелом життя, наповнює його сенсом, породжує усі матеріальні цінності, що земля — детермінанта розвитку суспільства. Цей ірраціональний закон знаходить свій вияв лише через землеробську верству, що перебуває в органічному зв'язку із землею. Авторство закону приписується А.Швеглі, який вніс у програму також негативне ставлення до ліберальної концепції соціального та економічного розвитку як до надто конфліктогенної, а тому соціально шкідливої[38]. Натомість він доводив, що держава має виконувати регулюючи функції.

Але повернемося до В'ячеслава Липинського, автора української аграрницької теорії. Його єдина спроба побувати у Чехо-Словаччині була пов'язана із запрошенням викладати в Українському вільному університеті (Прага) і не реалізувалася з причини тяжкої хвороби[39]. Нам нічого поки не відомо про те, чи цікавився він й чи був обізнаний із ідейними пошуками чеських колег. Але деякі схожі моменти все-таки вимагають ототожнення його ідей з їх доктриною. Ще у «Нарисі програми Української демократичної хліборобської партії» (1917) Липинський доводить, що «політична власть на Україні повинна належати у першій мірі представникам українського селянства, і город не повинен диктувати свою волю українському селу»[40], там же він пише про «шкідливий для нації хаос приватного капіталістичного хазяйства». Але, як і у випадку з чехами, це не доводить, що він був хоч деякою мірою близький до соціалізму, — Липинський шукав свій, третій шлях. Він навіть не сприймав ліберальну демократію та більшовизм як антитези, — *для нього вони були ланками одного процесу: перша неминуче призводила до другого*[41]. У першій частині «Листів до братів-хліборобів» (кінець 1919-квітень 1920 рр.) Липинський пише: «В цілім світі йде тепер боротьба не на життя, а на смерть двох законів: закону землі й закону капіталу. Старого права цивільного, опертого на посіданню землі, й нового права торговельного, опертого на посіданню капіталу... Це смертельний поєдинок між селом та сучасним капіталістичним містом»[42]. Надалі Липинський дуже часто повертається до цього аграрницького маніхейства, всесвітньої боротьби двох начал. Він постійно доводить провідну роль землеробів: «...класом, що єди-

ний може мати на Україні потрібні для об'єднання та зорганізування цілої нації силу й авторитет — єсть найдужчий з усіх українських класів наш клас хліборобський»[43].

У своєму пізнішому трактаті «Універсалізм у хліборобській ідеології» (1926) Липинський знову повертається до обгрунтування хліборобського «вірую» та додає аналіз тогочасних політичних систем — демократії, комунізму та фашизму — у якому можна знайти зародкову дефініцію тоталітаризму (за Я.Пеленським). До того ж у засобах аргументації у нього, як і у А.Швеґли, переплітається раціональне з ірраціо та містикою: «Хлібороб, співпрацюючи і співжиючи з природою, має виразне почуття ріжності й ієрархії всесвіту та присутності у всесвіті невідомих сил...»[44].

Отже, як ми бачимо, дуже багато спільного є у В.Липинського та А.Швеґли у спрямованості, термінології, аргументації. Особливо цікавим є те, що авторство «закону землі» приписується Швеґлі (під 1922 р.), проте Липинський застосовує цей термін на два роки раніше, у згаданій першій частині «Листів...». Можна припустити, що або хтось з них запозичив цей термін в іншого, або вони обидва користувались якимось одним невідомим джерелом. Для аргументованої відповіді на це питання у нас поки немає достатніх підстав, але автор вважає більш вирогідним другий варіант, оскільки контакти Швеґли та Липинського чи можлива обізнаність останнього з ідеями Швеґли — дуже маловірогідні, а комплекс європейської літератури аграрного спрямування у будь-якому разі ще недостатньо досліджений.

Проте стосовно опосередкованого впливу чехословацького аграризму на Липинського можна зробити більш певне припущення. Як відомо, згаданий трактат «Універсалізм у хліборобській ідеології» має початкову польську назву «W dyskusji o idei». Надісланий як лист до професора С.Яворського, він був ним опублікований у краківській газеті «Czas» 1-2 травня 1926 р. Лист містив відповідь на статтю Яворського про тенденції розвитку землеробських політичних теорій. Таким чином Липинський відреагував на дискусії у польській пресі з приводу поширення аграристських ідей. У листі з Райхенау (Австрія) до І.Кревецького він пише: «Не знаю, чи читаєте тепер польську пресу, і чи звернули увагу на те, що в Польщі тепер починає прокидатись шукання хліборобської ідеології»[45]. Ми можемо зробити цікаві висновки щодо причин цього «шукання», бо окрім поточних внутрішньополітичних приводів для ідейних суперечок на нього впливали й зовнішні чинники. Саме 1926 рік став роком особливо тісних контактів чеських та польських аграріїв, ознакою чого був, наприклад, візит у Польщу провідного на той час теоретика чехословацького аграрного руху Мілана Годжі. Незадовго до виходу у світ статті Липинського, 11 квітня, він виступив з промовою у Польському аграрному товаристві. Цей виступ набув широкого розголосу і торкався саме проблем, що стояли перед усім східноєвропейським аграрним рухом. Якщо подивитися на хронологію подій, то стає зрозумілим, що приводом для створення однієї з кращих праць нашого визначного мислителя стало обговорення у польській пресі ідей чеських аграрників. Саме реакція на це спричинила, наприклад, критику Липинським в «Універсалізмі...» концепції «Зеленого інтернаціоналу»[46]. Ми вважаємо, що дізнатися про неї в Райхенау більш-менш докладно він міг лише з газет Польщі («Czas» та деякі волинські) та підпольської Галичини, бо крім них інших не отримував[47].

Отже, розглянувши деякі тотожні елементи теорій В.Липинського та чеського аграризму, ми впевнилися, що, безперечно, існують ідейні паралелі, можна говорити про схожий напрямок думок та подібні способи аргументації. Обидві політичні доктрини за рівнем теоретичного обгрунтування вигідно виділяються на тлі споріднених рухів країн регіону. І хліборобська ідеологія Липинського, і чеський аграризм репрезентують собою спробу розв'язання комплексу соціально-політичних проблем аграрного суспільства, яке потерпає від наслідків модернізаційних змін. Самий спалах популярності аграризму на терені Центральної та Південно-Східної Європи у міжвоєнну добу свідчить про те, що він реально відповідав певним потребам суспільств регіону. У цьому сенсі хліборобський аспект ідейних пошуків В.Липинського до сьогодні залишається недостатньо вивченим.

* * *

Підсумовуючи все вищесказане, можна сказати, що створена В.Липинським ідеологія гетьманського руху в еміграції не тільки відбивала українські ідеї та традиції, але й віддзеркалювала загальноєвропейські ідейні тенденції міжвоєнної доби. Певно, що розглядаючи ідеї Липинського саме у європейському контексті, можна відкрити нові невідоми аспекти, паралелі, аналогії, які дозволяють розглядати спадщину українського мислителя більш повно, стверджуючись водночас у її не тільки національній, але й універсальній цінності.

Автор щиро вдячний за надану консультацію провідному спеціалісту з історії аграризму професорові Г.Ф.Матвєєву (Московський державний університет).

---

[1] Пизюр Є. В'ячеслав Липинський і політична думка західного світу. // Сучасність (Мюнхен). — 1969. — №9. — С.113.

[2] Мазепа І. Підстави нашого відродження. — 1949. — Ч.2. — С.67.

[3] Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі. — К., 1994. — С.169-170.

[4] Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. — К., 1996. — С.208.

[5] Для докладнішого опису бракує місця.

[6] Желев Ж. Фашизм. Тоталитарное государство. — М., 1991. — С.28.

[7] Одна з кращих систематизацій — у праці Р.Бурдерона (Бурдерон Р. Фашизм: идеология и практика. — М., 1983).

[8] Лисяк-Рудницький І. Консерватизм / Історичні есе. — К., 1994. — С.125.

[9] Цит. за: Фадеева Т. Предисловие // Французский консерватизм XIX-XX вв. Критика зарубежной историографии. — М., 1989. — С.11.

[10] Рахшмир П. Эволюция консерватизма в новое и новейшее время // Новая и новейшая история. — 1990. — №1. — С.48.

[11] Мангейм К. Консервативная мысль / Диагноз нашего времени. — М., 1994. — С.576.

[12] Тут мова йде головним чином про консерватизм континентальної Європи, оскільки у Британії із ним таких разючих змін не відбулося.

[13] Цит. за: Эрме Г. Народ против демократии. // Новые книги за рубежом по общественным наукам. — 1990. — №2. — С.31.

[14] Миллер А. Авторитарный и тоталитарный опыт Центральной Европы // Центральная Европа как исторический регион. — М., 1996. — С.79.

[15] Орлова М. Канцлер Брюнинг как консервативная альтернатива Гитлеру. Споры германских историков // Новая и новейшая история. — 1994. — №2. — С.42-44.

[16] История фашизма в Западной Европе. — С.367.
[17] Майка Ю. Социальное учение католической церкви. — Рим-Люблин, 1994. — С.295-300.
[18] Спроба обгрунтувати вагомість легітимності робилася лише такими консервативними мислителями, як М.Вебер та В.Липинський.
[19] Бібліографія за 1920-поч.1980-х рр. викладена у Harvard Ukrainian Studies. — 1985. — Vol.IX. — №3/4, наступна узагальнююча збірка — В.Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна (Студії. — Т.1). — К.-Філадельфія, 1994.
[20] Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — Відень, 1926. — С.387.
[21] Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології // Липинський В. Студії. — К.-Філадельфія, 1994. — Т.1. — С.267-275.
[22] Там само. — С.269.
[23] Липинський В. Листи ... .- С.XIV.
[24] Там само. — С.32.
[25] Там само. — С.XLII. Аналізуючи ставлення Липинського до фашизму і комунізму, відомий дослідник його спадщини Я.Пеленський дійшов обгрунтованого висновку, що він виробив «смбріональну дефініцію тоталітаризму», ставши, власне, одним із піонерів теорії тоталітаризму: Pelenski J. V. Lypyns'kyj and the Problem of the Elite. // Harvard Ukrainian Studies. — Вк. число. — С.326-341.
[26] Мелин Ж. Назад к земле. — М., 1914.
[27] Носкова А. К вопросу об аграризме и крестьянском движении в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период // Советское славяноведение. — 1981. — №2. — С.40-57.
[28] Липинський В. Релігія і церква в історії України. — К., 1993. — С.22.
[29] Липинський В. Листи ...; Липинський В. Покликання варягів чи організація хліборобів? // Хліборобська Україна. — 1924. — Кн.4. — 36.7-8. — С.312-340; Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології.
[30] Materialy zrodlowe do historii polskego ruchu ludowego. — Warszawa, 1966. — T.1. — S.17.
[31] Матвеев Г. «Третий путь?» Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. — М., 1992. — С.83.
[32] Матвеев Г. Формирование идеологии чешских аграриев в конце XIX-1914 г. // Вестник Московского университета. Серия 8. «История». — 1989. — №5. — С.43.
[33] Cesar J., Cerny B. O ideologii ceskoslovenskeho agrarizmu. // Ceskoslovensky casopis historicky.–1959. — №.2. — S.263-285.
[34] Матвеев Г. Формирование идеологии чешских аграриев в конце XIX-1914 г. — С.49.
[35] Миллер А. Авторитарный и тоталитарный опыт Центральной Европы. — С.73-79.
[36] Миллер А. Об истории концепции «Центральная Европа» // Центральная Европа как исторический регион. — М., 1996. — С.9-12.
[37] Матвеев Г. «Третий путь?» — С.42.
[38] Там само. — С.50-51.
[39] Центральний державний архів вищих органів влади України, ф.3859, оп.1, спр.136, арк.3.
[40] Липинський В. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Студії. — К.-Філадельфія, 1994. — Т.1. — С.257.
[41] Галушко К. Ідеї В.Липинського у контексті європейської суспільно-політичної думки. // Збірник праць студентів та аспірантів Київського університету ім.Т.Шевченка. Гуманітарні науки. — Вип.2. — К., 1995. — С.53.
[42] Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею та організацію українського монархізму. — Відень, 1926. — С.33.
[43] Там само. — С.72.
[44] Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології // Липинський В. Студії. — Т.1. — С.268.
[45] В'ячеслав Липинський. З епістолярної спадщини. — К., 1996. — С.64.
[46] Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології. — С.273.
[47] В'ячеслав Липинський. З епістолярної спадщини. — С.64.

Олена Любовець

Партія боротьбистів за часів Української Держави

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. поглибив розкол в українському національному русі між його демократичною та консервативною течіями. Більшість українських політичних партій, і насамперед соціалістичних, стали у відкриту опозицію щодо гетьманського уряду, відмовившись від участі в його роботі. Але консолідації опозиційних сил також не відбулося — кожна партія оцінювала політичну ситуацію та тактику щодо неї відповідно до власних програмних настанов. Крім того, ідеологічні та тактичні розходження спостерігалися не тільки між окремими партіями, а й всередині них.

Найбільшої гостроти внутрішньопартійна боротьба набула в УПСР, в якій ще до перевороту існував фактичний поділ на ліве, більш радикальне, та праве, більш помірковане, крило. На головне питання — як ставитися до гетьманського уряду — представники обох течій давали різну відповідь. Праві вважали, що заради національних здобутків треба йти на співпрацю з урядом. Ліві ж, навпаки, були впевнені, що національна рівність може бути здійснена внаслідок соціалістичної революції. Бо, на їх погляд, Україна не могла побудувати «власної буржуазної держави», оскільки не мала «власних панівних класів — поміщиків і капіталістів»[1]. Ця розбіжність зробила неможливим подальше формальне існування єдиної партії, що і стало причиною її розколу.

Організаційне оформлення розколу УПСР відбулося на її IV з'їзді, що став останнім загальним з'їздом єдиної партії. Цей з'їзд пройшов нелегально в околицях Києва 13-16 травня 1918 р. На з'їзді ліва і права течії були представлені майже порівну, що відбивало фактичне співвідношення сил в партії.

Доповіді з основних програмних питань викликали надзвичайно бурхливі, гострі дебати. Представники лівого та правого крила принципово по-різному оцінювали минулу діяльність партії, сучасний момент і подальші можливі шляхи розвитку революції. Фактично з кожного питання розглядалися дві резолюції.

Так, представники правої частини з'їзду вважали революцію завершеною і пропонували використати «передишку» для «організації мас, піднесення їх культурності, класової і національної свідомості» в умовах легального або напівлегального існування партії, наполягали намічати політику «з точки зору збереження української державності, як одного з найбільших здобутків революції». З огляду на це, вони висловлювалися навіть за участь в парламенті — Державній Раді, коли б вона була скликана гетьманом, і за «дружнє співділання соціалістів-революціонерів, соціал-демократів та соціалістів-федералістів в цілях передачі влади в українські руки».

Ліві ж вважали революцію незавершеною, підносили значення соціально-економічного аспекту, протестували проти «еволюційної» політики правого крила, висловлювалися проти «підмінювання» класової соціалістично-революційної боротьби трудових мас культурницькою аполітичною роботою верхів партії і кликали партію в підпілля для організації збройного повстання робітництва і селянства проти Гетьманщини[2].

© О. Любовець

Незначною більшістю голосів з'їзд ухвалив резолюції з основних програмних питань з позиції правих. Але на третій день з'їзду, під час виборів до ЦК, ліві опинилися в більшості, через те, що було змінено місце проведення засідань і декілька членів правої течії не змогли потрапити на них. Це дало можливість обрати до складу ЦК майже виключно представників лівого крила партії. Таким чином, склалася суперечлива ситуація --- обраний «лівий» ЦК мусив проводити в життя політику, намічену постановами з'їзду, проти яких виступав при голосуваннях. На запитання представників другої течії, чи буде ЦК дотримуватися директив, зазначених в резолюціях, члени новообраного ЦК відповіли негативно. Тоді праві заявили, що утворять самостійну фракцію. Тож, розкол партії став остаточним фактом.

За кілька тижнів ЦК оголосив про розпуск УПСР і перевів партію на нелегальне становище. Політичні резолюції IV з'їзду і взагалі погляди правої течії було ЦК зігноровано, а роботу партії він повів у напрямку своїх переконань. Таким чином, літо 1918 р. стало часом формування нової української політичної партії — партії боротьбистів, що дістала цю назву від назви свого центрального пресового органу «Боротьба».

Чітка позиція нової партії щодо Гетьманської Держави була зазначена в першому партійному документі «Платформі ЦК УПСР». Аналіз цього документу свідчить, що з самого початку боротьбисти формувалися як ліворадикальна партія, основні положення політичної доктрини якої, значно наближалися до більшовизму. Так, гетьманський переворот в цьому документі трактувався як контрреволюційний, що звів нанівець всі здобутки року української революції. Звідси випливала й тактика партії — ніяких компромісів з гетьманським урядом: «непримиримо ставиться до реакційно-буржуазного гетьманського уряду і висловлюється рішуче проти всякого угодовства з теперішньою політикою та входження в гетьманський уряд демократичних елементів»[3]. Основним завданням вбачалися організація та підняття загального повстання проти гетьмана. Для реалізації цього завдання «Платформа ЦК УПСР» окреслювала такі засоби боротьби:

– вести широку активну агітацію серед різних верств населення з метою підриву соціальної опори в центрі та на місцях гетьманської влади, а також проводити пропагування серед іноземних військ,

– створювати дезорганізаторські партизанські відділи, які б активно захищали соціалізацію землі;

– організовувати революційні центри селянства і робітництва (земельні комітети, ради робітничих та селянських депутатів, революційні комітети), які б виступали з гаслом революційного повстання. За допомогою цих революційних центрів підготувати загальний страйк і солідаризованим одночасним виступом повалити реакційний уряд й захопити владу в руки демократії[4].

Така вкрай ліва позиція новоствореної партії поставила її окремо в українському демократичному таборі, зробила неможливою її співпрацю з іншими, більш поміркованими, політичними елементами. Але певною мірою ця позиція відбивала настрої частини селянства (насамперед, біднішого), незадоволеного земельною політикою гетьманського уряду. А агітація боротьбистів ще більше сприяла поглибленню таких настроїв.

З метою пропаганди цих ідей партії та агітації серед населення було відкрито декілька нелегальних друкарень і зорганізовано видання нелегальної «Боротьби». З огляду на політичні та технічні перешкоди вдалося видати лише чотири номери «Боротьби». Поряд із нелегальним часописом розповсюджувалися різні відозви і листівки, а також брошура «Події на Україні (Гетьманщина) і відношення до них УПСР».

Як додаток до згаданої «Платформи», була ухвалена постанова ЦК «В справі внутрішньої тактики партії», де центральною настановою було — розпуск та ліквідація всіх легальних організацій партії та перехід на нелегальний стан. Також тут санкціонувалася необхідність вживання надзвичайних засобів терору проти представників реакції на місцях і в центрі[5]. На цей час в партії відчувалися значні впливи російських лівих есерів, які вважали терор основним засобом боротьби. З метою практичного проведення терористичних актів була визнана необхідність організації бойових загонів. З цього приводу ЦК видав спеціальну інструкцію. На місцях засновувалися бойові відділи, очолювані членами ЦК, робота яких координувалася пленумом ЦК. Обов'язком цих загонів і була дезорганізація гетьманського апарату[6].

Іван Майстренко в своїй книзі «Боротьбизм» пише, що в ЦК була думка розпочати загальне повстання з терористичного акту в центрі, може й з вбивства самого гетьмана[7]. Однак підтвердження цього не знаходимо в документах самої партії. Є відомості, що партія схильно поставилася до вбивства генерал-фельдмаршала Ейхгорна лівим російським соціал-революціонером Борисом Донським (з постанови своєї партії)[8].

Однак, як зазначав О.Приходько в своїй доповіді на V(I) з'їзді партії, ця постанова ЦК не була проведена в життя. Бойова діяльність спостерігалася на місцях, а центральних терористичних актів та великих ексів не було. А О.Шумський в своєму виступі взагалі негативно охарактеризував цю постанову, зазначивши, що індивідуальний терор є пережитком інтелігентської ідеології і чужий масам[9].

Одним із головних у діяльності партії боротьбистів на цей час було створення скрізь повстанських загонів, які потім мали влитися в загальне повстання проти гетьмана. Основним ворогом вважався уряд гетьмана, тому вся діяльність партизанських загонів та бойових відділів спрямовувалася саме проти нього. Збройна боротьба проти німецько-австрійського війська визнавалася лише в разі безпосереднього втягнення його в збройну підтримку державних установ і виконання карних експедицій. Головним же в роботі з іноземним військом була пропаганда та агітація, метою якої було не тільки відмовити солдатів від участі в каральних експедиціях проти населення, а й сприяти їх підготовці та згуртуванню до боротьби із своїми гнобителями — панами та буржуа[10]. Це свідчить про те, що вже в той час лідери партії підтримували більшовицьке гасло «всесвітньої комуністичної революції».

Члени ЦК вважали, що загальне повстання проти гетьмана має бути ретельно підготоване. Тому ЦК виступив проти передчасних сепаратних виступів окремих сіл і волостей, бо неорганізовані виступи неминуче були б розбиті, а це зменшило б партійні революційні сили та викликало зневіру в успішність революції. З огляду на це, ЦК вимушений був піти на розпуск деяких партійних загонів і бойових відділів, які відхилилися в бік передчасного повстання. Але повністю опанувати ситуацію на селах ЦК був не в змозі, в дійсності боротьбисти стояли на чолі майже всіх селянських заворушень літа-осені 1918 р.

Найбільших розмірів селянська війна проти гетьманського уряду набрала на Київщині, де селянськими повстаннями керував боротьбист Микола Шинкар. Ці повстання йшли під гаслами повернення добутих революцією прав і вольностей, відновлення діяльності Центральної Ради і скликання в найближчий час Установчих Зборів. Широка повстанська робота була проведена партією також на Чернігівщині. Тут повстанцями були зайняті три повіти (Уманський, Черкаський, Чигиринський) та роззброєні німецькі та гетьманські загони.

Широка повстанська діяльність боротьбистів викликала незадоволення не тільки урядових структур, а й колишніх товаришів по партії. Так, занепокоєна розмахом селянських заворушень та посиленням терору у відповідь з боку окупаційної влади, Всеукраїнська Рада селянських депутатів, керівництво якої схилялося до УПСР (центр. течії), 28 серпня 1918 р. видала відозву до селянства з застереженням проти розрізнених збройних виступів і закликала селян гуртуватися навколо Всеукраїнської Ради селянських депутатів. Але й ця відозва не припинила стихійні повстання селян. В свою чергу, боротьбистам не вдалося взяти селянський повстанський рух цілком в свої руки. Певна частина селянства йшла за анархістами та лівими російськими есерами.

Боротьбисти претендували очолити загальну боротьбу проти гетьмана, але їхні амбіції не підкріплювалися об'єктивними можливостями партії, якій не вистачало для цього ні сил, ні авторитету. Це була нова, молода, тільки створена партія, мало кому відома. Маючи значний вплив серед селянства, боротьбисти не користувалися популярністю серед робітництва, не кажучи вже про інтеліґенцію та інші верстви населення. Крім того, як вже зазначалося, нелегальний стан партії відштовхував від неї поміркованіші елементи, які визнавали лише легітимні засоби боротьби. На чолі повстання могли стати тільки такі сили, що мали зв'язки з урядовими колами й військовою силою, займали певне становище в легальних установах і авторитет яких визнавався би різними верствами населення. Тому, звичайно, створити центральний керуючий орган і стати на чолі повстання не могла одна партія (тим паче партія боротьбистів). Такий орган міг бути створений лише легальним союзом партій, як лівих, так і правих. Ним став Український Національний Союз.

До новоутвореного союзу боротьбисти поставилися негативно, відмовившись брати в ньому участь. Яскраво характеризує позицію партії з цього питання стаття «Український Національний Союз». Головною причиною несприйняття УНС і відмови від діяльності в ньому було різне розуміння змісту Української Держави. Не ввійшовши до складу УНС, боротьбисти не влили війська, що були під їхнім впливом, до військ Директорії.

На початку листопада 1918 р. боротьбисти створюють свій окремий орган для керівництва повстанням — Центральний Революційний Комітет (Центрревком) в складі шести осіб — Г.Михайличенка, В.Блакитного, М.Шинкаря, В.Лашкевича, О.Думського, М.Литвиненка. Його завдання — організація негайного класового збройного повстання в Україні, підтриманого загальним страйком і різного роду саботажем. З цією метою Ревком мав негайно приступити до підготовчої роботи — створити військовий штаб і зав'язати тісні стосунки з місцями, а також з аналогічними організаціями на випадок піднятя ними повстань[11].

В цей же час партія виступає за об'єднання всіх ліворадикальних сил. Відділ зовнішніх відносин ЦК випускає відозву до всіх партій із закликом створення об'єднанного Всеукраїнського Революційно-Соціалістичного Центру для керівництва боротьбою за пролетарську диктатуру в Україні. Центр мав складатися з представників партій і класових організацій, що стояли на платформі «революційного соціалізму, вірності Червоному Інтернаціоналу та Всесвітньої революції». Цей центр і повинен був обрати Український Робітничо-Селянський уряд[12]. Але боротьбистам не вдалося зорганізувати такий центр, бо вони були практично єдиною українською ліворадикальною партією на той час (не пройшов розкол УСДРП і відокремлення «незалежників», не оформилися як цілісний організм «борьбисти»). Неукраїнські ліві партії діяли окремо. Більшовики, хоч і були пов'язані деякою мірою з боротьбистами, головну ставку робили не на повстання мас, а на Червону Армію і, звичайно, бажали не міжпартійного блоку, а монополії своєї партії. Єврейські соціалістичні групи більш хилилися до більшовиків, ніж до боротьбистів, що пояснювалося малою популярністю та впливовістю партії у містах.

Невдачею закінчились і спроби боротьбистів підняти повстання по окремих містах — в Полтаві під проводом Матени-Бугаєвича та в Чернігові під проводом Андрія Заливчого. У взятті Києва Директорією вони не брали участі, лише пообіцяли виступити зі своїм бойовим відділом, але не виступили, продемонструвавши таким чином своє неприйняття Директорії.

Свою відокремленість від війська Директорії боротьбисти підкреслювали і іншим прапором — червоним. Це значною мірою пояснювалося різницею тактики щодо гетьманського війська. Директорія намагалась приєднати до себе гетьманські частини, і однаковий прапор повинен був сприяти цьому. Боротьбисти, навпаки, ставлячись до гетьманського війська як до карателів, виступали за їх роззброєння та нейтралізацію, а якщо потрібно, то й за знищення. І червоний прапор мав підкреслювати відокремленість боротьбистів від гетьманців.

Таким чином, партія боротьбистів з самого початку формувалася як ліворадикальна партія, визнавши основні постулати більшовизму (влада Рад, диктатура пролетаріату, всесвітня комуністична революція та ін.). Це поставило партію окремо в українському революційному таборі, а також обумовило її боротьбу проти Гетьманської Держави та Директорії. Фактично це означало розрив єдиного українського національного фронту, що мало фатальне значення для національно-визвольних змагань України в революції 1917-1920 рр., бо певною мірою сприяло окупації України радянською Росією.

---

[1] Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен. — 1954. — С.105.
[2] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920. — Прага. — 1922. — Т.ІІІ. — С.19-20.
[3] ЦДАГО України, ф.43, оп.1, спр.2, арк.2.
[4] Там само, арк.2-3.
[5] Перший (П'ятий) з'їзд УПСР (комуністів). — К. — С.4.
[6] Боротьба (Київ). — Ч.24 /81/. — 11 березня 1919.
[7] Майстренко І. Назв. праця. — С.129.
[8] Христюк П. Назв. праця. — Т.ІІІ. — С.95.
[9] Боротьба (Київ). — Ч.24 /81/. — 11 березня 1919.
[10] Події на Україні (Гетьманщина). — К. — 1918. — С.10.
[11] ЦДАГО України, ф.43, оп.1. спр.15, арк.14.
[12] Там само, арк.1.

Федір Проданюк

Українська Держава і країни Четверного союзу: основні напрямки взаємовідносин

Після державного перевороту в спадок П.Скоропадському залишилися складні проблеми взаємовідносин з країнами Четверного союзу, які не змогла свого часу вирішити Центральна Рада. Вони полягали у суттєвій різниці позиції України й Центральних держав щодо розрахунків за надану їй воєнну допомогу. Економічна політика Німеччини та Австро-Угорщини на українських землях зводилась до трьох основних напрямків: вивезення з України якнайбільшої кількості сировини і предметів стратегічного значення; завоювання на українському ринку міцних позицій; досягнення власного позитивного платіжного балансу[1].

У кінці березня 1918 р. загострилися взаємовідносини керівництва УНР з командуванням окупаційних військ. Однією з причин ускладнення стосунків стало обмеження українським урядом переліку товарів, які німецькі та австро-угорські війська могли вивозити з України[2]. Протиріччя між УНР та країнами Четверного союзу мав вирішити економічний договір від 23 квітня 1918 р. Згідно з його пунктами українська сторона повинна була поставити в Німеччину та Австро-Угорщину до 31 липня 1918 р. 60 млн. пудів хліба, а до 30 червня того ж року — 2,7 млн. пудів великої рогатої худоби у живій вазі, 400 млн. штук яєць, 900 вагонів спеціальних сортів дерева, 37,5 млн. пудів залізної руди та багато інших товарів[3].

Виконувати ж цей тяжкий для України договір змушений був після державного перевороту П.Скоропадський та його уряд. З перших днів приходу до влади гетьман надає значної уваги захисту зруйнованої української економіки від зовнішньоекономічної експансії Німеччини та Австро-Уторщини. Розв'язання цього завдання вимагало від керівництва Української Держави надзвичайно тактичної поведінки. Адже в травні 1918 р. гетьманський режим ще не мав реальної влади в Україні і знаходився в цілковитій залежності від німецьких генералів. Тому П.Скоропадський та Рада міністрів вирішили використати численні заходи законодавчого та договірного характеру — статті договорів та митних тарифів. Опираючись на згаданий митний статут, уряд приймає рішення про заборону вивозу з України гуми та гумових виробів, міді, алюмінію, нікелю, кобальту, кадмію, вісмуту, цинку, ртуті та виробів з названих металів і їх лому. Заборонено експорт технічних масел, сірки, сурика та соди, кормової патоки й етилового спирту. Було заборонено вивозити з України також мед, рафінадну патоку, шкіряні вироби, золото, платину, олово, свинець та вироби з них. Для експорту цукру, спирту та вугілля міністерство торгівлі та промисловості видавало спеціальний дозвіл[4]. У червні 1918 р. до списку заборонених для вивозу товарів внесено мило, каніфоль, свинець та коркове дерево. Значні обмеження вводились і на вивіз тютюну. П.Скоропадський намагався обмежити свою відповідальність за виконання взятих керівництвом УНР зобов'язань. Тому гетьман погоджується на діяльність в Українській Державі економічних організацій Німеччини та Австро-Угорщини. На них мав лягти основний тягар виконання названих економічних договорів та угод. Продовольчі товари та сировину вони повинні були закуповувати на ринках України за вільними цінами.

Особливе місце серед них займали німецькі економічні організації, які знаходилися під контролем «Імперського господарського бюро при німецькій делегації на Україні». Ця організація підпорядковувалася представникам воєнного міністерства Німеччини, командуванню Київської групи армій та цивільним центральним відомствам цієї держави. Панівне становище в керівних органах бюро належало воєнному міністерству Німеччини. Його інтереси в Україні представляв майор Мехеліс.

Бюро контролювало фінансову й торгівельну політику німецьких економічних організацій в Україні. Другим важливим напрямком його діяльності була підготовка та підписання договорів між урядами Німеччини й Української Держави. Німецькі економічні організації підпорядковувалися імперському господарському бюро по двох основних напрямках: з питань господарсько-технічних і господарсько-політичних. Під загальним контролем бюро з господарсько-технічних питань знаходилися такі організації: Господарська централь (бюро по закупівлі продовольства); Централь сировини (бюро по закупівлі сировини); Вивізне товариство; Центральна каса; Експедиційна контора; Бюро по конкретному товарообміну; Бюро по паливу та мастилах; Вугільне бюро. З господарсько-політичних питань Імперському господарському бюро були підпорядковані: Залізничне бюро; Бюро з промислових питань при Промисловому Союзі; Бюро з фінансових питань; Бюро по видобутку руди[5].

Найбільш впливовими серед названих організацій були Господарська централь (бюро по закупівлі продовольства), Централь сировини (бюро по закупівлі сировини) та Вивізне товариство. Це підтверджує не тільки чималий штат персоналу, а й значні торгово-закупівельні операції, проведені ними в Україні. Разом з Центральною касою та Експедиційною конторою вони обслуговували потреби не тільки Німеччини, але й Австро-Угорщини.

Панівне ж становище серед економічних організацій Центральних держав в Україні займало Бюро по закупівлі сировини. Воно було органом німецького військового командування і одночасно підпорядковувалося «Імперському господарському бюро». Централь сировини координувала дії одинадцяти німецьких й австро-угорських закупівельних синдикатів та організацій.

На чолі цього бюро стояв капітан Клейнов — колишній білостокський фабрикант, який добре знав економічні можливості України та Росії. В бюро по закупівлі сировини працювало понад 2000 співробітників, що дозволило цій організації досконало вивчити український ринок. Завдяки діяльності керівництва Централі сировини командування Київської групи армій почало видавати секретні котировки цін, вище яких економічні організації не могли закуповувати товари на українських землях.

© Ф. Проданюк

Така закупівельна діяльність Центральних країн в Українській Державі призвела до того, що вітчизняна промисловість втратила значну кількість сировини, яка конче була необхідна для відновлення її роботи. Гетьманський уряд намагається покращити становище української промисловості. Він добився згоди «Імперського господарського бюро...» закупити великі запаси інтендантського майна, яке згідно з Брестським мирним договором мало перейти до Німеччини як воєнна здобич. Після державного перевороту П.Скоропадський домігся, щоб власність колишнього російського воєнного відомства, земського та міського союзів була розділена між Австро-Угорщиною, Німеччиною й Україною. Для опікування своєю частиною він створив Управління уповноваженого по ліквідації організацій воєнного часу. В червні Українська Держава запропонувала продати свою частину німцям по курсу 1 марка = 90 копійок. Це була поступка Ради міністрів взамін на згоду німців купувати воєнне майно. Адже за договором від 23 квітня 1918 р. при торгових операціях до 15 червня поточного року встановлювалися такі курси: 1 марка = 75 коп., а 1 крона = 50 копійок[6].

Особливий інтерес для країн Четверного союзу становили продовольчі ресурси України. Для закупки українського продовольства Німеччина та Австро-Угорщина створили у Києві Господарську централь (бюро по закупівлі продовольства). Керівництво Української Держави мало поділити всі продовольчі запаси на три великі групи: 1) товари заборонені до вивозу; 2) товари, вивіз яких можливий за спеціальним дозволом; 3) вільний вивіз. Перша група тривалий час не була чітко визначена гетьманським урядом. До другої групи віднесли зерно та хлібопродукти. Згідно з договором від 23 квітня 1918 р. їх мали продавати Центральним державам представники міністерства продовольчих справ по твердих цінах. Згодом до цієї категорії внесли також яйця[7].

З серпня Рада міністрів прагне зацікавити селян продавати хліб державі, а не економічним організаціям Німеччини та Австро-Угорщини. Першим кроком в реалізації цих намірів стало встановлення різних норм відсоткового збору на продане продовольство. 24 вересня 1918 р. гетьманський уряд ухвалив постанову про встановлення нових норм відсоткового збору з промислової худоби та птиці[8]. В ній передбачали ряд пільг для тих, хто реалізовував свою продукцію на внутрішньому ринку.

Значним впливом серед економічних організацій Центральних держав в Україні користувалося Залізничне бюро. Воно контролювало використання транспорту Німеччини та Австро-Угорщини в Україні, а також захист їх інтересів з усіх транспортних питань. Бюро надавало технічну допомогу Українській Державі у відновленні роботи залізниць. У травні-червні 1918 р. бюро забезпечувало регулярне залізничне сполучення між Україною та Радянською Росією. Воно також надавало допомогу у відбудові інженерних споруд Української Держави та перевезенні пошти. Другим напрямком допомоги гетьманському уряду стало консультування апарату міністерства шляхів. Саме завдяки порадам бюро, роботі німецьких машиністів й штрейхбрехерів П.Скоропадському вдалося подолати страйк залізничників України. Залізничне бюро допомагало встановлювати тарифи та плани перевезень при обміні вагонами Української держави з сусідніми країнами, а також становленню санітарної служби на українських залізницях. Воно займалося й налагодженням статистики товарообміну Гетьманату з Німеччиною та Австро-Угорщиною[9].

Бюро по паливу і мастилах опікувалося постачанням для транспорту держав Четверного союзу на українських землях вугілля, дров та нафтопродуктів. 3 квітня 1918 р. бюро взяло під свій контроль забезпечення українських залізниць енергоносіями. Тільки в червні 1918 р. гетьманському урядові вдалося перебрати в свої руки ці питання. Поряд з названою організацією на території України діяло Вугільне бюро. Його штаб-квартира знаходилась у Харкові. Головним завданням бюро стало сприяння відновленню роботи шахт Донбасу і забезпечення українським вугіллям залізничного транспорту Центральних держав в Україні. Воно надавало допомогу Раді міністрів в підготовці законодавчих актів, а місцевим органам влади у регулюванні заробітної плати, в охороні шахт та наданні транспорту для вивозу вугілля. Через цю економічну організацію йшли інвестиції у відбудову шахт Донбасу[10].

В 1918 р. делегація УНР дала добро на утворення трьох організацій, які мали займатися постачанням продовольства з України в Німеччину та Австро-Угорщину: Господарчого бюро, Ради у справах зовнішньої торгівлі й Української продовольчої ради. Передбачалося, що вони будуть сформовані на паритетних засадах з представників трьох держав. Але їх так і не створили. Спочатку П.Скоропадський відтягував заснування цих органів, а згодом німецька сторона перестала наполягати на цьому. Гетьман прагнув обмежити вплив німців на державні установи України. Тому за його правління не було засновано жодної українсько-німецької організації, яка б контролювала економічну політику Української Держави.

З другої половини травня 1918 р. перед П.Скоропадським гостро постає завдання вироблення чіткої концепції зовнішньої й внутрішньої політики Української Держави. Ці функції були покладені на міністерство торгівлі та промисловості, яке очолював С.Гутник. Прерогативою цього відомства вважалося визначення пріоритетів та здійснення зовнішньої торгівлі, однак тривалий час в цю справу втручалося Міністерство продовольчих справ. Часто дії міністерств були не узгоджені, що завдавало значних збитків Гетьманату. Одночасно надзвичайними пільгами користувався «Протофіс», що знаходив цілковиту підтримку у гетьманських міністрів. Міністерство шляхів та воєнне міністерство закуповували за кордоном товари та матеріали, які можна було придбати в Україні. Поряд з цим, Міністерство продовольчих справ, користуючись бездіяльністю в цій галузі С.Гутника, сконцентрувало у своїх руках питання зовнішньої торгівлі. Чиновники цього відомства видавали дозволи на вивіз за кордон цукру та продовольства, отримуючи за це значні хабарі. Тільки втручання П.Скоропадського та зміна апарату Міністерства продовольчих справ дали можливість навести у цій справі певний порядок.

Іншим важливим завданням стало чітке визначення органу, який би контролював зовнішньоекономічну діяльність Гетьманату. Ще за часів Центральної Ради створили Державну палату торгу, яка мала займатися цими питаннями. Після державного перевороту вона отримала нову назву «Центральне бюро з зовнішнього товарообміну». Але вже в травні бюро підпорядкували департаменту зовнішньої торгівлі при Міністерстві торгівлі та промисловості, який сконцентрував в своїх руках вироблення та реалізацію зовнішньоекономічної політики Української Держави. Директором департаменту призначили Ф.Корольова, а віце-директором — О.Андерсена[11]. Робота цього відомства зосеред-

жувалася на таких основних напрямках: обмеження масового експорту з України товарів і сировини військовими та економічними організаціями Центральних держав; перегляд норм обмежень на вивіз з Гетьманату різної продукції; визначення тарифів й сприяння діяльності митниць; створення закупівельних організацій; підготовка і підписання торгових договорів з сусідніми державами.

Першим важливим завданням департаменту стала підготовка пропозицій для Ради міністрів по обмеженню впливу Німеччини на українську економіку. Адже особливістю німецької економічної політики в Україні було створення ряду монопольних об'єднань, яким передавалося право вивозу і ввозу товарів. Українські господарські органи могли заключати торгові угоди лише з ними. Однією з таких організацій було Товариство для вивозу товарів, або, як його ще називали, — Вивізне товариство. Керівництво товариства знаходилося в Берліні. Інтереси цієї організації в Україні представляв підприємець Литвин, який за підтримки німецьких генералів домігся підписання з урядом УНР ряду договорів. Один з них передбачав поставку плугів для України, їх перша партія надійшла українському замовнику вже після державного перевороту. Рада міністрів зацікавилася цією угодою. Адже ціни на німецький товар були в 5-10 разів вищі, ніж аналогічна вітчизняна продукція. Вивізне товариство вимагало від гетьманського уряду оплати не тільки цієї поставки, а й усіх транспортних витрат. Його домагання підтримало окупаційне командування. Рада міністрів намагалася владнати конфлікт за допомогою торгової палати Німеччини. Однак та залишила без відповіді апеляції гетьманських міністрів. В цій ситуації П.Скоропадський заборонив державним службовцям та підприємцям підписувати нові торгівельні договори з названим товариством, доки сторони не владнають спірні питання. Принципова позиція П.Скоропадського та його уряду змусила німців замінити свого представника та шукати певногокомпромісу з керівництвом Гетьманату[12].

У червні 1918 р. остаточно впорядковано питання вивозу з України товарів. Чітко визначено прикордонні пункти передачі експортної продукції представникам Центральних держав: Німецькі та австро-угорські економічні організації змушені були вивозити закуплені в Україні товари через такі митниці: Підволочиськ, Броди, Голоби, Маневичі, Новосілиця, Одеса-порт та Миколаїв-порт. Поряд з цим, конкретизовано права і обов'язки комісарів, які отримали дозвіл на необмежений термін затримувати вантаж, або конфіскувати його при виявленні тих чи інших порушень[13].

Виконання комісарами міністерства торгівлі та промисловості при митницях своїх повноважень призвело до того, що представники окупаційного командування почали їх арештовувати за затримку воєнних товарів. У відповідь на це українська сторона вдалася до тимчасового закриття митниць, оформлення протоколів порушень і направлення їх німецькому та австро-угорському командуванню. До цієї справи залучилося й посольство Української Держави в Німеччині, яке засипало керівництво цієї країни протестами[14]. Ту ж кількість товарів, що окупанти силою вивезли з України, гетьманський уряд вносив у фактичне виконання умов торгового договору. Завершення ж формування залізничної варти та зміцнення влади П.Скоропадського створило не тільки надійний захист українським митницям, але й змусило німецькі війська припинити закупівлю великої рогатої худоби і відправку її в Німеччину[15]. Починаючи з липня 1918 р., німці централізовано закуповували велику рогату худобу тільки для потреб Київської групи армій. Негативно впливало на фінансовий стан України те, що на українських землях вільно курсували німецька та австро-угорська валюти. Особливо гострим було питання їх курсу до вітчизняного карбованця. Ще в квітні 1918 р. Українсько-Німецько-Австрійська фінансова комісія встановила правила обігу валют Німеччини й Австро-Угорщини в Україні. Цей орган встановив їх твердий курс стосовно української грошової одиниці. За ним війська Центральних держав на території України здійснювали оплату за поштово-телеграфні та залізничні зносини й проводили безпосередній обмін монопольними товарами між державами. Твердий курс мав такий вигляд: 1 марка = 75 копійок , 1 крона = 50 копійок. Термін його дії визначили до 15 червня 1918 р. У всіх інших торгових операціях встановлювався вільний курс[16].

Після державного перевороту в Україні командування німецьких та австро-угорських військ почало порушувати досягнуті домовленості й саме намагалося встановити курс своїх валют. Напротивагу цим діям гетьманський уряд визначив курс вільного обміну валют Німеччини та Австро-Угорщини в Українській Державі. Згідно з вказівками Державного банку було встановлено таке співвідношення: 1 марка = 66,6 копійок, 1 крона = 44,4 копійок. Державним та фінансовим установам було дано розпорядження суворо дотримуватися цього курсу.

Командування окупаційних військ негативно зустріло таку постанову Державного банку України. Воно й надалі намагалося самостійно визначати курс своїх валют. Зокрема, австро-угорське в червні 1918 р. встановило, що 100 «царських» рублів =180 кронам, а 100 «керенок» = 160 кронам. Німці ж призначили такий курс: 1 царський рубль = 1 марка, 1 керенка = 1 марка, 1 український карбованець = 1 марка 33,1 пфенінгів. Керенки по 20 і 40 рублів взагалі не приймалися до обміну. Поряд з цим, намагалися впровадити в обіг грошову одиницю окупаційного командування «німецький рубль» (оструб ль). 1 оструб ль = 2 російських рублі.

У відповідь на ці дії німців та австро-угорців міністерство фінансів Гетьманату 29 травня 1918 р. заборонило обмін та обіг на території України оструб лів. Крім того, всі державні та фінансові установи Української Держави отримали розпорядження під час обміну валют дотримуватися вільного курсу[17].

В травні-червні 1918 р. фактично розпочалася фінансова війна між гетьманським урядом та командуванням окупаційних військ. Німецькі та австро-угорські офіцери заарештовували тих українських банкірів та працівників торгівельних установ, які відмовлялися приймати до оплати та обмінювати валюти цих держав за завищеним курсом. Поряд з цим представники Київської групи армій відмовлялися сплачувати додатки та акцизні збори за вільним курсом. У відповідь на такі дії німців та австрійців керівництво Гетьманату засипало уряди Центральних країн скаргами та протестами. Крім того, воно тимчасово припинило розрахунки по торгівельним операціям з Німеччиною та Австро-Угорщиною[18].

Вирішити спірні питання між сторонами мала україно-німецько-австрійська фінансова комісія. Після тривалого обговорення було досягнуто домовленості між названими державами про встановлення вільного курсу марок і крон для всіх фінансових операцій. Встановлений же німецькими та австро-угорськими генералами курс зберігався лише для торгівлі між їхніми військовими частинами, що знаходилися на українських землях. Розпорядження ж командування окупаційних військ про арешт українських громадян члени комісії визнали як непорозуміння. Ті пункти домовленості лягли в основу фінансової угоди, що була підписана представниками України, Німеччини та Австро-Угорщини 4 липня 1918 р.[19]

У початковий період правління П.Скоропадського головним напрямом його дипломатії стало налагодження дружніх відносин з країнами Четверного союзу. І це природно: 450-тисячне окупаційне військо держав Четверного союзу — Німеччини й Австро-Угорщини справляло визначальний вплив на внутрішню і зовнішню політику гетьмана. Особливо важливою справою було налагодження добрих відносин з Німеччиною.

22 травня 1918 р. головнокомандуючий німецькими військами на Україні генерал-фельдмаршал Герман фон Ейхгорн видав наказ, яким зобов'язав підлеглих воєначальників сприяти гетьманській владі в її діяльності. Тим часом значна частина депутатів німецького парламенту негативно ставилася до державного перевороту на Україні і гальмувала визнання Німеччиною уряду П.Скоропадського. Новий український посол у Берліні Федір (Теодор) Штейнгель доклав чимало зусиль для виправлення становища. Безпосередні контакти Штейнгеля з німецьким канцлером сприяли тому, що 2 червня Німеччина офіційно визнала Українську Державу. Незабаром це зробили Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина.

З метою налагодження дружніх відносин з урядом Німеччини в перших числах серпня до Берліна прибула українська урядова делегація на чолі з Головою Ради Міністрів Федором Лизогубом. Його візит виявився успішним: на сприятливих для України умовах були вирішені питання торгівлі між двома державами, надання Німеччиною кредиту та ін. Німеччина дала згоду підтримати Українську Державу у вирішенні територіальних суперечок з сусідніми державами.

Однак, частину порушених на переговорах у Берліні проблем Ф.Лизогуб не зміг розв'язати. Серед них — формування української армії та передача захопленого німцями Чорноморського флоту Україні. Ці питання знову поставив Павло Скоропадський під час візиту 4-17 вересня 1918 р. до Німеччини. Зустрічі гетьмана з імператором Вільгельмом II, рейхсканцлером графом Гертлінгом та німецькими генералами виявилися для нього успішними.

В Берліні гетьман обговорював також кримське питання. У квітні 1918 р. Крим був зайнятий німецькими військами, а в травні, за згодою окупаційного командування, тут утворився крайовий уряд на чолі з генералом М.Сулькевичем. Слід наголосити на тому, що німці не допустили до влади представників татарського національного сейму на чолі з Д.Сейдаметом. Тривалий час новий уряд не виявляв активності і тільки 18 червня 1918 р. видав декларацію, яка підкреслювала тимчасовість його влади: «Крайовий уряд ставить своїм завданням оберігати самостійність Кримського півострова аж до з'ясування його становища».

Бездіяльність уряду Сулькевича і його курс на відновлення єдиної і неділимої Росії посилили бажання значної частини населення Криму приєднатися до України. Ці прагнення дістали підтримку уряду Української Держави. Особливу активність виявив міністр закордонних справ Д.Дорошенко, який ще 30 травня вручив німецькому послу в Києві барону Мумму ноту, в якій доводив важливість приєднання Криму до України. В ноті пропонувалась і форма приєднання Криму — на правах автономної частини.

Однак німці холодно поставилися до пропозиції України. Позиція Німеччини розв'язала руки уряду Сулькевича. Спираючись на татарських федералістів та російських монархістів, він розпочав репресії проти українського населення Криму. За цих умов Скоропадський пішов *на ризикований крок — підтримав ідею Д.Дорошенка про економічну блокаду Криму. В серпні 1918 р. почалася так звана «митна війна»: припинено всякий рух товарів до Криму.* Пропускались тільки продукти для німецьких військових частин, але блокувалося відправлення посилок німецьких солдатів на батьківщину.

Не менш драматично вирішувалася доля Чорноморського флоту, основу якого становили 35 нових кораблів. Після тривалих переговорів Скоропадському вдалося досягти згоди на передачу Німеччиною Українській Державі дредноута-лінкора «Воля» (колишній «Император Александр III»), крейсера «Кагул», 11 міноносців, кількох підводних човнів, 7 лінійних кораблів: «Пантелеймон», «Евстафий», «Иван Златоустый», «Ростислав», «Три Святителя», «Синоп», «Юрий Победоносец» та ін. Уряд Української Держави виділив значні кошти для піднятя затонулих кораблів на території України, зокрема дредноута «Марія» в районі м.Миколаєва.

Дружні відносини Українській Державі удалось налагодити також з союзницею Німеччини у світовій війні — Болгарією. Чимало зробив для цього болгарський посол в Україні професор Іван Дмитрович Шишманов. Доброзичливе ставлення Шишманова до України пояснювалося, зокрема, і тим, що він ввібрав це почуття від свого вчителя — видатного українського вченого і громадського діяча М.П.Драгоманова, який був одружений з його дочкою Людмилою. Шишманов — автор численних розвідок з історії української літератури, в тому числі монографії про Т.Г.Шевченка, дійсний член Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. Доброзичливо ставився до України і болгарський цар Фердинанд. Посол України в Болгарії Олександр Шульгін, в свою чергу, також активно сприяв дружнім взаєминам між обома країнами.

Без ускладнень розвивалися дипломатичні відносини України з Туреччиною. Вище зазначалося, що представник УНР в Туреччині М.Г.Левицький був відкликаний після державного перевороту до Києва. Гетьманський уряд призначив на цю посаду О.О.Кістяковського. Однак у того не було особливого бажання залишати Україну, тому він всіляко зволікав з виїздом, а потім взагалі відмовився від запропонованої посади. Аж наприкінці літа до Туреччини прибув український посол Михайло Суковкін.

Ще з однією державою Четверного союзу — Австро-Угорщиною — дружніх стосунків налагодити не вдалося. Особливо непокоїло український уряд те, що парламент Австро-Угорщини тривалий час не ратифіковував Брестського мирного договору. В Австро-Угорщині посилювалась пропольська орієнтація, і тому австрійський уряд шукав приводу для невиконання брестської таємної домовленості. Знайти його було не так уже й важко. Так, згідно з протоколом, підписаним 7 лютого 1918 р., Україна зобов'язувалася поставити Австро-Угорщині значну кількість продовольства, а впевненості в тому, що вона зможе виконати цю угоду, не було. Крім того, з вини української сторони було розголошено вищезгадану таємну домовленість між двома державами.

Користуючись цим, австрійський уряд почав домагатися зміни ст. 11 Брестського мирного договору, а саме — пересунення кордону на Холмщині і Підляшші на користь майбутньої польської держави. У відповідь український посол

у Відні А.Яковлів направив австрійському міністрові закордонних справ графу Буріяну дві ноти протесту. Це призвело до загострення відносин між країнами.

З метою подолання кризи українська дипломатична місія у Відні на чолі з послом Яковлівим була відкликана 27 червня 1918 р. до Києва. Новим послом призначили В'ячеслава Липинського. Однак і йому не вдалося поліпшити взаємини між Українською Державою і Австро-Угорщиною. Були заблоковані пропозиції українського уряду відкрити консульства у Відні, Будапешті та Львові. Австрійський уряд негативно зустрів приїзд українського військового аташе до Відня.

Тим часом польський уряд робив усе можливе, щоб Австро-Угорщина віддала йому Холмщину. Під тиском поляків австрійський уряд заборонив своєму військовому командуванню допустити українських урядовців на зайняті австрійськими військами райони Холмщини і Підляшшя.

Український уряд запропонував негайно скликати змішану комісію для остаточного вирішення питань про кордони та допустити у п'ять холмських повітів, зайнятих австрійськими військами, адміністрацію українського губернського старости Підляшшя і Холмщини О.Скорописа-Йолтуховського (старості підкорялися тільки повіти, що були зайняті німецькими військами).

Одночасно гетьман запропонував німецьким військам взяти під свій контроль землі, зайняті австрійськими військами, а в листопаді Д.Дорошенко навіть уклав з цього питання угоду з німецьким урядом. Та цим планам не судилося збутися: в Німеччині почалася революція, а у Львові було проголошено Західно-Українську Народну Республіку.

---

[1] ЦДАВО України, ф.1118, оп.1, спр.35, арк. 1-3.
[2] Там же, оп.2, спр.23, арк.2-8.
[3] Там же, оп.1, спр.38, арк.7.
[4] Там же, спр. 37, арк.11-15.
[5] Там же, спр.35, арк.25-29.
[6] Там же, спр.37, арк.8.
[7] Там же, арк.10.
[8] Державний Вістник. — 1918. — 2 жовтня.
[9] ЦДАВО України, ф.1118. оп.1, спр.35, арк.27-28.
[10] Там же, арк.30-32.
[11] Там же, спр.39, арк.1-10.
[12] Там же, арк.40.
[13] ЦДАВО України, ф.1118, оп.1, спр.59, арк.5-19.
[14] Там же, спр.35, арк.8.
[15] Там же, спр.59, арк.30-34.
[16] ЦДАВО України, ф.2199, оп.1, спр.25, арк.6-18.
[17] Там же, спр.27, арк.5-10.
[18] Там же, спр.25, арк.10-25.
[19] Там же, арк.61.

Йоханнес Ремі, Віктор Пилипенко

Відносини між Україною та Фінляндією в 1918 р.

Налагодження офіційних дипломатичних відносин Української Держави з іншими країнами, розпочате Центральною Радою, продовжив уряд гетьмана П.Скоропадського. Особливо ця робота пожвавилась з літа 1918 р., після того, як 20 травня 1918 р. Міністерство закордонних справ очолив досвідчений державний діяч і політик Д.Дорошенко. Безпосередньо ж завдання організації українських дипломатичних представництв було тоді покладено на другого товариша міністра закордонних справ О.Шульгина.

Пріоритетні напрями зовнішньої політики Української Держави визначалися складністю міжнародної ситуації та внутрішнього становища. Тому головна увага приділялася, насамперед, зміцненню дружніх відносин з країнами Четверного союзу — Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, а також розв'язанню спірних територіальних проблем із сусідніми державами. Міністр закордонних справ Української Держави Д.Дорошенко, зокрема, зазначав: «Відносини до Німеччини були влітку 1918 р. основним питанням не тільки нашої закордонної політики, але й питанням самого нашого існування, як держави. Цей стан залежності від Німеччини був утворений фактом присутності на українській території кількасоттисячної німецької й австро-угорської армії, що прийшла до нас по хліб. Отже справа повільного, без потрясень, виходу з цього стану залежности від чужої військової сили, не пориваючи добрих відносин з державами, що цю силу, як допомогу і порятунок до нас вислали, — це було віссю нашої політики»[1].

Серед інших завдань, які постали перед урядом П.Скоропадського в галузі зовнішньої політики, стало налагодження відносин з державами, які утворилися на території колишньої Російської імперії. Для Української Держави вони були природними союзниками, оскільки для них теж існувала небезпека потрапити під владу більшовицької Росії. Знову пошлемось на Д.Дорошенка: «...Відносини з рандштатами», себто з державами, які повстали на національних територіях, що відділилися від Росії, себто з Польщею, Фінляндією, Литвою, Білорусю, Доном, Кубанню, Грузією й Кримом определювалися здебільшого в залежності від того, чи мала Україна якісь спірні питання у взаємних відносинах, головно питання за спірні території. З усіма ними були зав'язані більш або менш сталі й формальні дипломатичні відносини. Що до Фінляндії, Литви й Грузії питання вирішилося дуже просто: Україна не мала з ними ніяких спірних справ і тому нав'язала дипломатичні відносини, прийняла від Фінляндії й Грузії дипломатичних представників і вислала своїх...», — писав він[2].

Історія відносин між Українською Державою та Фінляндією досі практично не досліджена в історіографії. В працях загального характеру часто допускаються фактичні неточності та помилки.

© Й. Ремі, В. Пилипенко

Цінним джерелом інформації з цього питання є спогади відомого політичного, громадського та культурного діяча Фінляндії Германа Гуммеруса — «Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві», які були опубліковані у Фінляндії шведською та фінською мовами у 1931 р. і побачили світ в українському перекладі у 1997 р.[1] Крім того, в фінських та українських архівах збереглися численні, головним чином дипломатичні, документи, які проливають світло на цю сторінку з історії міждержавних відносин.

Перші контакти між Україною та Фінляндією зав'язалися ще за часів Центральної Ради. 14-15 січня 1918 р. Сенат прийняв рішення послати в Україну делегацію у складі екстраординарного професора Йосеппі Юліуса Міккола та доктора філософії Яло Лахья Каліма, яка мала повідомити уряд УНР про проголошення Фінляндією незалежності[4]. Однак нам невідомо, чи встигла ця делегація виїхати, оскільки невдовзі у Фінляндії розпочалась громадянська війна. 27 липня 1918 р. в Україну та Польщу вирушила фінська делегація для налагодження торгових відносин[5].

Встановлення дипломатичних відносин між Фінляндією та Українською Державою відбулось значною мірою завдяки ініціативам Г.Гуммеруса. У фондах Національного архіву Фінляндії збереглися чернетки та копії його листів до впливових фінських та німецьких державних діячів та політиків, у яких він підкреслював необхідність відкриття посольства Фінляндії у Києві. Так, 17 травня 1918 р. він звернувся до німецького консула у Гельсінкі з проханням переконати Міністерство закордонних справ Німеччини у доцільності відкриття посольства Фінляндії у Києві[6]. У листі від 17 липня 1918 р. Г.Гуммерус просив впливового прибалтійського німця барона фон Роппа, який тоді тісно співпрацював з німецькою військовою владою, порушити клопотання про відкриття посольства Фінляндії в Україні перед начальником штабу Східного фронту генералом Максом Гофманом[7].

Що ж спонукало Г.Гуммеруса займатися налагодженням фінсько-українських відносин? Справа в тому, що за своїми ідейними переконаннями він був націоналістом і вся його політична діяльність була присвячена боротьбі за національне самовизначення своєї країни. Під час Першої світової війни Г.Гуммерус очолював фінське інформаційне бюро у Стокгольмі, яке було неофіційним представництвом фінського руху опору за незалежність, а невдовзі після проголошення Фінляндією незалежності обійняв посаду радника посольства. Під час перебування у Стокгольмі Г.Гуммерус познайомився і подружився із співробітниками Українського інформаційного бюро, які доручили йому відвезти до Гельсінкі підготовлений головою бюро М.Залізняком меморандум про державний устрій України, на підставі якого Сенат доручив проф. Йосеппі Юліусу Міккола розробити проект акту про визнання Фінляндією України[8]. В той час Г.Гуммерус був захоплений ідеєю укладення союзу між народами, які населяли окраїни Російської імперії для спільної боротьби за незалежність.

Невдовзі після того, як Парламент Фінляндії прийняв закон про зовнішні дипломатичні представництва, 26 липня 1918 р. за поданням міністра закордонних справ Отто Стенрота Сенат Фінляндії прийняв рішення про призначення доктора філософії Г.Гуммеруса тимчасовим дипломатичним представником для особливих доручень (agent diplomatique en mission spйciale) при уряді Української Держави у Києві[9]. 30 липня О.Стенрот повідомив про це рішення уряд України[10]. 9 серпня Сенат призначив Йоста Серлакіуса на посаду тимчасового консула в Одесі, а Рудолфа Валдена — у Києві[11].

Зі свого боку, Українська Держава теж діяла в напрямку розвитку двосторонніх відносин. Ще від початку 1918 р. українські інтереси у Фінляндії представляв, щоправда неофіційно, Петро Сливенко, який тривалий час жив у Гельсінкі і працював в російській інженерно-будівельній установі у Свеаборзькій фортеці. Після лютневої революції 1917 р. він вийшов у відставку і на власний розсуд вирішив присвятити себе захисту прав та інтересів військових-українців, які служили в частинах російської армії, дислокованих на території Фінляндії, насамперед у Виборзі[12]. Першим об'єднуючим рухом українців, які знаходились тут, стала українізація однієї із рот фортечної артилерії, довкола якої намічалося об'єднання і всіх інших українців. Але цьому рухові не судилося розвинутись, оскільки восени 1917 р. рота вирушила з Виборга до одного з Українських корпусів на фронт. Після того, як 29 квітня 1918 р. місто захопили війська білих, українці знову почали об'єднуватися для від'їзду на батьківщину. За рішенням виборзького губернатора Вальффа Сухонена від 13 травня 1918 р. була створена Комісія Українського громадянства на чолі з Л.Константиновичем, головне завдання якої полягало у сприянні цій справі. Комісія зареєструвала 348 українців, і видала їм «Тимчасові посвідчення» — документи, які заміняли паспорти. 8 червня 1918 р. близько 100 українців були відправлені додому, разом з ними і члени Комісії. Тому невдовзі був обраний другий її склад під головуванням В.С.Скобельцина. Наступний ешелон, в якому виїхали 74 українці був відправлений 14 липня[13].

15 липня 1918 р. уряд Фінляндії прийняв рішення дозволити виборзькому губернатору витратити 50 тис. рублів з коштів, які були виділені раніше для переселення росіян з Фінляндії, для допомоги тим громадянам України, які хочуть повернутися на батьківщину[14].

В організації повернення українців додому брав участь і П.Сливенко, який у той час фактично виконував функції українського комісара у Гельсінкі. Невдовзі після того, як у травні 1918 р. він поїхав на батьківщину, українці, які проживали у столиці Фінляндії, обрали Український комітет на чолі Валентином Олександровичем Відстедтом. Він був флотським інженером-механіком, капітаном 2-го рангу, брав участь в російсько-японській війні на ескадреному панцернику «Победа», служив у Порт-Артурі. У 1908 р. вийшов у запас, а з липня 1914 р. відновив службу у Свеаборзі і у вересні 1917 р. був остаточно звільнений у запас[15]. Створення Українського комітету було з прихильністю сприйнято німецькою військовою владою у Фінляндії, і вона навіть запропонувала урядові Української Держави призначити В.Відстедта на посаду консула. Заручившись підтримкою німців, 26 липня 1918 р. В.Відстедт звернувся з аналогічною пропозицією до управляючого Міністерством закордонних справ Д.Дорошенка. Він, зокрема, наголошував на тому, що йому і так фактично доводиться виконувати консульські обов'язки — клопотати за українців та захищати їхні права. «До мене звертався по допомогу заарештований тут племінник Українського Гетьмана, але я, в той же час, безсилий зробити що-небудь», — писав В.Відстедт[16], не знаючи про те, що ще 28 травня 1918 р. на поса-

ду консула був призначений П.Сливенко, який, однак, виїхав з Гельсінкі до отримання цих повноважень. 4 липня його було призначено знову, але цього разу вже на посаду консульського агента[17].

15 серпня 1918 р. Д.Дорошенко підписав наказ про новозасновані консульські агенства, за яким з 4 липня Гельсінкі зараховувалися до «місцевостей, в яких засновуються косульські агенства 1-го розряду»[18].

18 вересня 1918 р., на 12-й день подорожі з Кременчука окупованими німцями територіями, П.Сливенко повернувся до Гельсінкі. За браком помешкань у місті він був змушений протягом двох днів розшукувати собі хоч якогось кутка і тому лише на третій день повідомив Міністерство закордонних справ Фінляндії про свій приїзд. 23 вересня під час зустрічі з міністром закордонних справ Отто Стенротом П.Сливенко зазначив, що він прибув до Фінляндії як консульський агент «з дорученням виконувати консульські обов'язки доки не буде призначено відповідального посла». За словами П.Сливенка, О.Стенрот «радісно вислухав перший привіт офіційного представника незалежної Держави, яка народилась, як і Фінляндія, з небезпечного хаосу, котрий являла собою колишня Росія» і висловив надію на встановлення взаємовигідних зв'язків[19].

10 вересня 1918 р. міністр закордонних справ Д.Дорошенко підписав законопроект про заснування дипломатичного представництва у Фінляндії. У «Поясненні до законопроекту» зазначалося: «Інтереси Української Держави вимагають заснування в дружніх нам державах дипломатичних представництв, особливо тоді, коли ці держави висилають своїх представників до України.

Отже, дипломатичні представники Фінляндії вже прибули до Києва, і міждержавна взаємність вимагає заснування відповідного представництва Української Держави в Фінляндії й се якнайскоршим часі...»[20].

Законопроект був ухвалений Радою Міністрів та затверджений П.Скоропадським 8 жовтня 1918 р. У відповідності до нього, дипломатичне представництво Української Держави засновувалося з 15 вересня 1918 р. і зараховувалося до посольств другого розряду[21]. (Згідно із законом від 14 червня 1918 р., яким встановлювалися штати посольств Української Держави, посольство у Фінляндії мало складатися з трьох чоловік: міністра-резидента або повіреного у справах, секретаря та драгомана або перекладача[22]). Первісним кандидатом на посаду повіреного у справах був М.Славінський, голова Союзу автономістів-федералістів, голова політичної комісії української делегації на переговорах з більшовиками, радник Міністерства закордонних справ[23]. Але невдовзі він дістав інше призначення.

8 жовтня 1918 р. Міністерство закордонних справ Української Держави надіслало до Міністерства закордонних справ Фінляндії лист, яким повідомляло про заснування українського дипломатичного представництва на чолі з тимчасово виконуючим обов'язки повіреного у справах Костянтином Володимировичем Лоським[24].

К.Лоський мав перебувати у Фінляндії до кінця 1918 р., а потім повернутися до виконання обов'язків Директора Загального Департаменту Міністерства закордонних справ[25]. Згідно із газетними повідомленнями, його мав заступити Л.Кобилянський, у той час радник Міністерства закордонних справ[26]. Те, що К.Лоський був відряджений до Фінляндії тимчасово, підтверджує і його лист, який надійшов до Міністерства закордонних справ 18 грудня. У листі К.Лоський просив сповістити, чи не бажає Міністерство продовження його перебування у Фінляндії у зв'язку з тим, що через транспортні ускладнення йому навряд чи вдасться своєчасно, тобто в середині грудня, повернутися до Києва. Разом з тим, К.Лоський повідомляв, що він продовжить працювати у Фінляндії за умови своєчасного отримання відповідних кредитів та дозволу Української партії соціалістів-федералістів, членом якої він був[27].

Призначення К. Лоського, відомого українського державного та політичного діяча, на цю посаду свідчило про значення, яке надавав гетьманський уряд питанню розвитку відносин з Фінляндією. К.Лоський походив з дворянської родини на Херсонщині. Після закінчення юридичного факультету Петербурзького університету займав адміністративні посади у Сибірі, Холмщині, Польщі. У 1917-1918 рр. він був комісаром Холмської губернії, помічником губернського комісара в Галичині, членом Центральної Ради, директором Департаменту внутрішніх справ при Генеральному секретаріаті, директором Департаменту загальних справ Міністерства закордонних справ і з 16 липня 1918 р. тимчасово виконував ще й обов'язки директора Департаменту чужоземних зносин[28].

Обов'язки секретаря українського посольства спершу були покладені на колишнього секретаря Д.Донцова Миколу Галущинського, якого з 14 лютого 1919 р. замінив П.Сливенко. Перекладачами працювали фіни Габріель Куркі, потім Веліо Мансікка[29].

15 жовтня 1918 р. К.Лоський прибув до Гельсінкі, де його зустріли консульський агент П.Сливенко та відряджений Міністерством закордонних справ Української Держави секретар міністерства Георг фон Гріппенберг. Українське посольство розмістилось у готелі «Фенніа»[30]. 28 жовтня К.Лоський звернувся з листом до міністра закордонних справ Української Держави, якого просив виділити на купівлю помешкання для посольства 75 тис. карбованців в німецькій валюті[31].

20 жовтня про приїзд українського посольства сповістила столична газета «Helsingin Sanomat», а наступного дня в ній же було опубліковане інтерв'ю з К.Лоським, у якому він розповів про політичну ситуацію в Україні та про те, якими він бачить перспективи подальшого розвитку українсько-фінляндських стосунків. Цього ж дня К.Лоський вручив свою вірчу грамоту О.Стенроту[32].

22 жовтня К.Лоський був прийнятий регентом Фінляндії П.Свінхувудом та Головою Ради Міністрів П.Паасіківі. За повідомленням К.Лоського, фінська сторона виказала велику зацікавленість подальшим розвитком відносин з Україною, головним чином, найскорішим налагодженням торгових відносин. К.Лоський був поінформований, що Фінляндія має для продажу великі запаси паперу, а також сільськогосподарські машини власного виробництва, а взамін хоче отримати в першу чергу хліб та цукор[33].

Коло зовнішньополітичних завдань, які розв'язували українські дипломати у Фінляндії не було широким. Взагалі ж перед українською дипломатією в ті часи стояли дещо інші завдання, ніж перед дипломатами вже давно існуючих

країн. Їм необхідно було, в першу чергу, проводити інформаційну роботу, щоб світ дізнався про саме існування Української Держави. Отже, одне з головних завдань українських дипломатів у Гельсінкі полягало в інформуванні громадськості Фінляндії про події в Україні та привертанні уваги до справи розбудови її державності. З цією метою К.Лоський часто виступав на сторінках фінської преси, написав брошуру «Украинский вопрос, Россия и Антанта», яку видав у Гельсінкі у 1918 р. під псевдонімом К.Вишевич. Наступного року там же вийшов з друку збірник його фельєтонів «Од великого до смішного».

Великою перешкодою для діяльності українського дипломатичного представництва був брак регулярного зв'язку з Міністерством закордонних справ та урядом. З грудня 1918 р. К.Лоський звернувся до української дипломатичної місії у Стокгольмі з проханням повідомити його про події в Україні, бо на той час до нього не прибуло жодного кур'єра з офіційними повідомленнями[34]. Найкоротший шлях до Києва пролягав через територію Росії, яка не давала дозволу на проїзд українських кур'єрів.

Важливим питанням двосторонніх відносин було налагодження торгівлі. У Фінляндії у той час була гостра нестача продовольства. Україна ж була дуже зацікавлена у придбанні фінського паперу.

Згідно із досягнутою 20 вересня угодою «Товариство фінських паперових заводів» мало продати Україні до кінця 1918 р. від 600 тис. до 1 млн. пудів паперу, а Україна мала поставити до Фінляндії цукровий пісок по 100 крб. за пуд у розрахунку: пуд цукру за кожні чотири пуди паперу. За результатами переговорів міністр торгівлі С.Гутник та уповноважений урядом Фінляндії посол Г.Гуммерус підписали договірний протокол[35].

Натхненні першим успіхом, сторони розпочали підготовку до укладення загального торгового договору. Але невдовзі з'ясувалося, що і виконання цукрово-паперової угоди опинилося під загрозою. Справа у тому, що коли на початку жовтня Г.Гуммерус поїхав до Берліна для остаточного уладнання проблем фінсько-української торгівлі, у «Zentral Einkaufsgesellschaft» («Центральне закупівельне товариство») йому повідомили, що цією угодою Фінляндія виявила «недружню діяльність» стосовно Німеччини, а перевезення паперу та цукру через окуповані території буде можливим лише за умови поставок Фінляндією до Німеччини вершкового масла. Сенат Фінляндії не міг погодитись з цим, і вирішення справи загальмувалось.

Проте сторони не покладали зусиль для налагодження торгових відносин. «...Заключення торгового договору між обома державами — це перше і головне завдання, яке фінляндський уряд старається перевести», — доповідав К.Лоський міністру закордонних справ 27 жовтня 1918 р., відзначаючи, що «економічні відносини Фінляндії, а особливо її можливість висилати на Україну деякі товари, як папір, сірники, а також рільничі знаряддя, особливо лопати, сокири, пилки, роблять справу торговельного договору не менш важливою і для України. Особливо, коли візьметься під увагу цю обставину, що Україна є в можливості одержувати ті товари із інших країв, а Фінляндія щодо таких предметів, як хліб і цукор, може звертатися лише до України, як першого джерела, позиція України є багато краща, що можна використовувати при заключенні договору в тій спосіб, що цей договір буде надзвичайно корисний для України щодо балансу торговельного, а це вплине безперечно на поліпшення її фінансового становища. Для цього однак належало би докладнійше ознайомитись з умонами фінського ринку. В тій цілі конечним є негайне призначення для Фінляндії торговельного аташе...»[36].

Аналогічної точки зору дотримувався у цей час і повірений у справах Фінляндії при уряді Української Держави Г.Гуммерус. У своєму рапорті від 8 листопада він наголошував на доцільності продовження роботи по розвитку торгових відносин з Україною[37]. Але,на початку грудня він змінив свою точку зору і запропонував своєму уряду припинити на деякий час торгові переговори з Україною у зв'язку з нестабільністю політичної ситуації. «Невідомо, чи залишиться сучасний уряд при владі і надалі, і чи зможе Україна у найближчому майбутньому взагалі зберегти свою державність», — писав він[38]. Проте 14 грудня Сенат Фінляндії вирішив обрати і уповноважити у якості представника Фінляндії полковника Рудолфа Валдена з Центрального бюро паперової промисловості Фінляндії, а також директора Карла Хелстена з Центрального цукрового комітету і дозволити Комітету зовнішніх відносин призначити свого представника а також міністра продовольства до складу комісії по підготовці та підписанню торгового договору з Україною[39], а уряд дав дозвіл на вивіз до України 83603 кілограмів (400 рулонів) паперу[40].

У цей час також планувався продаж Україною 6 тис. пудів тютюну-махорки в обмін на 3 тис. пудів фінської бертолетової солі. Крім того, Торговий відділ Протофісу отримав від фінської сторони пропозиції на продаж Україні шпалер, сухої целюлози, сірників, сокир, пилок, кос, сох, машинних жниварок, сінокосних машин, кінних граблів, гасових двигунів, Взамін Фінляндія хотіла отримати зерно, борошно, цукор, патоку, карамель, кормові жмихи, сухий жом, хміль, кавові сурогати, мідь[41].

Реалізувати плани щодо торгівлі сторонам, на жаль, не вдалося, оскільки, коли на початку січня німецька влада дала на це дозвіл, перевезення товарів стало вже неможливим. В цей час, за умовами перемир'я, німецькі війська почали залишати окуповані території. В результаті перша партія відправленого в Україну паперу (1750 т вартістю близько 4,5 млн фінських марок) залишилась у Ризі, де була пограбована більшовиками. З України до Фінляндії вдалося поставити лише декілька вагонів солоду[42] .

На жаль, перебування членів посольства Фінляндії у Києві не було довгим. 28 січня 1919 р. через наступ більшовицької армії вони були змушені виїхати до Вінниці, де виконуючий обов'язки секретаря посольства Г.Йогансон залишився за повіреного у справах Фінляндії, а Г.Гуммерус з родиною вирушив до Гельсінкі і більше в Україну не повернувся.

Г.Гуммерус залишив по собі в Україні добру пам'ять. Як згадував міністр закордонних справ Української Держави Д.Дорошенко, з яким у Г.Гуммеруса склалися добрі стосунки: «...д-р Гуммерус з щирою приязню ставився до українців і Української Держави, живо інтересуючись успіхами нашого культурно-національного життя, шкільництва, письменства, мистецтва»[43], а в Енциклопедії Українознавства він охарактеризований як «активний прихильник України й оборонець її прав на самостійність»[44].

Українське ж дипломатичне представництво у Гельсінкі проіснувало ще два роки. До 1 серпня 1919 р. ним керував К.Лоський, який з 17 січня цього ж року за наказом Директорії обійняв ще й посаду Голови місії у Скандінавії, а з 1-го серпня — Микола Залізняк, який 1-го жовтня прибув до Гельсінкі і через два дні вручив свою вірчу грамоту міністру закордонних справ Р.Холсті[45]. 25-го серпня 1920 р. М.Залізняк виїхав з Гельсінкі до Відня під приводом необхідності налагодження фінансових справ посольства, залишивши завідувати всіма його справами секретаря П.Сливенка[46]. Після цього робота українського представництва фактично припинилась. П.Сливенко не отримував необхідних коштів на його утримання і на початку травня 1921 р. був змушений звільнити приміщення канцелярії і невдовзі виїхати до Берліну. На цьому обірвались дипломатичні відносини між Україною та Фінляндією.

Українська Держава гетьмана П.Скоропадського проіснувала лише сім з половиною місяців. Гетьманському уряду доводилося працювати у занадто складних умовах німецько-австрійської окупації, але він все ж таки намагався проводити активну зовнішню політику і йому вдалося чимало зробити для налагодження відносин з іншими країнами, серед яких була і дружня Фінляндія.

---

[1] Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє—минуле (1914 — 1920). — Мюнхен, 1969. — С.266.
[2] Дорошенко Д. Історія України 1917 — 1923 рр. — Т.2. — Ужгород, 1930, — С.144.
[3] Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві. — К.,1997.
[4] Kansalisarkisto, Senaati, Talousosaston Puytdkirjat, 1918, I, 169 — 170.
[5] Последния новости. — 1918. — 30 липня.
[6] Kansallisarkisto. Herman Gummeruksen Yksityiskokoelma. Kansio 57.
[7] Там само.
[8] ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.35, арк.59.
[9] Kansalisarkisto, Senaatti, Talousosaston Puytdkirjat, 1918, VII, 739.
[10] ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.140, арк.2.
[11] Kansalisarkisto, Senaatti, Talousosaston Puytdkirjat, 1918, VIII — IX, 135.
[12] У 1917 р. у Виборзі знаходився штаб 42-го армійського корпусу, гарнізон Виборзької фортеці і, поблизу, 172-й запасний полк (Вільмастрандський гарнизон).
[13] ЦДАВО України, ф.3512, оп.2, спр.12, арк.52-54.
[14] Valtionarkisto, Senaati, Talousosaston Puytdkirjat, 1918, VII, 488-489.
[15] ЦДАВО України, ф.3512, оп.2, спр.12, арк.45.
[16] ЦДАВО України, ф.3766, оп.1. спр.140, арк.15-15 зв.
[17] Kansallisarkisto. Herman Gummeruksen Yksityiskokoelma. Kansio 56.
[18] Державний Вістник. — 1918. — 13 жовтня.
[19] ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.140, арк.20-20 зв.
[20] ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.140, арк.7.
[21] Державний Вістник. — 1918. — 19 жовтня.
[22] Державний Вістник. — 1918. — 26 червня.
[23] Kansallisarkisto. Herman Gummeruksen Yksityiskokoelma. Kansio 56.
[24] Начальники дипломатичних представництв Української Держави поділялися на послів (амбасадорів), посланників (міністрів-уповноважених), міністрів-резидентів та повірених у справах.
[25] ЦДАВО України, ф.3696, оп.2, спр.233, арк.1.
[26] Нова Рада. — 1918 р. — 11 жовтня.
[27] ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.35, арк.1.
[28] Державний Вістник. — 1918. — 24 жовтня.
[29] ЦДАВО України, ф.3696, оп.2, спр.233, арк.1.
[30] ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.140, арк.26.
[31] ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.35, арк.2.
[32] ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.140, арк.26.
[33] ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.35, арк.41.
[34] ЦДАВО України, ф.3512, оп.2, спр.7, арк.13.
[35] Гуммерус Г. Вказ.праця. — С.84-85.
[36] ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.35, арк.42.
[37] Kansallisarkisto. Herman Gummeruksen Yksityiskokoelma. Kansio 56.
[38] Там само.
[39] Valtionarkisto, Senaati, Talousosaston Puytdkirjat, 1918, XI, 525.
[40] ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.35, арк.45.
[41] Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. — 1918. — 2 декабря.
[42] Гуммерус Г. Вказ. праця. — С.86.
[43] Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє — минуле (1914 — 1920). — Мюнхен, 1969. — С.279.
[44] Енциклопедія Українознавства. — Львів, 1993. — Т.2. — С.483.
[45] ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.35, арк.59.
[46] ЦДАВО України, ф.3696, оп.2., спр.339, арк.11.

Сергій Борисенко

Українсько-російські відносини у квітні-грудні 1918 р.

Торкаючись проблематики українсько-російських стосунків взагалі, слід зазначити, що протягом всього історичного розвитку вони були складними, неоднозначними і не мали єдиного підходу в оцінці істориків. Період 1918 р. у відносинах обох сторін став особливо яскраво вираженим, сконцентрувавши у собі всі наболілі і справді складні проблеми в уявний часовий згусток.

Постання внаслідок революційних подій на руїнах царської імперії двох головних політичних суб'єктів у вигляді Радянської Росії і України як самостійної держави можна вважати закономірним і, певною мірою, унікальним явищем. Проте спільний революційний порив обох народів призвів до утворення відмінних за соціально-економічним і політичним устроєм державних утворень. Саме цей факт зміг би дати відповідь на видимі і приховані причини в українсько-російських складних відносинах.

Обставини часу змусили обидві сторони, не зважаючи на зовсім різні пріоритети і цілі в зовнішній і внутрішній політиці, все ж розпочати з метою встановлення певного статусу відносин. Мілітарна підтримка України з боку союзників у її війні з Росією відіграла у цьому вирішальну роль. Особливо, з приходом до влади в Україні гетьмана Павла Скоропадського і зміною соціально-економічного напрямку розвитку, а також зі зміцненням державотворчих процесів в Україні остаточно прискорилося вирішення врегулювання відносин з Росією. Так, з травня 1918 р. за попередньою згодою обох сторін у Києві розпочала свою роботу Українсько-Російська мирна конференція. Очолювали роботу конференції відомі діячі: Сергій Шелухін, Ігор Кістяківський — з українського боку, та Християн Раковський і Дмитро Мануїльський — з російського боку.

© С. Борисенко

Переговори велися в напруженій і складній психологічній атмосфері, натикаючись на ряд складних і важко вирішуваних проблем. Хід роботи конференції показав, що формальне бажання сторін врегулювати відносини досить часто нівелювалося прихованими безкомпромісними позиціями з ряду питань, що й виявилося в ході подальших стосунків між обома сторонами. Нарешті робота Українсько-Російської мирної конференції завершилася підписанням прелімінарного договору від 12 червня 1918 р.

За згодою обох сторін бойові операції припиняються по всьому фронті і на весь час ведення мирових переговорів.... Там, де бойові операції не припинено, негайне їх припинення встановлюється місцевим командуванням шляхом відповідного порозуміння[1].

Вищенаведений фрагмент договору, як видно, має початковий і незавершений характер, де основну роль у його підписанні відіграли скоріше вимушені обставини, а не добра воля обох сторін. Реальний стан відносин і після підписання договору залишився тяжким. Існувало безліч проблем в міждержавних взаєминах: економічних, етнічних, соціальних і багатьох інших. Для їх вирішення наказом по Міністерству закордонних справ від 15 липня 1918 р. на території бувшої Російської імперії засновано два генеральних консульства в Москві і Петрограді. Консульські агентства першого розряду в Мінську, П'ятигорську, Самарі, Новочеркаську, Омську, Ташкенті, Саратові, Пензі, Хабаровську, Владивостоці[2]... Однак, реально з них запрацювали лише чотири: в Москві, Петербурзі Пензі та Саратові. Інші ж консульства або не визнавалися, або створювалися проблеми в їх відкритті з боку влади. Існували також труднощі у створенні ряду Російських консульств в Україні, зокрема в Харкові, Херсоні, Миколаєві. Діючі консульські установи обох держав проіснували до початку грудня 1918 р., але все ж встигли відіграти корисну роль для громадян обох країн.

Однією з болючих проблем у стосунках між Україною і Росією виявилось питання переселення громадян з обох сторін, або, точніше, біженців. Питання це також обговорювалося обома делегаціями під час роботи конференції.

Уряди Української Держави та Російської Соціалістичної Федеративної Республіки взяли на себе обов'язки на підставі взаємності не робити перепон, давати волю і можливість громадянам однієї й іншої держав по можливості без пересадок переїхати у свою вітчизну: росіянам — в Росію, українським громадянам — в Україну з їхнім майном, за винятком краму, з процентними паперами, коштовними речами[3].

Національно-державне відродження України викликало закономірне бажання десятків тисяч етнічних українців, котрі проживали на той час майже в усіх куточках Російської імперії, повернутися додому — в Україну. Особливо ж загострили і прискорили проблему повернення етнічних українців на Батьківщину шовіністичні утиски російських імперських кіл та жорстокі репресії з боку радянської влади.

Так, з розпорядження Міністерства Закордонних справ до Генерального Консула в Москві дізнаємося про негайне зібрання усіх необхідних і докладних відомостей про арешти та смертельні кари українських громадян і пересилку їх негайно до Міністерства. А нотою від 18 вересня, переданою в Києві п. Раковському від імені Українського Уряду, поставлені Російському уряду такі вимоги:

Повідомляти українських Консулів про арешти українських громадян, допустити юрисконсультів до огляду всієї справи про арешт, слідство і оборону громадян перед судом, не карати смертю без суду[4].

Були також проблеми у ставленні до російських дипломатичних і консульських представників з боку гетьманської влади. З листа Генерального Консула РСФСР в Києві до Міністра закордонних справ Української Держави дізнаємося про арешт члена Мирної Делегації і Російського Генерального консульства та обшук в Російській Місії Червоного Хреста[5].

А в телеграмі Генерального Консула в Москві Кравцова наводиться факт насильства і образи над особою Раковського членами варти в Ніжині, Бахмачі, Харкові, що засвідчив очевидець цього Казанський Консул Бачило.

Розвідувальна діяльність з обох сторін, підозрілість, таємні переговори з позавладними структурами, наприклад, Мануїльського з Винниченком в Києві, і не могли дати інших наслідків, окрім того, що призвести до краху будь-яких позитивних намірів з обох сторін. Та все ж, заради справедливості, варто визнати те, що з боку Радянської влади були застосовані ні з чим не зрівняні до цивільного Українського населення на території РСФСР репресії. Велика кількість архівних документів доводить вищенаведене. Ще один приклад. У листі до народного комісара Іноземних Справ РСФСР від Генерального Консула в Москві про становище українців в Пензі від 5 вересня 1918 р., зокрема, говориться про те, що багатьох українців переселяють з їхніх квартир на край міста в бараки, майно їх віднімають. В довершення всього декілька десятків українців, бувших офіцерів, з заяви Віце-консула в Пензі арештовано, а шестеро з них було навіть розстріляно[6].

Подібних свідчень в архівних документах зібрано величезну кількість, вони говорять про досить серйозну і хвору проблемність українсько-російських відносин.

Поділ території, обмін громадянами, економічні негаразди викликали величезні проблеми і труднощі і в без того складних політичних і ідеологічних стосунках.

Так, з витягу з Протоколу Комісії товарообміну між обома державами дізнаємося про виявлення можливості негайним способом взаємного обміну визначеною кількістю товарів, які в даний момент для сторін мають важливе значення, як, наприклад, вугілля, хліб, метал, нафта та ін.[7]

Поділ майна імперії і її значних ресурсів виявився одним з найболючіших факторів українсько-російських стосунків. Це і проблеми з розподілом залізничних вагонів, і торгових суден на Чорному морі та багатьох інших... Особливо у важкому становищі перебували землевласники і торговопромисловці на теренах Радянської Росії.

Так, 25 серпня 1918 р. в приміщенні Генерального Консула Української Держави в Москві радником Міністерства Закордонних справ князем Гагаріним в присутності Генерального Консула А.К.Кравцова була прийнята депутація ініціативної групи українських торгово-промисловців[8]. На цій зустрічі обговорювалися питання про повернення значних коштів приватних осіб в Україну. Взагалі можна сказати, що в Україні шукали притулку старі суспільні верстви бувшої царської Росії, котрих Радянська влада поставила поза законом. Гетьманський уряд посилав в Москву і

Петроград так звані «державні поїзди», котрі були чи не єдиним рятунком для етнічних українців та інших суспільних верств, котрі рятувалися від більшовицького терору. За словами самого гетьмана Павла Скоропадського, ці «державні поїзди» давали можливість добувати собі із Совдепії тих людей, котрі дійсно були необхідні для гетьманського урядового апарату. Вчені, спеціалісти з різних питань, художники, великі фабриканти, банківські діячі приїхали таким чином на Україну[9].

Підводячи підсумок вищесказаного, хотілося б визнати справді велике і корисне значення діяльності українських консульських служб в Росії. Парадоксальними якоюсь мірою будуть слова зі спогадів гетьмана Павла Скоропадського про те, що з більшовиками у нас ніякої політики не було[10]. І справді, окрім діяльності консульських служб та декількох рейсів «державних поїздів», якихось значних домовленостей та взаємного порозуміння між Україною і Росією так і не відбулося. Подальший хід подій показав неможливість мирного порозуміння між обома сторонами, як не прикро, лише військова сила могла бути на той час вагомим фактором у відстоюванні своїх прав і устремлінь. Історична оцінка порушеної теми знайде своє відображення в об'єктивному і комплексному дослідженні неупереджених істориків і політологів, котрі зуміють використати історичний досвід минулого для розуміння міжнаціональних проблем та їхнього прогнозування на майбутнє.

---

[1] ЦДАВО України, ф.1236, оп.1, спр.1, арк.1.
[2] Там само, ф.2187, оп.1, спр.6, арк.2.
[3] Там само, ф.1236, оп.1, спр.1, арк.1.
[4] Там само, спр.16, арк.89.
[5] Там само, спр.5, арк.2.
[6] Там само, спр.16, арк.19.
[7] Там само, арк.85.
[8] Там само, арк.40.
[9] Павло Скоропадський. Спогади, кінець1917-грудень 1918. — К.-Філадельфія, 1995.— С.241.
[10] Там само, с.242.

Сергій Михальченко

М.В.Довнар-Запольський у Києві в 1918 р.: взаємини Білоруської Народної Республіки і Української Держави

Митрофан Викторович Довнар-Запольский (1867-1934), известный отечественный историк и педагог, в 1918 г. являлся профессором киевского университета Св. Владимира. Белорус по национальности, он еще в 80-е гг. XIX в., будучи студентом, опубликовал несколько научных и публицистических белоруссоведческих работ, однако в условиях запрета на белорусский язык и культуру был вынужден переключиться на иную тематику. Возврат его к изучению белорусской истории произошел уже только после 1917 г.

Советская власть, провозглашенная в Белоруссии в ноябре 1917 г., не привела к образованию национальной республики. Этим воспользовались деятели мелкобуржуазной Белорусской Рады, образовавшейся еще в июле, которые в декабре 1917 г. провели т.н. «всебелорусский съезд». Съезд принял резолюцию «об утверждении в пределах белорусской земли республиканского строя, о неделимости Белоруссии и о закреплении за ее гражданами основных прав, завоеванных революцией»[1]. Но Рада не поддерживалась большевиками, которые обладали реальной полнотой власти на неоккупированной немцами части Белоруссии. Поэтому конституирование нового государства — провозглашение Белорусской Народной Республики (БНР) — произошло только после занятия Минска германскими войсками 19 марта 1918 г. А вслед за подписанием Брестского мирного договора, БНР 25 марта объявила о своей независимости от России.

Свое отношение к провозглашению БНР Довнар-Запольский выразил в опубликованной 8 апреля статье «Жребий брошен». «Мы не спешили отложиться от нашей восточной сестры, — подчеркивал он, — но петербургские правители ограбили нашу бедную страну, не дали в ней сложиться правлению на федеративных или автономных началах и бросили нашу родину на произвол судьбы». Следует подчеркнуть, что, будучи сторонником федералистической концепции Н. И. Костомарова, Довнар-Запольский не настаивал на полной самостоятельности Белоруссии, допуская ее существование как части некой федерации. Он замечал: «Другой вопрос, устроим ли мы свою жизнь вполне самостоятельно, или же войдем как часть в состав какой либо федеративной комбинации. Важно то, что теперь мы будем выбирать ту или другую комбинацию в соответствии с нашими интересами»[2]. Вскоре Довнар-Запольский становится председателем Белорусской торговой палаты, открывшейся в Киеве для расширения экономических связей между БНР и Украиной. Весной — летом он активно сотрудничал в выходивших в Киеве газетах «Белорусское Слово» и «Белорусское Эхо». Кроме того, он выполнял ряд поручений белорусского правительства. 28 марта секретариат БНР поручает Довнар-Запольскому организацию Белорусского университета в Минске. Представленный им проект вуза должен был включать наряду с традиционными историко-филологическим, физико-математическим и юридическим также коммерческо-экономический и теологический факультеты[3]. Довнар-Запольский начал подбирать кадры для университета, но открыт он был только через три года.

26 мая Довнар-Запольский опубликовал в киевской прессе свой проект конституции республиканской Белоруссии, в котором призывал к использованию исконной терминологии. «Слова «республика» в нашем языке нет, надо назвать «речь посполитая», — отмечал ученый. — Парламент должен иметь название «Вального Сейма»[4].

© С. Михальченко

В мае-октябре 1918 г. Довнар-Запольский — член дипломатической миссии БНР в Киеве. Миссия возглавлялась известным политиком и публицистом А.Цвикевичем. Члены миссии провели переговоры с правительством гетмана П.Скоропадского; наряду с этим, они ставили целью установить через посланника РСФСР в Украине Х.Г.Раковского дипломатические отношения с Россией и заключить с ней договор о границах. 29 мая Раковскому была передана нота с предложением заключить договор о границах. В итоге БНР была признана фактически лишь Украиной и Доном (при этом, ее консульства кроме Киева и Ростова были также в Ставрополе, Вильнюсе и Москве). Однако отношения с Украиной были далеко не безоблачны, в Киеве вполне отдавали себе отчет в том, что «Белорусская Рада не имеет под собой реальной почвы» и что у нее нет «никакой физической силы»[4]. Германские власти также не спешили признавать БНР. В этих условиях Довнар-Запольский составил по поручению правительства БНР «мемуар» «Асновы дзяржаўнасьці Беларусі» («Основы государственности Белоруссии»), в котором, продолжая развивать идеи статьи «Жребий брошен», обосновывал необходимость независимого существования Белоруссии. Текст брошюры был перевезен А.Цвикевичем в Минск в ноябре 1918 г., а в 1919-1920 гг. она вышла несколькими изданиями в Гродно, Вильнюсе и Париже на пяти европейских языках. Использовалась брошюра в практике работы белорусских дипломатических миссий за рубежом, ее пытались представить (правда, безуспешно) и на Версальскую мирную конференцию[5].

В Минске ждали и самого Довнар-Запольского, однако, в связи с изменением обстановки на фронте в ноябре-декабре 1918 г., он остался в Киеве. Тогда же под натиском наступавших большевиков правительство БНР покинуло столицу Белоруссии.

[1] Цит. по: Пичета В.И. Новейшая история Белоруссии в зарубежной историко-политической литературе // Вестник Наркомпроса ССРБ. — 1921. — №1. — С.29.

[2] Довнар-Запольский М.В. Жребий брошен ! // Цвикевич А. Краткий очерк возникновения Белорусской Народной республики. — Киев, 1918. — С.2-3.

[3] Архив Российской Академии наук, ф.1548, оп.1, д.22, л.28.

[4] Цит. по: Вольфсон С. Я. Ідэолёгія і мэтодолёгія нацдэмократызму. Менск, 1931. — Ч.1. — Т.1. — С.22.

[5] См.: Турук Ф. Белорусское движение. Минск, 1994. — С.45, 118-119.

[6] Канчер Е.С. Белорусский вопрос. Пг., 1919. — С.85.

[7] См. подробнее: Михальченко С. И. «Асновы дзяржаўнасьці Беларусі» М.В.Довнар-Запольского: история создания и историографические корни // Наш Радавод: Материалы междунар.конф. Гродно: 1991. — Кн.3. — Ч.1; Его же. М.В.Довнар-Запольский как теоретик и практик международных отношений // Питання історії міжнародних відносин. Одеса, 1996. — С.138-140.

Володимир Сергійчук

Кримська політика гетьмана Павла Скоропадського

Процеси відродження української державності, що розпочалися навесні 1917 р., не могли, звичайно, залишити осторонь Кримську проблему. Однак Центральна Рада, проголошуючи Третім Універсалом Українську Народну Республіку, як відомо, не включила Крим до її складу з огляду на прагнення кримсько-татарської людності відродити свою державність.

Щоправда, українізація Чорноморського Флоту — з одного боку, з другого — придушення російськими більшовиками кримсько-татарської автономії на початку 1918 р. витворили нову політичну ситуацію навколо Криму, в результаті чого Центральна Рада змінила свою політику щодо Криму.

Так, 14 лютого 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів УНР було визначено за можливе погодитися на укладання миру з Радянською Росією за умови, що «Крим остається під впливом України» і «весь флот (також і торговельний) на Чорному морі належить тільки Україні» (ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.5, арк.25 зв.).

І це, очевидно, вплинуло також на настрої кримсько-татарського населення, яке спочатку насторожено ставилося до Української Держави. Однак після того, як більшовики показали себе в Криму на початку 1918 р., воно змінило своє ставлення до можливого входження півострова до складу України.

В квітні 1918 р., коли українське військо разом з німцями було під Катеринославом, туди приїхала делегація від кримських татар. Вони заявили «про готовність прилучитися до української держави, коли запевниться їм національно-культурні права».

Назустріч українському війську до Сімферополя приїхали делегації від багатьох міст Криму, які заявили, «що нетерпляче чекають українців, бо їм обридла більшовицька вакханалія». Делегація Севастополя в складі 64 осіб підтвердила: Севастополь здається без бою, коли його братимуть українські війська». А представники Керчі розповіли, що в них «приховані від більшовиків великі запаси хліба, тютюну і риби та інших товарів, і все це з охотою відправлять в Україну, якщо українці займуть це місто» (Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. — Тернопіль, 1996. — С.95).

У ті дні українські політики ось так обґрунтовують необхідність приєднання кримського півострова до України: «Кількість людности і простір татарської національної території є того рода, що кримсько-татарська нація не може бути здібною до утворення самостійної державної організації і мусить опертись о якусь сильнішу державу, забезпечивши собі всю ширину національних прав і повноту національного розвою.

© В. Сергійчук

Такою державою може бути тільки Українська, з якою Кримський півострів зв'язаний як найтісніше територіяльно і географічно. Кримські татари, яким Україна не може заперечити прав на національне самовизначення, можуть бути спокійні, що Українська держава зробить з кримської національної території державний організм, зв'язаний з Україною в тісну федерацію.

До такої федерації мається, опріч політичних, також чисто економічні передумови. Україна — країна хлібна із великими промисловими можливостями в майбутності, — кримський південь — це Рів'єра, климатичні станції, виноградні і фруктові сади, які одначе без українських виробів промислу обійтися не зможуть. Державний симбіоз кримських татар і українців подиктований самою природою, і ми думаємо, що ці резони, як найбільш переконуючі, візьмуть під увагу татарські політики і дійдуть для добра рідної країни — до вигідного для українців і себе порозуміння» (Відродження. — 1918.— 23 квітня).

Звичайно, це не входило в плани більшовицької Москви.

І на початку квітня 1918 р. керівник кримських більшовиків О.Слуцький послав телеграму в РНК РРСФР з проханням підтвердити, що «Крим до України не відходить». У відповідь на це Сталін телеграфував, що чутки про відхід Криму до України не мають підстав, що «за документом німецького уряду, який є в нас, ні німці, ні Київ на Крим не претендують, беруть тільки материкову частину Таврійської губернії» (Цит. за: Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — Симферополь, 1997. — С.97).

Ще в лютому 1918-го, коли владу в Криму, і, зокрема, в Севастополі, на короткий час захопили більшовики, вони і слухати не хотіли про те, що Україні має належати якась частка Чорноморського флоту. Відомий діяч радянського Морського відомства Федір Раскольников передав з Москви членам Центрофлоту Чорного моря таку директиву Ради Народних Комісарів Радянської Росії: «Черноморский флот составляет достояние всей Федеративной Российской Республики, за исключением Украины, которая составляет самостоятельное государство, и ни один корабль Черноморского флота не может ходить под украинским флагом» (Російський державний архів військово-морського флоту в Петербурзі, ф.183, оп.1, спр.89, арк.194).

Але командуючий Чорноморським флотом адмірал Саблін, незважаючи на «реверанс» більшовицького уряду, який призначив його Начальником Морських Сил Чорного моря з надзвичайними повноваженнями, вирішив спочатку з'ясувати ставлення моряків-чорноморців до українізації. Одержавши позитивну відповідь, він надіслав 29 квітня 1918 р. до Києва телеграму, у якій заявив про перехід Чорноморського флоту під юрисдикцію Української Народної Республіки. Того ж дня, о шістнадцятій годині, за сигналом з Флагманського корабля «Георгій Побєдоносець» на Чорноморському флоті були підняті синьо-жовті українські прапори.

Ось чому, враховуючи і українізацію Чорноморського флоту, і бажання кримських татар і взагалі Кримського населення, а також лояльність до цього турецьких властей, про що засвідчував посол УНР із Стамбулу, гетьман Скоропадський, що саме прийшов до влади, ставить питання про включення півострова до складу України. Зокрема, на засіданні Ради Міністрів 7 травня 1918 р., де розглядалося питання про державний кордон, особливо зверталася увага на необхідність приєднання Криму. Заслухавши при цьому текст заяви гетьмана Павла Скоропадського про його переговори з німецьким послом і про його намір послати останньому лист від свого імені, в якому підтверджувалась би необхідність приєднання Криму до України, було схвалено таку акцію (ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.6, арк.6 зв.). До речі, тоді ж було ухвалено рішення доручити окремим міністрам розробити документи, які могли б послужити підтвердженням економічної необхідності приєднання Криму до України (ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.8, арк.2).

У листі до німецького посла Мумма уряд Української Держави, зокрема, зазначав:

«При зложившихся відносинах, коли види, що були в 1917 році в місяци падолисті на устрій Всеросійської Федеративної Республіки, куди повинна була ввійти і майбутня Кримська Республіка, цілковито розпалися і тепер Правительство Української Держави примушено в найбільш рішучий спосіб обстоювати на захованню в складі Української Держави цілого Кримського півострова, не кажучи вже про північну частину Таврійської губ. До сего примушують зовсім очевидні і ясні міркування про стратегічну і економічну конечність. При тім ся точка погляду вповні правомірна.

Правительство Української держави на підтвердження власне представленого має честь пояснити, що воно зовсім не посягає на які-небудь святі національні права населення на Кримськім півострові, бо цілком сумніву не підлягаючі статистичні дані вказують, що в 1897 р. при всенародній переписи населення Російської імперії, в 5-ти повітах Таврийської губ. на Кримськім півострові з числа всього населення в 556592 душ, осіб, що вказали на татарську і турецьку мову як на свою рідну, було 186081. З сеї цифри належить відрахувати 5609 караїмів і 3312 євреїв. Татарське населення, отже, включивши сюди теж маленьку горстку турецького населення, яке претендує на утворення незалежної Кримської, а іменно Татарської Республіки, складає всього тільки 32% всього населення на Кримськім півострові. Рівнож по одиноким повітам се процентове відношення ніде не доходить до цифри над 33%. Т.ч. решта населення, яке Українська Держава обов'язана по всій справедливости і природним правам переняти після розпаду Росийської Імперії під свою власть і охорону повинна би при умові признання Музулманської Кримської Республіки підчинитися цілком явній меншости Музулманського світа на Кримськім півострові, що европейською дипломатією все уважалося зовсім недопустимим.

На таке невідповідне розв'язання стільки серйозного національного питання Правительство Української держави в ніякім випадку згодитися не вправі, не рискуючи нарушити найелементарніші засади справедливости і не відступаючи від принципів міжнародного права. Воно також відвічальности перед масами нетатарського населення, яке становить 2/3 всего населення, на себе взяти не може...

На підставі всього представленого, Правительство Української Держави має честь просити Вашу екселенцію, Пане Посол, зробити Вашому Правительству відповідне представлення, щоб військовій команді Німецької армії в Тав-

рийській губ. були дані належні вказівки, щоб назначувані Українські урядові власти в Таврійській губ., не виключаючи Кримського півострова, не встрічали перепон при виповнюванні вложених на них служебних поручень, позаяк Правительство Української Держави, при пояснених власне условіях, не може відмовитися від своїх прав на всю Таврійську губ., включаючи значить і Крим, що повинні увійти в загальний склад Української Держави.

Правительство Української Держави уважає за можливе увідомити Вас о своїм намірі, що оно має ввиду відносно другої організації власти на кримським півострові, йти широко назустріч побажанням населення сеї території, *направленим до отримання політичної автономії, в якій цілком і розроблюється потрібний проект*» (ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.132, арк.12-15).

З цього приводу в Міністерстві закордонних справ Української Держави було скликано спеціальну нараду, на якій кримську проблему обговорювали відомі професори — Богаєвський, Б.Кістяківський, Ейхільман, міністр Василенко, колишній генеральний секретар справ міжнародних Шульгин, отаман Сливінський, а також урядовці міністерства Галіп, Суровцева, Суховерський, Ткаченко та Оренчук.

Обговоривши повідомлення з місць (до речі, тоді було одержано повідомлення від українського урядовця Якима Христича про висловлювання німецького генерала Коша щодо створення на півострові для себе «другої Ніцци» (ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.132, арк.16), нарада висловилася за приєднання Криму до України. Зокрема, професор Богаєвський сказав з цього приводу: «Питання Криму для України має значення її дальшого самостійного політично-економічного істнування. Крим дає домінацію над північним Чорним морем, охорону чи небезпеку українським портам. *Керченський пролив готов відіграти роль другого Босфора. Політика німецька, що стремить до помочі* повстанню нових держав на розвалинах Росії, зглядно до утворення буферних держав на сході, повинна взяти це під увагу, щоб в нових державах мати вірних та справді самостійних союзників. Без Криму Україна буде відкинена на схід і північ в обняття Москви і в кождім евентуальнім непорозумінню може відіграти роль Італії. Без Бесарабії і Холмщини організм може істнувати, но не без Криму. Самостійність в такім випадку ілюзарична. Що до народностей, що заселяють Крим, то принцип самовизначення націй мусить мати розумні границі, неможливо ж штучно розділяти комплектні географічно-економічні одиниці. О анексії мови бути не може, так як Україна тепер доперва в сталії повставання, отже з даних околиць і з Криму може повстати нова держава Україна. Що до націй, що замешкають *цю територію, то може бути вироблена вже після цего спеціяльна норма автономії чи навіть федерації.* Пока видвигати федерації не можливо, так як це бажання одностороннє, а таке поставлення справи тепер буде означати фактичний відказ від Криму» (ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.132, арк.2, 6 зв.).

Але в цей час німецьке командування все більше й більше схиляється до варіанту, який не поставив би Крим у повну залежність від України, не кажучи вже про включення півострова до її складу. За повідомленням полковника Химича, в травні 1918 р. до Криму приїжджав з Берліна міністр колоній, через якого кримські німці просили імператора Вільгельма взяти їх під свій захист (Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки Національної академії наук України, ф.XI, спр.3318, арк.1).

У зв'язку з цим у Криму циркулювали чутки: «1) Про анексію Криму Німеччиною (німецька колонія), 2) Про анексію тільки прибережної смуги південного берега й повернення іншої частини Україні, 3) Про утворення татарської держави з німецьким управлінням і економічними інтересами» (Там само. — Арк.2).

Крім того, в повідомленні полковника Химича зазначалося, що «міські самоуправи і земства, обрані на широких соціалістичних началах, незадовільно справляються із своїми завданнями. Основою для їхньої діяльності служать більшовицькі розпорядження і накази німців» (Там само. — Арк.2).

У цьому документі також повідомляється, що «німці, очищуючи Севастополь від присутності українського елементу, потроху виселяють його, відправляючи на Україну» (Там само. — Арк.3).

А на початку червня 1918 р. німецьке командування вирішило передати владу в Криму російському генералові Сулькевичу, котрий видав розпорядження, щоб місцеві власті «ні в які зносини з Урядом України не вступали» (ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.132, арк.27 зв.).

Гетьман Скоропадський пробував через німців вплинути на ситуацію в Криму, тим більше, що губернський з'їзд землевласників та хліборобів Таврії 12 червня 1918 року, ознайомившись з позицією Уряду Української Держави, підтримав приєднання Криму до України. Зокрема, голова з'їзду Закеров дав до Києва таку телеграму: «Горячо приветствуем этот *шаг правительства*» (ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.186, арк.38).

Однак Кримський крайовий уряд на чолі з генералом Сулейманом Сулькевичем, котрий був проросійськи настроєним, за словами Д.Дорошенка, «з свого боку почав боротися з «українською пропагандою», почав переслідувати україномільські газети, потім відмовився приймати офіціяльні телеграми й папери українською мовою. Тоді довелося вжити репресій з нашого боку. Досить було проголосити економічну блькаду півострова. Я настояв в Раді Міністрів на проголошенні «митної війни» з Кримом; було спинено всякий товаровий рух і морську комунікацію за виїмкою того, що йшло на потреби німецьких залог у Криму. Наближався збір урожаю овочів, що того року випав дуже гарний. Кримські садоводи потребували шельовок на ящики, для овочів, дров для сушки стружок, спилок для упакування; все те привозилось, звичайно, з України, але довіз був спинений. Потребували також цукру для консервування овочів, дров для сушки — і цього всього теж не було. Нарешті треба було для населення хліба. За пару тижнів ціни на всі продукти в Криму страшенно підскочили. Урожай почав гнити без консервування, становище садівників робилось катастрофічним. Німці вже наперед закупили багато овочів, свіжих і сушених, і тепер уже це гинуло. Морем везти було не можна, бо ніякі кримські овочі не виносили довгої перевозки морем і потім нової перегрузки на залізниці. Німці звернулись до нас з нотою, прохаючи зняти блькаду. Ми відповіли, що не можемо цього зробити. Тоді вони звернулися до нас вдруге, мотивуючи своє прохання тяжким становищем кримської людности. Від нас була відповідь, що українське правитель-

ство взяло на себе зобов'язання щодо постачання продуктів до Німеччини, але відносно Криму такого зобов'язання ми не брали на себе; ми готові піти назустріч інтересам кримського населення, одначе це залежить цілком від кримського правительства, яке досі не хотіло порозумітися з нами. Німці більше до нас не зверталися, а уряд ген. Сулькевича мусів капітулювати: від нього прийшла до нас телеграма, що він готовий почати переговори про форму державного об'єднання з Україною» (Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє — минуле. — С.301-302).

До такого кроку уряд Сулькевича примусили не тільки німці, а й з'їзд власників садів Криму, який звернувся до Києва й Сімферополя з проханням знайти порозуміння (Відродження. — 1918. — Ч.131).

У політичних колах Криму це рішення також уже визрівало. Як згадував один з відомих місцевих діячів — князь В.Оболенський, за такого стану справ наші думки невільно стали спрямовуватися до України».

На початку жовтня 1918 р., продовжує він, «ці думки в колах, близьких до Губернської земської управи, вже остаточно визріли. Нам усе ясніше і ясніше здавалося, що, приєднавшись до великої України, Криму буде легше потім ввійти до складу Росії, а що залишаючись маленькою самостійною державою, він ризикує, на випадок перемоги австро-угорців, бути зовсім від неї відторгнутим (Оболенський В. Крым при немцах // Крымский архив. — 1996. — № 2. — С.24).

При губернській управі було скликано нараду голів повітових управ і міських голів Криму, на якій розглядалися пропозиції щодо об'єднання з Україною, висунуті князем В.Оболенським. Незважаючи на вкрай різношерстний у політичному відношенні нашої наради, пише він, «у питанні, поставленому Управою на обговорення, розбіжностей не було ніяких» (Там само. — С.24).

Дізнавшись про рішення влади Криму вступити з урядом України в переговори про умови з'єднання, а також враховуючи важке становище тамтешнього населення, яке не могло в умовах митної війни реалізувати врожай фруктів і винограду, за дозволом гетьмана Скоропадського Рада Міністрів Української Держави 18 вересня 1918 р. постановила: «1) Тимчасово припинити митну війну за умови негайної присилки представниками Криму в Київ уповноважених ними осіб для відкриття вищезгаданих переговорів.

2) Просити Міністра фінансів зняти митний огляд вантажів, що направлялися в Крим з Києва.

3) Переговори з представниками Криму після їх прибуття до Києва про умови злиття Криму з Україною вести безпосередньо міністрам зацікавлених відомств, не передовіряючи своїх повноважень іншим особам.

4) Про тимчасове припинення митної війни повідомити по телеграфу» (ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.11, арк.62).

І коли на засіданні Ради Міністрів Української Держави 23 вересня 1918 р. тимчасово виконуючий обов'язки голови М.Василенко повідомив про одержання телеграми від голови Ради Міністрів Криму про виїзд делегації, то було ухвалено рішення: «Послати ген.Сулькевичу телеграму з вказівкою того, що делегація повинна мати повноваження для обговорення не тільки економічних, але й політичних питань» (ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.11, арк.59 зв.).

У відповідь на це генерал Сулькевич надіслав до гетьмана 26 вересня 1918 р. телеграму, в якій повідомляв, що уповноважує свою делегацію «вести з уповноваженими Вашої світлості переговори про врегулювання економічних і фінансових питань, що стосуються Криму й України, про умови політичного з'єднання Криму з Україною та про інші питання, що зачіпаються таким з'єднанням, і вказаних в інструкції, якою я забезпечив названу делегацію.

Сенатору Ахматовичу надано право спільно з членами Делегації підписувати від імені Кримського Крайового Уряду всі угоди, договори та інші акти, які будуть вироблені Кримським і Українським Уповноваженим» (ЦДАВО України, ф.3696, оп.2к, спр.6, арк.1).

На доповнення до своєї постанови від 18 вересня Рада Міністрів Української Держави уповноважила 8 жовтня 1918 р. для переговорів з Кримом щодо з'єднання останнього з Україною Голову Ради Міністрів Федора Лизогуба, міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка, міністра внутрішніх справ Ігоря Кістяківського, міністра фінансів Антона Ржепецького, міністра торгівлі й промисловості Сергія Гутника і військового міністра генерального бунчужного Олександра Рогозу з «наданням їм права на підписання актів і договорів з усіх питань політичного, фінансового, економічного та адміністративного характеру» (ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.7, арк.10).

На засіданні делегацій, що відбулося 9 жовтня 1918 р., було зачитано українську Декларацію, в якій викладалися принципи кримської краєвої конституції. Нею передбачалося, що до спільних повноважень повинні належати: глава держави, військо, монетарна система і фінанси, залізничний транспорт, пошта, державний сенат і закордонне представництво (Відродження. — 1918. — 11 жовтня).

На засіданні 10 жовтня Кримська делегація не прийняла вказаних принципів краєвої конституції, при цьому сенатор Ахматович заявив главі української делегації: «Проект з'єднання, представлений вами, — є проект поневолення» (ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.132, арк. 50 зв.).

У відповідь на це Лизогуб вказав, що «існуючий Уряд Криму не має повноважень укладати договори. Цим підриваються не тільки Ваші повноваження, але й повноваження Вашого Уряду і заявляє, що Український Уряд завжди радий бачити в себе повноважних представників від повноважного Уряду» (Там само, арк.50 зв. — 51).

Зрештою, на засіданні 12 жовтня Кримська делегація погодилася розглядати пропозиції гетьманського уряду, але випросила місяць терміну на розгляд проекту Курултаєм півострова.

Ми пішли на це, згадував Д.Дорошенко, «бо були певні в прихильному полагодженні справи (про це нишком заявляли нам і делегати від національностей, що приїхали до Києва). Тим часом німці погодилися передати нам чорноморську фльоту з Севастополем, і на кількох торпедовцях і канонірських суднах уперше замаяв український кармазинський стяг. Тим самим до нас переходила фактична влада над Кримом» (Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє — минуле. — С.303).

Треба додати, що жваво обговорював питання про приєднання Криму до України з'їзд борошномелів Таврії, який відкрився 16 жовтня 1918 р. При цьому гостро висловлювалося незадоволення діями свого уряду на переговорах у Києві.

Тоді ж місцеві підприємці почали розробляти проект відкриття в Криму відділення Українського банку (Відродження. — 1918. — Ч.162).

А 18 жовтня 1918 р. робітничий з'їзд у Сімферополі ухвалив постанову про приєднання Криму до України. Через *три дні про таке ж рішення заявляє велелюдне зібрання* української громади Севастополя (Там само. — Ч.164, 165).

Але в той же час, користуючись погіршенням справ у німців і цілком можливим залишенням ними півострова, прихильники «единой и неделимой России» всупереч досягнутим домовленностям у Києві, таємно пішли на інший крок: голова губернської управи В.Оболенський скликав її членів на засідання, на якому, як він пише, «вона прийняла на себе рішення виняткової відповідальності: звернутися від Таврійського земства до генерала Денікіна з проханням зайняти своїми військами Крим негайно після виходу німців» (Оболенский В. Крым при немцах. — С.25).

Цим, зрозуміло, всі зусилля гетьмана Павла Скоропадського щодо приєднання Криму до України були зведені нанівець.

Андрій Іванець

Кримський вектор політики Павла Скоропадського: новий підхід чи наслідування Центральної Ради?

Вивчення кримського питання залишається надзвичайно актуальним як з огляду на сучасну політичну ситуацію, так і виходячи із суто наукових завдань. Вивчення взаємовідносин в минулому України і Криму створює передумови для уникнення помилок у стосунках між центральною владою та властями автономії. Період 1917-1918рр. є одним з найцікавіших в цьому плані, оскільки тоді впав старий імперський центр і відбувалися інтенсивні процеси українського державотворення. Відновлена українська держава не могла лишити поза своєю увагою географічно близький, тисячма нитками пов'язаний з нею та стратегічно важливий Кримський півострів. В 1917-1918 рр. кримський вектор української політики зазнав складної еволюції. В радянській історіографії це питання практично не заторкувалося. Не можна визнати його розробленість достатньою та глибокою і в українській національній та діаспорній історіографії, хоча останнім часом з явилася низка цікавих праць з цього приводу (наприклад, В.Сергійчука). Не маючи змоги розглянути в невеликій статті весь комплекс проблем, пов'язаний з українсько-кримськими відносинами 1917-1918 рр., зупинимось на проблемі спадкоємності у кримському питанні двох форм української державності: УНР та Української Держави. Це важливо, оскільки в деяких роботах стверджується, що ініціатива в інкорпорації Криму належить гетьману. В інших роботах вказують на заходи УНР по включенню Криму до свого складу і відповідно виходить, що гетьманський уряд просто наслідував політику своїх попередників в цьому питанні. Дана стаття має на меті висвітлити ступінь спадкоємності політики гетьманату і Центральної Ради в кримському питанні.

29 квітня 1918 р. в Україні встановлюється режим гетьмана П.П.Скоропадського. У підвалини своєї діяльності гетьман поклав «великоукраїнську» концепцію розбудови української державності, що спиралася не на етнічний, а на державно-територіальний принцип. В територіальному аспекті ця концепція, зокрема, передбачала включення Кубані та Криму до меж Української Держави. Суттєву роль у формуванні курсу гетманського уряду на приєднання Криму відігравав уродженець Таврійської губернії, консервативно налаштований публіцист і політик Д.Донцов. Питання статусу Кримського півострова загострилося тоді перш за все тому, що вся його територія на 1 травня 1918 р. була окупована німецькими військами. Українські політичні кола розуміли, що Крим «німці збираються відкраяти від України» (4, С.11). Сам же гетьман розмірковував тоді так: «планы немцев мне неизвестны, во всяком случае, при известной комбинации немцы не прочь там (в Криму — *А.І.*) утвердиться. Турция с татарами тоже протягивает к Крыму руки, Украина же не может жить, не владея Крымом, это будет какое-то туловище без ног. Крым должен принадлежать Украине, на каких условиях, это безразлично, будет ли это полное слияние или широкая автономия, последнее должно зависеть от желания самих крымцев, но нам надо быть вполне обеспеченными от враждебных действий со стороны Крыма. В смысле же экономическом Крым фактически не может существовать без нас» (8, С.262). *Важливого значення кримській проблемі надавав також факт розташування у Севастополі головної бази* Чорноморського флоту та великих складів зброї та амуніції.

Практично зразу після встановлення своєї влади гетьман Скоропадський увійшов у зносини із німецькою стороною з кримського питання. Пізніше він згадував: «Я решительно настаивал перед немецкой стороной о передаче Крыма на каких угодно условиях, конечно, принимая во внимание все экономические, национальные и религиозные интересы народонаселения» (8, С.262). На засіданні Ради міністрів Української Держави 7 травня 1918 р., де розглядалося питання про державні кордони, особлива увага приділялася необхідності приєднання Криму до України. Учасники засідання схвалили дії гетьмана, який почав з цього приводу переговори з німецьким послом в Києві бароном Муммом. А 10 травня 1918 р. гетьман передає ноту кайзерівському уряду про необхідність приєднаня Криму. Одночасно з дипломатичними заходами український уряд робив і адміністративні: 21 травня 1918 р. контр-адмірал М.Остроградський був призначений головним представником Української Держави в Криму (у червні його змінив контр-адмірал В.Клочковський), починає створюватися українська адміністрація Криму.

© А. Іванець

Німці ж, використовуючи як формальний привід положення 3-го Універсалу про невходження Криму до складу України, продовжували курс на відділення цього півострова від Української Держави. Тому 30 травня 1918 р. її МЗС звернувся нотою до німецької сторони з роз'ясненнями положень 3-го Універсалу і пропозицією приєднати Крим з наданням йому автономних прав. В ноті, зокрема, зазначалося: «перш усього Універсал взагалі зазначив тільки головні частини української території, маючи на увазі, що ті землі, в яких українська людність не має абсолютної більшості, приєднаються пізніше. ...Такий спосіб установки кордону, спершу тільки в загальних рисах, пояснюється також і тим, що тоді Українська Народна Республіка розглядалася тільки як федеративна частина Росії. Так само і Крим, коли б він не приєднався добровільно до України, мав би бути також федеративною одиницею Росії й таким чином ... зв'язку з Кримом, економічним форпостом України, українська держава не губить. Нині ж, коли остаточно стала Україна на шлях цілковитої політичної незалежності, зв'язок з Кримом, як федеративною одиницею, може увірватися цілком» (цит. за: 1, С.33).

Німецька сторона протидіяла цим українським планам, бо намагалася використати Крим в своїх геополітичних цілях. З цього приводу командуючий Східною австро-угорською армією генерал А.Краус писав 13 червня начальнику генштаба і главі МЗС Австрії Буріану: «Вона (Німеччина — *А.І.*) хоче, (...) назавжди закріпити за собою найбільш безпечний шлях на Месопотамію та Аравію, через Баку і Персію. ... Шлях на Схід йде через Київ, Єкатеринослав і Севастополь... На мою думку, германці для цієї мети мають намір залишити за собою Крим, як свою колонію чи в якій-небудь іншій формі» (цит. за: 3, С.89). Крим розглядався Німеччиною як один з важливих плацдармів для можливого удару по азіатських колоніях Британії. В разі успіху цього плану, попри несприятливе становище на Західному фронті, Німеччина могла б разраховувати на почесний мир.

Для того, щоб утримати Крим, імперія Гогенцоллернів починає розігрувати багатоходові комбінації. Спочатку робиться спроба реалізувати план створення германського колоніального державного утворення, яке б спиралося на етнічних німців. Для цього в першій половині травня 1918 р. в с.Бютень у Криму проводиться з'їзд німців півдня України і Криму, на якому був присутній, зокрема, імперський міністр колоній фон Ліндеквіст. Цей з'їзд вирішив створити в Північному Причорномор'ї, Приазов'ї та Криму окрему Чорноморську область, яка б була оголошена германською територією. Ситуація в Україні та Криму, активна дипломатична боротьба за приналежність цього півострова (на нього претендували, окрім України і Німеччини, ще Росія та Туреччина) не дозволяли перевести в життя такий відверто колоніалістський задум. Тоді, зважаючи на реальну силу кримськотатарського національного руху, німці змушують його переорієнтуватися з Туреччини на свою державу. Спроба організації крайової влади Криму кримськотатарським парламентом — Курултаєм наштовхнулась на протидію російських буржуазно-соціалістичних кіл, які контролювали земства і думи. Процес затягувався, тому 1 червня 1918 р. (очевидно, внаслідок української ноти 30 травня) генерал фон Кош звернувся до прем'єра ще не сформованого уряду Д.Сейдамета з офіційним зверненням, в якому недвозначно наголошувалося на необхідності «негайного формування кабінету» .

Проте політична ситуація, що склалася, не дозволила виконати це «побажання» німецької адміністрації. Тоді остання, не бажаючи передавати Крим Україні і одночасно побоюючись загострення відносин з урядом Скоропадського, висуває 5червня на роль кримського прем'єра литовського татарина, командуючого 1-м Мусульманським корпусом генерала С.Сулькевича. Його погляди щодо статусу Криму були добре відомі німцям — С.Сулькевич ще наприкінці квітня підписав протест проти приєднання Криму до України від імені Одеської організації звільнення Криму, що об'єднувала мусульманських діячів бувшої Російської імперії (2, С.36). А 6червня, чи не першим своїм актом, С.Сулькевич віддав розпорядження адміністративним органам Криму: «... *ни в какие сношения с правительством Украины не вступать, а в случае получения требований от правительства Украины, таковые не исполнять и мне доносить*» (9, Ф.Р-999, оп.2, спр.408, арк.1). Одночасно в Київ на ім'я голови Ради міністрів України була послана досить різка за тоном телеграма Сулькевича: «С согласия Германского командования я принял на себя управление Крымом и сформирование правительства. Благоволите все бумаги и телеграммы адресовать мне, причем ввиду незнакомства моего и членов правительства с украинским языком прошу вашего распоряжения вести переписку на русском языке» (там же).

Тон та зміст телеграми С.Сулькевича були сприйняті в Києві як «поганий початок» у відносинах з крайовим урядом Крима. Гетьман П.Скоропадський згадував: «Вся переписка и вообще все официальные сношения (...) происходили на украинском языке. Нам отвечали на своем языке, это было так принято. На Украине официальным языком был украинский, и не генералу Сулькевичу было менять заведенный порядок. Через некоторое время мы узнали, что новое Крымское правительство повело новую политику, далеко не дружественную Украине, и преследовало цель образования самостоятельного государства, причем, все направление, как я только что сказал, ясно дышало каким-то антагонизмом» (8, С.262).

Гетьман не помилявся щодо оцінки відносин кримського крайового уряду до України. В проекті декларації цього уряду говорилося: «В виду настойчивых посягательств Украины поглотить Крым, ничем с ней органически и исторически не связанный, Крымское Краевое Правительство ставит своей первой задачей сохранение самостоятельности полуострова до решения международного положения его на мирной конференции» (9, Ф.Р-1000, оп.1, спр.19, арк.32). Хоча фраза про Україну в остаточний текст декларації не ввійшла, все ж вона свідчить про настрої членів цього органу. Це і не дивно, адже Сулькевич, як і можна було очікувати, залучив до свого уряду прибічників двох ліній: 1) побудови в Криму кримськотатарської держави та 2) проросійської. На такий результат і очікувала німецька адміністрація, адже формування «нейтрального», без будь-якого міжнародного статусу «крайового», а не «державного» уряду давало змогу маневрувати при розгляді кримського питання з РСФРР та Українською Державою. При цьому німці зберігали повний контроль за політичною і військовою сферою Криму, що давало їм змогу за спри-

ятливих обставин ліквідувати крайовий уряд та повернутися до проектів створення Чорноморської області або розіграти якусь іншу комбінацію.

І все ж таки кримський крайовий уряд був визнаний німецькою стороною, навіть, де-факто (де-юре його взагалі не визнали) не одразу. Він був сформований 15 червня і генерал фон Кош обіцяв затвердити декларацію уряду протягом двох діб. Цей термін пройшов, а відповіді не було. Кандидати в міністри запанікували і підготували 20 червня меморандум, який закінчувався словами: «полагаем свое участие в краевом правительстве неприемлемым и самую *возможность создания краевой власти сомнительной и маловероятной*» (9, Ф.Р-1000, оп.4, спр.19, арк.6). Але 25 червня німецька адміністрація все ж таки визнала уряд Сулькевича.

Затримка у визнанні німцями кримського крайового уряду була пов'язана з позицією, яку зайняв гетьман Скоропадський. Згідно щоденникових записів Д.Донцова — гетьман висунув ультиматум, що він піде із свого посту, якщо «з Кримом не буде так, як ми хочемо» (4, С.23). Виконання цього ультиматуму створило б серйозні труднощі для імперії Гогенцоллернів, оскільки дестабілізувало б ситуацію на сході Європи і могло завадити поставкам продовольства з України у Німеччину та *викликало б необхідність введення в Україну додаткових військових контингентів*. Але німці переконали П.Скоропадського, «що мусять тепер кокетувати з большевиками. Тому не хочуть *дати нам* (Українській Державі — *А.І.*) Криму. (...) Але як прийде час, Крим віддадуть нам» (4, С.24).

Гетьманський уряд не визнавав кримського крайового уряду. Наприкінці червня 1918 р. Українська Держава почала блокаду півострова: були встановлені таможенні кордони, які припинили ввіз-вивіз товарів і продовольства, припинилося телеграфне і почтове сполучення. Україні були перепорядковані деякі північні кримські території: з червня — Перекоп (*у серпні на вимогу німців українські органи його полишили*) та *північна частина* Арбатської стрілки (9, Ф.Р-1694, оп.1, спр.96, арк.64). Для приєднання Криму до Української Держави був створений спеціальний орган — Комітет Степової України.

Уряд Сулькевича після оголошення блокади декілька разів намагався встановити відносини з гетьманським урядом (місія Каленського і Шмідта у липні, Татішева у серпні до Києва), але без успіху. Ще більш марні спроби робив крайовий уряд в напрямку визнання його Німеччиною. В серпні 1918 р. після невдачі кримської делегації, яка намагалася *отримати у Німеччини великий грошовий кредит та офіційне визнання, в Берліні впливовий член кримського* уряду граф В.С.Татіщев заявив про готовність Криму об'єднатися з Україною на автономних засадах. Проте невдовзі він пішов з уряду через туркофільську політику деяких його членів. Відчуваючи економічні проблеми, а також тиск певних земсько-думських кіл, які вбачали сепаратизм у діях крайових властей, уряд Сулькевича у вересні 1918 р. звернувся до німців по посередництво у переговорах з Україною. Останні висунули умови, на яких вони погоджувалися надати посередництво. Кримський уряд підписав ці умови, серед яких була і згода на політичне об'єднання *Криму з Україною на автономних засадах. Після цього уряд Української Держави припинив «митну війну»*. Переговори відбувалися у вересні-жовтні місяці, але були перервані українською стороною через затягування переговорів кримськими представниками та відсутністю у них достатніх повноважень (5, С.5).

Як бачимо, політика уряду гетьмана Скоропадського в кримському питанні була спрямована на включення кримського півострова до меж Української Держави. Але чи можна це вважати першими українськими притензіями на Крим, як це робить, наприклад, Я.Пеленський (6, С.26)? Очевидно, ця точка зору спирається на положення 3-го Універсалу, *в якому твердиться про те, що до складу УНР входить* Таврія без Криму. *Дійсно, Центральна Рада тісно співпрацювала* з кримськотатарським рухом на федералістсько-автономістській платформі і визнала наприкінці 1917 р. проголошену Курултаєм Кримську Народну Республіку, після чого почала ліквідацію своїх структур в Криму, не висунула претензій на цей півострів на Брестських переговорах, хоча тоді на мапах Центральних держав Крим був закреслений як українська територія і т. ін. Але кримськотатарський рух не зміг розбудувати свою державність, перш за все через слабкість демографічної бази (він складав лише чверть кримчан), в результаті ліворадикали перетворили Крим на плацдарм, *в тому числі, для антиукраїнських дій. Після проголошення самостійності* УНР займає в кримському питанні прагматичну позицію — вона намагається включити в свій склад Севастополь, проголосити українським Чорноморський флот, а на решті території мала бути проголошена держава під протекторатом України (7). Для цього робиться ряд заходів дипломатичного і адміністративного характеру, а в квітні 1918 р. в Крим відправляються українські війська із завданням взяти під контроль Севастополь (не виконане через протидію німців). Як бачимо, гетьман П.Скоропадський не почав кримську політику з нуля, а продовжував і розвивав лінію попереднього режиму. *При цьому, на відміну від часів УНР, гетьманський уряд став чітко і недвозначно на позицію включення Криму до* складу Української Держави. Тож розгляд вирішення кримського питання українською владою в 1917-1918 рр. ще раз підтверджує тезу про те, що «УНР і Гетьманщина — це фази чи аспекти в розвитку української державності, що жодного з них не годиться викидати з нашої історії».

---

[1] Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — Київ: Основи, 1994. — 168 с.

[2] Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник. Вып. 3. — Симферополь:Таврия, 1996. — 89 с.

[3] Громов С.Е. Украинские политические партии и организации в Крыму в период гражданской войны (1918 — 1920) // Додаток до «Вісника Університету внутрішніх справ» (№2). Доповіді і повідомлення на всеукраїнській науковій конференції «80-річчя відродження української державності: *минуле і сучасне*» 14-16 листопада 1997 року. — Сімферополь, 1997. — С.87-93.

[4] Донцов Д. Рік 1918, Київ — Торонто, Онт.: Гомін України, 1954. — 128 с.

[5] Крымско-Украинские переговоры. Собрание документов касающихся пребывания в Киеве Делегации Крымского Правительства. 26 сентября — 16 октября 1918 г. — Симферополь: Типография МВД, 1918. — 78 с.

[6] Пеленський Я.Передмова: Спогади Гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 — грудень 1918) / Скоропадський П. Спогади. — К. — Філадельфія, 1995. — С.11-34.

[7] Прибой. — 1918. — 21 апреля.

[8] Скоропадський П.Спогади. — К. — Філадельфія, 1995. — 493 с.

[9] Державний архів при Раді міністрів АР Крим.

Борис Малиновський

Державні службовці Гетьманату та «німці»: деякі аспекти сприйняття

Важливою та незаперечною перевагою сучасних досліджень гетьманського періоду української державності новітнього часу є їхня тематична різноманітність: намагаючись відтворити та розглянути дійсне «обличчя» другого гетьманату, автори наукових робіт звертаються до вивчення його внутрішньої та зовнішньої політики, військового будівництва, ідеологічного самообґрунтування, державних заходів у сфері науки, культури, освіти, церковного життя, в такий спосіб наближаючи нас до більш повного та багатобічного сприйняття Української Держави гетьмана Павла Скоропадського як явища вітчизняної історії. Разом з тим цілий ряд аспектів залишається непорушеним, що знижує не лише змістовний, але й методологічний рівень наукових уявлень про досліджуваний предмет. Йдеться про брак уваги до соціальної обстановки, в якій виникла та розвивалася гетьманська держава, інакше — до тих окремих людей та суспільних груп, що оточували або безпосередньо репрезентували її, насамперед посадових осіб УД різного рангу. Складність тут полягає не лише в тому, що Гетьманат є для нас, по суті, безликим (не рахуючи самого гетьмана та вкрай обмеженого числа гетьманських діячів першого плану, про більшість причетних до Гетьманату осіб нам відомі хіба що їхні прізвища та посади, які вони обіймали) або що сучасні знання про соціальну опору режиму П.Скоропадського, її особистості, умови та динаміку змін не виходять за межі загальних констатацій (посилання на взаємну зацікавленість гетьманського уряду та «власницьких кіл» аж нітрохи не з'ясовує питання про те, які суспільні прошарки і в якій мірі визнавали Гетьманат власною владою), але, головне, в тому, що нашому сприйняттю епохи властиве певне відокремлення, абстрагування державної політики та політичних інститутів від тих людей, які цю політику проводили, та ці інститути втілювали, хоча, як відомо, вільне чи невільне нехтування такими речами з боку історика піддає сумніву адекватність результатів історичного пізнання. Заданий Д.І.Дорошенком у присвяченій Гетьманату другій частині його «Історії України 1917-1923 рр.» стиль розгляду УД головним чином як сукупності політик (внутрішньої, зовнішньої та ін.), що розпадаються на окремі питання (внутрішня — аграрне законодавство, торгівля, «карні відділи», і т. п., зовнішня — проблеми Криму, Бесарабії і т.д.), а також установ (двір гетьмана, міністерства і т. п. та вищих посадових осіб попри свою обмеженість та однобічність і зараз позначає направленість наукових досліджень з цієї теми. Здається, було б доцільно відійти від усталених канонів та приділити увагу також і іншим сюжетам, розробка яких напевно дозволить позбавитись деяких вад дотеперішніх гетьманських студій, розв'язати спірні та невирішені питання. Так, якщо казати про адміністрацію УД (державну, судову, військову та придворну) то тут об'єктом дослідницького інтересу, крім іншого, мають стати національний, професійний, конфесійний склад, чисельність, організація урядових структур УД, функції та повноваження посадових осіб, походження та соціальний досвід, просопографія гетьманських урядовців (від міністрів і до, наскільки це можливо, представників середньої та нижчої ланок управління), а також притаманні їм стереотипи, ідеали, інтереси, особисті амбіції, очікування, мотиви тих чи інших дій (зокрема вступу на урядову службу УД), політична заангажованість, ставлення до населення, австро-угорських та німецьких військ, погляди на власну роль як державної влади та інші суб'єктивні і об'єктивні параметри цієї спільноти. Джерелом для таких досліджень можуть бути перед усе документи урядових установ УД, що зберігаються нині у центральних і обласних державних архівах України, та наративні матеріали (спогади, щоденники та ін.), складені як власне урядовцями УД, так і тими їхніми сучасниками, які спостерігали за їньою діяльністю на відстані.

Нижче спробуємо розглянути один із зазначених аспектів, а саме — характерне для службовців УД сприйняття німців та австрійців як знаряддя реалізації своїх державотворчих замірів. «Німці» («немцы») україно- та російськомовних текстів (як документальних, так і наративних), що оповідають про події 1918 року в Україні, залежно від контексту позначали найчастіше німецькі війська, або війська Центральних держав взагалі, розташовані в межах УНР та УД, командування (різного рівня) цих військ, цивільне та військове представництво Німеччини (рідше Німеччини та Австро-Угорщини разом) в Україні, політичне керівництво Німеччини (інколи Німеччини та Австро-Угорщини разом); конкретні особи з «німецького» середовища (Мумм, Гренер та інші). «Австрійцями» (австрийцы, австро-венгры, австро-венгерцы) позначали відповідно уряд, військо та представників в Україні Австро-Угорщини. В деяких випадках від власне австрійців відрізняли угорців (венгры, мадяры) та репрезентантів інших національностей, що перебували на службі в частинах цісарської та королівської армії, дислокованих в Україні. Заради зручності далі, крім застережних випадків, термін «німці» застосовується у широкому сенсі — як «німці» (в російськомовних документах інколи — «германцы») і «австрійці» разом.

Насамперед треба нагадати, що з точки зору національно-державних пріоритетів адміністрація УД поділялась принаймні на дві основні групи, одна з яких зберігала вірність ідеалам «єдиної Росії», інша прагнула створення суверенної України. Відповідно до цього обидві групи кардинально розходилися в поглядах на сутність та призначення створюваної ними разом гетьманської Української Держави. «Русофільська» течія об'єднувала службовців, які розглядали гетьманську Україну як суто тимчасове утворення, пристосоване до умов німецької окупації, і сподівалися використати її як опорний пункт в боротьбі з більшовиками. Що ж стосується про-

© Б. Малиновський

блеми української державності, то жодних реальних підстав для цілком окремого існування такої не бачили і, якнайбільше, були згодні визнавати за Україною право на більш-менш широку автономію в рамках відродженої «великої Росії». Зовсім інакше вирішували питання державності гетьманці — «україно́філи». Для них розбудова незалежної української держави була аж ніяк не засобом і не епізодом антибільшовицької компанії, а навпаки, справою безумовно самоцінною, довгоочікуваним здійсненням їхніх патріотичних сподівань. Основна проблема внутріурядових взаємин УД полягала в тому, що ці два типи патріотично-державних домінант категорично виключали один одного: реставрація російської державності передбачає повну або часткову ліквідацію української — для більшості питання тоді стояло саме так.

Обидві групи чудово усвідомлювали як самий факт існування розбіжностей між собою, так і їхній принциповий характер. Загалом і ті, і інші якщо і погоджувались на взаємні поступки, то тільки до певних меж. Кожна зі сторін сподівалася, що врешті-решт історична кон'юнктура складеться на її користь, і тому принципові поступки не лише не можливі, а навіть і не потрібні, слід тільки чекати слушного моменту і намагатися його наблизити, залишаючись повсякчас насторожі, аби «ті, інші» не перехопили ініціативу. Безумовно, сталий компроміс в сфері державницьких інтересів так і не був досягнутий, навпаки, єдність гетьманських рядів в цьому плані була вельми відносною і насправді приховувала жваве протистояння зазначених груп, яке один зі спостерігачів назвав «внутренней язвой» гетьманського уряду.

Життєздатність консенсусу, нестійкого і тимчасового, підтримувалась рядом обставин, із яких виділимо наступні.

По-перше, обидві групи були неоднорідні, в тому розумінні, що кожна з них мала в своїм складі як прихильників строго проросійської/проукраїнської орієнтації, так і тих, хто був близький до ідеї «подвійної лояльності». Але перебільшувати значення цього кола людей не доводиться: число тих «малоросів» та інших, які щиро, а не удавано або умовно намагалися сполучити в своїй свідомості обидві лояльності, було не дуже значним, і, головне, *подвійна лояльність не розповсюджувалась на сферу державного*: за тогочасних умов було можливо вважатися водночас українцем та росіянином в культурному сенсі, але неможливо в державно-громадянському. *Концепція федералізму, яку дехто тоді пропонував як вихід з глухого кута державницьких суперечок*, в очах більшості, особливо українців, аж ніяк не була прийнятливим рішенням. У свідомості українців у часи після IV Універсалу проекти російсько-української федерації (у будь-яких навіть найнеобтяжливіших для України формах) різко протистояли принципу українського суверенітету. Ідея федерації, як і раніше, була спробою російських кіл задовольнити культурні потреби українства, уникаючи питання державності, і на цей варіант свідомі українці вже не погоджувалися. Принципова несумісність позицій сторін позначалася на їхньому ставленні до державного статусу УД: навіть ті росіяни, з боку яких участь у «гетьманській справі» не була вимушеною поступкою «сепаратистам», і які були ладні бачити в Україні дещо історично, культурно та етнічно відмінне від Росії, так чи інакше розцінювали державу П.Скоропадського як тактичний захід. Характерно, приміром, що В.Зінківській просто не розумів, чому його колега по раді міністрів Д.Дорошенко так опікується питанням російсько-українських кордонів, створенням за межами України її дипломатичних представництв і таке інше[1] — різниця в поглядах двох гетьманських міністрів полягала в тому, що для одного з них УД була повноцінним суб'єктом державного суверенітету, для іншого — лише адміністративно-територіальним об'єднанням *дев'яти російських губерній, які «силой немецкого оружия» склалися «в некое подобие небольшой «держави»*[2].

Особливий тип гетьманських урядовців являли люди, які були згодні приймати ідею української державності, але не як таку, а в її даному конкретному вираженні, запропонованому гетьманом та його оточенням. Українська Держава — і разом з тим стара імперія, в зменшеному масштабі та дещо відкорегованих формах, «без узкого украинства»: український суверенітет в такому вигляді був більш-менш прийнятливий для 40-60-річних недавніх урядовців, сановників та офіцерів царського і російського Тимчасового урядів, не вимагав від цих людей радикального злому світоглядних устоїв і в той же час відповідав, здавалося, потребам моменту, а також «голосу крові». Схоже, ось чому (принаймні це був один з мотивів) представники відомих і не дуже відомих «малоросійських» родин знайшли для себе припустимою службу в апараті УД. За своїм станом в гетьманському таборі вони начебто примикали до свідомих українців, намагаючись поводитись відповідно (Ф.Лизогуб прикро вразив того ж В.Зінківського, коли якось в присутності решти міністрів патетично присягнувся від їхнього імені в разі потреби накласти головами за недоторканість українських кордонів)[3], але вірність *скоріше державі, ніж українській національній ідеї суттєво відрізняли їх від переконаних «україно́філів»*, на боці яких вони виступали аж ніяк не завжди і не беззастережно. Наявність цієї групи не те, щоб *згладжувала або, навпаки, розпалювала внутрішню конфронтацію в гетьманському середовищі, а, скоріше*, надавала їй додаткового значення.

По-друге, до тимчасового співробітництва в рамках органів влади УД патріотів Росії та патріотів України привертали деякі особливості режиму П.Скоропадського, а також умови нестабільної політичної ситуації, в якій цей режим виник та розвивався. Діючи похапцем, багато в чому імпровізуючи, творці УД лише позначили попередні контури започаткованого ними державного утворення. Отже, представники конкуруючих національних спільнот мали усі підстави розглядати запропоновану гетьманом та його оточенням модель державної будови як початкову форму, яку, за умови, що обставини складуться сприятливо, буде можливо розвинути в потрібному напрямку[4] — що обидві групи і намагалися зробити протягом восьми місяців гетьманського правління.

З іншого боку, змістовна недооформленість програми П.Скоропадського, а також її первісна націленість на примирення крайніх точок зору, дозволяли вкладати в неї абсолютно протилежні зміст. Обидві групи в своє-

му змаганні сподівалися, що справжня позиція гетьмана наближена до їхніх власних поглядів більше, ніж до поглядів «конкурентів», причому гетьман, як здавалося, подавав надії і тим, і іншим. В результаті Д.Донцов, спілкуючись з гетьманом, кожного разу доходив висновку, що той більш-менш переконаний «самостійник»[5], — тоді як генералу А.Лукомському, за його словами, той же гетьман нібито заприсягав у своїй вірності «русскому делу»[6]; якийсь же генерал Пожарський взагалі приписував Скоропадському начебто висловлену їм в приватній розмові обіцянку після «оздоровлення» Росії піднести Україну государю — «уже выздоровевшую, как лучшую жемчужину в царской короне, как неотъемлемую часть Российской империи»[7].

Врешті, чи не найважливішим поєднуючим моментом в позиціях сторін було активне неприйняття більшовизму — гетьманці обох орієнтацій сходилися в тому, що майбутнє їхніх батьківщин потребує повного придушення влади рад, в першу чергу в Україні, як окремій державі (українці), або частині Росії (росіяни).

Важливе місце «німців» в планах та взаєминах сторін обумовлювалося тією провідною роллю, яку відігравали іноземні війська в політичному житті тогочасної України.

Тодішня суспільна думка України була схильна дуже перебільшувати справжній вплив «німців» в УД, надаючи їхньому значенню дещо містичного забарвлення: пересічний обиватель зазвичай був впевнений, що «німці» в прямому розумінні слова всемогутні, тримають під контролем геть усе (і усіх), та що будь-які зміни, що відбуваються в країні, є безпосередніми наслідками їхніх ініціатив. Таке епічне сприйняття ролі «німців», склавшись в перші ж дні «німецької» військової присутності в Україні, протрималося до самого її закінчення. Відносно цього дуже показним є той відомий факт, що, коли гетьманський уряд був вимушений поступитися владою на користь директорії, широка громадськість замість пошуку внутрішніх причин цієї події губилася в здогадках, для чого переміна уряду в Києві була потрібна «німцям»[8]. Згідно з уявленням про «німецьке» всевладдя, українських властей розглядали або як своєрідне прикриття «німців», що маскує фактичне перетворення України в іноземне генерал-губернаторство, або як місцевих агентів Центральних держав, тутешній додаток до окупаційних управлінських структур.

Звісно, самі гетьманські державні службовці усвідомлювали, що ці поширені уявлення не слід сприймати буквально, і що, зокрема, їхня власна роль як державної влади має цілком окреме значення. При цьому гетьманці-українці оцінювали свій суверенітет значно вище за їхніх проросійськи налаштованих колег, які більш відчували себе знаряддям німецького колоніалізму. Урядовці УД знали, краще за будь-кого, що «німці» вкрай зацікавлені в місцевій підтримці і тому погодилися визнавати в країні ще одну владу, крім власної — гетьманський режим[9]. Інша справа, що в дійсності ці дві влади — українська та «німецька» — аж ніяк не рівноправні: службовці УД на відміну від своїх попередників республіканців анітрохи не помилялися стосовно свого залежного від «німців» становища та власної спроможності протистояти їм. За задумом, і в значній мірі на практиці, характер «німецько»-гетьманських взаємин являв собою партнерство, або, принаймні, взаємовигідне співробітництво: кожна зі сторін прагнула здобути внаслідок співпраці певну користь для себе: разом з тим погоджувалась (хоча б на словах) забезпечити деякі переваги для «компаньйона».

З боку гетьманського уряду це означало, що він приймає «німецькі» умови (їхній перелік, що був поданий майбутньому гетьману напередодні перевороту, добре відомий: визнання положень Берестейського договору і т.д.)[10]. Власний виграш бачили в тому, щоб, по-перше, запобігти встановленню німцями в Україні режиму прямої військової окупації, та, по-друге, отримавши від них підтримку або гарантії невтручання, спробувати здійснити свої національно-державні проекти: відновити російський / зміцнити український суверенітет.

З утворенням УД перше завдання було якщо не вирішене, то, в усякому разі, більш-менш успішно вирішувалось: «німці» в Україні так і не стали монополістами в сфері управління. Але для того, щоб просуватися далі, треба було з'ясувати, як «німці» уявляють собі майбутній устрій Східної Європи, і чи можна на них покластися при досягненні своїх патріотично-державницьких цілей. Таким чином, в «німецько»-гетьманських стосунках на перший план висувалися дві проблеми: визначеності та надійності, знання один про одного та обопільної довіри. Розглянемо ці два питання з точки зору гетьманської сторони.

Щодо певності, то її явно бракувало: «німці» не були відкриті для своїх українських союзників, як би ті не прагнули цього. Одна вже численність ймовірних суджень у присвячених «німцям» місцях спогадів гетьманських діячів свідчить про те, наскільки мало перші особи УД, включно з її главою, були обізнані про дійсні можливості, сили і наміри своїх партнерів, в першу чергу про їхні плани та види відносно України. Безсумнівно, посадові особи УД нижчі рангом знали ще менше. Взагалі ж можна сказати, що новоявлені «друзі українського народу» аж до останніх днів своєї співпраці з властями УД залишалися для них невідомою, чи, точніше, маловідомою величиною.

Пов'язано це було насамперед з тим, що «німці», власне, дуже неохоче ділилися з українськими органами влади будь-якою інформацією про себе, і, більше того, робили все можливе, аби перешкодити останнім самотужки збирати такі відомості. Наприклад, намагалися приховати якісні та кількісні характеристики розташованих в Україні своїх військових частин (їхню чисельність, штатний склад, дислокацію і т.п.)[11]. Докладали зусиль, далі, щоб приховати від українського уряду (як і від населення) будь-які прояви внутрішньої нестабільності в країнах німецької коаліції, або ознаки наближення їхнього воєнного краху[12]. Якщо ж торкнутися неясних моментів української політики Центральних держав, то тут за себе говорить сам характер українсько-німецької та українсько-австрійської дипломатій гетьманського періоду, які з українського боку зводились до чисельних спроб домогтися від союзників якомога більшої визначеності щодо себе.

Дефіцит вірогідних даних про «німців» у поєднанні з виразним усвідомленням власної залежності від них викликали у гетьманській бюрократії почуття невпевненості в собі, яке до того ж поглиблювалось властивим їй сприйняттям поведінки «німців». Так, діловитість та апломб, що відзначали кожен крок «німців» в Україні, залишали у

тутешніх спостерігачів враження, нібито союзники в своїх діях дотримуються якогось плану. Але, з іншого боку, політика «німців» щодо України явно хибувала на непослідовність, що також було незрозуміле і, в свою чергу, збільшувало розгубленість в урядових колах УД.

Крім того, німецьке та австрійське командування, які отримували дані, що їх цікавили, із власних місцевих джерел, дуже часто були проінформовані про ті чи інші речі значно краще, ніж будь-хто ще в країні, включаючи посадових осіб УД. Ця обставина, яка в широких масах живила міф про всезнання «німців», різко контрастувала з недостатньою обізнаністю українських урядовців, роблячи її в очах останніх особливо гнітючою. Самі мало що знаючи про «німців», гетьманці постійно відчували себе «під ковпаком» у них — якщо вірити повідомленням української розвідки, агенти «німців», можливо, діяли навіть у штабі гетьмана[13]. А втім, рано чи пізно приходило розуміння (або, точніше, сильна підозра), що ніякого єдиного плану у «німців» щодо України немає, і, що їхня втаємниченість власне тим і пояснюється, що вони самі ще до кінця не вирішили, чого прагнуть на сході Європи. Образ «німців» відповідно починав змінюватись: бачили тепер, що вони зовсім не єдині, як здавалося попервах, і що, навпаки, в їхньому середовищі відбувається жвава боротьба впливів.

Швидко з'ясували, зокрема, існування суттєвих протиріч між власне німцями та їхніми австрійськими союзниками. Гетьман, наприклад, помітив це ще під час своїх «передгетьманських» переговорів з тими та іншими[14].

Також переконалися, що крім німецько-австрійських розбіжностей кожна з цих сторін в свою чергу позбавлена єдності. В «австрійців», приміром, цісарський двір в особі ерцгерцога Вільгельма будує в Україні власні династичні комбінації, які не співпадають з офіційною політикою Австро-Угорщини[15]. У німців же — і це для гетьманців найважливіше, — навколо питання про майбутнє України та Росії конкурують між собою військові та дипломати. Перші начебто не проти того, аби відновити Росію («в ее целостности»), інші — ніби виступають за збереження української державної окремості[16]. Втім, в позиціях обох груп знову ж таки багато непевного: у військових «то говорилось о необходимости воссоздать единую Россию, то о воссоздании сильной Украины, независимой от России»; в словах та діях цивільних представників Німеччини взагалі «явно чувствовалось нежелание принять решительные меры для воссоздания не только сильной, единой России, но и сильной Украины»[17]. До того ж і у німців і у австрійців велике значення мали окремі персони, кожна з яких, як уявлялось, вела в Києві або Одесі (а також на місцях) власну політику, дещо відмінну від офіційної лінії свого уряду або політик інших представників союзного керівництва. Чітко визначити роль, функції та повноваження цих людей для української сторони було не завжди можливо: дійсний статус таких осіб, як, наприклад, граф Альвенслебен (чий імідж впливової людини тримався на чутках про його особисту наближеність до імператора Вільгельма II) так і не був повністю з'ясований. Коливання «німецької» політики залежать також від обставин та від особливостей політичної системи Німеччини, Австро-Угорщини[18]. Взагалі «німці» в Україні «как не раз впоследствии <...> сразу играли в несколько игр, ни одной до конца не выигрывая»[19].

Надійність союзників, зі свого боку, викликала у властей УД великі сумніви. І патріоти Росії, і патріоти України швидко переконалися, що, всупереч поширеній думці про україножильство німецького та австрійського керівництв, власне «фільства» у ставленні останніх до України не було анітрохи: «німців» пов'язували з нею виключно корисливі інтереси — були потрібні український хліб (щоб вистояти у світовій війні) та запобігти внутрішніх ускладнень і, в другу чергу, власні геополітичні розрахунки, Україна ж як така їм байдужа[20]. До того ж зацікавленість Центральних держав в підтримці України — явище тимчасове, з дуже невиразними перспективами. Тобто, завжди актуальними залишалися побоювання, що пріоритети Австро-Угорщини та Німеччини в регіоні раптом можуть змінитися, і тоді «союзники», забувши усі свої зобов'язання перед гетьманом, не вагаючись пожертвують і ним, і Україною заради отримання якихось нових вигод.

Патріотів Росії таке становище дещо лякало (а ну як знов більшовиків повернуть), але разом з тим давало приводи для великих сподівань. Багато хто з них, як раніше, був впевнений, що українська держава є продукт «німецької» інтриги — «німці» утворили її штучним шляхом із міркувань політичної вигоди і з цих міркувань продовжують підтримувати. Своїм зворотнім боком це уявлення мало віру в те, що національна ідея великої Росії німецькими керівниками, у всякому разі військовими, більш близька і зрозуміла. А якщо так, то можна було очікувати, що «німці» з часом відмовляться від інспірованої ними фікції та відновлять в Східній Європі той порядок, який самі ж визнають єдино природним. «Я розумію, що таке Росія, але не розумію, що таке Україна»[21], — це зізнання, начебто зроблене ген.-фельдм. Айхгорном, як і інші справжні або апокрифічні «німецькі» заяви у тому ж дусі, правили багатьом тоді в Україні за ознаку того, що «німці», можливо, внутрішньо вже готові повернути Росії відколені від неї лімітрофи, насамперед Україну — врешті решт, вони вже домоглися свого — Росія виведена із війни, східний фронт перестав існувати. Частина російських патріотів всерйоз обмірковувала плани майбутнього союзу відновленої Росії та Німеччини.

Але інша частина росіян ставилася до можливостей російсько-німецького наближення дуже скептично. Відправним пунктом їхніх міркувань було переконання, що Німеччина і Росія — споконвічні вороги, що в уявленні німецьких правлячих кіл союз цих двох держав можливий лише на засадах васалітету останньої[22], що, нарешті, підстави підтримувати Україну на шкоду Росії і зараз переважають протилежні резони[23].

Гетьманцям-«україножильцям» у цьому зв'язку доводилося сподіватися, що «німці» і надалі будуть дотримуватись тактики розчленування Росії.

«Німецькі» двозначності значно підбурювали протистояння серед гетьманського табору. Патріоти Росії та патріоти України незмінно підозрювали одні одних в таємних зносинах з «німцями», чудово розуміючи, що перевага буде на боці тієї сторони, яку вони підтримають.

Подвійність пов'язаних з «німцями» очікувань — страхи та надії вперемішку — найкраще проглядаються на прикладі «більшовицької проблеми». З одного боку, урядовці УД були впевнені, що німці допоможуть їй подолати внутрішню більшовицьку загрозу (просто тому, що їм потрібен соціальний мир в Україні, аби забезпечити постачання звідти продовольства) і сподівалися — йдеться насамперед про русофілів та прихильників ідеї федерації, — що підтримають (чи, принаймі, не стануть на заваді) в боротьбі проти російських більшовиків. Але, з іншого боку, турбувало, що залишався чинним німецько-радянський альянс.

Сам собою факт, що «німці» борються з більшовиками в Україні, і в той же час опікуються ними в Росії («...это была такая комедия со стороны немцев!»)[24] примушував згадати про зловісну підступність німецьких політиків. Здавалося дивним, що під час весняного наступу «німецьких» військ в Україні більшовики майже не чинили їм опору; до того ж наводили на роздуми деякі особливості цього відступу:[25] вигнавши радянські війська з України, «німці» начебто взялися викорінювати залишки більшовизму усередині України, але і тут в їхніх діях було щось підозріле: «большевиков немцы не искали и не ловили, и только тогда арестовывали, когда на них указывали русские. Однако никаких расстрелов и вообще тяжких наказаний за политические убеждения не было, если действия большевиков не были направлены против германских войск»[26]. Громадськість гадала, чим пояснюється брак завзяття з боку «німців» і найбільш вірогідною відповіддю здавалось припущення, що насправді «німці» з більшовиками заодно. Чутки, в свою чергу, примушували замислюватись владу: «ввиду коллизий, которые создаются между распоряжениями гражданской власти и австрийских комендантов у населения на местах возникает возбуждение и по полученным мною неофициальным сведениям в селах идет молва, что австрийцы действуют солидарно с большевиками, но пока негласно»[27]. Підозри підкріплювались даними про таємні зв'язки «німців» з більшовиками в Україні. Так, наприклад, 14 серпня 1918 року в Одесі власті УД затримали Вельбека Стефана Йосифовича («принимал активное участие в большевистском движении, состоя шофером начальника большевистской контрразведки Шашина»), у якого під час обшуку знайшли посвідчення «что он состоит на службе по охране Генерал-Губернатора фон Бельца» (австро-угорського губернатора Одеси); 16 вересня було заарештовано також Івана Платоновича Гніденка, колишнього голову ради робітничих депутатів Одеси («вел агитацию против существующего государственного строя, подстрекал рабочих и крестьян к активным выступлениям»), у якого, крім «изобличающих материалов», знайшли посвідчення, видане австрійськими властями на ім'я Івана Борисова з фотографією Гніденко; з'ясувалося пізніше, що Гніденко також співробітничав з австрійськими таємними службами. Обох заарештованих було звільнено на вимогу «австрійців»[28]. Таке заступництво було звичайною практикою «німецької» влади. Так, на початку жовтня 1918 року І.А.Кістяківський, в той час міністр внутрішніх справ, скаржився раді міністрів УД, що німці перешкоджають йому переслідувати «известных своей преступной деятельностью опасных большевиков»[29]. Багато хто дивувався, чому «німці» наполягали на мирних переговорах РСФРР та УД і потім дозволяли їм тривати безкінечно довго, тоді як було відомо, що радянська делегація є керуючим центром антиурядової підривної діяльності в Україні. Згодом, аналізуючи причини провалу антибільшовицької компанії в Україні під час Гетьманату, один з представників вищої державної адміністрації УД визнавав: «препятствием, ставшим на пути гетманской власти в борьбе ее с большевиками, стали немцы»[30].

Побоювання, що «німці» таємно конспірують з більшовиками за спиною гетьманського уряду, не залишала гетьманців до останніх днів існування УД. Навпаки, образ дій «німців» восени-взимку 1918 року лише посилював це враження. Так, у зведенні розвідданих українських охоронних служб за 1 жовтня 1918 року повідомлялось: «Бек (російський консул в Одесі — Б.М.) имел совещание с генералом Бельцем: по сведениям не исключается возможность того, что австро-германцы в случае необходимости спешного вывода своих войск из Украины предпочтут передать территорию именно советским властям, которые со своей стороны своей Красной армией окажут препятствие к продвижению чехо-словакам, добровольческой армии и англо-французам вообще и замедлят таким образом воссоздание Восточного фронта, а, с другой стороны, согласятся продолжить снабжение Центральных держав продовольствием. Характерно, что официальная германская печать за последнее время сочувственно отзывается о большевиках, и министр иностранных дел в Рейхстаге заявил, что сведения о красном терроре в Петрограде и Москве умышленно преувеличиваются»[31]. Серія перемир'їв, що були укладені окремими німецькими частинами з радянськими військами взимку 1918 р., підштовхувала урядовців УД до думки, що «німецько»-радяньська змова дійсно відбулася, хоча сам гетьман так не вважав[32].

Плани утворення в Україні за підтримкою «німців» антирадянської армії для походу на Москву, як відомо, також не були здійснені, спочатку все начебто йшло, як бажалось: німці («германці») (військова партія) дали добро на формування Південної армії, заохочували гетьмана у його відносинах з Доном, певний час навіть заплющували очі на діяльність в Україні вербувальних бюро армії Денікіна. Але, врешті, багатообіцяючі починання закінчилися нічим, і в цьому знов таки звинуватили «німців». Більше того, їм закидали військову безпорадність самого гетьманського режиму. Переговори з ними відносно організації армії УД поновлювалося декілька разів і кожного разу завершувались безрезультатно. «Понятно поэтому, что, когда вспыхнула революция в Германии и немецкие войска стали уходить из Украины — гетманский режим оказался без всякой опоры. Вся двойственность и предательская политика немцев обнаружилась в этом эпизоде с полной силой»[33].

Крім інспірованих «німцями» великих негараздів, пов'язаних з виживанням УД, існували негаразди менші — окремі або локальні. За словами Д.Дорошенка «німці» «не давали нам об'єднати всі українські території і вирішити справу Криму, Кубані, Бесарабії і Холмщини так, як того вимагали наші національні інтереси. Страшенно крутили і плутали в справах Чорноморської фльоти, довго не давали нам змоги увійти в дипломатичні зносини навіть з нейтральними державами; перешкоджали формувати армію. Я вже не згадую про тисячі дрібних

перешкод і неприємностей...»[34]. До цього переліку «німецьких» (в тексті Дорошенка йшлося про Німеччину та її представників, але, судячи зі згадок про Холмщину, наведені звинувачення торкалися також і Австро-Угорщини) провин доречно додати ще декілька інцидентів. Так, непокоїла проблема зв'язків німецьких та австрійських військ з німцями-колоністами України, частина яких прагнула створення окремої німецької колонії Крим-Таврія[35].

Ще одним приводом для турбот стало перебування в Україні австрійського ерцгерцога Вільгельма, який явно претендував на роль її потенційного монарха[36-37].

Певне занепокоєння викликали контакти «німців» з українськими республіканцями[38-39].

Усі означені вище проблеми турбували як гетьманців-росіян, так і українців (якщо, звісно, останні не були прихованими прихильниками УНР або Вільгельма Габсбурга), до певної міри консолідуючи загал службовців УД. Навпаки, суто «україностороннім» непокоєм були побоювання відносно «німецьких» конспірацій з непримиренними прибічниками «неподільної Росії». Чутки про плани відновлення «німцями» російської монархії на чолі з представником дому Романових (приміром, вел.кн. Дмитром Павловичем)[40] або відомості про таємну місію в Києві П.М.Мілюкова значно підбурювали анти-«німецькі» настрої в середовищі свідомих українців»[41].

Переживання, викликані незадоволенням псевдосоюзниками, набували у масовій свідомості звичних для нього форм: в «німцях», як і під час світової війни, продовжували бачити ворога. Проросійськи орієнтованими службовцями УД цей образ переживався особливо гостро: для них «німці» були не просто противниками в війні (у цьому розумінні таке уявлення та його негативне наповнення були значущі і для багатьох колишніх підросійських українців), але й давні, «природні» недруги їхньої батьківщини, ті самі, які «провезли в пломбированном вагоне Ленина с его друзьями, слишком явно разрушали русскую армию (убийство Духонина и т.д.)[42]. У будь-якому разі більшість представників обох національних груп в гетьманському середовищі воліла б краще бачити в якості союзників країни Антанти, до яких (крім того, що вважали залежність від них для своїх батьківщин менш обтяжливою) мали щирі симпатії. «Німці» з самого початку «німецько»-українського союзу не були для переважної частини місцевого суспільства союзниками в якісному відношенні. З ними зважились співпрацювати, їм були вдячні за визволення від жахів червоного терору, могли відчувати до них певну повагу (скоріше до окремих осіб, ніж до «німців» взагалі), але щоб перенести на них те винятково тепле ставлення, яке існувало в російському суспільстві до народів Антанти під час світової війни, про це не могло бути й мови. Зовсім навпаки, в очах патріотів Росії вони з перших же днів поставали як вороги («худшие и давние»),[43] які зовнішнім чином перейняли на себе роль друзів. Відповідно, співпраця з ними з самого початку мислилась як продовження боротьби, але в нових умовах[44]. Втім, ясно простежується також і інша тенденція — курс на дійсне партнерство з «німцями». Треба гадати, заклики гетьмана відмовитись від проантантівських настроїв та намагатися розкрити позитивний потенціал україно-«німецького» союзу не падали в порожнечу, хоча, з іншого боку, явно не зустрічали широкого відгуку, і не лише з вини «німців». Наштовхуючись на двозначності їхньої політики, — службовці УД, прихильники обох національно-державних лояльностей, в свою чергу «тримали камінь за пазухою» проти нових союзників: «полной честности не было ни у кого, все стояли на позициях условных соглашений, у всех был элемент дипломатической игры и коварства»[45].

---

[1] Зеньковский В. Пять месяцев у власти. Воспоминания. — М., 1995. — С.137-138.

[2] Там само:— С.4.

[3] Там само.— С.58.

[4] *Не боротися з гетьманською владою, не руйнувати її, а стати поруч із нею до роботи і опанувати нею — от завдання українських діячів, — думав я»* (Дорошенко Д.І. Мої спомини про недавнє— минуле. — Мюнхен, 1969. — С.256).

[5] *Донцов Д. Рік 1918. Київ // Хроніка 2000. — Вип.17-18. — К., 1997.* — С.227,234.

[6] Лукомский А. Из воспоминаний // Архив русской революции. Берлин, 1924. — Т.13. — С.120.

[7] *Кришевский Н. В Крыму (1916-1918 г.) // Архив русской революции.* — Берлин, 1924. — Т.13. — С.120.

[8] Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Архив русской революции. — Берлин, 1922. — Т.6. — С.219, 231.

[9] Зеньковский В. Пять месяцев у власти... С.21; Лукомский А. Из воспоминаний... С.178; Скоропадський П.П. Спогади. — К.-Філадельфія, 1995. — С.136.

[10] Заруда Т. Становлення та основні напрямки зовнішньої політики Української Держави // Останній гетьман. — К., 1993. — С.70-71.

[11] Малиновський Б. Дані про дислокацію австро-угорських та німецьких військ в Україні (1918 р.) у документах державних установ УНР та Української Держави // Студії з архівної справи та документознавства — К., 1997. — Т.2. — С.93-98.

[12] Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний... С.228; Скоропадський П.П. Спогади... С.132 .

[13] «З розмови з п. Фавицьким вияснено, що <во> время перебування його в Берліні він познайомився з якимось добродієм, який назвав себе обер-егерем Гербертом Іогансоном. Во время товарищеских пірушек цей Іогансен россказував, що він старшина руського Генерального Штабу і що він, як шпіон, всю войну працював в Германії. Тепер п. Фавицький зустрів добродія Іогансона в Києві, де він уже називається Андрей Андреевичем Малаховим і состоїт на службі в відділу зв'язку штабу Гетьмана. За ужином з п. Фавицьким д. Малахов, він же Іогансон, промовився, що він одержує по 32 марки в день від німецького Уряду». (ЦДАВО України, ф.1077, оп.1, спр.40, арк.69. «Немцы, конечно имевшие своих агентов везде <...>» *Лейхтенбергский Г. Как началась «Южная армия»* // Архив русской революции. Берлин, 1923. — Т.8 — С.178.)

[14] Скоропадський П.П. Спогади... С.171-172.

[15] Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergrunde. — Hrg.v. Th. HornyKiewicz. — Philadelphia, 1968 — Bd.3 — S.335-358.

[16] Зеньковский В. Пять месяцев у власти... С.127.

[17] Лукомский А. Из воспоминаний... С.182.

[18] «Дипломаты <...> оглядывались сначала на свои министерства иностранных дел, на императора и его кружок, затем все более на рейхстаг и в заключение уже на социалистов. Политика их в зависимости от этого менялась, была нерешительная». (Скоропадський П. П. Спогади... С.245).

[19] Зеньковский В. Пять месяцев у власти... С.130.

[20] «Никто среди немцев не думал серьёзно о том, чтобы помочь Украине стать на свои ноги...» (Там само — С.127). Див. також: Дорошенко Д.І. Мої спогади про недавнє—минуле... С.267,280.

[21] Могилянський Н. Трагедия Украйны // Архив русской революции. Берлин, 1923. — Т.11 — С.95.

[22] Михайловський Г.Н. Записки. Из истории российского внешнеполитического ведомства. 1914-1920. М., 1993. — Кн.2. — С.120.

[23] Лукомский А. Из воспоминаний... — С.178.

[24] Зеньковский В. Пять месяцев у власти... — С.20.

[25] Лукомский А. Из воспоминаний... — С.177.

[26] Крищевский Н.В. В Крыму... — С.115.

[27] ЦДАВО України, ф.2311, оп.1, спр.146, арк.328.

[28] Там само, спр.3, арк.43.

[29] Могилянский Н. Трагедия Украйны.... — С.101.

[30] Там само. — С.100.

[31] ЦДАВО України, ф.2311, оп.1, спр.120, арк.242. Два тижні по тому Бек був заарештований українськими властями зі згоди австрійського командування за антиурядову діяльність (див.: Ergnisse in der Ukraine... S.239244).
[32] Скоропадський П.П. Спогади... — С.319.
[33] Зеньковский В. Пять месяцев у власти... — С.130. Див. також: Омельянович-Павленко М. На Україні 1917-1918. — Прага, 1935. — С.93-94.
[34] Дорошенко Д.І. Мої спогади про недавнє минуле... — С.280-281.
[35] Айсфельд А. Немецкие колонисты Юга Украины в 1917-1918 годах // Вопросы германской истории. Немцы в Украине.— Днепропетровск, 1996. — С.125-133.
[36] Донцов Д. 1918. — Київ... — С.230, 248. Скоропадський П.П. Спогади... — С.208.
[37] ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.77, арк.42, 45, 50.
[38] Зеньковський В. Пять месяцев у власти... — С.129. Див. також: Скоропадський П.П. Спогади... — С.190, Вернадский В.И. Дневники. 1917-1921. — Киев, 1994. — С.85 («По-видимому, Грушевский в Одессе и пытается воздействовать на Австрию»).
[39] Могилянський Н. Трагедия Украины... — С.101.
[40] Вернадский В.И. Дневники... — С.112.
[41] Донцов Д. 1918. — Київ... — С.237.
[42] Зеньковский В. Пять месяцев у власти... — С.129.
[43] Його ж.— С.20.
[44] Зеньковский В. Пять месяцев у власти... — С.21. «Интересный разговор с Василенко. Он настаивает на необходимости немедленной борьбы деловой с поползновениями Германии». (Вернадский В. Дневники... — С.103).
[45] Зеньковский В. Пять месяцев у власти... — С.129. «Нещирість у відносинах між українським урядом та його заступниками і німецькою офіційно дружественною, а фактично окупаційною владою давалося відчути з перших же часів» (Андрієвський В. З минулого. ІІ. Від Гетьмана до директорії. — Берлін, 1921. — С.14).

Іван Толокньов

Проблема залізничного транспорту в діяльності гетьманського уряду

Перебрання влади гетьманом П.Скоропадським відбулось у виключно тяжкій економічній та політичній ситуації в Україні. Після революційних потрясінь і війни з більшовистською Росією господарчий механізм УНР практично перестав функціонувати. Навесні 1918 р. ситуація ще більш загострилася внаслідок непродуманих кроків Центральної Ради, яка здійснювала політику т.зв. соціалізації. Тому можна сміливо стверджувати, що на момент гетьманського перевороту державність УНР мала переважно декларативний характер.

Перед П.Скоропадським постало доволі складне завдання, яке і донині не втратило своєї актуальності: забезпечити економічне підгрунтя незалежності українського народу. І зробити це шляхом ствердження початків консерватизму в провідних сферах внутрішнього життя країни.

Головні риси урядового курсу молодої Держави базувалися на принципах скасування тих правочинних актів Тимчасового уряду, РНК і Центральної Ради, які мали відверто популістське забарвлення і не враховували дії економічних законів, а також продовження дії юридичних норм колишньої Російської імперії до створення власної правової бази. Позаяк свідомі українці не спромоглися на той час витворити чисельну групу тямущих спеціалістів, керування управлінським апаратом переважно здійснювалось представниками старого чиновництва[1].

Однією з умов економічного та політичного відродження України стало відновлення мережі шляхів сполучення, без чого існування держави сучасного типу вповні неможливо. Ось чому вагома частина заходів гетьманського уряду (кабінетів Ф.Лизогуба — С.Гербеля) тією чи іншою мірою стосувалася роботи залізниць, які вже досить тривалий час знаходились в стані розвалу. Ще у жовтні 1917 р. нормальний рух цього виду транспорту був паралізований. Протягом українсько-більшовистського військового конфлікту головні сутички відбувалися в районах вузлових станцій, армії також пересувалися переважно залізничними шляхами сполучення. Отже, комунікації зазнали значних руйнувань, більшовиками було вивезено до Росії понад 80 000 одиниць вагонного парку (1/3 від загальної кількості). Більшість мостів лежало в руїнах[2]. Крім того, з початку 1918 р. невпинно зростала заборгованість залізничникам із заробітної плати[3]. Навіть подання представника Міністерства шляхів УНР Єщенка про нагальну потребу виділення позики в 593 500 000 крб. на погашення цієї кількамісячної заборгованості уряд В.Голубовича на засіданні 20 квітня передав для додаткового розгляду Міністерству фінансів. Тим самим до встановлення Гетьманату навіть це питання не було вирішено[4].

Одразу по сформуванні Ф.Лизогубом першого кабінету Української Держави новопризначений голова відомства шляхів сполучення Б.Бутенко розпочав структурно-організаційну реформу залізничного транспорту. Негайних зрушень в даному питанні наполегливо домагалися представники австро-німецького командування на чолі з В.Гренером[5]. Деякою мірою навіть саме постання Гетьманату було поставлене в пряму залежність від того, чи виявиться нове керівництво спроможним налагодити нормальну роботу залізниць.

Вже у своєму першому зверненні «До всього українського народу» 29 квітня 1918 р. П.Скоропадський обіцяв докорінно поліпшити становище робітників на залізних дорогах[6]. На початку травня Міністерство шляхів розробило програму першочергових заходів. Перш за все було оголошено недійсним закон Центральної Ради від 10 квітня 1918 р. «Про існування та будування залізниць на території УНР». Тим самим відновлювались права приватних залізних доріг, котрі раніше всі без винятку підлягали реквізуванню на користь держави без відповідних на те матеріально-технічних передумов[7].

Задля зменшення збитковості транспорту уряд здійснив кілька послідовних акцій. До 1 жовтня було запроваджено нові норми оплати праці службовцям і робітникам, зменшені порівняно з російськими, але вищі від довоєнного рівня. При невеликих змінах знову діяла стара тарифна сітка на 34 розряди (різниця коефіцієнтів

© І. Толокньов

0,4-25). Постійний оклад коливався в межах від 24 до 48 крб. в місяць (при нормі роботи 6-8 годин). Проте надання надбавки за дорожнечу всім категоріям працюючих складало 70 крб. на місяць. Якщо в середньому за півроку (грудень 1917-травень 1918) середній розмір місячної заробітної платні коливався в межах 260 крб. (з надбавкою), то вже починаючи з літа 1918 р. зазначена цифра грунтовно змінилась. 5 травня міністр шляхів Б.Бутенко телеграмою за №4924 вперше вніс пропозицію щодо пониження ставок оплати праці на 50 крб., що і було здійснено протягом місяця. Перед хвилею страйків на залізницях Правобережжя відбулось наступне пониження також на 50 крб.[8]

Паралельно з налагодженням економічно обгрунтованих взаєморозрахунків по лінії держава — робітник, Рада Міністрів 7 червня 1918 р. ухвалила закон про скорочення штатів робітників залізничного транспорту до норм мирного часу. За кінцеву було взято штатну норму, котра існувала на 1 січня 1915 р., себто до початку реалізації заходів російського імператорського уряду І.Л.Горемикіна, спрямованих на мілітаризацію тилу. Це був один з конверсійних заходів, позаяк внаслідок ліквідації Південно-Західного і Румунського фронтів автоматично відпадала потреба в утриманні цілого ряду установ військово-транспортного характеру (тим більше, що вже 10 травня уряд скасував на залізницях польове управління, запроваджене ще в липні 1914 р.)[9]. Закон 7 червня передбачав основи ліквідаційного механізму, за допомогою якого до 1 серпня 1918 р. необхідного скорочення було досягнено. Даним правочинним актом, зокрема передбачалось, що: 1) всі службовці, відряджені за обставинами воєнного часу на залізні дороги України, залишаються висланими на місце попередньої служби, в т.ч. приписані до Варшавсько-Віденської та Привіслінських залізниць — до Росії (відповідні комісії створено 24 червня); 2) звільнюються службовці всіх установ, породжених військовим часом (зокрема, дальшою постановою уряду від 22 липня на заходи по ліквідації будівельно-транспортних організацій Південно-Західного та Румунського фронтів — відповідно НАДОРАБУЗ і НАДОРАБЕС, було асигновано 18 000 000 крб.); 3) звільнюються особи, найняті на роботу задля посилення експлуатаційного штату, і постійні службовці, загальний стаж яких є меншим від 10 років[10].

Вельми цікавим є той факт, що даний закон надавав пріоритетне право на роботу особам українського походження. Отже, Гетьман не на словах, а на ділі закладав умови для появи національних кадрів.

Зазначені вище кроки Ради Міністрів дозволили докорінно змінити інфраструктуру залізничного транспорту. Було практично ліквідовано залишки старих військових інституцій Російської імперії, на шляхи сполучення повернулось реквізоване майно в т.ч. поповнився так потрібний вагонний парк, а оборонні завдання (вже на сході) взяли на себе Центральні Держави.

Отриманий резерв дозволив значно посилити матеріально-технічний стан сформованих у червні шести команд, які Військове міністерство 24 липня 1918 р. передало до відання шляхового відомства. Загальна чисельність особового складу даних підрозділів складала 150 чоловік (по 25 в кожному). На відновлення шляхових споруд і колії протягом червня 1918 р. уряд асигнував 383 520 крб. (кредити воєнного відомства). В подальшому, починаючи з липня, щомісячні фінансування команд Міністерством шляхів складали пересічно 388 520 крб. і здійснювались в регулярний спосіб до кінця Гетьманату[11].

Поволі, але досить динамічно, відновлювалась рентабельність залізничного транспорту. Вже в липні 1918 р. почала давати вагомі результати запроваджена двома місяцями раніше касація пільгових тарифів та скидок на безоплатний провіз багажу. Тоді ж Міністерство шляхів підвищило обов'язкові норми робіт по таксуванню і розподілу паїв на 40-50% (1000-1500 накладних протягом 25 робочих днів). Після утворення 10 серпня Державного Банку установи залізничного транспорту здійснювали взаєморозрахунки лише через цю фінансову організацію за розрядом платежів порівняно привілейованої третьої категорії. Восени 1918 р. уряд планував скликати тарифний з'їзд для розв'язання питань щодо підвищення для шляхів сполучення України всіх існуючих тарифів в цілях збільшення їх прибутковості, а також деякого спрощення. Міністерство шляхів підготувало спеціально складений Б.Бутенком проект реорганізації служби дорожнього контролю і зборів на принципах скорочення та здешевлення. Завершальним етапом даної реформи мало стати створення Центральної розрахункової палати України (за британським зразком), яка була б спроможною здійснювати генеральні платежі по фінансових операціях установ залізничного транспорту через Державний Банк. У випадку запровадження даного органу країна отримувала прибуток від економії в 2-2,5 млн. крб. Проте підняте Директорією повстання і наступна більшовистська навала унеможливили становлення головного фінансового центру Мінсітерства шляхів, яке було заплановане на початок 1919 р.[12]

Порівняно менших організаційних змін зазнала структура управління регіональних залізниць. Крім перейменування (Південно-Західної на Правобережну, Катеринінської на Запорізьку і Південної на Слобідську), кожну з них було розділено на кілька дочірніх. В результаті залізниці України часів Гетьманату за ієрархією складались з чотирьох головних і одинадцяти складових або інтегральних[13]. За розпорядженням Міністра шляхів від 26 травня, регіональні управління розпочали процес українізації транспортних установ. Ним було охоплено всю довжину бюрократичної вертикалі[14].

Крім суто економічних і організаційних аспектів відродження залізничного транспорту, гетьман та його уряд належну увагу приділяли і політичному значенню шляхів сполучення, оскільки вони виступали в ролі каркасу всієї Української Держави. Недарма вістря більшовистської пропаганди спрямовувалось саме на робітників-залізничників, адже емісари Х.Раковського чітко знали, де знаходиться одне з найвразливіших місць влади. Тим-то і був смертельно небезпечним для країни страйк на залізницях Правобережжя (16 липня — 5 серпня 1918 р.) Протягом літніх місяців більшовистська агентура тримала в постійній напрузі принаймні половину всіх транспортних ліній України[15].

Сувора реальність спонукала Раду Міністрів дедалі частіше вживати рішучих заходів при наведенні порядку. Вже від 18 травня інститут залізничної міліції підлягав скасуванню. Натомість запроваджувалась Державна Варта (на кшталт колишніх жандармських управлінь при транспортних установах), а п'ятьма днями пізніше Міністру шляхів було надано право видавати, відміняти, змінювати та доповнювати всі постанови, що стосувались загального статуту залізниць — і то на рівні законодавчих актів (щоправда, з подальшим урядовим затвердженням)[16].

По завершенні найбільш небезпечних страйків в серпні 1918 р. Рада Міністрів ввела в дію «Тимчасовий закон про заходи щодо охорони залізниць». Зазначений документ є досить цікавим в тому плані, що він став концентрованим вираженням дій керівництва країни, спрямованих на стабілізацію громадського і державного порядку в Україні. Зокрема, ст.V цього закону передбачала три види покарання за участь у несанкціонованих заходах та саботажництво: від штрафу в 3 000 крб. і п'ятимісячного арешту до вислання в концентраційний табір; ст.X поновлювала указ Миколи II Правлячому Сенату від 2 грудня 1905 р. (закон про боротьбу зі страйками), а ст.XI — військово-польові суди за вчинення збройного опору при затриманні (на підставі кн.24 розд. III Зібрання військових постанов 1869 р.). При наявності дієздатних силових відомств надзвичайне законодавство Ради Міністрів мало повну спроможність до усталення твердого порядку на шляхах сполучення[17].

Запроваджена в серпні 1918 р. Головна комісія по охороні залізниць під проводом Б.Бутенка (з участю представників відомства внутрішніх справ та уповноважених осіб від командування Центральних Держав) здійснила ряд запобіжних заходів. Насамперед, було посилено охорону залізничних мостів на кількох важливих пунктах (Новомосковськ, Царичанка, Кобеляки, Глобин — Золотоноша, Канів тощо) та збільшено штат Державної Варти. Головним болем транспортників у цей час стає махновщина. Тому з кінця літа 1918 р. шляхи сполучення знову перебувають під перманентним військовим станом[18].

Та, незважаючи на всі вищезазначені явища, залізничний транспорт України зазнав ґрунтовної структурно-організаційної зміни і почав виходити зі стану кризи. Цей факт визнавали навіть відверті опоненти гетьмана[19]. Вже в середині літа 1918 р. було відновлено нормальний рух поїздів. На вересень регулярним транспортним сполученням в межах України (без Криму) охоплено понад 28 великих населених пунктів — від Таганрога до Підволочиська[20].

З метою оптимізації шляхів сполучення 12 листопада 1918 р. Радою Міністрів було відпущено кредит на утримання спеціальної комісії в складі 23 осіб, розміром 62 900 крб. (на два місяці її діяльності). (21) Крім того, протягом семи місяців гетьманський уряд виділив понад 35 000 000 крб. задля оновлення рухомого складу залізниць. На 1919 р. ця цифра була визначена в 100 000 000 крб.[22]

Відновлювались роботи по новому будівництву залізничних шляхів, заморожені після березня 1917 р. Так, 22 липня Кабінет Міністрів асигнував 27.000.000 крб. для спорудження лінії Гришино — Рівне[23]. Було складено кошторис аналогічних робіт на лінії Мерефа — Херсон тощо.

Отже, за такий короткий час порівняно швидко здійснювались маштабні заходи по наведенню порядку[24].

Часткова стабілізація залізних доріг дала змогу гетьманському урядові досить успішно вирішити, крім суто економічних, також і ряд важливих політичних завдань. Це, зокрема, виключно ефективна організація блокади Криму, яка змусила уряд М.Сулькевича визнати входження півострова до складу Української Держави, відновлення з 12 червня прямого сполучення з більшовистською Росією, аналогічна нормалізація транспортних потоків з Всевеликим Військом Донським (останнє по угоді від 5 серпня 1918 р. отримало Таганрогську округу з частиною Запорізької залізниці)[25]. В червні завершилась підготовка угоди про організацію залізничного зв'язку з Румунією.

Нарешті сам факт планомірної та вдалої евакуації австро-німецьких військ з України по закінченні першої світової війни — зайве тому свідчення, що політика гетьмана Павла Скоропадського, яка базувалась на суто консервативних засадах, була єдино вірною та концептуально вивіреною в складних умовах того часу. Вона мала непересічні результати в плані накопичення практичного досвіду для українського державотворення новітньої доби.

---

[1] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. — Прага, 1942. — С.53.
[2] Скоропадський П. Спогади. — К.-Філадельфія, 1995. — С.168, Дорошенко Д. Історія України 1917 — 1923. — Ужгород, 1930. — Т.2 Українська Гетьманська Держава. — С.173.
[3] Грушевський М.С. Війна за незалежність. // На порозі нової України: статті й джерельні матеріали. — Нью-Йорк, 1992. — С.188.
[4] ЦДАВО, ф.1064, оп1, спр.4, арк.86.
[5] Скоропадський П. Названа праця. — С.148.
[6] До всього українського народу // У 60-річчя відновлення гетьманської Української Держави 29 квітня Р.Б.1918, — Торонто, 1978. — С.10.
[7] ЦДАВО, ф.1064, оп.1, спр.4, арк. 70-74.
[8] Там само, ф.2200, оп.1, спр.94, арк.44-45; Редін М. Всеукраїнський страйк залізничників 1918 року. — Х., 1929. — С.6.
[9] ЦДАВО, ф.1064, оп.1, спр.53, арк.4.
[10] Там само, спр.60, арк.5, ЦДІАК, ф.693, оп.1, спр.1590, арк.45.
[11] ЦДАВО, ф.1064, оп.1, спр.65, арк.2-3.
[12] ЦДІАК, ф.693, оп.1, спр.325а, арк.4-14.
[13] Там само, арк.54.
[14] Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К.,1994. — С.137.
[15] Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland. — Munchen,1994.– S.223.
[17] ЦДАВО, ф.1064, оп.1, спр.70, арк.3.
[18] Там само, ф.1216, оп.1, спр.43, арк.22-23.
[19] Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний 1917 — 1920 гг. // Революция на Украине. По мемуарам белых. — К., 1990. — С.44.
[20] Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1994. — Т.2. — С.500; ЦДАВО, ф.1064, оп.1, спр.55, арк.3.
[21] Там само, ф.1064, оп.1, спр.4, арк.94.
[22] Там само, ф.2200, оп.1, спр.99, арк.10.
[23] Там само, ф.1064, оп.1, спр.58, арк.3.
[24] Schemet B. Die Ukraine einst und jetzt: kurzer Überblick der ukrainische Geschichte. — Berlin, 1941, S.31.
[25] Левицький К. Великий зрив: до історії української державності від березня до листопада 1918 р. — Нью-Йорк, 1968, С.58, Феденко П. Влада Павла Скоропадського. — Лондон-Мюнхен, 1968, С.17, ЦДАВО, ф.2200, оп.1, спр.94, арк.1-12.

Віталій Бондар

Створення торгово-промислових палат в Українській Державі

(на матеріалах Держархіву Запорізької області)

2 грудня 1997 р. Президентом України було затверджено закон «Про торгово-промислові палати в Україні», *який визначає загальні правові, економічні та соціальні засади створення цих установ, встановлює організаційно-правові форми і напрямки їх діяльності, а також принципи їх взаємин з державою*[1]. Цей закон прийнято в надзвичайно складний для економіки нашої країни час. Проте саме торгово-промислові палати як самоврядовні організації, що мають об'єднувати чесних та досвідчених вітчизняних підприємців, інших суб'єктів економічної діяльності, повинні і здатні сприяти утворенню цивілізованої системи ринкових відносин в Україні, збільшенню її економічного потенціалу.

Вперше в історії української державності впорядкування торгово-промислової діяльності, розширення міжнародних економічних зв'язків та створення збалансованої вітчизняної економіки з допомогою введення торгово-промислових палат було здійснено в Українській Державі.

Ідея створення подібних установ виникла в Російській імперії ще наприкінці XIX ст. Проте юридично оформити її вдалося лише після повалення царського режиму. 6 (19) жовтня 1917 р. Тимчасовим урядом було прийнято положення про торгово-промислові палати. Такі палати запроваджувалися в кожній губернії чи області і повинні були об'єднувати на засадах самоврядування осіб, що займаються торгово-промисловою діяльністю, для захисту їх інтересів та пошуку реальних заходів, які б сприяли врегулюванню торгово-промислових відносин та якнайшвидшому розвитку економіки країни[2]. Фактично це положення так і не було втілено в життя, адже невдовзі Тимчасовий уряд було повалено більшовиками, які розв'язали в колишній імперії жорстоку громадянську війну.

Необхідність створення подібних торгово-промислових організацій за умов надзвичайного розладу економічного життя в Україні в 1918 р. гостро постала перед урядовцями Української Держави і, особисто, П.Скоропадським. Зокрема, в своїх «Спогадах» гетьман зазначав, що його заповітною мрією було всіляко сприяти розвитку промисловості з залученням в основному вітчизняних капіталів[3]. І для здійснення цього були вагомі підстави. Адже в цей час в Україні було створено ряд потужних торгово-промислових об'єднань, до яких входили представники різних галузей промисловості, сільського господарства, торгівлі та фінансів. Вже в середині травня 1918 р. в Києві на з'їзді промисловців, комерсантів, фінансистів та землевласників за участю представників уряду було створено Всеукраїнську Спілку представників промислу, торгу, фінансів і сільського господарства (Протофіс)[4]. В об'єднану організацію — Спілку товариств заводчиків і фабрикантів на Україні (Суозіф) — злилися товариства заводчиків і фабрикантів Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Олександрівська та інших міст[5]. Олександрівські промисловці брали активну участь в роботі різних торгово-промислових об'єднань. Провідними членами Товариства Українських фабрикантів землеробських машин і знарядь були відомі олександрівські заводчики А.Я.Копп, І.Є.Лепп, П.М.Сиромятников та ін.[6] На 31 березня 1918 р. Олександрівське товариство мало в своєму складі 30 підприємств з загальною кількістю робітників — 4854 чол.[7] Саме такі економічно потужні регіони, що були однією з основних ланок урядової моделі економічних відносин, мали забезпечити вихід України з всеохоплюючої соціально-економічної кризи. Складовою частиною цієї моделі мали стати проектовані державою торгово-промислові палати, діяльність яких грунтувалася на підприємницькій ініціативі місцевих промисловців і комерсантів, зацікавлених в успішному розвитку свого регіону.

Вже в липні 1918 р. місцевим товариствам заводчиків і фабрикантів надійшло відношення Міністерства торгівлі та промисловості, в якому повідомлялося про плани Міністерства щодо створення Торгових палат в Україні та за її межами. При цьому українським промисловцям було запропоновано надати департаменту зовнішньої торгівлі статистичні матеріали про розвиток торгово-промислових відносин з іншими країнами, а також надіслати свої пропозиції та побажання з приводу участі в цьому процесі тієї галузі промисловості, яку вони репрезентували[8].

Проте робота над законопроектом про торгово-промислові палати в Українській Державі тривала всю осінь 1918 р. Цей процес відбувався в тісній співпраці уряду з представниками промисловості, сільського господарства, торгівлі та фінансів. Так, на з'їзді Протофісу 28 жовтня 1918 р. була прийнята резолюція з приводу введення урядом торгово-промислових палат в Україні. В цьому документі наголошувалося на негайному перегляді закону Тимчасового уряду про торгово-промислові палати від 6 (19) жовтня 1917 р. і на основі цього видання нового закону та швидкому втіленню його в життя. З'їзд доручив Раді Всеукраїнської спілки представників промислу, торгу, фінансів і сільського господарства створити «особливу комісію за участю зацікавлених в цьому представників торгово-промислового класу» і складений про-

© В. Бондар

ект передати на розгляд торгово-промисловим організаціям і лише після подальшого узгодження усіх аспектів цієї проблеми надати результати роботи уряду. Крім того, згідно з цією резолюцією, з'їзд вніс деякі поправки до вищезгаданого положення Тимчасового уряду[9]. Характерно, що однією з основних поправок було виведення торгово-промислових (чи окремо торгових і промислових) палат з підпорядкування міністру торгівлі та промисловості і надання керівництва їх діяльністю «постійному громадському центральному органові чи з'їзду». Було також внесено пропозицію про збільшення вікового та введення освітнього цензу при обранні членів торгово-промислових палат. Членами палати могли бути обрані особи не молодші 30 років, замість 21, які закінчили принаймі нижчі навчальні заклади.

На початку листопада 1918 р. усім членам Спілки товариств заводчиків і фабрикантів були надіслані «Основні положення для розробки законопроекту, що регулює діяльність Міністерства торгу і промисловості на місцях» та проект «Положення про місцеві органи Міністерства торгівлі та промисловості». Ці законопроекти були надані торгово-промисловим товариствам для вивчення та внесення необхідних змін і доповнень[10]. Саме в цих документах визначалися цілі та завдання торгово-промислових палат, їх структура та місце в системі державного апарату управління.

Отже, згідно з «Основними положеннями...», торгово-промислові палати створювалися як самоврядні органи представників торгово-промислової сфери, проте були підпорядковані Міністерству торгівлі та промисловості і підлягали його нагляду. Основними цілями палат були:

- об'єднання осіб, які займаються торгово-промисловою діяльністю, піклування про потреби усієї місцевої промисловості та торгівлі, а також представництво їх спільних інтересів;
- *заснування, утримання та субсидування «корисних для торгівлі та промисловості установ»*;
- реєстрація торгово-промислових підприємств та ін.

Визначення місця перебування палати, району її діяльності та затвердження статуту здійснювалося міністром торгівлі та промисловості[11].

В проекті «Положення про місцеві органи Міністерства торгівлі та промисловості» визначалася структура губернських палат торгівлі та промисловості. Губернські палати створювалися для вивчення умов існування й розвитку місцевих органів торгівлі та промисловості, всілякого сприяння їх діяльності, врегулювання торгово-промислових відносин на місцях, інформування центральних установ Міністерства торгівлі та промисловості і виконання їх доручень.

Палати торгівлі та промисловості складалися з 3-х відділів: промислового, торгового і статистичного. Промисловий відділ надавав дозвіл на будівництво споруд промислового призначення та відкриття промислових закладів і т. ін.; здійснював контроль за безпекою праці на підприємствах та екологічною безпекою навколишнього середовища; вивчав потреби великої та дрібної (кустарної) промисловості губернії і визначав способи її вдосконалення; контролював діяльність сільських ремісничих майстерень; видавав різноманітні посвідчення та свідоцтва у справах, що стосувалися промисловості.

Торговий відділ розглядав, затверджував і реєстрував статути торгових, споживчих, кооперативних товариств; давав дозвіл, після узгодження з органами місцевого самоврядування, на відкриття ярмарків та встановлював базарні дні; реєстрував усі торгово-промислові підприємства в губернії.

Статистичний відділ проводив статистичні дослідження в області торгівлі та промисловості і систематизував одержані матеріали з метою точного і достовірного інформування Міністерства торгівлі та промисловості про економічний стан губернії.

Керівництво палатою здійснював управляючий, який призначався міністром торгівлі та промисловості з осіб, що мали вищу, переважно технічну чи економічну, освіту з достатнім стажем практичної роботи. Управляючий палатою користувався правом вирішального голосу не тільки на загальних зборах членів торгово-промислової палати, а й при розгляді питань економічного характеру в місцевих земських зібраннях та міських думах. Цікаво, що управляючий та начальники відділів палати могли займатися підприємницькою діяльністю лише з особливого дозволу міністра торгівлі та промисловості[12].

Отже, уряд з допомогою створення спеціальних торгово-промислових організацій — палат, які були безпосередньо підпорядковані Міністерству торгівлі та промисловості, намагався більш ефективно контролювати життя регіонів і керувати економічними процесами на місцях. І це можна зрозуміти, адже в умовах тяжкої економічної кризи зростання соціального напруження в суспільстві, майже повної відсутності правопорядку лише максимальна централізація управління усіма сферами державного життя могла змінити ситуацію на краще. Проте це значною мірою стримувало ініціативу широких торгово-промислових кіл України, які прагнули більшої самостійності в здійсненні підприємницької діяльності і свободи ринкових відносин узагалі.

---

[1] Голос України. — 1998. — 5 січня.
[2] Приднепровский край. — 1917. — 24 октября (6 ноября).
[3] Скоропадський П. Спогади. — К.-Філадельфія, 1995. — С.287.
[4] Там само. — С.355.
[5] Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. — К.-Одесса, 1987. — С.98.
[6] Держархів Запорізької області, ф.158, оп.1, спр.112, арк.14.
[7] Там само, ф.110, оп.1, спр.7, арк.170.
[8] Там само, ф.110, оп.1, арк.155.
[9] Там само, ф.158, оп.1, спр.111, арк.2.
[10] Там само, арк.9.
[11] Там само.
[12] Там само, арк.10.

Павло Гай-Нижник

Фінансова політика уряду Української Держави 1918 р.

Фінансова політика України за часів Гетьманату П.Скоропадського на сьогодні все ще залишається однією з темних плям в українській історіографії взагалі і в історії Гетьманату, зокрема. Грунтовних досліджень з цього питання серед багатьох робіт, на жаль, у спадщину нинішнім історикам дісталося обмаль. Серед таких можна виділити хіба що наукові розвідки Неманова, Кабачківа, Лебідь-Юрчика, Власенка, Мартоса, Зозулі, Кікти, Гловінського та Дорошенка, які і досі не перевидані в Україні. Не варто, гадаю, й згадувати, що за часів СРСР цієї теми або взагалі намагалися не торкатися, або зачіпали її лише побічно у звичному для радянської історіографії тоні щодо представників «українського буржуазного націоналізму» та їхньої політичної і державницької діяльності.

За період новітньої державності України з цього приводу з'явилося лише кілька праць, з яких заслуговують певної уваги лише окремі статті. Таким чином, основний шар матеріалу з цієї проблеми все ще залишається в архівних фондах України нерозробленим, зокрема у фондах 1064 та 2199 Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, а обсягу його стане для опрацювання ще не одному дослідникові української фінансової системи.

Свого часу ще Центральній Раді довелося розпочати вирішення фінансових потреб, що змусило вказаний орган українського крайового самоврядування приступити до формування національного урядового фінансового відомства. Згодом було розпочато створення Генерального Секретарства Фінансів, яке з 1918 р. змінило Народне Міністерство Фінансів. За УНРеспубліки, однак, так і не було завершено формування вітчизняного міністерства фінансів ні на законодавчій, ні на практичній основі. Створення дієздатної структури фінансового міністерства незалежної України набуло свого логічного закінчення вже за владарювання гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.)

З самого початку існування Української Гетьманської Держави її Міністром фінансів був відомий громадський діяч і колишній голова Товариства взаємного кредиту Антін Карлович Ржепецький. Очоливши 3 травня 1918 р. міністерство, А. К. Ржепецький застав його буквально «у зачаточному стані» і, як свідчили сучасники та й сам гетьман, саме він «багато зробив для правильної постановки справи». У свою чергу, уряд держави одразу ж додатково асигнував відповідним законом «на утримання центральних установ Міністерства, а також на неодкладні заходи» 10 млн. крб. До того ж, ситуацію ускладнювало протистояння новій владі у самому урядовому апараті, нижня і середня ланка якого майже не зазнали кадрових змін.

Одразу ж після перевороту серед урядовців почали поширюватися антигетьманські відозви й летючки, кидано заклики до саботажу та страйку. В таких умовах першим завданням Міністра фінансів стало налагодження роботи урядового апарату, «без котрого задовільного нічого не можна було провести».

У помешканні по вул. Олександрівській, 15 в Києві, де розташувалося міністерство, Ржепецьким, проте, не було зроблено відчутних кадрових змін. Майже всі посадові особи зберегли свої робочі місця, серед яких і соціал-демократ В.Мазуренко, колишній вик. обов'язки Міністра фінансів УНР, а за нового державного ладу — товариш (заступник) міністра. Згодом, за допомогою й інших своїх заступників Курилла та Матусевича, Ржепецькому вдалося налагодити чітку і плідну співпрацю усіх його підрозділів. В міністерстві було збережено й поділ на департаменти, практика яких застосовувалася як у добільшовицькій Росії, так і за УНР. Зокрема, у складі міністерства діяли департаменти: Загальної Канцелярії (директор С.Афанасьев), Кредитової Канцелярії (дир. Г.Г.Лерхе, який був видатним фахівцем з фінансових справ і змінив на цій посаді Г.Супруна), Митних Зборів (дир. П.Андрєєв), Простих Податків (дир. А.Маршинський), Посередніх Податків (дир. А.Гуменний), Державної Скарбниці (дир. Х.Лебідь-Юрчик). На посаду товариша Міністра фінансів було також запрошено колишнього директора Кредитової Канцелярії у Санкт-Петербурзі Фон-Заммена. У рамках департаментів діяли окремі відділи та підвідділи. Крім того, для полегшення праці по керівництву міністерством при ньому діяла Канцелярія Міністра фінансів. У розпорядженні Ржепецького була, як і у інших міністрів Української Держави, Рада Міністра фінансів. Сам же міністр був відповідальним «перед Гетьманом за загальний хід державного управління».

Для налаштування митної служби при відповідному департаменті було створено Раду по організації митних справ на Україні та Акцизне Управління. Всі посади урядовців міністерств поділялися на окремі класифікації і ряди, від яких залежала, безпосередньо, і величина заробітної платні. Всього існували дев'ять класифікацій урядовців, а нижчі урядовці ще й поділялися на три ряди. При Міністерстві фінансів було збережено і засновану в березні 1918 р. Експедицію Заготовки Державних Паперів України (ЕЗДПУ), яка розташувалася у приміщенні друкарні В.С.Кульженка у Києві по вул. Пушкінській, 6, де ще за Ц. Ради було видрукувано перші українські паперові гроші. Очолював ЕЗДПУ спершу А.Л.Веренацький, якого згодом змінив банківський урядовець Барбарів. Згодом його заступив більш досвідчений колишній заступник директора російської ЕЗДП А.І.Михайловський. За гетьманських часів призначення Експедиції залишилося тим самим — виготовлення державних цінних паперів. Гетьманський уряд на улаштування роботи цієї важливої для фінансового функціонування державного життя установи одразу ж, постановою Ради Міністрів,

© П. Гай-Нижник

що була затверджена гетьманом 24 червня 1918 р., виділив 3 млн. 10 тис. 20 крб. З метою виготовлення державних цінних паперів при ЕЗДПУ продовжив свою роботу Мистецько-гравірувальний відділ на чолі з І.Мозалевським. Тут над виробленням проектів грошових знаків, поштових марок, державних гербів тощо працювали більше як 20 митців, *які перебували у шести підвідділах, а саме у літографічно-перекладному, конгревному (тобто різнокольорного друку), металевої гравюри, фототипії, фотоцинкографічному та мистецькому (із музеєм). Оцінкою і прийняттям (чи неприйняттям)* проекту зразка певного державного паперу займалася окрема комісія, яку було створено при Міністерстві фінансів. До її складу входили: заступник міністра В.Мазуренко (голова), Барбарів (заст. голови) та члени: від Міністерства освіти та мистецтва — проф. Д.Антонович, від Української Академії Мистецтв — проф. Г.Нарбут, завідуючий Мистецько-гравірувальним відділом І.Мозалевський, завідуючий цинкографією Н.Негель, гравери Гришманюк і Петенко. За прийнятий проект зразка грошового знаку його автору сплачувалася досить солідна сума — від 2 до 5 тисяч крб., за проект зразка поштової марки — від 700 крб. до 1 тисячі. Збережено було за Гетьманату і основні штати департаменту Державної Скарбниці. До її обов'язків входили господарювання фінансами країни, забезпечення держбюджету через акумуляцію податків, інших прибутків та кредитових операцій, знаходження фондів для надзвичайних (чи таємних) витрат тощо. Державною Скарбницею випускалися цінні грошові папери як позика від Державного Банку, на що йому подавалося письмове зобов'язання сплати наданого кредиту. На час гетьманського перевороту Держскарбницею керував Х.М.Лебідь-Юрчик, якого й було тимчасово залишено на цій посаді при новій владі. 19 липня 1918 р. наказом гетьмана по Міністерстві фінансів за №106 Х.М.Лебідь-Юрчика було офіційно *затверджено директором департаменту Державної Скарбниці. Діяв при міністерстві і Головноуповноважений по управлінню й ліквідації інституцій і організацій воєнного часу* з правами товариша міністра, посада якого з ініціативи А.Ржепецького була запроваджена законом від *14 червня 1918* р. Головноуповноваженим було спершу призначено Ю.О.Кістяківського, якого пізніше змінив Р.Г.Моллов. Проте, на цілковите налаштування праці міністерських урядовців з часу перевороту, безумовно, був потрібен час. Тому, розуміючи це, ще до чину 29 квітня, членом таємної «Української Громади» О.Палтовим було підготовлено проект документа, який після правок П.Скоропадського з'явився по перевороті під назвою «Закони про тимчасовий державний устрій України про Гетьманську Владу». Щодо фінансового боку управління країною, то згідно «Законів» вищою державною установою у цій сфері мала стати Фінансова Рада. Її діяльність регулювали чотири пункти, що докладно вказували на функції і завдання цього державного органу. Зокрема, у розділі «Про Фінансову Раду» говорилося: «38. Фінансова Рада є вища народна інституція в справах державного кредиту і фінансової політики. 39. Фінансова Рада складається з представників і членів, яких призначає Гетьман. Крім того, в склад Ради входять на правах членів: Отаман-Міністр, Міністр Фінансів і Державний Контролер. 40. На Раду накладається: 1. Обміркування справ дотичних державних позичок; 2. Обміркування справ дотичних державного кредиту, а також питань грошового обороту і 3. Попередній, з особистого кожний раз розпорядження Гетьмана, розгляд справ по фінансовій частині, належачих вирішенню в законодавчому порядку. 4. Обміркування Ради передаються на погляд Гетьмана». Сучасникам Гетьманату не важко було помітити, що пункти «Про Фінансову Раду» складені на правничому підґрунті статей про «Комітет Фінансів» Основних законів Російської імперії від 23 квітня 1906 р. (Св. Зак. Рос. имп., 1906 г., Т.І. Ч.1). Проте, не слід з огляду на сьогодення, надто критично ставитися до цього факту. Важливим тут є те, що, готуючи переворот, ген. Скоропадський перебрав владу із законодавчо визначеною верховною фінансовою установою і природно, що її юридичне оформлення, за умов перевороту, відбулося за російським державно-фінансовим зразком. До того ж, саме життя відкинуло необхідність у цій установі і Фінансова Рада ніяк не була помічена у грошових справах Гетьманату. Натомість, з ініціативи А.К.Ржепецького з метою вироблення заходів по упорядкуванні грошового обігу в державі та валютної реформи при урядові Ф.Лизогуба було створено Фінансовий Комітет, який провів своє перше засідання 10 травня 1918 р. До його складу увійшли відомі фахівці банкової і фінансової справи, а саме: директор Російського для зовнішньої торгівлі банку О.Ю.Добрий (голова), голова Ради спілки гірничопромисловців півдня Росії Н.Ф.фон Дітмар, кн. О.Д.Голіцин, Ф.Ф.Енін, В.П.Кочубей, І.С.Щеніовський, К.К.Диновський, В.Я.Демченко, К.М.Закс, колишній перший Генсек Фінансів проф. Х.А.Барановський та професори О.Д.Білімович, Л.М.Яснопольський, К.Т.Воблий. Незабаром, 28 червня 1918 р., було створено і Фінансову Комісію. Роль Комісії у фінансовому житті країни було відтворено у законі про її запровадження. Тим же законом (§3) затверджувалися і штати Фінансової Комісії, які зазначалися у спеціальному додаткові. Завдання Комісії було зафіксовано у її Статуті, де, зокрема, зазначалося: «II. На обов'язок Фінансової Комісії покладається: а) розгляд по сутності і з технічно-фінансового боку законопроектів та справ фінансового значіння, або зв'язаних з асигнуванням коштів з державного скарбу». Як бачимо, на Комісію припадала величезна роль у законодавчому *налагодженні фінансового життя України.*

Центральна Рада залишила урядові П.Скоропадського у спадок не лише неналагоджену структуру державно-адміністративного апарату, господарську руїну, але й суцільний безлад у фінансовій сфері. На терені України перебувала величезна маса різноманітних грошей, обсяг якої постійно збільшувався через те, що вже котрий рік петроградські уряди провадили політику постійного збільшення друку паперових грошей, кількість яких досягла 55 млрд. 263 млн. рублів. З них лише у 1918 р. більшовики випустили в обіг грошових знаків на суму 29 млрд. 808 млн. рублів. За умов відсутності товарного виробництва і зростання маси паперових грошей Україну, куди вони необмежено надходили, охопили інфляція і, звичайно ж, зростання цін. Разом з тим, безперервно зростали видатки на улаштування державного життя України, народне господарство вимагало фінансового вливання, всі установи й службовці потребували виплати грошей, а коштів катастрофічно не вистачало. Народ, який мав на руках шалену суму грошей, не запускав їх у обіг, особливо ж на селі. Кошти через нестачу товарів, відсутність сталого сполучення осідали за п'єцами, а уряд постійно перебував у стані фінансового голодування. Як відомо, Ц.Радою було започатковано друк вітчизня-

них грошових одиниць — карбованця (згідно із законом 6 січня 1918 р.) та гривні (згідно із законом від 1 березня 1918 р.). Після перевороту грошовою одиницею Української Держави було проголошено карбованець, але вже 31 травня уряд визнав і гривню як легальний грошовий знак. В той час у країні вже оберталися й нововипущені за УНР карбованці номіналом у 100, 50 та 25 крб., проте державні видатки зростали і нестача коштів змусила уряд вдатися до емісії. 9 травня 1918 р. А.К. Ржепецький домігся від уряду ухвалення закону про розширення закону УНР від 30 березня 1918 р. про випуск знаків Держскарбниці понад 100 млн. крб. ще на 400 мільйонів. Проте, ця додаткова маса грошей не могла виправити становища, позаяк саме таку суму мала надати Україна у позику Німеччині та Австро-Угорщині, з приводу чого в Києві вже тривали переговори. А така трансакція зменшувала український грошовий обіг майже на 40%. За таких умов було знайдено вихід в ухваленні урядом 12 травня емісії чотирьох серій державних цінних паперів вартістю у 50, 100, 200 та 1000 грн. як державної позики у населення під офіційною назвою «3,6% білет Державної Скарбниці», що були затверджені до випуску сумою у 100 млн. крб. ще 30 березня Ц.Радою, яка замовила їх друк у Берліні. Гетьманський уряд лише збільшив цю емісію до 500 млн. крб. (або 1 млрд. грн.), яку міг розпочати з 31 травня 1918 р. нумерованими серіями по 50 млн. грн. Правову роль білетів 3,6% позики визначала Постанова про білети Державної Скарбниці. Позика була короткотерміновою (на 3,5 роки), до 2 січня 1922 року. За облігаціями, тримачам нараховувалося 3,6% кожні півроку і мало виплачуватися по 1/8 від 3, 6 відсотків. Держава зобов'язувалася викупити білети позики у населення до 2 січня 1933 року. Кожного ж півроку тримач облігації міг отримати свої відсотки з купону білета: у 50 грн. — 90 шагів, у 100 грн. — 1 грн. 60 шагів, у 200 грн. — 3 грн. 60 шагів, у 1000 грн. — 18 гривень. Проект облігацій виконав Г.Нарбут, а їх друк здійснила берлінська «Reischducerei» на якісному папері з водяними знаками та гільйошировою плетінкою. Відмітимо також, що білети позики вільно обертались по всій Україні. У зв'язку ж з тим, що в країні гостро відчувалася нестача дрібних грошей населенням використовувалися купони облігацій як платничий засіб. Таким чином вони набули якості певного сурогату паперових грошей і вгамовували спрагу у мілковартісних грошових знаках. Незабаром виявилось, що суми позики в 1 млрд. грн. замало для нормального грошового обігу і накопичення бюджетових коштів, 9 липня урядом було надано право Міністрові фінансів здійснити другу емісію 3,6% білетів Державної Скарбниці ще на 1 млрд. грн., яку й було юридично дозволено з 5 серпня 1918 року. Всього за Гетьманату було видрукувано білетів позики на 1 млрд. 4 млн. 650 тис. грн., а взагалі їх було видрукувано у Берліні на суму у 2 млрд. 9 млн. 4 тис. 542 грн. 9 липня Міністрові фінансів було надано урядом право емісії знаків Державної Скарбниці ще на 500 млн. карбованців. Тим часом у середині травня було завершено переговори з Центральними державами щодо встановлення валютного паритету між грошовими одиницями країн та надання Українською Державою Німеччині і Австро-Угорщині фінансової допомоги. Угоду було підписано 15 травня 1918 р. після важких дискусій представників Фінансових комісій трьох сторін. Німецька преса з цього приводу зазначала, що «при фіксуванні розрахункового курсу досягнуто згоди було лише після довготривалих переговорів». Тиску з боку німецько-австрійських делегатів члени гетьманської комісії відповіли принциповою і обгрунтованою позицією. В цьому була окрема заслуга й Ржепецького, який, за словами П.Скоропадського, «з німцями і австрійцями, що на нас насідали, сперечався і не здавався, а коли вже приходилося що-небуть поступити, тому що ті ставали агресивними і погрожували йому якими-небудь новими бідами, потрібно було бачити, наскільки кожна поступка була йому неприємна». В результаті було встановлено досить вигідне для України еквівалентне грошове співвідношення. Згідно угоди обмінні курси становили: 1 австро-угорська крона до 1 укр. гривні (або 2 крони за 1 крб.) та 0,665 марки до 1 гривні (або 1,33⅓ марки за 1 крб.). Крім вищенаведеної домовленості, за умовами угоди Україна зобов'язувалася надати Німеччині та Австро-Угорщині позику у 400 млн. крб. — наполовину в кронах, наполовину в марках за вищенаведеним курсом. З цієї суми половина кредитувалася гетьманському урядові у вигляді українських державних авуарів у Рейхсбанкові в Берліні і в державному банкові Австро-Угорщини у Відні та Будапешті. Решта (50%) білетів Держскарбниці Україна «отримує на 25% (двадцять п'ять відсотків) 4½% двохрічні німецькі білети Державної Скарбниці (Reichschatzchemen) по бажанню України — іменні або пред'явительські по номінальній їх вартості з розрахунком біжучих відсотків». Подібну операцію було проведено й щодо австро-угорських білетів Держскарбниці (Schatzscheine). Угода виконувалася всіма державами «без сплати гербового збору та податків». Зазначимо, однак, що Центральні держави не брали всю суму одразу, а отримували її частково по мірі необхідності до 31 липня 1918 року. Для України здійснення цієї позики давало можливість вийти на європейський ринок фінансів і закріпитися на ньому після завершення світової війни. За умовами угоди Україна могла одразу скористатися своїми австро-німецько-угорськими авуарами лише для торгівельно-фінансових операцій на терені цих країн, а вихід на ринок решти держав дозволявся тільки через рік після заключення загального миру. Угода підвищувала й міжнародний авторитет української грошової одиниці і, нарешті, давала кошти урядам договірних сторін для торговельних взаєморозрахунків. Із закінченням терміну дії угоди країни-партнери розпочали підготовку до заключення нового фінансового договору, який і було підписано 10 вересня 1918 року. Нова угода укладалася і за нових військово-політичних умов як для Гетьманату, так і для Центральних держав. Німеччина та Австро-Угорщина знаходилися у катастрофічному воєнному і господарчому стані. Україна ж, в таких обставинах, прагнула, перш за все, домогтися від Центральних держав поступок у питанні організації української армії та передачі Гетьманській Державі кораблів Чорноморської фльоти. Врешті, зважаючи на це та інші чинники, гетьманські представники змушені були піти на окремі поступки при укладанні нової фінансової угоди. Перш за все, Українська Держава зобов'язувалася надати цим Центральним державам позику в 1 млрд. 600 млн. крб. у термін до 30 червня 1919 р. Здача цієї суми мала бути надатися до кінцевого строку по 250 млн. крб. у вересні, жовтні, листопаді, грудні 1918 р. і не більш як по 100 млн. крб. у решту місяців 1919 року до вказаної дати. Україна ж мала отримати готівкою загалом до 5 млн. марок і 5 млн. крон, пропорційно тій частині загальної суми, яка дійсно буде здана Центральним державам

за курсом 0,85 крб. за марку та 0,50 крб. за крону. Залишок вартості мав сплачуватися Україні наполовину в марках, наполовину в кронах за тими ж курсами таким чином: 50% загальної суми сплачується українському урядові кредитуванням біжучого рахунку у Рейхсбанкові Берліну для частини сплати у марках та на іншу частину (у кронах) в Австро-Угорському Держбанкові у Відні та Будапешті. Решта, 50% зачислялися Україні як дворічні 3,5% німецькі і австро-угорські (по 25% на кожну країну) державні скарбові зобов'язання на пред'явника за номінальною вартістю з долученням до їх ціни наростаючих відсотків. Німецькі зобов'язання мали бути вартістю у 100 тис. марок, а австро-угорські — в 100 тис. крон. Проте, Україна, згідно §7 угоди, наданими сумами від трансакції поза межами операцій з Німеччиною й Австрією-Угорщиною (як і за угодою від 15 травня) зможе вільно розпоряджатися не раніше як через рік після заключення миру між Центральними Державами та всіма п'ятьма Великими Державами, що знаходилися з нею на той час у стані війни. Поза ж Німеччини і Австро-Угорщини Україна надалі могла для власних операцій скористатися своїми біжучими рахунками в марках чи кронах у розмірі 1% вартості зданих нею карбованців через розрахункові відділи у Берліні, Відні й Будапешті. Рахунки в цих банках сплачувалися у 3½% річних без держ-податків. В результаті, хоча й Гетьманат 14 грудня 1918 р. припинив своє існування, за німецькими даними, вже на 14 січня 1919 р. лише но Німеччиною було депоновано у Рейхсбанкові українських авуарів на суму, яка в марковому еквіваленті становила 452 млн. 945 тис. марок (німецька сторона округлила її до 453 млн.), з яких: 2065000 марок становили 4,5% активи, 3340000 — дворічні 4,5% цінних паперів, 239802000 — 3,5% активів, 466000 — рахунок кредитової канцелярії Міністерства Фінансів Української Держави та 5000 марок перебувало на рахунку гетьманського посла у Німеччині барона фон Штейнгеля. Отже, ці кошти вже на той час фактично заборгувала Німеччина Україні, що становили фінансовий товарний кредит, який за кордоном працював би на економіку Української Держави й служив би певною страховкою стабільності карбованця. Не можна сказати, що гетьманські зовнішньофінансові угоди було укладено ідеально sine macula et ruga, але, в основному, вони були не лише вимушеним, а й вірним кроком фінансового спрямування і, безперечно, необхідним та корисним за тих обставин для самої України.

Крім того, за угодою від 10 вересня (§3), берлінська друкарня зобов'язувалася до 1 січня 1919 р. збільшити обсяг прийнятого нею раніше замовлення на друк українських грошових знаків до 5 млрд. 750 млн. крб. (або до 11,5 млрд. грн.). У серпні-вересні в Україні вже почали надходити замовлені ще Ц.Радою грошові знаки в загальній кількості близько 75 млн. крб. у гривневій вартості. 17 жовтня 1918 р. було розпочато введення в обіг державних кредитових білетів номіналом у 2 грн. (художник В.Кричевський), 10 грн. (худ. Ю.Нарбут), 100 грн. (худ. Ю.Нарбут), 500 грн. (худ. Ю.Нарбут). У жовтні 1918 р. було розпочато емісію також білетів, замовлених для видруку в Берліні вже за влади П.Скоропадського, а саме номіналом у 1000 та 2000 гривень (обидва проектовано І.Мозалевським), а з 13 листопада — знаків Державної Скарбниці у 1000 крб., виконаних за проектом Г. Золотова. З цієї грошової маси Держбанку за Гетьманату було надано білетів на суму в 3906,5 млн. грн., з яких номіналом у 2 грн. — на суму у 17,6 млн. грн., у 10 грн. — на 81,9 млн., у 100 грн. — на 352 млн., у 500 грн. — на 1155 млн., у 1000 грн. — на 1500 млн., у 2000 грн. — на 800 мільйонів. Оберталися при Гетьманаті й випущені Ц.Радою кредитові білети у 100 крб. зразка 1917 р., емітованих на 532500 тис. крб. та знаки Держскарбниці у 25 та 50 крб. сумою у 58920 тис. крб. Проте, купюри ці не мали, на відміну від виготовлених у Берліні, захисту і згодом їхні підробки почали з'являтися на ринку країни. Як відомо, з появою грошей у всі часи в усіх державних утвореннях завжди існували фальшивомонетники. Україна тут не є винятком. Для боротьби з цим злочином 10 серпня 1918 р. гетьман затвердив виданий Міністерством юстиції Закон про тимчасовий порядок обслідування фальшивих монет та кредитових паперів. Для здійснення цих намірів на практиці було розширено склад Кабінету науково-судової експертизи при прокуророві Київської Судової Палати, на що планувалося «відпускати з коштів Державної Скарбниці по сміті Міністерства юстиції щорічно, починаючи з 1919 року, дев'ять тисяч шістсот (9600) карбованців, а на 1918 рік асигнувати, по обрахунку з 1 липня 1918 р., чотири тисячі вісімсот (4800) карбованців, а також «на покриття видатків на придбання необхідних матеріялів і взагалі на переведення в життя цього закону в 1918 р. — двадцять тисяч (20000) карбованців». Саме з такого приводу з 28 вересня 1918 р. уряд гетьмана розпочав вилучення з обігу купюр у 100 крб. Було вилучено їх на суму у 22 694 100 крб. (45%), а з 1 листопада цей номінал було взагалі анульовано. Загалом же за період Гетьманату було випущено в обіг: кредитових білетів на суму у 206 586 000 крб. та знаків Держскарбниці — на 2 457 474 100 крб. Крім цих грошових знаків, оберталися в Україні й розмінні марки (номіналом у 10, 20, 30, 40, 50 шагів), яких за Гетьманату було емітовано до обігу на 12 млн. 133 тис. 275 крб. Отже, всього за владарювання П. Скоропадського було випущено до обігу 2 млрд. 653 млн. 499 тис. 275 крб. (без урахування вилучених 100 крб. купюр зразка 1917 р.). Законодавчу базу для марок-шагів забезпечувала затверджена 8 липня 1918 р. гетьманом ухвалена Радою Міністрів постанова про порядок забезпечення розмінних марок, які були випущені згідно із законом Центральної Ради від 18 квітня 1918 р. Як визначив С.Кікта (США), до обігу марки-шаги почали надходити з 18 липня 1918 р. За законом від 8 липня марки-шаги було прирівняно у випуску до кредитових білетів, підставою до чого став закон Ц.Ради про їх (білетів) випуск від 20 квітня 1918 року.

Тим часом, продовжувалась праця по структуризації національної фінансової системи. Ще за Ц.Ради Київську Контору Державного банку було оголошено Державним банком УНР. Проте, однією зміною назви йому не було надано правової можливості й підстави бути емісійним та депозитним банком банків держави ні юридично, ні практично. Саме цей важливий недолік було ліквідовано за Гетьманату, коли 10 серпня 1918 р. заново було засновано Український Державний Банк. Перший пункт його статуту чітко вказував на завдання, покладені на Держбанк: «1. Державний Банк має на меті полегшення грошового обігу, допомогу шляхом короткострокового кредиту державному торгу, промисловости і сільському господарству на Україні, а також забезпечення грошової системи». Установчий фонд Банку становив 100 млн. крб., а запасний — 10 млн. крб. Державний Банк офіційно відкрив свою діяльність

2 вересня 1918 р. як емісійний і депозитний банк банків держави. У рефераті-аналізі урядової політики кабінету Ф.Лизогуба (автор невідомий) з цього приводу зазначалося, що Держбанк України являв собою державну кредитову установу і був пристосованим «по своїй структурі до торговельно-промислового життя Української Держави зі всіма її особливостями». Не менш важливим для України було заснування 23 серпня Державного Земельного Банку. Завданням банку було сприяти «створенню міцних дрібних господарств і співдія підняттю виробництва сільського господарства». Земельний фонд банку становив 142 тис. десятин вартістю 19800 тис. крб., а запасний — 50 млн. крб. Свої операції банк відкрив 1 вересня 1918 р. Як відзначалося в аналізовому рефераті діяльності уряду країни, «установленням Державного Земельного Банку Кабінет поклав на широкий шлях державний іпотечний кредит в інтересах підтримки і розвитку нового земельного укладу, встановленого земельним законом», хоча Державний Земельний Банк через політичні обставини не встиг на практиці розпочати свою активну діяльність, і надії, покладені на її виконання, не справдилися, створення його, як і Державного Банку, мало непересічне значення для фінансового й господарчого організму незалежної України.

Однак, самостійність держави передбачає і незалежність її фінансової системи та наявність державного бюджету. Кількість різноманітних російських грошових знаків, т. зв. романівок, думських, керенок тощо, в Україні постійно зростала, досягнувши, за даними Кредитової Канцелярії, на 1 червня 1918 р. суми у 10 млрд. 447 млн. крб., а маса грошей, що друкувалася більшовицьким Наркоматом Фінансів, продовжувала безупинно зростати (лише у 1918 р. ним було випущено до обігу білетів на суму у 29808 млн. рублів), у той час як вартість рубля катастрофічно падала і, знаходячись у законодавчо рівному паритеті з карбованцем, вільно надходячи в Україну, тягнула до знецінення його. Так, якщо, згідно із всеросійським індексом статистики, вартість довоєнного рубля з 1 січня 1917 р. впала на 1 січня 1918 р. з 2,93 до 20,46 одиниць, то протягом 1918 р. вона сягнула вже 164 одиниць. 1918 року все частіш і частіш чулися голоси у пресі від різного кола діячів про необхідність унезалежнення вітчизняної грошової системи від впливу рубля. Розуміли потребу в цьому і гетьманські урядовці. Вже 10 травня 1918 р. А.К. Ржепецький на з'їзді кадетської партії у Києві заявив, «що створити добробут в Україні в теперішніх умовах можливо тільки відокремившись від Росії», внаслідок чого «ми зобов'язані створити свою грошову систему». Проте, розлучення з російською валютою нова консервативна влада планувала здійснити поступово, на цивілізованому рівні. Як згадував П.Скоропадський, передбачалося спочатку накопичити біля мільярду українських грошей і лише потім безперешкодно розпочати обмін російських грошей на українські. Справа ця виявилась не з легких і вимагала низки послідовних кроків. Так, 14 серпня 1918 р. було обмежено ввезення в Україну російських грошових знаків. Зокрема, заборонялося ввезення 5% серій зобов'язань російської Держскарбниці та суми більшої за 10 тис. руб. на особу чи 20 тисяч на сім'ю. Українським *же громадянам дозволялося (у випадку довідки від консула про чесне зароблення ними грошей) провезення суми до* 100 тис. рублів на сім'ю. Провезення ж купонів від російських %% паперів обмежувалося 250 рублями на особу й 500 рублями на сім'ю. За законом від 4 жовтня зацікавлені особи в Україні повинні були представити на штемпелювання всі 5% короткотермінові зобов'язання російської Держскарбниці у контори Державного Банку (раніше це право було надано лише 4-м філіям Держбанку та кільком його відділам). Згідно з розпорядженням А.Ржепецького проштемпелювання слід було здійснити до 15 листопада 1918 р. У разі ж невиконання вищевказаного розпорядження такі 5% зобов'язання «не будуть прийматись в платежі урядовими касами і не будуть обов'язкові до обігу між приватними особами». Тоді ж, у жовтні, було розроблено проект закону про державну грошову одиницю, якою остаточно мав бути затверджений карбованець як вартісний вимір «всіх обчислень зборів, заощаджень, видач, платежів та всіляких сум в грошових рахунках, актах і всіх взагалі зробках».

Невдовзі, 5 листопада, з'являється на світ закон про обов'язкове надання до обміну російських кредитових білетів вартістю у 250 рублів, який, за свідченням сучасників, «викликав бурю у всій російській пресі Києва, бо він з'явився в часі розгрому Німеччини, появи союзників у Румунії, успіхів Добровольчої Армії, коли всі почали дивитися на Україну, як на Пьємонт, у справі відродження Росії». Знаходячись у скрутному політичному становищі, П.Скоропадський і його уряд не відмовилися, проте, від обраного шляху у фінансовім спрямуванні. Вже 7 листопада 1918 р. урядом було ухвалено закон про припинення обігу російських скарбових знаків у 20 та 40 рублів, обмін яких мав тривати до 31 грудня поточного року. Під час обміну державою збирався ще й 10% збір від номінальної вартості купюри. *Того ж дня з'явилося розпорядження Міністра фінансів, в якому оголошувалося про обов'язкове штемпелювання* російських кредитових білетів вартістю в одну тисячу рублів зразка 1917 р. терміном до 20 грудня 1918 р., після чого непроштемпельовані білети «позбавляються всякого права ходіння на території України». Однак вже наступного дня, 8 листопада 1918 р., Міністерство фінансів отримало право на цілковите вилучення з обігу будь-яких російських цінних паперів (облігацій, купонів, рублів, врешті tutti quanti білетів), що знаходилися на українському грошовому ринку і вжиття відповідних заходів щодо цього. Втім, незабаром гетьман був змушений стати на федералістський курс, факт чого дав ідеологічну зброю для повстанців в авангарді з Січовими Стрільцями на чолі із Директорією, внаслідок наступу яких, підтриманого повстанням селянської бідноти, було повалено Гетьманат П.Скоропадського. За місяць до зречення Скоропадського, 13 листопада вийшов закон про підстави випуску кредитових білетів і знаків Держскарбниці, який припиняв існуючу до цього часу фінансово-юридичну плутанину у випуску цих цінних паперів України, започаткована урядовцями Ц.Ради, і визначав однакові умови їх випуску Державною Скарбницею й передачі грошової маси Державному Банкові для операцій. Першочерговим завданням будь-якого державного утворення сучасного зразка завжди було питання укладання бюджету країни. Відомо, що основним джерелом прибутків до бюджету є податкові надходження. Що стосується податкової системи України, то після її повного розвалу внаслідок революції та господарювання більшовиків і Ц.Ради, бюджетові податкові надходження за Гетьманату налагоджувалися перш за все не шляхом їх структурного вдосконалення, а в основному підвищенням ставок вже існую-

чих податків та відновленням системи їх збору. Податкова база бюджетних надходжень опиралася, в основі своїй, на правову базу Російської імперії. Серед неї, зокрема, Статут про подохідний податок від 6.04.1916 (із змінами згідно з Постановою Ради Міністрів УД від 20.10.1918 р.), Статут про прості податки (Св. Зак. Рос. имп., Т.5 від 1914 р. із змінами по урядовій постанові від 30.08.1918 р.), чи, скажімо, Устав об акцизных сборах (Св. Зак. Рос. имп. Т. V від 1901 р.), із змінами відповідно до Закону Української Держави від 4.10.1918 р. тощо. Збори за паспорти, наприклад, збиралися згідно із Статутом про паспорти Російської імперії (Св. Зак. Рос. имп., Т.XIV по прод. 1913 р., арт.179, прим.1,2 до арт.200. арт.201, 203) до 15 серпня 1918 р., а відтоді були скасовані та приведені у відповідність до Статуту про паспорти УД від 10 серпня 1918 року. Гетьманський уряд збільшив кілька промислових податків (25 травня та 30 серпня), 15 серпня підвищилися ставки оплати зі страхування майна та було встановлено пеню за несвоєчасну або неповну сплату їх. В 1,5 рази підвищено збір з грошових капіталів і у 2-3 рази — ставки гербової оплати. 10 вересня 1918 р.). У листопаді вже вкотре було збільшено поштово-телеграфний тариф. Підвищено було й акцизні збори на пиво, дріжджі, гільзи, нафтові продукти, сірники й тютюн. Започатковано акциз на виноградне вино та чай.

Великі прибутки до бюджету дали державні монополії. Найбільші з них (понад $^1/_3$ всіх прибутків) було отримано від монополії на реалізацію цукру — 355 млн. крб. брутто. Горілчана монополія (встановлена 31.07.1918 р.) лише за кілька місяців (до жовтня) принесла чистого прибутку 87 млн. крб. Акцизні ж збори від опосередкованих податків принесли гетьманській державі 180 млн. крб., з яких 148 млн. крб. надійшло від акцизу на тютюн. Ці зведення, в той же час, свідчать про недосконалість та ще неналагоджену структуризацію мережі податкових зборів в країні. Втім, на нашу думку, за умови тривалішого існування Української Держави реальним поряд із сталістю у внутрішній ситуації в країні та з відродженням екокоміки, стало б і вдосконалення податкової політики вітчизняних урядів, для чого в Україні були й перспективи, й підстави. На традиції і законах бюджетового права Російської імперії базувалася праця і по укладанню бюджету Української Держави (як, до речі, й за УНР). Російське ж бюджетове право опиралося на загальні кошторисні правила від 22 травня 1862 р., а також на правила про порядок державного розпису прибутків і видатків та про асигнування зі скарбу видатків розписом непередбачених від 8 березня 1906 р. Вже 3 травня 1918 р. Міністерство фінансів наказало урядовим відомствам надіслати всі кошториси до 7 липня, в яких мали бути зафіксовані видатки й прибутки відомств і Держскарбниці з 1 січня 1918 р. Однак, як зазначає Х.Лебідь-Юрчик, на перешкоді стали наслідки анархічної демобілізації з фронту, що продовжувалась ще в січні, зруйновані телеграфні й залізничні комунікації, а також брак в окремих міністерствах та губерніальних адміністраціях фахівців з бюджетової справи, які б мали досвід у складанні кошторисів. За таких умов спеціально створена Бюджетова Комісія отримала необхідну інформацію лише наприкінці вересня 1918 р. Попри всі складності, які виникли у перебігу роботи вищезгаданої комісії, саме за Гетьманату було створено повномірний бюджет державної України. Хоча сформування його було завершено під кінець року й він являв собою, швидше, вже зведення державних видатків та прибутків, сам факт цього є показовим на підтвердження слів гетьмана, що «у Ржепецького був дійсно зразковий склад вищих службовців». Загальна сума державних прибутків до бюджету дорівнювала 3 млрд. 249 млн. 730 тис. крб., з яких звичайних було 3 млрд. 179 млн. 680 тис. крб. та надзвичайних — 70 млн. 50 тис. крб. Загальна ж сума видатків становила 5 млрд. 346 млн. 735 тис. крб., з яких звичайних — 4 млрд. 265 млн. 352 тис. крб., а надзвичайних — 1 млрд. 081 млн. 383 тис. крб. Дефіцит у 2 079 005 тис. крб. мав бути покритий емісією решти серій 3,6% облігацій Державної Скарбниці на суму в 1 млрд. 004 млн. 650 тис. крб. та іншими кредитовими операціями на суму в 1 мільярд 092 млн. 355 тис. крб. Таким чином, вперше було визначено бюджет Української Держави за 1918 р., який з приходом до влади Директорії було прийнято за бюджет відновленої УНР на наступний рік.

Майже через два роки по тому, як припинила своє існування Українська Держава у формі Гетьманату 1918 року, 15 жовтня 1920 р. П.Скоропадський в інтерв'ю швейцарській «Gazette de Lousanne» (№ 287) із жалем згадає, що наприкінці його гетьманування Україна була вже забезпечена грошовою масою у більш як 4 млрд. у закордонній валюті, а історики констатуватимуть факт встановлення міцних підвалин вітчизняної фінансової системи і стабілізації національної грошової одиниці. Історія організації української грошової системи та фінансової політики уявляється нам як перенесення прийнятої тодішнім фінансовим світом форми російського зразка на український грунт. Разом з тим, зважаючи на соціально-економічну й політичну ситуацію, в якій опинилася Українська Держава, така тимчасова організація здається нам не лише прийнятною в ті часи, а й логічною. Сподіватися на швидкий прогрес, однак, у цій галузі державних справ за тогочасних умов було б наївним романтизмом. Американське фінансове господарство тієї доби, при значно кращих у всіх вимірах обставинах, налагодилося, наприклад, лише внаслідок низки послідовних реформ (1863, 1874, 1875, 1882, 1900, 1908 й 1913 рр.) та особливо зміцнило свої позиції після перемоги країн Антанти у світовій війні. Зовсім не хотілося б, щоб все вищесказане сприймалося як ідеалізація Гетьманату взагалі і його фінансової політики, зокрема. Проте, факти — річ, в кінцевому підсумку, уперта. Звичайно, були і в цій сфері помилки, недоліки, зволікання, труднощі, були й значні перешкоди, та все ж, через них уряд П.Скоропадського, фахівці Міністерства фінансів і, врешті, сам гетьман, пройшли достойно й спромоглися навести лад у фінансовому господарстві України.

---

[1] Неманов Л.М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 г. — 4 февраля 1919 г.) — Київ, 1919; Кабачків І. Структура Державного бюджету на Україні й Чехословацькій Республіці. Відбитка з 2-го Наукового Збірника Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Драгоманова. — Прага, 1932; Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право. — Львів, 1927; Власенко Е. Фінанси України. — Прага, 1927; Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. — Мюнхен, 1972; Кіпта С. Каталог державних грошей України. — Клівленд, Огайо, 22 липня 1974; Гнатишак М. Державні гроші України 1917-1920 років. -Клівленд, Огайо, 1974; Гловінський Є. Фінанси України в рр. 1917-1920. //Гловінський Є. Фінанси У. С. Р. — Варшава, 1938; Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. Т.2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — Ужгород, 1930 та ін.

[2] Бойко А. Нарбутів «гріх» // Пам'ятки України — 1990 — №3. — С.10-14; Ветров І., Виговський М. Національні грошові знаки України 1917-1920 рр. // Київська старовина. — 1993. — №1. — С. 88-93; Тхоржевський Р. Грошові знаки Української Народної Республіки (1917-1920 років). // Освіта. — 1991-20 грудня; Тхоржевський Р.И. Паперові грошові знаки і бони, як історико-економічні джерела і об'єкт боністики (1917-1925 рр.).

— Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. — К., 1995. — 48 с.; Дмитрієнко М.Ф., Лисенко О.Ю. Національна валюта України 1918-1919 рр. // Український історичний журнал — 1994. — №6. — С. 26-41 та ін.

[1] Гай-Нижник П.П. Фінансова політика уряду Української Держави у період Гетьманату 1918 року. // Фінанси України — 1996. — № 12. — С. 107-117; його ж: Марки-шаги — грошові знаки державної України // Фінанси України — 1997. — №4. — С.112-115; його ж: Вихід України в 1917-1919 рр. з російської рубльової зони // Фінанси України — 1997. — №10. — С.120-124 та ін.

[2] Скоропадський П. Спогади (кінець 1917-грудень 1918). — Київ — Філадельфія, — 1995. — С.193.

[3] Державний Вістник. — 1918. — 31 травня.

[4] Войнаренко О. З Гетьманських часів. Спогади самовидця з року 1918. — Детройт. — 1950. — С.13.

[5] Скоропадський П. Вказана праця. — С.194.

[6] ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.2, арк.22.

[7] Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т.2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — Ужгород, 1930. — С.272.

[8] Державний Вісник. — 1918. — 10 травня.

[9] ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.1, арк.22-22 зв.

[10] Там само, спр.97, арк.1.

[11] Гнатишак М. Державні гроші України 1917-1920 років. — Клівленд, Огайо, 1974. — С.20.

[12] Державний Вістник. — 1918. — 29 липня.

[13] Дорошенко Д. Вказ. праця. — С.275-277.

[14] Державний Вістник. — 1918. — 10 травня.

[15] Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний. 1917-1920. // Революция на Украине по мемуарам белых. — М. — Л., 1930. — С.37.

[16] Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. — 1918. — №2. — С. 9.

[17] ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.1, арк.60-60 зв.

[18] Экономическая жизнь (Москва). — 1919. — 17 січня.

[19] Вістник Генерального Секретаріяту УНР. — 1918. — №7.

[20] Вістник Краєвого Комісаріяту Української Народньої Республіки на Холмщину, Підляше й Полісся (Берестє). — 1918. — №1 — 12 квітня.

[21] Дорошенко Д. Вказ. праця. — С.273; Немановъ Л.М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 — 4 февраля 1919 гг.). — Кіевъ, 1919. — С.46.

[22] Зозуля Я. Гривня і карбованець в українській грошовій системі // Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. — Мюнхен, 1972. — С.42.

[23] Кікта С. Каталог державних грошей України 1917-1920 рр. — Клівленд, Огайо, 22 липня, 1974. — С.16.

[24] Там само.

[25] Дорошенко Д. Вказ. праця. — С.281-282.

[26] Frankfurter Zeitung. — 1918. — 19 червня.

[27] Скоропадський П. Вказ. праця. — С.167.

[28] ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.15, арк.44 зв.

[29] Там само, арк.44-45 зв.

[30] Немановъ Л.М. Вказ. праця. — С.209-211.

[31] Перепадя В. Валютный запас УНР: воспоминания о будущем? // Зеркало недели. — 1996. — 23 серпня. — С.5.

[32] Новые деньги // Финансовый журнал. — 1918. — №1. — С.19.

[33] Ленкавський С. Альбом українських грошей // Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. — С.57-101.

[34] Там само.

[35] Дорошенко Д. Вказ. праця. Додаток. — С.XXIX.

[36] Державний Вістник — 1918 — 15 серпня.

[37] Неманов Л.М. Вказ. праця. — С.46.

[38] Там само; За іншими даними, на 37 млн. 656 тис. 685 грн., чисельністю у 106 млн. 361 тис. 530 штук. — Гнатишак М. Замітки до державних грошей України з 1917-1920 років // Літопис Червоної Калини. — 1935. — №2. — С.6.

[39] ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.62, арк.2.

[40] Державні гроші України 1917-1920 рр. Упорядник С. Кікта. — Клівленд, Огайо, 1974. // Гнатишак М. Державні гроші України 1917-1920 років. — С.90.

[41] ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.62, арк.2.

[42] Державний Вістник. — 1918. — 17 серпня.

[43] ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.71, арк.22-24; Статут Українського Державного Банку. — К.: Вид. «Державного Вістника», серпень 1918. — С.5.

[44] ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.2, арк.27.

[45] Там само, арк.26 зв.

[46] Державний Вістник. — 1918. — 6 вересня.

[47] Там само. — 13 жовтня.

[48] ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.2, арк.26 зв.

[49] Головінський Є. Фінанси УССР. — Варшава, 1938. — С.17.

[50] Экономическая жизнь (Москва). — 1919. — 17 січня.

[51] Там само.— 1934. — 31 травня.

[52] Известия.— 1918. — 21 травня.

[53] Скоропадський П. Вказ. праця. — С.193-194.

[54] Вестник Елисаветградскаго Земства. — 1918. — №21. — 25 серпня.

[55] Державний Вістник. — 1918. — 16 жовтня.

[56] Неманов Л.М. Вказ. праця. Приложеніе 3. — С.196.

[57] Там само. — С.45.

[58] Там само. Приложеніе 6. — С.199.

[59] Державний Вістник. — 1918. — 10 вересня.

[60] Головінський Є. Вказ. праця. — С.20.

[61] Гай-Нижник П. Торгівельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т.2. — К.: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 1997. — С.353-395.

[62] Кабачків І. Структура Державного бюджету на Україні й у Чехословацькій Республіці. — Відбитка з 2-го Наукового Збірника Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Драгоманова. — Прага, 1932. — С.5-6.

[63] Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право. — Львів, 1927. — С.108-109.

[64] Скоропадський П. Вказ. праця. — С.194.

[65] Енциклопедія Українознавства. Т.2. — Мюнхен-Нью-Йорк: Молоде життя, 1949. — К., 1995. — С.514; Дорошенко Д. Вказ. праця. — С.278-282.

[66] Хліборобська Україна. — Кн.IV, 36.VIII. — Відень, 1922-1923. — С.182-184.

Олександр Тимощук

Боротьба українських та австро-німецьких військ з махновцями (лютий — грудень 1918 р.)

Закінчення 9 лютого 1918 р. у Брест-Литовську мирних переговорів і угода про взаємодопомогу між УНР і державами Четверного союзу започаткували австро-німецьку військову присутність в Україні. Таким чином Центральна Рада намагалася запобігти російській анархо-більшовицькій експансії.

В свою чергу, призначений Леніним на посаду Головнокомандуючого збройними силами «південних» радянських республік В.Антонов-Овсієнко докладав зусиль для створення єдиного фронту боротьби проти Центральної Ради та її союзників. До лав Червоної Армії, частини якої почали створюватися згідно з декретом Раднаркому від 15 січня 1918 р., було зараховано збройні формування анархо-комуністичного ґатунку М.Никифорової і Н.Махна.

Союз між більшовиками і анархістами в Україні склався відразу ж після усунення з престолу російського імператора Миколи II. Форми і методи військово-організаційної роботи цих партій не мали суттєвих розбіжностей. Загони червоної і чорної гвардії створювалися за аналогічним зразком і мали спільні керівні органи. Під час корніловського заколоту у вересні 1917 р. анархо-більшовицьке військове бюро в Катеринославі очолював анархіст з Гуляйполя В.Куриленко — у майбутньому відомий польовий командир махновського війська (1, С.178). У вересні-жовтні, не

© О. Тимощук

відчуваючи серйозного опору з боку місцевої міліції, гуляйпільські чорногвардійці під проводом свого ватажка Махна почали затверджувати тут «радянську» владу. Вони вбили поміщика Класена, пограбували його садибу і утворили «зразкову комуну анархістів», в якій, на думку Волковинського, не стільки працювали, скільки займалися пияцтвом (2, С.31). Спроба Олександрівського повітового комісара Тимчасового уряду Михна протидіяти бешкетам махновців закінчилася невдало. Присланого для притягнення їх до кримінальної відповідальності агента з особливих доручень чорногвардійці вигнали під загрозою вбивства. Сам Махно так згадував про ці події: «Міліція в Гуляйполі виконувала роль розсильних, а не поліцейських Після цього до нас більше не находило ніяких наказів і не надсилалося урядовців з повіту» (3, С.66). Після жовтневого перевороту чорногвардійські загони Никифорової і Махна стали підпорядковуватися наркому Радянської Росії по боротьбі з контрреволюцією на Півдні В.Антонову-Овсієнко, від якого безпосередньо отримували кошти на військово-організаційні потреби. Збереглася записка про отримання М.Никифоровою 11 грудня 1917 р., у день прибуття наркома до Харкова, авансу від нього на суму 200 крб. (4, ф.3440, оп.1, спр.5, арк.4-5). Анархо-комуністичні формування були найбільш радикальними загонами у затвердженні військовими засобами радянської влади в Україні. В організації терору на початку 1918 р. вони навіть випереджали більшовиків. Надзвичайний комісар Раднаркому Росії С.Орджонікідзе, який в цей час знаходився на Катеринославщині, повідомляв Антонова-Овсієнка: «Никифорова в Олександрівську наробила справ, треба негайно її забрати звідти» (5, ф.57, оп.2, спр.160, арк.43).

Таким чином, отримання анархо-комуністичними загонами у лютому 1918 р. статусу червоноармійських частин стало наслідком усталених військових зв'язків більшовиків і анархістів. Військовим контингентом гуляйпільського червоного полку, за свідченням О.Чубенка, найближчого соратника Махна, стали 5000 демобілізованих солдатів старої російської армії (5, ф.5, оп.1, спр.153, арк.4). Махно у своїх споминах сповіщає про дещо іншу чисельність частини. У березні 1918 р. полк складався з шести рот по 200-300 осіб кожна, національної єврейської роти і кавалерійського загону в декілька сотень чоловік. Також були сформовані санітарні загони і підготовлені приміщення під шпиталь (3, С.198). Озброєння в полку було різноманітним: російська гвинтівка Мосіна, револьвери системи Наган, німецька і австрійська трофейна зброя. Від Антонова-Овсієнка було отримано 6 гармат, 12 вагонів снарядів, 5 вагонів гвинтівок і вагон набоїв до них (5, оп.1, спр.153, арк.5). Командиром полку призначили колишнього царського офіцера О.Волоха, начальником військово-польового штабу і комісаром — Н. Махна (6, С.23).

Антонов-Овсієнко пов'язував з полками типу гуляйпільського великі надії у боротьбі проти австро-німецьких і українських військ і доручав анархо-комуністам відповідальні завдання. Так, на М.Никифорову покладалося сформувати у степовій Україні кавалерійські частини Червоної Армії. Збереглася позначка в його касовій книзі: «Никифоровій — начальнику кавалерії Таврійської і Херсонської губернії — 5 тисяч карбованців» (4, ф.3440, оп.1, спр.5, арк.7-8).

Але надії головнокомандуючого Радянської України не здійснилися. Анархо-більшовицькі формування були знаряддям РКП(б) у проведенні військово-комуністичної політики Леніна і Троцького. Вони збирали з заможного населення контрибуції, продрозверстку, розправлялися з своїми ідейними супротивниками. В результаті військо Антонова-Овсієнка швидко розкладалося, втрачало боєздатність. Знаменська бойова ділянка радянських військ розвалилася ще до підходу австро-німецьких і українських частин. Обурені грабунками і насильством загонів Беленковича (командуючий південною резервною групою військ Антонова-Овсієнка) і Никифорової, мешканці Єлісаветграду і юнкера вигнали їх з міста, захопивши багато полонених і дві гармати (7, С.173). Начальник ділянки М.Коляденко доповідав Антонову-Овсієнку, що Беленкович і Никифорова «ледь винесли з Єлісаветграду ноги». Лише загону Сіверса (600 чол.) і бронепоїзду Полупанова, які надійшли на допомогу, вдалося «заспокоїти» єліса-ветградців (8, Т.2, С.65,67-68).

Теж саме відчув і Махно, полк якого входив до складу 2-ї революційної армії Антонова. Вона була сформована з місцевих анархо-більшовицьких загонів і закривала катеринославський напрямок. Махнові було доручено оборонять станцію Чаплине, північніше Гуляйполя. Але несподівано особовий склад полку відмовився виступати на фронт і 15 квітня 1918 р. під командуванням колишніх офіцерів підняв повстання, визнав Центральну Раду. Для придушення заколотників Антонов-Овсієнко відправив бронепоїзд Беленковича, який вчасно встиг до Гуляйполя і відкрив по повстанцям нищівний вогонь. Як писав згодом Антонов, тільки завдяки цій підтримці «Махнові з 80 кавалеристами вдалось прорватися до нашого бронепоїзду» (8, Т.2, С.229). Соромлячись цього ганебного факту з своєї біографії Махно стверджував, що буцімто події розгорталися за його відсутності в Гуляйполі (3, С.205).

За словами свідків, виступ анархо-більшовицьких сил з території України у кінці квітня 1918 р. був панічним. Станції Нижньодніпровськ, Синельникове, Роздори, Чаплине були забиті ешелонами з повністю деморалізованими радянськими військами. Відступаючи, вони подекуди знущалися над залізничною адміністрацією (9, С.204). «Ці знамениті війська, які захищали Катеринославщину, були дійсно «авангардом» і втекли першими», — згадував відомий діяч РКП(б) С.Гопнер (10, С.209).

За зізнанням самого Махна, після втечі з Гуляйполя він знаходився у глибокій депресії і з невеличкою купкою друзів відступив у червоноармійських ешелонах в Ростов, Царицин, а потім подався до Москви (3, С.207). Деякі сучасні дослідники вважають, що у липні 1918 р. він повернувся до Гуляйполя за власною ініціативою (11, С.36). Але його тривала бесіда з В.Леніним і Я.Свердловим у травні 1918 р., під час прийому в Кремлі, заява Леніна про те, що шляхи більшовиків співпадають з такими анархістами, як Махно (12, С.211), свідчать про інше. Для більшовицьких лідерів головною була антигетьманська спрямованість особи і вони використовували всяку можливість для розгортання підривної роботи проти української незалежності, бо розглядали Україну як невід'ємну частку російської комуністичної держави і плацдарм для розгортання близької світової революції.

Тому 29 червня 1918 р. Махно виїхав зі столиці РРФСР як один з агентів РКП(б), які масово направлялися тоді у службове відрядження для організації українського підпілля. В Курську, де знаходився більшовицький центр по організації боротьби з гетьманом Скоропадським, він затримався майже на місяць, зустрівся з О.Чубенком, спільником по чорній гвардії. За вказівкою керівників РКП(б) гуляйпольські анархо-комуністи отримали від голови Закордонного бюро ЦК КП(б)У В.Затонського фальшиві документи на імена російських офіцерів, що втікають від більшовицького терору в Україну, і офіцерську форму (13, С.32). 21 липня вони були переправлені через демаркаційну лінію у Бєлгороді. Тут, у міському готелі «Бельвю», діяв переправний пункт, де від'їзджаючі отримували останній інструктаж, явочні адреси і паролі від члена ЦК КП(б)У М.Скрипника (14, С.225-226). 25 липня підпільники досягли Гуляйполя, де зустрілися зі своїми спільниками по експропріаціям 1917 року С.Марченком, братами Олексієм і Семеном Каретниковими, Паньком і Захаром Гусарами і доповіли про мету свого повернення в Україну (2, С.44).

Влітку 1918 р. охоронні служби гетьмана за допомогою австро-німецьких військ ще контролювали становище в Україні. Селянське повстання у червні-липні в Таращанському і Звенигородському повітах Київщини, загальноукраїнський страйк залізничників в липні-серпні було придушено. Тому анархо-комуністичний гурт Махна здійснював лише окремі терористичні акти проти службовців Державної Варти, урядовців гетьманської адміністрації, поміщиків, заможних хуторян і німецьких колоністів. Спроба залучити до боротьби з вартою українських гайдамаків «синежупанників», загін яких у кількості близько 300 осіб переховувався на дніпровських островах у районі Звонецької Вовниги близ Олександрівська, виявилася невдалою. Українські козаки, як згадував Махно, незважаючи на «більшовицькі настрої», не пішли за анархо-комуністами (15, С.36).

Про перші бойові операції Махна після повернення його в Гуляйполе залишилися лише свідчення романтично-легендарного характеру. Більшість дослідників схиляється до думки, що на початку серпня Махно, Чубенко, Марченко і С.Каретников здійснили наскок на найближчу економію Резнікова, де захопили 7 гвинтівок, револьвер, 7 коней і 2 сідла. Експропріація ощадної каси в селі Жеребець Гуляйпольської волості дала 38 тис, крб., на які було куплено кулемет американської системи Кольт, револьвер і інша зброя (16, С.21). Враховуючи трофеї махновців, можна зробити припущення, що їх жертвами стали члени так званих добровільних «хліборобських» загонів самооборони, які утворювалися в допомогу Державній Варті для забезпечення громадського спокою і порядку, захисту відновленої приватної власності. Вони утримувалися і озброювалися на кошти самих землевласників. 7 липня Спілка земельних власників Олександрівського повіту виділила 100 тис. крб. на організацію такого загону (17, ф.1216, оп.1, спр.31, арк.9).

Діяльність добровольчих збройних формувань, яка спочатку не мала нормативно-правових засад, а була викликана ініціативою заможних верств населення, пильнувалася Департаментом державної варти. У циркулярі за підписом його директора П.Акермана від 16 липня 1918 р. до губерніальних старост і міських отаманів, посилаючись на наказ товариша Міністра внутрішніх справ приписувалося «з'ясувати і доповісти: 1) які в губернії існують збройні команди і загони; 2) як і ким вони сформовані; 3) на які кошти вони утримуються; 4) яке їх ставлення до місцевої адміністративної влади; 5) чи бажано їх подальше існування» (17, ф.1216, оп.1, спр.22, арк.2). Після відповідних доповідей з місць з'явився циркуляр Міністра внутрішніх справ І.Кістяківського від 13 серпня за №751/3521, який офіційно дозволяв формувати хліборобські загони самоохорони (17, ф.1216, оп.1, спр.31, арк.34).

Досвід утворення сільських добровольчих формувань був використаний гетьманським урядом і в містах. Тут із жовтня урядовцями варти при участі громадських організацій почали формуватися народні дружини, їх начальники, призначалися особисто гетьманом, до штатного складу належали старші значкові з муштрової частини, їх помічники, старші і молодші інструктори. Вони утримувалося за рахунок держави, на що було асигновано 5 млн. крб. Добровольці бралися до реєстру і повинні були викликатися начальниками до дружини в разі антивладних виступів і на навчальні збори, під час яких вони теж отримували платню (18, С.76).

Захопивши зброю, махновці почали робити бандитські напади на невеликі підрозділи, окремих військових та вартових. У зведенні від 8 серпня про стан Східної армії Австро-Угорщини йдеться про напад кінного гурта біля села Федорівка (зараз Чубарівка) Олександрівського повіту на офіцерів, які прямували до станції Пологи. Було вбито австрійського поручника і його ординарця, український капітан та інший ординарець зазнали важких поранень (5, ф.5, оп.1, спр.114, арк.194). Акція приписувалася більшовикам, під цим означенням окупаційне командування здебільшого поєднувало всю політичну опозицію гетьманському режиму. Безпосередньо ж терористичних груп у районі Пологи-Гуляйполе більшовики не мали, напевно, що наскок здійснили анархісти-махновці.

Протягом серпня — першої половини вересня активізувати свою діяльність махновцям не вдавалося. У доповіді Катеринославського губерніального старости до МВС від 31 серпня не зазначалося випадків розбійних пограбувань і вбивств в Олександрівському повіті, тоді як у Павлоградському такі факти мали місце (5, ф.5, оп.1, спр.114, арк.23-24). За спогадами Махна, в цей час його група рейдувала у межах Олександрівщини. 27 вересня 1918 р. олександрівська міська газета «Зоря» повідомила про злочинні дії у повіті бандитської ватаги кількістю 20-30 чоловік, озброєних гвинтівками, кулеметами і вибухівкою, яка видавала себе за козаків резервної сотні повітового старости. Мова йшла про вбивство 12 осіб: поміщиці Гесиної, начальника Лукашевe-Бразолівської волосної варти Іванова, трьох офіцерів і двох козаків, гуляйпільського волосного старости Чебіряка, вартового Манька і трьох австрійських вояків.

Розбійницькі напади махновців примусили місцеву владу до відповідних дій. Загальне керівництво операцією по розшуку злочинців здійснював Олександрівський повітовий староста І.Богослов, який періодично звітував про запобіжні міри Катеринославському губерніальному старості І.Чернікову (17, ф.1216, оп.1, спр.24а, арк.11-12). До пошуків ватаги Махна спочатку було залучено урядовців освідомчого і карно-розшукового відділів повітової варти, ре-

зервну кінну сотню повітового старости, а потім і каральні австро-угорські загони. Згідно з інструкцією міністра внутрішніх справ від 1 серпня губерніальним старостам і міським отаманам, вони були повинні в разі виникнення у підлеглій місцевості бешкетів і антивладних виступів негайно сповістити про це комендантів місцевих німецьких і австро-угорських гарнізонів. Після цього загальне керівництво усуненням бешкетів переходило до представників командування окупаційних військ, а всі урядовці варти зобов'язані були всебічно сприяти і повністю підкорятися розпорядженням військового командування союзників (17, ф.1216, оп.1, спр.22, арк.8). Із жовтня 1918 р. згідно з розпорядженням Директора Департаменту варти освідомчі колії губерніальні старости мусили направляти генералу Рауху, представнику Голови Міністрів при Східній Австро-Угорській армії (5, ф.57, оп.2, спр.239, арк.2).

Після збройної сутички австрійського підрозділу чисельністю 22-25 осіб з махновцями біля хутору Марфополь сюди в останніх числах вересня прибув каральний загін. Селян били шомполами, на мешканців наклали контрибуцію в 60 тис. крб., а господарів будинку, які приймали Махна і Марченка, розстріляли. Але спіймати Махна було неможливо, його загін маневрував з села в село і здійснював зухвалі напади на заможних. На їх чорному прапорі з одного боку було написано «страшна смерть буржуям», а з другого — «веселе життя біднякам» (11, С.41-42).

З регулярними австро-німецькими військами вести на рівних бойові дії махновці не могли і частіше просто тікали з маршруту їх пересування. А от підрозділам варти і загонам самооборони вони наносили відчутних втрат. 16 жовтня вони зненацька напали на розташовану в цей час у Гуляйполі повітову резервну сотню. Нищівний кулеметний вогонь з трьох кінців села примусив вартових здатися у полон. У спогадах про цей бій Махно говорить, що переміг дві угорські роти і 80 осіб варти (15, С.78). Але в телеграмі Катеринославського губерніального старости до МВС вказано, що австро-угорських частин не було в селі, а ватага «чисельністю 200 чол., озброєна 4 кулеметами та іншою зброєю, вступила в бій з вартою і самоохороною» (5, ф.57, оп.1, спр.250, арк.1). Про це свідчать і вказані Чубенком трофеї — 83 полонених, 20 коней, 3 кулемета, 12 кулеметних стрічок і бричка набоїв (5, ф.5, оп.1, спр.153, арк.13). У разі перемоги над угорцями трофеї були б значнішими.

З підходом до Гуляйполя 19 жовтня австро-угорських частин махновці втекли з села. Вони здійснили свій перший рейд в район Юзове-Маріуполь. На шляху до села Дибрівка махновський загін відібрав у заможних селян декілька бричок і кавалерійські сідла, кулемет та іншу зброю. Поміщиків знищували разом з їх маєтками. У Дибрівці сталося об'єднання загону з бойовиками колишнього чорногвардійця Ф.Щуся. За рахунок місцевих добровольців загальні сили Махна і Щуся зросли до 1500 вояків, з яких три чвертини не мали зброї. «Беззбройних ставили тільки на облік, — згадував Махно, — але не зараховували в діючий загін» (15, С.78). У навколишніх селах було відновлено «радянську» владу. Але через три дні австрійці атакували село, і махновцям довелося під гарматним обстрілом тікати до лісу. Австрійське командування кинуло батальйон піхоти на село, а 200-300 кавалеристів у обхват лісу. На допомогу окупаційним частинам з Дибрівського, Велико-Янисельського районів надходили хліборобські загони самооборони, Державної Варти і озброєні німецькі колоністи. Махновцям вдалося організувати загороджувальний рушничо-кулеметний вогонь і відступити з невеликим загоном у напрямку с. Гаврилівка (15, С.80-81).

Дибрівський бій був єдиною значною бойовою операцією Махна проти австро-угорських частин. Він програв цей бій з великими людськими втратами, але виявив уміння вислизати від супротивника.

Після Дибрівки решта махновців вирушила на німецькі колонії Червоний кут і Фесунівські хутори, спустошила їх і швидко перемістилася у Маріупольський повіт. Тут протягом тижня Махно відібрав у німецьких колоністів і заможних хуторян багато гвинтівок, холодної зброї, 500 тис. крб. грошей. На початку листопада він повернув у бік Гуляйполя і за 40 верст від своєї «столиці», під містечком Старий Керменчик, наштовхнувся на загін варти, почав бій і захопив 3 кулемета і багато гвинтівок. Але біля с. Тимирівка махновці були оточені австрійськими частинами. З 350 вояків загону Махна загинуло 170 (2, С.40-44).

Від жорстокої поразки Махно зміг відійти тільки після евакуації австро-угорських військ. Він здійснив новий рейд через «куркульські» хутори і німецькі колонії в Лукашеве-Бразолівське-Різдв'янському районі Олександрівського повіту, і ніхто вже не міг завадити їх спустошенню. 13 листопада з залізничної станції Софієвка повідомляли у Катеринослав: «Більшовицькі ватаги Махна чисельністю приблизно 300 чол. насуваються з боку села Заливного на село Лукашеве Олександрівського повіту, яке у 12 верстах залізничного сполучення від Софієвки, куди прибуло близько 200 чоловік біженців, серед них є поранені, ватага на своєму шляху вбиває, спалює. Припущується, що ватага просувається на захід» (17, ф.1216, оп.1, арк.102).

Вигідним ремеслом для махновців в цей час стало пограбування поїздів. Залізнична варта Катеринославського залізничного району і підрозділи залізнично-технічних військ під командуванням генерала О.Осецького не могли успішно протидіяти навмисним аваріям поїздів. В умовах відносної малочисельності залізничної варти, коли її організаційно-штатна структура передбачала призначення на посади вартових з рахунку один на 7 верст залізничної колії (17, ф.1216, оп.1, спр.12, арк.45), в рідконаселених степових районах України залізниця ставала легкою здобиччю зловмисників. В ніч на 11 листопада махновці зупинили між ст. Гайчур і Гуляйполе поїзд №3, який прямував з Бердянська; було пограбовано на 52839 крб. залізничного скарбника, а супроводжуючих його трьох офіцерів і двох козаків залізничної охорони — розстріляли (5, ф.5, оп.1, спр.243, арк.2). Через декілька днів на 495 версті Катеринославської залізниці був зроблений напад на німецький ешелон №506. Але німецькі матроси, які там знаходилися, відбили напад махновців. Тоді бандити на зустріч ешелону з боку ст. Новогупаловка пустили паровоз від поїзда №506. В наслідок зіткнення локомотивів загинув машиніст поїзду №506, 2 німецьких матроси, 3 вагони зійшли з рейок (17, ф.1216, оп.1, спр.43, арк.72).

У зв'язку з чисельними злочинами на залізниці, вбивствами її службовців 13 листопада Директор Департаменту варти надіслав отаманам залізничних районів варти циркуляр, який повідомляв, що МВС «надає їм право на видачу

дозволів на придбання і зберігання зброї залізничникам і всім мешканцям залізничної смуги». Для цього потрібно було звернутися з поданням до начальника залізничного відділу Департаменту Державної варти і сплатити встановлене мито. Після перевірки політичної благодійності особи отаман залізничного району видавав відповідне посвідчення з фотокарткою. У разі знаходження зброї в осіб, які не мали на це дозволу, вона вилучалася, а винний притягався до кримінальної відповідальності (17, ф.1216, оп.1, спр.35, арк.87).

З підписанням гетьманом 14 листопада грамоти про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією і початком повстання Директорії проти нього процес руйнації державно-правових засад гетьманської влади набув незворотного характеру, що з успіхом використовував Махно. 18 листопада Катеринославський губерніальний староста доповідав у Департаменті державної варти: «Загони ватаги Махна в околицях Олександрівського повіту грабують, вбивають. Загін бандитів сто чоловік у Василівці Павлоградського повіту мав перестрілку з вартою, вбито 2, поранено 2 вартових. На підступі до Терновки, біля Славгорода, загін вартових у 5 чоловік наштовхнувся на головні сили Махна до 600 чоловік. Почалася перестрілка, варта без втрат відступила на Синельникове для охорони цього району. Ватаги Махна кожночасно зростають, зайняли Василівку, Мар'їівку, Олексіївку Павлоградського повіту, частина переправилася через Дніпро і загрожує Катеринославу. У Маріуполі, повіті положення серйозне, ватаги бешкетують, варта примушена була покинути більшість своїх пунктів, старші агенти покинули станцію Волноваха. Скрізь у губернії приймаються заходи по боротьбі з бандитами, але місцевими силами ліквідувати зростаючі ватаги не вбачається можливим, прошу допомоги» (5, ф.57, оп.2, спр.250, арк.2).

20 листопада Махно захопив с. Жеребець, а наступного дня надовго повернувся в Гуляйполе. Тут було утворено військово-революційний штаб, який передбачав можливу загрозу з боку гетьманських формувань і окупаційних військ і тому розподілив район оборони навкруги села на 3 ділянки: Цареконстянтинівську, Верхнього і Великого Токмака, Гришинську (15, С.167). Радянська історіографія навмисно приховувала роль махновців в затвердженні наприкінці 1918 р. комуністичної влади на Гуляйпіллі. Відзначалося, що у селі в той час діяв волревком на чолі з місцевим ковалем Л.Коростильовим, який почав ліквідовувати відновлену гетьманом приватну власність на землю і реквізувати надлишки хліба у куркулів (19, С.293). Насправді ж, це «реформування» здійснював військово-революційний штаб Махна, до якого також входив і представник більшовиків. На початку грудня до Гуляйполя завітали члени Катеринославського більшовицького військово-революційного комітету Г.Колос і І.Максименко, які досягли згоди з Махном про спільні бойові дії проти Директорії і Добровольчої армії (20, С.24). Це свідчить про те, що відтепер без підтримки австро-німецьких військ уламки гетьманських озброєних формувань серйозною загрозою для анархо-махновців не були. За даними генерала Денікіна, «на ростовському і кримському напрямках протягом грудня діяли об'єднані ватаги Махна силою в п'ять-шість тисяч» (21, С.110). А катеринославська газета «Приднепровский край» 1 грудня 1918 р. навіть повідомила про 10 тис. «добре озброєних і споряджених вояків ватаги Махна», які відновили у Павлоградському повіті і Гуляйполі радянську владу. У цей час Махну вже підпорядковувалися загони В.Білаша, Т.Удовиченка, М.Фоменка, Ф.Гончаренка, В.Куриленка, які раніше діяли самостійно у Бердянському, Маріупольському, Олександрівському і Мелітопольському повітах (16, С.23).

Махновські загони почали цілеспрямоване знищення гетьманських владних осередків. 10 грудня вони захопили ст. Чаплине (22), 12 грудня — Цареконстянтинивку і Орехове (6. С.42). Скрізь махновці винищували поміщиків, їх майно розподіляли між собою, на німецьких колоністів накладали контрибуції, у заможних селян конфіскували для військових потреб коней, підводи, харчі, зброю. Господарства, де було більше п'яти коней, розкулькулювали (2, 49). Связівля до власника, безмотивні вбивства заможних, знущання над посадовими особами і рядовими службовцями гетьманських державних і цивільних установ анархо-комуністи ототожнювали з вищою проявою свободи, що дала їм революція.

Таким чином, наведені матеріали дозволяють стверджувати, що збройні формування Махна являли собою значну загрозу громадській небезпеці, підривали підвалини правопорядку в Українській Державі, їх дії слід розглядати як злочинні, а боротьбу українських підрозділів і союзного військового контингенту проти них — правомірною. Від повного розгрому махновців врятувала революція в Австро-Угорщині і Німеччині, антигетьманське повстання Директорії і вторгнення на територію України радянських військ. Але в ході знищення анархо-махновських бандитів гетьманська влада використовувала й засоби неправового характеру, під час яких страждали невинні люди.

---

[1] Гонтарь. Воспоминания о красной гвардии // Борьба за Советы на Екатеринославщине: Сборник воспоминаний и статей — Днепропетровск, 1927.
[2] Волковинский В. Махно и его крах. — М., 1991.
[3] Махно Н. Русская революция на Украине от марта 1917 по апрель 1918. — Париж, 1929.
[4] Ростовський обласний державний архів (Російська Федерація).
[5] ЦДАГО України.
[6] Белаш А.В, Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. — К., 1993.
[7] Лантух. Разоружение белых казаков и бои с немцами // Борьба за Советы на Екатеринославщине
[8] Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. В 4т. — М.-Л., 1928-1933.
[9] Кошелев С. Как мы отступали // Борьба за Советы на Екатеринославщине.
[10] Гопнер С. Отклики на Брестский мир и последние дни Советов на Екатеринославщине // Борьба за Советы на Екатеринославщине.
[11] Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 — 1921). — К., 1992.
[12] Политические деятели России. 1917. Биографический словарь. — М., 1993.
[13] Махно Н. Под ударами контрреволюции, апрель-июнь 1918. — Париж, 1936.
[14] Ризоль И. Борьба с гетьманом в подполье // Борьба за Советы на Екатеринославщине.
[15] Махно Н. Украинская революция (июль-декабрь 1918 г.). — Париж, 1937.
[16] Руднєв В. Махновщина. — Х., 1928.
[17] ЦДАВО України.
[18] Мироненко О. Державна Варта // Історико-політичні уроки української державності: Енциклопедичний словник. — К., Донецьк, 1998.
[19] История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. — К., 1981.
[20] Колос Г. Заметки о подполье и вооруженной борьбе. –Днепропетровск, 1927.
[21] Деникин А.И. Очерки русской смуты // Вопросы истории. — 1993. — №10.
[22] Приднепровский край. — 1918. — 10 декабря.

Олена Загорецька

Організація діловодних служб Державного Сенату Української Держави

Державний Сенат як вища державна судова інституція був утворений у місті Києві згідно із законом гетьмана Павла Скоропадського, що відміняв закон Центральної Ради від 2 грудня 1917 р. про утворення Генерального Суду. Рада Міністрів Української держави 8 червня 1918 р. схвалила закон «Про утворення Державного Сенату», який було опубліковано у «Державному віснику» (1918. — №25).

Для визначення складу та функцій діловодних служб Державного Сенату необхідно коротко охарактеризувати саму структуру цього вищого судового органу.

Завдання та функції Державного Сенату, організація його діяльності, формування справ, порядок виконання постанов Сенату, порядок зносин його з іншими державними інституціями та нагляд за виконанням наказів Сенату, а також права, обов'язки та відповідальність сенаторів тимчасово визначалися «Учрежденіемъ Російскаго Правительствующаго Сената», «Учрежденіемъ Судебныхъ Установленій», «Уставами Уголовнаго и Гражданскаго Судопроизводства» та іншими законами, оскільки вони не були на той час скасовані законами Української Держави.

Державний Сенат, очолюваний президентом, складався з Адміністративного генерального суду (голова і 19 сенаторів), Карного генерального суду (голова і 11 сенаторів), Цивільного генерального суду (голова і 15 сенаторів) та Загальних зборів Сенату (10 сенаторів).

Дійовими органами Сенату були:

1) Загальні збори Сенату;
2) Загальні збори всіх Генеральних судів;
3) Загальні збори Цивільного та Карного генеральних судів;
4) Сполучена присутність всіх генеральних судів;
5) Сполучена присутність Адміністративного та Цивільного генеральних судів;
6) Сполучена присутність Адміністративного та Карного генеральних судів;
7) Вища дисциплінарна присутність.

Президент Державного Сенату та сенатори Загальних зборів призначалися наказами гетьмана після попереднього затвердження їхніх кандидатур Радою Міністрів.

Президент Сенату разом із міністром юстиції подавав звіти про діяльність Сенату і стан справ у своїй галузі гетьману.

Загальні збори Сенату складалися з сенаторів Загальних зборів та всіх сенаторів генеральних судів й скликалися за ініціативою президента Сенату або міністра юстиції, або за ініціативою не менш 10 сенаторів. Право скликання Сенату з приводу яких-небудь особливо урочистих та надзвичайних подій належало виключно президенту або міністру юстиції.

У Загальних зборах генеральних судів брали участь всі сенатори відповідних судів. А Сполучені присутності генеральних судів складалися з сенаторів (по два від кожного суду) за вибором Загальної присутності останніх, обраних терміном на 5 років.

Вища дисциплінарна присутність складалася з голів генеральних судів та всіх сенаторів, котрі входили у склад Сполученої присутності всіх генеральних судів, з прикріпленими до них сенаторами (по одному) від Цивільного та Карного генеральних судів, обраними на Загальних присутностях відповідних судів на 5 років.

Головування в Загальних зборах Сенату та в Сполучених присутностях всіх генеральних судів, а також у Вищій дисциплінарній присутності належало президентові Сенату. У випадках його відсутності головування в означених зборах та присутностях покладалося на старшого з голів генеральних судів. Старшинство голів встановлювалося в залежності від часу призначення їх на посаду сенатора, а якщо вони були призначені одночасно, то в залежності від загального часу їхньої служби в судовому стані.

Головування в кожному Генеральному суді покладалося на одного з сенаторів, який обирався для цього Загальною присутністю відповідного Генерального суду на довічний термін й затверджувався гетьманом. Означений сенатор іменувався Головою суду.

Генеральні суди за постановою їхніх Загальних присутностей були поділені на відділи, кожний з яких очолював старший із сенаторів відповідного відділу.

При всіх 3-х генеральних судах, а також при Загальних зборах Сенату були запроваджені посади прокурорів та товаришів прокурорів під вищим наглядом міністра юстиції, як Генерального прокурора Української Держави.

У діловодну службу президента Державного Сенату за штатним розписом входили скарбник, екзекутор, 2 реєстратори та 54 канцелярських урядовці.

Кожний Генеральний суд, а також Загальні збори Державного Сенату мали свою власну канцелярію, штат якої складався із секретарів та помічників секретарів, а також інших канцелярських урядовців відповідно до штатного розпису. На канцелярію Загальних зборів Сенату, крім ведення своєї діловодної та судової документації, також по-

© О. Загорецька

кладалося завідування діловодством у Сполучених присутностях та Загальних зборах усіх Генеральних судів. Керівництво діловодством у Загальних зборах Цивільного та Карного генерального судів здійснювалося канцелярією останнього. Діловодством у Сполучених присутностях Адміністративного і Цивільного та Адміністративного і Карного генеральних судів — канцелярією того суду, якому належала справа.

При кожному Генеральному суді окремо існувала канцелярія прокурора відповідного генерального суду, якою завідував секретар прокурора. В канцелярії прокурора суду всі пакети, що надходили на його ім'я, відкривалися секретарем, крім іменних та конфіденційних, записувалися у вхідний реєстр, зазначалися в алфавіті і про них доповідалося прокуророві. Після розгляду всіх документів прокурором, вони з резолюціями поверталися до канцелярії для виконання.

Вся вхідна та вихідна документація Сенату проходила загальну реєстратуру, де фіксувалася у відповідних реєстрах. Справи і папери, адресовані на ім'я президента Сенату, заносилися у вхідний реєстр відповідно до даних, зазначених на конверті, і безпосередньо передавалися адресатові. Вся інша документація, що надходила на ім'я Карного, Цивільного чи Адміністративного генеральних судів, їхніх голів чи прокурорів, передавалася до реєстратур відповідних судів під розписку. І навпаки, вся вихідна документація Генеральних судів по «розносній книзі» здавалася до загальної реєстратури Сенату для відправлення її за призначенням. З канцелярій прокурорів генеральних судів всі конверти і пакети здавалися по окремій книзі безпосередньо до загальної реєстратури Сенату, оминаючи проходження реєстратури своїх судів.

Діяльність канцелярії Карного генерального суду регламентувалась Тимчасовою інструкцією, затвердженою прокурором даного суду. Канцелярія поділялася на дві експедиції, кожна з яких знаходилася у завідуванні секретаря.

До складу першої експедиції входили три столи відділів Карного генерального суду, в яких формувалися справи відповідних відділів. Кожним із столів завідував помічник секретаря при одному урядовцеві 2-го ряду (друкарці).

До складу другої експедиції входили: стіл Загальної присутності суду, розпорядчий стіл і реєстратура. Столом Загальної присутності, в якому формувалися справи, що передавались на розгляд Загальної присутності суду, завідував помічник секретаря при двох урядовцях 1-го ряду (з юридичною освітою) та одному урядовцеві 2-го ряду (друкарці); розпорядчим столом, в якому формувалися всі справи, що належали до компетенції інших столів, завідував помічник секретаря при одному урядовцеві 2-го ряду (друкарці); реєстратура складалася з двох реєстраторів, старшого та молодшого, і знаходилася під керівництвом секретаря експедиції.

Інші урядовці, що перебували при канцелярії, поділялися між столами у відповідності до потреби за згодою секретарів між собою з дозволу прокурора. Судові возні (що виконували обов'язки колишніх судових приставів) у вільний від виконання своїх безпосередніх обов'язків у засіданнях час допомагали працювати в столах відділів за вказівками секретаря першої експедиції.

Розподіл праці між службовцями в столах залежав від завідуючого столом помічника секретаря, який відповідав за правильне ведення справ в усіх столах дорученої йому експедиції.

Всі справи і документи, що надходили із загальної реєстратури Сенату до реєстратури суду, адресовані на ім'я суду або його голови, по відкритті конвертів і пакетів (крім іменних — на ім'я голови) заносилися у вхідний реєстр, зазначалися в алфавіті, розподілялися старшим реєстратором між відповідними столами й ним же передавалися під розписку помічникам секретаря, що завідували столами. Всі пакети, адресовані на ім'я прокурора суду, реєстратором не відкривалися, а заносилися у вхідний реєстр за даними, зазначеними на конверті і потім передавались секретареві прокурора під розписку.

Після створення у всіх столах справ і документів, що призначалися до відправлення, їх передавали під розписку в реєстратуру, де вони заносилися у вихідний реєстр, законвертовувалися або вкладалися у тюки, а потім, як вже зазначалось вище, по «розносній книзі» передавалися в загальну реєстратуру Сенату для відправлення за призначенням.

У розпорядчому столі всі справи і документи, що надходили, заносилися у реєстр (т.зв. «настільний»), зазначалися в алфавіті, вкладалися у папки і після попереднього докладу їх завідуючим тим столом помічником секретаря голові та прокурору суду записувалися напередодні засідання в журнал цього засідання. Після розгляду справ судом *приймалися резолюції, які потім разом із справами повертались до столу для виконання.*

В кожному з трьох столів відділів усі справи, що до них надходили, записувалися у «настільний реєстр», зазначалися в алфавіті й вкладалися в папки разом із бланком для висновку Прокурорського нагляду. Потім вони надсилалися для попереднього розгляду Прокурорському нагляду: протестові справи — прокуророві суду, а інші — одному із відряджених до відповідного відділу товаришів прокурора за чергою, що встановлювалася щотижня. *На наступний день справи поверталися в канцелярію й надсилалися з тією ж метою до одного із сенаторів* відповідного відділу за чергою, встановленою за їхньою згодою. Щотижня, напередодні розпорядчого засідання всі справи, що знаходилися в канцелярії та мали помітки сенатора чи особи Прокурорського нагляду про розглядання їх у розпорядчому засіданні, вписувалися в окремі по кожному столу журнали цього засідання, в якому й розглядались на другий день.

За справами, розглянутими у розпорядчому засіданні, приймалися резолюції, згідно з якими складалися укази. Якщо була прийнята резолюція про усунення справи від розгляду або про повернення її з тією чи іншою метою до судової установи, яка її надіслала, то дана справа разом із указом відправлялася за призначенням.

Справи, за якими у розпорядчому засіданні було прийнято резолюцію про розглядання їх у судовому засіданні, надсилалися до товариша прокурора, призначеного давати висновок у належному засіданні. Справи проходили в порядку їхнього надходження, крім арештантських і умовно-арештантських, котрі надсилалися завжди у першу

чергу. Товариші прокурора отримували справи за три тижня до засідання, у кількості по 12 справ на кожного з сенаторів, що брали участь у засіданні, при чому, коли до зазначеного терміну в канцелярії не збиралася комплектна кількість справ, то їх можна було досилати до комплекту й після цього терміну, але не пізніше, ніж за два тижні до засідання (крім надзвичайних випадків). Ці справи мали бути повернені до канцелярії не пізніше як за 10 днів до засідання. Канцелярія вносила їх у журнал окремого розпорядчого засідання, котрий докладався голові суду. Після затвердження цього журналу головою, справи, що призначались таким чином до розгляду, надсилалися незалежним сенаторам для підготовки до доповіді не пізніше, як за тиждень до судового засідання. Згідно з резолюціями, прийнятими за цими справами, складалися у відповідному столі укази, разом з якими справи надсилалися за призначенням.

У столі Загальної присутності всі справи, що передавалися на розгляд суду, вносилися до «настільного реєстру», зазначалися в алфавіті, вкладалися в папки й за ними канцелярією складалася записка. Записка поділялася на дві частини: в першій викладалися оскаржений присуд, касаційна скарга чи касаційний протест і виписка з протоколу судового засідання та інших частин судочинства, що стосувалися зроблених у скарзі чи протесті вказівок. В другу частину записки вкладалися виписки з текстів законів, касаційних рішень, законодавчих обґрунтувань та інших джерел, необхідних для вирішення питань, які виникали у справі. Взагалі, записку складали так, щоб за нею без оригіналу справи, без книг закону і без підручників можна було б вирішувати всі питання. Поряд із запискою за справою прокурором або, за його призначенням, товаришем прокурора складався докладний письмовий висновок. Час перебування справи у особи Прокурорського нагляду встановлювався за згодою його із завідуючим другою експедицією секретарем. За вимогою особи Прокурорського нагляду складена канцелярією записка *могла бути доповнена відповідно до його вказівок. Після створення записка і висновок Прокурорського нагляду* друкувалися у кількості не менше 25 примірників і не пізніше, як за тиждень до засідання Загальної присутності генерального суду, надіслані всім сенаторам Генерального суду і всім особам Прокурорського нагляду, що перебували при ньому, при чому сенаторові-доповідачеві у справі — разом з оригіналом справи. Після розгляду справи в засіданні Загальної присутності генерального суду, вона надсилалася сенаторові-доповідачеві для написання рішення, котре потім подавалося за відповідальністю завідуючого столом Загальної присутності помічника секретаря на підпис усім сенаторам, що брали участь у розгляді справи. Згідно з підписаним рішенням складався указ, за яким справа відправлялася за призначенням, а копія рішення передавалася для друкування до відома й керівництва.

Після підписання головою суду журналу окремого розпорядчого засідання про призначення справ до судового засідання (відділу чи Загальної присутності суду) список цих справ, за підписом помічника секретаря, вивішувався за розпорядженням секретаря відповідної експедиції у приймальній кімнаті суду.

По кожному судовому засіданню, як у складі відділу, так і Загальної присутності суду, складався протокол за встановленим бланком, де зазначався склад присутності, час відкриття і закриття засідання, кількість розглянутих справ та інші відомості за підписом секретаря відповідної експедиції й помічника секретаря, присутнього у засіданні.

Всі довідки (відомості) про стан справ видавалися у канцелярії за підписом секретаря. Укази, резолюції, копії документів, відповіді на звернення, скарги та прохання, а також записки по справам підписувалися секретарем і помічником секретаря.

Довідки (відомості) видавалися в канцелярії з 12 до 14 години призначеним для цього розпорядженням секретаря урядовцем 1-го ряду за чергою. Заборонялося збирати відомості у столах особам, що брали участь у справі.

На службу реєстратори приходили о 10 годині ранку, щоб встигнути своєчасно вписати у вхідний реєстр одержану пошту, а інші службовці суду і канцелярії прокурора — об 11 годині ранку; закінчувався робочий день в канцелярії о 16 годині (крім надзвичайних випадків, коли всі повинні були прийти або залишитися на певний час відповідно потребі).

Подібно була організована діяльність діловодних служб Адміністративного та Цивільного генеральних судів. Але канцелярії цих судів мали трохи іншу структуру, яка була встановлена наказами прокурорів відповідних судів.

Згідно з наказом прокурора Адміністративного генерального суду канцелярія суду поділялася на три експедиції відповідно до справ, які мали через них проходити.

Канцелярія Цивільного генерального суду за наказом прокурора відповідного суду безпосередньо поділялася на сім столів за справами, що в них формувалися.

При Державному Сенаті знаходився сенатський архів, у складі якого працювали секретар, архіваріус, реєстратори та інші урядовці під керуванням прокурора Адміністративного генерального суду.

Аналіз діяльності діловодних служб Державного Сенату показав, що вона була чітко регламентована нормативними документами та наказами вищих посадових осіб і мала логічно побудовану схему технологічних процесів. Ця діяльність ґрунтувалася на ефективному поєднанні досвіду роботи канцелярій вищих судових інституцій Російської Імперії, Генерального Суду Центральної Ради з раціональними інноваціями, впровадженими керівництвом Української держави.

---

[1] Законы Украинской Державы. — Одесса: Практическое правоведение, 1918. — Вып.VI. — 39 с.

[2] Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник. — К.: Либідь, 1997. — 558 с.

[3] ЦДАВО України, ф.905, оп.2, спр.1404, арк.1-5.

[4] ЦДАВО України, ф.905, оп.5, спр.1, арк.1, 4-6, 10-11, 30-31.

[5] ЦДАВО України, ф.905, оп.6, спр.2, арк.1, 5-7, 14-15

Володимир Сідак

Спецслужби Української Держави

Організаційні здібності П.Скоропадського, уміння згуртувати навколо своєї адміністрації однодумців, залучити до формування державного апарату висококваліфіковані, досвідчені кадри, прагнення встановити у країні громадський спокій та правопорядок сприяли відомим надбанням Гетьманату у справі фундації провідних засад державного ладу та управління.

Цілком очевидно, що ці надбання слід по праву віднести і на адресу спецслужб, бо якраз в цей період, на нашу думку, найбільш повною мірою виявилась державотворча функція їхньої діяльності. Вважаємо, що цей історичний період не має собі рівних за кількістю та масштабами загроз існуванню держави. Про це, зокрема, свідчить і стан загальнополітичної та оперативної обстановки. З одного боку, позитивна тенденція до державотворення, початок розбудови органів влади та їх функціонування, з іншого — наявність австро-німецьких військ, діяльність іноземних розвідок; підривна робота російських радянських спецслужб з метою повалення існуючого ладу; антидержавна діяльність підпільних організацій, які орієнтувалися на радянську Росію та «білий рух»; масові селянські й робітничі антигетьманські виступи; існування впливової партійно-політичної опозиції; дії організованих злочинних угруповань, розклад і дезорієнтація частини державного апарату. Ускладнювали політичну ситуацію і прорахунки уряду в соціальній політиці.

Відповідним чином впливали на політичну й оперативну обстановку дії спецслужб країн Четвірного блоку, Антанти й США; селянський рух, особливо під проводом Н.Махна; існування незаконних збройних формувань, створюваних за національною ознакою; діяльність опозиційних партій, що розпочали підготовку антигетьманського повстання.

Дбаючи про встановлення стабільного правопорядку в Україні, гетьман П.Скоропадський затвердив 18 травня 1918 р. постанову Ради Міністрів «Про зміну існуючих законів про міліцію і утворення Державної варти». Відповідно до неї перетворення «міліції» на «Державну варту» зумовлювало уточнення структури та функцій цього відомства. На нього покладалися як боротьба з кримінальною злочинністю, так і виконання контррозвідувальних завдань, протидія особливо небезпечним замахам на державний лад. Запроваджувалась чітка організаційно-функціональна структура центральних і місцевих органів Державної варти.

У структурі МВС України створювався Департамент Державної варти (ДДВ). Положення про нього базувалося на статтях 361, 362 «Зводу законів Російської імперії» (т.1, ч.2). До складу Департаменту входили директор, віце-директор, чиновники для особливих доручень, начальники відділів, секретар та інші працівники. ДДВ поділявся на окремі відділи: загальний (фінансово-господарчі та облікові питання), інспекторський (кадрові питання, попередження та припинення загальнокримінальних злочинів), залізничний (протидія ворожим акціям на залізничному транспорті), легітимаційний (паспортний режим), освідомчий і секретну частину[1].

Управління службовим персоналом та інституціями Державної варти (ДВ) — загальної, карно-розвідчої (розшукової — *В.С.*), освідомчої — в губерніях і повітах зосереджувалось у руках відповідних старост. Для допомоги губернському старості призначався окремий помічник-інспектор ДВ у губернії[2].

Державну варту повіту очолював начальник, який підлягав повітовому старості. Вся територія повіту поділялася на райони з осередками ДВ з відповідними начальниками. На чолі ДВ волості стояв голова волосної варти. У великих містах створювалися міські підрозділи ДВ, які мали районні структури. Діяльність ДВ у карно-розвідчій сфері зосереджувалась у відповідних губернських, повітових, міських та районних відділах. Вони мали передбачену штатами кількість піших і кінних вартових, а також резервні сотні. Відділи проводили оперативно-розшукову роботу та необхідні процесуальні дії у кримінальних справах. За діяльністю ДВ здійснювався прокурорський нагляд. При проведенні дізнання співробітники ДВ перебували у безпосередній підлеглості особам прокурорського нагляду згідно з постановами «Статуту Кримінального Судочинства», які поширювались і на службовців загальної поліції[3].

Детальніше необхідно сказати про Освідомчий відділ (ОВ) ДДВ, оскільки на цей підрозділ були покладені завдання організації роботи по попередженню, відверненню й припиненню злочинів проти державного ладу й безпеки держави, збору інформації про політичні виступи, страйки, партизансько-повстанський, профспілковий рух, політичні партії та їх функціонерів, настрої населення[4]. Цим самим визначились основні види контррозвідувальної діяльності відповідно до головних завдань захисту безпеки держави.

Як свідчить «Короткий огляд діяльності Освідомчого відділу Департаменту Державної варти» від серпня 1918 р., створення системи освідомчих підрозділів розпочалося 8 червня 1918 р. під безпосереднім керівництвом старшого урядовця для особливих доручень Л.Пономарьова (він же став і першим шефом цього підрозділу) і загальним керівництвом директора ДДВ П.Аккермана. Посаду віце-директора обійняв Тальберг[5].

У складі Освідомчого відділу виділялися окремі діловодства за напрямами роботи: загальне (особовий склад і господарські питання), таємне, агентурне, залізничне, а також реєстраційна частина і фото-криміналістична лабораторія.

На різних адміністративно-територіальних рівнях створювалися місцеві освідомчі відділи ДВ, штатна чисельність котрих залежала від кількості населення конкретного регіону чи населеного пункту.

Характерно, що всі співробітники ДВ незалежно від галузі своєї діяльності (міської, повітової, залізничної, карно-розшукової, освідомчої) мали працювати в тісній взаємодії[6]. Місцеві ОВ були зобов'язані висвітлювати політичну обстановку у своєму районі, вивчати характер діяльності місцевих політичних організацій та рухів, вербувати

© В. Сідак

таємну агентуру й керувати її роботою, організовувати зовнішній нагляд*, проведення обшуків у осіб, що підозрювалися у скоєнні державних злочинів, їх арешти, а також навчання співробітників. Важливе місце за своїм статусом і завданнями займав Київський ОВ. Сфера його діяльності поширювалась і за межі столиці. В структурі відділу існував підрозділ, що здійснював контррозвідувальну роботу на відрізку території від Києва до Броварів[7].

Провідними службовими ланками територіальних ОВ були: канцелярія, секція зовнішнього догляду і таємна агентурна мережа.

У канцеляріях освідомчих відділів за встановленими для цього ДДВ зразками реєструвалися дані спостереження, агентурні записки, особи, котрі проходили у справах відділу; велися щоденники спостереження з відповідними зведеннями, справи з листуванням.

У разі необхідності проведення багатьох обшуків і арештів начальники ОВ подавали, по можливості заздалегідь, губернським старостам або градоначальникам списки осіб, котрі намічалися для обшуків та арештів, з коротким зазначенням щодо кожної особи підстав до цих заходів і ступеня участі в злочинній діяльності. При одержанні від згаданих чиновників відповідних вказівок начальники освідомчих відділів діяли у визначеному вище порядку. Після вивчення речових доказів начальники ОВ через губернського старосту чи градоначальника надсилали в Департамент Державної варти детальне донесення про результати проведеної операції, додаючи до нього список осіб, котрі були обшукані й заарештовані, а також відомості про збереження речових доказів, які заслуговують на найбільшу увагу. Без згоди начальника освідомчого відділу в районі, на який поширювались його повноваження, не могли провадитись жодні обшуки чи арешти у справах політичного характеру, бодай з цього приводу надійшла вимога від уповноваженої на це іншої посадової особи. Щодо труднощів, котрі виникали у цих питаннях, начальник ОВ отримував вказівки від губернського старости чи градоначальника[8].

У відповідності із затвердженою Радою Міністрів «Тимчасовою постановою «Про заходи проти осіб, котрі загрожують державній безпечності Української Держави та її правопорядку» міністр внутрішніх справ на всій території України, губернські старости — у межах підвідомчих їм губерній, столичні й міські керівники — у межах підвідомчого їм регіону мали право давати розпорядження: про проведення обшуків і виїмок у осіб, котрі підозрюються у вчиненні діянь, що загрожують державній безпеці країни та її правопорядку; про попередній арешт таких осіб. Строк попереднього арешту встановлювався: за постановами міністра внутрішніх справ — до двох місяців; за постановами губернських старост, столичних і міських отаманів — до двох тижнів. Цей термін за поданням старост і отаманів міг продовжити міністр внутрішніх справ до двох місяців.

Прокурорському нагляду надавалося право перегляду дізнання щодо осіб, заарештованих в порядку цієї постанови. В таких випадках прокурорський нагляд не вдавався до оцінки даних, що торкалися особи, а лише переконувався, що дізнання стосовно заарештованого проводиться саме з приводу тих дій, які містять загрозу державній безпеці України чи її правопорядку. В разі виявлення помилковості арешту представник прокурорського нагляду повинен був негайно сповіщати про це безпосереднього прокурора Судової Палати, котрий здійснював передбачені законом заходи. При необхідності особи, заарештовані в порядку цієї постанови, могли примусово висилатися на строк до двох місяців з постійного чи тимчасового місця проживання в місцевості, визначені Радою Міністрів за особливим поданням міністра внутрішніх справ, або за межі Української Держави. Міністру внутрішніх справ за узгодженням з міністром юстиції та військовим міністром тимчасово надавалося право передавати до Військового Суду для розгляду за законами воєнного часу справи про вчинені приватними особами злочини, небезпечні для державного порядку та громадського спокою, навіть якщо ці злочини були скоєні в місцевостях, де не оголошено воєнний стан. До таких злочинів, крім зазначених у законі від 30 травня 1918 року про військову підсудність, відносились також всі злочини проти державного устрою України; напад на урядових осіб цивільних відомств при виконанні або з приводу виконання ними службових обов'язків; навмисне знищення або пошкодження майна, коли таке переслідується в порядку державного обвинувачення, а також фальшування грошових знаків[9].

Необхідно зауважити, що цивільні державні установи зобов'язувалися доводити до ОВ інформацію, потрібну їм для виконання оперативних заходів. З цією метою навіть виробили відповідну процедуру для місцевої адміністрації. В той же час згідно з «Правилами для спільної роботи» система ОВ повинна була координувати свою діяльність як з іншими органами Державної варти, так і з військовим відомством. Сумною реалією часу була вказівка про надання службової інформації командуванню австро-німецького контингенту в Україні. Крім цього, останні намагались використовувати в своїх інтересах й агентурний апарат освідомчих відділів. Відомі спроби германського командування створити руками ОВ маріонеткову, «кишенькову» спецслужбу — освідомчо-агітаційне бюро, яке мало інформувати його про настрої населення та вести агітацію за існуючий лад і гетьмана. Проте рівноправне співробітництво, обмін розвідувальною і контррозвідувальною інформацією зі спецслужбами австро-німецького блоку налагодити не вдалося[10].

Постійно велася робота по вдосконаленню управління оперативною діяльністю місцевих ОВ. Виходили циркуляри начальника центрального ОВ, директора ДДВ про конкретні заходи, спрямовані на поліпшення роботи відділів. Відповідні розпорядження щодо сприяння роботі цих підрозділів на місцях отримували від міністра внутрішніх справ представники територіальних органів влади. В період існування ОВ розробляли такі важливі директивні документи, як інструкція з політичного розшуку, інструкції щодо зовнішнього догляду з конкретних напрямків роботи, положення про прикордонні пункти, був також підготовлений проект положення про закордонні розшукові пункти. Але подальша доля цього важливого документа невідома[11].

Ефективним інструментом збору службової інформації в системі ОВ був зовнішній нагляд. Кількість філерів та їхнє грошове утримання залежали від розмірів губернських міст і ситуації в них. Найчисельнішим був контингент філерів міста Києва, де за штатом налічувалося 80 співробітників[12].

Важливим каналом отримання службової інформації була секретна агентура. На неї покладалося висвітлення настроїв різних верств населення України. Агенти вступали до політичних партій та організацій з метою збору інформації про їх діяльність та наміри[13].

Створювалася й мережа конспіративних квартир для роботи з агентурою. За розрахунками, кожна квартира мала забезпечувати роботу оперативних співробітників з 20 агентами. На матеріальне забезпечення конспіративних квартир витрачалося 250-300 крб. на місяць залежно від категорії ОВ[14].

При добуванні інформації про суспільно-політичне становище в Українській Державі здійснювалося й опрацювання періодичних (особливо партійних — *В.С.*) видань. Циркуляром голови МВС України від 27 вересня 1918 р. керівники місцевих органів влади зобов'язувалися передавати до відповідних ОВ місцеву пресу, з якої можна було б почерпнути відомості про політичні партії регіону. Крім того, «банк інформації» ОВ поповнився за рахунок передачі їм усіх оперативних справ колишніх царських жандармських управлінь, фондів місцевих рад, списків членів міських дум, державних органів радянської влади, профспілок тощо. Важливим джерелом інформації вважалися і колишні чини зовнішнього нагляду служб безпеки царського режиму[15].

Департамент Державної варти багато уваги приділяв і фізичному пошуку в столиці злочинців різного гатунку, в першу чергу — політичних. Він здійснювався за розробленою МВС «Інструкцією щодо заходів боротьби з бандитизмом» від 18 жовтня 1918 р., котра зобов'язувала: періодично у визначений міським головою час силами Державної варти проводити в усіх районах міста у готелях, нічліжках, приватних будинках та квартирах, мебльованих кімнатах перевірки проживаючих там осіб на предмет легітимності прибуття, перебування і діяльності в Києві, наявності справжніх документів (сусіди та інші мешканці мали засвідчити, що знають цих людей); посилити нагляд за ресторанами, трактирами, притонами, публічними будинками, місцями масового відпочинку людей, підозрілих затримувати; на околицях міста, в приміських гаях та на пустирях організовувати облави з метою затримання підозрілих осіб; вивчати політичні настрої і моральну благонадійність швейцарів та двірників, активніше використовувати їх у розшукових заходах, для чого встановити чергування двірників на відведених їм ділянках; щодо затриманих негайно проводити належні установчі дії, з'ясовувати мету прибуття й діяльності в Києві; з особами, причетними до більшовизму, чинити у відповідності з тимчасовим законом про надзвичайні заходи боротьби з бандитизмом[16].

Як уже зазначалося, в структурі центрального освідомчого відділу існувала група, що відповідала за безпеку на транспорті («Залізнична варта»). На неї були покладені завдання: збору агентурних відомостей про причини аварій (диверсій) на залізницях, про підозрілих осіб, що пересуваються по залізниці; оперативного обслуговування залізничних станцій на кордоні з радянською Росією і прикордонної смуги; ведення обліку підозрілих осіб, складання агентурних звітів[17]. Безперечно, такі заходи були не зайвими з огляду на значну кількість осіб, що прямували з боку Росії й регіонів дислокації сил «білого руху» для проведення розвідувально-диверсійних, терористичних, пропагандистських акцій проти Гетьманату.

Було розроблено директивний документ щодо підтримки безпеки в прикордонній смузі — «Тимчасове положення про Пограничні пункти». Такі пункти влаштовувалися на кінцевих станціях. Розрізнялися «прикордонні пункти» (ПП) і «особливі спостережні пункти». Перші мали завдання не допустити в'їзду на територію Української Держави антиурядових і кримінальних елементів і розміщалися на станціях Орша, Клинці, Хутір Михайлівський, Коренево, Гостищево, Валуйки. Іншим різновидом пунктів були ті, що дислокувалися в тилу ПП і стежили за діями іноземців на підконтрольній ділянці прикордонної смуги. Вони функціонували на станціях Жлобин, Новобілиця, Ворожба, Білгород, Куп'янськ. Зауважимо, що за Брестською угодою УНР з Центральними країнами державний кордон України проходив через південь Білорусі й частину сучасного російського Чорнозем'я.

Загальне керівництво ПП здійснював директор ДДВ, він же призначав їхніх начальників. Особовий склад ПП здійснював перевірку документів у потягах, вів спостереження за підозрілими пасажирами, перешкоджав ввезенню зброї, літератури антидержавного змісту, вивчав обстановку в прикордонних районах в інтересах освідомчих відділів[18].

В інтересах безпеки в межах країни існували так звані «райони залізничної варти»: Київський, Лівобережний, Катеринославський, Харківський, Одеський, Південний. На станції Бахмач, Гребінка, Київ, Фастів, Козятин, Жмеринка були відряджені спеціальні співробітники для вивчення настроїв місцевого населення й відвернення злочинних дій на транспорті. Існував штатний розпис «районів» та інструкція для їх особового складу[19].

Потрібно сказати ще про одну важливу ділянку праці центрального Освідомчого відділу ДДВ. Для зносин МВС та його департаментів з їх місцевими установами й останніх між собою начальник ОВ Л.Пономарьов особисто розробив так званий рухомий шифр та створив відповідну службу. Зв'язок став більш надійним[20]. Щоправда, сучасні фахівці оцінюють цей шифр як дуже простий.

Таким чином, освідомчі (контррозвідувальні) підрозділи Державної варти (зустрічається і назва «інформаційні» — *В.С.*) мали власну організаційно-штатну структуру за територіальною ознакою й спеціальні підрозділи на транспорті. Розроблялися правові підвалини їхньої діяльності, були визначені форми, методи і засоби добування оперативної інформації, її опрацювання і реалізації в інтересах державної безпеки.

Аналіз системи підбору та підготовки кадрів Державної варти та її головних підрозділів показує, що при зарахуванні на службу до ДДВ перевага надавалася службовцям колишніх царських органів безпеки — поліції та жандармерії, адже це був єдиний на той час прошарок кваліфікованих спеціалістів з оперативно-розшукової діяльності, зовнішнього нагляду. Більше того, директор ДДВ П.Аккерман 1 серпня 1918 р. надіслав губернським старостам та градоначальникам телеграму такого змісту: «Прошу терміново запропонувати всім проживаючим в межах Вашої губернії колишнім жандармським офіцерам та нижчим чинам Корпусу жандармів і чиновникам, які служили в Російському Департаменті поліції, прибути в Київ, Департамент Державної Варти, Олександріївський палац, Освідом-

чий відділ, для отримання відповідного призначення в Києві та інших містах». На цей заклик прибували офіцери не тільки з України, а й з Росії. Таку кадрову політику Аккермана підтримувало командування австро-угорських окупаційних військ на Україні[21]. Думається, що саме широке залучення до служби цих фахівців дозволило у стислі терміни налагодити непогану роботу системи освідомчих відділів. Хоча не завжди ці професіонали були патріотами України. Багато з них були поза політикою і працювали за матеріальну винагороду. Кадровому забезпеченню контррозвідки сприяла і виважена політика щодо неї гетьмана П.Скоропадського.

Особлива увага приділялась комплектуванню освідомчих підрозділів ДВ. Керівництво ДДВ орієнтувало на необхідність підбирати для цієї служби людей, відданих справі, з досвідом роботи, енергійних, з позитивними моральними якостями. Адміністрація гетьмана з самого початку подбала про позапартійність силових структур, справедливо вбачаючи в цьому запоруку зосередження їхньої уваги виключно на загальнодержавних інтересах, про невтручання корпоративних і партійних кланів у роботу спеціальних органів, недопущення дискримінації при вирішенні питання щодо прийняття на службу тієї чи іншої особи. 1 серпня 1918 р. було ухвалено закон «Про політично-правове становище службовців військового відомства», за яким військовослужбовцям суворо заборонялося входити «до складу і брати участь у будь-яких спілках, гуртках, товариствах, партіях... та інших організаціях, що мають політичний характер»[22]. Такі ж вимоги висувалися і до співробітників ДДВ.

У відповідності із законом, ухваленим Радою Міністрів і затвердженим 30 травня 1918 р. гетьманом П.Скоропадським, чиновники Державної варти як урядовці, що перебували на державній службі, а також особи, котрі виявили бажання вступити на цю службу, повинні були дати обітницю такого змісту: «Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси й добробут». Того, хто відмовлявся дати обітницю, не приймали на службу або звільняли зі служби[23].

Для підготовки співробітників ДВ були створені спеціальні школи і курси. Останні відкривалися у кожній губернії у відповідності з розпорядженням повітового старости чи міського отамана. Через них були зобов'язані пройти всі чини ДВ — до помічників начальників районної варти включно.

Що стосується шкіл, то в них підвищували кваліфікацію переважно керівні кадри варти за конкретними напрямами роботи (були школи підвищення кваліфікації начальників відділів та їх помічників, працівників розшукових підрозділів залізничної варти та ін.)[24]. Для слухачів читалися лекції з поточної політики, географії, української та російської мов, юридичних і спеціальних дисциплін. Велика увага в навчальному процесі приділялась аналізу політичної, оперативної та криміногенної обстановки в Україні. Усе це дає підстави вважати, що підготовка та підвищення кваліфікації співробітників ДВ організовувались відповідно до напрямків і обсягів їх роботи згідно з вимогами часу.

Як бачимо, уже в ті часи визначились основні структурні елементи, головні напрямки та функції діяльності контррозвідки, котрі в цілому притаманні оперативно-розшуковій діяльності і сьогодні.

Оперативно-розшукова діяльність від самого початку зародження національних спецслужб мала багатофункціональний характер в силу різноманітності завдань по захисту державності України. Це визначило і ряд окремих напрямків цієї роботи.

Насамперед слід торкнутися оперативних заходів проти антиурядових політичних партій та організацій. У спеціальному циркулярі МВС України від 31 жовтня 1918 р. окреслювалося коло організацій, котрі «безумовно шкідливі й небезпечні для існування державного ладу в Україні». До таких було віднесено осередки РКП(б), КП(б)У, російських та українських соціалістів-революціонерів (есерів), партії та гуртки анархістської течії, російські націоналістичні партії на Україні, що перебували на позиціях «неподільності»[25]. Як відомо, всі ці політичні об'єднання виношували плани повалення гетьманського уряду насильницьким шляхом, вели підривну нелегальну роботу, застосовували диверсійно-терористичні засоби боротьби, підтримувалися з-за кордону ворожими Україні силами.

Керівництво МВС зобов'язувало освідомчі органи встановлювати зовнішнє та агентурне спостереження за діяльністю цих організацій та їх окремих функціонерів, з'ясовувати їх плани, контакти із закордонними колами, викривати явочні квартири, друкарні тощо[26]. Циркуляром від 18 вересня 1918 р. системі ОВ було поставлене завдання збирати інформацію про розповсюдження такими організаціями агітаційних матеріалів: де, куди, за яких обставин, в якій кількості, в який спосіб надходить підривна література[27].

У полі зору гетьманської контррозвідки перебували й повстансько-партизанські рухи, а також незаконні збройні формування, робота проти яких передбачала: встановлення їх чисельності, дислокації, намірів, арешт ватажків. При цьому ОВ діяли спільно із загальною вартою, військовими органами, австро-німецькими військами. Зрозуміло, силами ОВ неможливо було припинити діяльність цих формувань, тим більше, що повстансько-партизанський рух був спричинений об'єктивними суспільно-політичними обставинами.

Не менш важливою була робота контррозвідки і проти терористичних груп, котрі, як правило, формувалися при підтримці радянської Росії й російського «білого руху». Головною метою терористи визначали фізичне знищення гетьмана П.Скоропадського.

За умов активної підривної роботи іноземних спецслужб та підпілля різних орієнтацій особливого значення набувало оперативне забезпечення боєздатності самих органів Державної варти. Освідомчі відділи докладали зусиль і до підтримки внутрішньої безпеки.

Сили освідомчих відділів залучалися і до боротьби з особливо небезпечними кримінальними злочинами, які здійснювались організованими угрупованнями.

Перспективним аспектом оперативно-розшукової роботи проти кримінальної злочинності було співробітництво зі спеціальними органами інших державних інституцій на території Росії щодо розшуку, затримання злочинців, обміну службовою інформацією.

Заслуговує на увагу діяльність освідомчих відділів по оперативному забезпеченню боєздатності Збройних сил Гетьманату, що викликалось необхідністю протистояти підривній роботі іноземних спецслужб і внутрішніх антиурядових елементів.

Освідомчі відділи проводили оперативно-розшукові заходи і за фактами злочинів проти мирного населення у воєнний час...

Під час збройного повстання проти гетьмана П.Скоропадського у листопаді-грудні 1918 р. ряд добровольчих формувань, що воювали на боці влади, створили власні спеціальні підрозділи. Так, «Волинський військовий відділ» мав у складі штабу і секцію розвідки. Окрім розвідки сил противника, складання відповідних звітів і ведення карт, цей підрозділ займався виявленням фактів підривної роботи повстанців, саботажу, виступів проти влади[28].

У листопаді 1918 р., після початку бойових дій між повстанцями і гетьманом, з ініціативи ОВ при київському губернському старості були створені військова розвідка і контррозвідка з офіцерів і філерів відділу. Ці органи проводили роботу в прифронтовій смузі на лівому березі Дніпра до станції Бровари. Командування гетьманської армії неодноразово висловлювало подяку працівникам цього підрозділу за добування корисної військової інформації й контррозвідувальне забезпечення тилу армії[29].

Короткий огляд становлення і функціонування загальнодержавної контррозвідки в період правління гетьмана П.Скоропадського дає підстави для висновку, що у формі «освідомчих відділів» Державної варти вперше в історії державного будівництва України було започатковано створення повноцінних контррозвідувальних органів. Вони мали досконалу структуру, котра включала центральний апарат, територіальні підрозділи, негласний апарат і допоміжні служби, кваліфіковано використовували службовий інструментарій.

Необхідність створення в збройних силах Української Держави спеціальних розвідувальних органів для здобуття різнопланової військової, воєнно-політичної та військово-технічної інформації щодо країн імовірного чи діючого противника зумовлювалась низкою конкретних історичних обставин. Але найголовнішими були дві з них: наявність зовнішньої загрози для суверенітету й територіальної цілісності України з боку радянської Росії, «білого» руху (Добровольчої армії), а також Румунії, яка захопила частину української території (Південну Бессарабію, Північну Буковину) й виношувала подальші агресивні плани щодо України. Все це вимагало послідовної роботи по збору відомостей *про військові плани та стан збройних сил вищезгаданих держав та їх союзників; нагальна потреба розбудови у* цих умовах збройних сил Української Держави, в тому числі її складової частини — військової розвідки, без якої армія і флот не спроможні вирішити покладені на них завдання.

У структурі Генштабу були розвідочний відділ — головний орган військової розвідки — та закордонний відділ, що організовував роботу військового аташату[30].

Як свідчить штат Головного управління Генштабу, що був прийнятий 21 червня 1918 р. на Раді військового міністра, розвідочний відділ очолив полковник Колосовський з помічником в ранзі осавула. Відділ мав три частини, спрямованість діяльності яких дає уявлення про пріоритетні напрямки оборонних зусиль Гетьманату. Перша частина — Румунія, Болгарія, Туреччина. Друга частина — Росія, Кавказ та інші регіони (тобто ті держави, що утворилися після розпаду Російської імперії). Третя частина — зв'язок з союзними арміями, їх командуванням, тобто державами Четверного блоку. Перша та друга частини організовували добування, збір і вивчення даних про воєнно-політичну ситуацію в країнах, котрі були об'єктами зацікавленості, їх збройні сили, військово-економічний потенціал, склад, розташування, стан, характер дій та наміри їх військ[31].

Таким чином, плани організації діяльності розвідки спрямовувалися на всебічне розвідувальне вивчення суміжних з Українською Державою країн. Але головними напрямами розвідувальних зусиль були радянська Росія і Румунія.

Документи Генштабу Української Держави дають певне уявлення про головні форми і методи роботи, що планувалося застосовувати для здобуття таємної військової та політичної інформації. До цих форм належали «періодична посилка за кордон таємних агентів з особливими дорученнями», використання «постійних особливих агентів за кордоном» (імовірно, що на увазі малися завербовані громадяни іноземних держав або ж співробітники нелегальних резидентур української розвідки). Закордонна агентура й співробітники розвідки повинні були організовувати «покуп... важнійших таємних документів (наприклад, планів мобілізації), вартість яких лічиться на десятки, а то й сотні тисяч карбованців».

Військова розвідка орієнтувалася і на здобуття інформації про живу силу армій потенційних противників, засоби збройної боротьби, що мають у розпорядженні, прикордонну смугу, яка стане першочерговим театром воєнних дій.

Приділялася увага збереженню конспірації в діяльності розвідки, особливо — забезпеченню таємності у роботі з агентурою та при проведенні розвідувальних операцій в цілому.

Існувала і можливість для здобування розвідувальної інформації у межах України. На її територію внаслідок імміграційних процесів потрапила значна кількість громадян з інших регіонів колишньої Російської імперії. Серед іммігрантів, крім тисяч офіцерів, було чимало представників технічної та наукової інтелігенції, ділових людей — носіїв важливої для розвідників інформації.

Військова розвідка застосовувала й технічні засоби, насамперед радіоперехоплення[32]. В процесі дослідження не виявлені документи про наявність в структурі Генштабу Гетьманату окремого підрозділу військової контррозвідки. Питаннями контррозвідувального забезпечення збройних сил займалися: розвідочний відділ Генштабу та відповідні служби ДДВ. При розробці законодавчих актів Гетьманат передбачив покарання за навмисні дії по підриву обороноздатності країни. Проект відповідного закону передбачає покарання безстроковою каторгою за вбивство командирів військових з'єднань і частин, пошкодження захисних засобів укріплення пункту або військового корабля. За виведення з ладу військових об'єктів, озброєння, засобів зв'язку, шляхів сполучення — покарання стратою[33]. Саме виявленням, попередженням і розкриттям подібних злочинів займалася контррозвідка Гетьманату.

Важливим засобом здобуття розвідувальної інформації була й військова авіація[34]. Військова розвідка Української Держави працювала досить професійно й ефективно. Підтвердженням цього, наприклад, можуть служити матеріали розвідувальних звітів Генштабу, що містять докладні відомості про штатну організацію, чисельність, озброєння, командні кадри, дислокацію та передислокацію з'єднань, частин і залог Червоної армії, складені за наслідками обробки відомостей агентури й радіорозвідки.

Суттєвим каналом добування розвідувальної інформації була і військова дипломатія Української Держави. Вже навесні 1918 р. почалася робота по створенню організаційних і директивних засад військового аташату. Його працівники («військові агенти» за тогочасною термінологією) мали призначатися з офіцерів Генштабу. При цьому встановлювалися суворі вимоги щодо професійних і моральних якостей кандидатів на військово-дипломатичну роботу[35].

Керівним органом військової дипломатії у складі Генштабу був відділ закордонного зв'язку або закордонний відділ. Саме цей підрозділ взяв на себе основне навантаження по формуванню системи військово-дипломатичного представництва України, оскільки військовий аташат «необхідний для постійного зв'язку з центрами думки і військової науки приязних держав, а також для ознайомлення з становищем і поступом військових дій в них»[36]. Отже, за намірами Генштабу головними функціями військової дипломатії мали бути постачання інформацією про стан збройних сил іноземних держав і вивчення кращих надбань військово-теоретичної думки за кордоном.

31 травня 1918 р. начальник Генштабу затвердив цілком таємну «Інструкцію закордонним військовим агентам при представниках (по частині розвідочній)». Цей документ був першою комплексною директивою щодо організації поточної роботи українського військового аташату по збору інформації про стан збройних сил і військового будівництва країн акредитації. Інструкцію можна розглядати і як концептуальний документ щодо цілеспрямованого збору відомостей розвідувального характеру, виходячи з тогочасного рівня уявлень про завдання військової розвідки як такої[37].

Інструкція мала вичерпну схему збору інформації, котра потрібна була Генштабу для врахування при розробці оборонної стратегії Української Держави та раціонального будівництва її Збройних сил.

Позитивною рисою згаданої інструкції є і те, що в ній міститься досить детальний перелік відомостей військового характеру, які мають збирати військові агенти (військові аташе) Української Держави в країнах акредитації. При цьому варто зазначити, що з воєнно-політичної й військово-штабної точок зору цей перелік складений вельми кваліфіковано й містить усі головні інформаційні орієнтири в галузі військової розвідки того періоду. Водночас в інструкції є чимало серйозних прогалин стосовно самої організації діяльності військових агентів. Зокрема, в документі не зазначені: статус військових агентів, їх місце в структурі закордонних представництв Української Держави й дипломатичні права; особливості взаємодії військових аташе з «чистими» дипломатами, представниками інших спецслужб України за кордоном, а також з військовими агентами інших держав у країні акредитації; основи роботи із закордонними конфіденційними джерелами інформації й пов'язані з цим вимоги; основи таємного діловодства; система зв'язку та багато іншого. Можна припустити, що ця інструкція була підготовлена кваліфікованим штабістом, котрий, однак, не мав ґрунтовних знань і навичок у сфері практичної організації військової розвідки.

Головними методами роботи військових дипломатів України були: встановлення та розвиток контактів з представниками урядових та військових кіл країн, де вони перебували (на це асигнувалася більша частка коштів); вивчення як офіційним, легальним шляхом, так і через таємні джерела іноземних збройних сил, опрацювання спеціальної періодичної літератури та наукових джерел зарубіжних країн з метою вилучення відповідних даних та інші. Військовий аташат працював не тільки в інтересах військового відомства, але й надавав суттєву допомогу цивільній дипломатії, здобуваючи важливу для неї інформацію.

Поступове накопичення досвіду роботи за кордоном військовою дипломатією та військовою розвідкою сприяло уточненню їх функцій, дозволило зробити певні висновки щодо підбору й підготовки кадрів. Про це свідчить, наприклад, доповідь начальника першого генерал-квартирмейстерства начальнику Генштабу: «Розвідочному відділу повинно бути доручено всестороннє вивчення неприятельської армії, а також території противника, по можливості в такому ж об'ємі, як в статистичному відділі...». Тобто, йшлося про комплексну розвідку військового потенціалу зарубіжних держав.

На відділ закордонного зв'язку пропонувалося покласти все таємне листування з військовими агентами, розробку нових шифрів для конспіративних зносин, забезпечення режиму таємності навколо контактів Центру з конфіденційними джерелами інформації, а також офіційну репрезентацію Генштабу перед військово-дипломатичними представниками інших держав в Україні, супроводження їх у службових подорожах по країні.

Документ націлював підрозділи розвідки та аташату на щільну взаємодію. Висловлювалося побажання мати при кожному військовому аташе помічника для організації роботи українських дипломатичних резидентур. На посади військових агентів у провідних країнах Європи (Німеччині, Австрії, Англії, Франції, Туреччині та ін.) пропонувалося призначати лише тих офіцерів аташату, що вже мали попередній досвід роботи в країнах, менш значних за місцем і роллю у міжнародних відносинах (Болгарія, Греція, Румунія, Швеція, Сербія та ін.)[38].

Характеризуючи органи безпеки періоду Гетьманату, слід зазначити, що ряд підрозділів спеціального призначення, діяльність яких спрямовувалась на захист безпеки самого гетьмана та на протидію замахам на існуючий державний лад Української Держави, функціонував у межах Особистого штабу П.Скоропадського.

У структурі штабу гетьмана існував Особливий відділ (далі — ОСБВ). В «Положенні про Особливий відділ Штабу Гетьмана П.Скоропадського, компетенцію його посадових осіб і підрозділів» до функцій цієї інституції віднесені інформування про різні політичні та національні рухи, їх ставлення до особи гетьмана; інформування про боротьбу правоохоронних органів з антидержавною діяльністю політичних партій, організацій та окремих осіб, які прагнуть підірвати гетьманську владу; збір відомостей про діяльність за кордоном нелояльних до гетьмана політичних партій

і течій, підривна робота яких може негативно відбитися на внутрішньому становищі та міжнародній політиці України; виконання особливих доручень гетьмана в межах компетенції ОСБВ[39].

Районні офіцери ОСБВ, котрі призначалися до кожної з 8-ми губерній держави, мали права командирів окремих батальйонів і були своєрідними повноважними представниками ОСБВ в регіоні.

Юридичне відділення спеціалізувалося головним чином на веденні дізнання і слідства. Однак головне навантаження в структурі ОСБВ припадало на інформаційне відділення, яке очолював помічник начальника відділу[40].

До засобів добування службової інформації ОСБВ, крім зовнішнього нагляду, належала й агентурна робота. В кошторисі видатків ОСБВ передбачалися витрати на «секретно-агентурні потреби», згадуються агенти та «спостерігачі» відділу (зовнішній нагляд)[41].

Особливий відділ мав широкі повноваження. Співробітники за розпорядженням начальника відділу чи його помічника мали право здійснювати арешти в установленому законом порядку. Відповідним чиновникам відділу надавалися права військових цензорів. Органи Державної варти, кримінального розшуку, митниці, прикордонна, лісова та залізнична охорона зобов'язувалися співробітничати з ОСБВ, точно виконувати його розпорядження, доповідати про всі виявлені антидержавні дії. Українська дипломатія повинна була сприяти ОСБВ, переправляти його матеріали дипломатичною поштою, надавати відомості зарубіжної преси[42].

У наявних архівах дуже мало документів щодо оперативної діяльності ОСБВ. Проте й ті матеріали, що збереглися, дозволяють скласти певне уявлення про поточні справи відділу. Насамперед робота спрямовувалась на розслідування протиправних дій у сфері державного управління, котрі мали ознаки політичних злочинів[43].

У полі зору ОСБВ перебувала й оперативна обстановка в столиці держави...

Особливий відділ брав на себе і певні контрольно-інспекційні та координаційні функції стосовно інших спеціальних та правоохоронних органів (розвідувальних, контррозвідувальних, міліцейських), ряду державних установ. Підрозділами ОСБВ проводився збір агентурної інформації про збройні виступи проти існуючого ладу[44].

Таким чином, функціональна спрямованість ОСБВ на протидію особливо небезпечним антидержавним та службовим злочинам, проведення агентурної роботи та зовнішнього догляду дозволяють вбачати в ньому спеціальний орган по захисту державної безпеки України. Причини виникнення свого роду «особистої гетьманської спецслужби» можна пояснити принаймні двома обставинами: складною оперативною обстановкою в державі в цілому й авторитарним характером самого режиму П.Скоропадського.

Відзначаючи певну ефективність роботи ОСБВ, слід сказати, що виникали ситуації, коли він та інші спеціальні органи дублювали один одного в поточній діяльності. Як уже йшлося вище, справою розшуку осіб, що заплямували себе воєнними злочинами в період радянської окупації Києва, займалися освідомчі відділи Департаменту Державної варти МВС. Такі ж функції виконував і Особливий відділ[45]. Звертає на себе увагу та обставина, що як ДДВ, так і ОСБВ за структурою та повноваженнями схожі на підрозділи Департаменту поліції Російської імперії. Це дає підстави вважати, що гетьман намагався використати апробований часом досвід згаданого відомства при створенні «особистих» спецслужб.

У структурі штабу гетьмана існували спеціальні підрозділи, які займалися захистом особи П.Скоропадського та членів його родини. Вже зазначалося, що деякі екстремістські організації виношували плани та вели підготовку замаху на гетьмана. У штабі піклування про особисту безпеку глави держави покладалося на гетьманського коменданта, котрому підпорядковувалися Гетьманський конвой та Особиста охоронна команда. Конвой займався охороною Гетьмана та його родини і прирівнювався за статусом до кавалерійського полку.

Особиста Охоронна команда прирівнювалась до піхотного полку й комплектувалася з «відбірних і надійних осіб». На неї покладалася охорона гетьманської резиденції та самого гетьмана під час його подорожей. Співробітники команди несли службу на постах усередині гетьманського палацу, здійснювали нагляд за навколишньою територією та будинками. Крім того, особиста охорона вела спостереження за персоналом, що обслуговував гетьмана, підтримувала контакти з центральними й місцевими правоохоронними органами у справах своєї компетенції[46].

Існувало «Положення про особисту Охоронну команду Гетьмана». Це — короткий підзаконний акт, котрий частково регламентує діяльність чинів особистої Охоронної команди П.Скоропадського, яка виконувала функції фізичної охорони гетьмана та членів його родини. З точки зору інтересів контррозвідки це положення містить лише основні принципи взаємодії особистої Охоронної команди гетьмана із спеціальним органом — Особливим відділом штабу гетьмана і місцевими розшуковими підрозділами.

До сил безпеки гетьмана відносився і Загін окремого призначення, який складався з двох взводів[47].

Підбиваючи підсумки розгляду процесу становлення і розвитку спеціальних служб Української Держави гетьмана П.Скоропадського, можна зазначити, що у складних внутрішніх і міжнародних умовах уряд України зробив відчутні кроки на шляху формування органів безпеки різної функціональної спрямованості. У формі «освідомчих відділів» Державної варти вперше в державотворчій історії України започатковуються повноцінні органи контррозвідки. Вони мали досить досконалу структуру: центральний апарат, територіальні підрозділи, негласний склад, аналітичні й допоміжні підрозділи. Велася наполеглива робота по відверненню розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб і пов'язаного з ними підпілля, боротьба з незаконними озброєними формуваннями, терористичними групами, особливо небезпечними кримінальними злочинами; виокремився (хоча й дещо умовно) такий напрям, як забезпечення внутрішньої безпеки силових структур держави.

У процесі формування системи освідомчих органів (контррозвідки) бачимо конструктивні підходи до підбору їх особового складу, куди увійшло чимало досвідчених професіоналів оперативно-розшукової діяльності. Почалася підготовка кадрів для територіальних підрозділів, окреслились основні напрями цілеспрямованої кадрової політики.

Звертає на себе увагу кваліфіковане застосування всього спектра спеціальних методів роботи. Створюються агентурні позиції у найбільш впливових політичних партіях, суспільно-політичних організаціях, збройних силах. Залу-

чаються громадяни до співробітництва на довірчій основі. Використовуються методи зовнішнього нагляду. Ведеться аналітична обробка одержаної інформації, здійснюються окремі профілактичні заходи з метою попередження державних злочинів. Освідомча служба тісно взаємодіє з іншими силовими відомствами.

У сфері військової розвідки значним досягненням Гетьманату було вдосконалення її системи. Діяльність розвідувальних структур спрямовувалася на забезпечення пріоритетних стратегічних зусиль Генштабу в інтересах оборони, виявлення найбільш небезпечних для держави зовнішніх загроз.

В умовах напруженої оперативної обстановки в Україні у складі Особистого штабу гетьмана П.Скоропадського був створений Особливий відділ, який, окрім вирішення найвідповідальніших питань захисту безпеки держави та особи самого гетьмана, виконував і певні контрольно-інспекційні та координаційні функції відносно інших спеціальних та правоохоронних органів.

Але, незважаючи на досить солідний рівень організації діяльності органів безпеки, вони все ж таки не змогли вирішити покладених на них завдань. І причини цього були дуже серйозні. Подальше зростання соціально-економічної напруженості в Україні призвело до загального антигетьманського повстання, очоленого партіями соціалістичного спрямування, котрі об'єдналися в Український Національний Союз, що виділив зі свого складу керівний орган антигетьманської боротьби — Директорію — під проводом соціал-демократа В.Винниченка.

Не вдаючись до аналізу причин поразки Гетьманату, — це тема окремого дослідження, — зазначимо, що гетьманська доба є важливою сторінкою в історії спецслужб України, хоча б тому, що саме в цей період були сформовані повноцінні, як в структурному, так і в змістовному відношенні спеціальні служби, а їх досвід ліг в основу функціонування наступних органів безпеки національної державності. Водночас, історичні уроки досить повчальні. Вони свідчать, що коли професійне підміноється політичним, потенціал безпеки держави різко знижується. Діяльність спецслужб втрачає свою ефективність.

---

[1] Державний вістник. — 1918. — №10; Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.4, 6-6зв.; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф.1064, оп.1, спр.78, арк.1-1зв.
[2] ЦДАВО України, ф.12, оп.1, спр.16, арк.54-57; Державний вістник. — 1918. — №38.
[3] Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.5; Державний вістник. — 1918. — №38; ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.288, арк.1-2зв.
[4] Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.4 зв.
[5] ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.16, арк.65; спр.58, арк.6, 11.
[6] Там же, арк. 60-62; ф.1794, оп.1, спр.19, арк.149-149зв; Державний вістник. — 1918. — №38.
[7] Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.4 зв.
[8] ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.58, арк.26-28; Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.9-10.
[9] ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.58, арк.35-36 зв.; ф.1092, оп.2, спр.158, арк.136-136 зв.
[10] Там же, ф.1794, оп.1, спр.16, арк.65-65 зв.; ф.1216, оп.1, спр.16, арк.64; спр.62, арк.23, 35-35 зв.; спр.63, арк.21; ф.1064, оп.1, спр.13, арк.51-51зв.; Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.11-12.
[11] ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.16, арк.65-67.
[12] Там же, спр. 58, арк.31.
[13] Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.5 зв., 29.
[14] ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.58, арк.5, 32.
[15] Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.12-12зв.
[16] ЦДАВО України, ф.1794, оп.1, спр.16, арк.81-81 зв.
[17] Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.5.
[18] Там же, арк.14, 15, 15 зв.
[19] ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.16, арк.67.
[20] Там же, ф.1092, оп.2, спр.713, арк.13-13 зв.
[21] Там же, ф.1216, оп.1, спр.48, арк.228-229; ф.1064, оп.1, спр.16, арк.72-72 зв.
[22] Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк. 23 зв; Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873-1945) — К.: Академпрес, 1993. — С.62.
[23] Державний вістник. — 1918. — № 11; ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.36, арк.70-70 зв.
[24] ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.36, арк.46; Державний вісник. — 1918. — № 38.
[25] Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.18.
[26] Там же, арк.12.
[27] ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.63, арк.14-15.
[28] Там же, арк.21.
[29] Там же, спр.64, арк.96.
[30] Там же, ф.1077, оп.1, спр.28, арк.2, 13; Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). — 4-е вид., змін і доп. — Львів: Світ, 1992. — С.425.
[31] ЦДАВО України, ф.1077, оп.1, спр.28, арк.35.
[32] Ронге М. Разведка и контрразведка. — М.: Госвоениздат, 1939. — С.137.
[33] ЦДАВО України, ф.1074, оп.1, спр.24, арк.98.
[34] Гражданская война и иностранная интервенция в СССР: Энцикл. — М.: Л.: Сов. энциклопедия, 1987. — С.20.
[35] ЦДАВО України, ф.1077, оп.1, спр.45, арк.2.
[36] Веденєєв Д. З історії розвідки і військової дипломатії України // Розбудова держави. -1993. — № 9. — С.21.
[37] ЦДАВО України, ф.1074, оп.1, спр.45, арк.11.
[38] Там же, ф.1077, оп.1, спр.28, арк.3, 41-42.
[39] Там же, ф.2469, оп.1, спр.1, арк.44 зв.-45.
[40] Там же, арк.46, 47 зв.-49 зв., 78-78 зв.
[41] Там же, спр.7, арк. 7-7зв.
[42] Там же, спр.1, арк.48-49.
[43] Там же, спр.7, арк.1, 2 зв-3.
[44] Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. — М.: Госполитиздат, 1942. — С.145-146, 149-151.
[45] ЦДАВО України, ф.1216, оп.2, спр.1, арк.27-30.
[46] Там же, ф.2469, оп.1, спр.1, арк.39-39 зв., 66 зв., 68, 70 зв.
[47] Там же, арк.39-40 зв., 75-76.

Олег Машевський

Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі культури, науки, мистецтва

29 квітня 1918 р. правими політичними силами за підтримки німецького і австрійського командування було здійснено державний переворот. Розпущено Центральну Раду. Демократичний лад УНР — замінено монархічним. Україну названо Українською Державою. В той же день Хліборобський Конгрес, який складався з 6432 уповноважених представників від восьми українських губерній, обрав Павла Скоропадського гетьманом України[1]. В «Грамоті до всього українського народу» та «Законах про тимчасовий державний устрій» сповіщалось, що гетьман тимчасово, до скли-

© О. Машевський

кання Українського Сойму, бере на себе повноту влади, призначає законодавчий та виконавчий орган — Раду Міністрів й вищу судову владу — Генеральний Суд. Першочерговими завданнями проголошувались подолання анархії, економічної руїни, поновлення права приватної власності, забезпечення прав та умов праці робітників, а також — спокою населення, законності і можливості творчої праці[3]. Гетьман, уповноважуючи 30 квітня 1918 р. М.П.Василенка сформувати новий уряд, зажадав, щоб в основу його діяльності було покладено принцип національного відродження, але «без тих крайнощів, котрі, дратуючи населення, шкодили б нормальному розвиткові національного життя і настроювали проти українства широкі кола інших національностей»[3]. Незабаром, в урядовому повідомленні, підписаному всіма членами Ради Міністрів, запевнялось, що не може бути й мови про прямування нової влади до гніту української національності, а навпаки, остерігаючись насильств й радикальних дій, буде рішуче проводитись в життя ідея подальшого всестороннього розвитку української національної культури, забезпечення прав української мови в школі, державних і громадських установах[4]. Отже, керівництво гетьманської держави заявляло про своє бажання продовжувати попередній курс щодо розвитку української мови та культури як головних чинників національного відродження. Гетьман, вітаючи 29 червня 1918 р. слухачів українських учительських курсів, закликав їх «прикласти весь свій розум і любов до неньки України, щоб підняти рідну школу якнайвище, бо тільки освіта допоможе народові вийти на кращий, спокійний і рівний шлях життя»[5]. Він же запевнив представників з'їзду українських комісарів освіти у тому, що ставиться до справ освіти з особливою прихильністю, оскільки без національної культури неможливе існування держави[6].

У автократичній державі погляди на рішення гетьмана мали визначальний вплив на всі сторони життя країни, в тому числі й на національну культурницьку політику. П.Скоропадський був людиною двох культур — української та російської. З першою його пов'язували сімейні традиції: він належав до одного з найшляхетніших українських родів, представник якого, Іван Скоропадський, був з 1708 до 1722 рр. гетьманом України, та намагався врятувати українську державність після поразки І.Мазепи[7]. Вславилися також Михайло Скоропадський — один з культурних діячів України XVIII ст., його син Іван — депутат до комісії 1767 р., тітка Павла Петровича Єлизавета Милорадович — культурна діячка XIX ст. Остання, зокрема, матеріально підтримувала Наукове Товариство імені Т.Шевченка у Львові. П.Скоропадський, який провів дитячі роки в родинному маєтку в Тростянці, не міг стояти осторонь цих сімейних традицій, він усвідомив спорідненість з рідним краєм. В батьківській садибі була чимала колекція предметів української старовини, стіни прикрашали портрети українських гетьманів, у їх числі — Івана Мазепи. Побутувала рідна мова, співали народні пісні, дуже поважали та винагороджували бандуристів. Сім'я Скоропадських передплачувала «Київську Старовину», у пошані були наукові й літературні твори М.Костомарова. Усі ретельно дотримувались українських звичаїв та обрядів[8]. Вже перебуваючи в еміграції, Павло Петрович згадував також великий вплив на формування його патріотизму з боку П.Дорошенка, В.Горленка, Я.Новицького. Він підкреслював, що полюбив Україну, як країну зі славним історичним минулим та людьми з особливим, відмінним від московського світосприйняттям, культурними та духовними особливостями. Під час своєї служби в Петербурзі він ретельно вивчав історію своєї Батьківщини[9]. За свідченням Дмитра Дорошенка «за царизму П.Скоропадський був одним з нечисленних панів-українофілів», що цікавився рідною старовиною, збирав її пам'ятки, шанував українське минуле, допомагав коштами виданням з історії та мистецтва, жертвував на культурні цілі, зокрема на пам'ятник Т.Шевченкові, мав намір відновити за свій рахунок видання «Киевской старины», яке припинилось 1907р.[10] Разом з тим, визначальний вплив на життєвий шлях П.Скоропадського справила російська система, в межах якої він робив престижну придворну і військову кар'єру та вірно служив її інтересам. Офіційно вихований на російській культурі, майбутній гетьман вважав себе «російським українцем», патріотом великої імперії. В сім'ї Скоропадських розуміли українську державність як славне минуле не пов'язане з сучасністю та не робили зусиль до її відновлення. Вперше П.Скоропадський дізнався про український рух, коли прочитав в газетах про українські демонстрації навесні 1917 р. і спочатку сприйняв це як політичну акцію німців та австро-угорців з метою дестабілізації в тилу російських армій.

Очоливши Українську Державу, гетьман вважав за необхідне всіляко підтримувати українську культуру, створити всі умови для того, щоб в школах діти навчалися рідною мовою, детально знали історію та географію України. Водночас, П.Скоропадський був противником витіснення російської культури, оскільки вважав, що вона була спільним надбанням російського й українського народів, результатом їх віками об'єднаних зусиль. Він був прибічником вільної боротьби та розвитку в Україні української та російської культур при певній державній підтримці першої, але без утисків і заборон щодо другої[11]. Павло Скоропадський, згадував, що він та його оточення в культурній політиці керувалися принципом «прямуючи невпинно до створення зовсім самостійної української культури, рухаючись до цілковитої українізації всього народного виховання, робити це з найменшою шкодою для будь-яких культурних цінностей». Вони вважали, що зайвий різкий крок не тільки не сприятиме українізації, а, навпаки, може відштовхнути від неї ті елементи, які при обережному підході, легко могли б піддатися українській культурі. За визначенням гетьмана, керівництво Української Держави хотіло «не механічного, примусового залучення людей до українства, але до хімічного розчинення неукраїнських елементів в українській стихії»[12]. Але поміркована політика зазнавала нищівної критики з боку прихильників радикальніших змін. Гетьман та його прихильники звинувачувались в тому, що «вони давали змогу росіянам гальмувати розвиток української справи»[13]. Однак практика підтвердила правильність урядового курсу, його ефективність. Чимало людей, які спочатку вороже ставились до всього українського, через деякий час безболісно ставали на український ґрунт. Про це написали у своїх спогадах М.Василенко, В.Науменко, Д.Дорошенко, відомі діячі, котрі, за свідченням Скоропадського, «блискуче переводили в життя спільно вироблені з ним директиви, які легко було давати, але важко реалізовувати в тодішніх умовах»[14].

Особи, запрошені гетьманом керувати культурною політикою, поділяли його погляди щодо обережної, але невпинної русифікації даної галузі. Так, М.П.Василенко, який з 3 травня по 25 жовтня 1918 р. очолював Міністерство

народної освіти Української Держави, вже на першій нараді з керівниками Міністерства 9 травня 1918 р. вказав на те, що його завжди радувало проведення роботи цим відомством в національному напрямку, і він прийшов сюди не руйнувати, а продовжувати раніше зроблене. Однак, Микола Прокопович заявив, що його турбує думка неукраїнців нібито робота ведеться силоміць й треба зробити так, щоб ця справа мала інший вигляд в громадських колах, насамперед серед буржуазії. Міністр освіти зазначив, що остання відіграватиме велику роль в майбутньому і тому її необхідно зробити прихильником української державності. На національні суперечки витрачається багато сил і часу з шкодою для справи. Тому він намагатиметься йти до примирення національних течій, не покидаючи гасла уряду — самостійна національна Українська Держава. Крім того, М.П.Василенко повідомив, що Рада Міністрів дуже прихильно ставиться до відродження української культури і міністр фінансів пообіцяв на цю справу великі асигнування[15]. Виступаючи в червні 1918 р. на з'їзді представників батьківських комітетів шкіл, М.Василенко зазначив, що в той час, коли створюється з України самостійна держава, повинна утворитися також і єдина українська національна школа, але не на руїнах іншої, а самостійним шляхом. Треба «дуже обережно підходити до національних питань й школа повинна будуватися на чисто педагогічних підвалинах[16]. Як згадував Дмитро Дорошенко, широкі зв'язки міністра серед поступового російського громадянства, високе цінування ним російської культури, призвели до того, що «М.Василенко був своїм як серед українських, так і серед російських поступових кіл». Внаслідок цього, він гадав, що українська національна культура і впливи російської культури повинні прийти в Україні до певного порозуміння та до мирного розмежування, але так, щоб не порушувалась домінуюча роль української культури. Водночас, на думку Д.Дорошенка, «своїм толерантним відношенням до російської школи він переборщував і не попадав в тон тодішніх настроїв українського громадянства»[17].

Концептуальні погляди М.П.Василенка зазнали критики з боку націонал-радикалів, соціалістів — усіх противників режиму, який однозначно розглядався ними як антинаціональний та антинародний. Йому, зокрема, закидали звинувачення у таємному російському патріотизмі, бажанні загальмувати українізацію шкільної справи та здійснювати подальшу русифікацію[18]. Звичайно, такі нарікання були перебільшеними. Факти свідчать про те, що користуючись своїм високим становищем в державі М.П.Василенко багато зробив для розвитку української школи та заснування національних культурних установ. Наприклад, у записці, яку М.Василенко подав на початку травня 1918 р. на розгляд гетьманові, він накреслив свої плани й вимоги щодо культурного будівництва: заснувати 4 українські університети, Академію наук, Національну бібліотеку, архів, музей, театр, а також українізувати всі типи шкіл[19]. За неповні шість місяців керування Міністерством освіти йому вдалося реалізувати значну частину цих задумів. Микола Прокопович домігся схвалення урядом 72 законів щодо розвитку національної культури. Ще 35 законопроектів були ним представлені Раді Міністрів[20].

Петро Януарович Стебницький, який 24 жовтня 1918 р. змінив М.П.Василенка на посаді міністра освіти та мистецтв, продовжував справу свого попередника. В інтерв'ю газеті «Русский Голос» він заявив про концептуальні засади своєї діяльності: чільною школою в Україні має бути школа українська. Вона покликана формувати національну інтелігенцію, пробуджувати в ній творчі сили для державного будівництва. Водночас П.Я.Стебницький передбачав вільний розвиток в Україні і російської школи, оскільки цього вимагають інтереси російського населення[21].

Після П.Я.Стебницького (з 14 листопада по 14 грудня 1918 р.) Міністерство освіти очолював Володимир Павлович Науменко. Він був загартованим українським лібералом-поступовцем, вважав, що «коли навчання рідною мовою потрібне, корисне й педагогічне, то українізацію треба розпочинати негайно, але проводити її треба тактично й обачно, підходити помалу, дотримуючись мудрої розваженості»[22].

Керівництво гетьманської держави при формуванні кадрової політики в культурній галузі дотримувалось принципу — залучати до цієї справи діячів різних політичних симпатій, але відданих справі культурного відродження. Так, М.П.Василенко, очоливши Міністерство освіти, залишив на своїх посадах всіх його працівників, у тому числі й націонал-радикалів, які не погоджувались з промірковаою позицією керівництва щодо темпів дерусифікації культурної сфери. Наприклад, генеральний секретар освіти І.Стешенко, голова департаменту позашкільної освіти С.Русова, керівник музичного відділу О.Кошиць різко критикували своїх керівників «за нерішучість у відстоюванні культурних потреб українського народу». Показовим було й ставлення до Михайла Грушевського — непримиримого противника гетьмана. Але саме йому керівництво Української Держави запропонувало посаду Президента новоствореної Української Академії наук[23]. На засіданні Ради Міністрів 19 липня 1918 р. представник Міністерства внутрішніх справ М.М.Воронович запропонував звільняти з посад вчителів, котрі ведуть антидержавну діяльність, або поділяють соціалістичні погляди[24]. Міністр освіти М.П.Василенко відповів, що його відомство безумовно боротиметься проти активних антиукраїнців, але негативно поставився щодо пропозиції заборони на професію вчителям з соціалістичними поглядами. Як згадував П.Скоропадський, також до культурного будівництва залучались діячі, які не виявляли особливих симпатій до української державності, але були цінними фахівцями в даній галузі. Наприклад, М.П.Василенко запросив академіка Російської академії наук В.І.Вернадського очолити такі важливі установи, як Комісія по виших наукових закладах і наукових інституціях при Міністерстві народної освіти, Тимчасовий комітет по утворенню Національної бібліотеки Української Держави, Комісія по виробленню законопроекту про утворення Української Академії наук[25]. До українського відродження В.І.Вернадський ставився із значним скептицизмом і вважав маловірогідним відновлення України з чисто українською мовою і культурою, оскільки, на його думку, в країні не було жодного прошарку суспільства, який був би охоплений цією ідеєю». Він вважав Україну бідною на українські культурні сили та підкреслював в своєму щоденнику, що російська мова і надалі панує в Україні й тому повинна бути однією з державних[26]. Однак В.І.Вернадський був, фактично, єдиним на той час вченим в Україні, знайомим з організацією академічної справи. Ці його знання та організаторські здібності дали змогу Міністерству освіти швидко провести роботу по створенню Української Академії наук та здійснити ряд інших проектів.

Важливим завданням для Міністерства народної освіти було створення єдиної системи навчальних закладів, яка забезпечувала б рівні можливості учнів для просування від найнижчих щаблів освіти до найвищих. В Російській імперії початкові школи поділялись на земські, міністерські, церковноприходські, нижчі початкові, вищі початкові з різним правовим статусом, що ускладнювало перехід учнів цих навчальних закладів до середніх шкіл, які, в свою чергу мали різні категорії й типи. Крім того, була ціла низка професійних і відомчих шкіл з різноманітними програмами та планами навчання, котрі дуже ускладнювали перехід з однієї школи до іншої[27]. Перші кроки до створення єдиної школи зробив Тимчасовий Уряд, об'єднавши в Міністерстві освіти деякі школи Св. Синоду: церковно-парафіяльні, двокласові і церковно-учительські. Роботу з передачі цих шкіл Міносвіті було продовжено за Української Народної Республіки[28].

Після призначення М.П.Василенка міністром освіти він повідомив співробітникам міністерства, що є прихильником єдиної школи і буде проводити в життя її принципи[29]. За наполяганням Міністерства освіти гетьманський уряд прийняв закони: 1) про об'єднання до одного типу різнорідних початкових шкіл та збільшення державної допомоги цим школам[30]; 2) щодо скасування органів управління колишніми церковно-парафіяльними школами та остаточну передачу їхнього майна міським і земським шкільним управам[31]. Вживались заходи й щодо об'єднання професійних шкіл при різних інституціях у відомстві Міністерства освіти[32]. Спеціальна комісія на чолі з товаришем міністра освіти П.Холодним продовжила діяльність по виробленню проекту єдиної школи в Україні та детальних програм шкільних предметів. Головною метою цієї роботи було створення єдиної шкільної системи, «яка б однаково обслуговувала все громадянство; всіх дітей незалежно від соціального та іншого становища їх батьків» й полегшувало перехід від одних щаблів освіти до інших[33].

Як і уряд УНР, керівництво гетьманської держави дбало про задоволення культурних потреб національних меншин. В урядовому повідомлені від 10 травня 1918 р. зазначалось, що в Українській Державі будуть забезпечені права всіх національностей й «уряд ставиться з великою пошаною до їх культури та не буде послуговуватись ніякими засобами гніту й нетерпимості по відношенню до якої б то не було частини своїх громадян»[34]. Це насамперед стосувалося польської та єврейської громад, які разом складали біля 13% населення України. За Гетьманату було одержавлено 35 єврейських і 12 польських гімназій. З осені 1918 р. польська громада міста Кам'янця-Подільського відкрила ще 2 польські гімназії та підготовчі курси при них[35]. 20 червня в помешканні Польського народного університету відбувся перший випуск Польських комерційних курсів. На цю урочистість отримав запрошення міністр освіти М.П.Василенко[36]. Значна допомога надавалась культурним закладам мусульман міста Києва[37].

Уряд Української Держави велику увагу приділяв підготовці педагогічних кадрів для національних шкіл. 25 червня 1918 р. Рада Міністрів асигнувала необхідні кошти на організацію курсів для вчителів польських і єврейських шкіл. Було влаштовано відповідні курси у 5 населених пунктах країни[38]. Також вживались заходи щодо відкриття Київської єврейської вчительської семінарії як бази для підготовки вчителів єврейських початкових шкіл. У єврейську вчительську семінарію були реорганізовані Харківські педагогічні курси. Велике значення мало відкриття при історико-філологічному факультеті Кам'янець-Подільського Державного Українського університету кафедр польської та єврейської літератур, а також кафедр румунської і молдавської мов[39]. За Гетьманату в Києві було відкрито перший в Україні Єврейський інститут теологічних і суспільних наук, в Катеринославі — Єврейський науковий інститут[40]. Уряд П.Скоропадського намагався охопити українізацією найближчі населені українцями регіони, що не входили до Української держави. Це стосувалося Холмщини, яка за Гетьманату активно залучалась до сфери впливу Української Держави. Там було сформовано Холмський комісаріат народної освіти, який за значної урядової фінансової підтримки вживав рішучих заходів щодо українізації навчальних закладів[41]. Були організовані курси підвищення кваліфікації для вчителів Холмщини, Підляшшя й Західної Волині. Вони відкрилися з 15 червня 1918 р. в Бересті. Згідно з наказом Холмського губернського комісара освіти К.Дмитріюка з початку 1918/1919 навчального року на вчительські посади в межах даного комісаріату допускались лише ті вчителі, які пройшли курси українознавства[42].

В культурницькій політиці гетьманського уряду великої ваги надавалося ролі держави у культурному будівництві, створенню саме державних культурних інституцій як осередків національного відродження. На той час це був новий підхід, оскільки за Центральної Ради в силу нерозвиненості державних інститутів, а також соціалістичних ілюзій її провідників, культура вважалася переважно засобом громадської ініціативи. Згідно з такою концепцією, Українська Академія наук створюється не як напівдержавна асоціація вчених, чого прагнула значна частина українських діячів[43], а як елітна державна інституція з широкими практичними завданнями по розвитку продуктивних сил країни та закладенню наукових підвалин національного розвитку. Київський народний український університет, який був створений за часів Центральної Ради як громадський заклад, за Гетьманату перетворюється в державний, з наданням йому власного приміщення та необхідного фінансування. Крім того, в Кам'янці-Подільському було засновано Державний Український університет та виділено з державної скарбниці кошти на його утримання. Урядом було взято на державне утримання українські гімназії, відкриті громадськими організаціями за часів УНР та створено 50 нових державних середніх шкіл. З метою підготовки, на необхідному рівні, кадрів для українських театрів було засновано Державну драматичну школу та Державні інструкторсько-режисерські курси. Також гетьманський уряд організував такі державні культурні заклади загальнонаціонального значення, як Національна бібліотека, Симфонічний оркестр, Державна капела, Кобзарська школа. За гетьманщини було закладено основу Національного музею, Центрального архіву, Національної галереї, велася підготовка до відкриття Державного оперного театру. Зусиллями Головного управління мистецтв та національної культури було створено Державний драматичний театр. Народний театр у Троїцькому Домі, котрий був організований з допомогою Генерального Секретаріату як приватний заклад, отримав статус державного з наданням йому необхідної матеріальної підтримки[44].

Велике значення в культурному будівництві відіграє спосіб управління освітніми справами. За самодержавства, керування освітою було максимально централізоване, для вирішення найдрібнішого питання потрібен був дозвіл адміністрації. Все було спрямовано на те, щоб оберігати школу від будь-якої свіжої думки, проводити ідеї тільки консервативної казенної педагогіки. Тимчасовим Урядом старі попечителі округів були заміщені представниками громадянства, директори й інспектори народних шкіл були обмежені в своїй діяльності, міські, повітові й губернські «училищные советы» було скасовано, а справу початкової освіти передано до земств та міських дум, педагогічним радам надавалося більше прав в житті школи[45]. Разом з тим, представники організованого вчительства та громадянства починають формувати нові, колективні органи управління освітою: шкільні ради та комітети народної освіти. Другий всеукраїнський педагогічний з'їзд, який відбувся в серпні 1917 р., вирішив, що Генеральний секретаріат освіти, тимчасово, до зміни умов політично-громадського життя України, повинен мати своїх представників-комісарів в кожній губернії та повіті з метою «постійного зв'язку з місцями охорони української культури й сприяння утворенню української школи»[46].

Після проголошення Української Народної Республіки було скасовано шкільні округи й замінено комісаріатами з представників всіх національностей України. Дирекції й інспекції народних шкіл було ліквідовано, а їх функції, згідно з законом, ухваленим Центральною Радою 14 січня 1917 р., виконували комісари освіти та шкільні ради[47]. Також, при Генеральному Секретареві освіти було утворено Генеральну шкільну раду освіти, яка складалась з представників Центральної Ради, Національних міністерств, делегатів від українських, російських, польських, єврейських вчительських спілок. Вона виконувала законодорадчі та певні адміністративні функції. На практиці це мало привести до якомога ширшої децентралізації управління освітою.

За повідомленням тогочасної преси, після падіння самодержавства школа дедалі більше дезорганізовувалась. Тимчасовий Уряд, а пізніше Генеральний Секретаріат, займались більше політичними проблемами, справу початкових шкіл було віддано земствам, з середніх та вищих шкіл утворились незалежні республіки, з якими Міністерство освіти майже не мало жодного контакту[48]. Тому гетьманському Міністерству освіти, у його прагненні створити централізовану систему управління галуззю, довелося ламати структури своїх попередників. Керівництво Міністерства освіти для виправлення такого становища, насамперед, удосконалило структуру самого Міністерства: департамент середніх та вищих шкіл розподілило на два окремих відомства; організувало ряд нових відділів, секцій та комісій; створило Головне управління національної культури та мистецтв[49].

Міністр освіти М.П.Василенко неодноразово заявляв, що він прихильник децентралізації управління культурною сферою. Однак, на думку Миколи Проколовича, щоб налагодити нормальну роботу освітніх закладів, необхідно було створити систему адміністративних органів[50]. Таким чином, в управлінні освітою за часів Гетьманату з'являються централістичні тенденції. Разом з намаганням уряду надати більшої керованості культурно-освітніми процесами, це пояснюється й суперечностями між М.П.Василенком та комісарами освіти, які вимагали рішучих дій щодо дерусифікації галузі. Міністр освіти після кількох таких конфліктів з Генеральним комісаром освіти І.М.Стешенком, вирішив ліквідувати інститут комісарів «як тимчасовий, викликаний потребами революційного моменту». Для керівництва освітою в губерніях, особисто міністр призначив управляючих шкільними справами[51]. Крім того, колишню Генеральну шкільну раду було замінено Радою міністра, яка формувалася, також, міністром освіти та мала права законодавчої ініціативи[52].

Для вироблення нового плану управління освітньою сферою Міністерство освіти організувало спеціальну комісію на чолі з В.П.Науменком, яка підготувала «Тимчасовий закон про управління шкільними справами в Україні». Згідно з цим проектом, Міністерство освіти об'єднувало під своїм керівництвом всі наукові, просвітні й мистецькі інституції в Україні. Для керування цими справами на місцях, створювались губерніальні й повітові шкільні управління. До губерніального управління входили: управляючий та його заступник (призначались міністром освіти), по одному представнику губерніального земства та міської думи губеріального міста, представник педагогічного персоналу шкіл губернії. Постійно працювали управляючий та його заступник, а вся управа збиралась у разі розгляду найважливіших назрілих питань. Всі рішення приймались простою більшістю голосів. Якщо управляючий не погоджувався з постановою, то ця справа передавалась на розгляд міністра. На повітовому рівні створювались повітові шкільні управи, які знаходились в безпосередньому підпорядкуванні губерніальних управ та мали подібні до них функції та представництво[53]. Наскільки ефективним був такий план управління не було змоги переконатись, оскільки цей законопроект був внесений на розгляд Ради Міністрів лише 10 грудня 1918 р. — за п'ять днів до падіння Гетьманату. Однак, проект зазнав помітної критики сучасників, які звикли за часи Центральної Ради до виконання державних функцій громадскими органами. Вищезгадана система управління здавалася багатьом надто централізованою. Так, відомий педагог С.Сірополко вийшов зі складу комісії по розробці цього проекту, оскільки вважав, що його здійснення призведе до повної руїни в царині освіти[54].

Керівництво Української Держави при проведенні культурницької політики намагалось враховувати громадську думку і з цією метою підтримувати тісні контакти з широкими суспільними верствами. Як згадував П.Скоропадський, не маючи в державі представницького органу, він намагався дізнаватись про суспільні настрої, приймаючи якомога більшу кількість різних делегацій та окремих громадських діячів, в тому числі — фахівців з культурних справ[55]. Так, гетьман зустрічався з представниками з'їзду українських комісарів освіти, слухачів учительських курсів, Правничого товариства, делегаціями викладачів та студентів окремих навчальних закладів, такими авторитетними науковцями як В.Вернадський та Д.Багалій, археологом Г.Стеллецьким та іншими[56].

Міністерство народної освіти та мистецтв, «з метою проведення роботи не бюрократичним шляхом, а згідно з вимогами громадянства», організувало ряд з'їздів та нарад. За Гетьманату відбулись з'їзди: українських комісарів

освіти, державних та приватних вузів України, «Просвіти», викладачів польських шкіл, батьківських організацій, природодослідників, діячів преси пластичних мистецтв, українських митців, представників художніх організацій, а також наради вчителів українознавства, комерційної, професійної освіти, з питань бурс-інтернатів при середніх школах. Гетьман, міністр освіти, його заступники брали участь в більшості цих зібрань та заявляли, що будуть керуватись їх побажаннями в своїй подальшій роботі[57].

На жаль, за Гетьманату значна частина проросійськи налаштованих урядовців чинила спротив відродженню української культури. Деякі губернські й повітові старости переслідували культурних працівників під приводом боротьби з більшовицькою агітацією. Особливо активізувалися антиукраїнські сили після проголошення гетьманом 14 листопада 1918 р. федерації України з майбутньою небільшовицькою Росією. Новий уряд на чолі з С.Гербелем і, особливо, військова влада, наділена широкими повноваженнями для боротьби проти Директорії, за місяць свого правління встигли завдати значних збитків українському відродженню. Офіцерські дружини захопили приміщення Українського клубу, Українського наукового товариства, Київського державного українського університету, Комерційного інституту. Наказом київського отамана всі вищі школи було тимчасово закрито під приводом «уникнення впливу шкідливих елементів на студентську молодь»[58].

Незважаючи на вищезгадані негативні явища, можна зробити висновок, що гетьманська доба в культурній галузі дала багато позитивного. Гетьман П.Скоропадський, міністри освіти та мистецтв М.Василенко, П.Стебницький, В.Науменко доклали значних зусиль для відродження української культури. В результаті було проведено українізацію школи всіх ступенів. Не займаючи старі російські гімназії, уряд вимагав вивчення в них як обов'язкових предметів української мови і літератури, історії та географії України. Натомість, протягом літа-осені, по містах і деяких селах було відкрито близько 100 українських гімназій. В рамках цієї політики відбулося заснування двох українських державних університетів у Києві та Кам'янці-Подільському. Видатними віхами національно-культурного будівництва в Українській Державі були заснування Української Академії наук 14 листопада 1918 р., Національної галереї мистецтв, Національного музею та Української Національної бібліотеки з книжковим фондом понад 1 млн. книжок. До цих досягнень треба ще додати заснування Українського драматичного театру, Української Державної капели під проводом О.Кошиця та Державного симфонічного оркестру під керівництвом О.Горілого.

---

[1] Дорошенко Д. *Історія України. 1917-1923. Т.ІІ. Українська гетьманська держава* 1918 року. — Нью-Йорк, 1954. — С.28-39.
[2] Державний вістник. — 1918. — 16 травня.
[3] Киевская мысль. — 1918. — 3 мая.
[4] Державний вістник. — 1918. — 16 травня.
[5] Чорський Д. Дивні спроби виправдовування антидержавної політики. — Торонто, 1973. — С.133-134.
[6] Відродження. — 1918. — 16 липня.
[7] Полонська-Василенко Н. Історія України. Т.2. — К., 1992. — С.80-82.
[8] Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ-Філадельфія, *1995. — С.387-388.*
[9] Там само. — С.48.
[10] Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле. — Мюнхен, 1969. — С.264.
[11] Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917-грудень 1918. — Київ-Філадельфія, 1995. — С.57, 154, 228-234,387.
[12] Скоропадський П. Українська культурна праця на гетьманщині. — Культура і життя. — 1991. — № 31.
[13] Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918. — Чужина, 1973. — С.406-452.
[14] *Скоропадський П. Українська культурна праця на гетьманщині.* Культура і життя. — 1991. — №31.
[15] ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.6, арк.1-2 зв.
[16] Відродження. — 1918. — 7 червня.
[17] Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє-минуле. — Мюнхен, 1969. — С.319.
[18] Соловей Д. Василенко, Мілюков і самостійність України в 1918 році — Вінніпег, 1965. — С.44. Доленга Д. Скоропадщина. — Варшава, 1934. — С.50.
[19] Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко його життя та наукова діяльність // *Український історик. — Нью-Йорк. — № 314.* — С.45.
[20] ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.63, арк.2-13.
[21] Русский голос. — 1918. — 27 сентября.
[22] Киевская мысль. — 1918. — 23 марта; Вільна українська школа. — 1917-1918. — №1. — С.33.
[23] Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. — К., 1993. — С.42-43; Кошиць О. Спогади. — К., 1995. — С.351-354.
[24] ЦДАВО України, ф.1-64, оп.1, спр.6, арк.120-120 зв.
[25] Там само, ф.2201, оп.2, спр.598, арк.5,14.
[26] Вернандский В.И. Дневники. 1919-1921. — К., 1994. — С.81-82, 85-86, 88, 93.
[27] Відродження. — 1918. — 17 травня.
[28] *Держархів м.Києва, ф.185, оп.1, спр.513, арк.141; Постернак С. Із історії* освітнього руху на Україні за часи революції. — К., 1920. — С.42.
[29] Народна справа. — 1918. — № 19. — С.28.
[30] Державний вістник. — 1918. — 10 серпня.
[31] ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.12, арк.85.
[32] Там само, ф.2201, оп.3, спр.58, арк.9-9 зв.; 23-24; 29-29 зв.
[33] ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.676, арк. 1-84; Проект єдиної школи на Вкраїні. — Кам'янець-Подільський, 1919. — С.1-6.
[34] Державний вісник. — 1918. — 16 травня.
35 Відродження. — 1918. — 16 липня; Нова Рада. — 1918. — 2 серпня.
[36] ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.1, арк.1-2.
[37] Там само, оп.3, спр.31, арк.7.
[38] Державний вістник. — 1918. — №12.
[39] Майборода В.К., Майборода С.В. Гетьман Скоропадський і освітні справи в Україні // Освіта. — 1992. — № 24-25.
[40] Держархів м.Києва, ф.163, оп.121, спр.1409, арк.1-8; Відродження. — 1918. — 16, 17, 27 листопада.
[41] ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.217, арк.1; спр.12, арк.113 зв.; ф.2201, оп.3, спр.1, арк.58.
[42] Вісник Холмського губернського староства. — 1918. — 2 листопада.
[43] Нова Рада. — 1918. — 18 червня.
[44] ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.63, арк.12 зв.-13.
[45] Постернак С. Із історії освітного руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. — К., 1920 — С.48.
[46] Вільна українська школа. — 1917. — №1. — С.33.
[47] ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.12, арк.56; спр.6, арк.3, 32-34.
[48] Відродження. — 1918. — 17 травня.
[49] ЦДАВО України, ф.2457, оп.1, спр.1, арк.1-4; ф.2201, оп.1, спр.50, арк.42-42 зв; спр.326, арк.193; спр.329, арк.14.
[50] Там само, оп.1, спр.10, арк.15.
[51] Сірополко С. Перший генеральний секретар і міністр народної освіти І.М.Стешенко // Іван Стешенко. — К., 1994. — С.154.
[52] ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.6, арк.3.
[53] ЦДАВО України, оп.3, спр.27, арк.32-40.
[54] Нова Рада. — 1918. — 23 липня.
[55] Скоропадський П. Спогади. — Київ-Філадельфія, 1995. — С.160,172.
[56] ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.74, арк.211,214 зв; Відродження. — 1918. — 16, 23 липня.
[57] Держархів м.Києва, ф.18, оп.1, спр.1847, арк.115-116; Держархів Київської області, ф.1447, оп.1, спр.28, арк.1-20; ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.54, арк. 236-237, спр.58, арк.48, спр.327, арк.43-48,59; Щербаківський В. Український університет в Полтаві. — Полтава, 1994. — С.10.
[58] Держархів м.Києва, ф.16, оп.465, арк.84,97, ф.18. оп.1, спр.1856, арк.4; Державний вісник. — 1918. — 16 листопада; Вісник Холмського губерніального староства. — 1918. — 30 листопада.

Лариса Рева

Культурно-освітні процеси в Українській Державі

Створення Української Держави 1918 р. було підготовлене попередніми етапами національної та соціальної боротьби. Від часів Гетьманства 1918 р. державність українська стала фактом, з яким світ вже рахувався і буде рахуватись[1]. Сім з половиною місяців Української Держави переважна більшість спостерігачів оцінює як період соціального і громадського спокою[2]. І водночас дослідники цього періоду відзначають, що Скоропадський, та й сам Гетьманат, опинилися серед найбільш табуїзованих питань історії України XX ст., оповитих міфами, упередженнями, або й відвертими фальсифікаціями...[3]

Але у цілому умови для творчої праці за часів гетьманського режиму були досить сприятливими[4]. Відбувалося небувале доти піднесення українського культурного життя.

Значною подією в суспільно-політичному житті українського народу було створення Бібліотеки АН України. Заходи до заснування її почалися ще 1917 р. за Центральної Ради. 2 (15) серпня 1918 р. було прийнято закон гетьманського уряду про утворення Національної бібліотеки Української держави в Києві як самостійної установи при ВУАН. На загальних зборах Академії Наук було обрано Тимчасовий Комітет, який мав зайнятися створенням наукової бібліотеки, його очолював перший президент АН України В.І.Вернадський. До Тимчасового Комітету входили академіки А.Кримський, Д.Багалій, С.Єфремов та ін. В інструкції Тимчасового Комітету підкреслювалося: «І. Мета Тимчасового Комітету: закласти на Україні велику книгозбірню всесвітнього типу, яка гуртувала б в собі все, що витворено людською думкою та знанням по всіх науках, — таку книгозбірню, щоб давала спромогу, не виїжджаючи з країни, познайомитися в якнайповнішій мірі із світовою літературою з усіх паростків людського знання, писаного геть усіма мовами. Бібліотека має своє завдання — закласти відділ Ukrainika, присвячений літературі про Україну та про український народ. У цім же відділі повинно згуртуватися все, що друкувалось будь-коли і будь-де українською мовою, — повинна згуртуватися, незалежно від змісту і напряму література, писана всіма мовами про історію українського народу, його фольклор, мову, словесність, мистецтво, побут, соціальні та економічні умови і т. ін. Разом з тим до відділу Ukrainika входить і все, що торкається території УРСР. Сюди вступає література про природу, побут, історію, економічні та соціальні умови Закордонної Руси-України, Буковини, Руси-Угорської, Галичини, чи в їх сучасному, чи в їх минулому обсязі, так тих країн Північної і Південної Америки, де порозкидалися суцільні осади українців»[5].

Згідно із Статутом, розробленим Тимчасовим Комітетом, Бібліотека повинна була стати універсальною і включати літературу з усіх наук, мистецтва, красного письменства, техніки, громадських і державних проблем[6]. Статут вбачав у ній універсальну книгозбірню, завдання якої збирати, зберігати й пропонувати читачеві друковані видання та рукописні джерела з усіх галузей знань... В перші дні заснування в бібліотеці нараховувалося всього лише 600 книг[7].

На першому етапі своєї діяльності Тимчасовий Комітет зосереджував увагу переважно на комплектуванні фондів. На кінець 1918 р. фонд бібліотеки становив кілька сотень книжок, котрі було придбано коштом або отримано як дарунок. Почалися переговори з власниками деяких бібліотек про купівлю цих бібліотек. Особлива увага звертала на фонди інкунабулів та стародрукованої української книги, рукописні матеріали. Про інтерес до комплектування бібліотеки національними раритетами свідчила «Записка В.О.Кордта до Комісії для вироблення законопроекту про Національну бібліотеку Української держави» від 9 липня 1918 р.[8] В.О. Кордт — історик і бібліограф, науковий співробітник Київської Археографічної Комісії (згодом ВУАН), зазначав : «Відділ українських стародруків достойно доповнятиме собою відділ рукописів, який обхопить усі ті пам'ятки українського письменства аж до кінця XVII ст., які ще тепер пощастить позбирати»[9]. Великий внесок у розшукуванні та придбанні стародруків зробили акад.В.Вернадський, Л.Багалій, А.Кримський та інші члени Тимчасового Комітету.

В складних умовах післяреволюційних соціальних та національних катаклізмів нечисленний склад Тимчасового Комітету докладав великих зусиль для збереження цінних бібліотек, націоналізованих, приватних, старих державних установ та організацій, які вливалися, поповнюючи всезростаючий фонд Всенародної бібліотеки України.

Проблемні питання порушувалися на засіданні Тимчасового Комітету (протокол № 4 від 6 вересня 1918 р.)[10], де визнано було за необхідне звернутися з проханням до міністра Народної Освіти, щоб він розіслав до всіх гімназій та інших шкільних установ звернення про передачу всіх непотрібних їм книг, рукописів та інших матеріалів Національній бібліотеці... Тут же йшла мова й про те, щоб зібрати відомості про різні київські монастирські та інші бібліотеки, та мати їх описання. Секретар Комітету Є.Ю.Перфецький повідомив, що д.С.Ф.Русова хоче пожертвувати книги покійного свого чоловіка, О.О.Русова, серед яких є старі українські друки та цінні книги з історії Чехії та Серб і... які тоді знаходилися в м.Вінниці.

В умовах політично нестабільної обстановки громадянської війни багато бібліотек було пограбовано, спалено, зруйновано, загинуло. Детальні протоколи Тимчасового Комітету свідчать про постійну копітку роботу його членів з розшукування та придбання для Національної бібліотеки цінних стародрукованих слов'янських раритетів.

2 травня 1919 р. Постановою Тимчасового Комітету Національну бібліотеку було перейменовано у Всенародну бібліотеку при Академії Наук у м.Києві.

© Л. Рева

Вершиною діяльності Гетьманату стало заснування 14 листопада 1918 р. Української Академії Наук, яку очолив В.І.Вернадський. Серед її фундаторів були С.Єфремов, А.Кримський, В.Науменко та інші видатні діячі української науки. Ініціаторами й організаторами створення Академії виступили відомий громадський і культурно-освітній діяч М.П.Василенко, який зайняв посаду міністра освіти в гетьманському уряді та видатний вчений В.І.Вернадський.

Глибоке розуміння ідеї організації Академії виявив гетьман П.Скоропадський. Він постійно цікавився роботою авторитетної Комісії, що готувала матеріали до створення Академії, надавав допомогу в розв'язанні фінансових проблем.

Щоденник В.І.Вернадського за 1918 р. дає уявлення про ту велику підготовчу роботу по створенню Академії Наук, яку він провадив, організуючи зустрічі і обговорення навчальних проблем з такими відомими вченими, як В.Модзалевський, О.І.Левицький, В.С.Іконников, М.П.Василенко, Д.І.Багалій та ін. Зокрема, 12 травня 1918 р. В.І.Вернадський занотував у своєму щоденнику: «Все більше вдумуюся в створення великого наукового центру у Києві, скориставшися сприятливою політичною кон'юнктурою...»[11]. Фундатор Академії хотів залучити до її створення видатних вчених з усіх міст і регіонів України. Для нього, зокрема, було дуже важливо залучити до цієї справи і першого президента УНР М.С.Грушевського, який перебував в опалі, але був активним ініціатором у створенні Академії. Про це ми довідуємося зі спогадів одного із міністрів гетьманського уряду Д.Дорошенка, який писав у своїх спогадах: «Кола, що ближче були заняті справою організації Академії Наук, дуже хотіли бачити першим її президентом проф.М.Грушевського. На це була повна згода з боку Гетьмана. Але проф.Грушевський категорично зрікся, не бажаючи дістати призначення з рук Гетьмана»[12].

17 вересня 1918 р. комісія завершила свою роботу. Були підготовлені проекти основних документів, необхідних для прийняття урядових рішень: «Законопроект про створення Української Академії наук у Київі», «Проект статуту Української Академії наук у Київі», «Проект штатів Української Академії наук у Київі», «Проект обрахунку витрат Академії наук у Київі на 1 жовтня 1918 р. і до 1 січня 1919 р.». Підготовлені також пояснювальні записки про необхідність першочергового створення окремих установ при Академії. 14 листопада 1918 р., гетьман затвердив ухвалений Радою міністрів Української Держави «Закон про заснування Української Академії наук». 14 грудня 1918 р. у зв'язку з захопленням Києва військами Директорії Рада міністрів Української Держави прийняла постанову про складання своїх повноважень та передачу їх Директорії.

«Гетьманська Україна представляла величезний і багатющий плацдарм, підтримуючи здорове українство»[13]. Гетьманування П.Скоропадського було «наскрізь реставраційною добою... Влада намагалася перевести реставрацію в усіх площинах народного життя на Україні, починаючи з політичної та соціяльної, і кінчаючи національною та державною»[14]. Особливо вражають досягнення уряду у створенні системи освітніх закладів.

17 вересня 1918 р. Український народний університет у Києві перетворено на Київський державний український університет. Заходами місцевої «Просвіти», за допомогою проф. Харківського університету Д.Багалія, М.Сумцова та ін., було засновано в Полтаві Український історико-філологічний факультет. У Київському, Харківському та Одеському університетах відкрилися в числі кафедр українознавства кафедри історії України.

22 жовтня 1918 р. офіційно відкрився Кам'янець-Подільський державний університет, організований І.Огієнком, що був і його ректором.

Генеральний секретаріат освіти, яким керував І.Стешенко, вживав енергійних заходів для переведення шкіл на українську мову навчання. В різних містах України було створено понад 150 нових українських гімназій, у тому числі в сільських районах. На рівні початкової школи було випущено кілька мільйонів примірників україномовних підручників.

5 листопада були створені Державна археологічна комісія, Державний архів. Відродження української державності розкрило широкі перспективи для розвитку культури, преси, книгодрукування.

Полтавська губернська Вчена Архівна комісія була перетворена на Українське Наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини й мистецтва на Полтавщині.

1918 Цей рік був роком піднесення театрального життя й формування нового українського театру. В Києві діяло три театри: Державний драматичний театр, Державний народний театр і «Молодий театр». Режисери Державного Драматичного театру — Б.Кривецький та О.Загаров. Серед акторів були Г.Борисоглібська, І.Замичковський, Ф.Левицький та ін. Державний Народний театр у Києві існував у сезоні 1918-1919 рр. під мистецьким керівництвом П.Саксаганського за участю М.Заньковецької, Л.Ліницької та ін. «Молодий театр» був заснований у 1916 р. під назвою «Студія». До акторсько-режисерського складу, крім керівника Л.Курбаса, входили актори С.Боднарчук, О.Ватуля, Ф.Лопатинський та ін.

Роки відновлення української державності стали періодом рішучих заходів щодо організації українського музичного життя. 1918 р. було створено Республіканську капелу під керівництвом О.Кошиця, з якою він відбув пізніше у концертну подорож по Західній Європі й Америці. Це привернуло увагу світової громадськості до України

У 1918 р. Музично-драматична школа М.Лисенка була перетворена на Державний Музично-драматичний інститут ім.М.Лисенка. На той час це була єдина музично-драматична школа в Центральній та Східній Україні, яка дала світові багато визначних діячів української музичної та театральної культури.

Переживало період інтенсивного розвитку українське образотворче мистецтво. Цьому сприяла творча і педагогічна діяльність О.Мурашка, М. Самокиша, В.Кричевського, Ф.Кричевського, останній став ректором 1918 р. Української Державної Академії мистецтв, що була створена 5 листопада.

Період гетьманської держави був і добою бурхливого, часом, яскравого літературно-мистецького життя, що відзначалося спонтанністю і строкатістю.

Письменництво України «розкололося» на тих, хто підтримував гетьманський режим, і тих, хто поїхав шукати щастя за межами Вітчизни. Поети старшого покоління — М.Вороний, О.Олесь, С.Черкасенко, В.Самійленко, що зу-

стріли Лютневу революцію під гаслами національного визволення, не прийняли Жовтневу революцію, не прийняли і уряд П.Скоропадського. В.Самійленко у вірші «Статут фахівців», що був опублікований у газеті «Нова Рада» (№177. — 2 жовт. — 1918 р.) із сарказмом говорить про опозиційні щодо гетьманщини настрої. В.Самійленко, як свідчить цей вірш, побачив у політиці Скоропадського загрозу відродження шовінізму в Україні, продовження русифікаторства. Зокрема, відмічено засилля різноманітних відомств спеціалістами («фахівцями») з Росії, що супроводжувалось витісненням національних кадрів, обов'язковим впровадженням російської мови в діловодство та сферу побуту. О.Олесь також з недовір'ям ставиться до гетьманської політики. В його віршах «1918 рік», «Хоч в грудях повно почуття» відбито складність ситуації, в якій опинилась Україна в цей час.

За сім з половиною місяців Гетьманату не можна виявити якісь особливості літературного життя. Картина літературного процесу, складного і суперечливого, швидко змінюється. Літератори зосереджувалися навколо своїх переважно недовготривалих часописів та альманахів. 1918 р. був роком розквіту українського символізму. Символісти створили осередок «Біла студія», в м.Києві за участю поетів Я.Савченка, П.Савченка, К.Поліщука, П.Тичини, О.Слісаренка, В.Кобилянського, М.Семенка, театральних діячів Л.Курбаса, М.Терешенка, художника А.Петрицького. У 1908 р. групою символістів у видавництві т-ва «Грунт» було випущено «Літературно-критичний альманах», редактором якого був Я.Савченко. В альманасі надруковано повний цикл поезій «Енгармонійне» П.Тичини, вміщено «Театральний лист» Л.Курбаса — своєрідну програму діяльності Молодого театру, опубліковано поезії Я.Савченка, Д.Загула, П.Савченка, О.Слісаренка та ін. «Київ став столицею нової «європейської держави», і тут прокидається європейська «кав'ярняна» культура. Молоді українські поети й літератори снідають і обідають в одній кав'ярні з міністрами й урядовцями Центральної Ради. Одні організують державність, другі — суспільну опінію...»[14] В 1908-1920 рр. у Києві сформувалася група неокласиків, що являла певну суспільно-політичну силу. До неокласиків входили талановиті письменники: М.Зеров, М.Рильський, О.Бургардт (Ю.Клен), П.Филипович, М.Драй-Хмара... Естетичною платформою, яка їх об'єднувала, була любов до слова, строгої форми, до великої спадщини світової літератури. У Харкові (1918), літератори лівої партійної орієнтації утворили «Цех каменярів» (пізніше частина її ввійшла до Літературного комітету при Відділенні мистецтв Радянського уряду). Цей рік був і роком яскравого літературно-мистецького вияву окремих митців. Навесні 1918 р. виходить перша книжка віршів П.Г.Тичини «Сонячні кларнети», що була схвально зустрінута критикою. Визначне явище поетичного року являла собою друга книжка віршів М.Т.Рильського «Під осінніми зорями» та поема-ідилія «На узліссі». У видавництві «Сяйво» вийшли в 1918 р. книжки «З зелених гір» Л.Загула, «Світотінь» В.Ярошенка, в Житомирі — «Поезії» Я.Савченка тощо. «Хоча розвиток літератури й мистецтва йде за своїми специфічними законами, та все-таки революційні події 1917-1919 рр. кардинально вплинули на культурний розвиток українського народу. Правда, в цей крутий в історичному розвої національної культури поворот, розпочатий в кінці XIX — на початку XX ст., творилася могутня основа, на якій вибудовувався, всупереч валуєвським та емським заборонам і обмеженням, храм української національної культури. Та чи уявляємо ми той обсяг роботи, який здійснили українські культурні і наукові діячі на переломі XX ст.? Переконанні, що ні, бо не може скластися цілісна картина культурного процесу, якщо роль одних звеличувати, а інших — зменшувати, а то й взагалі ігнорувати»[15].

Особливо великими були успіхи української преси та книгодрукування. Якщо протягом 1917 р. виникло 78 *видавництв, то 1918 р. їх налічувалося вже 104: приватні, кооперативні, при «Просвітах» та громадських організаціях.* Серед них: «Час», «Вік», «Дзвін», «Криниця», «Вернигора», «Сяйво», «Друкар», «Союз» (Харків), «Сіяч» (Черкаси), «Промінь» (Сміла), «Народний стяг» (Одеса). Характерно, що видавничі осередки виникали по всій Україні (1918 р. у Києві їх було 40, Катеринославі — 6, Одесі — 5 і т.д.). Навіть при Кубанському центрі діяло українське видавництво в Катеринодарі. 1918 р. створено «Український видавничий кооперативний союз» (Книгоспілка), «Дніпросоюз», «Українську школу». 1918 р. 101 книгу було видано для дітей, а за період 1918-1920 рр. — 559 назв книг. Переважно це були твори українських письменників. Наклад їх — 496,2 тис. примірників. З них — 256 — прозових творів, 89 — драматичних, 171 — поетичних, 27 — усної народної творчості.

Видавалися також твори зарубіжної класичної та сучасної літератури. Книг українською мовою в 1918 р. вийшло 1084.

Активізувалася українська преса: газети видавалися не лише в губернських центрах, а й в повітових осередках. З культурологічних і літературно-мистецьких видань слід відзначити квартальник історії, літератури, культури й мистецтва «Наше минуле» (Київ, 1918-1919 рр.). за редакцією В.Королева-Старого, пізніше М.Зерова; «Літературно-критичний альманах» (1918), «Шлях» (1917-1918) за редакцією М.Шаповала й О.Мицюка. Якщо в 1917 р. в Україні діяло 106 друкованих видань, то в 1918 р. — 212.

Першим спеціалізованим виданням української критики та бібліографії став часопис «Книгар»: Літопис українського письменства (1917-1919), за ред. В.Королева-Старого й М.Зерова.

Протягом року в журналі активно співпрацювали С.Єфремов, С.Петлюра, В.Модзалевський, Д.Дорошенко, Л.Старицька-Черняхівська, К.Широцький та ін. Тематика публікацій — різноманітна, журнал оперативно і кваліфіковано дав огляд книжкової продукції за 1917 р. (якщо 1917 р. до редакції було надіслано 358 українських видань, то за 9 місяців 1918 р. їх кількість досягла 883 назв). Ряд публікацій було присвячено Т.Шевченку, Г.Квітці-Основ'яненку, Марку Вовчку, О.Кобилянській, І.Нечую-Левицькому. В.Модзалевський виступив з публікацією «З історії книги на Україні» (№5). К.Широцький публікує статтю «Церковні стародруки» (про маргіналії та власницькі нотатки на полях книг), де з професійною майстерністю розглядає важливість стародрукованих раритетів, їх цінність для суспільства. У передмові від редколегії до останнього номера за 1918 р. (ч.16) говориться: «Тепер, коли підходить момент для загального миру... ми хочемо вірити, що невикористана духова сила України виявить всю свою енергію на утворення своїх національних скарбів... Ми віримо, що тільки високо поставлена культура національна, може, навіть більш,

дипломатичні хитрування, виведе народ на певний шлях до щастя і зміцнить головні підвалини державного жит/країни»[7].

Друкувалися також матеріали про літературні новини, про зарубіжну літературу тощо. У березні 1918 р. було створено найстарше Державне інформаційне агентство України, відоме в різні періоди історії під назвами УТА, БУП, РОСТА, РАТАУ, Укрінформ.

Так, за якихось 7 з половиною місяців Гетьманщина досягла таких здобутків у галузі культури, про які мріяли ато покоління української інтелігенції. «З точки зору розвитку української державності ці сім з половиною місяців жна охарактеризувати як справжній розквіт. Україна впевнено виходила на міжнародну арену, пожвавилося ділове ття, українські гроші набули стабільності, особливо, багато зрушень відбулося у національно-культурній галузі...»[8] оводилося «виховання української людності на кращих стародавніх традиціях гетьманства і козацтва»[9]. Але це був гармонійний процес: «все проходило на тлі постійних заворушень, страйків, повстань, терористичних актів, їх організовували національно-соціалістичні, пробільшовицькі та російські кола»[10].

«Переломним для долі Української Держави і П.Скоропадського стало, зокрема, повстання, очолене лідерами раїнських соціалістів В.Винниченком та С.Петлюрою, які проголосили новий уряд Української Народної Республіки, відомий під назвою Директорії»[11].

Роки 1917-1920 плутаються швидкістю обставин навіть для тих, що перебували в той час на Україні. Ті роки мало домі фактажем для англомовної та іншої неукраїнської публіки»[12].

У Четвертому Універсалі, що його 25 січня прийняла Центральна Рада, революційний парламент України, були кі урочисті й пам'ятні слова: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною ільною Суверенною Державою Українського Народу».

В.Винниченко, один із провідних членів Ради й голова першого автономного українського уряду (Генерального екретаріату), писав у своїх спогадах: «Воістину, ми за тих часів були богами, які бралися з нічого творити цілий овий світ»[13].

---

[1] Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. — К., 1992. — С.112.
[2] Тапакін Г.В. Гетьман Павло Скоропадський: Штрихи до портрета // Вказ. праця. — С.5.
[3] *Пеленський Я. Передмова: Спогади гетьмана Павла Скоропадського: Кінець 1917 — грудень 1918 // П.Скоропадський. Спогади. — К.-Філадельфія, 1995. — С.15.*
[4] Юридична наука і освіта на Україні. / Авт.кол.: Шемшученко Ю.С., Усенко І.Б., Бабій Б.М., та ін. — К., 1992. — С.40.
[5] Архів НБУВ, оп.1, спр.1, арк.321.
[6] *Архів НБУВ, оп.1, спр.4, арк.1.*
[7] *Сенченко Н.И. Библиотеки и компьютеры.* — К., 1990. — С.46.
[8] Історія Академії Наук України: 1918-1923: Документи і матеріали. — К., 1993. — С.76-79.
[9] Там само, С.77.
[10] Архів НБУВ, оп.1, спр.1, арк.5.
[11] Архів НБУВ, ф.260, спр.758, арк.21 зв.
[12] *Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле: 1914-1920.* — Мюнхен, 1969. — С.360.
[13] Скоропадский П. Воспоминания: Конец 1917 г. по декабрь 1918 г. // Скоропадський П. Спогади. — К.-Філадельфія, 1995. — С.183.
[14] Українська література. — Берлін, 1943. — С.117.
[15] Коряк В. Етапи // Лейтес Я., Яшек М. Десять років української літератури: 1917-1927: Т.2. — Х., 1930. — С.60.
[16] *Жулинський М. «Щоб повстали в безсмертній митІ...» // Репресоване «Відродження».* — К., 1993. — С. 26.
[17] (Від редколегії) Передмова // 1918. — Ч.16. — С.938.
[18] Усенко І. Скоропадський Павло Петрович //Світова та вітчизняна етнодержавницька думка: У персоналіях. — К.-Донецьк, 1997. — С.226.
[19] Мироненко О. Гетьманський уряд Скоропадського // Етнонаціональний розвиток України: *Терміни, визначення, персоналії* — К., 1993. — С.319.
[20] Усенко І. Скоропадський Павло Петрович // Вказ. пр. — С.226.
[21] Шовкопляс І. Гетьмани усієї України і козацьких військ Павло Скоропадський // Гетьман Павло Скоропадський: 1873-1945: Матеріали до біобібліографії. — К., 1996. — С.8.
[22] *Биковський Л. Життєпис: 1976 // Лев Биковський. У службах української книжці /Упор.: Л.Р.Винар, Я.Д.Ісаєвич.* — Львів-Нью-Йорк, 1997. — С.223.
[23] Винниченко В. Відродження нації. — К.-Відень, 1920. — Т.1. — С.258.

Світлана Кравець

Українська книжка в 1918 р.

Повалення російського царизму і утворення Української Держави в 1917 р. відкрило перед українським народом перспективу для відродження державності та вільного духовного розвитку. Зацікавлений підхід держави, її політичних лідерів та української інтелігенції створювали необхідні умови для втілення в життя програми національного державотворення. В зв'язку з цим особливої актуальності набули питання піднесення освітнього і культурного рівня народу, який неможливий без знання мови, розвитку науки, поширення шкільної та позашкільної освіти, власної видавничої справи і книгопоширення.

Освітня програма українських урядів була в принципі однакова, тому зміни урядів не позначились негативно на розростанні української освітньої системи[1]. Відкривались нові українські школи, почали викладати такі предмети в школах, як українська мова, українська історія і географія. В 1918 р. існувало міських українських вищих початкових шкіл — 5 з 20 класами (склад учнів приблизно такий: в 1 класі — 25 учнів, в 2 кл. — 40 учнів, в 3 кл. — 35 учнів, в 4 кл. — 25 учнів.). Селянських українських вищих початкових шкіл налічувалось — 205, а міських вищих початкових шкіл, з котрих викладались українська мова, українська історія і географія, було 108 шкіл для учнів 1-4 класів[2]. З початку 1918-1919 навчального року Міністерство освіти намітило відкрити 800 нових, цілком українських, вищих початкових шкіл для учнів 1-2 класів[3]. Якщо в 1917 р. було організовано 80 українських гімназій[4], то на кінець 1918 р. працювало вже 150 українських гімназій[5]. Підготовка вчителів-українців тільки розпочиналась. В 1917-1918 рр. для вчителів середніх шкіл було влаштовано багато курсів українознавства, на яких викладали найвидатніші науковці, такі як М.Гру-

© С. Кравець

шевський, С.Русова, М.Василенко, Т.Сушицький, П.Холодний та ін. Та все ж дерусифікація існуючої російської школи при наявності переважної більшості вчителів, ворожих ідеї українського суспільства, і без належних українських підручників видалась справою надто важкою. В 1918 р. міських і селянських вищих початкових шкіл, в котрих українська викладалась, було аж 270 (Херсонщина, Таврія, Харківщина, Катеринославщина, Курщина)[6].

Книжкова справа в той час утворювалась силами самого громадянства, використовуючи народні, громадські та приватні кошти кооперативів, видавничих та просвітніх товариств, губернських та повітових земств. Діяльність українських видавництв і видавничих товариств здійснювалась в надзвичайно складних соціальних і політичних умовах, але саме їхня праця сприяла пробудженню національної та громадянської свідомості, забезпеченню розвитку національного інформативного середовища. Потреба в новому українському слові була такою значною, що видавничі осередки засновувались не тільки у великих містах — традиційних індустріальних та культурних центрах, а й невеликих повітових містах, таких як Глухів, Козятин, Сміла, Лубни, Кобеляки, — скрізь, де тільки дозволяли видавати книжку поліграфічні можливості. Вихід друкованої продукції в нетрадиційних центрах книгодрукування засвідчував велику потребу в друкованому слові. Якщо до революції, в найбільш сприятливий час для друкованого слова, налічувалось 17 видавництв[8], то в 1917 р. було офіційно зареєстровано 78 українських видавництв[9]. Та найбільший розквіт видавничого руху припав на 1918 р., в якому налічувалось понад 120 видавництв[10].

Із запровадженням гетьманського правління керівництво всією пресою, в т.ч. і книговиданням, було зосереджено в Міністерстві внутрішніх справ. З метою пропаганди діяльності гетьманського уряду було засновано Бюро преси Українського Телеграфного агенства (УТА) на чолі з Д.Донцовим[11]. Кілька засідань гетьманського уряду, які були присвячені питанням організації книговидавничої справи, фактично нічого не вирішили. Враховуючи важливість цієї справи, гетьман П.Скоропадський передав її у підпорядкування державного секретаря уряду І.Кістяківського, який дбав про надання державної допомоги українській книжковій справі. Як зазначав у своїх спогадах П.Скоропадський: «Йшлося про утворення особливого українського видавництва, в якому б друкувалась лише хороша українська література для народу[12]. У першій статті затвердженого урядом статуту Державного видавництва зазначалось: «Державне видавництво закладається для видання та розповсюдження серед народу добрих українських книжок та іншої друкованої продукції».

Серед видавців були політичні партії, громадські об'єднання, державні установи, кооперативи та приватні підприємці.

Видавництва товариства «Просвіта», які були розташовані в багатьох населених пунктах і мали на меті ширити національну ідею, становили окрему й особливу групу серед видавничих осередків. Матеріальні можливості їх були досить обмежені, бракувало капіталу навіть на створення власної поліграфічної бази. Із усіх видавництв тільки Вінницьке зуміло зібрати значний капітал, придбати друкарню і видавати щоденний часопис «Шлях». В різних місцевостях існувало більше десятка видавництв, що мали таку ж назву — «Просвіта». Крім того, функціонувала ціла низка просвітянських видавництв, що діяли під різними назвами, зокрема це — «Український комітет» в м.Кролевці, «Просвітянська книгозбірня» в м.Полтаві, «Українська громада» — Васильків, Троїцьк, «Рідна стріха» — Могилів на Поділлі, «Рідне слово» м.Біла на Підляшші. З 14 видавництв у 1917 р. в 1918 р. залишилось тільки 6 «Просвіт» — видавництв у Києві, Вінниці, Золотоноші, Полтаві, Кременчуці і Харкові[13]. Ці видавництва випускали в основному книжки та брошури просвітницької тематики.

Органи кооперативної преси, навколо яких пізніше утворювалися видавництва, друкували книжки як для задоволення вузького кола потреб кооперативного характеру, так і книжки для масового читача. Якщо до війни 1914 р. українська кооперація мала лише два органи преси, то наприкінці 1918 р. виходив вже 51 часопис[14].

Причиною розквіту видавничої діяльності було не тільки розкріпачення друкованого слова від цензури, а ще й чинник, привнесений революцією: народження цілого ряду нового типу видавництв — партійних, переважно соціалістичних. В 1917 р. налічувалось 17 партійних видавництв, а в 1918 р. — 14[15]. В основному продукція цих видавництв була агітаційною і пропагандистською: брошури, листівки, відозви, заклики, які відповідали нагальним потребам та технічним друкарським можливостям. Розраховані вони були на незнаного до тих пір споживача — пролетаря-революціонера, а це, в свою чергу, дуже розширило книжковий ринок.

Як окрему групу українських видавництв можна виділити офіційні урядові, тобто відомчі видавництва, що існували при державних та урядових видавництвах. Ці видавництва повинні були задовольняти суто фахові потреби, пов'язані з певною специфікою закладу і мали завдання перш за все чисто інформаційні. Їх продукція — не книга, і навіть не брошура, а періодичні бюлетені та часописи.

Особливу групу становили приватні видавництва. Вони діставали від уряду безвідсоткову позику, що істотно сприяло успіхові їхньої діяльності.

Активну діяльність в цей час здійснювали видавництва та видавничі товариства «Час», «Дзвін», «Друкарь», «Вернигора», «Криниця», «Серп і молот», «Дністер» та ін. Надзвичайно високий попит на українську книжку дозволяв мати великі прибутки, завдяки чому такі видавництва як «Час», «Друкарь», «Сіяч» і «Криниця» мали можливість придбати власні друкарні.

Багато видавництв своїм статутом та планами роботи мали вигляд широких громадських організацій (наприклад, «Вернигора», «Криниця»), але фактично матеріально та ідеологічно залежали від тієї чи іншої партії. Так, видавництво «Вернигора» — від «соціалістів-самостійників», а видавництво «Криниця» від У.П.С.Р. (Української партії соціалістів-революціонерів)[16].

Виходили книжки з історії України, твори красного письменства, книжки для дітей, підручники, різноманітні посібники і словники. В 1918 р. було видано 1526 назв, тиражем 10.260.374 примірників[17].

Потреба в підручниках в той час, коли розпочинала будуватись національна школа, була дуже великою, а тогочасні важкі поліграфічні умови та брак великих коштів у розпорядженні приватних видавництв, які тільки розпочали свою працю, не давали можливості забезпечити необхідним навчальним матеріалом всі школи без державної допомоги та

координації з боку Міністерства освіти. Організація української школи була основною лабораторією вироблення національної і культурної свідомості, яка була неможлива без українських підручників, книжок для читання учням і вчителям[18]. У зв'язку з цим проблема забезпечення українських навчальних закладів підручників та навчально-методичною літературою набирала державної ваги.

Ще в Міністерстві освіти, коли на чолі його стояв І.М.Стешенко, виникла ідея про необхідність створення при департаменті вищої і середньої школи окремого видавничого відділу, основне завдання якого б полягало у забезпеченні нижчої початкової, вищої початкової та перших класів гімназії необхідними підручниками і шкільним приладдям: картами, картинами[19]. При можливості видавничий відділ мав подбати про забезпечення підручниками і вищих класів середніх шкіл, учительських семінарій і інститутів.

Багатьох найвизначніших творів світової літератури українські діти не мали змоги читати рідною мовою, хоч чимало творів було перекладено найкращими українськими письменниками (П.Кулішем, Б.Грінченком, В.Самійленком, М.Старицьким та ін.). Дещо було надруковано, але всі ті твори розійшлись давно або лежали в рукописах, бо такі видання приватними заходами й коштами робити було дуже важко в тогочасній скруті друкарської справи. Забезпечення українськими книжками як шкільних бібліотек, так і прилюдних бібліотек гальмувалось відсутністю потрібних видань у книговидавничому репертуарі. Видавничий відділ мав також скласти реєстр всіх тих творів світової літератури, що без них неможливо обійтися в шкільній бібліотеці і подбати про їх видання[20].

В січні 1918 р. була закладена видавнича комісія, яка по мірі свого розвитку пертворилась у видавничий відділ[21], що практично розпочав свою діяльність з квітня 1918 р.[22]

Перед видавничим відділом ставилось завдання: 1) в найкоротший термін зібрати всю інформацію про видання підручників і учбової літератури українськими видавництвами, і залежно від цього скоординувати роботу між видавництвами, щоб заповнити прогалини у випуску шкільної літератури. Для вияснення цього питання двічі скликались збори із представників видавництв, на яких ставилось питання, що з боку Міністерства необхідно надати фінансову допомогу в тій чи іншій формі видавництвам для друкування і поширення їх видань, цікавих і бажаних на думку видавничого відділу[23]. 2) Видати найбільш оригінальні рукописи власним виданням за кошти держави[24].

Для проведення цієї роботи необхідно було мати гарну друкарню і неабиякі кошти, приблизно 5 млн. крб. Для цього видавничий відділ ще на початку квітня 1918 р. увійшов в Раду Міністрів з Законопроектом про асигнування на видання шкільних підручників 5 млн. крб., а на порядок денний це питання було поставлено в Центральній Раді 29 квітня.

Переворот 29 квітня припинив розв'язання цього питання до 7 червня 1918 р., коли гетьманом було затверджено Закон про асигнування 2 млн. крб. на видання підручників[25]. Було подано до уряду також Законопроект про необхідність усунення мита з українських книжок, які друкуються за кордоном[26].

При видавничому відділі були організовані комісії по розгляду шкільних підручників. Існувало 10 експертних комісій по дисциплінах: Закону Божому, українській мові, латинській мові, французькій та німецькій мовах, математиці, фізиці і хімії, історії, географії, природознавству і окрема комісія для нижчої початкової школи[27]. Брали участь у комісіях різні науковці, педагоги, такі як Богданович С.С., Стешенко К.П., Пилипенко С.М. (комісія по Закону Божому), Дога В.М., Марковський М.М., Ревуцький Д.М., Огієнко І.І., Кисільов О.Г. (комісія з української мови), Мирза-Авак'янц Н.І., Левицький О.І. (комісія з історії), Столяровська О.О. (комісія з природознавства), Холодний Г.Г. (комісія з математики), Зеров М.К. (комісія з латинської мови), Русова С.Ф. (комісія з французської мови), Тутковський П.А. (комісія з географії) та ін.[28] Завдання цих комісій полягало в розгляді і експертизі тих підручників, які вже вийшли з друку, і тих рукописів, які надсилались до видавничого відділу, а також розгляд іноземних підручників, які можна було перекласти. Ці комісії повинні були розв'язати питання, якими підручниками повинна бути забезпечена українська школа.

Зв'язки з різними місцевостями були перервані; кожне містечко й повіт прагнули забезпечети свої школи власними виданнями, не завжди гарними. Через часописи як київські, так і місцеві видавничий відділ звертався з закликом до учительства складати і надсилати свої рукописи на розгляд до Міністерства і після експертизи здавати їх до друку.

Робота комісій видалась досить плідною. Комісії розглянули 95 шкільних підручників, з них придатними до вживання в школі були визнані 50 підручників, придатними тоді, як автори зроблять вказані комісіями зміни, — 5, непридатними — 40[29].

Ось, наприклад, рецензія на підручник Б.Грінченка «Рідне слово»: «Метод, по якому складена ця книжка, застарілий, а) розклад матеріалу по відділах дуже дрібний і шаблонний і не відповідає зростові і духовному розвитку дитини, б) прозаїчні статті в початку кожного відділу дуже конспективні, стислі і сухі, в) матеріал для орфографічних і стилістичних вправ розкладений шаблонно і мало чим зв'язаний з матеріалом для пояснюючого читання. Малюнки так само невдалі, мертві, випадкові. Книжка зацікавити дітей собою не може. Позитивна сторона книжки — багатство матеріалу. Але педагогічно використати цей матеріал зможе тільки вчитель з певними вже сталими педагогічними і методичними поглядами на мету, значення і засоби пояснюючого читання. Зважаючи на вищезазначене і виходячи з принципів єдиної школи, читанку «Рідне слово» треба визнати непридатною для вживання в сучасній школі як підручник, але слід допустити в школі, і вважати бажаною в кожній шкільній бібліотеці, як гарний збірник матеріалу в поміч учителю»[30].

Для потреб шкіл і для всіх тих, хто звертався у цій справі до Міністерства Освіти і мистецтва, видавничий відділ складав списки шкільних підручників, які потрібно мати в школі з усіх галузей знань. Рецензії і постанови переглянутих в комісіях підручників висилались авторам, зацікавленим установам і видавництвам. Також інформація про підручники, що надсилались до видавничого відділу, раз-у-раз подавалась в пресі[31]. Оскільки Міністерство освіти та мистецтва не мало власного друкованого органу, то за згодою редакції вона друкувалась у часописі «Вільна Українська школа»

у відділі «Бюлетені Видавничого Відділу Міністерства Освіти й Мистецтва»[32]. Намічено було видати систематичний покажчик книг для шкільних бібліотек і всіх видань для шкільного вживання.

Видавничий відділ в першу чергу дбав про забезпечення шкіл найпотрібнішими підручниками і фінансував тільки випуск тих підручників, які були ухвалені відповідними експертними комісіями[33].

Із 2 млн. крб. на видання шкільних підручників, оплату авторських гонорарів та премій за найкращі підручники в червні 1918 р. видавництву «Українська школа» на видання підручників «Початок», «Рідна школа» і «Задачника» Я.Чепіги були виділені кошти в сумі 350.000 крб. Видавництво «Шкільна освіта» для друкування «Арифметики» В.Шарко отримало 35.000 крб. Я.С.Ореншгейну за друкування 200.000 примірників букваря В.Вороного «Ярина» і за друк 50 000 прим. географічних атласів України та 50 000 прим. мапи видано було 175 000 крб. Видавництву Центрального Бюро «Всеукраїнської Учительської Спілки» на видання Євангелія українською мовою виділялось 100.000 крб. Таку ж суму виділено було Подільській Земській Управі, видавничому товариству «Друкарь», видавництву «Вернигора», а кооперативному видавничому товариству «Каменяр» було виділено 20000 крб. на друкування шкільних підручників[34]. Щоб знати, яка кількість підручників потрібна була на новий навчальний рік, видавничий відділ звернувся до Народних управ і губерніальних комісарів з запитаннями: «Які і в якій кількості потрібні підручники для початкових шкіл, вищих початкових шкіл і середніх шкіл»[35]. Ось, наприклад, яка відповідь прийшла з м.Катеринослава: «Потрібних підручників в книгарнях м.Катеринослава і повітових міст на Катеринославщині в продажу немає а ті підручники, які маємо в місцевих книгарнях, в більшості непридатні, особливо великий брак почувається для вищих і початкових шкіл. Зроблені заздалегідь замови на підручники в книгарнях Києва і інших міст до цього часу не виконані і через те справи по забезпеченню шкіл підручниками загрожують лишити більшість шкіл без підручників»[36]. Потрібно букварі, читанки, задачники по 6000 прим. для першого року навчання і читанок по 3000 прим для другого року навчання для Бахмутської Земської Управи[37] і також потрібна навчально-методична література і підручники для Слав'яносербської управи[38].

Було також проведено анкетування видавничим відділом Повітових Народних управ і шкільних повітових рад, в яких мусили бути зазначені назви підручників, їх кількість, необхідна для шкіл різних типів. Анкета складалась з таких запитань:

«1. Назва установи, інституції, яка дає відповідь. 2. Скільки було учнів у вищих початкових школах, які підвладні Вам в повіті в шкільному 1917/18 р.? 1) в першій групі. 2) в другій групі. 3) в третій групі. 4) в четвертій групі. 3. Які підручники і інші шкільні знаряддя і в якій кількості були видані вами в 1917/18 р. а) букварі; б) читанки; в) задачники; г) історія Старого і Нового завіту; д) книги і брошури для читання вдома і в народних бібліотеках. 4. Які підручники і в якій кількості потрібно буде вам в наступному шкільному році? А) букварів; б) читанок; в) задачників; г) історій Старого і Нового завіту; д) книжок і брошур для читання. 5. Які підручники і в якій кількості збираєтесь видати ви власними коштами або рахуєте себе забезпеченими іншими видавництвами (якими саме) або виданих авторами (яких саме). 6. Яку суму асигнуєте ви на видання власного видавництва? 7. Скільки асигновано вам на придбання підручників і інших книжок для учнів і народних шкіл в наступному році? 8. Які книжки маєти ви в даний момент на складі? 9. Коли складена відповідь. 10. Хто склав відповідь. (Анкетуванням були охоплені майже всі повітові школи і це дало змогу мати уявлення про кількість необхідної учбової літератури, щоб приступити до вироблення форми умов з видавництвами, котрим було зроблено замовлення на випуск підручників. Наслідком цієї праці також був підготовлений видавничим відділом проспект підручників, яким користувались на учительських курсах[39].

Певна фінансова підтримка видавничих товариств і видавництв, що налагоджували випуск потрібних для рідної школи книжок, заохочувала їх до праці. Видавниче товариство вчителів «Всеувито» до кінця 1918 р. спромоглося надрукувати і розіслати по школах України 175 тис. букварів, 25 тис. читанок для вищих початкових і середніх шкіл, 35 тис задачників з алгебри, а також закінчувало друкування 50 тис. Євангелій українською мовою, 25 тис. читанок для дорослих, 25 тис. підручників з природознавства, 25 тис. підручників з фізики[40]. Видавництво «Українська школа» надрукувало буквар Черкасенка «Початок» накладом 500 000 прим. і цього ж автора «Рідна школа» в двох частинах накладом 600000 прим. «Друкарь» видав «Задачник» Басараба для 1,2 років навчання накладом 100000 прим., а видавниче товариство «Шкільна освіта» «Арифметику» В.Шарка накладом 35 000 прим. Подільське Губерніальне Земство надрукувало буквар В.Воронця «Ярина» 100 прим. Само видавництво Міністерства Освіти й Мистецтва надрукувало 200 000 прим. цього букваря, географічний атлас в кількості 50 000 прим. і мап України також 50 000 прим[41].

Українські видавництва, що вже мали певний капітал, підтримували своїми коштами культурно-освітні установи. В жовтні 1918 р. видавниче товариство «Час» виступило ініціатором утворення «Фонду українських видавництв при Кам'янець-Подільському українському університеті», згуртувавши такі видавництва, як «Вернигора», «Дзвін», «Українська школа», «Сіяч», «Вік», «Друкарь», «Рідна мова», видавництво Є.Череповського. Ініціатори цього фонду звернулися з закликом до всіх видавництв, які б своїми пожертвами допомогали збільшувати фонд, що згодом став би значним чинником в розвитку національної культури. В день урочистого відкриття Кам'янець-Подільського українського університету видавці подали разом з привітальним листом зібрані 35 тис. крб. для заснування фонду, призначеного на видачу премій за наукові праці з історико-філологічних дисциплін. У привітанні, підготовленому В.Королівом-Старим, зазначалось: «Ми — видавництва України, коли будуються храми культури на нашій землі, що за свій обов'язок вважаємо розносити з тих храмів скрізь по нашій країни перлини творчості національного розуму — вітаємо світле свято закладення нового храму науки»[42].

Крім того, ініціатори цього фонду зверталися із закликом до всіх видавництв, які б своїми пожертвами допомагали збільшувати фонд, що згодом став би значним чинником в розвитку національної культури. Українські видавці, утворивши перший видавничий фонд, дбали про сприяння розвитку науки і освіти в Україні.

В цілому слід відзначити, що в 1918 р. спостерігався певний поступ українського книжкового руху. Організаці видавничих осередків різного типу, утворення авторського та читацького середовища сприяли підвищенню загальноосвітнього та культурного рівня величезної маси народу.

[1] Енциклопедія українознавства. — К., 1995. — С.934.
[2] ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.697, арк.18.
[3] Там же, арк.18 зв.
[4] Енциклопедія українознавства. — С.933.
[5] Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. — Ужгород, 1933. — Т.2. — С.348.
[6] ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.697, арк.18 зв.
[7] Шаповал М. Соціологія українського відродження. — К., 1994. — С.40.
[8] Дей О.І. Книга і друкарство на Україні з 60-х років XIX ст. до Великого Жовтня // Книга і друкарство на Україні. — К., 1964. — С.192.
[9] Меженко Ю. Українська книжка часів Великої революції. — К., 1928. — С.5.
[10] За підрахунками автора. Див. ЦДАВО України, ф.2201, оп.2, спр.234, арк.16, 16 зв., 17. Потрібно зауважити, що є інші дані. Меженко Ю. вказує, що в 1918 р. налічувалось 98 видавництв. Див. Меженко Ю. Українська книжка...С.5. В Енциклопедії українознавства вказується, що було 104 видавництва. Див.: Енциклопедія українознавства. — С.975.
[11] Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — Київ-Філадельфія, 1995. — С.220.
[12] Скоропадський П. Спогади... — С.220.
[13] Меженко Ю. Українська книжка... — С.4.
[14] Книгарь. — 1919. — Ч.25-26. — С.1702.
[15] Меженко Ю. Українська книжка... — С.5.
[16] Там само.
[17] Книга. — 1923. — №2. — С.66. Потрібно зауважити, що є інші дані. Розбіжності одних джерел з іншими пояснюються недосконалістю методики статистичного обліку. Козаченко А. вказує, що в 1918 р. вийшло 2319 назв. Див.: Козаченко А.10 років книжкової продукції УРСР. — К., 1928. — С.5. В статистичному збірнику «Преса Української РСР» вказується, що в 1918 р. вийшло 1628 книг і брошур. Див.: Преса Української РСР. 1918-1980. — Х.,1981. — С.6.
[18] Шаповал М. Соціологія українського відродження. — К., 1994. — С.
[19] ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.673, арк.1.
[20] Там само, арк.47.
[21] Там само, спр.674, арк.1.
[22] Там само, спр.673, арк.2.
[23] Там само, спр.674, арк.17.
[24] Там само, спр.673, арк.1.
[25] Там само, арк.2.
[26] Там само, арк.17 зв.
[27] Там само, арк.16.
[28] Там само, арк.53,53 зв.
[29] Там само, арк.42.
[30] Там само, оп.2, спр.249, арк.34,34 зв.
[31] Там само, оп.1, спр.696, арк.12.
[32] Там само, спр.673, арк.45а.
[33] Там само, спр.697, арк.152.
[34] Там само, оп.2, спр.261, арк.3-4.
[35] Там само, оп.1, спр.673, арк.24.
[36] Там само, спр.697, арк.62.
[37] Там само, арк.63.
[38] Там само, арк.68.
[39] Там само, спр.697, арк.60,60 зв.
[40] Кіршар Т. Український книжковий рух як історичне явище в 1917-1923 рр. — К., 1996. — С.75.
[41] ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.673, арк.17 зв.
[42] Кіршар Т. Український книжковий рух як історичне явище... — К., 1996. — С.80.

Руслана Маньковська

Музейна справа за часів Гетьманату

Нові політичні реалії, що склалися в Україні весною-восени 1918 р., з приходом до влади гетьмана П.Скоропадського, безперечно, не могли не залишити слідів у процесі культурного будівництва в Україні загалом. Саме тоді в Україні були створені національні початкові школи, десятки українських державних середніх шкіл, засновані українські університети в Києві та Кам'янці-Подільському і приватний у Полтаві. Тоді ж почали роботу Український національний архів, бібліотека, Національна опера, Драматичний театр, Державна капела, Кобзарська школа, Симфонічна школа, Академія наук України.

Така спрямованість державної політики пояснюється тим, що Раду Міністрів, Міністерство народної освіти очолювали відомі діячі українського просвітницького руху. Так, посаду міністра народної освіти займали М.П.Василенко, П.Я.Стебницький, В.П.Науменко, голови уряду — Ф.А.Лизогуб та ін. Кожен з них є визначною постаттю в історії України, що багато зробила для збереження національної спадщини, зокрема, для становлення музейної справи в Україні. Вся діяльність гетьманського уряду по зміцненню української державності була взаємопов'язана з розвитком національної свідомості та збереженням культурного надбання народу.

Таку політику активно підтримала творча та наукова інтелігенція. 9-16 червня 1918 р. в Києві, з ініціативи Товариства діячів українського мистецтва, пройшов з'їзд діячів українського пластичного мистецтва, учасники якого торкнулись і проблем розвитку музейництва в Україні. У доповідях Г.С.Александровича «Про стан культурно-історичних пам'яток на Україні і про заходи до їх збереження», Г.Я.Стелецького «Охорона української старовини» та С.О.Гілярова «Інститут історії мистецтва в Києві» та ін. наголошувалось на необхідність наукового дослідження пам'яток, їх реєстрації та становлення національної художньої освіти[1].

В резолюції, прийнятій з'їздом, підкреслювалось, що на сучасному етапі цю справу необхідно поставити в якомога ширшому масштабі і не шкодувати на це коштів. З'їзд звернувся до різних громадських організацій з закликом «негайно стати на шлях праці в справі охорони пам'яток рідної культури від знищення», рекомендував земствам і міським самоврядуванням організувати на місцях нові музеї, фінансувати існуючі, наголошував на необхідності підготовки закону про охорону пам'яток старовини і мистецтва, в якому було передбачено суворе покарання за порушення закону, призупинено вивіз пам'яток за кордон[2].

Як бачимо, наукова громадськість дійшла висновку, щоб процес збереження національної культури, зокрема становлення музейництва в Україні, йшов послідовно, необхідно мати відповідне законодавство, фінанси, спеціальні органи адміністративного управління тощо.

Такий орган передові діячі культури вбачали в Головному управлінні мистецтв та національної культури. Свої пропозиції вони виклали в доповідній записці, поданій 17 червня 1918 р. до Ради Міністрів. В ній ішлося про необхідність збереження пам'яток культури для виховання в народі почуття поваги до минулого, любові до Батьківщини. 21 червня 1918 р. Рада Міністрів розглянула та схвалила пропозиції, викладені в доповідній записці, і така установа була створена. Її очолив відомий український і культурний діяч П.Я. Дорошенко.

© Р. Маньковська

Це, безперечно, мало позитивні наслідки. Управління одержало бюджет, можливість втілювати в життя програми культурного відродження України. Музейним будівництвом безпосередньо займалась секція музеїв відділу охорони пам'яток, до якої входило 15 співробітників на чолі з М.Ф.Біляшівським[3]. Але фінансова скрута не давала можливості музеям розширювати фонди, залучати до роботи нових співробітників. Так, фонди Київського художньо-промислового і наукового музею у 1918 р. поповнились лише 1134 експонатами[4]. В музей Чернігівського губерського земства О.О.Батуринський передав свій надзвичайно цінний родинний архів з с.Церковщина Городянського повіту та зібрану ним бібліотеку видань XVIII — початку XX ст. Та це, як писала «Нова рада», була тільки краплина з тих цінних історико-мистецьких речей, що опинились на антикварному ринкові[5]. Брак коштів не дозволив Хорольському науковому музею розрахуватися за оренду приміщення, де розміщувалась його експозиція. Виділених місцевими органами влади 500 крб. було замало[6], а Херсонський музей старовини не зміг викупити у спадкоємців П.К.Суручана колекцію античної скульптури[7].

Подібне становище музеїв не могло не хвилювати подвижників музейної справи, які неодноразово зверталися за фінансовою допомогою до Міністерства народної освіти, Головного управління мистецтв і національної культури та інших державних установ.

20 червня 1918 р. міністр народної освіти М.П. Василенко звернувся до Ради Міністрів з доповідною запискою, в якій просив асигнувати 100 000 крб. на «негайні потреби по дослідженню й охороні наших національних пам'яток старовини і мистецтва»[8]. Частину з цих коштів передбачалось передати Одеському, Катеринославському, Херсонському, Вінницькому та деяким іншим музеям. Розглянувши доповідну записку, бюджетна комісія при департаменті державної скарбниці 31 липня 1918 р. висловилась за виділення відділу охорони пам'яток 100000 крб.[9] Однак, Рада Міністрів прийняла відповідне рішення лише 24 вересня[10]. В розпорядження музеїв кошти надійшли лише в жовтні-листопаді[11].

Нелегко доводилося виживати існуючим музеям, однак призупинити процес створення нових на місцях це не могло. В жовтні 1918 р. вирішили створити повітовий земський музей в Маріуполі. Ініціатором, а згодом і директором його був І.Коваленко.

В 1918 р. виник музей в м.Богуславі Канівського повіту на Київщині. Одним із його фундаторів став Ф.М.Сінгалевич. Музей мав три відділи: ремесла, в якому були представлені вироби цехових майстрів епохи середньовіччя, та кераміки, кам'яні та металеві знаряддя праці, знайдені під час археологічних роскопок; малярства та іконопису, де зберігалися твори мистецтва стародавніх майстрів; військового, експонати якого ілюстрували розвиток військової справи в Україні. Музей мав також значну бібліотеку з питань історії та мистецтвознавства і став справжнім центром культурного життя та пам'яткоохоронної роботи не лише в Богуславі, а й на Київщині[12]. У вересні 1918 р. було відкрито невеликий музей при Богуславському реальному училищі, фонди якого склали археологічні та інші пам'ятки старовини, зібрані місцевими колекціонерами. Поступово навколо музею згуртовувалися подвижники збереження історичної та культурної спадщини краю[13].

21 липня 1918 р. товариство «Просвіта» в Черкасах прийняло ріщення створити повітовий музей. В цю роботу включились дослідники, колекціонери, громадськість. Однією із перших у фонди майбутнього музею надійшла колекція пам'яток з м.Сміла, яку передала поміщиця Козловська. Багато зусиль до збирання музейних колекцій доклав В.І. Портаченко. Завдяки йому музей вже в серпні 1918 р. прийняв перших відвідувачів[14].

Влітку 1918 р. було відкрито музей в м.Біла Церква. Очолив його дослідник старовини С.Л.Дроздов-Мишківський[15]. Працював він у поштово-телеграфній конторі, а весь вільний час віддавав збиранню і вивченню пам'яток історії та культури. Частину своєї колекції він передав до музею[16].

В Житомирі з ініціативи директора Житомирської чоловічої гімназії А.М. Якимахи та активного учасника культурно-просвітницького руху на Волині М.К. Кудрицького були закладені основи Українського музею[17].

Секція музеїв і відділ охорони пам'яток Головного управління мистецтв та національної культури сприяли становленню і розширенню діяльності місцевих музеїв. На їх підтримку було направлено 25 тис. крб. з виділеної у вересні 1918 р. Радою Міністрів суми. Зокрема, централізовану фінансову допомогу тоді отримали музеї Богуслава, Вінниці, Херсона, Хорола[18]. Опікувались секція музеїв і відділ охорони пам'яток забезпеченням приміщеннями, охороною колекцій, неодноразово звертаючись з цими питаннями до місцевих органів влади, Міністерства внутрішніх справ, військових відомств[19]. Представники секції брали безпосередню участь у створенні експозицій ряду всеукраїнських музеїв, таких як Національна картинна галерея, Військово-історичний, Національний, виступали проти актів вандалізму щодо музейних колекцій. В червні 1918 р. розпорядженням військового міністра мало бути звільнено приміщення лівого флігеля колишнього царського палацу, де розміщувалися фонди військово-історичного музею. Всі спроби його директора О.Д.Благодіра запобігти загибелі фондів не дали позитивних результатів. 22 червня 1918 р. він писав у листі до одного з урядовців: «Виконати це розпорядження не маю змоги. Як фахівець (музейної) справи і щирий син України я повинен зазначити, що викидати на вулицю дуже цінний музей своїми власними руками я юридично і морально не маю права і жодної можливості, позаяк в історії збереження старовинних речей ніколи не було такого випадку»[20].

Та це застереження не вплинуло на отамана. Увечері 22 червня К.К.Мамонтов увірвався з озброєними вояками до музею і викинув експонати через вікна і двері прямо на подвір'я під дощ[21]. Майже все загинуло.

Свою думку з цієї події в категоричній формі виклав М.Ф.Біляшівський у листі до полковника М.М.Аркаса, якому Генштабом було доручено провести судове розслідування причин невиконання наказу військового міністра О.Д.Благодіром. Він писав: «Кошмарні події над молодою інституцією, коли цінні збірки музею, які були ощаженими навіть

більшовиками, викидались вночі під дощ і небезпеку, не мають назви — не можна було припустити, щоб що-небудь подібне могло статися серед навіть малокультурного громадянства. З глибоким обуренням і жалем дізнався я про те, що сталося. В той час, коли кругом ідуть розмови про охорону і придбання пам'яток, яких у нас збереглося дуже мало, готовий музей, старанно зібраний, вандальськи нищиться і викидається на майдан з наказу того відомства, якому належить ця науково-просвітня інституція. Далі йти вже нема куди»[22].

Цей окремий приклад висвітлює не тільки складні проблеми в становленні музейництва, коли народне багатство не охоронялося законом, а й свідчить про відношення державної влади до культурно-освітніх осередків, про певний рівень урядовців. З липня 1918 р. дії отамана обговорювались на засіданні Ради Міністрів, та відчутних наслідків для К.К.Мамонтова вони не мали[23]. Громадська думка про цей факт вплинула на відношення уряду до національної спадщини і змусила підтримати ініціативу науково-культурних кіл України щодо створення Національного музею і розглянути це питання 27липня 1918 р. на засіданні представників Міністерства народної освіти, Головного управління мистецтв та національної культури і Академії наук України. В ньому взяли участь Д.Багалій, В.Вернадський, П.Дорошенко, І.Красуський, М.Могилянський, В.Модзалевський, Г.Павлуцький, А.Середа та ін. Було прийнято рішення про організацію музею на базі Київського художньо-промислового та наукового музею. Передбачалось, що він буде складатися з шести відділів: пластичних мистецтв, археології, історичного, етнографічного, художньо-промислового та нумізматично-сфрагістичного[24]. Для придбання експонатів для Національного музею було виділено 17825 крб.[25] Серед них: збірка українського шиття, малюнки Т.Г.Шевченка, церковні предмети XVII-XVIII ст., козацька зброя, тощо[26].

28 вересня 1918 р. Рада Міністрів підтримала пропозицію, викладену в «Пояснювальній записці до законопроекту про асигнування одного мільйона карбованців Головному управлінню справами мистецтва та національної культури на придбання у державну власність пам'яток старовини й мистецтва для Національного музею й архіву»[27], і виділила 500000 крб. Це дало можливість вже в жовтні місяці створити спеціальну «закупівельну комісію» в складі М.Біляшівського, М.Бойчука, С.Гілярова, П.Дорошенка, В.Модзалевського, Г.Нарбута, Г.Павлуцького, А.Середи, Д.Щербаківського[28]. Всього з квітня по грудень 1918 р. фонди Національного музею поновились більш ніж на 200 експонатів. Серед них: художні твори Т.Шевченка, Г.Васька, М.Дмитрієва та ін.: біля 130 зразків українського шитва XVII — XIX ст. придбаного у О.Рахманової; ікони, старовинна зброя, килими та ін.[29]

Отже, за доби гетьманщини спостерігаємо поступове зростання мережі музеїв у центрі і на місцях. Вони ставали тими культурно-просвітницькими осередками, навколо яких гуртувались подвижники збереження національної спадщини. З появою нових музеїв на порядок денний постає питання координації їхньої діяльності, втілення конкретних програм по охороні і популяризації історико-культурних пам'яток, створення необхідних структур на місцях, які були б наділені адміністративними повноваженнями і підпорядковувались безпосередньо відділу охорони пам'яток. З цією метою відділ охорони пам'яток розробив положення про місцевих комісарів по охороні пам'яток[30]. Спершу тимчасові повноваження комісарів по охороні історико-культурної спадщини відділ надав відомим своєю працею на ниві культурної спадщини А.Мальованому і Є.Сувчинському на Поділлі, Б.Милорадовичу на Чернігівщині, Фотинському на Житомирщині, Олексієву на Уманщині. В детальних інструкціях, виданих їм для роботи, вказувалось на необхідність створення комітетів охорони пам'яток на місцях, які б на статутних підвалинах об'єднували прихильників збереження історичних та мистецьких цінностей народу[31]. Головна увага приділялась музеям, котрі очолювали роботу по збереженню і популяризації пам'яток на місцях.

Спроба централізувати пам'яткоохоронний рух в Україні, зокрема роботу музеїв, наштовхнулася на нестачу кваліфікованих спеціалістів. Потрібні були навчальні заклади, які б готували істориків, археологів, мистецтвознавців, музейних працівників. Як відомо, в 1904 р. відомий учений В.М.Перетц висунув ідею про створення у Києві археологічного інституту як вищого навчально-наукового закладу по підготовці фахівців з археології, археографії та мистецтвознавства. Згодом цю ідею підтримали академік В.С.Іконников, М.Ф.Біляшівський, В.Данилевич та інші. Тільки 30 серпня 1917 р. Тимчасовий уряд дав дозвіл на заснування в Києві археологічного інституту[32]. Але розгорнути свою діяльність інститут зміг лише в листопаді 1918 р.[33] За статутом йому передбачалося відкрити відділи археології, археографії та історії мистецтва.

В 1918 р. був відкритий ще один вищий навчально-науковий заклад по підготовці фахівців в галузі музейної справи та мистецтвознавства — Інститут історії мистецтв, котрий готував учителів історії мистецтва, охоронців музеїв, картинних галерей і т.д.[34]

Окрім вищих навчальних закладів підготовкою спеціалістів займалася просвітня комісія Українського державного університету у Києві, де була утворена історично-екскурсійна секція. При ній діяли курси по підготовці екскурсоводів по визначних історико-культурних місцях і пам'ятках Києва[35].

Таким чином, протягом 1918 р. були зроблені реальні кроки по підготовці кваліфікованих музейних працівників.

Аналізуючи діяльність уряду гетьмана П.Скоропадського, слід відзначити, що завдячуючи провідним діячам науки і культури музейництво розвивалось в конструктивному напрямку, вживались заходи щодо збереження національно-культурної спадщини українського народу. Була створена і розпочала роботу нова державна структура — Головне управління мистецтв та національної культури. Це дало змогу розробляти і послідовно втілювати в життя курс національно-культурного відродження України. Розширилась мережа музеїв, вони підпорядковувались відділу охорони пам'яток та секції музеїв. Розпочали роботу навчальні та науково-дослідні заклади: Київський археологічний інститут, Інститут історії мистецтв. Проте, тяжке фінансове положення в Україні, розруха в народ-

ному господарстві відбивалися на становищі музеїв, розгортанні їх роботи. Не вирішеними залишились питання надання адміністративних повноважень музеям.

Відчутні кроки в розбудові музейництва відбувались на хвилі національного піднесення. Вони були результатом діяльності науково-освітньої громадськості, яка активно підтримала заходи уряду гетьмана П.Скоропадського по збереженню національної спадщини, створенню нових музейних осередків, обліку та реєстрації пам'яток культури.

[1] ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.1197, арк.1,3.
[2] Там само, оп.2, спр.585, арк.4-5.
[3] Там само, спр.582, арк.58.
[4] Наше минуле. — 1918. — №2. — С.209.
[5] Нова рада. — 1918. — 27 вересня.
[6] Наше минуле. — 1918. — №2. — С.204-205.
[7] Там само. — 1918. — №3. — С.150.
[8] ЦДАВО України, ф.2201, оп.2, спр.578, арк.31.
[9] Там само, ф.2457, оп.1, спр.46, арк.68; спр.50, арк.1,2.
[10] Там само, ф.2201, оп.1, спр.63, арк.6.
[11] Там само, ф.2457, оп.1, спр.47, арк.1-8, 10.
[12] Там само, ф.2201, оп.1, спр.1205, арк.2, 3.
[13] Там само, ф.2457, оп.2, спр.4, арк.51, 54, 56.
[14] Відродження. — 1918.
[15] Нова рада. — 1918.
[16] Полтавський день. — 1918. — 15 вересня.
[17] Наше минуле. — 1918. — № 2. — С.204.
[18] ЦДАВО України, ф.2457, оп.1, спр.47, арк.1-8.
[19] Там само, ф.2201, оп.1, спр.1206, арк.2, 5, 13, 17; спр.1209, арк.2,4,5.
[20] Рукописні фонди ІМФЕ, ф.13-5, спр.308, арк.1.
[21] ЦДАВО України. ф.2607, оп.1, спр.58, арк.16-16 зв.
[22] Рукописні фонди ІМФЕ, ф.13-15, спр.307, арк.3.
[23] ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.6, арк.81.
[24] Там само, ф.2457, оп.1, спр.3, арк.1, зв., 11.
[25] Там само, ф.2584, оп.1, спр.210, арк.7.
[26] Там само, спр.225, арк.22.
[27] Там само, ф.1064, оп.1, спр.186, арк.4-4 зв.
[28] Там само, ф.2457, оп.1. спр.38, арк.7.
[29] Держархів м.Києва, ф.304, оп.1, спр.36, арк.1-20.
[30] Наше минуле. — 1918. — №2. — С.199-200.
[31] ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.1195, арк.1, 2.
[32] Там само, ф.2457, оп.1, спр.51, арк.1, 19.
[33] Там само, ф.3806, оп.1, спр.43, арк.19.
[34] Там само, ф.2457, оп.1, спр.8, арк.8.
[35] Відродження. — 1918. — 6 жовтня.

Любов Дубровіна

Створення Національної бібліотеки Української Держави та її концепція

Ідея створення Національної бібліотеки зародилася після Лютневої революції під час роботи М.П.Василенка та В.І.Вернадського над проектом Української академії наук. З приходом до влади гетьманського уряду на чолі з П.П.Скоропадським М.П.Василенко обійняв посаду міністра освіти і знову поставив це питання, користуючись тим, що він до призначення Ф.А. Лизогуба у травні фактично виконував обов'язки прем'єр-міністра[1]. Первісно, за задумом М.П.Василенка, Національна бібліотека мала бути самостійною інституцією, але В.І. Вернадський переконав його, що долю Бібліотеки слід пов'язати з найвищою науковою установою — Академією наук, яка могла б сформувати її як національну, наукову та загальнодоступну книгозбірню. Власне Бібліотека створювалася паралельно із Академією наук у 1918 р., тому вже на першому засіданні комісії по створенню Академії було розглянуте питання про Національну бібліотеку[2].

Це засідання відбулося 9 липня 1918 р. у кабінеті М.П.Василенка, який висунув концептуальний підхід щодо основ заснування Академії як найвищої наукової державної установи, а не наукового товариства, як передбачалося за пропозиціями УНТ, повністю автономної від влади[3]. На першому ж засіданні комісія заслухала доповідь В.О. Кордта «Про Національну бібліотеку». Протягом липня В.І.Вернадський та М.П.Василенко обговорюють питання про організацію Національної бібліотеки, розробляють законопроект про Фонд національної бібліотеки, вирішують створити Тимчасовий комітет по заснуванню Бібліотеки та його склад[4]. Не чекаючи заснування Академії, гетьманський уряд затверджує розроблений М.П.Василенком, В.О. Кордтом та В.І.Вернадським Закон «Про утворення Фонду Національної Бібліотеки Української Держави» (1918р.), у якому йшлося про склад Фонду та Інструкції Тимчасовому комітетові для заснування Бібліотеки (далі — ТК).

Ухвалений 2 (15) серпня 1918 р. у Раді Міністрів, проект набув чинності закону про заснування Бібліотеки після його опублікування 8 (21) серпня 1918 р. у «Державному Віснику». Цим Законом закладалися основи книгозбірні всесвітнього типу, «яка гуртувала би в собі все, що витворено людською думкою»; створення відділу Україніки оголошувалося спеціальним завданням: «Бібліотека повинна бути книгозбірнею, в якій мають бути зібрані всі пам'ятки духовного життя українського народу і України (рукописні і друкарські). В ній повинні бути зібрані книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноти, літографії і металографії, видані на Україні і за кордоном»; планувалося комплектування Бібліотеки обов'язковими примірниками українських видань[5]. Закон передбачає створення ТК у Києві під опікою самого М.П. Василенка як Міністра народної освіти та мистецтв і асигнування на фонд Національної Бібліотеки Української Держави 500.000 крб[6]. В.І. Вернадський формує склад ТК, залучає до підготовки основних документів В.О.Кордта, розробляє Інструкцію ТК. Одночасно В.І. Вернадський особисто звертається до А.Ю.Кримського, С. О. Єфремова та Г.П.Житецького з проханням увійти до складу ТК[7].

Фактично Бібліотека почала свою діяльність з утворення 23 серпня (5 вересня) ТК, до складу якого увійшли — акад. В.І.Вернадський (голова), акад. А. Ю. Кримський, акад. С.О.Єфремов, Г.П.Житецький, В.О.Кордт (на той час — завідуючий бібліотекою Університету св. Володимира) та з початку 1919 р. — Д.І.Багалій[8]. Інструкція ТК затвер-

© Л. Дубровіна

джується М.П. Василенком як Міністром освіти та мистецтв 5 (18) жовтня 1919 р. Постійним секретарем з правом члена ТК призначено Є.Ю.Перфецького[9]. Основні положення доповіді В.О.Кордта при обговоренні проекту УАН були продубльовані і на першому засіданні ТК як основа: «Національна бібліотека має задовольняти а) загальнонаукові *вимоги і б) спеціально-українські (Україніки)*, беручи останні в найширшому розумінні і як краєві (відомості про Україну, як край з кожного погляду), і як національні (відомості про український народ за межами України (напр. в Америці)». Загальнонауковий фонд Національної бібліотеки «має складатися з книжок з усіх паростів людського *знання, писаного геть усіма мовами*», а *відділ Україніка* — з «*а) книжок українською мовою усякого змісту* і б) з книжок про Україну всіма мовами»[10]. Першочергове значення надавалося фонду Україніки та його найскорішому формуванню за рахунок українознавчих зібрань видатних українських учених та освітніх діячів, які дали на це згоду, *книжок просвітницьких інституцій України та окремих національно свідомих громадян. Як архів духовного життя* України засновувався відділ рукописів, а також бібліографічний відділ. На цьому ж засіданні йшлося про підготовку Закону про безплатні примірники всіх видань України[11]. Подальший розвиток ці ідеї знайшли у Інструкції ТК, Зверненні та Статуті Бібліотеки, ухвалених на одному з перших засідань Академії.

Інструкцію ТК, очевидно, також готували В.О.Кордт та В.І.Вернадський, про що свідчить текстуальна тотожність деяких положень. Вона чітко орієнтована на створення національного книжкового та рукописного фонду України: «Мета Тимчасового комітету закласти на Україні велику книгозбірню всесвітнього типу, яка гуртувала би в собі все, що витворено людською думкою та життям по всіх науках, — таку книгозбірню, щоб давала спромогу, невиїздячи з країни, познайомитися в якнайповнішій мірі із світовою літературою по всіх паростях людського знання, писаного геть усіма мовами. Знов же Національна Бібліотека на Україні, поряд із цією метою, має ще й свою спеціальну задачу, а саме — закласти відділ Україніки, присвячений літературі про Україну та український народ. В цім відділі повинно згуртуватися все, що друкувалося будь-коли і будь-де українською мовою, — повинна згуртуватися, незалежно од змісту і напряму, література, писана всіма мовами про історію українського народу, його фольклор, мову, словесність, мистецтво, побут, соціальні та економічні умови життя. Разом з тим до відділу Україніки входить і все, що торкається території Української держави. Сюди вступає література про природу, побут, історію, економічні та соціяльні умови Закордонної Русі-України, Буковини, Руси Угорської, Галичини, чи в їх сучасному, чи їх минулому обсязі, та тих країн Північної й Південної Америки, де поросходилися суцільні осади вкраїнського племені»[12].

Основні засади організації, функціонування ТК та його взаємини із Бібліотекою як окремим створенням, заслуговують на увагу. Його діяльність ґрунтувалася на принципах, які передбачали управління Бібліотекою на демократичних засадах, але з правом вирішальної ролі самого Комітету. ТК складався з 5 осіб, обраних як постійні члени й призначався Міністром народної освіти (після передачі Бібліотеки у відання Академії наук — Президією УАН). Для діловодства призначався секретар, який за рішенням ТК міг мати вирішальний або дорадчий голос. Завданнями ТК були: 1) *розроблення Статуту Національної бібліотеки*; 2) *підготовка відкриття Національної бібліотеки*; 3) *придбання* та каталогізація книжок — тобто формування фонду та його організація; 4) управління фондом та його облік; 5) кадрове та технічне забезпечення її діяльності.

Фактичне управління внутрішньою діяльністю Бібліотеки передавалося Старшому бібліотекареві, який обирався Комітетом і затверджувався міністром. Посада Старшого бібліотекаря вводилася на час організації Бібліотеки та повноважень ТК. До його завдань увійшли: завідування Бібліотекою, доки вона не організується остаточно, та особовим її складом; науково-методичне та нормативно-інструктивне забезпечення діяльності. Водночас затвердження кадрового складу здійснювалося самим ТК. Старшому бібліотекареві надавалося право мотивованого підбору та відводу кандидатур. ТК мав свою печатку і контролював фінансування, відрахування, видатки та інший грошовий обіг[13].

На перших засіданнях Тимчасового комітету у серпні-вересні 1918 р. вирішувалися організаційні питання: про звернення до офіційних установ, товариств, організацій, спілок, приватних осіб, про тимчасове помешкання для Бібліотеки, про розроблення стратегії комплектування фондів, організацію збиральської діяльності, придбання бібліотек у приватних осіб. При цьому одним із найважливіших було питання доцільності створення Бібліотеки при Академії наук, але на автономних правах, обґрунтування відносин та зв'язків з Академією наук.

Аналіз усіх відомих документів про початковий період існування НБУВ свідчить, що її підпорядкування Академії було викликане не вузьковідомчими функціями, а реальними можливостями створити та зберегти цю Бібліотеку. Її функції, зокрема публічність та загальнодоступність, сприймалися всіма відомими вченими як національні, незважаючи на те, що вона була підпорядкована Академії наук. Засновники Бібліотеки не приховували думки, що справжню Національну бібліотеку здатні створити на той час лише спільний науковий та організаційний талант видатних українських учених, а «дах» Академії, визнаної поза межами політичної боротьби, сприяв би її цілісності та реальному значенню національної за фондами, функціями, кадрами, незважаючи на назву та зміну влад.

Ця думка про можливість підпорядкування Національної бібліотеки Академії спочатку викликала жваві дебати серед *фундаторів комісії з питань організації Академії наук. Компроміс між національними функціями Бібліотеки та функ*ціями Наукової Бібліотеки був знайдений у тому, щоб загальнонаукові функції підпорядкувати функціям загальнонаціональним. Перебуваючи у відданні Академії наук, Бібліотека як національна мала бути автономною установою із своїм *окремим бюджетом, штатами, організацією* і регулювалася б *окремим статутом*, що декларував би її загальнонаціональне значення та загальнодержавні функції[14]. Єдиним винятком на той час від змісту національної було відкриття академікам абонементу. Ідея підпорядкування Бібліотеки узгоджувалася із всією концепцією Академії, яка, згідно з пропозиціями Комісії, мала користуватися повною автономією і бути поставленою поза будь-якими впливами на її внутрішнє життя від органів державного упорядкування, які можуть змінюватися[15]. Разом з тим В.І.Вернадський, розуміючи важливість розвитку національних функцій Бібліотеки, вважав за необхідне поставити питання про організацію спеціального бібліо-

течного підрозділу, який мав би сприяти діяльності майбутнього парламенту: «цей відділ містив би в собі книги політичного змісту, закони, парламентську літературу і т.і. — для майбутнього Сойму»[16].

У Зверненні ТК були продекларовані спільно розроблені 4 принципи формування Національної бібліотеки:

1) різноманітність та повнота книжкового фонду, що мав відображати знання з різних галузей науки та культури всіх країн світу;

2) збирання творів національного друку, стародруків, рукописної, музичної, картографічної спадщини про Україну і український народ на українській мові та інших мовах (український відділ), незважаючи на вид, час, місце та спрямування літератури;

3) бути позавідомчою, поза політичними чи суспільними настроями, що постійно змінювалися: вона повинна бути осередком розумової культури, який повинен бути дорогий однаково всьому населенню України;

4) загальнодоступності — відкритою для всіх і для кожного, бути безкоштовною й легкодоступною[17].

Національна бібліотека замислювалася не лише як книгозбірня. Передбачалося, що вона повинна бути й науковою установою, що вивчатиме сучасну та давню книгу, науковим центром бібліографознавства, бібліотекознавства та бібліографічної роботи в Україні, засновуватиме наукові товариства, провадитиме видавничу діяльність, скликатиме з'їзди з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, бібліографії тощо[18].

Високий науковий рівень, глибоко патріотична національна ідея фонду, загальносвітовий підхід стосовно принципів організації Бібліотеки та її завдання відповідали усім вимогам поняття Національної бібліотеки, що розвивалося у світових концепціях. В.О. Кордт через директора Берлінської бібліотеки проф. Швенке отримав статути таких видатних національних бібліотек як Паризька, Лондонська, Вашингтонська, Мюнхенська, Берлінська, Лейпцігська, Віденська та ін.[19] Фундатори НБУВ надавали широкого змісту поняттю «Національна бібліотека» та її фондам і функціям як в етнічному, так і державно-політичному та загальнолюдському змісті, властивому будь-якому цивілізованому суспільству.

Спочатку планувалося або взяти за основу фонд Київської міської бібліотеки (далі — КМБ), або розмістити Національну бібліотеку у її приміщенні тимчасово. Ідеї, висловлені О.С.Грушевським у часи Центральної Ради стосовно Бібліотеки, були популярні і в гетьманському уряді. У першому протоколі ТК було зазначено: «Основним фондом Національної бібліотеки мала б бути міська публічна бібліотека, якби місцеве самоврядування згодилося передати її до Національної бібліотеки»[20].

М.П.Василенко згадує, що це він, враховуючи думку деяких учених, висловлював пропозицію перетворити Київську міську бібліотеку на Національну та використати її приміщення для новоствореної установи, оскільки знайти на той час відповідне місце для великої Бібліотеки в Києві було дуже важко. ТК та Міністерство освіти звернулися до міської думи та її гласних, до Київського міського голови, але міська адміністрація відмовила[21]. Ідея створення Національної бібліотеки на базі КМБ не знайшла реалізації, хоча пізніше, у липні 1919 р., КМБ опинилася у скрутному становищі; вона звернулася з проханням, щоб Національна бібліотека взяла її під свою опіку. Але ТК, деально ознайомившись із справою, вирішив, що в умовах відсутності приміщень для фондів як у ВБУ, так і в КМБ, різного профілювання фондів, технічні перешкоди, об'єднання у тих умовах було неможливим. Водночас, з метою поліпшення діяльності КМБ, ВБУ розробила проект організації бібліотечної справи. Д.І.Багалій та інші члени ТК, користуючись своїм авторитетом, вийшли на спеціальне засідання колегії Наркомосу 16 липня 1919 р. із підтримкою прохання КМБ, з огляду на склад її фондів, про підвищення її статусу та переведення на положення бібліотеки «середнього (обласного) типу — на зразкову бібліотеку для середнього читача»[22]. На засіданні Колегії академічних та державних бібліотек Наркомосу, за пропозицією представників ВБУ Д.І.Багалія та В.Є.Даниловича відповідно до загальної постанови про бібліотечну справу було вирішено «на чолі всіх бібліотек поставити Національну бібліотеку при Академії наук. Потім утворити три обласні бібліотеки: Київську — для західної, Харьківську — для східної і Одеську — для південної України. Третє місце займуть районні та місцеві бібліотеки». Київська публічна перейшла на вищий рівень[23].

Майже одночасно починається формування фонду на базі вже існуючих книжкових колекцій. Як член «Старої Громади» та УНТ у Києві, М.П. Василенко підняв питання про передачу до Національної бібліотеки книгозбірні «Старої Громади». Пропозицію було схвалено і, таким чином, започатковано фонд «Українніка» новоствореної установи[24].

ТК починає свідому політику збирання початкового фонду Національної бібліотеки з найцінніших для української історії та культури фондів. Вже на першому та другому засіданні приймаються рішення про звернення до народу з проханням допомогти у справі заснування національного бібліотечного та рукописного фонду. На перших засіданнях обговорювалася можливість придбання колосальних за складом та змістом бібліотек Б.В.Антоновича, Б.Д.Грінченка, В.П.Науменка, Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка, А.Ю.Кримського та ін.

Протягом місяця було розроблено символіку Бібліотеки — чотирикутний штемпель з написом «Національна Бібліотека Української Держави у м. Києві», тризубом з хрестом та датою заснування — 1918 р. Текст мав бути написаний церковнослов'янськими літерами на зразок шрифту Пересопницького Євангелія[25]. У вересні 1918 р. був започаткований і бібліотечний фонд — через С.О.Єфремова у дар Національній бібліотеці надійшла від п. Скрипчинського і перша книжка: «Краткое описание Киева, содержащее исторический перечень сего города, также показание достопамятностей и древностей онаго. Собранное надворним советником Максимом Берлинским» і була записана в інвентарні книжки першим номером[26]. За ідеєю фундаторів Бібліотеки, стосунки з Академією мали визначатися окремим Статутом Бібліотеки, де були б окреслені основи внутрішнього життя книгосховища, зв'язки його з Академією та пільги для роботи академікам[27]. Ідея підпорядкування Бібліотеки узгоджувалася зі всією концепцією Академії, яка, за пропозиціями Комісії, мала користуватися повною автономією і бути поставленою поза будь-якими впливами на

її внутрішнє життя від органів державного упорядкування[28]. Добре відомо, що подальша доля Бібліотеки склалася неоднозначно. Сьогодні Національна бібліотека України повертається до витоків концепції її фундаторів й відроджує *поняття національних фондів, національної бібліографії та національно-державних функцій її діяльності.*

---

[1] Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б. Микола *Прокопович Василенко.* — К., 1993. — *С.126-127; Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918/ Гол. ред. Я.Пеленський. — К.; *Філадельфія,* 1995. — *С.165-166,170,228-234,356.*

[2] ЦДАВО України, ф.518, оп.5, спр.94, арк.15-16.

[3] *Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування* УАН у Києві. — К., 1919. — С.2-8.

[4] *Вернадский В.И. Дневники. 1917-1921. Октябрь 1917 — январь 1920 гг.* — Киев, 1994. — С.120-122,129.

[5] *Закон про утворення фонду «Національної бібліотеки Української держави»* // Бібл. вісн. — 1993. — №3/4 — С.12.

[6] *Архів НБУВ, оп.1, спр.1, арк.*3 зв.

[7] ІР НБУВ, ф.І, №47359

[8] *ІР НБУВ, ф.52, №* 22.

[9] Архів НБУВ, оп.1, спр.1, арк.1.

[10] *Кордт В.О. Про Національну Бібліотеку Української держави // Збірник* праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН у *Києві.* — К., 1919. — *С.10-11; Архів НБУВ, оп.1, спр.1, арк.1.*

[11] Архів НБУВ, оп.1, спр.1, арк.1-1 зв.

[12] *Бібл. вісн.* — 1993. — *№* 3/4. — *С.*12-13.

[13] Там само, С.13-14; Архів НБУВ, оп.1, арк.6.

[14] *Архів НБУВ, оп.1, спр.1, арк.*2-2 зв.

[15] Вернадський В.І. В справі законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві // *Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту* про заснування Української Академії наук у Києві. — К., 1919 — *С.8.*

[16] Архів НБУВ, оп.1, спр.1, арк.10.

[17] *Киев. мысль.* — *1918.* — *15(2) верес.; Окремий вип.: Від Тимчасового комітету для заснування* Національної Бібліотеки Української держави в м. Києві. — *[К., 1918]* — *2 с. Див. також проект: ІР НБУВ, ф.33, № 3055. Статут Національної* Бібліотеки Української Народної Республіки в м.Києві при *Українській Академії наук* — *К., 1919.*

[18] Архів НБУВ, оп.1, спр.64, арк.1,3.

[19] *Архів НБУВ, оп.1, спр.1, арк.*7 зв.

[20] Архів НБУВ, оп.1.спр.1, арк.2 зв.

[21] *Про зверення згадується і в протоколах ТК (№1 та №2 — про можливість злиття КМБ та НБУ та представлення приміщення КМБ (арк.3). ІР НБУВ, ф.52, №22, арк.2.*

[22] Архів НБУВ, оп.1, спр.1, арк.120-123.

[23] *Архів НБУВ, оп.1, спр.1, арк.129.*

[24] Там само, арк.2-2 зв.

[25] *Архів НБУВ, оп.1, спр.1, арк.*12.

[26] Там само, арк.6 зв.

[27] *Архів НБУВ, оп.1, спр.1, арк.*2-2 зв.

[28] Вернадський В.І. В справі заснування Української Академії наук у Києві // *Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування* Української Академії наук у Києві. — К., 1919. — С.8.

Владислав Верстюк

Вузлові проблеми вивчення історії Української Держави 1918 р.

За останні десять років в українській історіографії домінуючою стала парадигма Української революції 1917-1921рр., трактованої як процес модерного українського державотворення, метафорично відповідний княжій та козацькій державності.

Зрозуміло, що відсутність будь-якого іншого тривалішого відтинку існування новітньої української держави змушує суспільство, насамперед істориків, звертатися до досвіду 1917-1918 рр., відшукувати в ньому найменші позитиви, всіляко порівнювати їх із сучасними процесами державотворення, займатися з їх допомогою моделюванням можливого перебігу сучасних подій.

Але не може не насторожувати некритична акцентація на державницьких інтенціях революції, яка спричинює небажані наслідки. Якщо говорити про Українську революцію як про строкате і короткотривале (в межах кількох місяців) чергування контраверсійних державних режимів, то дуже важко чітко визначити місце й роль цієї видатної, поза всілякими сумнівами, події в модерній історії України.

Державне утворення, яке протрималося на поверхні політичного життя лише кілька місяців, не може трактуватися позитивно як логічне завершення довготривалих суспільно-політичних процесів, у даному випадку — українського національно-визвольного руху. Акцентування на державотворчих аспіраціях революції неодмінно призводить до концепції програної революції, а відтак пошуків персональних винуватців поразки. Тобто до того, чим багато десятиліть поспіль займалася емігрантська, а потім діаспорна історіографія, поділена, за досить точним спостереженням В.Липинського, на гетьманців, уенерівців та галичан. Їх спроби виправдати чи пояснити лінію поведінки представників свого табору і перекласти тягар відповідальності на плечі опонентів так і не допомогли вирватись із зачарованого кола концепції програної революції.

На жаль, пострадянська українська історіографія не змогла відразу засвоїти цього уроку, її становлення відбувалося, з одного боку, через тотальне заперечення комуністичної парадигми революції, а з другого — через некритичне засвоєння застарілих методологічних підходів української діаспорної історичної науки. Тому серед сучасних вітчизняних істориків з'явилися «неоуенерівці» та «неогетьманці». Це було особливо притаманним для першої половини 90-х рр. Наведу лише декілька прикладів, які безпосередньо стосуються теми Гетьманату.

«Велике вбачається на відстані. Проходять роки, десятиріччя, і ми відкриваємо для себе все нові й нові риси гідного подиву державного діяча — Гетьмана Павла Скоропадського. Важкий тягар поклала історія на його плечі. Приступаючи до державницької справи, Гетьман розумів усю велич і всю складність посталих перед ним завдань [...] Бог дав йому силу, державну мудрість, але, на жаль, не дав розуму тим, від кого не в меншій мірі залежало, чи піде Україна по цивілізованому реформаторському шляху, чи буде втягнута у вир братовбивчої війни»[1]. Це показовий фрагмент з ключової і, як бачимо, цілком глоріфікаційної доповіді на Міжнародній науково-практичній конференції з нагоди 120-ї річниці від дня народження гетьмана П.Скоропадського та 75-ї річниці проголошення Української Держа-

© В. Верстюк

ви 1918 р., що відбулася у травні 1993 року. Можливо, автор цих слів сьогодні обрав би більш зважену форму. Проте, *прикладів некритичного ставлення і до постаті гетьмана, і до його державної діяльності зустрічається чимало.* Не приховують своєї симпатії до Гетьманату Ю.Павленко та Ю.Храмов, автори монографії «Українська державність у 1917-1919 рр.» (К., 1995). Дії гетьмана та уряду Ф.Лизогуба вони оцінюють як цілком конструктивні, проте не можуть пояснити, чому вони «наштовхувалися на протидію майже з усіх боків»[2]. *Падіння Гетьманату зазначені автори по*в'язують виключно з підривною діяльністю Директорії.

Спроби окремих істориків вивищити одні форми української державності за рахунок інших, окрім того, що реанімують стару, здається вже померлу, суперечку, нічого більше не дають. Вони концептуально безплідні, і майбутнє не за ідеологічною, а за інтелектуальною історіографією, яка однаково критично поставиться як до «уенерівської», так і «гетьманської» спадщини революції.

Віддаючи належне П.Скоропадському як організатору на еміграції консервативного гетьманського руху, зізнаємося, що його постать дуже важко вмонтувати в український національно-визвольний рух 1917 року. Проте такі спроби в сучасній історіографії зустрічаються. Так, у доповіді, зробленій на III Міжнародному конгресі україністів (Харків, серпень 1996 р.), Я.Малик твердить: «Із утворенням у березні 1917 р. Центральної Ради П.Скоропадський визнав її політичну владу в Україні і намагався з нею співпрацювати. У порозумінні з Генеральним секретаріатом він у серпні 1917 р. здійснив українізацію 34-го корпусу російської армії»[3]. Далі переповідаються досить поширені в літературі думки про те, що корпус П.Скоропадського «став найбільш дисциплінованим українським військовим формуванням» і «особливо прислужився до проголошення III Універсалом Української Народної Республіки»[4]. Я.Малик зазначає також, що сам генерал користувався популярністю й авторитетом серед українських військових кіл, але керівники УЦР поставилися до нього як до політичного суперника з упередженням. Це спричинило не лише конфлікт між Скоропадським та УЦР, а й розкол в українському національному русі. Щоб зрозуміти, що в даному разі бажане видається за дійсне, варто лише уважно передивитися «Спогади» П.Скоропадського. Останній не приховує, що в березні-квітні 1917 р. в оцінці українського руху, тобто діяльності Центральної Ради, солідаризувався зі статтями чорносотенного «Киевлянина», *а до ідеї українізації війська ставився упереджено. Корпус він українізував не* за погодженням з Генеральним секретаріатом, а за прямим наказом головнокомандуючого Південно-Західним фронтом генерала Л.Корнілова, якому висловив сумнів з приводу того, що «корпус може стати згодом серйозною [підставою] для *розвитку українства в небажаному для Росії сенсі і т.ін.*»[5].

Конфлікт Центральної Ради з генералом теж виглядає дещо надуманим. У документах УЦР за жовтень-грудень 1917 р. прізвище П.Скоропадського згадується двічі. 9 жовтня Генеральний секретаріат рекомендував його на посаду командуючого Київською військовою округою, але призначення не відбулося. Вдруге його прізвище згадувалося на засіданні Малої ради 18 грудня в доповіді М.Порша про ситуацію на фронті та в Україні. Про будь-який конфлікт зі Скоропадським не йшлося. Дослівно в протоколі записано: «Українське військо розкидано на три часті: на Київ, Лівий берег і Правий берег. Найкраще стоїть справа на Лівому березі, де командує полковник Капкан. В Києві військом командує генерал Греков, на Правому березі — генерал Скоропадський. Ні в Києві, ні на Правому березі справа не стоїть настільки добре, як того вимагають обставини. Тому треба тимчасово призначити полковника Капкана командуючим всіма військами, які ведуть боротьбу з більшовиками. Для кращої організації самого Секретарства військових справ треба призначити генерала Кирея начальником штабу»[6].

«Спогади» П.Скоропадського теж не містять відомостей про конфлікт між ним і УЦР. П.Скоропадський пише, що «вибухнув», довідавшися, що головнокомандуючим усіми збройними силами України призначений якийсь, за його словами, «препідозрілий авантюрист»[7] Капкан. З цим призначенням генерал погодитися не міг і з особистої ініціативи написав рапорт про звільнення з посади командира корпусу, а 29 грудня 1917 р. передав командування генералу Ганзюку.

У спогадах генерала знаходимо важливі деталі, що дозволяють розмову про причини поразки Центральної Ради у війні з більшовиками перевести з традиційної в дещо іншу площину. «Настрої селян були абсолютно спокійними, але практично ніхто не хотів іти виручати Київ від більшовиків, до яких загалом ставилися досить співчутливо», — *пише П.Скоропадський. «Загалом, повторюю, на мене гнітюче діяло усвідомлення, що підняти народ для боротьби* з більшовизмом було, при тодішніх умонастроях, абсолютно неможливо»[8].

Причини поразки Центральної Ради в боротьбі з більшовиками треба шукати не в її політичних прорахунках чи *організаційних промахах, а в стані соціуму, в його настроях, про які пише П.Скоропадський: «... довелося переконатись* на фактах, наскільки революція набрала у нас брутального характеру, головним чином через те, що подіяла розтлінно на маси в моральному сенсі, і це позначилося не лише на представниках нижчих соціальних верств, але й *на інтелігенції та вищих класах*»[9].

Отже, говорити про політичну діяльність П.Скоропадського в 1917 р. немає жодних підстав. Не можна також твердити про його альтернативність у цей період Центральній Раді та про причетність «до розколу в українському національному русі між народницькою і консервативною течіями»[10]. Генерал П.Скоропадський був далеким і від одних, і від інших. Він згадує, що в кінці грудня 1917 р. випадково відвідав одне із засідань самостійників. Якщо вони йому чимось і запам'яталися, то лише тим, що їх соціальна програма була правішою за решту партій та ще тим, що були прихильниками безумовного порядку в армії. І П.Скоропадський підсумовує: «Я тільки раз був у них. Вони мені здалися нецікавими базіками, фанатиками, які абсолютно не рахувалися з реальними умовами. Напевно, і я їм особливо не сподобався»[11].

Надзвичайно цікавим періодом для історика є весна 1918 р., пов'язана з падінням Центральної Ради і приходом до влади гетьмана. Існує певний стереотип викладення цих подій, започаткований ще Д.Дорошенком. Можна про-

ілюструвати його цитатами з двох найновіших праць. В.Верига: «Загальне безладдя і хаос в Україні навесні 1918 р. викликали велике незадоволення широких мас українського населення. [...] Громадяни втрачали надію на те, що вона [Центральна Рада — *В.В.*] зуміє забезпечити лад і порядок»[12]. Ю.Павленко та Ю.Храмов: «... усвідомлення нездатності соціалістів Центральної Ради організувати нормальне державне і господарське життя, реальна можливість перетворення України на німецьку колонію переконували П.Скоропадського протягом перших місяців 1918 р. у необхідності консолідації всіх несоціалістичних сил краю та встановлення з опорою на них тимчасової авторитарної влади»[13]. Існують окремі варіації цієї теми, проте в загальному вигляді вона окреслена досить точно: Центральна *Рада виявила свою повну нездатність до управління країною, втратила популярність, і в результаті,* використавши широке народне невдоволення, виразником якого і центром опозиції УЦР стала Українська Народна Громада, до влади прийшов П.Скоропадський. Як правило, такі загальники вживаються без особливого залучення фактичного матеріалу. Між тим, його вивчення породжує безліч питань і великий скепсис щодо об'єктивності згаданого стереотипу.

Власне, серед свідчень масового політичного невдоволення діяльністю УЦР, відомих у історіографії, — хіба що поодинокий факт приїзду до Києва делегації від Лубенського з'їзду партії хліборобів-демократів із вимогою відновити приватну власність на землю. Проте, документи розповідають про зростаючу активізацію і незадоволення правих елементів, передусім великих землевласників та підприємців. Так, на засіданні Малої Ради 24 березня 1918 р. Голова Ради Міністрів В.Голубович повідомляв, що «промисловці піднімають голови і всіма силами борються з робітниками, бажаючи скасувати всі здобутки революції»[14]. Треба віддати належне В.Голубовичу, який з даного факту не намагався зробити крайніх, радикальних висновків. Навпаки, його реакція досить зважена: «Міністерство [праці] вживатиме заходів до урегулювання взаємовідносин праці й капіталу: будуть видані закони про колективні договори, примиряючі камери, третейські суди»[15].

Можемо досить категорично твердити, що виявів масового невдоволення політикою Центральної Ради весною 1918 р. не спостерігалося. Але якщо вони й були б, то не могли становити серйозної політичної загрози для влади УЦР, хоча б з тієї причини, що остання могла опертись на кількасоттисячну військову присутність в Україні Німеччини та Австро-Угорщини.

Власне, стосунки УЦР і німецького та австрійського командування не склалися вже від початку. Хоча німці намагалися *на перших порах не втручатися у внутрішні справи УНР, лівий курс уряду* В.Голубовича і УЦР був поза їх способом мислення. Є.Коновалець, згадуючи про той час, жодним словом не обмовився про невдоволення мас, але одразу зазначив, що зростаюче обурення німців політикою Центральної Ради від другої половини березня 1918 р. не було секретом для Стрілецької Ради: «Ми бачили, що при продовженню тієї політики конфлікт є неминучий, хоча не уявляли собі ще, в які форми вкінці він виллється»[16].

Опубліковані кілька років тому в Україні документи свідчать, що вже 24 березня 1918 р. командуючий Київською групою армій надіслав головнокомандуючому збройними силами Німеччини фельдмаршалу Е.Людендорфу доповідну записку, в якій розглядалася можливість здійснення в Україні державного перевороту[17]. Певний час Берлін зволікав з *рішенням. Офіційний дозвіл імператора здійснити в Україні переворот фельдмаршал Г.Ейхгорн отримав лише* 26 квітня 1918 року.

Згадана публікація документів не залишає жодних сумнівів у тому, що сценарій державного перевороту, якщо й не був від початку до кінця написаний німецькою рукою, то був нею ретельно відредагований і затверджений. Його особливість полягала в якомога повнішому заретушовуванні німецької присутності в перевороті. Кандидатів на головну роль, як сьогодні відомо, було декілька. Пошуки німцями людей, здатних на переворот, не були, очевидно, таємницею і для П.Скоропадського. У «Спогадах» він відверто пише: «... це був період, коли німці уже бачили, що подальша робота з Центральною Радою ні до чого не приведе, і, бажаючи розібратися в усій тодішній каші, звертались до тих, з ким встигли познайомитися ближче і хто їм здавався на висоті завдання»[18]. Далі він додає: «Найголовнішим було дізнатися, що думають німці, але вони мовчали, і тільки, очевидно, розбиралися в громадських течіях»[19].

Попередній вибір німці зробили після 10 квітня. Чому було обрано саме П.Скоропадського, достеменно невідомо. З цього приводу існує кілька думок.

Передусім П.Скоропадський імпонував німецьким генералам як військовий, по-друге, завдяки родовому корінню, *причетності до українізації армії та «вільного козацтва», він досить органічно підходив на роль гетьмана, по*третє, як великий землевласник, мав зв'язки з консервативним середовищем в Україні, і, нарешті, за ним стояла Українська народна громада. Звичайно, немає жодних підстав вважати останню виразником консервативних ідей і центром опозиції[20], а, поготів, партією ліберально-консервативного спрямування[21]. Помітних слідів політичної діяльності Українська народна громада до 29 квітня 1918 р. не залишила, а після цієї дати не подавала ознак свого існування. Члени Української народної громади здійснювали технічну, військову підготовку перевороту.

Не вивченим лишається питання про світогляд і політичні орієнтири керівника Української народної громади весною 1918 року. Збереглася надзвичайно стисла, лапідарна характеристика П.Скоропадського, підготовлена німецькою контррозвідкою: «аристократ, монархіст, генерал, багатий поміщик, слабовольний, але честолюбний»[22]. Найменших ознак українськості тут не знаходимо, хоча вони були зафіксовані в характеристиці іншого ймовірного кандидата. Зважаючи на соціальні походження і стан, виховання і фах П.Скоропадського, він отримав об'єктивну, але, здається, не зовсім повну характеристику.

Схоже, що під впливом революційних подій, особливо кінця 1917 — початку 1918 рр., у свідомості П.Скоропадського *відбулися певні зрушення. Розуміючи неможливість повернення до старого, дореволюційного життя, він проникся* ідеєю відродження козацького стану й козацької системи господарювання, що передбачало перерозподіл поміщицької землі. З другого боку, прийшло розуміння, що українство — це не справа німців чи вигадка групки галицьких інтелі-

гентів, а широкий масовий рух. У першій половині березня 1918 р. П.Скоропадський, за його ж спогадами, залишаючися людиною російської культури, переконався в необхідності вільного національного розвитку. Однак національна «програма» П.Скоропадського була сформована лише в первісному, дуже загальному вигляді. У цьому зв'язку доцільно звернутися до тих же спогадів, причому мовою оригіналу: «В национальном вопросе считал, что нужно спасти этот богатейший край, выдвинув сильно украинский национализм, но не во вред русским культурным начинаниям и не воспитывая ненависти к России, а давая свободно развиваться здоровым начинаниям украинства. Тяготения к Галиции и восприятия галицийского мировоззрения я не хотел, считая это для нас несоответственным явлением, которое привело бы нас к духовному и физическому обнищанию. Возмущался теми великороссами, которые, не считаясь с жизнью, все твердят свое старое и смотрят на Украину как на нечто, ничем не отличающееся от Тульской губернии. Считал, что в вопросе национальном мы должны идти смело и решительно вперед, что, если мы не станем на этот путь, то мы ничего не получим [цікаво поміркувати, кого під цим «ми» має на увазі автор: українців чи таки росіян — *В.В.*]. Меня смущала несколько мысль, что немцы стоят за самостийную Украину во чтобы то ни стало, но тогда я более чем когда-либо верил, что немцы не могут быть окончательными вершителями судеб...»[23] Сміливий і рішучий наголос на українському націоналізмі в розумінні П.Скоропадського насправді виглядає досить поміркована. Але це вже зрушення, яке привело до контактів із М.Міхновським та братами Шеметами.

Кадровий офіцер російської армії традиційно стояв поза політикою. Аристократ, генерал П.Скоропадський був саме таким до 1917 року. Революція змусила його стати на шлях політики, на якому весною 1918 р. він зробив свої перші самостійні кроки. Проте за способом мислення та дій він залишався військовою людиною. Переворот 29 квітня 1918 *р. підготував і здійснив не політик, а генерал П.Скоропадський.*

У другій половині квітня сценарій зміщення УЦР було відпрацьовано (П.Скоропадський згадував: «після 10 квітня я плив за течією»[24]). Його основу становили військова операція з нейтралізації Центральної Ради, захоплення урядових та державних установ. До масштабних політичних заходів змовники вдатися не могли, бо, як визнавав пізніше П.Скоропадський, не мали достатньої підтримки населення країни[25]. Планувалася й готувалася поодинока політична акція — з'їзд хліборобів-власників, на якому мали про око, для надання певної легітимності, обрати (насправді справа обмежилася лише проголошенням) нового керівника держави — гетьмана.

Найсуттєвішим політичним аспектом перевороту була домовленість з німцями. 24 квітня П.Скоропадський погодився з умовами, запропонованими йому генералом Гренером. Після цього досить швидко підготували підписану гетьманом «Грамоту до всього українського народу».

У сучасній українській історіографії дістали поширення такі слова автора цих рядків: «гетьманський переворот був спробою консервативних політичних сил загасити полум'я революції, покласти край радикальним соціальним настроям»[26]. Проте, сьогодні доцільно суттєво уточнити їх у такий спосіб: гетьманський переворот було здійснено невеликою групою військових, переважно офіцерів старої російської армії, під керівництвом П.Скоропадського в інтересах консервативних верств. Співтворцями, режисерами перевороту були німецькі генерали, які публічно намагалися демонструвати свою непричетність до внутрішніх українських справ, а таємно сприяли заколотникам. Територія України знаходилась під їх жорстким військовим контролем.

З'ясування проблем, пов'язаних з подіями до 29 квітня 1918 р., варте уваги тому, що саме в них, мабуть, варто шукати пояснення короткого життя Української Держави.

Є нагальна потреба в з'ясуванні останнього і найсуттєвішого: на яких соціальних і політичних засадах намагався збудувати Українську Державу П.Скоропадський та чому це не вдалося.

Гетьман писав, що його програма була простою: «створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію і адміністративний апарат, яких у той час фактично не існувало, і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на право; провести необхідні політичні й соціальні реформи. Політичну реформу я уявляю собі так: ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь усіх класів суспільства в політичному житті краю. *Соціальні реформи я хотів проводити в напрямі збільшення числа самостійних господарств коштом зменшення* обширу найбільших маєтків»[27]. П.Скоропадський — не політик, а військовий, генерал — мислив з допомогою конкретних схем, які приводяться в дію чітко поставленими наказами, що беззаперечно виконуються.

Гетьман був переконаний, що для призначення на високі державні посади «недостатньо бути українцем і бажати, щоб на Україні було добре, потрібно мати ще деякі інші дані для того, щоб стати міністром»[28]. П.Скоропадський, як він згадував пізніше, намагався довести німцям те, у що свято вірив сам: «Якщо ми при цьому складі [уряду — *В.В.*], котрий у нас є, часто помиляємося, а це все ж майже люди, які мають за собою відомий досвід державної роботи [...], то що ж буде, коли у мене будуть українці»[29].

Генерал вважав, що держава, як армія новобранців, змусить усіх вишикуватись у стрункі шеренги й дружно крокувати разом. У цьому сенсі можна погодитися з Я.Пеленським про те, що влада гетьмана була військово-бюрократичною диктатурою.

Хоча перехід влади до рук гетьмана відбувся досить спокійно, труднощі найближчого за переворотом часу ускладнили подальше становлення режиму. Ще напередодні 29 квітня виявилися суттєві розбіжності між хліборобами-власниками і хліборобами-демократами. Останні формально не брали участі в перевороті, й уже наступного дня надіслали П.Скоропадському заяву, в якій висловили бачення завдань української державної влади, що, на їх думку, «мусить бути щиро народною, демократичною, щиро українською»[30]. Хлібороби-демократи вимагали скликання повноправної, обраної всім народом Української Державної Ради. Висувалися й вимоги стосовно формування уряду. До нього мали входити лише ті, хто «показав свою вірність українській національно-державній ідеї». Більше того, в ньому не могло бути «людей, які тягнуть до Росії або до Польщі»[31].

Соціалістів-федералістів, на підтримку і співпрацю яких розраховував гетьман, переворот просто шокував. 3 травня вони звернулися до начальника штабу німецьких військ генерала Гренера із заявою, в якій зазначалося, що українське громадянство, стоячи на грунті української державності й демократичних традицій, відчуло себе «глибоко враженим русофільським, монархістським переворотом»[32]. На з'їзді УПСФ, який відбувся 10-13 *травня*, гетьманський уряд було визнано «недемократичним і в багатьох випадках реакційним і протидержавним»; партія оголосила, що «стає в рішучу опозицію до нього й забороняє своїм членам вступати до його складу»[33].

Зрозуміло, що відверто ворожу позицію до гетьмана зайняли українські соціал-демократи та есери.

Публічно підтримали гетьмана лише об'єднання промисловців, торговців та фінансистів України (Протофіс) і *крайовий з'їзд партії кадетів. Кадети, що склали ядро гетьманського уряду, змушені були примиритися з існуванням* Української Держави виключно через тимчасові, кон'юнктурні, на їх думку, обставини. Українська ідея була для них ворожою.

У резолюції кадетського з'їзду (8-11 травня, Київ) щодо проблем влади зазначалося: «З'їзд, лишаючись вірним ідеалам партії та її програмі [як відомо, це було гасло єдиної і неділимої Росії — *В.В.*], перед загрозою поневолення і загибелі краю від анархії та руїни визнає необхідною участь партії в державній роботі»[34].

Наведені дані свідчать, що спроби П.Скоропадського будувати Українську Державу на компромісних засадах виявились ілюзорними. Невдалою слід вважати й ту форму національного державного будівництва, яку обрав гетьман. Це була ні українська, ні російська держава, умовно її можна було б назвати малоросійською. Як вважає Я.Грицак, гетьманський режим прагнув впровадити нову концепцію української нації, яка грунтувалася б не на етнічній спорідненості, а на політичній лояльності до Української Держави[35]. Можна припустити, що подібна форма лояльності могла б ствердитись, але для цього був потрібен чималий час.

У конкретних умовах 1918 р. українське суспільство, деформоване й політично, й соціально за сотні років існування в імперській системі, додатково розбурхане світовою війною і роком революційних потрясінь, було просто нездатним до суголосних форм політичного життя. Час компромісів ще не настав. У суспільстві нуртували пристрасті, його роздирали соціальні та національні протиріччя. Саме вони перешкодили об'єднанню соціуму на демократичній платформі Центральної Ради. Ці суперечності особливо далися взнаки при спробі використати як об'єднуючі консервативні цінності. Можна говорити, що реальних, суто українських, модернових консервативних цінностей практично не існувало. Втративши наприкінці XVIII ст. останні атрибути державності, українське суспільство більш як сто років спрямовувало всі свої сили на національно-визвольну боротьбу, на грунті якої формувалася революційно-демократична політична традиція, тоді як консервативна встелялася шаром етнографізму й архаїчності.

Не випадково П.Скоропадському та його прибічникам у пошуках національного відповідника твердої авторитарної влади довелося вдатись до пошуків у сивій давнині. Форма Гетьманату, запозичена з часів козацької держави і *станового суспільства, 1918 р. могла бути лише декоративним обрамленням держави, але аж ніяк не реальною* державотворчою традицією.

Гетьманський режим із часу його створення опирався на дуже вузьку соціальну й політичну базу. Навряд чи можна погодитись з О.Субтельним, що це була $^1/_3$ всіх жителів України[36]. Думається, ця цифра є значно завищеною.

Невміла спроба гетьмана знайти якийсь середньоарифметичний (малоросійський) вихід із становища зробила його *мішенню, по якій стріляли з обох таборів.*

Українська демократія, яка на завершальному етапі діяльності Центральної Ради, здавалося, взагалі втратила здатність до колективних дій, в опозиції гетьманові знайшла безпрецедентну основу для об'єднання. З переходом до опозиції вона звільнилася від невластивої їй конструктивної діяльності, дістала змогу критикувати, вести боротьбу, електризувати маси. У другій половині 1918 р. вона пережила справжній політичний ренесанс.

Те, що українська революційна демократія в Українській Державі визнала лише за національну бутафорію, у представників загальноросійської демократії викликало тотально вороже ставлення як прояв сепаратизму. В Українській Державі, як і в її попередниці УНР, вони вбачали чергову спробу України вчинити замах на «єдину і неділиму» Росію. Політика українофобії 1918 р. значно посилилася порівняно з попереднім роком, оскільки багато російських демократів, а також і відвертих монархістів, рятуючися від більшовицьких переслідувань, осіли в Україні, яку намагалися перетворити на своєрідний П'ємонт для боротьби з більшовизмом за відновлення Росії.

1918 р. в Україні легально й нелегально діяли десятки російських шовіністичних і монархічних організацій. За В.Станкевичем, мета однієї з них полягала у вбивстві гетьмана і передачі влади «Союзу відродження Росії». Боротьбу з українською самостійністю мав за програму «Киевский национальный центр» на чолі з В.Шульгіним. Під назвою «Союз діячів України» у Києві діяв проросійський монархічний союз. Українофобські настрої поширювалися в містах серед середніх верств, державних службовців та військових. Їх майстерно змалював М.Булгаков у романі «Белая гвардия». Ці слабо приховані настрої кидалися у вічі навіть стороннім спостерігачам. Генерал Черячукін, відвідавши Україну як представник Дону, зазначив: «Російські партії, починаючи від крайніх правих і кінчаючи лівими, до хворобливості лякаючись відокремлення України від Росії, з незрозумілою впертістю, хоч і ціною продажу України більшовикам, з гаслом: чим гірше, тим краще й аби тільки не існувала самостійна Україна, вели наступ на гетьмана»[37]. Як відверто написав у своїх спогадах П.Скоропадський, російські кола не хотіли ніякої України і думали, що можна повернутися до старого: для них «я був лише перехідною стадією між Центральною Радою і повним знищенням українства»[38]. Варта уваги, особливо для тих сучасних українських істориків, які наполегливо звинувачують Директорію в падінні Гетьманату, ще одна подробиця зі спогадів гетьмана. П.Скоропадський стверджує, що «великоросійські інтелігентські кола були одним з головних факторів»[39] *його повалення.*

Отже, моделі побудови держави, яку намагався запровадити гетьман, були притаманні суттєві вади. Вона народилася з обставин, що мали дуже слабку внутрішню генезу і залишалася життєздатною лише завдяки німецько-австрійській військовій присутності, тобто обставинам зовнішнім.

Поразка країн Четверного союзу у світовій війні, революції в Австро-Угоршині та Німеччині позбавили їх можливості й надалі відігравати роль стабілізуючого фактора в Україні, а держави Антанти не захотіли, а можливо, й об'єктивно не могли зробити цього. Саме ця обставина, у свою чергу, невідворотно ставила Українську Державу перед новими революційними струсами.

Українська Держава впала практично без опору, поховавши під своїми руїнами ще одну соціально-політичну утопію тих часів: побудови української державності на підвалинах консервативної ідеї. Ця ідея не мала не лише національного українського підгрунтя, а й виявилися надзвичайно кволими її соціальні засади. Їх короткотривалу реалізацію цілком і повністю зумовив певний збіг обставин, чинник іноземної військової присутності в Україні. Безперспективність застосування в тих умовах консервативної ідеї підтвердив подальший розвиток революції.

Історія гетьманської держави і сьогодні залишається надзвичайно цікавою, але погано прочитаною сторінкою історії Української революції. Очевидно, історики зможуть додати ще багато цікавого в дослідженні державних структур, аналізі внутрішньої та зовнішньої політики Української Держави, проте найпривабливіші перспективи відкриваються у вивченні соціальної історії доби. Перенесення дослідницьких акцентів із державотворчих аспірацій революції на соціальні може значно змінити наші уявлення не лише про 1918 р., але й про революцію загалом. Такі дослідження сприятимуть точнішому і більш повному уявленню про роль і місце революції 1917-1921 рр. у модерній історії України.

---

[1] Буравченков А. Час відновлення пам'яті, або дещо про Гетьманат з погляду сьогодення // Останній гетьман. — Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873-1945. — К., 1993. — С. 29.
[2] Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995. — С. 251.
[3] Малик Я. Державотворча діяльність Павла Скропадського // Третій Міжнародний конгрес україністів 26-29 серпня 1996 р.: Історія. — Харків, 1996. — С. 78.
[4] Там само.
[5] Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — Київ-Філадельфія, 1995. — С. 64.
[6] Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. — Т.2. — К., 1997. — С. 44-45.
[7] Див.: Скоропадський П. Спогади. — С. 99-100.
[8] Там само. — С. 112.
[9] Там само. — С. 104.
[10] Малик Я. Цит. стаття. — С. 78.
[11] Скоропадський П. Спогади. — С. 102.
[12] Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. — У 2-х т. — Львів, 1998. — Т. 1. — С. 285.
[13] Павленко Ю., Храмов Ю. Цит. праця. — С. 115.
[14] Українська Центральна Рада: документи і матеріали ... — Т. 2. — С. 228.
[15] Там само.
[16] Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. — Прага, 1928. — С. 5.
[17] Див.: Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 р.: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. — 1994. — № 1. — С. 107.
[18] Скоропадський П. Спогади. — С. 139.
[19] Там само. — С. 140.
[20] Див.: Історія України. — Львів, 1996. — С. 230.
[21] Павленко Ю., Храмов Ю. Цит. праця. — С. 115.
[22] Проданюк Ф. Внутрішня політика Української держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 1997. — С. 38.
[23] Скоропадський П. — Спогади. — С. 146, 132.
[24] Там само. — С. 146.
[25] Там само.
[26] Історія України: нове бачення. — У 2-х т. — К., 1996. — Т. 2. — С. 54.
[27] Уривок зі «Споминів» Гетьмана Павла Скропадського // Хліборобська Україна. — Кн. 5. — Рік 1924-1925. — С. 78-79.
[28] Скоропадський П. Спогади ... — С. 245.
[29] Там само.
[30] Шемет С. До історії Української демократично-хліборобської партії // Хліборобська Україна. — Відень, 1920. — Зв. 1. — С. 70.
[31] Там само. — С. 71.
[32] Історія України. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1997. — С. 209.
[33] Там само. — С. 210.
[34] Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. — Т. II. Українська Гетьманська держава 1918 року. — Нью Йорк, 1954. — С. 45.
[35] Див.: Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття. — К., 1996. — С. 129.
[36] Див.: Субтельний О. Україна: історія. — К., 1991. — С. 310.
[37] Донская летопись. -1924. — № 3. — С. 207.
[38] Скоропадський П. Спогади. — С . 51.
[39] Там само. — С. 48.

Ірина Матяш

Модель архівної реформи в Україні 1918 р.

Радянською історіографією питання архівної реформи 1918 р. в Україні або зовсім не розглядалося, або пов'язувалося з «ленінським» декретом «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РСФРР» (1 червня 1918 р.) як наслідок його втілення у життя, законодавчо закріплений в Україні «Тимчасовим положенням про архівну справу» від 20 квітня 1920 р. й оприлюднений в «Известиях Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета и Харьковского губревкома» 29 квітня як постанова Раднаркому УСРР про націоналізацію і централізацію архівної справи. Відтак, поза науковим обігом залишалися розроблені архівістами доби Центральної Ради та Гетьманату неабиякої ваги принципові документи, що мали визначати подальший розвиток архівної справи незалежної України, проте через несприятливі обставини для їхньої реалізації до певної міри трансформовані стали пізніше підгрунтям радянського архівного будівництва на теренах нашої батьківщини.

До нині основні проблеми архівістики за гетьманування П.П.Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.) на тлі загальновідомих культурологічних досягнень того часу залишаються малодослідженими. Той факт, що, наголошуючи на успіхах культурного будівництва Гетьманату, частина учасників Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 120-ї річниці від дня народження останнього гетьмана та 75-ї річниці проголошення Української

© І. Матяш

Держави (Київ — Чернігів — Тростянець, 1993 р.) непересічною подією назвали створення Державного Україн. кого Архіву [7], тоді як за доби Гетьманату було лише допрацьовано статут і зроблено перші кроки щодо його засн. вання (міністр освіти М.П.Василенко підписав законопроект, але не встиг його провести), засвідчує недостатню ви вченість цього питання. «Офіційний історіограф гетьмана» [23, с.64] Д.І.Дорошенко свого часу справедливо зазна чав: «У Київі положено початок Центрального Державного Архіва й засновано Національну Бібліотеку Української держави» [13, с.212].

Зауважимо, що серед сучасних дослідників [1–3] одні пов'язують початок архівної реформи 1918 р. та грунтові розроблення її принципів і моделі з діяльністю Архівно-бібліотечного відділу Головного управління у справах м тетів та національної культури (далі — ГУМНК) Української держави [27]. Інші — на підставі аналізу джерельн матеріалу доводять, що заслуга розроблення теоретичних основ реформування архівної справи в Україні на співробітникам Бібліотечно-архівного відділу Генерального секретарства справ освітніх (з січня 1918 р. — МН Української Центральної Ради [4 — 6]. Отже, для об'єктивної оцінки проектів архівної реформи в Україні 1918 р. необхідно не лише за історичними джерелами реконструювати перебіг подій архівного будівництва того часу, але і відповісти на низку важливих питань. Насамперед таких:

– Була модель архівної реформи оригінальною чи запозиченою? Якими були основні цілі та завдання реформування архівної справи в Україні?

– Був Архівно-бібліотечний відділ ГУМНК автором новаторського проекту реформи чи теоретичні основи її закладені його попередниками?

– Як вплинула не втілена у життя реформа на подальший розвиток архівної справи в Україні?

Вірогідні відповіді на ці питання дадуть можливість не лише визначити координати Архівно-бібліотечного відділу ГУМНК Української держави у просторі і часі буремної доби української революції, а й відтворити контакти горизонтального і вертикального рівнів «Україна — Росія — країни Західної Європи», «Бібліотечно-архівний відділ УЦР — Архівно-бібліотечний відділ Української держави — Архівна секція ВУКОПИМИСу», проаналізувати первісну бінарну опозицію «хаос — порядок» у контексті архівної справи.

Шлях архівної реформи, обраний Україною 1917 — 1918 р., на той час вже пройшли більшість країн Західної Європи. Про це детально розповів російський архівіст, археолог та історик права (родом з Чернігівщини), директор Московського архіву Міністерства юстиції (1892 — 1911 рр.) Д.Я.Самоквасов у своїй грунтовній праці, виданій у двох книгах, «Централизация государственных архивов. Архивное дело на Западе» (М., 1900). Централізацію архівної справи вчений вважав ознакою цивілізованого суспільства [9, с.10], а тому прагнув грунтовно висвітлити її принципи у державах Заходу як такої, що відповідає вимогам «науки архивоведения и архивоведения (тобто: архівної науки і практики — І.М.) в западноевропейском смысле» [8, с. III] й може сприяти реорганізації діяльності російських архівів. Першу книгу він присвятив викладу відомостей з історії архівної централізації та чинного архівного законодавства Франції, Бельгії та Італії як країн, що репрезентують три типові моделі законодавчої постановки архівної справи у державах Західної Європи. Друга книга подавала огляд державних архівів та архівного законодавства Австро-Угорщини, Баварії, Веймара, Великобританії, Голландії, Данії, Іспанії, Норвегії, Прусії, Саксонії, Швейцарії та Швеції. Як відомо, за дорученням Московського археологічного товариства з метою вивчення та аналізу західноєвропейського досвіду організації архівної справи, Д.Я.Самоквасов перебував 1899 р. у закордонному відрядженні, де зібрав необхідні матеріали, а за сприянням Міністерства закордонних справ отримав ще й тексти архівних законів Австро-Угорщини, Англії, Голандії, Швеції та Норвегії. Це була не перша подорож російських архівістів за західним досвідом. Так, 1873 р. голова щойно створеної за клопотанням II Петербурзького археологічного з'їзду (1871 р.) перед урядом тимчасової архівної комісії М.В.Калачов та її член О.Ф.Бичков були відряджені за кордон для детального ознайомлення з законодавчою та практичною постановкою архівної справи у західноєвропейських державах. Їхні напрацювання склали основу проекту «Положення про головну архівну комісію» (1876 р.) й активізували спроби реформування архівної справи того часу. Як бачимо, архівне будівництво країн Західної Європи постійно перебувало у полі зору зацікавлених у поступі цієї галузі слов'янських учених і стимулювало їх до конкретних дій (хоч доволі прохолодно сприйнятих владними інституціями).

«Архивная реформа ... успешно совершается только тогда, когда ее принимают в свои руки органы верховной власти: Наполеоны I и III, королева Виктория, Эммануил II, Вильгельм I, Оскар II, или государственные деятели, сильные духом и властью, подобные канцлерам Монтжела и князю Бисмарку», — дійшов висновку учений-архівіст Д.Я.Самоквасов [8, с.186.]. Тим самим він акцентував увагу на необхідності державницького підходу до вирішення проблем архівістики. Іншим, не менш важливим, висновком Д.Я.Самоквасова було усвідомлення на основі аналізу моделі організації архівної справи у різних країнах Західної Європи визначальних принципів архівної реформи, за деякими незначними відмінностями — універсальних. Моду в цій галузі диктувала Франція, де централізація архівної справи, впроваджена наприкінці XVIII ст., пов'язана з іменем імператора Наполеона I — автора ідеї створення центрального державного архіву як місця зберігання документів та матеріалів не лише практичного, а й наукового значення. Проект архівної реформи Австрії, складений 1705 р., за правління Йосипа I, не реалізувався, залишивши першість реформаторам Франції. Декретом конвенту 25 червня 1794 р. архіву при національному представництві надавався статус центральної архівної установи республіки, котрому підпорядковувалися всі інші архіви. Призначений директором архівів імперії відомий бібліотекар Дону, за дорученням Наполеона склав проект статуту архівної служби і план систематизації і описування архівних матеріалів, затверджений імператором. Ще одним важливим здобутком архівної реформи у Франції була організація фахової освіти. Відомо «Escole de Chartes» стала першим у світі спеціалізованим навчальним закладом для підготовки архівістів. Слід

За Францією, архівна реформа поширилася на країни, що визнали владу Наполеона: Італію, Німеччину, Бельгію, Голландію, Іспанію. Модель архівної реформи у названих країнах була похідною від французької. Тут, за розпорядженням імператора, у облаштованих для зберігання документів монастирських приміщеннях і палацах починали утворювати центральні державні архіви. При цьому, джерела, що стосувалися історії Франції, планувалося передавати до проектованого Паризького центрального архіву.

27 травня 1875 р. Віктор Емануїл II декретом започаткував централізацію архівних матеріалів у державних архівах Італії та запровадив загальні правила підготовки до архівної служби. А рік по тому (у червні 1976 р.) міністерським розпорядженням були затверджені вироблені відповідно до вимог королівського декрету архівною радою «правила державної архівної служби», що складалися з 10 пунктів і детально визначали коло службових обов'язків суперінтендантів (що керували архівною справою на місцях), директорів, архівістів та ін. Упорядкування архівної справи Австрії розпочалося виданням закону від 9 листопада 1894 р., згідно з яким було створено при Міністерстві внутрішніх справ імператорсько-королівську архівну раду для компетентної оцінки стану архівної справи та сприяння її поступу.

Таким чином, впродовж кінця XVIII — XIX ст. централізація архівної справи охопила більшість країн Західної Європи. Згідно з чинним законодавством цих держав вище керівництво архівною справою здійснювало МВС (Австрія, Бельгія, Голандія, Італія, Німеччина) або МНО (Франція, Норвегія), Міністерство вірогповідань (Швеція) та ін. Водночас у Австрії, Італії Франції при уряді діяла окрема інституція на громадських засадах — архівна рада (чи комісія), до компетенції якої входило вирішення основних проблем архівного будівництва: обговорення архівного законодавства та загальних принципів роботи архівів, узгодження правил централізації, упорядкування, зберігання, описування та видання архівних джерел; заснування архівних шкіл та вироблення програми підвищення кваліфікації архівістів; питання економіки та матеріального чи морального заохочення працівників архівів. Крім вищого керівництва, нагляд за розвитком архівної справи здійснювався директором столичного державного архіву чи головним архівістом королівських архівів (Бельгія, Голандія, Данія); у Швеції кожен центральний архів кантону (всього 21) підпорядковувався префекту кантону і місцевому архівісту; в Англії архівним управлінням керував начальник архівів, що призначався королевою. Оскільки архівна реформа у країнах Західної Європи не є предметом нашого дослідження, наголосимо лише на тому, що дає грунт для узагальнень стосовно реформи архівної справи в Україні.

Централізація архівної справи у країнах Західної Європи відбувалася за схожими принципами, мала спільні риси і наслідки. Насамперед, як зазначає Д.Я.Самоквасов, безлад у архівах визнавався великим злом, «с которым должно бороться серьезными мерами, посредством учреждения: университетских курсов архивоведения, школ архивоведения при архивах древних актов, строгого порядка архивной службы, архивной централизации и устройства специальных архивных зданий, приспособленных для хранения в порядке и целости и для научной разработки государственных архивных материалов» [8, с.200]. Підготовка до архівної діяльності, централізація, розбір, утилізація, зберігання і описання державних архівних матеріалів в усіх країнах проводилися лише урядовими установами і особами, що перебували на службі у спеціальних архівних відомствах, — тобто набули державного значення. Таким чином, архівна реформа у країнах мала позитивні наслідки. По-перше, було упорядковано (за загальними принципами описування, зберігання і передачі справ у архів) діловодство у державних установах. По-друге, було звільнено приміщення канцелярій і регістратур від закінчених діловодством справ. По-третє, відведення спеціальних приміщень під архіви забезпечило схоронність архівних матеріалів. По-четверте, створення архівів уможливило їхнє наукове опрацювання і усебічне використання. По-п'яте, запровадження суворого порядку і контролю у архіві попереджали випадки викрадення чи нищення державних архівних матеріалів. По-шосте, очевидною була економічна вигода, оскільки дешевше утримувати десятки спеціалізованих будівель, ніж тисячі малих, непридатних приміщень. Усе це давало підстави архівістам Росії опиратися на західну модель архівної реформи при розробленні основних засад централізації архівної справи.

Відомо декілька проектів реформи архівної справи в Росії. Перший репрезентовано Планом «о приведении в лучшее устройство Архивов вообще», поданим 8 квітня 1820 р. Головноуправляючому Комісією укладання законів князю П.В.Лопухіну старшим членом ради Комісії бароном Г.А.Розенкампфом. Наголошуючи на необхідності державного ставлення до архівів, проявом якого, на його думку, має стати «порядочне» облаштування [10, с.103], Г.А.Розенкампф вказує на причини, що зумовили незадовільний стан архівної справи в Росії, й пропонує заходи (за аналогією до західноєвропейської реформи), покликані змінити status quo російських архівів. Серед таких заходів, насамперед, розроблення повноцінного архівного законодавства і створення підзвітного Державному Сенату Головного управління архівами з адміністративним підпорядкуванням йому всіх столичних архівів (як московських, так і петербурзьких, за винятком лише архіву Колегії іноземних справ). «Головною і прямою» метою реформи автор вважав концентрацію усіх фондів окремих архівів у Державному архіві, для чого кожен окремий архів мав скласти повний хронологічний реєстр документів з подальшим внесенням у загальний алфавітний та систематичний реєстр розробленого зразка . Отже, вперше йшлося про створення єдиного «столичного» [10, с.139] архівного фонду. Не міг залишити поза увагою Г.А.Розенкампф і кадровий склад майбутніх архівних установ. Він вважав, що на архівну службу повинні призначатися обізнані люди, які «могли бы усовершенствовать себя в так называемой архивной науке» [10, с. 140]. Проте у проекті не вказувалося, де і як відбуватиметься підготовка архівістів. Відтак не можна однозначно погодитися з твердженням сучасного російського вченого Т.І.Хорхордіної про пріоритет Росії у становленні архівної освіти. «За год до открытия в Париже Школы хартий — первого в мире учебного заведения по подготовке архивистов профессионалов — Розенкампф поставил вопрос о необходимости введения архивного образования в России», — наголошує вона [11, с.7]. Через нерозробленість цього аспекту проекту можна припустити лише, що у ньому втілена думка не стільки про заснування архівного навчального закладу, скільки про самоудосконалення архівістів

у ході їхньої діяльності. Відрадно вже те, що здатними до архівної роботи Г.А.Розенкампф вважав людей різнобічно розвинутих, ерудованих, освічених. Отже, автором першого проекту архівної реформи в Росії було поставлено низку важливих питань: створення державної інституції для управління архівною справою, концентрація архівних матеріалів у Державному архіві, їхнє описання та забезпечення збереженості, необхідність самоудосконалення архівістів у практичній діяльності.

Вдруге спроба реформування архівної справи була зроблена 1873 р., а ідеологом реформи був відомий російський архівіст М.В.Калачов. На підставі відомостей, зібраних у згадуваному відрядженні вченого до Західної Європи було розроблено проект «Положення про головну архівну комісію» (1876). Комісія мала складатися із голови, 4-х постійних співробітників та 5-ти членів-співробітників. Компетенція цього державного управлінського органу у галузі архівної справи поширювалася б на питання облаштування та упорядкування архівів державних та громадських інституцій Російської імперії ; охорона та контроль за забезпеченням збереженості документів, особливо таких, що становлять науковий інтерес; визначення порядку розбору і знищення архівних документів; популяризація архівів та архівної справи; укладання форм архівних описів та ревізія архівів. Серед основних заходів планованого реформування діяльності архівів були створення Археологічного інституту, державне вето на знищення цінних архівних документів, заснування у великих містах центральних архівів з історичними товариствами при них та центральних архівів міністерств замість архівів при кожній установі, відповідно — загальні архіви для всіх відомств у губернських містах. І хоч Археологічний інститут М.В.Калачову довелося розмістити у власній квартирі, а проект упродовж 8-ми років не було передано до «законодательных сфер» [12, с.98] через постійні перепони, це був новий крок на шляху до цивілізованої постановки архівної справи.

Невтішною була доля і нового проекту 1892 р. Як зазначав Д.Я.Самоквасов щодо життєздатності пропозицій, висунутих вченими з'їздами, товариствами, комісіями, попечителями учбових округів та ін.: «проекти и ходатайства замирали в министерствах, не восходя на усмотрение законодательной власти» [12, с.102]. Найвідомішим серед планів архівної реформи у Росії став так званий «проект Самоквасова», створений з урахуванням проектів 1873, 1892 рр. та детального вивчення західноєвропейського досвіду в цій сфері. Питання архівної реформи стало основним під час XI Київського археологічного з'їзду (1899). Увагу учасників привернули виступи українських науковців та архівістів: проф. Д.І.Багалія (про необхідність центрального архіву в Харкові), І.М.Каманіна (про незадовільний стан «малоросійських архівів»), В.М.Довнар-Запольського (про участь архівних комісій у розборі урядових архівів) та ін. Спеціально обрана комісія на чолі з директором Археологічного інституту проф. М.В.Покровським (у складі якої серед 12 членів були В.М.Довнар-Запольський, котрий представляв імператорське Московське археологічне товариство, та Д.І.Багалій, що представляв Харківський університет) після обговорення «свода оснований архивной реформы в России» визнала його таким, що відповідає потребам архівної справи того часу. Цей «свод» передбачав: а) концентрацію діловодних паперів урядових установ до 1775 р. у центральних обласних державних архівах давніх актів; б) впровадження «магазинної системи» (аналогічної німецькій) архівів; в) створення центрального архівного управління, визначення кола його компетенції; г) перепрофілювання роботи вчених архівних комісій (існуючих та новостворюваних), зрушення до їхньої тіснішої співпраці з архівами; д) припинення знищення архівних матеріалів. За пропозицією В.С.Іконникова, з'їздом одностайно прийнято проект Самоквасова за основу, допрацювати деталі доручалося установі, яка буде здійснювати архівну реформу в Росії. Схвалений представницькими вченими зібраннями проект, котрий базувався на ідеї централізації, концентрації архівних матеріалів та фундації архівної освіти, не зміг протистояти ідеї децентралізації (висунутій санкт-петербурською Академією наук, що опікувалася діяльністю архівних комісій — прихильників формально-логічного принципу організації архівних матеріалів) й був визнаний Міністерством внутрішніх справ (1903 р.) «бюрократичною централізацією». Проте ці напрацювання мали неабиякий вплив на подальший розвиток архівного будівництва як в Росії, так і в Україні. Таким чином, модель архівної реформи в Росії співвідносилася з західними моделями (зокрема, Франції та Німеччини) й вимагала насамперед створення державної інституції для управління архівною справою, концентрації архівних матеріалів, заснування «архівної професури» при Московському та Київському університетах і вищих шкіл при обласних архівах. Ці завдання намагалися вирішувати й українські архівісти, обтяжені подібними проблемами, особливо у часи воєнних лихоліть.

Вритул до ліквідації архівного «нестроения» на теренах України підійшов Архівно-бібліотечний відділ УЦР на чолі з істориком, джерелознавцем, літературознавцем О.С.Грушевським. В.Л.Модзалевський, очоливши цей відділ за доби Гетьманату, називав роботу попередників орієнтованою на проведення «широкой архивной реформы на Украине» [14, арк.1]. Проте самі представники Архівно-бібліотечного відділу (О.О.Грушевська, С.В.Глушко, О.І.Барановіч, Т.Фаранюк, С.В.Шамрай та ін.) не декларували свої наміри як реформаторські, хоч уже на початку діяльності коло пріоритетних наукових і практичних проблем компетенції цієї інституції було доволі широким: від виявлення та інвентаризації архівних документів і матеріалів, реставрації й зберігання пошкоджених документів, встановлення і охорони державної власності на документи до розбудови системи державних архівних установ та розроблення теоретичних засад архівознавства. До рішучих дій спонукало життя — у вирі революції гинули цінні історичні джерела. Відтак, з метою концентрації й рятування архівних матеріалів, планувалося створення Українського Національного Архіву та підтримка існуючих районних архівів (або заснування при необхідності нових, зокрема у м. Острозі); ставилося питання про наукове розроблення архівних документів, видання спеціального археографічного часопису, координацію наукових археографічних робіт, що проводилися архівними комісіями, та створення реєстру зарубіжної україніки [15, арк. 7]. На першому етапі для підготовки кадрів архівістів передбачалася така форма як архівні гуртки, що набули значного поширення за сприяння та під особистим контролем Д.І.Багалія пізніше — в середині

20-х рр. Таким чином, закладалися основи архівної реформи, розвинуті у діяльності Архівно-бібліотечного відділу вже під керівництвом В.Л.Модзалевського за доби Гетьманату.

З приходом до влади гетьмана П.П.Скоропадського, орієнтованого на політичні й соціальні реформи, задекларовані в «Грамоті до всього українського народу», з проголошенням Української Держави пожвавилася практична робота відділу. Вибір гетьманом голови Архівно-бібліотечного відділу в особі В.Л.Модзалевського — на той час доволі молодої людини (йому щойно виповнилося 36 р.), але вже визнаного джерелознавця й архівіста — був безпомилковим. Як згадував П.П.Скоропадський, на відповідальні посади йому доводилося довго вибирати людей, бо «один оказывался негодяем, другой — человек совершенно неподходящий по своим политическим убеждениям, третий шел только ради жалования, не собираясь работать» [24, с.158]. Чернігівський архівіст відповідав посаді голови Архівно-бібліотечного відділу. Ще проживаючи у Петербурзі, з 1909 р. Вадим Львович взявся допомагати майбутньому гетьману як людина, обізнана «у архівно-генеалогічних справах» [3, с.171], збирати родинний архів Скоропадських [7, с.257-260]; приїхавши до Чернігова, очолював Музей українських старожитностей імені В.В.Тарновського (1911 — 1912), керував справами як науковий секретар Чернігівської губернської ученої комісії (1911-1918), виконував обов'язки (з травня 1917 р.) губернського комісара із охорони пам'яток мистецтва і старовини [16, с.210]. Отже, неабиякий досвід давав йому підстави розраховувати на «яку-небудь посаду архівного чи наукового характеру» у Києві [16, с.210]. Запрошення очолити Архівно-бібліотечний відділ він отримав на початку квітня (після рішення О.С.Грушевського залишити за собою лише керівництво бібліотечною секцією), а приступив до роботи з травня 1918 р. Для вченого домінантою було визнання архівів поза політикою і безмежна відданість архівній справі. Важливим для втілення у життя проекту архівної реформи було й те, що на чолі бібліотечної секції залишився працювати О.С.Грушевський, котрий розробляв її теоретичні засади саме з урахуванням української специфіки. Вище керівництво Архівно-бібліотечного відділу — Головне управління справами мистецтв та національної культури, головноуправляючим справами якого був П.Я.Дорошенко, за задумом його фундаторів, також мало бути «аполитичным, внепартийным и в своей деятельности проникнутым лишь национальной идеей» [17, арк.2 зв.]. Таким чином, для проведення реформи була основа — напрацювання попередників, зв'язок із Спілкою російських архівних діячів (через члена Ради Спілки РАД — Б.Л.Модзалевського — брата Вадима Львовича, через відрядження до Петрограду співробітника Архівно-бібліотечного відділу Ю.Г.Оксмана і т. ін.), наукові сили (О.С.Грушевський, В.В.Мяковський, Ю.О.Іванов-Меженко, Ю.Г.Оксман та ін.), підтримка керівництва (М.П.Василенка та П.Я.Дорошенка), але вирішення політичної ситуації не на користь Гетьманату, унеможливило її.

Попри всі труднощі найголовнішим завданням Архівно-бібліотечного відділу стало проведення 1918 р. загальної корінної архівної реформи «державного характеру» в Україні, що мала на меті «зберегти від дальшого псування і знищення ті скарби, які зараз розкидані по окремих архівах різних відомств і являються для них річчю важною і непотрібною для біжучих справ. Між тим архівні папери мають велике історичне й наукове значення й тому їх конче потрібно переховати» [18, арк.4-4 зв.]. Обгрунтовуючи важливість проведення реформи, В.Л.Модзалевський зазначав: «Архіви зараз розруйновані в часи війни і анархії. Розруйновані не тільки панські — в часи аграрних розрух, але й державні, дякуючи евакуаціям, революції і недбалому відношенню урядовців до них. Сі архіви треба зібрати, звести, утворити місця, де-б вони могли переховуватися, органи, які-б за ними гляділи. Коротко кажучи, треба провести в життя архівну реформу загальнодержавного характеру» [25, арк.1]. Наріжним каменем реформи (реалістично розрахованої на тривалий час), була централізація архівної справи, впровадження державної власності на архівні документи «всіх відомств, які не потрібні для біжучого діловодства», концентрація архівних матеріалів, створення Національного архіву Української Держави (для зберігання документів загальнодержавного характеру і значення), якому мали підпорядковуватися Губерніальні архіви (де зберігалися б документи губернських інституцій) і Губерніальні Наукові Архівні Комісії на місцях (з правами державних інституцій і обов'язками «догляду за існуючими архівами ріжних відомств») та Археографічна комісія. В.Л.Модзалевський щодо цього наголошував на необхідності:

– «видати закон про те, що власником всіх державних архіві на Україні являється Українська народна республіка в лиці Головного Управління мистецтв та національної культури та його органів в центрі та на місцях;

– заснувати в м. Києві Національний архів, поклавши в основу його існуючий Київський центральний архів, який має тепер випадковий притулок в Університеті св. Володимира; для майбутнього Національного архіву реквізувати відповідне помешкання, доки ж його не буде, залишити Центральний архів в тому ж помешканні, де він тепер знаходиться, але поліпшити його стан, побільшити склад співробітників та передати його в відомство Головного управління...;

– по місцях утворити місцеві губерніальні архіви й архівні комісії для керування архівною справою по губерніях, а де суть вже подібні комісії (Чернігів, Полтава, Катеринослав, Київ, Сімферополь) — надати їм характер державних установ з побільшенням складу співробітників...;

– доручити Головноуправляючому справами Мистецтв та Національної культури скласти комісію з архівознавців та представників всіх міністерств для докладного розроблення всіх питань, зв'язаних з архівною реформою на Україні» [6, с.21].

При цьому автори реформи усвідомлювали, що «треба зробити так, щоби разом поліпшити стан наших архівів, не руйнуючи того, що вже існує» [19, арк.4]. Впродовж літа 1918 р. було розроблено принаймні два варіанти проекту архівної реформи. За проектом плану організації архівної справи, підписаним І.М.Каманіним, передбачалося створення такої мережі архівних установ: Головне архівне управління з двома відділами: адміністративним та науковим; Український Національний архів (при ньому археологічний інститут з архівним, археологічним та етнографічним відділами і археографічна комісія); Крайові центральні архіви (у Києві, Харкові, Одесі); Губерніальний сконцентро-

ваний архів; повітовий збірний архів. Згідно з розробленим у ГУМНК проектом організації Національного архів
він мав бути заснований у Києві «для переховування документів державного значіння й виключно наукової вартост
шляхом об'єднання фондів Київського центрального архіву (котрий стане одним із відділів Національного архіву
Архіву Харківського історико-філологічного товариства (справи Малоросійської Колегії), архівів скасованих інст
туцій та комплектування документами центральних установ УНР. На початкові витрати планувалося просити у Рад
Міністрів 300000 крб. Ці кошти мала використовувати створювана Міжвідомча комісія при ГУМНК.

З утворенням у червні 1918 р. Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Нау
(голова — В.І.Вернадський) виникла проблема підпорядкування ГДА (*адже традиційно губернські вчені архівні комісі
підпорядковувалися Академії наук*), в зв'язку з чим було організовано «Комісію по розмежуванню справ між Міністер
ством Народньої Освіти, Головним Управлінням Справ Мистецтв та Національної Культури і Академією Наук
27 липня 1918 р., на першому засіданні цієї комісії, членами якої були проф. Д.І.Багалій, акад. В.І.Вернадський
П.Я.Дорошенко (головноуправчий ГУМНК), І.А.Красуський (товариш міністра по проф. Освіті МНО), М.М.Моги
лянський, В.Л.Модзалевський (голова Архівно-бібліотечного відділу), А.Ф.Середа (голова Художньо-промислового
відділу) та ін., було вирішено залишити ГДА у «відомстві Головного Управління як автономну установу, додавш
що призначення Директора Архіву затверджується по рекомендації Академії Наук, і тільки в разі незатвердження
двох кандидатів — третій призначається Верховною Радою» [17, спр.3, арк.1-1 зв.]. Отже автономія Національного
архіву як державної установи була збережена. У вересні 1918 р. ГУМНК звернулося до Міністерства освіти і мис
тецтв Української Держави з проханням про підтримку плану реформи і призначення свого представника до Міжвідом
чої комісії для розгляду цього питання, створюваної при ГУМНК. У зверненні наголошувалося: «Оскільки би важка
й складна не була реформа архівної справи на Вкраїні, конче до неї треба приступити, як мога, найскоріше» [19
арк.4]. До складу комісії увійшли Д.І.Багалій, В.С.Іконников, І.М.Каманін, А.Ю.Кримський, О.І.Левицький, В.Л.Мод
залевський. Оскільки формування Міжвідомчої комісії значно затяглося (зокрема, О.І.Левицького як представника
від Міністерства освіти і мистецтв було призначено лише 30 жовтня 1918 р. [18, арк.6]), часу для дій у неї залиша
лося обмаль. У процесі реалізації реформи співробітниками відділу В.Л.Модзалевського допрацьовувався проект ство
рення Волинської архівної комісії у м. Острозі (з архівом при ній), було вироблено проект «Положенія об Архиве
Юго-Западного Фронта» [17, спр. 57]. Хід реформи висвітлювався у періодиці. Зокрема, показовими щодо цього
питання є публікації на сторінках журналу «Наше минуле», що виходив у Києві впродовж 1918-1919 рр. у видав
ництві «Друкар» [26, с.39-46]. *В.Л.Модзалевський активно співпрацював з редакцією, незалежно від того, яку посаду* він обіймав. Відтак у часописі збереглися як повідомлення про підготовку реформи та спроби фундації Націо
нального архіву співробітниками ГУМНК (1918, №№ 2 та 3), так і про зусилля у цій царині Архівного відділу
ВУКОПМИСу (1919, № 1-2).

Найбільшою проблемою провідників архівної реформи залишався брак коштів й фахівців. Аналізуючи діяльність
відділу впродовж другого півріччя 1918 р., О.С.Грушевський з гіркотою згадував про «уважність до потреб історич
ної науки (на словах)» з боку міністерства М.П.Василенка [20, с.82]. Проте заслугою Бібліотечно-архівного відділу
(і В.Л.Модзалевського зокрема) було поглиблення напрацювань попередників з питань архівної реформи, що перед
бачала вирішення проблем централізації, концентрації архівних матеріалів у пристосованих архівосховищах, як у
центрі, так і на місцях, державну власність на архівні документи, створення умов для професійної освіти тощо, її
перші практичні кроки, підтримані гетьманом П.П.Скоропадським.

Вірний принципу аполітичності архівів, В.Л.Модзалевський продовжив свою працю щодо реформування архів
ної справи, обійнявши посаду завідувача Архівної секції ВУКОПМИСу після переїзду уряду з Харкова до Києва на
прикінці березня 1919 р. З серпня 1919 р. він очолив Головне архівне управління при Позашкільному відділі Наркомосвіти УСРР. Робота Архівної секції під керівництвом В.Л.Модзалевського була зосереджена на розробці низки про
ектів законодавчих положень, необхідних для проведення архівної реформи: «Проекту положення про Всеукраїнський Головний Архів» та «Пояснювальної записки до нього», «Проекту штатів Всеукраїнського Головного архіву», «Положення про заснування Губернських Архівів» та проекту їхніх штатів, кількох інструкцій. Фактично план цієї реформи співпадав із напрацюваннями Грушевського-Модзалевського. Зокрема, основними положеннями реформи визнавалися:

1. «Передача всеми ведомствами своих архивов в ведение Архивной Секции в виде единого архивного фонда...

2. Создание Центрального Всеукраинского Главного Архива, который представлял бы собою основное хранилище той части единого архивного фонда, которая имеет государственный, общеукраинский характер. На местах в губернских городах, согласно проекту реформы, должны быть созданы Губернские архивы, а в крупных уездных городах Уездные Архивы.

3. Административным органом, направляющим дело во Всеукраинском масштабе должно быть Центральное Архивное Управление, находящееся в ближайшей связи с Наркомпросом. Центральному Архивному Управлению на местах соответствуют Губернские Архивные Управления» [21, арк.2]. Як бачимо, при збереженні основних засад проголошення державної власності на архівні документи та централізацію архівної справи, йдеться про «єдиний архівний фонд» (відповідно до формулювання «ленінського декрету») та створення Центрального архівного управління — вищої державної інституції для керівництва архівною справою. Водночас знову давалася взнаки фінансова скрута та відсутність фахівців. У доповідній записці щодо створення Всеукраїнського центрального архіву наголошувало*ся, що «начата в полном соответствии с теми планами и проектами, которые были разработаны в Петербурге в Комиссии под рук. Т. Рязанова и ознакомление с которыми было достигнуто командировкой в Петербург в июне месяце сотрудника архивного Управления»* [22, арк.2]. Як відомо, ця комісія схилялася до ідеї децентралізації архівної

справи і збереження історично складених фондів, відтак планувалося створити архіви у Харкові, Одесі, Києві. Проте «хід історичних подій» вимагав створення насамперед Всеукраїнського центрального архіву.

Вважаємо, що ґрунтовний аналіз проектів реформи радянського часу та їхній зв'язок з напрацюваннями архівістів доби Центральної Ради і Гетьманату може бути темою окремого дослідження. Адже проблеми та шляхи реформи архівної справи в Україні не втрачають і нині своєї актуальності. Межі статті унеможливлюють детальний виклад цього питання. Проте історіографічні джерела та аналіз зазначених проектів архівної реформи дають підстави для висновків:

– Модель архівної реформи в Україні не була оригінальною, оскільки для її розроблення вивчався досвід країн Західної Європи, Росії. Отже, можна припустити, що західна модель (зокрема, французька і німецька) архівної реформи через посередництво російської моделі значно вплинула на розробку планів реорганізації архівної справи в Україні 1918 р. Її основними цілями та завданнями були проголошення державної власності на архівні документи, централізація архівної справи, концентрація архівних матеріалів загальнодержавного значення у Національному архіві, створення оптимальної мережі архівних установ та наукове розроблення архівних документів;

– Архівно-бібліотечний відділ ГУМНК продовжив роботу над проектом реформи, теоретичні основи якої були закладені Бібліотечно-архівним відділом УЦР на чолі з О.С.Грушевським;

– З переходом В.Л.Модзалевського до ВУКОПМИСу Архівна секція, маючи значний досвід підготовки проекту реформи та чіткі цілі й завдання, творчо використовувала, крім того, напрацювання російських архівістів з урахуванням української специфіки.

---

[1] Папакін Г.В. Павло Скоропадський та архівна справа в Українській державі 1918 р. (до постановки проблеми) // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської наукової конференції (19-20 листопада 1996 р.): у 2-х ч./ Упорядники В.П.Ляхоцький, І.Б.Матяш. — К., 1997. — Ч.1. — С.118-123.

[2] Коваль О.М. В.Л.Модзалевський і архівна реформа в Україні. 1918-1920. // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської наукової конференції (19-20 листопада 1996 р.): у 2-х ч. / Упорядники В.П.Ляхоцький, І.Б.Матяш. — К., 1997. — Ч.1. — С.253-259.

[3] Папакін Г.В. Павло Скоропадський як діяч архівної справи (до правомірності формулювання питання) // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань. 1917 — 1921.: Збірник наукових праць / Ред. В.С.Лозицький (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — С.166-185.

[4] Лозицький В.С. Управління архівною справою в Україні: історія, проблеми, перспективи // Константи. — 1996. — №2(5). — С.6-7.

[5] Матяш І.Б. Модель організації архівної справи доби Центральної Ради // Центральна Рада і український державотворчий процес (До 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. — К.,1997. — Ч.2. — С.285-291.

[6] Матяш І.Б. Основні проблеми архівного будівництва доби визвольних змагань // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань. 1917-1921.: Збірник наукових праць / Ред. В.С.Лозицький (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — С.11-26.

[7] Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873-1945. — К.: Академпрес, 1993. — 399 с.

[8] Самоквасов Д.Я. Централизация государственных архивов. Архивное дело на Западе. — М.: Типо-Литография Г.И.Простакова, 1900.

[9] Автократов В.Н. Из истории централизации архивного дела в России. 1917-1918. // Отечественные архивы. — 1993. — №3.

[10] Макаров А.Н. Проект архивной реформы бар. Г.А.Розенкампфа (1820 г.) // Исторический архив. — 1919. — Кн.1.

[11] Хорходина Т. История Отечества и архивы: 1917 — 1980 гг. — М.: РГГУ, 1994.

[12] Самоквасов Д.Я. Архивное дело в России. Кн.1. Современное архивное нестроение. — М., 1902.

[13] Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. — К.: Українознавство, 1996.

[14] ІР НБУВ, ф. XXIX, спр.1823.

[15] ЦДАВО України, ф.2581, оп.1, спр.227.

[16] Коваленко О.Б. Вадим Модзалевський і розвиток архівної справи на Північному Лівобережжі України за доби визвольних змагань // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань. — К., 1998.

[17] ЦДАВО України, ф.2457, оп.1, спр.1.

[18] ЦДАВО України, ф.2201, оп.4, спр.2.

[19] ЦДАВО України, ф.3847, оп.1, спр.74.

[20] Грушевський О.С. Сучасне українське архівознавство // Україна. — 1918. — №1-2.

[21] ЦДАВО України, ф.1738, оп.1, спр.31.

[22] ЦДАВО України, ф.166, оп.1, спр.683

[23] Вислів В.Ф.Верстюка — див. Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.А.Смолія. — К.: Україна, 1996. — Т.2.

[24] Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918 / Гол. ред. Ярослав Пеленський. — К.-Філадельфія, 1995.

[25] ІР НБУВ, ф.12, спр. 674.

[26] Ковальчук Г.І. Питання архівної справи на сторінках журналу «Наше минуле» // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань. — К., 1998.

[27] Головне управління у справах мистецтв та національної культури утворено в червні 1918 р. Головноуправл. — П.Я.Дорошенко. До складу ГУМНК входили відділи: театральний (гол. Старицька М.М.); музичний (гол. Кошиц О.А.); охорони пам'яток старовини і мистецтв (Біляшівський М.Ф.); художн. мистецтва (Середа А.Ф.); пластичних мистецтв (Павлуцький Г.Г.); архівно-книжно-бібліотечний (Модзалевський В.Л.). У травні Архівно-бібліотечний відділ підпорядковувався МНО (назва була згодом змінена на Міністерство освіти і національної культури).

Григорій Рудий

Періодика часів Української Держави про національне мистецтво

В період національного відродження України важливого значення набуває дослідження проблем культурного, духовного життя українського суспільства. Особливий інтерес у цьому плані становить період Української Держави, яка існувала з квітня по грудень 1918 р. Саме в цей період у більшості шкіл уведено українську мову, засновано близько 150 українських гімназій. У Києві та Кам'янці-Подільському відкрито українські державні університети. Тоді ж розпочала роботу Українська Академія наук, а також створено Український національний архів, Національну бібліотеку, Український драматичний театр, Державну капелу, Кобзарську школу, Державний симфонічний оркестр тощо.

Сьогодні особливої уваги набуває питання про якомога повне залучення до наукового обігу і ефективне використання як документальних, так і оповідних джерел, що віддзеркалюють розвиток духовного життя гетьманської держави. До важливих джерел належить і періодична преса. За підрахунками автора, в зазначений період видавалось близько 200 періодичних видань.

У великому масиві джерел з питань української культури помітне місце займають газетні матеріали про заходи гетьманського уряду, творчої інтелігенції щодо розвитку національного мистецтва. У пресі опубліковано закон Ради

© Г. Рудий

Міністрів «Про утворення Головного управління мистецтва і національної культури й про переіменування Міністерства народної освіти в Міністерств во народної освіти та мистецтва»[1].

Згідно із законом, засновувався також відділ у справах мистецтва, художнього виховання і культурних установ. Як самостійна інституція зі своїм власним бюджетам Головне управління мистецтва дістало змогу реально впливати на розвиток української культури. Не випадково основні досягнення за часів гетьманщини в здійсненні курсу національно-культурного будівництва дослідники пов'язують саме з діяльністю цього управління[2], очолюваного відомим українським громадським і культурним діячем П.Я.Дорошенком.

Він походив із козацького гетьманського роду, прямий нащадок гетьмана Петра Дорошенка. Після закінчення в 1864 р. Київського університету здобув медичну освіту, працюючи ординатором у відомого вченого хірурга Ріноко. Згодом П.Я.Дорошенко повертається на Чернігівщину, де активно включається в громадське і культурне життя. Він тривалий час був членом Чернігівської архівної комісії й головою музейної комісії Чернігівського земства, автор праць про кріпацтво на Лівобережній Україні. Продовжуючи традиції своїх предків, зібрав велику колекцію української старовини й мистецтва. Як меценат багато цінних речей подарував він різним музеям і залишив для української науки найкоштовнішу бібліотеку, в якій зібрані найцінніші книжки всіма мовами про Україну[3]. У 1917 р. заснував українську гімназію в Чернігові[4].

Патріотичні переконання П.Я.Дорошенка, його високоосвіченість і подвижницька діяльність на ниві пропаганди історії України добре прислужилися справі розвитку культури українського народу.

Визначаючи роль і місце Головного управління мистецтва, П.Дорошенко зазначав, що «відомство, на чолі якого я стою, переслідує завдання виключно загальнокультурного характеру...

Ми стоїмо на національному ґрунті. У противному випадку, все наше існування не мало б ніякого смислу і значення»[5].

Тобто, проблема відродження національних культурних надбань українського народу розглядалася ним не тільки в контексті розвитку культури України, а й політики держави в цій сфері суспільного життя. Звичайно, призначення П.Я.Дорошенка начальником управління свідчило про послідовність гетьманської адміністрації на ниві культурного будівництва. Саме з цих позицій слід оцінювати рішення Ради Міністрів, Міністерства народної освіти та мистецтва про створення Національної опери, Драматичного театру, Державної капели, Симфонічної школи, Кобзарської школи. Тогочасна преса широко відгукнулася на ці заходи публікацією значної кількості матеріалів. Газети висвітлювали весь хід прийняття і виконання урядових рішень щодо розвитку українського театрального і музичного мистецтва. Помітне місце серед них посідають публікації, що відображають заходи гетьманського уряду в становленні українського театру. В газетній періодиці була опублікована постанова Ради Міністрів «Про допомогу українським театрам». Згідно з цим рішенням «Українському Національному Театрові» (під керівництвом П.Саксаганського) і товариству «Молодий театр у Києві» (під керівництвом О.Курбаса) на їх потреби було виділено кошти на суму відповідно 165000 і 10000 карбованців[6].

В листопаді 1918 р. засновано в Києві Державний драматичний театр. Цьому театру було надано право одержувати з-за кордону без мита книги, всі необхідні матеріали й інвентар. Театр укомплектовано найкращими українськими акторами. Артисти вважалися службовцями і були зараховані на державне утримання. На потреби театру було виділено 327400 карбованців[7].

Характерно, що подібними публікаціями газетна періодика намагалася не тільки пропагувати урядові рішення, але й привернути увагу до значення українського театру в культурному житті України. В цьому контексті цікаві газетні матеріали про роботу з'їзду діячів українського мистецтва. З'їзд, скликаний з ініціативи товариства діячів українського мистецтва, проходив у Києві з 9 по 16 червня 1918 р. В його роботі взяли участь гетьман П.Скоропадський, міністри освіти та ісповідань М.Василенко і В.Зіньківський. Серед проблем, що обговорювалися на цьому форумі, було широке коло питань театрального і музичного мистецтва. Зокрема, на своїх шпальтах газети опублікували тези доповіді відомої актриси і театральної діячки Висоцької на тему «Сучасне становище театру» і виступи по її доповіді Є.Кузьміна, Мокульського, Станкевича, М.Прахова[8].

Крім цього, на шпальтах газет вміщено матеріали про проблеми театру і музики у взаємозв'язку з завданнями художнього і естетичного виховання українського народу. Серед них відзначимо тези доповіді А.Сафонова «Що може загальнопросвітня школа для художньо-естетичного розвитку дітей»[9], Четверикова «Мистецтво в школі»[10], виступи Ф.Красицького «Про художню освіту на Україні», «Про Київське художнє життя і художню освіту», С.Гілярова «Потреби вищої художньої наукової освіти», «Інститут історії мистецтва у Києві». Зрозуміло, що становлення національно-художньої освіти тісно пов'язувалось з завданнями розвитку українського мистецтва. У зв'язку з цим заслуговує на увагу опублікований у пресі заключний документ-постанова з'їзду про основні завдання в царині мистецтва і культури України. Так, постановою передбачалося заснування у Києві Інституту історії мистецтва, Академії мистецтв, а також кафедри історії і теорії мистецтва при загальноосвітніх вищих наукових інституціях гуманітарного типу. Саме вони мали стати центрами дослідження історико-мистецької спадщини України, визначати нові форми і методи усіх видів і жанрів театрального і музичного мистецтва. Отже, у резолюції з'їзду викладалася досить змістовна і широка програма культурологічних заходів. Привертають увагу опубліковані в пресі положення про необхідність широкої пропаганди в масах музичного мистецтва шляхом концертів вокальних і інструментальних ансамблів, присвячених національній і світовій музиці. Зокрема, пропонувалося ввести в школах години музичної культури. З огляду на те, що справа музичного видавництва, як нотного, так і книжкового, перебувала в приватних руках і мала чисто комерційний характер, делегати з'їзду запропонували державі віддати це видавництво художній організації цілком компетентних щодо цього людей. Тобто, проблема художньо-естетичного виховання розглядалась як один з важливих засобів формування самосвідомості українського народу. Саме з цих позицій слід оцінювати конкретні заходи уряду і громадськості щодо розвитку театру і музики, логічним вбачається збільшення кількості матеріалів про процес українізації в драматургії, коли за короткий період репертуар українських театрів помітно збагатився україномовними п'єсами. У матеріалах української періодики містить-

ся значний інформаційний масив, що відбиває широкий спектр цієї роботи, причому не тільки на рівні узагальнюючих матеріалів, а й публікацій, що віддзеркалювали творчий доробок конкретних театрів та митців.

Особливо високою у загальному масиві джерел з питань розвитку мистецтва була питома вага матеріалів про Українську національну оперу, Український національний хор, Державний драматичний театр, Український національний театр, Молодий театр у Києві. Так, на сторінках газети «Відродження» у травні-грудні 1918 р. практично кожна четверта публікація з проблем культурного життя тією чи іншою мірою торкалася творчої діяльності провідних українських театрів. Характерну інформацію вміщували також і інші видання, що відображали прагнення людей якомога глибше прилучитися до скарбниці українського театру. У газетах почали з'являтися повідомлення про поповнення репертуару театрів новими українськими драматичними творами.

Крім цього, на шпальтах газет широко відображено репертуар провідних українських театрів, склад акторів. У першу чергу, таку інформацію містить центральна преса. Так, в репертуарі Державного народного театру (головний режисер П.Саксаганський) чільне місце зайняли твори М.Кропивницького, І.Карпенка-Карого, М.Старицького, Л.Черняхівської. Головні ролі виконували М.Заньковецька, М.Садовська, Л.Ліницька, Якубовська, П.Саксаганський, Б.Романицький, Шевченко, Остерський, Сосницький і Зининко[11].

У процесі становлення українського національного театру склалося чимало оригінальних художніх колективів. Своєрідним явищем був заснований у 1916 р. і очолений О.С.Курбасом «Молодий театр». В 1918 р. цей колектив, що сформувався переважно з молодих митців, включив до свого репертуару кращі твори української і світової класики. Театр показав глядачеві п'єси «Чорна Пантера і Білий ведмідь» В.Винниченка, «Драматичні етюди» О.Олеся, а також п'єси західноєвропейських класиків: «Молодість» М.Гальбе, «Горе брехунові» Ф.Грільпарцера, «Доктора Штокмана» Г.Ібсена[12].

За жанрами матеріали, які висвітлюють внутрішнє життя театру поділяються на статті, замітки, інтерв'ю, повідомлення, рецензії. Причому питома вага матеріалів синтетичного жанру (статті, рецензії) складала понад 40 відсотків. Серед газетних публікацій значний інтерес для дослідника являють ті, які розповідають про гастролі українських драматичних театрів. Газети регулярно інформували читачів про їх виступи, давали їм оцінку, вміщували дані про акторів, географію гастролей, ставлення глядачів тощо. За нашими підрахунками, в досліджуваний період українська преса опублікувала понад 100 інформацій про гастролі театрів.

Поряд з цим, українська преса містить глибоко змістовні рецензії-огляди на спектаклі полтавського Українського театру «Просвіта» за п'єсами М.Гоголя «Тарас Бульба» і В.Винниченка «Повстання Мари».

В репертуарі Полтавського театру були історичні, у т. ч. західноєвропейські, побутово-сучасні п'єси, а також вистави спеціально для учнів.

Поряд з позитивними рецензіями про діяльність українських театрів є група матеріалів про недоліки в їх роботі. В них йшлося, насамперед, про застарілість репертуару, слабкий склад акторів, низьку явку глядачів. Вельми показовою є одна з кореспонденцій про виступи Харківського національного театру у місті Богодухові, автор якої зазначає, що «громадянство сподівалося побачити вперше на місцевій сцені щось нове і гарне з рідного театрального мистецтва, а воно, на жаль, весь час п'єси йдуть старі, безідейні, в яких домінуючу роль відіграють танці і співи, йдуть п'єси, які вже декілька разів ставилися й тутешніми любителями, п'єси, які в добрих трупах викинуті зовсім з репертуару («Жидівка-вихристка», «Хмари», «Нещасне кохання» і т.ін.)»[13]. Змістовні матеріали про творчу діяльність українських труп трапляються на сторінках «Херсонского вестника»[14], «Подольского вестника»[15], «Подольской мысли»[16] та ін. Отже, як бачимо, газетна періодика активно сприяла становленню української театральної критики.

В зв'язку з процесами подолання руйнівних наслідків у галузі культури заслуговує на особливу увагу рівень висвітлення тогочасною пресою творчості самодіяльних українських театрів, зокрема, в Катеринославській, Полтавській, Київській, Херсонській губерніях. Газетна періодика досить часто вміщувала матеріали, що в підсумку мали на меті привернути увагу до проблем української драматургії, пропаганди українського театрального мистецтва. Саме під таким кутом друкувалися інформації про створення самодіяльних театральних груп, драматичних гуртків. Всіляко заохочувалася й пропагувалася подвижницька діяльність українських інтелігентів, що створювали самодіяльні театри у провінційних містечках і на селі.

Подібні інформації складають ту фактологічну основу, що дає уявлення про загальний стан на місцях у самодіяльних театральних колективах. Характерно, що тогочасна газетна періодика відбиває не тільки констатацію дописувачами окремих фактів розвитку художньої самодіяльності, а й містить зауваження, пропозиції, що свідчить про конструктивну позицію авторів, котрі пропонували конкретні шляхи і форми українізації об'єктів культури. Так, в одній з кореспонденцій повідомлялося про гурток лохвицьких аматорів (Полтавщина), де п'єси ставилися без усякого розбору, репертуар складався з випадкових вистав, а це свідчило про те, що і сам гурток і його завдання були стихійними. Автор пропонував створити один справжній український драматичний гурток, керівником якого мала стати своя людина, прихильник рідного театру[17].

Якщо аналізувати газетні матеріали, присвячені аматорському театральному мистецтву, то помітним стає переважання аналітичних жанрів над синтетичними. Співвідношення першої і другої групи у тогочасній українській періодиці дорівнювало приблизно 10:1. Це означає, до на одну публікацію синтетичного жанру з питань запровадження українознавства в художній самодіяльності припадає десять матеріалів аналітичного жанру.

Прагнення до становлення національного театру, підвищення професійної майстерності акторів, розкріпачення творчої думки властиві авторам газетних матеріалів, в яких висвітлювалися проблеми підготовки українських акторів. Показовою є одна з кореспонденцій, де зазначалося, що «в епоху пристрасної політичної боротьби народів ті, хто так чи поіншому стикається з мистецтвом, повинні з особливою бережливістю берегти його в безпосередній чистоті. Саме тому в гуртку драматичної секції «Українського художнього товариства ім.М.К.Заньковецької» виникла думка заснувати першу в Одесі і другу в Україні (є школа Лисенка у Києві) українську театральну школу, запросивши в якості викладача,

натхненника і керівника художньої частини школи, першого почесного члена товариства велику актрису М.Заньковецьку. На превелику радість ініціаторів вони отримали згоду Марії Костянтинівни взяти участь у цій справі.

Значення такої школи для українського театру було б дуже великим, вона відразу б підняла його рівень, залучила видатних корифеїв рідного мистецтва, котрі досі масово йшли на російську сцену, покидаючи рідний театр. М.К.Заньковецька давно мріяла про створення такої школи саме в Одесі, де вона вперше здобула популярність і де стільки викликала захоплення до останнього часу»[16].

Однією з важливих тем в контексті завдань по відродженню національного мистецтва стала широка пропаганда музичної культури. Під рубриками «Український Національних хор», «Українська опера» в газетній періодиці вміщувалися добірки матеріалів, що широко висвітлювали заходи Міністерства народної освіти та мистецтва по перетворенню Київської опери в Національну оперу, створення Українського Національного хору (під керівництвом диригента О.Кошиця), згодом перетвореного в Українську державну капелу»[17], і Державного симфонічного оркестру (під керівництвом О.Горличого). Важливо, що ці матеріали містили не тільки виклад музичних заходів, а й результати втілення їх у життя. Велика група матеріалів присвячена діяльності музичного відділу Міністерства освіти, його роботі по організації хорів. У газетній періодиці широко висвітлюється виступ першого Українського Національного хору у Києві, який 9 червня 1918 р. у міській опері вперше дав концерт. До складу хору ввійшло 75 співаків. У святі української пісні взяли участь П.Скоропадський, члени уряду, визначні українські громадські і культурні діячі. Концерт було присвячено творчості К.Стеценка. Преса постійно повідомляла про організацію нових хорових колективів, зокрема, другого Національного хору в Києві. Передбачалося, що очолять хор Д.Давидовський та М.Леонтович. Велику увагу преса приділила гастролям влітку 1918 р. першого Українського Національного хору в Харкові. З концертами виїздили К.Стеценко, О.Приходько, О.Кошиць, М.Литвиненко-Вольгемут, М.Дніпрова (Приємська) і С.Колодіївна[20].

Серед зазначеної групи джерел заслуговують на особливу увагу матеріали, котрі окреслювали ретроспективну картину розвитку хорового співу на місцях як основи української музичної культури. Варто відзначити групу газетних публікацій про відкриття у липні 1918 р. Українського Національного хору в Полтаві. Очолив хор відомий фахівець у сфері хорового співу, колишній диригент національного театру В.Костів-Верховинець. У програмі концертів хорового колективу були народні пісні на музику Лисенка, Кошиця, Леонтовича, Верховинця. Всі концерти хору проведені з благодійною метою на користь різних громадських організацій»[21].

У пресі також широко висвітлювалося відкриття українського хору в Кам'янець-Подільському. 30 червня 1918 р. у помешканні товариства «Просвіта» відбулось урочисте відкриття хору. У святі пісні, крім 60 учасників хору, взяли участь голова секції по організації національних хорів музичного відділу Міністерства народної освіти та мистецтва О.К.Приходько і шанувальники українського співу»[22].

Поряд з цим, є чимало газетних матеріалів про благодійницьку діяльність хорових колективів, пропаганду української пісні. Так, у липні 1918 р. в приміщенні Лубенського жіночого єпархіального училища відбувся концерт українського хору під керівництвом композитора К.Стеценка. В концерті прозвучало багато пісень самого керівника хору[23].

Група газетних матеріалів повідомляла про благодійний концерт в садах Дехтерівської богодільні, який було влаштовано 25 серпня 1918 р. за ініціативою Лук'янівського товариства «Просвіта». В концерті взяли участь актори М.Литвиненко-Вольгемут (спів), С.Колодіївна (спів), М.Дніпрова (мелодекламація) та перший український національний хор під керівництвом О.Приходька. Акомпонував солістам В.Кривців, керував хором — М.Леонтович[24]. З метою пропаганди української музики 4 грудня 1918 р. в приміщенні Київської громадської бібліотеки відбулася лекція-концерт, ілюстрована народними мелодіями в суто народному стилі і виконанням пісень в музичній обробці М.Лисенка. Лектор Г.Хоткевич ознайомив слухачів з теорією походження музичних звуків і складання з цих звуків народних пісень. Тут же національний хор дав як ілюстрацію цілий ряд пісень на різні життєві теми[25].

У газетній періодиці знайшла місце і така популярна форма музичної культури, як масова народна пісня. Під рубриками «Українська пісня», «Вечір українського романсу» в пресі вміщувалися добірки матеріалів, до широко висвітлювали розвиток таких жанрів, як обробка народних пісень і українська масова пісня. Вони дістали широке розповсюдження на місцях. Про це свідчать листи сільських громадських кореспондентів до редакцій газет. Важливо, що ці матеріали містили не лише факти про результати аматорської діяльності, але й конкретні пропозиції про вдосконалення роботи музичних самодіяльних колективів. У тогочасній українській пресі знайшов також висвітлення розвиток кобзарського мистецтва. Газетні матеріали місять відомості про заснування і діяльність Київської кобзарської школи, запрошення для практичного навчання гри на бандурі восьми кобзарів різних шкіл з Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній[26].

Газетна періодика також вміщувала публікації з питань історії української бандури, про життя і діяльність визначних кобзарів.

В українській пресі особливо активно висвітлювався хід підготовки і створення української опери. Повідомлення в пресі про утворення восени 1918 р. Національної опери в Україні неоднозначно сприйнялося творчою інтелігенцією держави. Були різні думки щодо статусу українського Державного оперного театру, призначення його керівників, акторів, придбання приміщення тощо. У тогочасних засобах масової інформації ця тема представлена різними за жанрами матеріалами: від теоретичної статті до стислої замітки. У цьому масиві джерел переважали статті (64 відсотки) і кореспонденції (25 відсотків), в яких поширювалися здебільшого твердження, що українська опера має бути державною. І сили для цього є. Це — визначний європейський драматичний тенор Менцінський, уславлений виконавець вагнерівського репертуару, один із світових басів, наш земляк і патріот Адам Дидур, світова оперна співачка, освічена і палка українська патріотка С.Крушельницька»[27].

Такого роду публікації вміщувалися переважно під рубрикою «Українська опера», а їх авторами були журналісти і мистецтвознавці.

Поряд з цим на сторінках періодичних видань друкувалися матеріали, автори яких відзначали, що «українська державна опера не повинна повторити історію петроградських державних театрів, котрі давали чужу людності й громадянству культуру...

Організувати справу опери художньо сильної, національної і культурної»[28].

У пресі також друкувалися статті культурних діячів, переважно з діаспори, на думку яких справою організації української опери має займатися українське літературно-художнє товариство в Петрограді. Товариство мало значні акторські і художні сили. В разі дозволу на переїзд до Києва, воно звідти б організувало свої філії в Україні[29].

Чимало газетних матеріалів містить інформацію про підготовку українського оперного театру до відкриття сезону. Зокрема, повідомлялося, що директор театру роздав відомим письменникам Л.Старицькій-Черняхівській, О.Олесю, С.Черкасенкові та іншим перекладати оперні лібретто українською мовою. Вже у серпні 1918 р. були перекладені українською опери: «Галька», «Фауст»; «Травіата», «Черевички», «Казки Гофмана», «Богема», «Продана наречена», «Русалка», «Сільська честь», «Жидівка», «Мадам Баттерфляй»[30].

Отже, аналіз газетних матеріалів, що відбили процеси відродження національного мистецтва, дає змогу зробити такі висновки;

- українська преса не тільки відбивала на своїх сторінках проблеми відродження національної культури, а й своїми публікаціями стимулювала зростання творчої активності нової генерації українських митців;

- періодичні видання зробили помітний внесок у справу українізації закладів культури. Протягом досліджуваного періоду ця проблематика була постійною;

- українські газети подавали інформацію про спроби гетьманського уряду, кращих сил української інтелігенції інтегруватися у світовий культурний процес шляхом створення належних умов для розвитку української опери, інших видів музичного мистецтва, сприяли становленню української театральної і музичної критики;

- газетна періодика віддзеркалила пошук шляхів розвитку українського мистецтва, нових форм і видів театральної і музичної культури. У галузі музичного мистецтва успішно розвивалися такі жанри, як обробка композиторами народних пісень, українська масова пісня, кобзарське мистецтво. Широкого розмаху набула концертна діяльність, в ній брали участь професійні і самодіяльні виконавські колективи. В Україні розвивалися всі види театрального мистецтва. Засновано Державний драматичний театр, Національну оперу, Українську Державну капелу, Державний симфонічний оркестр;

- українська преса зробила помітний внесок у справу залучення до самодіяльного театрального і музичного мистецтва широких кіл громадськості. Було створено десятки аматорських драматичних і музичних театрів, театрів для молоді.

---

[1] Державний вістник. — Київ. — 1918. — 5 липня.
[2] Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. — Ужгород. — Т.2. — С.366-367.
[3] Зайцев П. Я.Дорошенко // Промінь. — Київ. — 1919. — 14 вересня.
[4] Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні-Львів. — 1993. — Т.2. — С.585.
[5] Воссоздание украинской культуры. Интервью П.Я.Дорошенко /Главноуправляющий управления искусств/ // Вечер. — Київ. — 1918. — 22 жовтня.
[6] Державний вістник. — Київ. — 1918. — 22 червня.
[7] Там само. — 3 вересня.
[8] Всеукраїнський з'їзд представників художніх організацій // Відродження. — Київ. — 1918. — 29 червня.
[9] Там само. — 12 червня.
[10] Там само. — 28 червня.
[11] Державний народний театр // Новости дня. — Київ. — 1918. — 8 вересня.
[12] Вільне життя. — Одеса. — 1918. — 1 серпня.
[13] Театр Суходольського // Народна діло. — Харків. — 1918. — 8 червня.
[14] Нумо. Украинский театр // Херсонский вестник. — 1918. — 16 жовтня.
[15] Маркиз. «Тарас Бульба» // Подольський вестник. — Могилів-Подільський. — 1918. — 16 липня.
[16] Первый спектакль украинской труппы. Пьеса А.Николаенко «Мазепа» // Подольская мысль. — Могилів-Подільський. — 1918. — 30 липня.
[17] Провесінь. — Лохвиця. — 1918. — 4 жовтня.
[18] Лазурская Е. Украинская театральная школа в Одессе // Молодая Украина. — Одеса. — 1918. — 5 червня.
[19] Приходько О. Голова секції організації народних хорів. Відозва музичного відділу Міністерства освіти // Державний вістник. — Київ — 1918. — 18 червня.
[20] Друга артистична подорож першого Українського національного хору // Нова рада. — Київ. — 1918. — 18 серпня.
[21] Український національний хор // Робітнича газета. — Київ. — 1918. — 25 серпня.
[22] Открытие Украинского национального хора в Каменец-Подольском // Подольский край. — Кам'янець-Подільський. — 1918. — 5 липня.
[23] Концерт национальных песен // Лубенский голос. — Лубни. — 1918. — 14 липня.
[24] Концерт // Робітнича газета. — Київ. — 1918. — 31 серпня.
[25] Концерт пам'яті М.В.Лисенка в Громадській книгозбірні // Слово. — Харків. — 1918. — 8 грудня.
[26] Дорошенко Д. Історія України. — Т.2. — С.367.
[27] Ніковський А. Якою повинна бути опера на Україні // Нова рада. — 1918. — 22 червня.
[28] Василько А. Українська опера і невиправдані претензії // Нова рада. — 1918. — 1 листопада.
[29] Українська опера // Відродження . — Київ. — 1918. — 10 липня.
[30] Українські переклади оперних лібретт // Робітнича газета. — Київ. — 1918. — 31 серпня.

Володимир Ляхоцький

Діяльність І.І.Огієнка по формуванню національних університетів

Розвій національної культури за доби Другого Гетьманату зазнав неабиякого піднесення. Його рушіями, авангардом, чорноробами, за особистою оцінкою гетьмана П.Скоропадського, виступали, зокрема, такі яскраві історично вагомі постаті як М.Василенко, П.Дорошенко, В.Науменко, І.Огієнко, П.Стебницький. «Ці люди, — відзначав лідер країни, — блискуче проводили в життя ті загальні директиви, що я спільно з ними опрацьовував. Такі директиви легко було давати, та в хаотичних умовинах 18-го року в Україні — дуже трудно було їх здійснювати, однак ці люди зуміли це зробити»[1].

Окремим абзацом у спогадах, опублікованих 1936 р. у Варшавському часописі «Наша культура», серед тих, хто «цілим серцем віддалися українській культурній праці», гетьман відзначив Івана Івановича Огієнка, який «зміг зовсім тих цілий

© В. Ляхоцький

університет створити, являючись до мене завжди з готовими, обгрунтованими доповідями, — і я ні разу ні в чім йому не відмовив, тому Кам'янецький університет став такий міцний і багатий. Додам до цього, — наголошував П. Скоропадський, — що я наказав пропускати до мене ректорів Огієнка й Сушицького без докладів, поза чергою»[2].

Все вищевикладене яскраво засвідчує один із пріоритетних напрямків діяльності гетьманського уряду, особисту позицію П.Скоропадського щодо створення в Україні системи вищих навчальних закладів. Цій справі значною мірою прислужився і приват-доцент університету Св. Володимира в Києві, професор Українського народного університету (УНУ) І.Огієнко.

Ще на початку 1918 р. при УНУ на чолі з ректором Іваном Михайловичем Ганицьким з метою відкриття в містах України на правах філій народного університету мережі «вищих шкіл», створюється окрема комісія, у складі В.Дуб'янського, А.Лук'яненка, Ф.Сушицького та Ф.Швеця. Її секретарем обрано І.Огієнка[3]. На першому робочому засіданні (20 березня) визначено характер і шляхи її діяльності, а міста Кам'янець-Подільський, Катеринослав, Полтава та Чернігів як першочергові для заснування університетів «нормального типу». Відкриття народних університетів передбачалося у Вінниці, Житомирі, Єлисаветграді, Кременчуці, Ніжині, Одесі, Сумах, Умані, Харкові, Херсоні, Холмі, Черкасах[4]. Ініціатива інтелігенції Кам'янця-Подільського визначила його пріоритет як майбутнього університетського міста. Цьому сприяла й низка інших факторів. Так, 24 березня комісія зазначила, що університет в силу специфіки географічного розташування міста та концентрації в ньому різнобічних етнічних і культурних прошарків «повинен бути оплотом української культури на західному кордоні проти натиску культури польської та німецької»(мається на увазі австро-угорської – *В.Л.*).

Для обстеження можливостей і умов реалізації такого плану ухвалилено направити до Кам'янця делегатів, які б за участю місцевих активістів-освітян, ініціаторів ідеї, виробили по можливості умови та заходи фундації вузу[5]. Незабаром колектив у складі начальника відділу професійного навчання міністерства освіти О.Вілінського, ректора УНУ І.Галицького, професорів В.Дуб'янського та І.Огієнка вирушає в дорогу[6]. Громадськість міста зустрічає киян зацікавлено, але насторожено. Відбуваються численні зустрічі з представниками органів влади, громадських організацій, духовенства, мешканцями. Виголошуються промови. Іван Огієнко як витончений оратор справляв сильне враження на слухачів. Апофеозом зустрічей з населенням став короткий виклад у міському театрі відомого лекційного курсу, попередньо читаного ним в УНУ «Українська культура». Той факт, як свідчили учасники подій, що лекції і промови членів делегації виголошувалися українською мовою, став справжнім тріумфом насамперед самої мови – основи національної культури. Голова Кам'янецької повітової земської управи Олімпіада Михайлівна Пащенко у спогадах з цього приводу писала: «Усі слухали, зачаївши духа... Небувале в історії Кам'янеччини! Українські професори українською мовою перший раз на українській землі голосять слово про українську культуру, історію, націю... Що діялось у серцях тих старших, що довге життя своє чекали, не тратили надії на відродження рідного народу; тих молодих, усвідомлених, що ще боязко озиралися, щоб не нанесено знову з якогось боку замаху на національний здобуток, на всіх тих недавно російських урядовців, переважно походження українського, що привикни згулюватися під натиском, що «украинского языка нет, не было и быть не может.» На селян, що не уявляли собі, як то їх «мужицькою» мовою будуть говорити професори на теми високого значення; на польське панство, що з'їхалося з повіту, яке знало тільки місцевий сільський діялект і зо здивуванням почуло культурну, чисту, невимовної звукової краси українську літературну мову; на жидівську інтелігенцію, що була вихована в російській школі й не підозрювала навіть про існування культури української...»[7]

Члени комісії оглянули будинки та приміщення, які можна було б пристосувати для розміщення університету, відвідали засідання ради товариства «Просвіта», міської Думи, Земської управи, цілковито переконавшись у щирому прагненні переважної більшості громадськості, міської та повітової адміністрацій заснувати вищий навчальний заклад, створити для цього належні умови.

По поверненню до Києва І.Огієнко оперативно сформулював свої пропозиції.

Зміна форми державності, яка відбулася в Україні 29 квітня викликала певну тривогу у авторів і прибічників ідеї, яким здалося, що весь «Кам'янець-Подільський проект» опинився у небезпеці. Та тривога була марною. З 2 травня посаду міністра освіти у новому уряді посів знавець і громадський діяч Микола Прокопович Василенко, чиїм «коньком» у праці, за твердженням П. Скоропадського, були вищі навчальні заклади. Реорганізація старих і фундація нових стали однією із головних ділянок його діяльності, за що він, за словами Павла Петровича, взявся «р'яно, майже з юнацьким запалом»[8].

За програмою діяльності міністерства, представленою гетьману М.Василенком, визначалися чотири основні напрями: українізація школи всіх ступенів (але без форсування процесів і натиску на викладачів та слухачів — *В.Л.*), фундація системи українських університетів, заснування Національної бібліотеки та Української вільної академії наук[9]. Доречно зазначити, що організовуючи працю міністерства, яке розташовувалося за адресою Бібіковський бульвар, 14 (тел. 31-31, 61-29), М.Василенко, дбаючи про наступність розвитку української державності, започаткованої попередніми владними структурами, направленої на відродження національної культури, формування освітніх закладів, цінуючи накопичений під час революції досвід співробітників, залишив на місцях майже увесь урядовий апарат. Як і раніше, Петро Іванович Холодний виконував обов'язки товариша міністра. До того ж, невдовзі, для поліпшення контролю за виконанням директив уряду, забезпечення дієвості у реалізації програми міністерства, міністр вводить ще одну посаду заступника, на яку призначає Івана Андрійовича Красуського.

Департаменти очолювали: вищої школи — Феоктист Петрович Сушицький, середньої школи — Антон Степанович Синявський, нижчої школи — Андрій Іванович Лещенко, професійної освіти — Олександр Володимирович Вілінський, дошкільної і позашкільної освіти — Софія Федорівна Русова, управління мистецтв — Петро Якович Дорошенко, відділи: театральний — Марія Михайлівна Старицька, музичний — Олександр Антонович Кошиць,

охорони пам'яток старовини і давнього мистецтва — Микола Федорович Біляшевський, пластичного мистецтва — Григорій Григорович Павлуцький, архівно-книжково-бібліотечний — Вадим Львович Модзалевський та ін. Не була припинена робота Ради міністерства та Шкільної ради[10].

Проголошена М.Василенком послідовність у організації праці міністерства освіти обнадіювала щодо успіху університетського проекту. Тому, 12 травня 1918 р. Рада лекторів Українського народного університету на засіданні 14 голосами із 19 обирає І.Огієнка відповідальним за відкриття філіалу УНУ в Кам'янці. У протоколі зафіксовано: Рада прийняла до уваги заяву Огієнка про те, що «він погоджується поїхати до Кам'янця на 2 роки та при умові забезпечення йому повороту до Києва на кафедри». З метою піднесення статусу організатора навчального закладу, десять днів потому, Рада приймає нову ухвалу, в якій визнала за доцільне: «вважати посаду відповідального за відкриття філії ідентичною з виконуючим обов'язки ректора університету»[11]. Тут слід пояснити певну авторську розбіжність в мемуарних джерелах щодо висунення кандидатур на посаду ректора новостворюваного університету. У автобіографічній канві «Моє життя» І.Огієнко вказує на те, що Рада УНУ на внесення окремої університетської комісії для заснування вищих шкіл на провінції із двох балотованих кандидатур його і О.Грушевського, переважною більшістю голосів (19 проти 2) обрала ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету саме І.Огієнка і виступила з відповідним поданням-клопотанням на затвердження до Міністерства освіти[12]. О.Пащенко також свідчить, з свого боку, про двох пропонованих кандидатів, але — І. Огієнка та Ф. Швеця. Спираючись на думку земляків, делегація громадськості із Кам'янця, яка перебувала у травні в Києві, за словами О. Пащенко, вжила всіх заходів і впливу, щоб на чолі комісії для утворення Кам'янецького університету став саме І. Огієнко[13]. Так це, чи ні, нині перевірити важко. Незаперечно одне — в протоколі засідання Ради лекторів УНУ прізвища інших кандидатур, балотованих на посаду ректора майбутнього вузу, відсутні.

І.Огієнко поставився до такої честі серйозно і направив свою, здавалося невичерпну, енергію та видатні організаторські здібності на втілення ідеї в життя, мобілізувавши для цього свої рідкісні якості лідера — надзвичайний прагматизм та незаперечний талант спілкування. При цьому, як вказує українсько-канадський історик С.Герус, новопризначений в. о. ректора в широкому арсеналі логічно сплетених аргументів, чарівній, наполегливій манері переконання, часто поєднаній із образним викладом та м'яким натиском, досягав поставленої мети[14].

Не стала винятком і його перша зустріч із міністром М.Василенком, яка значною мірою визначила подальшу позицію уряду та глави держави до поставленої проблеми. Перед аудієнцією з керівником освітянського відомства І.Огієнко на початку червня вдруге вирушає до Кам'янця. Він усвідомлює — ця поїздка вирішальна. Від її результатів залежить успіх справи. Ним інтенсивно, наполегливо ведуться переговори з тими, в чиїх руках бюджет, реальний вплив на події в краї, на громадську думку. В результаті, повертаючись до Києва, він подає три важливих акти: 1. Постанову міської Думи про асигнування потреб університету в сумі 1 млн. крб., виділення для цієї мети 100 десятин землі та триповерхової будівлі бувшої технічної школи. 2. Постанову губерніальної Земської управи про здійснення впродовж п'яти років виплат на потреби університету по 200 тис. крб. щороку. 3. Постанову повітової кам'янецької управи про виділення 100 тис. крб. Крім того, всі владні органи постановили взяти участь у організації та забезпеченні відбудовчих та ремонтних робіт зруйнованого помешкання, виділеного під навчальний заклад.

Враховуючи національний склад населення повіту і міста, чиї інтелектуальні, духовні потреби насамперед покликаний був задовольнити новостворюваний навчальний заклад, І.Огієнко передбачливо провів усебічні переговори з рабином Кам'янця Л.Оксманом та головою польських організацій міста Т.Залеським, в результаті яких на основі досягнутих угод здобуває не тільки підтримку цих об'єднань, а й зобов'язання надати університету певну матеріальну підтримку. За участю в. о. ректора та його головуванням з місцевого активу формується склад «Комісії для збудування Кам'янець-Подільського державного українського університету»[15]. Як бачимо, І.Огієнку вдалося поставити справу так, що перші кроки організації діяльності університету фінансувала виключно місцева влада та громадськість.

З цим по приїзді до Києва він і вирушив до міністра освіти. М.Василенка. В. о. ректора знав ще з 1905 р. по його редакторській праці в газеті «Киевские отклики». Ближче познайомилися 1908 р. із розгортанням діяльності Українського наукового товариства у Києві, членами якого вони обидва були[16]. Зустріч розпочалася прохолодно. Стриманий і поміркований міністр не вбачав вагомих важелів у обґрунтуванні закладення вищого навчального закладу у «глибокій провінції», а тому рішуче відхиляв усілякі з цього приводу пропозиції. Але, захоплений процесом, передбачаючи такий перебіг співбесіди, добре підготовлений до неї, І.Огієнко доводить міністрові політичну доцільність і практичну користь створення освітянського духовного центру у вигляді національного університету. Його доповідь, кожна теза якої мала вагоме обґрунтування і передбачала чіткий механізм її реалізації, підсумки здійснених попередніх підготовчих заходів, зламали непохитність М.Василенка[17]. Згодом він підписує наказ про призначення І.Огієнка ректором університету з 1 липня 1918 р.[18], всебічно сприяє фундації цього «вогнища культури», привертає до розпочатої справи прихильність гетьмана П. Скоропадського, який 17 серпня 1918 р. затверджує ухвалений Радою міністрів закон «Про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету». Згідно з цим законодавчим актом, в університеті закладалися чотири факультети (причому історико-філологічний та фізико-математичний з двома відділами — математичним та природничо-історичним у 1918 р.). На історико-філологічному факультеті офіційно проголошувалося відкриття кафедр єврейської і польської історії та літератури. Викладовою мовою визначалася, за поодинокими винятками окремим викладачам — українська. Закон передбачав сприятливі умови для заповнення штатних посад екстраординарних професорів та права факультетів із проведення іспитів на вчені ступені магістра або доктора наук[19]. 23 серпня гетьман затверджує закон «Про установлення розпису платні службовим вищих шкіл на Вкраїні». Цікаво простежити рівень матеріальної забезпеченості працівників університету. Наведемо дані про рівень зарплати окремих категорій. Основна ставка ординарного професора без передбаченої обов'язкової доплати за кожні п'ять років стажу по 2 тис. крб., за п'ятиріччя складала 8 тисяч, екстраординарного професора — 7.200 (з мож-

лишою вказаною доплатою по 1.800 крб.), доцента — 5.400 крб. (з доплатою за стаж по 1.350 крб.), декана — 4.000 крб., професорського стипендіата — 3.600 крб., студента — 1.200 крб., архіваріуса — 3.000 крб.[20]

Надзвичайно напружений та безупинний ритм подальшої діяльності І.Огієнка, його численних соратників, підтримка Уряду і особисто П.Скоропадського уможливили відкриття державного університету вже 22 жовтня 1918 р. Про цю подію написано багато. Тому на ній ми зупинятися не будемо. Але, щоб підкреслити її неперевершене значення для рекристалізації духовного відродження, реакцію на подію пересічного громадянства, широкої громадськості, приведемо тільки один уривок із привітання університету з нагоди відкриття, надісланого Окремим чорноморським козацьким кошем на чолі з полковником Блофіним. Кіш, — говориться в ньому, — «разом з усім свідомим громадянством українським справляє Свято відкриття нової лабораторії своєрідного українського духу.

Біля західного політичного кордону сьогодні піднімається ще одна нова Зоря українського відродження. Ця зоря повинна піднятись високо, щоб освітити різні темні куточки і показати всьому світові, що український народ здатен до озброєння здобутками всесвітньої культури і може з честю зайняти відповідальне місце серед народів світу.

Окремий чорноморський козацький кіш буде знати, що з сьогоднішнього дня праці в цій лабораторії буде утворена система національного знання, яка і освітить шлях нашої національної мети...»[21]

Вказана подія є лише однією із низки заходів Української Держави на ниві формування національних вузів, у яких брав активну участь І.Огієнко.

Працюючи професором кафедри української мови народного університету в Києві, секретарем його історико-філологічного факультету, І.Огієнко обирається до складу багатьох делегацій і комісій, на які покладалися життєво важливі для університету зокрема і майбутньої системи вищих навчальних закладів в цілому доручення. Освітня ситуація в наш час дає ключ до розуміння подій тієї пори. Сьогодні ми змушені констатувати нову хвилю зменшення українських шкіл в країні. Досягнення перших років незалежності ревізуються, зводять зусилля української інтелігенції, прогресивної громадськості нанівець. Що ж дивного в тому, що, існуючи формально автономно від російськомовного університету Св. Володимира, УНУ з перших днів існування відчував постійний антиукраїнський пресинг, що виходив з його стін. З цих причин міністерство освіти, Рада УНУ шукали шляхи повного його відокремлення та удержавлення. Прагнення УНУ об'єднатися з університетом Св. Володимира з метою подальшої українізації були визнані як П.Скоропадським, так і викладацьким загалом абсурдними, але і напівформальний статус його існування, за свідченням гетьмана, справляв враження пародії на вищий навчальний заклад[22]. Для розгляду пропозицій щодо реформування УНУ при міністерстві освіти створюється окрема комісія, перше засідання якої відбулося 14 квітня 1918 р. Його результати вже наступного дня стали предметом обговорення лекторської Ради[23]. Йшлося все-таки про об'єднання. Виходячи з цього, склалася загроза обмеженого цензу доступу до складу професорської Ради університету Св. Володимира членів Ради УНУ. І.Огієнко палко став на захист прав своїх колег і, зважившись на викладену аргументацію та наданий ним проект постанови, Рада ухвалила: «1. Всі професори УНУ, котрі будуть відповідати умовам цензу згідно з будучого статуту з моменту об'єднання двох університетів тим самим входять в склад Ради професорів державного університету Св. Володимира. 2. Рада професорів УНУ звертає увагу на необхідність забезпечення в окремому додатці до нового статуту потрібного поповнення українських катедр»[24]. І.Огієнко взяв активну участь і в обговоренні проекту нового статуту університету та аналізі діяльності відповідної комісії, створеної при Міністерстві освіти. Виходячи з важливості проблеми Рада ухвалила «призначить для розгляду статута чергове засідання Ради лекторів»[25]. Відзначила необхідність залучення до обговорення ситуації слухачів, забезпечити їхнє інформування з поточних питань, включення до міністерства комісії членів УНУ тощо[26].

12 травня Рада у зв'язку з реорганізацією вузу, включає І.Огієнка до складу університетських комісій: а) по підготовці проекту статуту університету та б) фінансової, покликаної підготувати проект нового штатного розпису[27]. 22 травня група викладачів по підготовці проекту статуту змінює свій склад, вона значно підсилена. Під головування ректора І.Ганицького в ній працюють викладачі Д. Грабе, В.Дуб'янський, А.Корчак-Чепурківський, А.Лук'яненко, І.Огієнко, Ф.Сушицький[28].

Вірогідно, в надрах цієї комісії виникла пропозиція не об'єднувати університети, а домагатися надання УНУ статусу окремого самостійного державного навчального закладу. Ця ідея знайшла найбільше схвалення у освітянської громади Києва. «Створення державного Українського Університета, — відзначав професор УНУ, міністр віровизнань уряду Української Держави В. Зеньківський, — поруч з російським Університетом (Св. Володимира) було блискучим вирішенням складного питання про організацію вищої української школи»[29]. Зловживання зі створенням повноцінного українського вузу, породжувало прагнення частини українських радикалів закрити університет Св.Володимира як «найбільшого провідника русифікаторської політики». Створення української вищої школи в надрах російської «неминуче применшувало б статус українських кафедр, зводячи їх по значенню до деяких паралельних установ — не могла б формувати і зміцнювати своє українське наукове середовище». Студенти-українці, за переконанням В. Зеньківського, «природно, розчинилися б в масі російського студентства...»[30] Тому ідея створення окремого українського університету об'єктивно визріла із умов організації життя в державі.

Для підготовки відповідного закону та формування його остаточної редакції Рада УНУ на чолі з ректором І.Ганицьким, деканами: історико-філологічного факультету — Г.Павлуцьким, правничого — М.Туган-Барановським, фізико-математичного — Ф.Швецом, медичного — А.Корчак-Чепурківським разом з Ф.Сушицьким та В.Павловичем обирає І.Огієнка до редакційної колегії закону «Про перетворення Київського Українського народного університету в Державний український університет»[31].

Молодого професора хвилюють проблеми набору абітурієнтів, відбору слухачів для підготовки наукових та викладацьких кадрів вищої школи. І якщо умови прийому до українського вищого навчального закладу було поперед-

ньо вироблено Статутом народного університету, то система підготовки магістрів та докторів наук в національних університетах народжувалися у тривалій дискусії. Недавній магістр Огієнко гостро відчуває тонкощі проблеми і тому активно бере участь у формуванні умов прийому і структурі організації підготовки національних професорських стипендіатів. Він пропонує як вирішальні критерії відбору їх слухачів визначити насамперед: а) українське походження кандидата тобто «персональну» належність до українського народу; б) вільне володіння претендентами мовою титульної нації. При цьому І.Огієнко наполягав на прискоренні процесу відбору кандидатур, наголошував на необхідності якнайшвидшого запуску в дію такого інституту підготовки національних кадрів, яку б здійснювали, в свою чергу, кращі науково-педагогічні патріотичні кадри[32]. Маючи невеликий стаж роботи у вузі, викладач І.Огієнко вразливо відчуває і реагує на всі нюанси проходження молодими педагогами шаблів росту, їхньої участі в тих чи інших органах, залучення та допусків до управління навчальним та науковим процесами тощо. І коли постало питання реорганізації, а по суті, про закладення структурних основ майбутнього державного університету, він, не вагаючись, встає на захист інтересів своїх молодих колег, які могли, зокрема, за проектом закону «Про перетворення Першого Українського Народного Київського університету в Київський державний український університет», ухваленого 5 серпня Радою Міністрів Української держави, опинитися поза межами вузу, так як в проекті було упущено розділ про тимчасовий інститут лекторів. На засіданні Ради УНУ 9 серпня І.Огієнко повідомив про свою рішучу з цим незгоду, про те, що комісія міністерства на чолі з академіком В.Вернадським, зваживши на це і низку інших зауважень, продовжила роботу над удосконаленням закону і «вживає заходів, аби забезпечити допомогу лекторам, які не мають приват-доцентського звання»[33]. При цьому зауважив: «Всі ми звикли працювати дружньою сім'єю. Всі були каменярами в будуванні національного українського осередку вищого знання. Втім було б бажано всім зібратися і на перше засідання Державного університету...»[34]

17 серпня 1918 р. гетьман затвердив закон про перетворення Київського українського народного університету в Київський державний український університет у складі чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, правничого та медичного[35]. Забігаючи наперед, слід зазначити, що впровадженню ідеї фундації Українського державного університету стала на заваді постанова радянського народного комісаріату освіти від 1 червня 1919 р. про об'єднання його з університетом Св. Володимира[36].

Доречно зупинитися ще на одному аспекті діяльності І.Огієнка в справі організації першого в Україні державного університету. Як відомо, власного приміщення УНУ не мав, а заняття проводив у вечірні години у виділеній частині приміщень університету Св.Володимира.

Державний університет, з повним денним циклом лекційних, позааудиторних та практичних занять передбачав організацію навчального процесу за відповідним розкладом на необхідній базі фонду окремого приміщення. Поставала потреба розміщення адміністративних та допоміжних служб, бібліотеки, архіву, спеціалізованих предметних кабінетів та лабораторій тощо. З цією метою в УНУ 16 липня 1918 р. була сформована делегація, на яку покладалося завдання підготовки відповідних пропозицій Уряду та проведення з цього приводу переговорів з главою держави. В число обраних попадає і І.Огієнко. В результаті дій делегатів при міністерстві освіти створюється комісія, яка успішно вирішила проблему. П.Скоропадський зважив на її пропозиції, і новий навчальний рік студенти розпочали на Солом'янці. Подія ця знайшла своє відображення у низці мемуарів учасників української визвольної боротьби, з тому числі і І.Огієнка. В своїх спогадах він пізніше, зокрема, напише, «Гетьман призначив Ректора К.-П. Д.У.У. І.Огієнка *головою тимчасової комісії для підшукання поміщення Українського Державного Університету в Києві. Члени комісії*: Г. Павлуцький, Ф.Сушицький і Ф.Швець. Комісія вибрала на Університет новий величезний будинок Миколаївської Артилерійської Школи. На предложення Комісії Гетьман передає цей будинок університетові»[37]. Однак, документи свідчать про інший склад як депутації УНУ так і міністерської комісії, про клопотання ними щодо надання під розміщення Державного університету та бурси для студентів будівлі колишнього Володимирського (а не Миколаївського — *В.Л.*) кадетського корпусу (мається на увазі комплекс будівель сучасної Академії Збройних Сил України (Воздухофлотський проспект)). Протокол засідання Ради лекторів від 28 липня зафіксував дату зустрічі делегації з П.Скоропадським — 23 серпня 1918 р., його розуміння ситуації і потреб вузу, запевнення у наданні допомоги раціональної, без травм для тієї чи іншої сторони, вирішити це питання[38].

Документи фонду УНУ свідчать про працю комісії (створеної за дорученням П.Скоропадського, а не ним особисто — В.Л.) «для остаточного розв'язання питання про пристосування помешкання Київського кадетського корпусу для Державного українського університету». Склад комісії та проблеми, з якими вона зіткнулася у своїй діяльності, найкраще висвітлює вперше наведений нами документ — доповідна записка гетьману П.Скоропадському головноуправляючого справами мистецтва і національної культури міністерства освіти. Документ не датований, але підготовлений, вірогідно, між 17 та 23 серпня 1918 р.

ЯСНОВЕЛЬМОЖНОМУ ПАНУ ГЕТЬМАНУ

Головноуправляючого справами Мистецтва й Національної Культури,
Голови Комісії по справі переведення Кадетського Корпусу
до відповідного помешкання, П.Я.ДОРОШЕНКА,

ДОКЛАД.

По особистому дорученню ВАШОЇ ЯСНОВЕЛЬМОЖНОСТИ, а також на підставі розпорядження п.Министра Народної Освіти від 3/VIII ц.р. за №102, мною було організовано Комісію «для остаточного розв'язання питання про пристосування помешкання Київського Кадетського Корпусу для Державного Українського Університету і про перевод названого Корпусу до другого відповідного помешкання».

В склад Комісії, під моїм головуванням, увійшли запрошені мною — 1) згідно пропозиції п.Министра Освіти Директорії Департаменту Вищої Школи проф. Ф.П.СУШИЦЬКИЙ, 2) представник п.Військового Министра, голова комісії військових шкіл, Генеральний Значковий ЮНАКОВ, а з 2-го засідання замінивший його підполковник військовий інженер ШУМСЬКИЙ, 3) академик В.І.ВЕРНАДСЬКИЙ, 4) в.об. ректора Українського Державного Університету заслужений ординарний професор Г.Г.ПАВЛУЦЬКИЙ, 5) директор Володимирського Кадетського Корпусу Генерал Значковий СІМАШКЕВИЧ, 6) заслужений ординарний професор Д.І.БАГАЛІЙ, 7) в.об. ректора Кам'янецького Университету професор І.І.ОГІЄНКО; крім того на останньому засіданні — два представника Кадетського Корпусу — 8) де Б ОККАР і 9) д. Левицький, обидва воспитателі Корпусу.

Засідань Комісії було три: 1) 7-го серпня ц.р., 2) 14-го серпня і 3) 17-го серпня. Крім того окремо підкомісія виїздила розглянути помешкання.

На 1-му засіданні, з 7 душ, Голова Комісії П.Я.ДОРОШЕНКО докладно вияснив завдання Комісії, по особистому дорученню ПАНА ГЕТЬМАНА та розпорядженню п.Министра Освіти, — розв'язати питання 1) про пристосування Київського Кадетського Корпусу для Державного Українського Університету і 2) про перевод названого Корпусу до другого відповідного помешкання.

Після широкого обговорення справи, почасти й принципово, загалі, по пропозиції п.Голови перейдено було до конкретного вирішення прямого завдання Комісії, намічено де-кілька відповідних мешкань й обрано підкомісію для огляду їх — в такому складі: 1) головою професора І.І.Огієнко, членами: 2) генерал СІМАШКЕВИЧ або заступник його, представник Корпусу, 3) представник п.Військового Министра підполковник ШУМСЬКИЙ, 4) професор Ф.П.ШВЕЦЬ.

Підкомісія оглянула намічені помешкання 12 й 13 серпня й на 2-му засіданні Комісії, з 6 душ, 14-го серпня Голова її професор І.І.ОГІЄНКО доклав враження про помешкання: 1) «Института благородных девиц», 2) Дому на Нікольській, №11; 3) Духовної Школи на Подолі; 4) Духовної Академії; 5) Артилерійської Школи і 6) Піхотної військових шкіл за Кадетським Корпусом. Найбільш відповідними названі дві останніх.

Голова Комісії пропонує оглянути ще нові помешкання, а також і Кадетський Корпус — для придбання матеріялу для вирішення питання, чи можливо було б в помешканні його, залишаючи й Корпус, помістити також й Державний Український Університет.

16-го серпня підкомісія оглянула ще 1) військову інженерську школу на Звіринці, за Лаврою, 2) воєнно-фельдшерську та 3) юнкерську школи, а також і 4) Кадетський Корпус. — Далі в окремому засіданні 17-го серпня підкомісія склала свій протокол, який потім же й прочитала.

На 3-му засіданні Комісії, з 10 душ, 17-го серпня.

Після остаточного обговорення досить з'ясованої справи п.Голова поставив на поіменне голосування такі питання:

I. Чи можуть бути в помешканні Кадетського Корпусу уміщені обидві школи, як Корпус, так і Університет.

З десяти душ, які голосували, крім п.Голови, визнали це можливим, хоча й з великими перешкодами для обох шкіл, пять душ, а саме:

1) заслужений професор Д.І.БАГАЛІЙ,
2) заслужений професор Г.Г.ПАВЛУЦЬКИЙ,
3) представник п.Військового Министра підполковник ШУМСЬКИЙ,
4) представник Министерства Освіти професор Ф.П.СУШИЦЬКИЙ,
5) в.об. ректора Кам'янецького Університета професор І.І.ОГІЄНКО.

Не визнали можливим чотири члена Комісії, а саме:

1) генерал СІМАШКЕВИЧ,
2) академик В.І.ВЕРНАДСЬКИЙ,
3) де БОККАР,
4) д. Левицький

II-е питання — чи може бути розміщеним Кадетський Корпус в жилому помешканні.

Визнали можливим сім членів, в тому числі й директор Корпусу генерал СІМАШКЕВИЧ і представник п.Військового Министра, проти двох — де БОККАРА й д. ЛЕВИЦЬКОГО.

III-е питання — тіж сім за, і лише двоє проти: де БОККАР і д. ЛЕВИЦЬКИЙ.

IV-е питання — в інженерній школі, — теж саме; сім тих же за, двоє тих же проти.

V-е питання — в піхотній школі: шість за, а троє проти (ген.СІМАШКЕВИЧ, де БОККАР, ЛЕВИЦЬКИЙ).

VI-е питання — в «Институте благородных девиц» — на 600 душ сім проти, а двоє за (ПАВЛУЦЬКИЙ, ОГІЄНКО), — на 400 душ чотири проти, а пять за. СІМАШКЕВИЧ лише на 300.

VII-е питання — в Духовній Школі на Подолі — сім проти, а двоє за (ПАВЛУЦЬКИЙ, ОГІЄНКО), а на 400 душ чотири за, чотири проти (один здержався)[39].

Сумнів у відповідності історичним реаліям викликають і свідчення Н. Полонської-Василенко, видруковані у ч. 4 за 1956 р. огієнковського (митрополита Іларіона) журналу «Віра й культура» про головування І.Огієнка «Комісією вищих шкіл в Україні», створеною начебто за наказом гетьмана П.Скоропадського. В статті вченої також повідомляється, що «Проф. І.Огієнко склав сітку вищих шкіл в Україні, і Міністр Освіти М.Василенко затвердив її і провів через Раду Міністрів. Гетьман Павло Скоропадський доручив проф. І.Огієнкові підшукати належне помешкання для Київського університету, і той вибрав величезні забудування Київської Артилерійської школи, ще не закінчені. Гетьман затвердив внесення голови Шкільної Комісії проф. Огієнка, і Київський Український університет набув найкраще місце»[40].

Не підтверджене документально і інше свідчення вченої про те, що ректором Київського державного університету мав бути обраний І.Огієнко, але дворічне відрядження до Кам'янця стало цьому на заваді. «Організувавши університет у Кам'янці, – проф. Огієнко, – писала Н.Полонська-Василенко, – мав повернутися до Києва. На цей час у Києві мав заступити проф. І.Огієнка проф. Т.Сушицький»[41].

Вірогідно, роки зробили своє. Пам'ять зрадила 76-літньому І.Огієнку. Маємо припущення, що ці абзаци в матеріалі Н.Полонської-Василенко вставлені, як це бувало і раніше,[42] головним редактором і видавцем щомісячника митрополитом Іларіоном. Мотивацією такого редагування можливо стало прагнення редактора зробити в тексті уточнення, принагідно підкреслити і свою (однозначно незаперечну — *В.Л.*) роль у описаних подіях. На користь наших зауважень свідчить і факт невірного позначення ініціалів Ф.П.Сушицького (в тексті Т.П. — *В.Л.*), а також відповідь митрополита на звернення Союзу гетьманців-державників Канади, з нагоди святкування 40-ліття акту відновлення в Україні історично-традиційної форми її державності – гетьманства про благословення влаштованих ними святкових заходів. Благословляючи дії Союзу, у відповіді його голові професору М.Судилевському та секретарю М.Королишину митрополит зазначав: «З бл. п. Гетьманом Скоропадським і я близько співпрацював, і з його доручення я заснував два українських університети у Києві та Кам'янці-Подільському. Відкриття двох цих державних українських університетів було тоді найбільшою культурною подією в Україні»[43].

Не применшуючи ролі І.Огієнка у описаних подіях, ми даним повідомленням, як і низкою інших, прагнемо відтворити (гідне, але реальне) його місце у історико-культурних процесах, зокрема, доби української революції 1917-1920 рр. Віддати належне, спираючись лише на факти і документи. Спогади — річ не завжди вірна. Інколи замість послуги вони лише шкодять як дослідникові, так і особистості, про яку йдеться.

Безперечно, І.Огієнко був одним із найактивніших учасників становлення національної освіти й науки в Україні. Документальних свідчень тому досить. Але потрібно пам'ятати, коли буревій революції захопив Україну, 35-літній І.Огієнко, хоч і був відомим і шанованим в наукових та освітянських колах, ледь мав дволітній стаж приват-доцента університету Св.Володимира. А перше свідчення про затвердження (не в.о. — *В.Л.*) магістра І.Огієнка професором кафедри української мови історико-філологічного факультету УНУ, – по всій формі прийняте і оформлене Радою лекторів університету — *ми знайшли лише в протоколі УНУ від 9 серпня того ж таки 1918 р.*[44] Він мужнів і як науковець, і як педагог, і як державний діяч разом із революцією, у вирі її подій, тих процесів, співучасником і свідком яких був. Тому доцільно, в ці ювілейні роки, коли до наукового обігу вперше залучаються нещодавно недоступні цінні і цікаві комплекси документів та матеріалів, зробити все для того, щоб запобігти надмірному оспівуванню, або вільному трактуванню, суб'єктивного виправдання неточностей, що трапляються в джерелах і сприйняття їх як абсолюту, запобігти картання чи надмірних похвал, дифірамбів діяльності і творчості, зокрема, і І.Огієнка. До викладу авторських оцінок нам слід підходити зважено, робити їх, спираючись на вивірену джерельну базу, з позицій позитивізму, який, насамперед, вимагає здійснення порівняльного аналізу. Адже кожен крок видатних людей відбиває подих історії.

---

[1] Скоропадський П. Українська культурна праця за гетьманщини 1918-го року. Сторінка споминів // Наша культура. — 1936. — Кн.4. — С.244.
[2] Там само.
[3] Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна, хронологічна канва // Наша культура. — 1935. — Кн.8. — С.510.
[4] Держархів м.Києва, ф.936, оп.1, спр. 8, арк.6,6 зв.,7.
[5] Там само. — С.10-11.
[6] Огієнко І. Вказана праця. — С.510.
[7] Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного українського університету // Наша культура. — 1936. — Кн.5. — С.339-340.
[8] Скоропадський П. Спогади. — Київ-Філадельфія, 1995. — С.232.
[9] Див.: Полонська Н. Академік Микола Василенко (2.II.1866 — 3.X.1935) // Віра й культура. — 1956. — Ч.3. — С.15.
[10] Див.: Полный справочник-указатель правительственных мест и лиц Украинской державы. — К., 1918. — С.14-15; Полонська Н. — Вказ. праця.
[11] Держархів м. Києва, ф.936, оп.1, спр. 8, арк.28 зв., 30 зв., 31.
[12] Огієнко І. — Вказ. праця. — 1935. — Кн.8. — С.511-512.
[13] Пащенко О. — Вказ. праця. — С. 343.
[14] Gerus Oleh W. Ivan Ohienko and the Founding of Kamianets-Podilsky Ukrainian State University // Український історик. — 1990. — Т.27. — С.84.
[15] Огієнко І. Вказ. праця. — С.511.
[16] Див.: Наріжний С. М. П.Василенко і його наукова діяльність // Наша культура. — 1936. — Кн.8-9. — С.619.
[17] Огієнко І. Вказ. праця. — С.512.
[18] Держархів м.Кам'янець-Подільський, ф.Р-582, оп.1, спр.2, арк.2-2 зв.
[19] Там само, арк.2 зв.
[20] Там само, арк.4-4 зв.
[21] Там само, спр.6, арк.27 зв.
[22] Див.: Скоропадський П. Спогади. — С.232.
[23] Держархів м.Києва, ф.936, оп.1, спр.8, арк.20.
[24] Там само, арк.21.
[25] Там само.
[26] Там само, арк.24.
[27] Там само, арк.27-28, 28 зв.
[28] Там само, арк.30 зв.
[29] Зеньковський В. Пять месяцев у власти (19 мая — 19 октября 1918 г). Воспоминания. — М., 1995. — С.154.
[30] Там само.
[31] Держархів м.Києва, ф.936, оп.1, спр.8, арк.38 зв.
[32] Там само, арк.48-49.
[33] Там само, арк.64 зв.
[34] Там само.
[35] Там само, оп.2, спр.13, арк.8, оп.1, спр.8, арк.64.
[36] Там само, оп.1, спр.48.
[37] Огієнко І. Вказ. праця. — С.512.
[38] Держархів м.Києва, ф.936, оп.1, спр.8, арк.61-63.
[39] Там само, оп.2, спр.26, арк.20-21.
[40] Полонська-Василенко Н. Академік Микола Василенко (2.II.1866 — 3.X. 1935) // Віра й культура. — 1956. — Ч.4. — С.13.
[41] Там само.
[42] Див.: ЦДАВО України, ф.1072, оп.2, спр.166, арк.43, 60; Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР). — К., 1997. — С.131, 148.
[43] Митрополит Іларіон. Пам'яті гетьмана Павла Скоропадського // Віра й культура. — 1958. — Ч.7. — С.27.
[44] Держархів м.Києва, ф.936, оп.1, спр.8, арк.70.

Володимир Горєлов

Створення Окремої Сердюцької дивізії як основи українських гвардійських частин

Більша частина офіцерської служби пройшла у П.Скоропадського в Санкт-Петербурзі в кавалерійських частинах лейб-гвардії Його Імператорської Величності. Ці елітні військові частини уособлювали силу та могутність армії Російської імперії, були надійною опорою царському режимові. Тому, прийшовши до влади, гетьман вирішив створити подібні військові частини і в столиці Української Держави. Основою українських гвардійських частин мала стати Окрема Сердюцька дивізія.

З цією метою у Києві 8 і 9 травня 1918 р. відбулися таємні засідання міжвідомчої комісії, яка працювала над засадами формування Сердюцької дивізії. Від Військового відомства у засіданні брали участь отаман Александрович, полковники Рибіцький, Румянцев, підполковник Левчук та представник Головної управи з військової повинності Міністерства внутрішніх справ д. Руденко[1]. На засіданні цієї міжвідомчої комісії були вироблені обов'язкові вимоги щодо призову молоді до дивізії, що формувалася.

В Сердюцьку дивізію повинні були набиратися призовники 1900 р. народження, українці, православні, з сімей заможних хліборобів-власників. Ці юнаки мали безвиїзно проживати у селах, у своїх родинах і ні в якому разі не повинні були працювати перед призовом у містах та містечках (це було пов'язане зі страхом перед проникненням до армії ідей більшовизму). Служба в підрозділах та частинах дивізії мала бути не добровільною, а обов'язковою. Це елітне військове з'єднання формувалося на загальних для всієї армії засад. Строк служби представників усіх родів військ, які входили до складу Сердюцької дивізії, а також платня й усі види постачання були такі ж, як і у звичайних частинах армії Української Держави. Планувалося, що призовники зберуться у Києві не пізніше другої половини червня 1918 р.

Щоб забезпечити призов до дивізії синів тільки з сімей заможних землевласників, кожний призовник повинен був мати посвідчення з сільської управи про те, що він дійсно є син селянина, який постійно проживає у такому-то селі і має певну кількість землі.

Для забезпечення необхідної кількості призовників з кожного села та з його навколишніх хуторів та селищ від усіх мешканців, що мали великі наділи, мало бути взято п'ять призовників 1900 р. народження. З кожного повіту мало бути відібрано для служби у Сердюцькій дивізії десять чоловік. З загальної кількості призовників з усіх сіл повітова рада з військової повинності проводила жеребкування. Цей жереб вирішував, хто з загальної кількості рекрутів з повіту належав до десяти юнаків для негайного відправлення на службу. Усім іншим рекрутам відправка на службу відкладалася до проведення наступного жеребкування. Набору до дивізії не підлягали всі ті, хто перебував під судом та слідством.

Найменший зріст та інші показники фізичного стану призовників мали бути такі самі, які були у свій час для особового складу військових частин лейб-гвардії колишньої Російської імперії. Такими були основні вимоги засідання міжвідомчої комісії від 8 та 9 травня 1918 р. щодо призову юнаків з родин заможних землевласників до Окремої Сердюцької дивізії, що формувалася[2].

На думку автора, у вимогах наведеного вище документа наочно можна бачити турботу про створення Окремої Сердюцької дивізії з надійного соціального прошарку суспільства того часу — з синів заможних землевласників. Ці юнаки мали стати надійною опорою гетьманського режиму в столиці Української Держави.

У Раді Міністрів питання про набір 5 тисяч призовників для формування Окремої Сердюцької дивізії розглядалося двічі — 11 і 23 липня 1918 р. У першому випадку, після прослуховування доповіді Військового міністра отамана О.Рогози та Державного секретаря І.Кістяковського, Рада Міністрів ухвалила Постанову про необхідність прийняття спеціального закону про призов 5 тисяч чоловік обов'язково за допомогою Спілки хліборобів. В першу чергу мали бути призвані громадяни старшого віку (які не були призвані у свій час), а вже потім нестача необхідної кількості призовників могла б бути доповнена призовниками молодшого віку[3].

На засіданні 23 липня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила Закон про набір 5 тисяч чоловік для комплектування Окремої Сердюцької дивізії. Проект цього закону був відпрацьований Військовим міністром О.Рогозою та Державним секретарем І.Кістяковським на основі вже вказаної Постанови Ради Міністрів від 11 липня 1918 р.[4]

У наказі Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України (надрукований в «Новій Раді» від 20 липня 1918 р.) про призов молоді до Окремої Сердюцької дивізії було вказано:

– призов зробити на підставі загальнообов'язкової військової повинності, встановленої в Українській Державі;

– для забезпечення призова в 5 тисяч чоловік кількість призовників 1899 р. народження з кожного повіту встановлюється Міністерством внутрішніх справ за погодженням з Військовим міністерством;

– з огляду на те, що призов буде здійснюватися до закінчення польових робіт, молодь зазначеного віку повинна бути вибрана з таких родин, відсутність в яких одного працівника у період збору врожаю не позначиться на їх добробуті;

– крім тих, хто народився у 1899 р., у дивізію до складу вище зазначеного контингенту можуть бути призначені молоді особи від 18 до 25 років; термін служби у Сердюцькій дивізії такий, як і для всієї армії України, а саме: в піхотних та артилерійських частинах дивізії (крім кінної артилерії) — 2 роки, в інших родах військ — 3 роки[5].

На основі цього гетьманського наказу губернський комендант Київщини встановив, що молодь з повітів губернії буде призвана 31 липня 1918 р., а в Києві призовники повинні бути не пізніше 6 серпня 1918 р.[6]

27 червня Гетьманом були затверджені штати Окремої Сердюцької дивізії, а саме:

© В. Горєлов

– штати управління дивізії;
– штати 2-курінного Сердюцького пішого полку;
– штати 3-сотенного Сердюцького Лубенського кінно-козачого полку;
– штати 3-батарейного легкого Сердюцького гарматного полку;
– штати окремої інженерної сотні[7].

У розробці цих штатів брали участь начальник Генерального штабу військовий старшина Сливинський, його помічник полковник Какурін, 2-й отаман-квартирмейстер полковник Прохорович, а також комісія у такому складі:

– голова комісії генеральний хорунжий Медзвіцький;

члени комісії:

– від Генерального штабу сотник Лозницький;
– від Канцелярії Військового міністерства Олійник;
– від Головного управління постачання Наталіч;
– від Головної військово-санітарної управи лікар Сібирський;
– від Головної шпитальної управи полковник Черкаський;
– від Головного юридичного управління генеральний хорунжий Ясногурський;
– від Державного контролю Розумовський[8].

Організаційно Окрема Сердюцька дивізія складалася з чотирьох піших полків, одного кінно-козачого полку, одного легкого гарматного полку та окремої інженерної сотні[9].

Наприклад, у 2-курінному пішому Сердюцькому полку, згідно з штатною структурою (у мирний час), була така кількість особового складу та коней:

старшин — 70; службовців — 5; пан-отець — 1; козаків муштрових — 967; козаків немуштрових — 362; коней верхових — 47; коней обозних — 126[10].

Кількість зброї в полку була такою:

гвинтівки піхотні — 770; гвинтівки кавалерійські — 114; револьвери — 192; шашки — 40; бебути (як палаші або тесаки) — 266; кулемети типу «Максим» — 8[11].

Військовослужбовці полку мали отримувати на рік таку платню згідно з штатною посадою та чином[12]:

Штатна посада	Військовий чин	Грошове забезпечення на рік у карбованцях
Військовослужбовці-офіцери		
Командир полку	полковник або генеральний хорунжий	9.600
Помічник командира полку	полковник	8.400
Командир сотні	сотник	6.000
Командир півсотні	значковий	4.800
Командир взводу	хорунжий	4.200
Військовослужбовці надстрокової служби		
Чотовий	старший надстроковий	1.560
Ройовий	молодший надстроковий	1.320
Козак	рядовий	1.080

Пан-отець мав отримувати на рік згідно з штатом 7.200 крб.

У статуті Сердюцької дивізії вказувалося, що правом переваги при вступі до дивізії на офіцерські посади користувалися офіцери, що відповідали загальним умовам служби в українській армії або ті офіцери, що мали офіцерський орден Святого Георгія або Георгіївську зброю. Переведення до дивізії для поповнення некомплекту допускалося тільки для офіцерів, які прослужили у стройових частинах не менше 5 років. Для офіцерів, які прослужили менше 5 років, але мали бойові відзнаки, переведення здійснювалося за згодою пана гетьмана. Офіцери Сердюцької дивізії одержували обмундирування з державних складів, його шили безкоштовно в інтендантських майстернях.

Штатні посади військовослужбовців надстрокової служби мали поповнюватися спочатку військовослужбовцями-українцями колишньої армії Російської імперії, а вже потім усіма тими військовослужбовцями, які закінчили навчальні команди у військових частинах дивізії. При мобілізації до поповнення дивізії мали поступати військовослужбовці з запасу, які раніше служили у цій дивізії[13].

6 листопада 1918 р. делегація від Союзу хліборобів Козелецького повіту Чернігівщини відвідала 1-й та 2-й піші полки Сердюцької дивізії. Хлібороби були дуже задоволені підготовкою військовослужбовців дивізії та їх зовнішнім виглядом. Після цього делегація була на прийомі у Військового міністра генерального бунчужного О.Рогози і висловила йому подяку та задоволення за плідну діяльність у справі підготовки українського війська. Делегація висловила здивування з приводу того, що міністру пощастило так швидко сформувати дуже добре вимуштрувану дивізію, в якій стосунки між козаками та офіцерами, на думку членів делегації, були найкращими[14].

Проаналізовані історичні документи, які стосуються формування Окремої Сердюцької дивізії, свідчать про те, що керівництво Української Держави на чолі з гетьманом П.Скоропадським дуже серйозно ставилося до створення елітних військових гвардійських частин (на зразок лейб-гвардії військових частин колишньої Російської імперії). Призов на військову службу проводився з надійних представників важливого соціального прошарку українського суспільства того часу — з синів заможних землевласників. Сформована на таких засадах Окрема Сердюцька дивізія мала бути надійною опорою гетьманського режиму у складних політичних умовах того часу.

Цей цікавий історичний досвід може бути використаний державно-політичним керівництвом нашої країни для подальшого вдосконалення системи призову юнаків до лав особового складу строкової служби, поліпшення системи бойової і гуманітарної підготовки, перегляду загальних вимог до військовослужбовців підрозділів та частин Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ, Національної гвардії та Прикордонних військ сучасної України в умовах реформування та організаційно-штатного скорочення її Збройних Сил.

---

[1] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (у подальшому — ЦДАВО України), ф.1077, оп.2, спр.2, арк.117.
[2] Там само, ф.1077, оп.2, спр.2, арк.117-118 зв.
[3] Там само, ф.3766, оп.3, спр.9, арк.26-26 зв.
[4] Там само, ф.3766, оп.3, спр.9, арк.52. ,
[5] Нова Рада. — 1918. — 20 липня. — №119. — С.3.
[6] Там само.
[7] ЦДАВО України, ф.1077, оп.2, спр.1, арк.58.
[8] Там само, ф.1077, оп.2, спр.1, арк.78 зв.
[9] Там само, ф.1077, оп.2, спр.1, арк.4,6,9.
[10] Там само, ф.1077, оп.2, спр.1, арк.65.
[11] Там само, ф.1077, оп.2, спр.1, арк.67.
[12] Там само, ф.1077, оп.2, спр.1, арк.61-62 зв.
[13] Нова Рада. –1918. — 6 листопада. — №206. — С.2.
[14] Там само. — 7 листопада. — №207. — С.2.

Юрій Вовк

Організація військових судів за Гетьманату

Після захоплення влади 29 квітня 1918 р. гетьман П.Скоропадський приділив значну увагу ідеї формування регулярних, професійно підготовлених збройних сил. Незважаючи на те, що німецьке командування поставилось до цих планів без ентузіазму, гетьманська адміністрація зуміла зробити важливі кроки в плані організації майбутньої української армії.

Поряд зі створенням регулярної армії йшов процес формування військових судів. Так, вже в травні 1918 р. був складений реєстр осіб (206 чоловік), призначених на військово-судові посади[1]. При прийманні на службу враховувалось перш за все те, які військово-судові посади займала особа до призначення. В цей же час було створене Головне військово-судове управління, яке мало три відділи: загальний, прокурорський та законодавчий. На загальний відділ покладались функції вирішення персональних та господарських справ. Прокурорський відділ, перейменований через деякий час на касаційний, здійснював прокурорський нагляд. У законодавчому відділі працювали над новим українським військовим законодавством[2]. Очолював цей відділ Євген Мошинський — військовий юрист, генерал-хорунжий української армії[3]. При його безпосередній участі було опрацьовано і видано низку законів. Зокрема, 30 травня був прийнятий закон «Про військову підсудність». Так, військовому суду підлягали в порядку звичайної підсудності: «Військові за всі злочинства, зазначені в військовому уставі про кари і за ті з зазначених в загальних карних законах службових злочинств, які порушують обов'язки по службі військовій»[4]. Військовими вважалися, згідно із законом, старшини, підстаршини, козаки та військові урядовці під час перебування їх на дійсній військовій службі та навчальних зборах.

До 1 квітня 1919 р. військові підлягали військовому суду за всі злочини, не виключаючи і тих випадків, коли вони разом з цивільними брали участь в загальних злочинах. До цього ж, згідно ст.1236 Карного судочинства, справи про загальні злочини, які скоїли військові разом з цивільними особами підлягали розгляду відносно одних і других або мировими суддями або іншими судами цивільного відомства. В даному ж випадку за один і той самий злочин військові підлягали військовому суду, а цивільні особи — цивільному суду. Це суперечило основним засадам судочинства, згідно з якими співучасники одного і того ж злочину повинні судитись одним судом.

В порядку звичайної підсудності цивільні особи підлягали військовому суду у випадках ухилення від проходження військової служби та неприбуття на навчальні збори, а також у випадку, коли вони разом з військовими скоїли службовий злочин. Якщо ж цивільні особи, котрі раніше проходили службу чи перебували на навчальних зборах, скоїли злочин в період перебування у війську, то вони підлягали також військовому суду.

У разі скоєння цивільними під час війни чи військового стану таких злочинів як зрада, шпигунство, повстання проти влади, опір владі, напад на військових при виконанні ними службових обов'язків, ворожа агітація, знищення військового майна, вбивство, розбій, грабіж, підпал, згвалтування, вони підлягали військовому суду в порядку виняткової підсудності. Також в порядку виняткової підсудності військовому суду підлягали військові і особи, котрі «належали до війська». Згідно із законом, такими, що «належали до війська» вважались: а)священослужителі всіх вір, котрі знаходились на службі в військових інституціях, а також в організаціях, котрі обслуговують армію; б) старшини закордонних армій, котрі знаходились в українській армії, якщо відносно них не буде видане окреме розпорядження; в) обслуговуючий персонал військових та осіб, зазначених в пунктах а) і б); г) особи, які слідували за військом з дозволу військового начальства, а саме: кореспонденти, постачальники, робітники, торговці, візники і т.п.

© Ю. Вовк

В разі ведення бойових дій на чужій території жителі місцевостей, захоплених армією під час війни, підлягали військовому суду в порядку винятковой підсудності у випадках: а) при відсутності в даній місцевості загальних судів — за всі злочини; б) при існуванні загальних судів — за шпигунство, повстання проти встановленої законним шляхом влади, опір владі, напад на військових, ворожу агітацію, знищення військового майна, а також за ті види злочинів, котрі будуть передані до військової підсудності згідно з окремим розпорядженням командуючого армією.

21 червня 1918 р. був прийнятий закон «Про організацію військово-судових установ та їх компетенції», згідно з яким військові суди поділялись на вищі — Київський та Катеринославський — і штабові — при штабах дивізій, корпусів та головному штабі. До компетенції Київського вищого військового суду належали справи, що виникали на території Правобережної України та Чернігівщини, а Катеринославського — на території Лівобережної України.

Вищі військові суди розглядали справи: «а) під час існування нормальної підсудності: всі справи про військових, займаючих посаду не нижче командира окремої частини, а також такі справи про військових, займаючих посаду нижче командира окремої частини, і про приватних осіб, по яким винуватим загрожує кара з позбавленням або обмеженням загальних громадянських прав; б) під час існування виняткової підсудності всі справи військових української армії, займаючих посаду не нижче командира окремої частини, і про такого ж службового стану тих старшин закордонних армій, котрі знаходяться при українській армії, коли відносно них не буде видано окремого розпорядження, а також про належачих до війська цивільних урядовців, займаючих посаду не нижче V кляси та священнослужителів усіх вір»[1].

До компетенції штабових суддів належали всі справи, які не підлягали вищим військовим судам. Військовополонені підлягали військовій підсудності на тих же підставах, що й військові української армії.

Справи розглядались колегіями у складі голови та виборних суддів. Виборні судді обирались шляхом жеребкування на два місяці зі складу старшин та підстаршин, що знаходились у сфері діяльності відповідного суду. В колегії не могли брати участь під час суду над старшинами — підстаршини, а під час суду над військовими, що займали посаду не нижче командира окремої частини,— особи, нижчі за рангом.

В засіданнях вищого військового суду передбачалась участь прокурора й захисника, проте в штабних судах їхня присутність не була обов'язкова. Касаційне оскарження вироків всіх військових судів було передбачено в Генеральному суді.

При військових судах, незалежно від їх рівня, вводилися посади військових слідчих. Для здійснення прокурорського нагляду при вищих військових судах створювались посади прокурорів.

8 листопада 1918 р. був прийнятий закон «Про порядок обрання виборних суддів у військових судах», згідно з яким виборні судді обирались з числа старшин та підстаршин (а також і з виконуючих обов'язки) тих військових частин та установ, що належали до відомства відповідного суду. Для обрання суддів складались виборчі списки, які командири частин зобов'язані були на вимогу голови суду подати у вказаний ним термін. Згідно ст. 4 закону: «Виборними суддями не можуть бути:

а) ті, які не мають ще повних 25 літ;

б) ті, проти котрих ведеться слідство або котрих віддано під суд;

в) ті, що обмежені в правах та перевагах, сполучених зі службою;

г) ті, котрих оголошено невиплатними должниками»[6].

У виборчі списки також не вносились службовці військово-судового відомства, та військово-тюремних установ, курсанти військових училищ, нестроєві підстаршини, медичні працівники, командири полків та особи до них прирівнені і вищі по посаді.

У виняткових випадках, пов'язаних з військовою службою, виборні судді могли бути звільнені від виконання обов'язків судді. Рішення про це приймалось в розпорядчому засіданні.

Обрання суддів відбувалось шляхом жеребкування. На основі складених списків обирались в штабовий суд п'ять старшин та три підстаршини, а у вищий суд дев'ять старшин та п'ять підстаршин. У випадку суду над командиром полку і особами старшими по посаді обирались дев'ять старшин. Справи розглядались колегіями у складі голови та виборних суддів із восьми осіб у вищих військових судах (4 старшини і 4 підстаршини) із чотирьох — у штабних (два старшини та два підстаршини). Інші виборні судді були запасними. В справах про старшин, а також в справах виключної підсудності в судову колегію входили замість підстаршин: у штабовому суді — два, а у вищому чотири запасних судді з числа старшин у тому порядку, у якому вони були визначені шляхом жеребкування. Про наслідки жеребкування складався протокол, який підписувався секретарем і особами, що брали участь в розпорядчому засіданні. Обраних суддів негайно повідомляли через командира частини і визначали термін прибуття в суд. Якщо ж хтось з суддів не міг з'явитись, то про це повідомляли голову суду, і тоді проводилось додаткове жеребкування. В разі відсутності судді через хворобу або якусь іншу причину, його заміняв запасний.

Виборні судді обирались терміном на два місяці і протягом одного року не могли бути знову включені у списки. В разі неприбуття нового складу суду, попередній повинен був виконувати свої обов'язки до їх заміни. При вступі на посаду судді складали таку присягу: «Урочисто обіцяю додержувати вірности Державі Українській, твердо виконувати її закони, чинити справедливий суд, як совість мені каже, і завжди поводитись відповідно з гідністю свого стану»[7].

В цілому можна сказати, що попри певні труднощі, які виникли, вдалось створити і налагодити діяльність військових судів. Вони посіли важливе місце в системі державних органів, а також сприяли зміцненню законності і правопорядку.

---

[1] ЦДАВО, ф.2207, оп.1, спр.73, арк.49-49 зв.

[2] Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи і забуття. — К., 1995. — С.188.

[3] Коляничук О. Генералітет українських визвольних змагань. — Львів. 1995. — С.194.

[4] Державний Вістник. — 1918. — №11. — С.2.

[5] ЦДАВО, ф.1064, оп.1, спр.13, арк.31.

[6] Державний Вістник. — 1918. — №74. — С.4.

[7] ЦДАВО, ф.1064, оп.1, спр.73, арк.2.

Василь Ульяновський

Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1918 р.: два церковно-політичні контексти

Церковні Собори від часів І Вселенського Собору в Нікеї 325 р. є вищим канонічним проявом повноти волі Церкви. Саме завдяки Соборам воля Церкви проявляється на всіх рівнях, аж до парафіяльного зібрання. Проте, саме від Семи Вселенських Соборів іде традиція визначальної ролі в їх діяльності єпископату з обмеженою участю кліриків, дияконів і, особливо, мирян. Помісні Собори фактично діяли по типу Вселенських, але з ширшим представництвом духовенства, чернецтва і мирян. Деякі історики вважають, що «широка соборноправність» (тобто значна участь мирян) з XV — серед. XVI ст. є особливістю Православної Церкви в Україні, де миряни беруть активну участь в усіх справах Церкви, аж до виборів єпископів та митрополита[1]. Думаємо, все ж, що навіть на сьогодні проблема «соборноправності Української Церкви» (за відсутності регулярного щорічного проведення соборів та канонічно неунормованої участі в них мирян) як її особливість та специфічна риса потребує нового грунтовного вивчення, точнішого визначення, обгрунтування, вичленення етапів розвитку і повної конкретизації[2].

І все ж, традиція Православних Соборів різного рівня в Україні завжди слугувала доказом історичності саме такої форми церковного управління[3]. «Історична соборноправність» постійно актуалізувалася прибічниками й ініціаторами скликання Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1918 р.

Відродження ідеї соборноправності для України, що перебувала в складі Російської імперії, могло початися лише за умови появи цієї ідеї в лоні РПЦ.

Вже з другої половини XIX ст. в Російській імперії публічно починає обговорюватися проблема зміни синодального церковного устрою. Вимога скликання Помісного Собору офіційно церковними колами була висунута під час революційних рухів 1905-1907 рр. Тоді активно дискутувалося питання соборного представництва: виключно єпископський склад (єпископ Антоній Храповицький, доповідь Святійшого Синода цареві 1905 р.) чи широке представництво кліриків і мирян та їх рівні права (у вирішенні церковних питань) з єпископатом, непотрібність участі монахів (записка групи 32-х 1905 р.)[4]. «Предсоборное присутствие» підготувало всі матеріали для скликання Помісного Собору, однак імператор не погодився з даною ідеєю. У 1912 р. знову активізувалася підготовка до скликання Собору — розпочало роботу «Предсоборное Совещание», проте лише після відречення царської фамілії від престолу було опубліковане «Положение о Всероссийском Поместном Соборе».

Отже, лише з ліквідацією царського єдиновладдя і руйнацією самої імперської системи в 1917 р. Руська Православна Церква отримала можливість відновити традицію соборноправності й інститут патріаршества, але, водночас, змушена була зважити на нові досить незвичні умови самоорганізації. Довгий час перебуваючи під опікою світської влади, Церква, позбавлена завдяки цьому власної дійової інфраструктури, опинилася в ситуації, що потребувала швидкісного нового творення регламентаційних норм церковного життя й підстав чинності церковної інституції в модерних геополітичних умовах. Контроверсійність моменту полягала в тому, що «нове життя»[5] Церква повинна була творити за допомогою традиційних форм. Відновивши давню соборноправність, Церква намагалася виробити нові принципи життя у зміненому світі. Останній активно впливав на Церкву через її вірних і священнослужителів, представники яких складали соборну громаду. Вектор впливу політичних змін на Церкву може бути охарактеризований одним словом — «демократизація». Починаючи від життя приходу й до прерогатив єпископської влади — в усіх сферах функціонування церковної інституції найсильніше звучала вимога демократизації, «роздержавлення», ліквідації «клановості» владних структур, превалювання християнських моральних засад, гласності й «відкритості» церковного життя та його організаційних форм.

Головною рушійною силою «демократизації» церковного життя, як і в соціально-політичній сфері, виступали миряни (зокрема, «церковна інтелігенція») і тісно пов'язане з ними біле духовенство. Це відбивало специфіку революційного моменту, коли, з одного боку, активізувалося суспільне життя в усіх напрямах і соціальних сферах, а з іншого — відроджувалося фундаментальне поняття про Церкву як громаду вірних, в якій задовольняються їх релігійні потреби. Давно забута активність вірних і нижчих та середніх прошарків церковнослужителів тепер привнесла нові імпульси, інвективи і навіть збурення в церковне життя. Незвична до такої рішучості «мас» ієрархія попервах розгубилася, тим більше, що нова світська влада підтримувала всезагальну «демократичну» тенденцію. Похитнувся авторитет ієрархії (як її конкретних представників, так і самої влади): єпархіальні з'їзди почали масову «зміну влади», скидаючи старих та обираючи нових єпископів. Модель «демократизації» церковного життя повністю повторювала модель реорганізації світського життя. Це дублювання уможливлювалося і підтримувалося старою, але оновленою в персональному складі напівсвітською формою управління церковними справами — Св.Синодом (затвердження постанов єпархіальних соборів про усунення старих і обрання нових єпископів, постанова 29 квітня (12 травня) про відновлення принципу виборності єпископату; прийняття «Тимчасового положення про православний приход» 20 червня (3 липня)за принципом самоправності та активізації діяльності мирян). Обвал церковної «революції» загрожував новим підкоренням Церкви світові за його зразком, порушенням усталених канонів та девальваційною модернізацією православно-церковної традиції.

© В. Ульяновський

В цьому стані загальної соціально-політичної кризи, яка захопила й Церкву (організацію) як продукт старої уневажненої державної системи, єдиним засобом, що міг спрямувати усі церковні сили і навколоцерковні течії, був Собор — традиційна і водночас демократична форма церковного правління. На Собор покладали сподівання як «консерватори», що прагнули відродження старих усталених форм ієрархізації церковної інфраструктури та її унезалежнення від світської влади через відновлення інституту патріаршества, так і «демократи», котрі мали на меті соборно ствердити й санкціонувати новації в житті Церкви. Боротьба, протистояння, але разом з тим, компроміси, часткові й тимчасові об'єднання цих двох внутрішньоцерковних контекстів пронизують соборні діяння Помісного Собору Руської Православної Церкви 1917-1918 рр. в Москві.

З іншого боку, актуалізувалося раніше приховане протистояння власне світського і власне церковного контекстів на всіх соціальних рівнях і в політичних сферах. Світська влада прагнула відокремити Церкву від держави (в першу чергу, в економічній та культурно-освітній сферах), зберігаючи певні важелі впливу на церковну інфраструктуру й особливо ієрархічну верхівку, вимагаючи декларування традиційної лояльності «кесарю». Церква ж в особі ієрархії так само намагалася зайняти подвійну позицію: унезалежнення від світської влади й повна свобода волевиявлення в організації та функціонуванні і водночас — державне матеріальне утримання церковної інституції на всіх рівнях, збереження державного превалюючого значення Православної Церкви.

Означені процеси і контраверсійні контексти були характерні для всіх складових частин старої Російської імперії. Однак в ряді регіонів з активним і традиційно існуючим національним рухом, як, наприклад, Грузія та Україна, інституалізувався також національний контекст як у світському, так і в церковному житті. Ясно, що відцентрові національні сили відразу вступили в конфлікт з поборниками політичної єдності старої Російської імперії, в тому числі церковної єдності. Ідея єдності Церкви живила ідею про єдність Росії та навпаки. Поляризація на національному грунті зростала й призводила до нівелювання первісного протистояння лібералів і консерваторів, ієрархії й нижчого духовенства та мирян.

Московський Помісний 1917-1918 рр. і Київський Всеукраїнський 1918 р. Собори однаково відображають «боротьбу» кількох щаблів біполярних контекстів. Однак, особливістю Київського Собору є гостре протистояння української та «загальноросійської» течій. Співвідношення обох Соборів у решті-решт визначилося як діяльність «малого» у «великому»: від початку (з Патріаршої санкції) Московський Помісний Собор вважав Київський крайовим, а Київський Всеукраїнський Собор врешті визнав саме цю підлеглу ієрархічну схему, прийнявши всі постанови Московського Собору як обов'язкові до виконання й непідлеглі обговоренню. Результати Київського Всеукраїнського Собору 1918 р. заперечили (закреслили) мету його скликання — фактичний задум ініціаторів про «альтернативний» Собор задля проголошення автокефалії Української Православної Церкви. Власне, результат був від початку запрограмований «модулем поведінки» та зовнішніх орієнтацій головних внутрішньоцерковних течій: 1) українське ядро Собору шукало підтримки у світської влади, позиція якої стосовно «російської проблеми» еволюціонувала, не була від початку твердою та стабільною; окрім того, світська влада контроверсійно ставилася до Церкви як суспільної організації (Українська Центральна Рада — спочатку відсторонено-нейтральна, потім переважно ідеологічна позиція; Гетьманський уряд — старі форми опіки й вимоги лояльності, пропозиція різних рівнів унезалежнення від РПЦ); 2) російська більшість (йдеться не про етнічність, а про ідейну позицію) Собору опиралася на Всеросійський Помісний Церковний Собор, авторитет патріарха Московського — отже, на канонічну церковну владу (визнану також світською владою і в Росії, і в Україні), позиція якої була сталою і всі її заходи мали на меті підтримувати та розвивати ідею єдності РПЦ.

Таким чином, двом внутрішнім церковно-політичним контекстам Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1918 р. (українському автокефалістському та російському патріаршому з ухилом до певної автономії) відповідало два зовнішні контексти — політичний (українські світські уряди) та церковний (Помісний Собор РПЦ і Московський патріарх). Український контекст в обох проявах діяв не збалансовано: під час скликання і на початку діяльності Собору виняткову активність продемонстрували українські церковно-політичні кола, а наприкінці соборних діянь, після вигнання українського ядра його учасників (діячів ВПЦР) — активізувався тиск світської влади (вимога проголошення автокефалії і міністра ісповідань О.Лотоцького), врешті все звелося до ідеї федерації, а, отже, єдиної структури РПЦ. Російський контекст в обох проявах діяв по висхідній: непевність і явна слабкість під час скликання і на першій сесії Собору; зміцнення позицій і перемога над українською групою на другій сесії, а також рішуче визнання Патріархом виборів Київського митрополита попри бажання гетьманського уряду; повне панування на третій сесії, масований наступ проти «українофілів-автокефалістів».

Чітко заманіфестувавши тематичні рамки в назві, все ж зазначимо, що вивчення переважно церковно-політичного зрізу діяльності Собору 1918 р. замале для розуміння його перебігу, результатів та значення. На наш погляд, більш важливою є проблема адекватності соборних дискусій та рішень головним векторам церковного життя в масі вірних (їх прагненням, вподобанням, церковно-релігійній свідомості тощо). Чи є два названі головні контексти, які поділили соборян, наскрізними в усьому церковному тілі? Чи були проблеми автокефалії, єдності РПЦ та інші актуальними для більшості православного населення України? Чи був Собор 1918 р. власне Собором в церковному розумінні (містична присутність Господньої благодаті)? Нарешті, наскільки спроможний світський історик з своєї доби і контексту відтворити, осмислити й адекватно пояснити всі ці названі аспекти проблеми?

На жаль, сьогодні ми здатні запропонувати лише вертикальну схему вивчення Собору 1918 р.: від самих соборних діянь і загального суспільно-політичного контексту — через багатоаспектні реакції щодо Собору на місцях (в межах підвладних Собору територій), в світському (українські уряди) та церковному (Москва) центрах — до результативності соборних постанов (їх конкретних проявах) на усіх рівнях (в усіх єпархіях і приходах) у післясоборний

період та відношення до Собору 1918 р. наступних Соборів і пізніших рефлективних оцінок його діянь колишніми учасниками та сучасниками Собору 1918 р.

Ми не прагнемо виконати всю окреслену програму — на рівні сучасних знань це неможливо. «Тотальний» зріз церковного життя навіть для одного 1918 р. із заглибленням до парафіяльного рівня потребує достоту тотального опрацювання джерел усіх (аж до церковно-парафіяльного) рівнів. Це завдання не є утопічним, але все ж — сфера майбутнього. Тут ми говоритимемо лише про соборні діяння, тобто видиму частину айсберга проблеми. Але наше завдання нині полягає не в реконструкції соборних діянь — це вже зроблено на архівних матеріалах[6], а в спробі якісних інтерпретацій Собору як явища, вищого прояву церковної свідомості і життя православної людності України[7].

***

Насамперед, зазначимо, що два названі вище загальні церковно-політичні контексти не є однозначно сталими в просторі (на різних рівнях, регіонах) і часі. Вони перебувають в стані постійної еманації, зміни форм прояву та діяльності при збереженні загальних ідей та сфер існування. Саме тому надзвичайно важливим і цікавим є прослідкувати «розгортання» контекстів, еволюцію їх зовнішніх ознак, методів і форм боротьби й, врешті, причин перемоги одного над іншим, як також моменти «суміщення», взаємодії контекстів, «перетікання» протистояння з національної сфери в дилему «консерватори-демократи» без національного забарвлення.

Ясно, що під час Собору 1918 р. головною сферою боротьби двох церковно-політичних контекстів були проблеми юрисдикції та українізації Православної Церкви в межах модерної Української Держави. Саме цим проблемам, поминувши більшість інших питань, що їх вирішував Собор, ми й приділимо основну увагу.

Звісно, для повноти розуміння соборних діянь 1918 р. варто хоч дуже стисло і загально окреслити відношення до названих проблем (в контексті загальних змін церковного життя) на місцях, в головних регіонах (єпархіях) України (в межах УНР та Української Держави). І вже на прикладі цієї короткої «інтродукції» теми можна добре бачити характер еволюції, «розгортання» — «згортання» (закон Архімеда) двох названих контекстів.

І. Єпархіальні з'їзди: від широкої демократії — до традиційних форм.

Навесні — влітку 1917 р. в Україні, як і в Росії, пройшли єпархіальні з'їзди духовенства й мирян. Через пасивність, розгубленість, самоусунення, або перебування в Москві єпископів ініціативу на з'їздах перебрали ліберальні групи священиків та мирян. На зібраннях Київської, Полтавської, Волинської та Одесько-Херсонської єпархій були прийняті рішення про виборність духовенства включно з єпископатом (кн.1. С.90-96), йшлося також про відокремлення Церкви від держави, але збереження привілейованого статусу Православної Церкви. Фактично з'їзди продемонстрували небувалу активність мирян, котрі переносили нові віяння світського життя на церковне. Цьому сприяла й політика нового обер-прокурора Св.Синоду кн. В.Львова, котрий запровадив інститут комісарів з церковних справ при губернських виконавчих комітетах. Почалася хвиля виступів проти місцевих архієреїв: архієпископів Чернігівського Василія (Богоявленського) Харківського Антонія (Храповицького), Волинського Євлогія (Георгієвського), Катеринославського Агапіта (Вишневського). Проте, боротьба велася не лише проти єпископів, але й проти білого духовенства (масові зміщення сільських священиків) як служителів старого режиму. Миряни перебрали управління парафіями (усім майном, фінансами, особою священика (вибори). Це призвело до різкого повороту білого духовенства «вправо» — до нового об'єднання з єпископатом. Врешті, хвиля «церковного радикалізму» захлинулась, навіть набула зворотного напряму вже влітку-восени 1917 р., про що свідчили єпархіальні з'їзди (кн.1. С.97-124). Зокрема, факт консолідації церковних сил проти «революційних мирян» проявився у різкому спротиву українізації Церкви більшості єпархіальних з'їздів (Чернігівський, Харківський, Одеський, Катеринославський з'їзди визнали зайвою українізацію, а на з'їздах Волинської, Подільської та Київської єпархій були переглянуті весняні рішення й ідея українізації забезпечувалася цілком або значно обмежувалася її сфера). Найхарактернішою є серія єпархіальних з'їздів (квітень, грудень 1917 р., серпень 1918 р.) та травневий 1918 р. з'їзд священиків Поділля, які добре демонструють загальний шлях: від небувалого сплеску демократії (всупереч традиційній ієрархічності духовного стану) та ігнорування єпископату — до поступового повернення на позиції канонічного «консерватизму» й нового визнання ієрархічності Церкви та значення єпископату; від визнання потреби українізації та автокефалії Церкви в Україні — до різкого й однозначного заперечення таких кардинальних змін. Подільські з'їзди загалом продемонстрували еволюцію духовенства та активних мирян від лівореволюційних поглядів і устремлінь до правоконсервативних, з визнанням потреби певних змін устрою церковного життя.

Українська автокефалістська течія здобула цілковиту перемогу на травневому 1917 р. Полтавському та квітневому і серпневому 1917 р. Київському єпархіальних з'їздах. Проте, вже восени 1917 р. в київських церковних колах також почалося «поправіння». Центристи перейшли на бік консервативного угруповання задля організованого опору революційним реформаторам та українізаторам-автокефалістам. Останні ж намагалися здобути (і здобули) підтримку урядових кіл (О.Лотоцького та ін., представники українського духовенства в Центральній Раді), що призвело до сильної політизації внутріцерковної боротьби з обох боків. «Революційні рухи» почалися навіть серед монахів Києво-Печерської Лаври. Центром боротьби за реорганізацію церковного життя (зокрема, освіти), за демократизацію проти консервативних тенденцій (навіть самого митрополита) виступила значна частина професорської корпорації та студентів Київської Духовної Академії (рішення про українізацію, розгляд питання про автокефалію тощо) (Кн.1. С.124-137).

Але вже на Київському єпархіальному з'їзді 5-7 (18-20) травня 1918 р. були засуджені «революційні» з'їзди 1917 р. як «революционный угар... кучки настоящих церковных революционеров». Тут був обраний новий Київський ми-

трополит Антоній (Храповицький) попри усі старання нечисленної української групи та уряду. Більшість учасників засудила Вищу Православну Церковну Раду (ВПЦР) як неканонічну й визнала потребу скликання другої сесії Собору в новому складі на канонічному грунті. Зокрема, вимагалося видалити всіх необраних у єпархіях, а в разі залишення членів ВПЦР додаткового введення до складу собору 66 представників Союзу київських пастирів і парафіяльних Рад (кн.2. С.231-246). Після бурхливих дебатів щодо автокефалії Собор 223 голосами проти 7 відхилив вимогу автокефалії і 228 голосами проти 2 визнав бажаність автономії. При цьому з числа диспутантів лише отець Г.Грушевський, І.Римаренко та Лисенко обстоювали автокефалію, але проти неї виступили, окрім інших, усі представники від селян, котрі говорили взагалі про небажаність розриву з РПЦ. А професор-протоієрей Ф.Титов, який головував на засіданні, «нагадав» про плани поширення унії в разі відокремлення Церкви в Україні від РПЦ, сама ж ця вимога відокремлення інтерпретувалася як виключно політична, а не церковна. Грушевський назвав розмови про загрозу унії «балачками» і вказав на факт неканонічного приєднання УПЦ до Московського Патріархату в XVII ст. Обидві групи апелювали до історії та політичної ситуації, але аргументація трьох українців не вплинула на Собор. Показовою є реакція на гострий виступ отця І.Римаренка. Собор проголосував ставлення до його заяви: 227 голосами проти 3 вона була визнана такою, що не відповідає дійсності. Питання про українізацію богослужіння також викликало гострі дебати й цілий скандал зі з'ясуванням повноважень М.Грушевського. Було вирішено: «Признать один только церковно-славянский язык священным, богослужебным языком, перевод богослужебных книг на украинский язык считать недопустимым явлением и только проповедь на местном (не галицийском) украинском (шевченковском) языке допустить там, где это письменно пожелают сами прихожане». Цікаво, що ідеологи російського табору в своїх виступах апелювали до мови Шевченка, Гулака-Артемовського, Нечуя-Левицького на противагу «галицькому волапюку», створеному поляками, латинниками та «зрадниками — уніатами» (Д.Скринченко). Йшлося також про відродження традиційних церковних наспівів, місцевих обрядів, чинів і молитов з Требника Петра Могили (Ф.Титов).

Депутації від Собору нанесли візити Гетьману, міністру іноземних справ Д.Дорошенку та іншим урядовцям, маніфестуючи лояльність до влади й просячи про визнання новообраного митрополита. 31 травня на ім'я гетьмана та уряду було подано меморандум за підписом 19 осіб на чолі з керуючим Київською митрополією єпископом Никодимом, де викладалася боротьба Церкви з українською течією, ВПЦР та світськими інституціями і висувалися вимоги: визнання обов'язковості в Україні постанов вищої церковної влади РПЦ, вирішення проблеми автокефалії, українізації та юрисдикції Православної Церкви в Україні «только высшею церковною властью», невтручання держави у внутрішньоцерковне життя, але фінансування Церковних органів і повернення церковної землі тощо[7].

Отже, у Києві остаточно перемогла традиційно-консервативна течія, яку до приїзду митр. Антонія очолив єпископ Никодим. Чільні діячі цього напряму рішуче прибрали до своїх рук порядкування церковними справами єпархії. Сутнісній «реставрації» загальнодержавного за гетьманату відповідала зовнішня «реставрація» церковного життя, яке у своїй основі не дуже змінилося і швидко увійшло в старе річище. Радикальні настрої приходського духовенства поступово «стухли», позбавлені опори й зримих перспектив.

Загалом верхівка Церкви, більшість духовенства й мирян, не сподіваючись на державну допомогу, вбачали єдиний шлях порятунку в самоорганізації за старим зразком — тобто в новій централізації Церкви під егідою відновленого інституту патріаршества. Саме це закрило канонічний шлях самоорганізації власне Української Церкви, яка надалі могла здобути автокефалію чи автономію лише за згодою патріарха. Самопроголошення ж автокефалії було б можливе лише за жорсткої умови єдності Православної Церкви в Україні й підтримки єпископату. На момент Собору, й особливо його другої сесії, ситуація на місцях відбивала переважаючий вплив «консервативного» загальноросійського контексту.

II. Ініціативи скликання та відновлення Собору.

Собор 1918 р. відбув три сесії (січень, червень-липень, жовтень-грудень). Якщо виокремити питання про обставини скликання кожної сесії, то постає неймовірно характеристична картина боротьби двох контекстів (на «внутрішньому» та «зовнішньому» рівнях): все починають представники українського церковно-політичного контексту при певній розгубленості, несконцентрованості й невпевненості діячів загальноросійського контексту (перша сесія), але опір останніх наростає; наступає коротка рівновага сил (початок другої сесії), затим загальноросійська течія набирає сили й впевненості, переходить в наступ, витісняє з Собору активну українську групу (друга сесія), після повної перемоги загальноросійського контексту третя сесія скликається без жодних проблем.

Не менш цікавою є картина «сакральних закликів», звернення до містичного сенсу соборних діянь: ініціатори скликання Собору з української течії не маніфестують цього аспекту, підкреслюючи національно-політичний сенс, натомість митрополит Володимир прикликає Святий Дух для спрямування соборних діянь в правильне річище; на другій сесії митрополит Антоній говорить про єдність тіла РПЦ, а міністр ісповідань Зіньківський, висловлюючи думку уряду про потребу унезалежнення Православної Церкви в Україні, закликає Боже благословіння на прояв соборної волі; підсумовуючи працю другої сесії, митрополит Антоній стверджує присутність на ній Духу Божого, що вірно спрямував соборян; третя сесія знаменується політичною заявою міністра Лотоцького про автокефалію і соборною молитвою подяки після його відставки; можливість краху Гетьманату й нової революційної стихії спонукав єпископів від імені Собору наприкінці його діяльності до кількаразових закликань пастви іменем Божим схаменутися.

Отже, звернення до Божественного Провидіння ініціаторів та учасників Собору прямо накладається на моменти піднесення чи занепаду сили й впливу обох головних церковно-політичних контекстів. До містичного сенсу соборноправності звертаються обидві течії в момент вирішальних рішень та криз.

Після цих загальних зауважень звернімося до конкретики. У спогадах В.Липківського говориться, ніби Київський єпархіальний з'їзд, що проходив 12-18 квітня 1917 р., обрав спеціальну комісію на чолі з єпископом Уманським

Димитрієм (Вербицьким) для скликання Всеукраїнського Собору[9]. Однак стенограма з'їзду не підтверджує цю інформацію[10]. Знову ж таки, непідтверджена документально традиція УПЦ фіксує, що питання про Всеукраїнський Собор було вперше офіційно поставлене в червневому 1917 р. зверненні 66 представників від 10 українських єпархій на Всеро-сійському Соборі в Москві. В цьому документі йшлося також про автономію України та потребу вживання української мови в Церкві. В умовах загального демократичного підйому й відповідного настрою членів Московського Собору, який в серпні розпочав роботу, прохання нібито було підтримане[11]. Ймовірно, воно було подане й узгоджене з Передсоборною Нарадою, бо вже 30 червня Єпархіальна Рада в Києві почала формування спеціальної передсоборної комісії, а Помісний Собор у Москві відкрився лише 15 (28) серпня. «Демократична» течія московської Передсоборної Наради, вочевидь, не уявляла, що ситуація в Києві була іншою, ніж в Росії, тут превалювало подвійне протистояння: «консерватори» — «демократи», адепти церковної єдності — автокефалісти-українізатори. Національно-політичний фактор при цьому був превалюючим. Це добре відчувала місцева ієрархія, яка від імені митрополита Київського Володимира опротестувала перед Св.Синодом рішення про Всеукраїнський Собор і рішуче вказала на його можливі наслідки -- боротьбу за автокефалію, вказувалося також, що всі місцеві проблеми можуть бути вирішені на Помісному Соборі[12].

Фактично протистояння двох «внутрішніх» контекстів Православної Церкви в Україні обидва вони винесла «на суд» церковного центру, який, будучи роздвоєним, національно-політичну біполярність спочатку сприйняв за традиційну для Росії боротьбу «консерваторів» і «демократів», але після з'ясування ситуації обидві течії у владних структурах РПЦ однозначно підтримали «консерваторів» України як послідовників ідеї єдності Церкви в межах колишньої Російської імперії.

Скликання Всеукраїнського Собору, таким чином, було позбавлене санкції вищої церковної влади. Це призвело до виходу з передсоборної комісії єдиного єпископа – Димитрія (Вербицького) і, в свою чергу, позбавляло канонічності саму комісію.

Проте, українські кола за участю «поміркованих» продовжували боротьбу за Собор. Від липня 1917 р. вона розвивалася у двох паралельних напрямах: самоскликання Собору попри волю Помісного Собору, Св.Синоду і Патріарха; нові спроби здобути дозвіл у Москві та залучити до справи єпископат.

Зазначимо, що в цій ситуації обидва «зовнішні» контексти не зайняли однозначно твердої позиції. Український уряд не цікавився проблемою Собору і ніяк не допомагав у його реалізації попри підтримку заходів української групи в Церкві окремими урядовцями та київською українською інтелігенцією, абстрактно проголошуючи потребу самостійних інституцій (і Церкви) в УНР. Російська церковна влада (Помісний Собор, Св. Синод, Патріарх) під впливом загальної демократизації, повернення принципу виборності та вільного волевиявлення церковної волі хиталися щодо заборони чи дозволу Українського Собору.

Дана ситуація попервах діяла на користь української групи, яка розвинула бурхливу діяльність. За-йнявши позицію, що «не канони творять церковне життя, а життя творить канони» (сентенція Олександра Маричева)[13], Соборна комісія 22 липня 1917 р. випустила звернення до духовенства і мирян України про проведення 12-18 серпня в Києві Всеукраїнського Православного Церковного Собору (ВПЦС). Проте він був заборонений новим обер-прокурором Св.Синоду церковним істориком А.В.Карташовим під приводом одночасного відкриття Всеросійського Собору[14].

Українська група розуміла, що в Москві нічого вирішити не вдасться, тим більше, що її представників майже не було серед делегатів від українських єпархій на Помісний Собор. Було вирішено будь-що добитися скликання Собору в Києві, навіть попри усталені канони, самочинно.

Організаційну функцію скликання Собору взяв на себе Третій Всеукраїнський військовий з'їзд (Київ), який 9 листопада 1917 р. виніс рішення про необхідність автокефалії УПЦ, її незалежність від держави й українізацію служби Божої. З числа вояків і військового духовенства було створено комітет в складі 30 чоловік по підготовці ВПЦС[15]. З цією ж метою зорганізувалося «Братство Воскресіння». Загалом, від початку революції військове духовенство було ініціатором реформи церковного життя в Україні, обстоюючи ідею автокефалії. Служба у війську, розпропагованому соціалістичними ідеями, перебування на фронті, щоденні смерті, заспокоєння сумління поранених, складні побутові умови стали нелегкою пастирською працею. Тут залишалися тільки дуже міцні, стійкі і переконані духівники. Саме вони стали на чолі «низового» церковного руху, ініціаторами і чільними діячами Всеукраїнської Православної Церковної Ради (свящ. Маричев) та Кирило-Мефодіївського братства, які боролися за Собор.

23 листопада (6 грудня) 1917 р. на спільному зібранні ініціативного комітету, відповідного комітету Київської єпархіальної Ради та «Братства Воскресіння» було прийняте рішення про створення Тимчасової Всеукраїнської Православної Церковної Ради, яка мала провести всю підготовчу роботу по скликанню й проведенню Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Для забезпечення канонічності Ради після відмови вікарного Уманського єпископа Димитрія (Вербицького) був за-прошений на її почесного голову неправлячий архієпископ Олексій (Дородніцин). Фактичним керівником Ради весь час її існування був військовий священик з Поділля, делегат III Всеукраїнського військового з'їзду і член Української Центральної Ради Олександр Маричев. Загалом рада складалася із священиків-українців і'ліберально налаштованої інтелігенції (кн.1, с.137-150). 23 листопада (6 грудня) 1917 р. Рада проголосила себе тимчасовою вищою владою Православної Церкви в Україні до скликання Собору. стверджуючи можливість делегування до її складу інших представників — обов'язково українців за походженням та переконаннями. Бажання керівників Ради забезпечити відповідний головній ідеї (автокефалія та українізація Церкви) склад програмувало сильну негативну сторону: ігнорування й ворожість до неї російської більшості духовенства, мирян і всіх єпископів; привнесення методів позацерковної політичної боротьби вже в підготовчий до Собору процес.

Ще до узгодження з Патріархом та Всеросійським Собором Рада випустила звернення «До українського народу», де йшлося про скликання Собору УПЦ 28 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р.) задля проголошення автокефалії й скинення влади «нового духовного автократа» — Патріарха Московського, ім'я якого пропонувалося не поминати в храмах. Рада пропонувала провести прямі (не двоступеневі) вибори делегатів, прихильних до української справи й переважно з мирян. Одночасно Радою була виряджена делегація до Патріарха з метою отримати благословіння на скликання Собору. В цьому проявилася подвійність позиції керівництва ВПЦР: бажання повних революційних змін в дусі моменту й розуміння потреби бодай зовнішнього дотримання традиційних канонічних форм.

Російські духовні кола Києва у відповідь на активну діяльність Ради також швидко консолідувалися. «Союз приходских советов Киева» на чолі з А.Стороженком та Д.Скринченком 6 грудня 1917 р. звернувся до Київського митрополита Володимира, котрий був у Москві, та Патріарха з проханням оголосити ВПЦР неканонічною організацією й позбавити сану її членів-священиків[15]. Ідеологічна лінія полеміки була спрямована на показ «уніатських вподобань» Ради. 2 грудня 1917 р. митрополит Володимир повернувся до Києва, однак це не надто зміцнило табір противників ВПЦР, бо вже 7 грудня архієпископ Олексій (Дородніцин) самочинно відслужив українською мовою літургію у Софійському соборі, видворивши надісланого митрополитом священика.

У Москві інакше реагували на «українську проблему». Тут не було такого однозначного спротиву, який був притаманний ієрархії та російським колам в Києві. Ситуація виглядала досить цікаво. Представники обох внутріцерковних контекстів вперто зі «своєю правдою» зверталися в Москву, а там сприймали обидві «правди» й приймали серединно-компромісне рішення. Як не парадоксально, останнє полягало в дозволі на проведення Собору (проте під наглядом московської делегації й на чолі з єпископатом) задля вироблення стратегії керівництва місцевою Церквою в нових політичних умовах. Ініціатором даного рішення виступили депутати від українських єпархій на чолі з архієпископом Волинським Євлогієм (Георгієвським). Головний аргумент полягав у врахуванні реальної ситуації в Києві, де рух за відокремлення УПЦ підтримує уряд і військові кола, де можливий самочинний Собор і поширення унії. На Московському Соборі прозвучав і голос про можливу широку автономію чи навіть автокефалію УПЦ в умовах проголошення повної незалежності УНР. Схваливши скликання крайового Собору в Києві, Московський Собор прагнув через свою спеціальну делегацію врегулювати всі протиріччя між світською (Центральна Рада) і церковною (митрополит і єпископат) владою та різними внутрішньоцерковними течіями на місці. Це була позиція компромісу, бажання знайти спільний знаменник для усіх біполярних контекстів. Текстуально це було зафіксовано у мандаті для московської делегації: «Всероссийский Церковный Собор, высоко чтя страстную преданность не только общим, но также местным традициям, приглашает Украинскую Митрополию изложить ее местные потребности относительно организации церковной жизни. В то же время, он высказывает надежду, что ее верность местным традициям не заставит сыновей украинской земли оставить наследие всей Русской Церкви, и таким образом нарушить единство духовной любви».

Патріарх Тихон також не став на цілком ворожу до Ради позицію, прийнявши 12 грудня Маричева і давши дозвіл на проведення Собору. Тим часом керівництво Ради намагалося «замінити» Київського митрополита Володимира лояльною до українців особою з єпископів і впровадити новий склад Київської духовної консисторії (комісар отець Павло Пащевський). Згідно з наказом Ради, в церквах замість Патріарха і Київського митрополита мали поминати Українську Державу, ВПЦР як найвищу духовну владу та українське військо.

У Києві з 23 грудня фактично встановилося «церковне двовладдя». Позиція ВПЦР посилилася в зв'язку із визнанням її повноважень Центральною Радою та обміном представниками (В.Рафальський від УЦР, отці Н.Шараєвський, О.Ходзицький, Г.Чернявський — від ВПЦР). Сила української групи проявилася в появі україномовних публікацій у «Киевских епархиальных ведомостях». Навіть оголошення про відкриття 28 грудня Всеукраїнського Собору було опубліковане тут українською мовою.

З приїздом до Києва московської делегації на чолі з митрополитом Платоном (Рождественським) починаються нові пошуки компромісу. З одного боку, єпархіальні архієреї на чолі з Київським митрополитом Володимиром були офіційно повідомлені про початок та порядок виборів на Всеукраїнський Собор. З іншого боку, цілий ряд умов було поставлено перед ВПЦР: собор скликається й очолюється єпископатом, головує єпископ, модель виборів і порядку засідань та голосувань має відповідати моделі Всеросійського Собору, члени ВПЦР після перевірки складу та обрання входять до Собору нарівні з іншими єпархіальними та київськими церковними організаціями, програма собору має бути добре випрацьованою й узгодженою, рішення ВПЦР про відміну в Україні постанов Всеросійського Собору й поминання Патріарха було визнане невірним, заперечувалася можливість автокефалії й стверджувалося право на «полную автономию с самым широким внутренним самоуправлением применительно к местным условиям края»[16].

ВПЦР перервала переговори з митрополитом Платоном, добре розуміючи, що всі вищезазначені умови нівелюють її програму. Позиція Ради зросла після визнання її повноважень урядом та з підтримкою ідеї унезалежнення УПЦ комісаром у справах ісповідань О.Карпінським. Лише завдяки зусиллям прибулого архієпископа Євлогія та Чернігівського єпископа Пахомія (Кедрова) переговори відновилися. Російська група («Союз епархиальных Советов») задля примирення в Церкві теж врешті погодилася на скликання Собору. Тим часом з головою УЦР М.С.Грушевським вів безуспішні переговори митрополит Платон: світська влада відсторонилася від організації Собору. Всі матеріальні витрати на його проведення (60 тис. крб., помешкання, приміщення для засідань) довелося взяти на себе Київському митрополиту, монастирям та духовним школам — це явно ставило українську групу в двозначне, підзалежне становище, одночасно унезалежнюючи працю Собору від тиску нецерковних сил і церковної української меншості. Остаточний компроміс внутріцерковних груп в умовах невизначеності «зовнішнього» контексту та з метою відкриття Собору таки мав статися: було прийняте рішення, що ВПЦР на чолі з єпископами українських єпархій —

єдиний законний орган по скликанню та організації Собору. При цьому обидві протиборствуючі сторони сподівалися на свою остаточну (на Соборі) перемогу. Церковна Рада отримала санкцію й забезпечення визнання канонічності Собору, власну активну участь у ньому, навіть участь бажаних прибічників (військових, мирян), а проросійська течія на чолі з ієрархами фактично не допустила самочинного Собору, очолила кінцеву роботу по його скликанню й забезпечила виняткові позиції єпископату. ВПЦР розуміла неможливість ведення Собору без участі єпископів і при ігноруванні його російською громадою, єпископат же не бажав розколу в Церкві й прагнув, очоливши Собор, спрямувати його працю у необхідне річище. Початок Собору був потрібен обом угрупованням задля «знищення» противника: ВПЦР сподівалася, що Собор проголосить автокефалію та українізацію, а ієрархія та російська громада очікували саморозпуску ВПЦР у перший день Собору, як то передбачалося її програмою. Задля убезпечення неочікуваних акцій зі згоди всіх наявних єпископів у день відкриття Собору почесний голова ВПЦР архієпископ Олексій (Доронцин) оголошувався позбавленим єпископського сану[17].

Собор відкрився 7 (20) січня 1918 р. урочистим молебнем у Софійському соборі. Митрополит Київський Володимир прикликав Господнє благословіння на соборян: «Боже Великий и Милостивый! К тебе воздвигаем мы руки: призри на Собор сей и благослови его. Тебе бо ведомы и те камни, о которые может споткнуться и Собор, если на нем не будет Твоего благословения. Боже великий, устрани все, что может повредить делу великому, и помоги, чтобы все свершилось на Соборе во имя любви Христовой!»[18]. За весь час діяльності Собору це був ледве не єдиний містичний момент загальної спільної молитви усіх членів за одне — успіх Соборних діянь при Господньому Провидінні. Прагматична подальша праця соборян зримо не фіксувала церковної статечності. Щоправда, в кількох гострих моментах лише співання молитов охолоджувало противні сторони. Втім, навіть Вселенські Собори не проходили в атмосфері всезагальної любові, поваги і статечності. Григорій Богослов на Константинопольському Соборі 381 р. виголосив спеціальну промову «Про дотримання доброго порядку в співбесіді про Бога» і врешті змушений був покинути його засідання.

Цікавим «українським виявом» містичності стали звернення українських діячів до пам'яті Тараса Шевченка. Коли їм не вдалося провести рішення про автокефалію й продовжити діяльність першої сесії Собору після оголошення її закриття, українські діячі на колінах співали «Заповіт» Шевченка, вічну пам'ять йому та «Ще не вмерла Україна»[19].

Першою сесією Собору були незадоволені обидві сторони. Українці говорили про її незаконне закриття й відсутність принципових, та й будь-яких рішень. Діячі російського табору констатували в звіті на Московському Соборі (13 (26) лютого 1918 р., митрополит Антоній, 20 березня (2 квітня) 1918 р. єпископ Пахомій): «Это был не Собор, а самый низкопробный митинг», тут встигали лише обрати президію та призначити добові — говорив митр. Антоній. А митрополит Платон 12 (25) березня 1918 р. доповідав у Москві, що Собор був «пародією»[20].

Перша сесія Собору при великому напруженні сил, неймовірній енергії української групи й залученні урядових кіл мала все ж нульовий результат з точки зору мети, яку переслідували його ініціатори. Однак Собор явно продемонстрував усе розмаїття палітри церковно-політичного життя в Україні. На жаль, жодна зі сторін не змогла зробити з цього належні висновки й відповідно скорегувати свою тактику та стратегію. Українські діячі залишились при повному переконанні, що лише активна ініціатива, самоорганізація і силовий тиск можуть забезпечити успіх.

Представники загальноросійської течії залишилися на позиції спротиву українській групі, відтягування продовження соборних діянь, вичікування моменту. Обидва контексти вбачали можливий напрямок розвитку Церкви лише в своїй системі, штучно розриваючи єдине тіло Церкви, цілком відкинувши справжній християнський компроміс.

За рішенням першої сесії Собору, другу сесію могла скликати лише комісія на чолі з Київським митрополитом і за участю двох делегатів від кожної єпархії. Датою відновлення Собору попередньо визначалося 10 (23) травня. Проте ієрархія не мала намірів відновлювати Собор, побачивши, що активність української групи не зменшується й нею застосовуються силові прийоми державного тиску. Останнє фактично підтвердили своєю діяльністю урядовці Департаменту ісповідань УЦР. Саме Департамент ісповідань, поминувши Патріарха та єпископат, взяв на себе функцію скликання другої сесії Собору. В обіжниках Департаменту, датованих початком квітня 1918 р., Всеукраїнський Собор був названий Помісним (що було прямим натяком на фактичну автокефалію УПЦ) й, окрім того, заборонялася антиукраїнська агітація під час довиборів на Собор[21]. Планувалося відкрити Собор 10 (23) травня, проте через спротив єпископату ця акція Департаменту все ж не вдалася. Українські діячі знову вирішили використати попередню тактику: добитися рішення через «ворожий центр». Вони звернулися до Патріарха Тихона з проханням допомогти відновити соборні діяння, бо лише вони спроможні «спасти от потрясений завещанное предками святое православие»[22]. Дана акція не могла мати успіху: і Патріарх, і Всеросійський Собор були вже поінформовані про «сепаратистську» діяльність української ініціативної групи в Церкві. Окрім того, загострилася політична ситуація: УЦР була по-збавлена влади і встановився «режим реставрації» гетьмана Скоропадського. Проте, дана зміна передбачала повернення традиції в державно-церковних стосунках, а отже програмувала канонічний шлях (зі згоди єпископату) відновлення соборноправності. З іншого боку, новий уряд декларував підтримку українського контексту в Церкві, національних проявів у церковному житті.

Був проведений церковний обряд благословення гетьманської влади й в грамоті гетьмана оголошений новий союз Української Держави з Православною Церквою.

Позиція гетьманського уряду щодо соборноправності Церкви була офіційно заманіфестована міністром ісповідань Василем Зіньківським під час відкриття 5 (18) травня 1918 р. Київського єпархіального Собору. Міністр заявив, *що новий уряд визнає ідею соборноправності й очікує, що Собор виробить форми церковного життя в умовах*

нової України. При цьому він підкреслив національну позицію уряду, котрий прагне, щоб «гений украинского народа мог раскрыть вполне все свои таланты и силы»[23].

Згідно з рішеннями першої сесії Собору, як вже вказувалося, він мав продовжити свою діяльність з 10 (23) травня 1918 р. На цей час до Києва прибуло близько 100 делегатів. Однак, скликання другої сесії викликало нову гостру протидію єпископату. Досвід попередньої сесії ясно показував, що лінія автокефалістів, підкріплена державним чинником, може відродитися, ієрархія не бажала ризикувати. Зачіпкою для відтягнення Собору була вакансія Київської митрополичої кафедри після вбивства митр. Володимира. Однак українська група, міністр ісповідань Василь Зіньківський і сам гетьман Скоропадський вбачали в Соборі єдину можливість врешті вирішити всі проблеми[24].

Клубок протиріч неймовірно заплутався в зв'язку з виборами Київського митрополита, яким 6 (19) травня 1918 р. єпархіальний Собор обрав Антонія (Храповицького). Уряд вважав, що митрополит має обиратися, або принаймні затверджуватися Собором Всеукраїнським, тому опротестував ці вибори перед Патріархом. А єпархіальний Собор зневажив пропозицію уряду — обрав митрополита й визнав зайвим його затвердження на Соборі. Патріарх же зневажив протест гетьманського уряду й затвердив митр. Антонія на обраній посаді (Кн.2. С.71-81). Отже, протистояння обох контекстів на церковному й світському рівнях набуло апогею.У цих умовах відкриття Собору стало нагальною потребою для «внутрішнього»(діячі Собору) та «зовнішнього» (гетьманська влада) українського контексту в церковній справі. Обидва рівні російського контексту були в цьому не зацікавлені, а швидше навпаки. Світська влада зайняла позицію невизнання виборів до їх затвердження Собором, спонукаючи цим противну сторону відновити його діяльність. Боротьба за скликання другої сесії тим більше загострилася, що новообраний митрополит швидко підкорив своїй владі весь єпископат. Його визнали всі єпархії і Київська Духовна академія. Це не лише зміцнювало позиції «загальноросійського» табору, але й програмувало характер діяльності та рішень самого Собору.

2 квітня шість єпископів українських єпархій, котрі перебували на Всеросійському Соборі, прийняли рішення про відкладення другої сесії Собору на невизначений термін[25]. Українські ж діячі вимагали від уряду видати закон про автокефалію УПЦ[26]. В умовах даної політичної контроверсії боротьбу за Собор фактично очолив міністр ісповідань В.Зіньківський, який наполегливо намагався переконати єпископат. Непримиримому лінію спротиву зайняв єпископ Никодим (Кротков). Використавши «останній козир» — особистий вплив гетьмана Скоропадського, світська влада добилася згоди «компромісної» партії з-поміж єпископату є (архієп. Євлогій, єписк. Пимен). Спеціальна нарада єпископів 21 травня (3 червня) призначила відновлення соборних засідань на 7 (20) червня. Собор повністю фінансувався з державної казни (виділено 1.117.600 крб.), але через Міністерство ісповідань.

2 липня в Софійському соборі відбулася архієрейська служба за участю гетьмана і міністрів з приводу поновлення діяльності Собору. Піднесену промову про Церкву і державу виголосив митр.Антоній. Цікаво, що в ній суто містичний момент був замінений церковно-політичним. В інтимній розмові з гетьманом митрополит навіть пропонував здійснити щось на зразок його коронації (Кн.2. С.82-90).

Однак друга сесія Собору не виправдала сподівань уряду в усіх політичних пунктах: було підтверджено обрання на Київську митрополію Антонія Храповицького, не підтримана урядова пропозиція щодо юрисдикції вищої церковної влади в Україні, заперечена можливість ініціатив і широкого діапазону діяльності Міністерства ісповідань. Собор фактично пішов цілком іншим шляхом, ніж того чекали не лише радикальні українські, але й урядові кола.

В умовах нової влади (позірна модель «реставрації») і відсутності її силового тиску друга сесія докорінно різнилася від першої. Фактично на Соборі отримала вирішальну підтримку лінія єпископату на чолі з митр Антонієм. Поступово активних українських діячів відтиснули від усіх найважливіших комісій і, врешті, їх взагалі усунули з Собору. Це зумовило характер вирішення найважливіших питань про статус Церкви в Українській Державі, її Вищу церковну владу, відносини з Московським Патріархом та гетьманським урядом. У багатьох питаннях резолюції Собору не узгоджувалися з лінією уряду, однак державні органи зайняли майже ідеальну позицію невтручання й поваги до соборної думки стосовно всіх «внутрішніх» проблем Церкви, за винятком загальнополітичного питання, яке стосувалося не лише Церкви, а й держави. Саме це дає змогу говорити про неформальне відновлення соборноправності. Друга сесія Собору стала найпліднішою: на ній було вирішено чимало важливих загальних і конкретних питань. Проте, саме тут найповніше проявилося протистояння національних радикальних та консервативних «загальноросійських» сил у Православній Церкві в Україні. Однак питання про те, що Собор не виявився таким, як того вимагали потреби нової Української Держави, на наш погляд, має розглядатися не з суто політичного, національного чи морального погляду, а з точки зору відбиття усталеного принципу церковного консерватизму та відповідного реального стану свідомості переважної більшості соборян, які репрезентували всі єпархії.

Перемога російської більшості сприймалася ієрархією як допомога Господнього Провидіння. На урочистому молебні після закриття другої сесії Собору митр.Антоній у спеціальній промові ствердив присутність Духа Божого на Соборі навіть у суперечках і хитаннях: перемагаючи гріх, Собор продемонстрував вірність Церкві, православію і збереження канонічних зв'язків з п'ятьма Вселенськими Патріархами[27].

Оцінки діяльності другої сесії Собору з політичного погляду можуть бути кардинально протилежними. Однак у даному разі йдеться лише про внутрішньоцерковне життя, яке потребує аналізу не бажаних, а тільки реальних фактів. З огляду на це маємо констатувати, що на сесії були поставлені й вирішені найсуттєвіші проблеми життя Церкви в конкретний момент. І саме дані рішення визначили внутрішнє функціонування церковного механізму. Уряд вольовою акцією утвердив свої проекти тільки в царині реформи духовної школи. Всі інші питання мали соборне вирішення й відповідне практичне застосування.

Скликання третьої сесії Собору, призначеної на 15 (28) жовтня 1918 р., вже не мало жодних затруднень з боку єпископату: серйозної боротьби з українською опозицією не передбачалося. Остаточно запанував один загальний контекст, і оскільки ряд важливих проблем ще залишався не вирішеним, то третя сесія почала свою працю вчасно й за ініціативою ієрархії, а не світської влади. Вона так само фінансувалася з державної казни. Із числа 351 делегата Собору «українська партія» складала бл. 60-70 чоловік з Подільської та Київської єпархій, що було зазначено в самих матеріалах Собору[28].

17 (30) жовтня на спільній літургії в Успенському соборі Києво-Печерської Лаври митр. Антоній закликав соборян: «Бытовые свойства, черты и особенности необходимо сглаживать и возвышать до общецерковного вселенского значения». Стоячи, Собор вислухав привітальну й благословенну грамоту Патріарха Тихона (від 13 вересня), де йшлося про потребу зберегти непорушну єдність із Церквою Всеросійською[29].

У період третьої сесії (17 (30) жовтня — 3 (16) грудня 1916 р.) Собор фактично підтвердив свої попередні рішення про Вищу церковну владу в Україні, прийняв положення про матеріальне забезпечення духовенства та церковну земельну власність. Митрополит Антоній зробив рішучу спробу перебрати все керівництво Церквою та ініціативу церковних реформ в усіх сферах до своїх рук, ліквідувати явне «двовладдя» в Українській Церкві, повністю усунувши вплив Міністерства ісповідань.

Фактично ж результат виявися нульовим. Уряд, який поставив вимогу автокефалії, різко змінив свою орієнтацію й нічого не вирішив у цьому напрямі. Російська більшість Собору на чолі з єпископатом бурхливо висловила своє незадоволення діями Міністерства ісповідань, але так само практично нічого не досягла. Світська й церковна влада все менше знаходили точок позитивної співпраці, врешті залишилася тільки одна — державне фінансування духовенства. Діяльність третьої сесії Собору показала, що дихотомія двох влад посилюється. Ця глибока внутрішня криза відносин Церкви і держави в Україні відсунула на другий план питання про юрисдикційне підпорядкування УПЦ Московському Патріархатові.

Для порівняння зазначимо, що Помісний Собор РПЦ скликався з ініціативи церковних діячів, яку врешті підтримав новий уряд (постанова Тимчасового Уряду від 29 квітня (12 травня) про створення Передсоборної Ради) і передав Собору всі функції внутрішнього управління церковним життям (ліквідація 5 (18) серпня посади обер-прокурора Св.Синоду й заснування Міністерства ісповідань) при повному порозумінні з державними органами (Міністерством ісповідань) і особистому сприянні міністра, історика Церкви А.В.Карташева.

Наступні розділи публікуються автором окремо:

III. Боротьба двох «внутрішніх» церковно-політичних контекстів на Соборі.

IV. Дві принципові проблеми Собору в площині двох контекстів.

V. Сфери «внутріконтекстуальних збігів».

VI. Головні «зовнішні» контексти і їх вплив на Собор.

VII. Підсумок.

---

[1] Див.: Левицкий О. Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви в XVI и XVII вв. // Киевская старина. — 1884. — №8. — С.629-630; Покровский А. О соборах Юго-Западной Руси XV-XVII вв. // Богословский вестник. — 1906. — №9. — С.131, 151; Лотоцький О. Українські джерела церковного права.— Варшава, 1931.

[2] Ульяновський В.І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Кн.1. — К., 1994. — С.172.

[3] Заикин В. Участие светского элемента в церковном управлении, выборное начало и «соборность» в Киевской митрополии в XVI и XVII веках.– Варшава, 1931; Булгаков Г. Западнорусские православные церковные соборы как органы церковного управления. Опыт историко-канонического исследования. — Курск, 1917; Жукович П. О составе западнорусских церковных соборов // Церковный вестник – 1906. — №4; Малышевский И. Киевские церковные соборы // Труды КДА.– 1884. — №2; Феодоровский К. Церковные Соборы в России (991-1720) //НБУ. ІР. Дис. КДА 977.

[4] К Церковному Собору. Сборник.– СПб., 1906.

[5] Тут і далі лапки означають умовність термінів, але не надають негативно-сумнівного значення дефініціям.

[6] Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі. 1917-1920. (доба Української Центральної Ради).– К., 1997. — С.147-169; Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920. (доба Гетьманату Павла Скоропадського).– К., 1997. — С.254-313 (далі в тексті посилання на ці видання подаються в дужках як кн.1 та кн.2).

[7] ЦДАВО України, ф.3984, оп.4, спр.11а, арк.22, 27-29 зв., 30-32 зв.

[8] Липківський В. Історія Української Православної Церкви. Розділ 7: Відродження Української Церкви.– Вінніпег, 1961. — С.7.

[9] ЦДАВО України, ф.1071, спр.91, арк.1-23.

[10] Докладная записка Св.Синода УПЦ Его Святейшеству Св.Вселенскому Патриарху... об истории и канонических основаниях автокефалии УПЦ.– Харьков, 1926.

[11] Речь.– 1917.– 13/26 июля.

[12] ЦДАВО України, ф.3984, оп.4, спр.6, арк.16.

[13] Русские ведомости.– 1917.– 2/15 августа.

[14] Церковно-общественный вестник.– 1917.– 24 нояб. / 6 дек.; Русские ведомости.– 1917.– 23 нояб. / 5 дек.

[15] Киевлянин. — 1917. — 25 ноября / 8 декабря.

[16] ЦДАВО України, ф.3984, оп.3, спр.1, арк.3-4 зв.

[17] Киевлянин. — 1918. — №6.

[18] Скрынченко Д.В. Всеукраинский Церковный Собор // Малая Русь.–К., 1918. — Вып.3. — С.37-38.

[19] Нова Рада. — 1918. — №33.

[20] Деяния Священного Собора Православной Российской Церкви.– М.,1918.– Т.7. — С.115; Голубцов Г. Дневник // Российская Церковь в годы революции (1917-1918).– М., 1995. — С.187-189, 231-233.

[21] ЦДАВО України, ф.1071, спр.88, арк.41; ЦДІАК України, ф.127, оп.874, спр.254, арк.9, 11.

[22] Там само, ф.3984, оп.3, спр.26, арк.14-16 зв.

[23] ЦДІАК, ф.167, оп.1, спр.798, арк.1-5.

[24] Скоропадський П. Спогади.– К., 1995. — С.197; Зеньковский В., прот. Пять месяцев у власти. Воспоминания.– М., 1995. — С.71.

[25] Киевский епархиальный вестник. — 1918. — №1. — С.2-4.

[26] Нова Рада. — 1918. — 5 квітня.

[27] ЦДАВО України, ф.1071, спр.68, арк.214-217; ф.3984, оп.4, спр.1, арк.99-102.

[29] Там само, ф.1071, спр.218, арк.7.

[30] Там само, арк.4-4 зв.

Андрій Стародуб

Організація управління Православної Церкви в Україні восени 1918 р.: автономія канонічна і фактична

За смислом церковних канонів зміни в адміністративно-церковному устрої слідують за змінами в устрої адміністративно-державному. Дискусійним залишається тільки ступінь адекватності певних форм організації церковного управління новим політичним утворенням. Повна самостійність (автокефалія) Православної Церкви в рамках окремої держави досягається тільки за умови одночасної підтримки такої ідеї владою церковною і світською. Але, якщо держава завжди зацікавлена в тому, аби вищі органи керівництва Церквою знаходились на її території, то Церква (єпископат, клір, вірні), в силу різних причин може не виявляти такого бажання. Однак, відмовляючись від повного усамостійнення, Церква не може абсолютно ігнорувати реалії, які вимагають самоорганізації в новій державі. Прийнятий влітку 1918 р., на 2-й сесії Всеукраїнського Православного Собору проект Положення про Вище Управління Православної Церкви на Україні, проголошував таку самоорганізацію з мінімальним ступенем самостійності. По суті, церковно-адміністративний статус Церкви в Україні не відрізнявся від статусу звичайного митрополичого округу. Прерогативи, що залишались у Патріарха (затвердження Київського митрополита, благословіння-затвердження єпархіальних архієреїв, благословіння-дозвіл на скликання церковних соборів на Україні, право вищого суду над усіма єпископами українських єпархій), робили автономію формальною. При затвердженні цього «Положення» на Всеросійському Помісному Соборі (7(20) вересня), це було ще раз підкреслено додатковою вказівкою на обов'язковість всіх рішень центральної церковної влади для українських єпархій. Такий проект апріорі не міг задовольнити державну владу, але цілком влаштовував місцевий єпископат. З одного боку, вони нібито йшли на поступки, а з іншого — фіксували свою приналежність до єдиної Російської церкви — інституції, що репрезентувала колишню єдину державу. Подібна лінія поведінки була б логічною, якби центр (Патріарх, Російська світська влада) дійсно б уособлювали силу та мали реальні важелі впливу на сутуацію в українських єпархіях. Насправді складалась зовсім інша ситуація: Церква в Україні, перебуваючи під покровительством держави, сама ставала дедалі сильнішим центром, малопідконтрольним Церкві в Росії. Ознаки цього виявились вже на першому етапі самоорганізації — восени 1918 р. Однак це призводило до дуже своєрідного становища, аналогів якому Православний світ майже не знав: частина церкви в рамках національної держави брала на себе вирішення загальноцерковних питань, але не вимагала закріплення якихось своїх переваг юридично.

Насамперед потрібно відзначити, що в 1917-1918 рр. вся Російська Православна Церква переживала етап кардинальної реорганізації управління. Його форми не були остаточно усталені, а це додатково провокувало боротьбу за прерогативи влади в середовищі єпископату. Не вирішеним було питання про митрополичі округи і особливості взаємовідносин керівників цих округів з Патріархом. Формально митрополит Антоній (Храповицький) не вимагав додаткових повноважень, але на практиці, декларуючи навіть в дрібницях повну підлеглість Патріаршій волі, виходив за рамки своєї компетенції і на власний розсуд вирішував принципові питання загальноцерковного значення. На нижчому рівні — продовжувалось певне протистояння між єпархіальними архієреями та вікаріями. Останні бажали мати більший ступінь самостійності в адміністративних справах, а в ідеалі — виділення їх вікаріатств в окремі єпархії. Хоча Всеросійський Собор частково вирішив цю проблему і розширив коло справ, які мали бути у віданні вікаріїв, але втілення цього рішення в життя призводило до багатьох непорозумінь та конфліктів. Яскравим прикладом цьому може слугувати ситуація, що склалась навколо організації управління на приєднаних до Української Держави територіях. В церковно-адміністративному розумінні це були частини неукраїнських єпархій: Курської, Мінської та Могилівської. Саме навколо підпорядкування цих районів і розгорнулась боротьба, в якій виявились серйозні протиріччя, пов'язані з перерозподілом влади в церкві.

Першим ініціативу виявив вікарій Курської єпархії єпископ Білгородський Никодим (Кононов). В своєму листі (19 червня (2 липня) 1918 р.) він пропонував відновити давню самостійну Білгородську єпархію («кафедру святителя Иоасафа (Горленко)»), утворивши її з частини Курської, що відійшла до України. Преосвященний Никодим вважав доцільним вже на найближчому обласному з'їзді вирішити питання переходу до самостійного єпархіального життя на першоосновах його облаштування в Україні і просити владику Київського та Український Собор «исходатайствовать благословление Святейшего Патриарха и начать жить самостоятельною епархиальной жизнью под отеческою рукою первоиерарха Киевского»[2]. З цим проханням єпископ Никодим звертався і до Всеукраїнського Собору (16 (29) червня).

Дещо пізніше (20 серпня (2 вересня) та 22 серпня (4 вересня)) подібне прохання висловив і єпископ Гомельський Варлаам (Ряшенцев). В листах до В.Зіньківського він просив посприяти відкриттю Поліської єпархії та приєднати Гомель до неї, пропонуючи навіть готові кошториси для такої реорганізації[3]. Однак, державна влада схилялась до іншої форми вирішення цих проблем. В.Зіньківський написав листа Патріархові[4] з пропозицією доручити нагляд за церковним життям Полісся архієпископові Євлогію (Георгієвському) чи комусь з вікаріїв Волинської єпархії. Постановою від 10(23) серпня 1918 р. Патріарх та Вища Церковна Рада доручили такий нагляд єпископу Крем'янецькому Діонісію (Валединському)[5]. До отримання відповіді Патріарха розглядався також варіант приєднання цих територій

© А. Стародуб

до Чернігівської єпархії (лист міністра сповідань до архієпископа Могилівського Константина (Буличова) від 29 серпня)[6]. Архієпископ Мінський Георгій (Ярошевський) сам намагався вирішити проблеми приєднаних до України повітів Мінщини. Він просив Міністерство ісповідань гроші на утримання церковних територій, що відійшли до України, пересилати через Мінське єпархіальне начальство[7].

Рішення про передачу управління єпископу Діонісію викликало протести обох (Мінського і Могилівського) архієреїв: вони написали відповідні листи Патріархові. В листі архієпископа Константина (2(15) жовтня), зокрема, вказувалось, що рішення передати управління єпископу Діонісію призвело до подвійного управління, коли на одного вікарія припало 2 єпархіальні архієреї (один з яких сам був вікарієм Волинської єпархії). А тому, зважаючи на клопотання населення Могилівської єпархії про приєднання до України, він вважав доцільним не змінювати систему управління[8]. 29 жовтня (11 листопада) Патріарх та Вища Церковна Рада постановили увільнити єпископа Діонісія від догляду управління Гомельським повітом, про що було повідомлено і в Міністерство ісповідань, і в канцелярію митрополита[9]. Однак, і світська, і духовна влада фактично проігнорували це рішення.

Архієпископ Георгій закликав духовенство не визнавати розпоряджень єпископа Діонісія, а в доповіді митрополиту Антонію 21 жовтня (8 листопада) вказав, що, на його думку, доручення догляду стосується тільки місіонерських справ, але не всієї сфери управління[10]. Одночасно він апелював до Міністерства ісповідань з вимогою звертатись з усіх справ «української» частини єпархії безпосередньо до нього[11].

Не зважаючи на ці протести, єпископ Діонісій приступив до управління Поліськими повітами. Він висловив потребу в організації окремої канцелярії (лист в міністерство ісповідань 1(14) жовтня)[12], визначив функції єпископа Варлаама як свого помічника і розпорядився поминати своє ім'я після поминання імен єпархіальних архієреїв[13]. 9(22) листопада Всеукраїнським Церковним Собором було прийнято Положення про Поліське Духовне Управління, а 20 листопада (3 грудня) в листі до Патріарха митрополит Антоній підтримав ці, далеко не бездоганні з канонічної точки зору, дії єпископа Діонісія[14]. Представники від Гомельщини були допущені на Собор, а правила виборів митрополитом Антонієм було запропоновано узгодити єпископам Варлааму і Діонісію[15]. Єпархіальні архієреї, що продовжували протестувати проти неканонічного, з їх точки зору, переділу влади, при цьому взагалі ігнорувались. Більше того, митрополит Антоній відмінив розпорядження архієпископа Георгія про невизнання розпоряджень єпископа Діонісія. Це змушувало їх шукати підтримки у світської влади. 18(31) листопада архієпископ Константин доводив до відома міністерства сповідань що, оскільки він переїхав у Гомель, всі права єпископа Діонісія втрачають свою чинність[16]. А архієпископ Георгій ще й 4(17) січня 1919 р. просив міністерство культів підтвердити його повноваження по керуванню повітами Мінської єпархії, що підпадали під юрисдикцію Поліського Духовного Управління[17].

Таким чином, ситуація навколо управління Поліськими повітами висвітлила приховану боротьбу за владу всередині церкви. Хоча претензії були до дій єпископа Діонісія, цілком очевидним було те, що він міг діяти так впевнено тільки за підтримки з боку митрополита Антонія та архієпископа Євлогія. Залишаючись формально непричетними, вони намагались посилити свою владу за рахунок поширення юрисдикції на приєднані території.

Ситуація на Курщині була не менш складною. По-перше, території, що відійшли до України, входили до складу 2-х вікаріатств: Білгородського та Рильського. Єпископ Рильський Аполінарій (Кошевой) спочатку погоджувався на організацію спільного управління з єпископом Никодимом, але потім відмовився від такого рішення. По-друге, на відміну від Полісся, що було доручено під догляд вікарію сусідньої з ним Волинської єпархії, в найближчій до Курщини Харківській єпархії залишився у вересні тільки один правлячий архієрей-єпископ Сумський Митрофан (Абрамов), а це унеможливлювало подібне рішення. Претензії єпископа Никодима, що клопотався про відновлення Білгородської єпархії, несподівано наштовхнулись на опір митрополита Антонія, який протегував єпископу Аполінарію (цікаво, що після арешту митрополита, саме єпископ Аполінарій був призначений Собором Єпископів керуючим Київською єпархією, хоча в управління не вступив, оскільки захворів тифом)[18].

На Всеукраїнському Соборі розгорнулись дебати з цього приводу. Архієпископ Євлогій підтримав ідею створення єдиного управління. Він мотивував це тим, що роз'єднання буде послаблювати єпархіальне життя (як приклад наводилась ситуація з Холмською єпархією). Перемогла, однак, позиція митрополита Антонія (роздільне управління, при якому Білгородський і Курський архієреї зносились один з одним, як рівні). Єпископ Никодим змушений був підкоритись цьому рішенню. Щоб підкреслити свою незацікавленість і готовність визнати будь-яке рішення Собору, він відмовився від призначеної платні. Владика також заявив, що в нього були представники Курського архієпископа, які пропонували йому виділення Білгородщини в окрему єпархії. Цю пропозицію він відкинув, про що просив Собор та Київського митрополита доповісти Патріархові[19].

Рішення, що були прийняті в даному випадку, свідчили про обережність митрополита Антонія. Він не ризикнув благословити створення єдиного управління, оскільки, на відміну від Полісся, де сам Патріарх створив прецедент, виділивши території під єдиний догляд, це вже було б безпосередньо його рішення. Однак і в цьому випадку досягалась та сама мета — розширення юрисдикції Київського митрополита за рахунок розповсюдження її на приєднані частини з інших єпархій РПЦ.

Дещо по-новому в цих обставинах проявились деякі аспекти управління Холмською єпархією. Керуючим цією єпархією вважався архієпископ Євлогій, але керівні органи перебували в евакуації в Москві (Холмська Духовна Колегія), що ускладнювало координацію роботи з біженцями з Холмської єпархії[20]. Архієпископ Євлогій звернувся у вересні 1918 р. до міністерства ісповідань з проханням підтримати православне духовенство на території Холмської єпархії, оскільки місцева світська влада не визнавала правомочності існування Російської Православної Церкви на цих теренах[21]. Стояло питання збереження цього краю в сфері впливу РПЦ. Центральна церковна влада не могла жодним чином вирішувати це питання, хоча раніше всі Холмські духовні установи підтримувались централізовано,

за рахунок спеціальних коштів Священного Синоду для духовенства Західного краю. Високопреосвященний Євлогій просив 10(23) листопада про видачу цих сум з кредиту української скарбниці[22].

Справа організації управління Холмською єпархією теж не обійшлась без певних накладок. Єпископ Діонісій вимагав передачі справ, що стосувались деяких повітів Холмщини з Холмської духовної колегії, а також і відповідної частини коштів, їй призначених[23], у своїй доповіді міністру внутрішніх справ він назвав колегію установою неканонічною та безвідповідальною[24]. Однак, більше це питання Преосвященним Діонісієм не піднімалося, і всі проблеми, пов'язані з Холмщиною, вирішувались архієпископом Євлогієм. Від імені єпархіального з'їзду владика Євлогій звернувся до гетьмана (1 жовтня 1918 р.) з проханням посприяти поверненню духовенства на окуповані території[25]. Міністерство ісповідань клопоталось перед Міністерством закордонних справ про отримання від уряду Австро-Угорщини дозволу єпископу Володимир-Волинському Фаддею (Успенському) відвідувати паству цих районів[26].

Таким чином, вирішення питання Холмщини, що мало важливе значення для всієї Російської Церкви, змістилось на місцевий рівень. Церква намагалася використати Українську світську владу для збереження своєї присутності на західних околицях колишньої імперії. Архієпископ Євлогій був продовжувачем дореволюційної політики в цьому питанні, але тактику дій він визначав самостійно. Те саме можна сказати і відносно дій митрополита Антонія по відношенню до Румунської церкви, з якою інтереси РПЦ перетнулися на території Кишинівської єпархії.

Територія Бесарабії на початку 1918 р. була окупована Румунією. Разом із зміною юрисдикції змінилось і підпорядкування церковне: єпископи Російської Православної Церкви Анастасій (Грибановський) Кишинівський, Діонісій (Сосновський) Ізмаїльський, та Гавриїл (Чепура) Білгород-Дністровський, змушені були покинути свої кафедри, які зайняли румунські архієреї. Патріарх Тихон в листі 23 травня (5 червня) 1918 р. до митрополита Молдавського і Сучавського Пимена висловив протест таким діям Румунської Православної Церкви, але реально він ніяк не міг впливати на ситуацію. Цю справу взяв на себе митрополит Антоній. В листі до гетьмана (26 вересня (9 жовтня) він попросив підтримки державної влади у справі підпорядкування Хотина в церковно-адміністративному відношенні Подільській єпархії[27]. Духовним життям Хотинського повіту мав опікуватись новопризначений вікарій, єпископ Вінницький Амвросій (Полянський). МЗС оперативно підготував відповідне клопотання[28] (митрополит квапив світську владу, посилаючись на небезпеку підкорення цього району Буковинському архієресві). Рятувалось те, що ще можна було врятувати. І хоча на території Кишинівської єпархії не залишалось жодного єпископа РПЦ, проект розподілу на митрополичі округи, складений на 3-й сесії Собору, до Херсонського округу відносив і її[29]. Вища церковна влада на Україні намагалась зберегти юрисдикцію Російської Православної Церкви на територіях бувшої імперії, а де це було неможливо, хоча б зафіксувати свої претензії. Показовим в цьому контексті є лист митрополита Антонія до Голови Ради Міністрів від 5 вересня 1918 р[30].

Митрополит просив про забезпечення йому можливості відвідувати паству в Галичині. Але аргументував він свої права на це дуже неординарно: крім того, що він за титулом митрополит Київський і Галицький, Високопреосвященний Антоній вказував ще й на те, що він особисто є екзархом Константинопольського Патріарха для православних галичан. Ці повноваження були надані йому в 1910 р. Патріархом Іоакімом та підтверджені наступним Патріархом Германом. Тому він є архипастирем Галичини і як митрополит Київський РПЦ, і як екзарх Вселенського Патріарха. Владика намагався максимально використати тодішню політичну ситуацію: «С отделением Украины устраняется и почва для обвинений в москвофильских агитациях Киевских митрополитов. «Митрополит Антоній, таким чином, переводив вирішення проблеми присутності Православної Церкви в переважно греко-католицькій Галичині на свій персональний рівень.

До таких дій його підштовхувала загальна непевна ситуація в Російській Православній Церкві. Всеросійський Собор закінчив свою роботу. Патріарх, Священний Синод і Вища Церковна Рада не могли повноцінно працювати в умовах посилення більшовицького терору. У вересні 1918 р. київські газети облетіла звістка про арешт і розстріл Патріарха Тихона[31]. В Україну намагалися потрапити не лише священники з Радянської Росії (проханнями про надання їм місць була перевантажена канцелярія Київського митрополита), але й єпископи. 22 жовтня (1 листопада) Євфимій, єпископ Якутський і Вілюйський, просив про переїзд на Україну[32]. 19 жовтня(1 листопада)1918 р. Патріарх та Вища Церковна Рада звернулись до митрополита Антонія з проханням призначити місце проживання архієреям, перебуваючим на покої,– єпископам Філарету та Антонію[33]. Аналогічне прохання було висловлено і щодо колишнього Серапульського єпископа Амвросія[34]. В Україну восени 1918 р. переїхали також єпископ Сергій (Лавров) Новоросійський, Феодосій (Федосеев), архієпископ Смоленський, Георгій (Ярошевський), архієпископ Мінський, єпископ Гавриїл (Чепура), з Білгород-Дністровська переведений на Челябінську кафедру, куди не зміг виїхати, Діонісій (Сосновський), єпископ Ізмаїльський (помер в жовтні, похований в Михайлівському Золотоверхому монастирі)[35]. На початку жовтня сюди ж прибув протопресвітер Російської армії та флоту Георгій Шавельський. Були плани перевезти в Україну і самого Патріарха. Таким чином, в безпосередньому підпорядкуванні або в сфері впливу митрополита Антонія опинилась ледь не половина діючого єпископату Російської церкви. Це посилювало його позиції та надавало більшої свободи дій. Потрібно відзначити, однак, що характер цих дій не мав якогось «сепаратистського» підтексту. Навпаки, митрополит Антоній перебирав на себе вирішення загальноцерковних проблем, підміняючи центральні органи церковного управління в тих випадках, в яких вони не могли діяти за тодішніх умов. Наприклад, з подання митрополита було вирішено принципове питання про представництво Православної Церкви на майбутній мирній конференції, висловлено доручення митрополиту Херсонському Платону (Рождественському) налагодити зв'язки з православним населенням в Північній Америці[36], виділені кошти росіянам-військовополоненим для повернення додому[37] тощо. Та все ж таки, в деяких питаннях таке перебирання влади на себе призводило і до відступу від рішень Помісного Всеросійського Собору (справа з підпорядкуванням

і статутом Духовних Академій, керівництвом військовим духовенством). Це свідчило про те, що взявши на себе функції рятівника церкви митрополит Антоній (Храповицький) не зупинявся і перед ревізією деяких нових постанов і рішень, тим більше, що тільки на території України (тобто підконтрольній йому) була можлива їх практична реалізація.

Поступово сходила нанівець і участь владик з українських єпархій в діяльності Святійшого Синоду. Митрополит Антоній, єдиний (окрім Патріарха) постійний член Синоду, не був у Москві ще з квітня 1918 р., а з жовтня там перестали бувати й інші архієреї. 4(17) жовтня до Москви був відряджений єпископ Острозький Аверкій (Кедров). В проханні до Генерального консула України він так пояснював мету своєї місії: «Мое духовное начальство послало меня из Киева в Москву для разрешения некоторых вопросов и для ликвидации некоторых дел, в связи с образованием на Украине самостоятельной Церкви.

В виду этого архипастыри Украинской Церкви — митрополит Киевский, архиепископ Волынский и епископ Черниговский, поручили мне привести из Москвы некоторые дела и книги, необходимые в виду образования в Киеве Священного Синода Украинской Церкви, а также привести некоторые лично им принадлежащие вещи, оставленные ими в Москве во время пребывания их здесь в качестве членов Российского Синода»[38]. В переліку речей, що був поданий разом з проханням, крім архієрейських вбрань, значились валізи та ящики з книгами. Судячи з передбачуваної ваги (5,10,16 пудів), в Україну мала бути перевезена частина документації та архівів органів центрального управління Церквою. Питання їх евакуації архієреями вважалось за найбільш важливе, тоді як всі проблеми пов'язані з поверненням майна українських єпархій вони повністю перекладали на світську владу.

Політичні обставини завадили організації роботи Собору єпископів України (повноцінно діяв з 24 листопада (7 грудня) по 4-5 (17-18) грудня 1918 р.). З моменту арешту архієпископа Євлогія та митрополита Антонія владою Директорії, Православна Церква в Україні вступає в період хаосу і дезорганізації управління разом з усією РПЦ.

З усього вищесказаного можна зробити такі висновки:

1) Хоча церковне управління діє за принципами, що відрізняються від системи політичного управління, але і в Церкві не може бути вакууму влади. Неможливість на практиці реалізовувати владні прерогативи центром призводить до поступового переходу de facto деяких з них в руки найсильнішої частини Церкви. На всі її рішення просилось (найчастіше — заднім числом) благословення в Патріарха. Формально в нього залишалось право veto. Однак, в силу того, що ці рішення не порушували канонів, не затверджуючи їх, центральна влада мала б запропонувати альтернативи, які не мала змоги реалізовувати.

2) Відмовившись від усамостійнення (реальна автономія означала б крок до утворення Української Церкви, а владики Російської Православної Церкви на Україні (самоназва, прийнята на 3-й сесії Собору) не бажали її будувати), єпископат не відмовлявся від максимально можливих владних повноважень в рамках РПЦ. Специфічною рисою ситуації було те, що боротьба в середовищі єпископату не набула жодних національних ознак, тому високий ступінь фактичної самостійності Церкви в Україні ще не міг слугувати безпосередньою першоосновою для створення Помісної Церкви. Однак, за певних політичних обставин така еволюція могла б мати місце.

3) Сила Православної Церкви завжди полягала в симфонії з світською владою, і більші переваги має та Церква (в даному випадку — частина Церкви), що користується підтримкою держави. Але єпископат РПЦ зайняв двоїсту позицію, з одного боку намагаючись активно використовувати українську владу в питаннях збереження юрисдикції та впливу Російської Церкви на певних територіях, а з іншого — різко відкидаючи всі спроби держави тиснути на Церкву в питаннях її підпорядкування та врядування. Союз з державою був тактичний, а сприятливі умови в Україні розглядались верхівкою Церкви як передумова для відродження єдиної Російської держави. В церковній періодиці осені 1918 р, одним з лейтмотивів була тема відновлення сили РПЦ, що мала розпочатись з українських єпархій. Таким чином, Церква жила реставраційними сподіваннями, обережно самовизначаючись в складних політичних реаліях. Справа її дійсного канонічного усамостійнення вирішувалася саме в політичній сфері і залежала від стабільності Української державності.

---

[1] Собрание определений и постановлений Священного Собора Православной Российской Церкви. — М., 1918. — Вып.3. С.42.
[2] ЦДАВО України, ф.1071, оп.1, спр.82, арк.2-4.
[3] Там само, спр.132, арк.10-11, 12-13.
[4] Російський державний історичний архів (далі — РДІА), ф.796, оп.445, спр.784, арк.16; ЦДАВО України, ф.1071, оп.1, спр.132, арк.1.
[5] РДІА, ф.796, оп.44, спр.784, арк.14.
[6] ЦДАВО України, ф.1071, оп.1, спр.132, арк.9.
[7] Там само, спр.164, арк.5; спр.122, арк.38.
[8] РДІА, ф.796, оп.445, спр.784, арк.21.
[9] Там само, арк.20,23.
[10] Там само, арк.29,35.
[11] ЦДАВО України, ф.1071, оп.1, спр.132, арк.50.
[12] Там само, спр.186, арк.1.
[13] Там само, спр.132, арк.54-59 зв.
[14] РДІА, ф.796, оп.445, спр.784, арк.24.
[15] ЦДІАК України, ф.182, оп.1, спр.295, арк.153 зв.
[16] ЦДАВО України, ф.1071, оп.1, спр.132, арк.49.
[17] Там само, ф.1072, оп.1, спр.21, арк.24.
[18] ЦДІАК України, ф.127, оп.795, спр.16, арк.1.
[19] «Слово» — 1918 — №№53 (4 грудня), 46 (26 листопада).
[20] ЦДАВО України, ф.799, оп.1, спр.26, арк.2.
[21] Там само, ф.3766, оп.1, спр.178, арк.5.
[22] Там само, ф,1072, оп.1, спр.50, арк.1-2.
[23] Там само, ф.107, оп.1, спр.132, арк.31; спр.165, арк.16.
[24] Там само, спр.132, арк.58.
[25] Там само, спр.122, арк.23,28.
[26] Там само, спр.143, арк.12-14.
[27] Там само, арк.2.
[28] Там само, ф.3766, оп.1, спр.178, арк.4.
[29] Там само, ф.3984, оп.3, спр.1, арк.18.
[30] Там само, ф.3766, оп.1, спр.157, арк.83-84 зв.
[31] Киевская мысль. — №№168,169; Новое дело. — №14; Наша Родина. — №5; Рабочая газета. — №376 та ін.
[32] ЦДІАК України, ф.182, оп.2, спр.51, арк.14.
[33] РДІА, ф.831, оп.1, спр.171, арк.1.
[34] ЦДІАК України, ф.182, оп.1, спр.295, арк.164.
[35] Киевский православный вестник. –1918. — №6 — С.105.
[36] «Слово». — 1918. — №№49,62.
[37] ЦДІАК України, ф.127, оп.874, спр.187, арк.1-2 зв.
[38] ЦДАВО України, ф.1236, оп.1, спр.19, арк.7-8.

Олег Ігнатуша

Православна церква на Катеринославщині у 1918 р.

В останні хвилини квітня 1918-го телеграфні агенції принесли на Катеринославщину ще не зовсім певні звістки про нерядові події у Києві — обрання на з'їзді хліборобів-власників гетьмана Української Держави.

Україна знову постала на порозі змін. Центральну Раду було розпущено. Невдовзі газети широко оповістили про обнародування гетьманом Павлом Скоропадським «Грамоти до всього українського народу», сформування кабінету міністрів та перші конкретні заходи уряду.

Стала зазнавати змін і державна релігійна політика. Гетьманат, на відміну від Центральної Ради, розглядав церкву як вагомий чинник національного державного будівництва і бачив її майбутнє в традиційній співпраці з урядовими структурами. Це означало повернення до узвичаєної за часів імперії моделі «одержавлення церкви».

«Закон про тимчасовий державний устрій України», підписаний П.Скоропадським 29 квітня, проголошував православну церкву першенствуючою. Колишній Департамент ісповідань, який був лише часткою Міністерства внутрішніх справ УНР, відтепер поступався місцем більш повновладній структурі — Міністерству ісповідань. В середині травня воно почало свою роботу, очолене авторитетним церковним діячем, професором Київського університету Василем Зіньківським.

Кроки міністерства були досить зваженими, послідовними, відзначались спробами уникати радикальних дій. Передусім, вони виявили наміри локалізувати конфлікт у православній церкві, що спалахнув 1917 р., та забезпечити згуртування віруючих громадян на засадах ідей єдності православ'я та Української державності. Це намагання втілювалося в форму цілеспрямованої підготовки до чергової сесії Всеукраїнського церковного Собору, розробки законопроектів про державне утримання духовенства, надання практичної фінансової підтримки церкві, випуску офіційного інформаційного видання «Віра та держава» тощо.

Ці загальнодержавні тенденції невдовзі стали відчутними і на периферії.

Налагодження вертикалі влади супроводжувалося деклараціями губернських та повітових структур Української Держави про взяття ними під контроль всієї повноти громадського життя, в тому числі й у релігійній сфері. Так, Катеринославський губернський староста генерал-майор Черніков у своєму наказі 28 травня, доведеному жителям всіх населених пунктів, повідомляв: «Я твердо вирішив встановити в Катеринославській губернії для загального блага населення і спокою нашої батьківщини, належний порядок... Прохаю забути всі класові, національні, релігійні і партійні чвари, припинити вбивства, розбої, насилля, захоплення чужої власності і різного роду анархічні виступи».

Однак мережа місцевих державних інституцій, які б регулювали церковну політику центру, так і не була розбудована. За браком коштів та дистанціюючись від релігійної практики Центральної Ради, уряд визнав доцільним використати колишню синодальну модель управління, опершись на адміністративні органи самої церкви — консисторії.

Встановлення контролю за діяльністю церкви та залучення її до національного державного будівництва було справою часу. Збурене революцією церковне середовище навесні 1918 р. було далеким до вгамування пристрастей, подолання протистояння між правими і лівими, націоналістами та великодержавниками. Не вщухали дебати про міру демократизації церкви, необхідність набуття автономії чи автокефалії, реформу церковної освіти; продовжували діяти єпархіальні та повітові церковні ради — представницькі органи, що прагнули обмежити всевладдя ієрархії тощо.

Але революційне опоєння і ейфорія неминуче мали пройти, змінюючись спрагою до тверезіших і раціональних дій, дедалі спокійнішим і виваженішим поглядом на життя та шляхи подолання загальнолодських проблем. Отож росло невдоволення вчорашнім революційним запалом, а серед іншого — й дезорганізацією усталеного ритму церковного життя. Ці загальноукраїнські настрої зримо відчувалися на Катеринославщині.

Загальні тенденції консерватизму з очевидністю виявилися у роботі делегації Катеринославщини на Всеукраїнському православному церковному Соборі та в ході єпархіальних з'їздів 1918 року.

На початку травня благочинні Катеринославської єпархії отримали обіжник духовної консисторії з пропозицією провести вибори на Всеукраїнський православний церковний Собор у тих повітах, де вони не були своєчасно проведені. Обіжники наставляли «аби на виборах не велось ніякої агітації проти Української Влади».

Підготовка до Собору здійснювалась досить методично і у відповідності з канонічними нормами. Були поінформовані причети усіх церков, що і забезпечило досить широке представництво на другій сесії Собору. В третій сесії взяло участь 19 представників на чолі з архієпископом Агапітом[2].

Позиція представників Катеринославщини у найбільш важливому питанні — про вищий устрій церкви (тобто форму її взаємин з церквою російською) виявилася принципово тотожною настроям більшості. Як відомо, рішення, прийняте другою сесією Собору з цього приводу, задекларувало наміри встановити зв'язки з всеросійським центром на правах автономії.

Знаємо про те, що активну участь в обговоренні «Проекту про матеріальне забезпечення українського духовенства» брала група делегатів на чолі з катеринославським протоієреєм Андрієм Муріним, які офіційно утримувалися від голосування, проте вносили пропозиції в плані оборони матеріальних прав[3]. Постанову в цьому важливому питанні Собором було прийнято 11 липня.

© О. Ігнатуша

Соборні ухвали через посередництво делегатів та офіційні канали консисторії відносно оперативно ставали відомими на місцях, особливо ті з них, що мали гострий політичний підтекст або ж стосувалися власності церкви та матеріального утримання духовенства. Так, на підставі постанови Собору від 11 липня духовенство єпархії було оповіщене про відсоток розподілу грошових та натуральних доходів між духовенством та псаломщиками. 29 листопада консисторія приписала отцям благочинним виконувати постанову Собору від 2 листопада, котра наставляла в перший же недільний чи святковий день після її одержання здійснити нарочите богослужіння з молебном про припинення гонінь на православну церкву від безбожників і єретиків[4]. В першому благочинному окрузі церков Олександрівського повіту відповідні розпорядження всім причетам були зроблені вже наступного дня[5]. Отож, є достатньо підстав, аби вважати, що панівні настрої вищого органу церкви у більшості питань були співзвучними настроям і діям парафіяльного священства, пронизуючи всю церковну піраміду. Незважаючи на принципові відмінності у поглядах української державної та церковної еліт на цілу низку проблем релігійної сфери і способи їх подолання (в галузі українізації церкви, конструювання державних інструментів релігійної політики, церковної освіти тощо), у головному їм вдалося знайти точки дотику, що дозволило поєднати зусилля і спільно будувати на їх площині майбутнє українського православ'я. Цими точками дотику були консерватизм, неприйняття більшовизму, ідеї національної державності. Ці ідеї не були панівними в українському суспільстві доби національної революції, проте вони відображали одну із провідних тенденцій політичної еволюції українського суспільства протягом 1918 р.

Вищим колегіальним органом єпархіального управління за традиційним устроєм православної церкви вважався єпархіальний з'їзд. Перший з'їзд за часів гетьманату був надзвичайним. Його скликали 23–30 травня з огляду на прискорення новою державною владою підготовки до Всеукраїнського православного церковного Собору.

Робота з'їзду зосередилась навколо питань, що мали незабаром стати предметом обговорень Всеукраїнського Собору. Йшлося, зокрема, про реформування церкви: доцільну модель вищого управління (автокефалії чи автономії), ставлення до державної влади, наповнення релігійного життя національними формами, покращення матеріального забезпечення єпархіального священства та церковнослужителів.

За політичними нахилами цей з'їзд виявився значно поміркованішим, аніж з'їзди 1917 р., сповнені революційного радикалізму і емоційності, хоча й був порівняно лівішим від свого наступника.

Ознакою вияву уваги до проблем релігійного життя і процесів у православній церкві з боку органів державної адміністрації стала присутність на з'їзді «представника державної влади Української» полковника Кравченка, який виступив з промовою і побажанням плідної праці.

Матеріали з'їзду свідчать про відкрите і демократичне обговорення проблем, їх гостроту, активну й зацікавлену роботу делегатів. Засідання відбувалися в нелегкий час, коли місто Катеринослав було оголошено на військовому становищі. Ходіння по вулицям дозволялося лише до 21-ї години, тому засідання секції ледве вдавалося припинити за 15 хвилин до комендантського часу. Заключні ж пленарні засідання продовжувались майже до одинадцятої години вечора. Сама обстановка вимагала від делегатів зважених і дійових рішень. Водночас, вона надихала й на збереження традицій. Секційні засідання комісії з українізації відбувалися в приміщенні церковного відділу обласного музею ім. О.Поля.

Національний запал делегатів ще не був до кінця вивітрений дедалі чутнішими контрреволюційними протягами. З'їзд висловився за набуття українськими єпархіями автономії у складі Російської православної церкви, задекларував 18 пунктів з приводу розуміння ним природи українізації церкви та конкретних форм і засобів її втілення, добрав склад демократичного і національно зорієнтованого адміністративного єпархіального органу — церковної ради, висловився за збільшення розміру утримання нижчому прошарку кліру — псаломщикам (тоді як ідею підвищення оплати духовенству відкинув). Протоколи засідань було складено двома мовами — українською та російською.

Як таке, що заслуговує на особливу увагу, можна вважати участь у роботі з'їзду в якості товариша голови президії від мирян відомого вченого і глибокого знавця церковної старовини, професора, директора музею ім. О.Поля Д.І.Яворницького, який, крім іншого, був членом єпархіальної церковної ради. 29 травня на пленарному засіданні, що відбувалося під головуванням єпископа Агапіта, Д.І.Яворницький, на прохання присутніх, виступив з доповіддю про українізацію православної церкви. Як зазначає протокол з'їзду, ця доповідь виявилася грунтовною і надзвичайно цікавою, «зігрітою почуттям живої любові до рідної України». Промова була вислухана з щирою подякою, яку і висловив в теплих словах преосвященний голова з'їзду. На думку Яворницького, його сучасникам потрібно було не забувати та любити все, що виражає оригінальний національний дух. Українізація церкви, в його розумінні, повинна була торкнутися, передусім, церковної архітектури, іконопису, піснеспівів, ведення метричних книг. На думку Д.І.Яворницького, мова богослужінь, яка була церковнослов'янською, мала залишатися незмінною. Очевидно, і в цьому Д.І.Яворницький вбачав дотримання національних церковних традицій. Вчений запропонував відкрити спеціальний відділ по українізації церкви при єпархіальному свічному заводі, де церковні старости, які б приїздили за свічками, могли познайомитись з пам'ятками старовини.

За пропозицією одного з делегатів, з'їзд попрохав професора стати завідуючим планованого відділу, на що той відповів згодою.

Конструктивно працював Д.І.Яворницький і на засіданні секції українізації церкви. Він відповідав на питання, давав роз'яснення з приводу перекладів богослужбової літератури на українську мову, вживання української мови у церковній практиці.

Цікаво, що саме Д.І.Яворницький на звернення головуючого — єпископа Агапіта — запропонувати назву нового єпархіального органу, подав ідею, яка потім і була прийнята: найменувати його «Церковний Вісник Запорожжя».

Зазначені вище демократичні тенденції, характерні для весни 1918 р., досить швидко змінилися.

Газета «Приднепровский край» від 4 жовтня того ж року, переповідаючи в редакційній статті про закінчення роботи чергового — сорок четвертого єпархіального з'їзду кліру і мирян, влучно характеризувала: «Як і слід було очікувати, настрій з'їзду був самий поміркований, — поворот вправо досить швидкий і рішучий».

Зазначена тенденція проявлялася у всьому. Майже дві третини від тих, хто голосував, висловилися за відміну права вибору духовенства мирянами. Було підтримано пропозицію про збільшення чисельності місіонерів та розміру їх утримання. Усвідомивши непересічне значення релігійного виховання і зважаючи на тяжке матеріальне становище педагогів духовних шкіл, з'їзд збільшив їм винагороду за працю.

Для покриття цих витрат, ініціювали підвищення розміру самообкладання духовенства та прийняли жорсткі заходи по залученню інших джерел фінансування. Зокрема, було ухвалено таку досить промовисту постанову: «Благочинні, від яких несправно надходять внески, після доведення їх провини, піддаються покаранню аж до звільнення з посади благочинних; отці настоятелі, після встановлення їх провини в неакуратності, караються аж до переводу на іншу гіршу парафію, а парафіяльні ради, за ту ж провину, звільняються і переобираються».

Поправління настроїв церкви показав і розгляд катеринославським з'їздом питання про єпархіальне управління. Прийняте рішення вочевидь було протилежним урядовій точці зору, яка зважала за доцільне збереження у незмінності прерогатив духовних консисторій як провідників державної релігійної політики на місцях. Між тим, делегати проголосували за модель церковного управління, вироблену Всеросійським Помісним Собором і зафіксовану в «Положенні про єпархіальні управління». Це означало усунення від влади єпархіальної церковної ради, обрання єпархіального совєта, перерозподіл влади на рівні єпархії. Такий крок провокував напруження у стосунках з державними структурами, найближчим зовнішнім проявом чого мало стати невзяття нового органу церковної самодіяльності на матеріальне утримання державної казни.

В церковному середовищі зрушення до поміркованості та консерватизму першочергово стало помітним серед управлінських структур церкви та частини соціально активного парафіяльного духовенства, котре швидко відчуло на собі негативні явища зламу традиційної структури парафіяльного устрою. Секретар Катеринославської духовної консисторії В.І.Філіповський, який ще в березні 1917 р. серед інших чиновників підтримував ідеї демократизації та створення церковних рад як органів управління церквою, вже в липні 1918-го висловлював протилежні думки, категорично засуджуючи зміни революційної доби. Він, зокрема, зазначав: «Демагогічна агітація так зруйнувала лад на місцях, так негаразд подіяла як на парафіян, так і на духовенство, що майже скрізь у єпархії церковно-приходські совіти захопили в свої руки розпорядження церковними ділами також і церковним майном, у деяких парафіях і духовенство в цьому совітам помогає, а розпорядження духовної влади як духовенство, так і парафіяни зовсім не виконують, або ж виконують як-небудь»[6].

Проблема устрою церковної влади на місцях залишалася досить гострою. Формально її консервувала відсутність церковно-правової бази, яка б регламентувала статус органів управління за нових суспільних обставин.

Події громадянської війни і політичне різновладдя, якими вона супроводжувалась, унеможливлювали створення чіткої, а головне — ефективної моделі церковного управління.

Одночасне перебування уламків колишньої єдиної Російської православної церкви під владою різних держав, принципово відмінних політичних систем, віддаленість від центру (якому належала монополія канонічних новацій), все це практично перекреслювало побудову дієздатної моделі місцевого церковного керування. Навіть вироблені Помісним Собором РПЦ (що засідав тоді у Москві) надзвичайно важливі документи, покликані «лікувати» церковну анархію та дезінтеграцію, не давали позитивного ефекту, не досягаючи периферії. Так, прийнятого Собором 20 квітня 1918 р. «Парафіяльного статуту» за часів гетьманату П.Скоропадського на місцях так і не дочекались. Відповідаючи на запити парафіян про надання їм такого документа, Катеринославська духовна консисторія 2 грудня 1918 р. в который раз мусила заспокоювати: «Вироблене Всеросійським Собором положення про церковні ради після отримання в Катеринославській єпархії буде розіслане отцям благочинним». Лише в середині місяця (вірогідно, після його надходження до губернського центру) благочинний першого округу церков Олександрівського повіту зміг направити причетам, старостам та парафіяльним радам інструктивні матеріали.

Існував і інший бік проблеми. Національна за суттю форма державності в Україні за часів гетьманату визначала власні пріоритети релігійної політики. Вони, в свою чергу, впливали на вибір доцільних форм місцевого церковного управління, не зорієнтованого на всеросійські форми. Це діяло як фактор поляризації: з одного боку — такий, що стимулював серед симпатиків розвиток власних, національних форм церковної організації, з другого (за умов досить сильних зв'язків православної України з Росією та вкорінення імперських стереотипів в релігійній свідомості) — консервував розвиток цих національних форм серед проросійськи зорієнтованих сил при надії дочекатися падіння української влади.

За доби Української Держави, як і в перші десятиліття XX ст. загалом, Катеринославщина була типовою православною єпархією, досить чисельною за кількістю храмів, парафій, релігійних установ, духовенства. Її парафіяльна мережа в містах та дев'яти повітах традиційно ділилася на благочинні округи, число яких було досить значним і відносно стабільним: у 1914 р. — 37, у 1918 р. — 38. В цій мережі діяло 636 парафіяльних храмів (з них 11 соборних), 64 приписних церкви та 33 безпарафіяльних. На 1918 р. ця статистика загалом збереглася. Число парафіяльних храмів збільшилося на 2, а приписних — зменшилось на 17. Відомо також, що 1913 — 1914 рр. на Катеринославщині служили 921 священик, 350 дияконів, 660 псаломщиків[8]. Нема серйозних підстав вважати, що і ці цифри суттєво змінилися до часів існування гетьманату.

Реальну церковну владу на Катеринославщині мало традиційне єпархіальне начальство: архієрей — єпископ Катеринославський та Маріупольський та духовна консисторія. З 1911 р. єпархію очолював єпископ Агапіт (Антоній Вишневський) — уродженець Волині, член Синоду РПЦ. Особа це була неоднозначна, тому не випадково, що оцінка діяльності архієрея до сьогодні так і не знайшла об'єктивного висвітлення. В історичній літературі звертається увага лише

на міру національної орієнтації архієрея, його відношення до питання національного реформування церкви. Причому, в працях націоналістичного спрямування, з огляду на епізод урочистої зустрічі єпископом Агапітом в'їзду Директорії до Києва, наголошується на тому, що владика прихильно поставився до національного церковного руху; в літературі РПЦ це питання взагалі вважали за доцільне не піднімати і лише в новіших виданнях єпископ Агапіт називається «сепаратистом»[9]. Попри недостатність фактів для всебічного розгляду цього питання, очевидним сьогодні здається те, що єпископ Агапіт зовсім не належав до антиукраїнських сил і був налаштований більш демократично, аніж переважна більшість архієреїв РПЦ в Україні. До певної міри це може охарактеризувати згадана вище позиція єпископа на травневому з'їзді духовенства і мирян. Проілюструємо її ще таким епізодом. Коли для частини делегатів постало питання «незрозумілості» тексту промов, виголошуваних українською мовою, сам архіпастир запропонував досить повчальний для україножобів засіб — аби конкретні особи, котрим будуть незрозумілими окремі фрази, після засідань самостійно звертались до президії за роз'ясненнями. Матеріали з'їзду не зафіксували жодного факту подібних звернень. Опосередковано ставлення архієпископа Агапіта до українського питання може характеризувати вживання в Катеринославській консисторії української мови як діловодної ще до часу офіційного на те розпорядження Міністерства ісповідань.

Ближчою до істини нам видається точка зору В.Ульяновського, який вважає, що єпископ Агапіт діяв у руслі політичної лояльності, не йдучи проти панівних серед ієрархії ортодоксальних настроїв і канонічної орієнтації. Додатковим тому підтвердженням може слугувати піднесення єпископа, саме за часів гетьманату, в архієпископський сан.

З постанням наприкінці 1917 р. у Києві Всеукраїнської православної церковної ради, що розгорнула підготовку до Всеукраїнського православного церковного Собору, у грудні 1917 р. було обрано Катеринославську єпархіальну церковну раду, яка замінила колишній єпископський совєт. Рада фактично діяла і раніше як національна релігійна інституція — Українська губерніяльна церковна рада — проте її повноваження не ототожнювались з функціями єпархіального єпископського совєта. Примітно, що раду склали національно орієнтовані і поступові елементи, які працювали на громадських засадах. За поясненнями духовного комісара В.І.Філіповського, зробленими у травні 1918 р. з'їзду духовенства і мирян єпархії, «члени церковної ради отримання не одержують і працюють в інтересах церкви та духівництва безоплатно». Відомо, що на засіданнях ради головував добре знаний та авторитетний серед духовенства і мирян професор Д.І.Яворницький. Членами ради були відомі єпархіальні діячі: протоієрей Володимир Капустинський — настоятель Покровської церкви м.Катеринослава, кандидат богослов'я, член Катеринославської училищної ради, отець Сергій Мизецький — священик Андріївської церкви при духовному училищі м.Катеринослава, член правління Катеринославського чоловічого духовного училища, товариш голови управління єпархіального свічного заводу, І.Т.Зданевич — кандидат богослов'я, викладач Катеринославського чоловічого духовного училища, протоієрей Микола Рубанистий, Д.Я.Крот, І.П.Уманський (секретар). На позачерговому єпархіальному з'їзді (27 травня 1918 р.) раду доповнили п'ятьма членами, зокрема — священиками Симеоном Орловським, Павлом Соколовським, дияконом Михайловим, псаломщиком Капустянським і мирянином А.І.Поповим. Крім того, було надано місця двом членам від української секції учительського союзу та двом — від військових частин.

Взаємини ради з іншими церковно-адміністративними структурами єпархії будувалися на засадах підлеглості. Так, для вирішення питання, пов'язаного з призначенням ректора місцевої духовної семінарії, церковна рада 20 травня 1918 р. доручила секретарю Катеринославської духовної консисторії негайно поїхати до Міністерства внутрішніх справ.

Багатовладдя на єпархіальному, повітовому, парафіяльному рівнях несло анархію та дезорганізацію. Воно виснажувало церкву, сприяло поширенню в її середовищі нездорових тенденцій, споріднених клановій боротьбі, провокувало конфлікти.

Не маючи влади над парафіяльними радами, священики змушені були апелювати на їх незаконні дії до благочинних. І таких випадків через консисторію проходило чимало. Парафіяльні ради вважали себе правоздатними відмовляти духовенству в утриманні, переобирати своїх членів без погодження з єпархіальним начальством або й зовсім виходили з-під контролю настоятеля. Отож, невдоволення духовенства діяльністю церковних рад і потяг до твердішої влади був зрозумілим і обґрунтованим.

Головним церковно-адміністративним органом єпархії, який втілював державну релігійну політику гетьманату і, водночас, вважався керівним органом єпархіального управління та духовного суду, була Катеринославська духовна консисторія. Вона стежила за своєчасним інформуванням благочинних про рішення уряду, міністерств та відомств, які торкалися забезпечення діяльності церков, релігійних установ, стосувалися питань їх власності та забезпечення законних прав і інтересів, а так само — слідкувала за виконанням розпоряджень і ухвал єпархіального архієрея та єпархіальної церковної ради.

Склад канцелярії духовної консисторії доби Української Держави залишався майже незмінним з дореволюційних часів. Відомо, зокрема, що у 1918 р. її членами ще, принаймні, з 1913 р. були протоієрей Миколай Іванов, Євгеній Котляревський, Іван Попов, Петро Щербаченко та діячі виконавчих єпархіальних органів — протоієрей А.В.Одінцов (голова єпархіальної училищної ради та член єпархіального комітету місіонерського товариства), протоієрей В.П.Мстиславський (член редакції «Епархиальных ведомостей» та комітету місіонерського товариства), священик Д.Шнурков (голова єпархіального ревізійного комітету).

Стабільність особового складу консисторії частково пояснює той факт, що навіть в революційну епоху православна церква залишалась досить консервативною структурою, яка не прагнула (а почасти й не могла усвідомити необхідність) радикальних змін. Поступове реформування церкви за допомогою таких структур обіцяло бути проведене в більш спокійних формах, позбавлених революційного авантюризму.

Спадкоємність дій консисторії і її тяжіння до порядку проявилися вже в тому, що обіжники колишнього Департаменту ісповідань УНР (який з встановленням гетьманського режиму перестав існувати) консисторією продовжували

розглядатися як офіційні, обов'язкові до виконання. Настанови Департаменту відповідним чином сприймалися і на місцях, в парафіях, звідки на адресу консисторії надходило оперативне реагування.

Це, зокрема, можна простежити на прикладі низки обіжників з приводу збереження пам'яток церковної старовини. Про їх зміст консисторія інформувала усіх благочинних єпархії для подальшого «належного розпорядження причтам, церковним старостам і церковно-парафіяльним радам». Йшлося, зокрема, про збереження будівель церков і каплиць «археологічного значення, як пам'яток церковної старовини», заборону продажу і обміну старих церковних рукописів та богослужбових книг, предметів церковного богослужіння, подання відомостей про церковні пам'ятки. Показово, що причети позитивно реагували на ці приписи структур колишньої державної влади, даючи докладні відповіді на них. Так, причт Покровського собору м. Олександрівська, у відповідь на зазначені циркуляри, 19 червня 1918 р. сповіщав благочинного про наявність в храмі двох старих Євангелій — 1763 р. в металевій оправі та 1796 р., обтягнутого червоним бархатом і оздобленого сріблом, дарохранительниці та двох очевидно давніх хрестів.

Завдання державної ваги, виконання яких контролювала консисторія, були надзвичайно різноманітними. Вони не зводились до зобов'язання і контролю над духовенством при читанні гетьманських грамот. Обіжники консисторії вимагали від духовенства оперативного виконання таких функцій, як подача метричних виписок для складання призовних списків (24 квітня, 13 липня), надання відомостей про збитки, заподіяні церквам та їх власності під час більшовицького режиму (30 травня), збору статистичних відомостей про кількість іновірців на території парафій (25 серпня), обліку предметів церковної старовини, про священно- і церковнослужителів-біженців (21 травня), наявність безробітного духовенства (14 червня). Всі ці завдання і настанови єпархіального керівництва, які здебільшого були ланками загальнодержавних програм, як правило, виконувалися вчасно і добросовісно.

Варто зауважити позицію Катеринославської духовної консисторії у відношенні до мовної політики гетьманату, переведення діловодства релігійних установ на українську мову як державну. Уже в травні 1918 р. — тобто до відомого липневого наказу Міністерства ісповідань — її стали впроваджувати в ділове листування. Хоча єдиною мовою діловодства в церковних установах Катеринославщини українська так і не стала.

З циркулярів і листування Катеринославської духовної консисторії за 1918 р. можна зробити висновок, що православна церква займалася вирішенням численних серйозних питань, пов'язаних із земельною власністю церков та кліру.

Державне законодавство сприяло поверненню релігійним установам і духовенству землі, відібраної в них більшовиками, революційно настроєним селянством та ін. Проте сам процес повернення, за умов аграрного перенаселення, перетворився в болісний і затяжний та далеко не завжди сприяв утвердженню якнайкращого іміджу церкви. Гетьманська держава, хоча й обережно, зайняла сторону покривджених власників, а серед них — і церкви.

Зважаючи на те, що велика частина земельної власності церковних установ та земельних наділів духовних осіб оброблялась на умовах оренди, Катеринославська консисторія 6 вересня 1918 р. оповістила духовенство єпархії про найновіші розпорядження Міністерства землеробства відносно порядку вирішення спірних питань, пов'язаних з такою формою землекористування.

Указ Катеринославської духовної консисторії від 7 жовтня 1918 р. доводив до відома благочинних єпархій про збереження чинності указів Сенату про звільнення церковних і монастирських земель від оподаткування земськими зборами. Причетам і радам монастирів дозволялось оскаржувати випадки порушень.

Найбільш виразним показником державного протегування церкві було взяття духовенства на державне утримання. За спеціальною урядовою постановою, на допомогу священно- і церковнослужителям православної віри на 1918–1919 рр. було асигновано 15 млн. крб.[10] Кошти надходили реально. За повідомленням Катеринославської консисторії від 13 вересня 1918 р., казенна палата зробила розпорядження повітовим казначействам про видачу причтам державного утримання за першу половину 1918 р. Більше того, здійснювалася оплата коштів за 1917 р.

Крім єпархіальних управлінських структур і відповідних їм органів на нижчому щаблі, через які державне і церковне керівництво здійснювало релігійну політику і утримувало життя православної церкви в бажаному річищі, на території єпархії діяла велика кількість інших релігійних об'єднань, установ, підприємств. Ще з часів імперії продовжували роботу єпархіальне попечительство, місіонерський комітет, мережа братства Св. Рівноапостольного князя Володимира, відділ православного Палестинського товариства, єпархіальна училищна рада, єпархіальний свічний завод, Катеринославська духовна семінарія, Катеринославське, Маріупольське, Бахмутське чоловічі духовні училища, Катеринославське та Маріупольське жіночі духовні училища, Катеринославська церковно-учительська школа, три чоловічі та жіночі монастирі, густа мережа церковно-парафіяльних шкіл та шкіл грамоти.

Активний вплив на церковне життя Катеринославщини намагалася справляти демократична преса, хоча вона, за оцінками самих журналістів, звертала недостатньо уваги на проблеми єпархії[11]. Але, якщо більшовики (котрі керували в губернському місті у перші місяці 1918 р.), майже не звертали в пресі уваги на життя церкви або ж негативно його висвітлювали, то за часів гетьманату періодика отримала можливість відносно вільно реагувати на проблеми розвитку церкви, її взаємини з державою. На сторінках газет і журналів друкувалися інформації про церковні події, релігійна хроніка з поза меж України. Відома демократична газета «Приднепровский край», що видавалася в Катеринославі, зосереджувала увагу на проблемі вищого церковного управління, подаючи статтю «Автономия или автокефалия?» (12 липня), інформувала читачів про перебіг роботи церковних соборів у Києві та Москві (12, 14 липня, 25 серпня), аналізувала результати єпархіального з'їзду тощо (4 жовтня).

Такі статті і повідомлення допомагали церкві побачити свої проблеми іззовні.

Специфіка положення України у світовому військовому конфлікті 1914-1918 рр., який за часів гетьманату ще не зовсім вгас (хоча й визначався станом Брестського миру), дозволила гетьманській державі взятися за розв'язання питання колишніх біженців та їх реевакуації.

Катеринославщина була одним із регіонів, куди тривалий час спрямовувалися їх потоки. Відтак, їй сповна довелося нести тягар зобов'язань по поверненню громадян до своїх місць осідку.

Духовне відомство видало розпорядження про детальний облік священно- і церковнослужителів-біженців із зазначенням їх посад, умов оплати праці, родинного стану. Ці відомості через благочинних подавались до консисторії. Разом з ними органи єпархіального управління з'ясовували місцезнаходження та приналежність церковного майна, зокрема військового майна та дзвонів, з евакуйованих єпархій. Визначалися обсяги церковних предметів, йшла підготовка до їх повернення, для чого наводилися довідки про найближчі залізничні станції, готові до прийняття вантажів.

Тяготи військового часу були підсилені перебуванням в Україні союзницьких австро-німецьких військ.

Ці війська вимагали постою, харчування, лікування тощо. Тому, з санкції державної влади та органів місцевого самоврядування територій, де перебували австро-німецькі вояки, в їхнє розпорядження часто надавались і церковні будівлі. Не виключенням з цього правила була й Катеринославщина. Як відомо, з приналежних Пилипівській церкві м.Олександрівська будівель австрійськими військами було зайнято приміщення колишньої церковно-парафіяльної школи. Воно використовувалось під госпіталь. Причет та церковний староста Петропавлівської церкви с. Балабино-Петрівське доповідали своєму благочинному, що в їхній парафії під постій австро-німецьких військ зайнято квартиру священика.

Державна влада намагалася контролювати цей процес. Так, за розпорядженням Міністерства ісповідань від 12 червня Катеринославська духовна консисторія пробувала з'ясувати, з якого часу і які церковні будівлі були зайняті під постій військ та лазаретів. Робилися спроби визначити орієнтовні суми коштів, необхідних для ремонту цих будівель після їх звільнення військами.

Поводження австро-німецьких військ з місцевим населенням було порівняним із ставленням окупантів. Цікаво, що указ Катеринославської консисторії від 15 липня 1918 р. слідом за телеграфним розпорядженням Міністерства ісповідань Української Держави саме так і називає війська союзників австро-угорської армії: «окупаційні».

Господарче безладдя, розруха — вірні супутники революційних експериментів — поставили церкву в надто скрутне економічне становище. Значне число церков єпархії, церковно- і священнослужителів позбулись частки своїх доходних земель, капіталів, власності. Припинив діяльність єпархіальний свічний завод і тривалий час бракувало засобів, аби відновити його діяльність. Розв'язати проблему вдалося лише в листопаді 1918 р., коли постановою єпархіального з'їзду заводу дозволили взяти авансом кошти церков за умови їх відшкодування товаром. Через відсутність опалення переривався учбовий процес в духовних навчальних закладах та церковно-парафіяльних школах.

Церква мусила докладати зусиль, щоб забезпечити нормалізацію ритму релігійного життя. Так, вживалися заходи по підтримці друкарської справи. Як відомо, у 1918 р. єпархія спромоглася видати «Екатеринославский Благовестник», «Церковний Вісник Запорожжя», листівки, іншу релігійну літературу. Видавничу справу місцева церковна адміністрація ставила досить високо. На її забезпечення було передбачено навіть спеціальний грошовий збір («на обладнання Катеринославської друкарні»), який у 1918 р. намагалися регулярно стягувати з церков.

Піклуючись про інформаційне забезпечення місцевих релігійних осередків та про фінансово-економічну підтримку видавництв, Катеринославська консисторія, так само як і центральні адміністративні органи, вимагала від усіх парафій обов'язкової передплати на офіційні церковні видання. Важливо зазначити, що серед цих видань фігурували, крім вищезгаданих, газети і журнали, що виходили у всеросійських центрах — у Москві та Петрограді. Ніким не був відмінений указ консисторії від 16 грудня 1917 р. (підготовлений на розвиток постанови Святійшого Синоду) про обов'язковість для церков і церковних установ передплати на «Церковные ведомости» та «Всероссийский Церковно-Общественный Вестник». У видавництві братства Св. Рівноапостольного князя Володимира друкувалися відозви Священного Собору і Всеросійського патріарха Тихона «До чад православної церкви» з приводу відокремлення церкви від держави і конфіскації церковного майна, брошури і листівки морально-релігійного, просвітнього характеру, журнал «Юный Христианин» для настановчого читання учням нижчих та середніх шкіл тощо.

Господарчий хаос, порушення зв'язку і руху транспорту, роботи пошт і телеграфу змушувало священиків і парафіяльне управління багато в чому покладатися на ініціативу, допомогу простих людей, послуги довірених осіб для економічного забезпечення діяльності церкви, цілісності грошових церковних зборів, відрахувань, кореспонденції. Так, священик Миколаївської церкви с.Ново-Гупалівки Олександрівського повіту Миколай Шумаков 23 листопада 1918 р. відправляв у відрядження до благочинного з усією сумою церковних зборів та документацією почесного парафіянина своєї церкви, депутата Катеринославського єпархіального з'їзду Гаврила Антоновича Кокойла.

Матеріально зубожілі й духовно здичавілі люди втрачали будь-яке поняття святості — посягали на власність церкви, грабували храми. За повідомленням (22 липня) причту Іоанно-Богословської церкви села Ново-Іванівки Олександрівського повіту, було здійснено крадіжку церковних грошей і майна, причому «на верхньому аркуші напрестольного Євангелія [грабіжниками] зроблено напис «Хай живе Більшовизм».

Подібні випадки замаху на церковне майно дедалі частішали і стали набувати гостріших форм, супроводжуючись навіть фізичною розправою над батюшками. Не випадково, аби хоч якось зарадити справі, вже 26 липня Катеринославська духовна консисторія дала вказівку, що про всі випадки насилля над духовенством, з чийого боку вони б не проводились, необхідно без затримки повідомляти з викладом приводів до насилля і подробиць його здійснення.

Причети намагалися посилити безпеку церков. Так, священик Іллінської церкви села Наталівки Макарій Аврамов 2 серпня 1918 р. інформував свого благочинного: «Про посилення охорони церкви, з огляду на почастішання грабунків церков, причтом повідомлено волосну земську земельну управу»[12].

І тим не менше, уникнути втрат і людських жертв не вдалося. З листування настоятеля Миколаївського храму м.Олександрівська отця Миколая Шовканя до благочинного дізнаємося про вбивство у листопаді — грудні 1918 р.

священика Андрія Маньковського, з листа священика Миколаївської церкви с. Ново-Гупалівки Миколая Шумакова — про повішення у с.Різдвянці махновцями священика Леоніда Котовича.

Вбивства, грабунки, анархія часто унеможливлювали не те що проведення актуальних реформ церкви, а й нормальний плин релігійного життя. Яскраву картину нестерпних і стероризованих буднів парафії подає лист священика Успенської церкви с.Андріївки Олександрівського повіту до благочинного, датований 8 листопада 1918 р., у якому пояснюється причина неприбуття причета на окружний з'їзд: «Ніхто з селян не згодився везти ні за які гроші; у нас досить неспокійно, — андріївців убито сім чоловік; поблизу нас одного розстріляно, іншого — старосту — повішено, скрізь грабежі, вбивства, пожежі, повсюдно плутаються озброєні банди. Ціле церковне майно з храму взято і передано в надійні руки; церковні гроші здано до місцевої зберігальної каси. Один Бог знає, як ми живемо. Якщо ми з'їздом оштрафовані, але з причини нашої невинності, просимо штраф скасувати».

Буденне життя вимагало від церкви не зважати на будь-які політичні обставини, забувати всі негаразди заради найголовнішого — служіння Богові ради людей, своїх «духовних овець», про які треба було піклуватися повсякчас. Не випадково традиційно важливою сферою діяльності церкви залишалася благодійна, яка допомагала людям вижити в умовах руїни, соціальної незахищеності. Проявом її слугували постійні і численні добровільні збори пожертв, участь церкви в доброчинних акціях. Допомагали інвалідам-сліпим, колонії малолітніх злочинців, місцевому благодійному товариству тощо. Були серед грошових зборів весни-осені 1918 р. такі, що мали очевидно державницьке і патріотичне спрямування: на користь тих, хто постраждав у Київській катастрофі від вибуху більшовицьких снарядів, на користь біженців, хворих і поранених воїнів, голодуючих Галичини й Буковини.

Низка зборів відверто нагадувала собою залежний від Москви статус православ'я в Українській Державі: на будівництво храмів у Москві та інших містах Росії, «на відновлення православ'я на Кавказі», «на місіонерство серед народів півночі», «на користь нужденних слов'ян» тощо. На все це потрібно було звертати увагу своєчасно і дбало.

Отож, Катеринославщина 1918 р. була надзвичайно типовим прикладом того, як консервативні тенденції периферії, поєднані з поступовою і поміркованою політичною лінією гетьманату, вели до нормалізації становища церкви. Відбувалося повернення втраченого, наповнення життя національним і державницьким змістом.

---

[1] Держархів Запорізької обл., ф.Р-2124, оп.1, спр.7, арк.66.
[2] Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Навч. посібник. — К., 1997. — С.298.
[3] Там само, с.269, 289-290.
[4] Держархів Запорізької обл., ф.19, оп.1, спр.108, арк.47.
[5] Там само, спр.117, арк.12.
[6] Державний архів при Раді міністрів Автономної Республіки Крим, ф.540, оп.1, спр.110, арк.11.
[7] Ульяновський В.І. Назв. праця. — С.254.
[8] Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. — Екатеринослав, 1914. — С.452.
[9] Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви. 1917-1990. — М., 1994. — С.38.
[10] ЦДАВО України, ф.1072, оп.1, спр.4, арк.40
[11] Див., напр.: Приднепровский край. — 1918. — 4 октября.
[12] Держархів Запорізької області, ф.19, оп.1, спр.108, арк.443.

Галина Ярова

Постать гетьмана Павла Скоропадського в експозиції Музею гетьманства

24 серпня 1991 р., продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, Верховна Рада Української РСР урочисто проголосила незалежність України. Це поклало початок багатьох державницьких починань на нашій землі.

11 березня 1993 р. розпорядженням Представника Президента України в м.Києві Івана Салія було створено Музей гетьманства на Подолі по вул.Спаській 16 б. А ще задовго до цього з далекого Нью-Йорка приїздив пан Маріян Коць і запланував заснувати Музей державності, тому й збирав для цього кілька років серед української діаспори гроші на реставрацію старовинного будинку, пам'ятки архітектури початку XVIII ст., з перебудовами у XIX ст.

Вже в серпні 1993 р. в музеї запрацювала виставка «Перші надходження до музею», на першому поверсі сформувалася постійна експозиція залу «Іван Мазепа — Великий Гетьман України» (за легендою, будинок, в якому знаходиться музей, належав Мазепі).

В 1995 р. громадськість України відзначала 50-річчя від дня смерті Павла Петровича Скоропадського. До цієї дати Музей підготував науково-практичну конференцію. На конференції були заслухані цікаві доповіді Г.Папакіна — «Архівні джерела до біографії П.Скоропадського», А.Буравченкова — «Скоропадський та його доба», В. Горєлова — «Військова діяльність П.Скоропадського 1886-1917 рр.», В. Панченка — «Геральдика роду Скоропадських», С.Івахно — «Газета «Слово» як джерело з історії церковно-релігійного життя в Україні» та ін.

Одночасно в музеї була відкрита фотодокументальна виставка, присвячена гетьманові Павлу Скоропадському. То була перша виставка на честь гетьмана в музейних залах України, її метою було — показати широкому загалу, як за час існування Української Гетьманської Держави для утвердження незалежності зроблено набагато більше, ніж за наступні сім з половиною десятиріч.

© Г. Ярова

Звичайно, великий вплив на створення нашої виставки, характер комплектування матеріалів, мала І Міжнародна науково-практична конференція з нагоди 120-ї річниці від дня народження Павла Скоропадського та 75-ї річниці проголошення Української Держави, що проходила в травні 1993 р. в Києві, Чернігові та Тростянці. Саме на ній ми познайомились з гетьманівною — пані Оленою Отт-Скоропадською, яка і завітала до Музею гетьманства вже восени 1995 р., щоб познайомитись з матеріалами виставки на честь свого батька. Щоразу буваючи в Україні, вона приходила до музею.

Пані Олена передала в дарунок Музею гетьманства матеріали з родинного зібрання Скоропадських, серед них:

- книга «За Україну. Опис подорожі Гетьманича Данила Скоропадського до Злучених Держав і Канади. 1937-1938»: Альберта, Канада. 1938 р.;

- книга Тараса Шевченка «Гайдамаки» з ілюстраціями О. Сластіона: Київ-Лейпціг, Коломия, Галицька накладня; Українське видавництво Вінніпег, 1919 р. (книга є другим виданням поеми Т.Г.Шевченка «Гайдамаки»з ілюстраціями О.Сластіона; перше здійснене в Петербурзі в 1886 р.). На звороті форзаца вгорі напис від руки синім чорнилом: «Її Вельможності Пані Гетьманівні Марії Павлівні з нагоди відвідин нашого табору. Міттенвальд. 22. VII. 1946 р.» і сім підписів;

- книга «Павло Скоропадський. Спогади.» — Київ, Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім.В.Липинського, Інститут Української Археографії, Інститут Східно-Європейських досліджень НАН України, 1995 р. На правому боці титулу напис від руки чорним чорнилом: «Олена Отт-Скоропадська. Київ. 5.10.1995»;

- гравюри Василя Масютина «Гетьман Богдан Хмельницький» (54×41) та «Гетьман Іван Мазепа» (52×40). Ці гравюри були подаровані автором гетьману Павлу Скоропадському в 1934 р.

Також були передані два фрагменти плахти (65×50) гетьманівни Єлизавети Скоропадської, 1920-х рр., та повна плахта гетьманівни Олени Скоропадської, 1930-х рр.

Малюнок (41×32) герба родини Скоропадських, 1920-ті — 30-ті рр., з родинного архіву. Малювався сестрами Скоропадськими як зразок для вишивання.

Фотокопія портрету гетьмана Івана Скоропадського (70×55), писаного олією на полотні. На сіро-брунатному тлі погрудне зображення гетьмана. Зодягнений в металевий панцир з накинутою киреєю, підбитою білим хутром. На грудях овальний, оздоблений перлами медальйон з портретом царя Петра.

Аналогічний портрет разом з іншими зображеннями гетьманів висів у галереї в родовому маєтку Скоропадських в Тростянці (Чернігівщина). В 1911-1913 рр. всі вони були сфотографовані Олександрою Петрівною Скоропадською. В 1920 р. маєток був спалений, і портрети загинули. Під час перебування в еміграції гетьман замовив повторення деяких портретів за фотознімками. Серед відтворених був портрет І.Скоропадського. Зараз портрет перебуває в помешканні Олени Павлівни Отт-Скоропадської в Швейцарії.

Передано також дуже багато малюнків зразків для вишивання (всі жінки родини Скоропадських дуже гарно вишивали). Особливий інтерес у нас викликають малюнки зразка вишивки «Пернач» 1920-30 рр. На видовженому блакитному аркуші чорно-біле зображення пернача полковника з інкрустованою в середній частині рукояткою та різьбленими пластинами навершя. Таких зразків 5 одиниць.

Серед багатьох зразків малюнків для вишивання були: «Тризуб», «Гетьманська шапка», «Е.С.» — ініціали гетьманівни Єлисавети Скоропадської — та ще багато візерунків квітів, орнаментів тощо.

До родинної збірки Скоропадських, переданих гетьманівною Оленою Скоропадською, належать також поштові листівки з видами Києва та України, видані на початку XX ст. в Україні, Польщі, Швеції, підбірка малюнків з зображенням українських дівчат з різних етнографічних районів України в національному вбранні, видана в 1948 р. відомим видавництвом Г.Фіндайзена, та багато інших матеріалів.

Всі ці матеріали вперше широко експонуються в Музеї гетьманства на щойно відкритій виставці «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава», яку творчий колектив музею та художник Микола Павлусенко підготували до 125-ї річниці від дня народження гетьмана та 80-ї річниці Другого гетьманату в Україні.

Велику допомогу в підготовці виставки надало видавництво «Софія-А» та його директор Олександр Лупанов.

На виставці представлено понад триста експонатів, більшість з яких вперше експонується в Україні. Звичайно, нам би хотілося мати більше контактів з прихильниками гетьмана та гетьманського руху в діаспорі. Поки що, ми маємо кілька книг, виданих гетьманцями за кордоном, отриманих від бібліотеки ім. О.Ольжича та пана Ярослава Жмуркевича з Філадельфії, та фотознімків, переданих сестрами Вакуловськими з США.

Завжди будемо раді бачити в нашому музеї всіх прихильників української державності.

Юрій Терещенко, Тетяна Осташко

Вільгельм Габсбург — Василь Вишиваний: з історії життя та діяльності

У серпні 1998 р. виповнюється 50 років від часу трагічної загибелі ерцгерцога Вільгельма Габсбурга-Льотрінгена — онука австрійського імператора Франца-Йосифа й племінника Карла І — останнього імператора Австро-Угорщини. Йому, представнику однієї з найбільш славетних європейських монархічних династій, судилося вписати яскраву сторінку у драматичний перебіг визвольної боротьби українського народу під прибраним ім'ям Василя Вишиваного, яке він отримав у середовищі українських військових за давньою козацькою традицією. Досі широкий загал в Україні знає дуже мало про цю яскраву постать української історії. У його особі зустрічаємось з рідкісним проявом надзвичайної ідеалістичної постави і самозречення заради високої духовної мети, яку Вільгельм Габсбург вбачав у справі визволення України. Саме ідеалами боротьби за українську національну справу, а не особистими інтересами керувався Вільгельм Габсбург — Василь Вишиваний, пов'язуючи свою долю з українським національно-визвольним рухом. За відданість цим ідеалам заплатив він своїм життям, яке закінчив у тюремній лікарні Лук'янівської в'язниці Києва.

У роки першої світової війни ерцгерцог Вільгельм починає відкрито відстоювати українські національні інтереси в Австро-Угорщині. Згідно з імперською конституцією, кожний член династії Габсбургів з 21-річного віку автоматично включався до складу сенату. На цих правах Вільгельм стає членом сенату і входить в контакт з українцями сенаторами і депутатами парламенту, зокрема з головою Української Парламентарної Репрезентації (з 1917 р.) Є.Петрушевичем. При сприянні ерцгерцога Вільгельма відомого українського вченого І.Горбачевського було призначено першим австрійським міністром охорони здоров'я[1].

1917 р. ерцгерцог Вільгельм ближче знайомиться з галицькими політичними колами. Приводом до цього стало повернення митрополита Андрея Шептицького з російського полону. На початку вересня 1917 р. В.Габсбург прибув до Львова з дорученням привітати митрополита від імені імператора Карла. Ерцгерцога зустріла делегація українських громадських і політичних діячів на чолі з Костем Левицьким, який звернувся до нього з промовою українською та німецькою мовами. Вільгельм першим вітав прибулого митрополита і взяв участь у прийомі, влаштованому українській інтелігенції Андреєм Шептицьким. Відтоді ерцгерцог стає бажаною особою в галицьких політичних колах.

Особливу активність виявив він під час мирних переговорів у Бересті Литовському. Ерцгерцог листувався з головою австрійської делегації міністром закордонних справ О.Черніним, впливаючи на нього у корисному для України напрямку. Одночасно він постійно інформував галицьких політиків про настрої австрійської делегації щодо української проблеми. Вільгельм сприяв прийняттю графом О.Черніним проекту про західні кордони України і ординацію автономного коронного краю Галичина[2].

З утворенням самостійної Української Держави і актуалізацією української проблеми у міжнародних відносинах серед політиків ширилася чутка про наміри Австрії використати ерцгерцога Вільгельма у своїх політичних комбінаціях і поставити його на чолі Української Держави. Після Берестейського миру, коли німецькі та австрійські війська увійшли на територію України, ці поголоски посилились. Проте, якщо й існували подібні плани в австрійських правлячих колах, вони не мали реальної перспективи з огляду на позицію Німеччини, яка рішуче протидіяла будь-яким спробам сепаратної політики свого союзника щодо України. Після приходу до влади П.Скоропадського і утворення Української Держави, про це взагалі не могло бути мови[3]. Разом з тим, політичні плани, пов'язані з особою ерцгерцога, знаходили сприятливий грунт серед окремих українських політиків і військових, як у Галичині, так і у Наддніпрянській Україні.

У квітні 1918 р. Вільгельм Габсбург очолив військову групу австрійської армії, у складі якої перебував патронований ним легіон УСС. Цей підрозділ стаціонував в районі Олександрівська, де українські січові стрільці увійшли у тісний контакт з частинами Запорізького корпусу: 2-им запорізьким піхотним полком на чолі з полковником П.Болбочаном і запорізьким ім. кошового К.Гордієнка полком кінних гайдамаків на чолі з полковником В.Петровим.

У першій половині травня 1918 р. серед українських соціалістів Одеси виник задум підняти повстання проти *режиму П.Скоропадського і передати владу в Україні ерцгерцогу Вільгельму Габсбургу як новому гетьману України.* На таємній нараді представників УСДРП і УПСР міста з галицьким політиком О.Назаруком і командиром коша УСС Н.Гірняком останнім було доручено поставити відповідний запит ерцгерцогу і в разі його згоди провести у Києві ширшу нараду з представниками січових стрільців Є.Коновальця. За свідченням Н.Гірняка, В.Габсбург дав приблизно таку відповідь: «Ви знаєте, панове, що я щиро полюбив український народ і сам почуваюся українцем. Але я ніколи не думав про якусь кар'єру в Україні. Одначе, коли буде воля цілого українського народу, щоб я станув на чолі його держави, я не відкажуся від цього»[4].

Прибувши до Києва, Н.Гірняк та О.Назарук поінформували Є.Коновальця і А.Мельника про задум одеситів. Скликана в зв'язку з цим нарада членів центральних комітетів партій українських соціал-демократів та есерів, одеських соціалістів, старшин київських січових стрільців висловилась проти наміру одеситів. Не була вона підтримана і О.Назаруком, Н.Гірняком та офіцерами УСС.

При всій пошані до особи Вільгельма Габсбурга, більшість розважливих політиків і офіцерів-галичан усвідомлювала, що справа зміни голови держави мала носити легітимний характер. До того ж, вони були переконані, що

© Ю. Терещенко, Т. Осташко

Німеччина ніколи не погодиться з кандидатурою В.Вишиваного у лідери держави, що привело б до переважання позицій Австро-Угорщини в Україні. Чітка політична лінія УСС у цьому питанні не могла не вплинути на вироблення політичної поведінки Вільгельма Габсбурга в Україні, який надалі відхиляв пропозиції такого гатунку.

Однак, серед військових і політичних діячів Наддніпрянщини орієнтація на особу Вільгельма Габсбурга як ймовірного кандидата на голову Української Держави мала своє продовження. Невдовзі після акції соціалістів Одеси полковник П.Болбочан запропонував командиру «гордієнківців» В.Петрову вдатись до рішучих кроків — проголосити В.Вишиваного гетьманом України, спираючись на підтримку першого і другого запорізьких полків та «гордієнківців»[4]. На думку Болбачана, це могло б збалансувати німецькі та австрійські впливи в Україні, ліквідувати «російсько-німецький», за його словами, режим Скоропадського, приєднати до України Галичину, відродити розформовану дивізію синьожупанників, формацію січових стрільців (СС), послабити австро-німецькі позиції в Україні у цілому.

Між тим, австрійці вимагали від УСС участі у карних експедиціях на села, роззброєнні селян, реквізиціях збіжжя, що не могло не призвести до напруження у відносинах січових стрільців з окупаційною владою. Австро-німецьке командування отримувало численні скарги російських і польських поміщиків, які були незадоволені гуманним поводженням стрілецтва з селянством і його методами «пацифікацій». Чимало переслідуваних австро-німецькою військовою адміністрацією представників української інтелігенції, селянства знаходили собі притулок у середовищі УСС. За свідченням ад'ютанта ерцгерцога Е.Ляришенка, під безпосередньою опікою В.Габсбурга перебувала низка українських повстанських отаманів, зокрема, Н.Махно, Зелений, М.Шинкар, Л.Шевченко[5], яким загрожували репресії з боку окупаційної влади. Зокрема, з Л.Шевченком — ватажком одного з великих загонів повстанців на Звенигородщині, як зазначає сам ерцгерцог, він також «знався». За власним свідченням, В.Габсбург навіть повідомив повсталих «про рух німецьких сил, які підходили з півночі»[7].

Свідомі кроки ерцгерцога Вільгельма, спрямовані на захист селянства, привертали до нього все більшу увагу українського громадянства і породжували сподівання щодо пом'якшення репресивної системи окупаційного режиму. Так, 29 червня 1918 р. голова Всеукраїнського Земського Союзу С.Петлюра звернувся до Вільгельма Габсбурга з листом, у якому просив звернути увагу німецьких властей на згубність їх політики і, зокрема, домогтись звільнення усіх реквізованих шкільних приміщень, необхідних для навчання дітей[8].

Патріотична діяльність Вільгельма Габсбурга, зростання його популярності і згадані вище політичні кроки українських опозиційних діячів викликали занепокоєння П.Скоропадського. У своїх спогадах він зазначає, що неодноразово отримував агентурні відомості, згідно з якими ерцгерцог Вільгельм за допомогою свого оточення, «особливо якогось полковника (йдеться очевидно про П.Болбочана — авт.) веде посилену агітацію на свою користь з метою бути гетьманом». Скоропадський стверджував, що емісари В.Вишиваного «роз'їжджали по Україні, були деякі частини, з якими вони зав'язали зносини, у дивізії Натієва без відома останнього склалось цілком визначене ядро прибічників ерцгерцога, були розгалуження цієї конспірації й у великих містах»[9].

Джерелом агітації проти своєї особи П.Скоропадський вважав «уніатів і Віденський двір», які, мовляв, виставляли «кандидатуру в гетьмани ерцгерцога Вільгельма»[10]. Подібну думку без серйозних доказів висловлює також один з активних учасників стрілецького руху Осип Думін (Антін Крезуб). «Австрійські верховоди мали в тому приділі свій план: — пише він у своїй відомій праці[11], — з допомогою УСС з'єднати собі симпатії українського населення і як що до чого, провести архикнязя Вільгельма на український королівський престол». До речі, ця цитата — вирізка з праці О.Думіна, була єдиним «документальним свідченням» монархічних аспірацій Вільгельма Габсбурга в Україні у 1917-1918 рр., яке було у розпорядженні радянських слідчих під час його допитів у ізоляторі МДБ. Виникає питання, наскільки реальними були підстави вважати Вільгельма Габсбурга «австрійським контркандидатом на гетьмана України», або бажаним для певних українських-галицьких та австрійських кіл «кандидатом на український королівський престол», як це стверджують і деякі сучасні дослідники[12].

На нашу думку, вагомих аргументів для таких тверджень немає. Звернімося, зокрема, до протоколів допиту В.Габсбурга, які зберігаються в архіві СБУ України (ф.66498-ФП.). В.Габсбург підтверджує, що П.Болбочан і В.Петрів пропонували йому «об'єднати їх українську групу військ для організації перевороту, щоб надалі очолити керівництво українським урядом». Однак, за словами ерцгерцога, «від їх пропозицій я відмовився. Після цього між нами розмови з цього питання ніколи не поновлювались»[13]. Це підтверджується спогадами В.Петрова та іншими джерелами. Немає також підстав брати під сумнів й свідчення ерцгерцога в цьому контексті про його зустріч з імператором Карлом I у квітні 1918 р. напередодні його від'їзду до Одеси згідно з приписом ставки австро-угорського командування. Як зазначає В.Вишиваний у своїх спогадах, австрійському імператору було відомо про призначення ерцгерцога командиром окремої групи на окупованій території України, однак «будь-яких розмов з питання про ставленика у якості монарха України одного з членів династії Габсбургів між нами не було»[14]. Отже, переведення у реальну площину т.зв. «малоукраїнського» або «австрійського» розв'язання української державної проблеми було малоймовірним. У зв'язку з цим не можна не вказати на полонофільські симпатії Габсбургів, що було визначальним у політиці австрійських правлячих кіл щодо Галичини. Відомо, що у 1916 р. Франц-Йосиф I відверто пообіцяв полякам утворити з краю польську автономну область. І хоча, згідно з таємними протоколами Берестейського договору, Австро-Угорщина погодилась задовольнити українську вимогу — поділити Галичину на українську і польську чистини, — під тиском польських політиків у липні 1918 р. таємний протокол про утворення з українських земель Австро-Угорщини окремого коронного краю та передачу українцям Холмщини було денонсовано австрійським урядом.

У цій ситуації проукраїнська поведінка ерцгерцога викликала роздратування не лише Берліна, а й Відня. Під час чергового виклику Вільгельма до австрійської столиці, а потім і до Берліна, де він мусив давати пояснення в зв'язку з численними доносами на свою особу, було зроблено спробу ліквідувати УСС. У цьому зв'язку він згадував: «Доно-

си все більшали, а зміст їх ставав щораз більш ненависний. В кінці закинули мені, що я своєю поведінкою з селянством підготовляю грунт большевизмові в народу і в війську. Мене знов покликали до Відня, а в часі моєї неприсутності при УСС мали їх розв'язати»[15]. Серед січових стрільців ширилися поголоски, що Вишиваний вже не вернеться в Україну, а легіон УСС буде передислоковано до Галичини і роззброєно.

Вільгельм Габсбург вживав усіх можливих заходів для збереження УСС. І хоча завдяки зусиллям ерцгерцога легіон не був розформований, за наказом австрійського командування він передислокувався на Буковину, і в жовтні 1918 р. В.Вишиваний разом зі штабом і вишколом УСС зупинився у Чернівцях. На Буковині група ерцгерцога Вільгельма складалася лише з формувань УСС, і таким чином сотник В.Вишиваний фактично став командиром усього легіону українських січових стрільців[16].

Наближення розпаду Австро-Угорської монархії і небажання її правлячих кіл утворити із Східної Галичини і Буковини автономний край, змусили західноукраїнських політиків і військових вдатися до превентивних заходів з метою запобігти утвердженню польської влади на українській етнічній території. Ще у вересні 1918 р. у Львові утворилась таємна організація українських старшин, яка покладала надії на переведення до Львова легіону УСС і створення на його основі збройних сил, здатних унеможливити польські зазіхання щодо галицької столиці і Західної України взагалі. Керівником задуманої акції намічався Д.Вітовський, а безпосереднім командиром українських військових сил — В.Вишиваний[17].

Українська Парламентарна Репрезентація в австрійському парламенті, а також Українська Національна Рада (створена 18 жовтня) вживали в цьому напрямі енергійних заходів. Однак, впливові польські кола зуміли перешкодити зосередженню УСС у Львові. Як видно із спогадів ерцгерцога, він був поінформований про наміри опозиційних кіл українського офіцерства. «Я лежав тоді хворий, — згадує він. — Коло 15 жовтня 1918 р. приїхали до мене два українські старшини з Галичини й повідомили мене, що галицькі українці лагодяться переняти владу в Галичині. Вже тоді обговорювали ми справу висадження моста на Сяні. Чому його у відповідний час не висадили — не знаю. Не кажу, що через те був би врятований Львів, то критикувати легко. Але цікаво було б знати, хто в тим завинив[18]. Про конкретний перебіг підготовки до перевороту В.Вишиваний не згадує. І це, очевидно, не випадково. Справа в тому, що радикально налаштована частина українського громадянства, у тому числі й більшість старшин УСС, всупереч західно-українському політичному проводу, який вів переговори з віденським урядом і ще вірив у можливість перетворення Австрії у федерацію національних держав, вимагала негайного проголошення об'єднання всіх українських земель в єдину самостійну Українську Республіку і розірвання державних зв'язків з Австро-Угорською монархією. Старшина УСС у цій драматичній ситуації не вважала за доцільне детально інформувати ерцгерцога Вільгельма про підготовку до перевороту, не будучи впевненою до кінця у його прихильному ставленні до цієї акції, з огляду на його близькість до імператорської родини[19]. Однак, у ході листопадових боїв у Львові за утвердження української державності В.Габсбург виявив себе як її послідовний прихильник. Перебуваючи у госпіталі і терплячи гарячку, він зробив все можливе щоб терміново передислокувати УСС до галицької столиці, де відбувались вирішальні події, хоча частина січових стрільців намагалась залишитись на Буковині з огляду на румунську загрозу цьому краю[20].

7 листопада, коли на Буковині утворилася Українська Національна Рада, Вільгельм Габсбург вітав її створення і заявив, «що буде вірним громадянином Української держави». Однак, вже 9 листопада, попри хворобу, він мусив залишити Чернівці і прибув до Львова, де перебував як приватна особа до 21 листопада, тобто до відступу з міста українських військ. Перебіг жовтнево-листопадових подій у Галичині переконливо засвідчив повну безпідставність тверджень щодо австрійської підтримки українців проти поляків, чи то пак австрійських варіантів вирішення української державної проблеми і використання в цьому зв'язку особи ерцгерцога Вільгельма. Звичайно, якби це дійсно мало місце, то австрійське політичне і воєнне керівництво зробило б усе, щоб заздалегідь передислокувати до Львова легіон УСС і паралізувати тим самим спроби польського збройного виступу у місті. Навпаки, — конаюча Австро-Угорщина послідовно допомагала польській Ліквідаційній Комісії перебрати владу у Львові. В той же час польські політики намагались представити виступ українців у Галичині як інспірований німцями і цинічно дезінформували керівні кола країн Антанти, маніпулюючи іменем В.Габсбурга.

Між тим, В.Вишиваний жив як приватна особа у Бучачі до 6 травня 1919 р. Як зауважує близький до ерцгерцога Н.Гірняк, «наш уряд (тобто уряд ЗУНР — авт.) не вважав можливим ангажувати його до УГА»[21]. Коли розпочався відступ Української Галицької Армії, В.Вишиваний вирушив до Карпат, де 6 червня був взятий у полон румунами й інтернований у монастирі Кальдарушани[22]. Як згадує Д.Дорошенко, В.Вишиваний перебував у полоні «у страшенно тяжких умовах. Його неволю поділяли його вірний адютант сотник Л. з своєю молоденькою дружиною»[23].

На домагання уряду УНР на початку вересня 1919 р. В. Вишиваного було звільнено і він прибув до Кам'янця-Подільського, де на той час були керівні установи Директорії. У мемуарах, які він саме тоді розпочав писати (28 вересня 1919 р.), останнім реченням було: «По моїм безробіттю в полоні мені хочеться працювати для України і я працюю, доки матиму змогу»[24].

Вільгельм Габсбург дістає звання полковника армії УНР і призначається начальником відділу закордонних зв'язків Головного управління Генерального штабу. За порадою Н.Гірняка він розпочав працю над формуванням мережі військових шкіл для армії УНР і залученням з цією метою військових місій ряду держав Західної Європи[25], однак листопадова катастрофа української армії перервала цю працю.

У листопаді 1919 р. В. Вишиваний разом з урядом диктатора Є.Петрушевича залишив Кам'янець і як старшина Армії УНР дістав дозвіл Румунії виїхати до Чехословаччини. Однак в цей час він захворів на тиф і був змушений залишитись у Бухаресті під наглядом посла УНР у Румунії К.Мацієвича. Д.Дорошенко, який часто відвідував хворого, свідчить, що В. Вишиваний говорив «дуже гарно по українськи, але з галицьким діалектом. Любив він над усе Галичину, де й перейнявся українськими симпатіями»[26]. Ця відданість Україні і українській справі з різко негатив-

ним ставленням ерцгерцога до Польщі і до будь-яких компромісів з нею з боку українських політиків. Він різко негативно поставився до угоди УНР з Польщею, заініційованої С.Петлюрою. Це знайшло відображення й у його біографічних свідченнях на допиті в слідчих органах держбезпеки у вересні 1947 р. «Коли Петлюра уклав воєнний союз з поляками наступати разом на Київ, — зазначав Вишиваний, — я як супротивник поляків і цього союзу з Петрушевичем виїхав до Відня. У дорозі я захворів тифом і залишався у Бухаресті, а Петрушевич поїхав до Відня. Одужавши після хвороби у березні 1920 року, я також приїхав до Відня»[27].

Опинившись у Відні в середовищі української еміграції, В.Вишиваний був частим відвідувачем її численних зібрань.

На початку 1921 р. у польській пресі було опубліковано лист батька Василя Вишиваного Карла-Стефана Габсбурга, давнього полонофіла, який фактично означав зречення від свого сина в ім'я симпатій до польської шляхти та на догоду її політичним інтересам. Цей лист викликав відповідь В.Габсбурга 10 лютого 1921 р., яка, в свою чергу, була опублікована в українській пресі[28]. Приводом до такого різкого конфлікту, який, однак, об'єктивно визрівав вже протягом тривалого часу, послужила публікація 9 січня 1921 р. у віденському часописі «Нойес Вінер Журналь» різкої антипольської статті Вільгельма Габсбурга, спрямованої проти союзу УНР і Польщі. Він вважав його «ненатуральним» і зазначав, що «український народ стоїть цілком осторонь від цього союзу». Ця публікація викликала різко негативну реакцію, як родини В.Габсбурга, так і Уряду УНР, який не без підстав з певною тривогою спостерігав за зростанням популярності В.Вишиваного.

Слід мати на увазі, що невдачі у перебігу збройної боротьби за українську державність у 1919-1921 рр., викликали кризові явища в українському суспільно-політичному житті. На тлі воєнних і політичних прорахунків Директорії в українському громадянстві ширилась зневіра у традиційно демократичні інститути репрезентовані УНР, посилились пошуки більш «радикальних» ніж досі засобів боротьби за самостійність України, активізувались праві політичні сили, що були поза українською т.зв. соціалістичною демократією і не брали досі участі у діяльності державних установ УНР.

Все активнішою стає діяльність в еміграції українських монархічних груп і, насамперед, монархістів-гетьманців, які в квітні 1920 р. реорганізувались в Український союз хліборобів-державників, а також інших монархічних груп поза союзом. Серед політичного розмаїття української еміграції не припинялись пошуки лідерів, які могли б суттєво вплинути на покращання політичної ситуації і консолідацію українського громадянства. І, звичайно, погляди батьох противників полонофільської орієнтації уряду зупинялись на постаті Вільгельма Габсбурга — Василя Вишиваного, який приваблював до себе своїм безкорисливим і гарячим українським патріотизмом і рішучими антипольськими настроями. В очах українських монархічних груп особливо цінним видавалось його приналежність до імператорського габсбурзького дому.

Зміни в настроях українського громадянства певною мірою відбиває політична заява відомого українського діяча, колишнього видавця «Ради», Євгена Чикаленка, який тривалий час був впливовим конструктором українського національного руху. В листі до віденського часопису «Воля» від 23 квітня 1921 р. Є.Чикаленко висунув тезу, що врятувати Україну з хаосу і безладдя зможе лише монархія. Причому Є.Чикаленко стверджував, що «українським монархом не може бути ні Скоропадський, ні Петлюра, ні хтось інший свій, бо на своїому ми, зі своєї недисциплінованості, не об'єднаємося не помиримося, а знову тільки якийсь Варяг, як в старовину; якийсь чужоземний королевич, що матиме за собою піддержку якоїсь держави прийде зі своєю гвардією, привезе своїх, а не московських фахівців чи спецїв, і поведе політику понадклясову, понадпартійну і зорганізує державу з неграмотних хліборобів, як це зробили в наші часи чужоземні королевичі в Греції, Румунії, Болгарії»[29]. При цьому Є.Чикаленко зауважував що цей «варяг» має бути перейнятий українською національною свідомістю, ставити самостійність України понад усе. На противагу прикрому досвіду П.Скоропадського, український монарх мав володіти і любити українську мову й уникати у своєму оточенні російських і польських представників, з тим щоб не підпасти під їх вплив. Ставало ясним, що найбільш ймовірною у цьому політичному й суспільно-культурному контексті була постать ерцгерцога Вільгельма. Правда, у листі до Є.Лукашевича від 4 листопада 1921 р. Є.Чикаленко зауважує, що він «мав на думці англійського або шведського принця» Однак все свідчило, що йдеться саме про Вільгельма Габсбурга. Не випадково у тому ж листуванні Є.Чикаленко зауважує своєму адресату 3 березня 1921 р., тобто буквально напередодні згаданої публікації у часописі «Воля»: «Бачився я із В.Вишиваним, перше враження робить — теляти, випущеного вперше на вигон. Оселюсь в однім селі з ним, то побачу блишче»[31]. Дещо іронічне зауваження Є.Чикаленка на адресу В.Габсбурга було викликане першими власними політичними кроками ерцгерцога. Вони були пов'язані з активізацією самостійницьких прошарків української еміграції поза гетьманцями П.Скоропадського і Державницьким Центром генерівців. Ще у 1920 р. у Берліні утворилась ініціативна група по відновленню «Вільного козацтва», а вже у 1921 р. у Відні було закладено Українське Національне вільно-козацьке товариство, яке в основу своєї діяльності поклало постанови з'їзду «Вільного козацтва» у Чигирині 3 жовтня 1917 р.[32] Тимчасову управу цього товариства очолив Василь Вишиваний. Генеральна управа вільно-козацького товариства започаткувала видання тижневика «Соборна Україна» у Відні, який активно глорифікував особу Вільгельма Габсбурга. Навколо цього часопису об'єдналась група українських політиків різного політичного спрямування. Серед них В.Андрієвський — один з лідерів українських соціалістів-самостійників; Т.Галіп — організатор і лідер української радикальної партії в Буковині; письменник О.Турянський; В.Полетика — посол УНР у Відні, член УСХД; Б.Бутенко — колишній міністр шляхів Української Держави; І.Полтавець-Остряниця — колишній ад'ютант і генеральний писар П.Скоропадського та ін. Серед цих діячів особливо активно підтримував В.Вишиваного В.Андрієвський — засновник Української народної партії (15 травня 1919 р., Станіславів), яка активно виступала проти укладання Директорією договору з Польщею.

Поряд з іншими заходами вільно-козацького товариства проектувалось створити у Баварії базу для вишколу українських старшин і технічних військових частин, щоб розпочати новий етап боротьби за Україну. Ці кроки робились одночасно зі спробами баварських монархістів консолідувати загальноросійські монархічні сили і скликати з цією метою конгрес у

Мюнхені. Як повідомляло консульство УНР у Мюнхені, у розпалі його підготовки деякі берлінські часописи сповіщали, що на з'їзд збираються також і П.Скоропадський, і В.Вишиваний[35]. Однак ні перший, ні другий не взяли у ньому участі. З діячів, так чи інакше причетних до українського руху, були колишній міністр шляхів гетьманського уряду Б.Бутенко і ад'ютант П.Скоропадського І.Полтавець-Остряниця. Отже, в громадських колах еміграції могло скластись враження про спільність дій П.Скоропадського і В.Вишиваного, що було неприпустимим для політичного керівництва Українського союзу хліборобів-державників, яке безповоротно пов'язало свою політичну лінію з особою П.Скоропадського. В органі УСХД «Хліборобська Україна» було видрукувано комунікат, у якому зазначалось: «З приводу розповсюдження в деяких колах неправдивих чуток про участь УСХД в теперішній політичній діяльності полковника Василя Вишиваного заявляємо, що УСХД, ставлячись із повагою до ідеї Української Трудової Монархії і працюючи для її здійснення, віддає всі свої сили справі об'єднання і організації Українського хліборобського класу і тому в персональній акції Полк. Василя Вишиваного ніякої участі не бере»[36]. І хоча у відповідь на цей комунікат у «Соборній Україні» з'явилося повідомлення В.Вишиваного, що він «ніякої персональної акції не вів і не веде»[37], керівництво УСХД вбачало в діяльності «новоявлених «монархістів» з «Соборної України» загрозу дискредитації і знищення своєї праці «ідейного та організаційного об'єднання українських консервативно-монархічних хліборобських кіл»[38]. Саме намаганнями зберегти провідне становище УСХД і зміцнити теоретичні підвалини гетьманського руху була продиктована поява праці визначного українського вченого і політика Вячеслава Липинського «Покликання «варягів», чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є.Х.Чикаленка: «Де вихід?» у друкованому органі УСХД «Хліборобська Україна» (1922/25 кн. 4-5).

В.Липинський підкреслював, що «під прапором власне «варязького монархізму», піднятого Є.Чикаленком, мало місце «повторення в карикатурних формах «повстання проти гетьмана і проти панів» — тільки вже не в старих привичних костюмах демократично республіканських, — як зауважував він, — а в зле допасованих і вульгарних костюмах «демократично-монархічних»[37]. Безперечно В.Липинський мав рацію, коли наголошував, що концепція «чужоземного королевича», не зв'язаного ані з землею, ані з традицією, ані місцевим правлячим чи правившим Родом, ані з історичною спадковістю» не дасть Україні «тої сталої твердої і непохитної точки опори, без якої ані консерватизму, ані монархізму українського помислити властиво не можна». Крім того, справедливо зауважував В.Липинський «кандидатура власне цього Роду (Габсбургів — *авт.*) (посідаючого історичні традиції і історичної спадковості тільки в Галичині) викликала би дуже небезпечну для України релігійну та політичну реакцію». Отже, теорія Є.Чикаленка, на думку В.Липинського, на практиці відкривала простір для появи все нових і нових претендентів на владу в Україні. Відсутність традиції та історичної спадкоємності, а також пов'язаного з ними легітимізму робили такий монархізм, за висловом вченого, «звичайною диктатурою, звичайним законом і правом узурпатора удачника»[38].

Не вдаючись до аналізу усього перебігу полеміки між обома групами українського консервативного табору, зазначимо, що В.Липинський зберігав при всьому тому шанобливе ставлення як до автора концепції «варязького монархізму» — Є.Чикаленка, так і до «чужоземного королевича» — В.Габсбурга, іменем якого широко користувалися група політиків від «Соборної України». «Розуміється, — зауважував він, — такого результату своєї теорії не сподівався її Автор, і з цим найновішим (та мабуть найгіршим) способом демократичного (тільки зі спекуляцією не на соціалізмі, а на «монархізмі») будування «Соборної України» — який видумали її редактори, — ані він, ані той «чужоземний королевич», під іменем якого «будування» відбувалося, судячи по дійшовшим до нас звісткам, вповні і без застережень не солідаризувались»[39].

Властиві В.Липинському принциповість і чесність в оцінці діячів різного політичного спрямування зрештою визначили його ставлення і до Вільгельма Габсбурга. «Віримо його опублікованим в пресі заявам, — писав він, — і віримо, що він свою любов до України готов відлати її оздоровленню, а не використовуванню для себе її сучасного каліцтва. Тому не його сподіваємось бачити в ролі всяких руїнницьких претендентів на Великій Україні...»[40]

Як виявилось, В.Липинський не відкидав можливості порозуміння з В.Вишиваним. Про це, зокрема, свідчить короткий протокольний запис допиту В.Габсбурга у слідчій тюрмі 26 вересня 1947 р. У ньому зазначено, що під час перебування ерцгерцога у Відні у 1923 р. він зустрічався з В.Липинським. Метою цих контактів була організація зустрічі В.Габсбурга з П.Скоропадським для «врегулювання взаємовідносин», як зазначається у протоколі. З цього ж протоколу видно, що зустріч між ними невдовзі відбулася у Лейпцігу. Її метою, як свідчить В.Габсбург, було бажання П.Скоропадського «знайти спільну точку зору на об'єднання української еміграції навколо партії «хліборобів-державників». Звичайно, важко покладатись на повну адекватність протокольних записів реально сказаному В.Габсбургом під час допитів. Однак, зважаючи на послідовну демократичну поставу ерцгерцога, не можна брати під сумнів твердження, що він відмовився від пропозиції П.Скоропадського, «оскільки не був згодним спиратися на великих поміщиків-землевласників»[41]. Це знаходить підтвердження і у листах Євгена Коновальця з Відня на Україну у першій половині 1921 р. «Вишиваний також веде акцію. З ним я в дуже гарних відносинах, — писав він. — Хліборобидержавники порвали з ним всякі зв'язки.. тому що парламентаризм і демократизм надто для нього являється дорогим. Вишиваний являється заступником англійської концепції». Ще одна зустріч відбулась між П.Скоропадським і В.Вишиваним «у 1928 р. у Берліні на обіді у поміщика Фальцфейна», як зазначено у протоколі, однак, за словами ерцгерцога, «переговори на цю тему між нами більше не поновлювались»[43].

Виразний антипольський напрямок політичної діяльності В.Вишиваного, його контакти з німецькими офіційними чинниками, активізація в середовищі військових-українців в еміграції викликала також різку реакцію керівництва Директорії. Усі політичні кроки В.Габсбурга стали предметом постійної уваги дипломатичного відомства УНР. Український консул в Мюнхені В.Оренчук повідомляв міністра закордонних справ УНР 5 липня 1921 р. про перебування у Мюнхені «відомого полковника січових стрільців», який, за словами консула, проводив «акцію в напрямкові заінтересування німців українською справою. Відпоручником його є б. міністр Бутенко, в руках котрого є будто би

уповноваження від віденського Союзу Старшин. Акція виключно серед правих кругів. Її вістря звертається також і проти Скоропадського, котрого шанси в послідньому часі страшенно зміліли. Робляться також заходи, щоб зацікавити справою німецько-українського зближення і притягти до безпосередньої участі ширші кола українського закордонного громадянства»[44].

На цю інформацію В.Оренчука, було накладено особисту резолюцію С.Петлюри, яка зобов'язувала консула «систематично доводити заінтересованим німецьким кругам, що всілякі комбінації із Скоропадським чи Архікнязем Вільгельмом (Вишиваним) є штучними та фантастичними, а також те, що фінансове підпертя таких комбінацій було б даремним витрачанням грошей, а на фінансові круги як реалістичні повинні звернути свою увагу»[45].

У вересні 1921 р. Оренчук отримав ще одну інструкцію С.Петлюри, яка зобов'язувала його активізувати діяльність спрямовану на відверту дискредитацію В.Вишиваного. Він мав, зокрема, вказувати на «а) повну непопулярність ідеї монархізму на Україні; б) особи Вишиваного, фігура якого нікому не відома на Україні, а заходи якого є ірреальними щодо здійснення»[46].

У розвиток цих настанов С.Петлюри Міністерство закордонних справ УНР надіслало низці своїх дипломатичних представників в Європі обіжник від 16 листопада 1921 р. за підписом А.Ніковського, у якому зверталась увага на те, що «акція» Вишиваного набрала досить значних масштабів і привертає до себе неабияку увагу української еміграції. Зазначалось, що В. Вишиваний намагається спертися у своїй діяльності на «реакційні баварські кола» і праві елементи української еміграції поза «Державним Центром», створеним діячами уенерівського напрямку в екзилі. Висловлювалась стурбованість, що «акція» виявляє тенденцію «до утворення при сприятливих умовах серед еміграції нового державного центру і зв'язана з антиреспубліканськими змаганнями частини правих кіл». Перед дипломатичними представниками, які репрезентували УНР, ставилось завдання звернути увагу урядових і громадянських чинників відповідних держав, «що сама особа полковника Вишиваного нікому на Україні не відома, хоч «вишиванці» і утворюють за кордоном про нього «легенди», та що його змагання не мають під собою на Україні грунту. Чутки, які розпускає Вишиваний про підтримку його акції англійським урядом, абсолютно не відповідають дійсності і були недавно спростовані одним з авторитетних англійських представників за кордоном»[47].

Наслідком цих заходів дипломатичної служби УНР була буквально злива неправдивих повідомлень у європейській пресі про «акцію» Вишиваного. Причому більшість газет представляла її як німецьку інтригу. Французька преса, зокрема, намагалась представити ерцгерцога як креатуру Людендорфа, а всю його діяльність у середовищі української еміграції як намір Німеччини опанувати через Україну всю Російську державу.

Особа ерцгерцога Вільгельма Габсбурга виявилась предметом численних дезінформацій, фальсифікацій, безпідставних звинувачень, в якому, на жаль, взяла участь і дипломатія УНР. Віденська «Воля» писала в зв'язку з цим: «В останні часи багато шуму і занепокоєння в закордонних, не лише українських і німецьких русофільських колах, наробила «акція» п. Полк. Вишиваного. Найбільше занепокоїлась дипломатія уряду УНР. Через відоме добровольське варшавське пресбюро «Русспрес» нашими дипломатами було сфальшовано і розповсюджено за кордоном багато брехливих звісток про цю акцію». Часопис з прикрістю констатував спільність дій «між деякими органами української дипломатії і преси та російською контррозвідкою і російською жовтою і чорносотенною пресою»[48].

Звинувачення, як з боку уенерівських, так і гетьманських політичних кіл, на адресу В.Габсбурга у 1920-1922 рр. у намірах останнього зробити в Україні політичну кар'єру не мали під собою реальних підстав. Саме популярність у середовищі українського громадянства, у якій так наполегливо заперечували В.Вишиваному уенерівці, його політична чесність і відкритість, щирий демократизм, глибока любов до України, привертали до нього політичних діячів з обох таборів української еміграції. Розчарувавшись у «полонофільстві» С.Петлюри і «русофільстві» П.Скоропадського, вони розгублено шукали виходу з становища і зосереджували свою увагу на незаплямованій сумнівними зовнішньополітичними орієнтаціями патріотичній постаті Вільгельма Габсбурга. Лише намаганням щиро й безкорисно служити українській справі, а не честолюбними намірами була продиктована уся його діяльність, як під час його побуту в Україні, так і в середовищі української еміграції. Ось чому цілком справедливою була його заява, що він ніякої «персональної акції» не вів і не веде. Любов до України призвела до розриву Вільгельма Габсбурга з родиною і фактично вишовхнула його із звичного для нього аристократичного середовища. Але ні несприятливі життєві умови, ні нерозуміння і відчуженість, на які він часто наражався, опинившись в українському таборі, не похитнули його відданості українській національній справі, справі української державності. Пов'язавши свою долю з Україною, Вільгельм Габсбург втратив більше, ніж будь-хто з його попереднього оточення. Не виключено, що він пережив і певні розчарування в зв'язку з галасливою і недоброзичливою кампанією різних політичних угруповань навколо своєї особи, однак він назавжди залишився вірним обраному шляху.

На початку 1922 р. внаслідок політичної конфронтації різних груп фактично розпалося Українське Національне вільно-козацьке товариство. У травні того ж року за браком коштів припинив своє існування і часопис «Соборна Україна». Від цього часу Василь Вишиваний не брав активної участі в українському еміграційному політичному житті, однак постійно виявляв цікавість до українських справ.

Контакти В.Вишиваного з українським підпіллям зрештою виявилися для нього фатальними. 22 вересня 1947 р. його було заарештовано у Відні управлінням контррозвідки МДБ Центральної групи військ як агента французької розвідки і учасника оунівського підпілля[49]. В процесі слідства він був звинувачений у зв'язках з ОУН, співробітництві з англійським агентом і французькою контррозвідкою під час Другої світової війни і згодом після капітуляції Німеччини.

19 грудня 1947 р. В.Габсбург був переведений у МДБ УРСР, де протягом півроку тривало слідство у справі Габсбург-Новосад. 20 травня 1948 р. слідство було закінчено і справу передано у воєнну прокуратуру. За іронією долі і у звинувачувальному висновку воєнної прокуратури без будь-яких доказів стверджується, що «австро-угорські правлячі

кола готували В.Габсбурга-Льотрінгена на український престол». Однак, єдиним «підтвердженням» цьому є залучений до справи витяг із згаданої вище книги О.Думіна — А.Крезуба. У провину В.Габсбургу була поставлена і його антифашистська діяльність у роки війни, яка кваліфікувалась радянськими каральними органами як «работа в пользу английской разведки». Попри всю безглуздість висунутих звинувачень, В.Габсбург був засуджений до 25 років позбавлення волі. 12 серпня 1948 р. підписано супроводжувальний лист про направлення В.Габсбурга у Володимирську тюрму. Однак, 18 серпня 1948 р. він помер у лікарні тюрми № 1 м.Києва з діагнозом двосторонній кавернозний туберкульоз легенів.

Так драматично завершився шлях Вільгельма Габсбурга — Василя Вишиваного на його другій батьківщині. Заради України він пішов з батьківської домівки, розірвав зв'язки з родиною, найаристократичнішими колами Європи, віддав свої молоді роки, високе становище, титули, кошти і, зрештою, заплатив життям. В.Габсбург доповнив собою той довгий список українських патріотів, який складали вороги української незалежності і свободи, починаючи від викраденого петровськими людоловами Андрія Войнаровського і закінчуючи підступно вбитими більшовицькими агентами С.Петлюрою, Є.Коновальцем, Р.Шухевичем, С.Бандерою.

---

[1] Державний архів Служби безпеки України (далі — ДАСБУ). ф.66498, спр.148980, т.1.
[2] Гірняк Н. Полк. Василь Вишиваний. — Вінніпег, 1956. — С.13-14.
[3] Див.: Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. — Львів, 1995. — С.193.
[4] Гірняк Н. Вказ. праця. — С.22.
[5] Петров В. Спомини з часів української революції (1917-1921). — Ч.III. — Львів, 1931. — С.154-155.
[6] Лярішенко Е. Відкритий лист до Пана Рау // Воля. — 1921. — Ч.6-8. — Вересень. — С.264.
[7] ЦДАВО України, ф.1429, оп.1, спр.35, арк.65.
[8] Лярішенко Е. Вказ. праця. — С.265.
[9] Скоропадський Павло. Спогади. — Київ-Філадельфія, 1995. — С.239.
[10] Там само. — С.208.
[11] Думін Осип. Історія легіону українських січових стрільців. 1914-1918. — Львів, 1936. — С.255.
[12] Скоропадський Павло. Спогади. — С.21.
[13] ДАСБУ, ф.66498, фП, спр.148980, т.1.
[14] ДАСБУ, ф.66498, фП, спр.148980, т.1.
[15] ЦДАВО України, ф.1429, оп.1, спр.35, арк.66.
[16] Думін Осип. Вказ. праця. — С.264.
[17] Там само. — С.266.
[18] ЦДАВО України, ф.1429, оп.1, спр.35, арк.66.
[19] Див.: С.Ріпецький. Вказ. праця. — С.205.
[20] ЦДАВО України, ф.1429, оп.1, спр.35, арк.66-66 зв.
[21] Гірняк Н. Вказ. праця. — С.31.
[22] ЦДАВО України, ф.1429, оп.1, спр.35, арк.66 зв.
[23] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. — Львів, 1924. — Ч.IV. — С.89.
[24] ЦДАВО України, ф.1429, оп.1, спр.35, арк.66 зв.
[25] Гірняк Н. Вказ. праця. — С.31.
[26] Дорошенко Д. Вказ. праця. — С.89.
[27] ДАСБУ, ф.66498, фП, спр.148980, т.1.
[28] Воля. — Відень, 1921. — 26 лютого.
[29] Воля. — 1921. — 23 квітня.
[30] Атлантида-Україна. — К., 1992. — Кн.1. — С.122.
[31] Індо-Європа. — К., 1991. — С.95.
[32] Соборна Україна. — 1921. — Ч.1. — 12 жовтня.
[33] ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.123, арк.154.
[34] Хліборобська Україна. — 1921. — Кн.3. — С.273.
[35] Соборна Україна. — 1921. — 14 грудня.
[36] Липинський В. Покликання «варягів», чи організація хліборобів? // Хліборобська Україна. — 1922/23. — Кн.4. — С.328-329.
[37] Липинський В. Вказ. праця. — С.329.
[38] Там само. — С.339.
[39] Там само. — С.329.
[40] Там само. — С. 339.
[41] ДАСБУ, ф.66498, фП, спр.148980, т.1.
[42] Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С.263.
[43] ДАСБУ, ф.66498, фП, спр.14890, т.1.
[44] ЦДАВО України, ф.3696, оп.2, спр.466, арк.76.
[45] Там само, арк.80-80 зв.
[46] Там само, арк.82.
[47] Там само, ф.3619, оп.3, спр.19, арк.119-119 зв.
[48] Воля. — 1921. — Ч.6-8. — Вересень — С.279.
[49] Україна. — Відень, 1922. Ч.3. — 24 березня.
[50] ДАСБУ, ф.66498, фП, спр.148980, т.2, арк.223.

Ірина Войцехівська

Всеволод Петрів: незнана спадщина
(за матеріалами родинного архіву Святослава Петріва в США)

Як правило, на жаль, заслуги видатних історичних особистостей поціновуються лише після їхньої смерті. А за життя їх знає велика кількість противників і зовсім невелика — друзів, колег та однодумців. Коли ж на могилу героя падає грудка рідної землі, а частіше нерідної, амбітність спадає з очей, фанатизм іде у небуття, і тоді всі сходяться на одному: втрачена назавжди непересічна індивідуальність, висока особистість, яка залишила за собою право на власний вибір життєвого шляху і пройшла його з честю та гідністю.

За прикладами ходити далеко не треба.

Всеволод Миколайович Петрів (1883-1948) — військовий та громадський діяч, генерал-хорунжий українських військ, військовий міністр УНР, професор воєнної історії Празького Педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова, член-кореспондент Українського Воєнно-історичного товариства у Варшаві, дійсний член НТШ, багатьох інших наукових, історичних, військових товариств та комісій, що діяли на терені української історії, її державної незалежності, споконвічному прагненні народу України до вільного та самобутнього розвитку.

Петрів був сином свого часу. Він пережив революційний романтизм, що спирався на традиції українського лицарства минулого, ілюзії людської вірності та справедливості, пізнав ціну ворожої та власної крові. Він хотів бачити Україну вільною, і вільність та мислилася ним як, насамперед, цілковита незалежність від будь-кого — німців, поляків, росіян, чого, на жаль, вона так і не мала протягом своєї багатовікової історії.

Як професійний військовий, талановитий стратег та політик, людина високообдарована В.Петрів твердо стояв на тому, що державність здобувають не революціями, а народними збройними силами. Він був фанатиком української національної армії і залишився вірний її ідеалам до кінця життя, будучи вже визначним вченим, просвітителем, автором ряду грунтовних наукових розробок з питань воєнного мистецтва, окремих проблем української історії, своїх особистих споминів,

© І. Войцехівська

що на сьогодні є унікальним джерелом вивчення періоду революційних і політичних зрушень 1917-1921 рр.[1]

Всеволод Петрів народився 2 січня 1883 р. у Києві. Його батьками були Микола Григорович Вернер-Петрів, народжений у Петербурзі, капітан 7-го саперного батальйону російської армії, який помер у Києві у 1916 р. в чині генерал-майора інженерних військ, та Олександра Олександрівна Штрольман, донька командира 7-го саперного батальйону полковника Олександра Христофоровича Штрольмана, яка народилась у селі Бурти на Чернігівщині і померла у Києві у 1917 р.[2] Прадід Всеволода Петріва був шведом і брав участь у бою під Полтавою як вояк Карла XII[3].

У 1900 р. В.Петрів закінчує з відзнакою Київський Кадетський корпус, а через два роки — Вищу Павлівську Військову Школу у Петербурзі з призначенням у лейб-гвардію Волинського полку у чині підпоручика зі старшинством. У липні 1904 р. закінчив Шермерсько-гімнастичну школу Варшавської Військової округи і був призначений керівником курсів інструкторів гімнастики III Гвардійської дивізії. У 1905-1907 рр. — виконує обов'язки начальника команди розвідників лейб-гвардії Литовського полку у чині підпоручика гвардії зі старшинством. Протягом 1907-1910 рр. студіював курс Миколаївської Військової Академії Генерального Штабу, яка за рангом навчальних закладів прирівнюється до університету. Після закінчення Академії В.Петрів приймає командування 1-ю сотнею 165 піхотного Луцького полку, яким керує до серпня 1912 р., коли був переведений до Штабу Київського воєнного округу. В цей час він починає викладати географію у Київському Кадетському корпусі та топографію у Київській військовій школі. В.Петрів, як член «Общества ревнителей военних знаний» та співробітник ж. «Разведчик», виступає у пресі (під псевдонімом «Варяг») з дослідами з тактично-оперативних питань та читає лекції для слухачів військових інституцій[4].

Учасник Першої Світової війни, В.Петрів у 1915 р. отримав чин підполковника. Він був ревним поборником модернізації російської армії. Лютнева революція застає Петріва уже у ранзі полковника Генштабу і Начальника штабу 7-ї Стрілецької Туркестанської дивізії (з 30 вересня 1916 р.) Тут він проводить активну політику українізації, виділяє українців в окремий полк, надаючи йому назву «Запорізький кінний імені кошового отамана Костя Гордієнка полк», і стає першим його командиром (з 30 листопада 1917 р.)[5].

З початком революційних подій 1917 р. 34-річного полковника Генерального Штабу повністю полонила українська національна революційна стихія. Він одразу направив всі свої сили і всі свої знання на послуги українському народові. Про початки творення української армії він пізніше писав у своїй науковій розвідці «До історії формування військ на Україні під час революції»[6].

У січні 1918 р. В.Петрів на чолі кінного полку, створеного з українців Туркестанської дивізії вирушив до столиці. Він пробивається із заходу через Білорусь, зазнаючи великих втрат. В цей час ситуація в Україні була надто важкою. Армія Антонова-Овсієнка вже зайняла Харків, Полтаву, Чернігів, армія Муравйова — Ромодан і Бахмач. Всі розрізнені до того більшовицькі групи об'єднались в районі Бахмача під командою полковника Муравйова і 18 січня 1918 р. почали наступ на Київ. В місті вибухнуло більшовицьке повстання. Саме у розгарі вуличних боїв, коли повсталі робітники вже наближались до приміщення Центральної Ради, у Київ увійшов полк кінних гайдамаків ім.К.Гордієнка під командою В.Петріва у кількості 300 шабель. Десять днів тривали бої у Києві, всі десять днів полковник брав у них участь. Під час відступу зі столиці В.Петрів приєднав до свого полку всі невеликі кінні загони, створивши 1-й Запорізький кінно-козачий полк ім. К.Гордієнка. Цей полк брав участь у боях з більшовиками на Правобережній Україні, 1 березня 1918 р. увійшов до відбитого Києва. Потім В.Петрів повів свій полк до Харкова, де його було включено до Севастопольської групи П.Болбочана[7].

Згодом гордієнківці брали участь у багатьох сутичках, воювали в Криму, дійшли до Бахчисараю. Коли 29 квітня 1918 р. гетьманом в Україні був призначений П.Скоропадський і одним з актуальних питань постала справа формування регулярної армії, полковник В.Петрів став секретарем Головної шкільної комісії для створення сталих воєнних шкіл та академій.

Однак, як свідчать спомини багатьох військовиків того часу, і, зокрема, самого Петріва, одностайної підтримки гетьманського правління у військах не було. Так, у полку В.Петріва вибухають протигеманські заворушення.

Після встановлення в столиці влади Директорії, у грудні 1918 р., полковнику Петріву наказано організувати військове училище для підготовки українських старшин. Місцем призначення училища став Житомир, куди переїхав В.Петрів, обіймаючи посаду Начальника житомирської Юнацької Школи, про що свідчить Наказ Головної Шкільної Управи Військового Міністерства від 25 грудня 1918 р.[8]

Вже у березні 1919 р. відбувся перший набір слухачів до училища. Невдовзі В.Петріва було призначено командувачем Волинської групи військ (24 травня 1919 р.), яка бере участь у багатьох боях проти більшовиків. Але й на цій посаді полковник довго не затримався. На нього чекало нове призначення — Військового Міністра УНР (наказ від 8 липня 1919 р.). На цій посаді він був до 5 листопада 1919 р.[9] Це був насичений активною політичною, дипломатичною, військовою діяльністю період. Перебуваючи на цій посаді, фактично мав тримати у полі зору всю нестабільну внутрішню та зовнішньополітичну ситуацію, вів переговори з Денікіним, турбувався про суто військовий стан та ситуацію у країні.

7 листопада 1919 р. В.Петріва було відряджено у розпорядження Головного отамана військ УНР з призначенням на посаду Віце-міністра військових справ. Він від'їжджає до Варшави, куди прибуває С.Петлюра з групою українських воєначальників. З цієї зустрічі починається новий період у житті Всеволода Петріва.

З 26 квітня 1920 р. за наказом Головної Команди Війська УНР полковника Петріва призначають інспектором військ Української Республіки, а 10 вересня цього ж року за бойові заслуги перед українським народом та за вислугу літ він отримує чин генерал-хорунжого.

На еміграції В.Петрів — один з керівників та викладач «Українського Мандрівного університету», що розпочав свою діяльність у польському місті Ченстохові під керівництвом професора Воєнної Академії Генерального штабу генерал-полковника Миколи Юнакова у співучасті професорів Київського і Кам'янецького університетів з метою професійної підготовки урядовців міністерств УНР. Петрів стає одним з засновників та викладачем військової історії на Вищих курсах старшин УНР у Каліші в 1922-1923 рр.

В ці роки він виконує обов'язки члена Вищої військової Ради при уряді УНР (в екзилі), є членом Українського військово-історичного товариства і, головне, входить до складу Професорської Ради Українського Вищого Педаго-

гічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі, де обіймає посаду професора (посвідчення №317, підписане ректором інституту та секретарем др.Животьком)[10].

У 1926-1929 рр. Всеволод Петрів з родиною живе у Подебрадах (ЧСР), де стає першим кошовим Українського Січового союзу на чужині. Завдяки його організаторським здібностям, ретельності, працьовитості та наполегливості українські січовики беруть активну участь у Міжнародній Робітничій Олімпіаді в Празі.

Ці роки в житті відомого генерала та вченого позначилися ще початком публікації його мемуарів «Спомини з часів української революції (1917-1921), що були видані в чотирьох частинах у Львові у видавництві «Червона Калина» протягом 1927-1931 рр. А решта частин і до сьогодні ще у рукописі![11]

«Спомини» В.Петріва як джерело особового походження мають ту неповторність і унікальність, що притаманна усім джерелам цього виду: авторське бачення подій, ставлення до них та оцінка людей, ситуацій, вчинків. З огляду на це, «Спомини» Петріва дають важливий матеріал для вивчення розгортання подій у 1917-1921 рр., коли ситуація змінювалася не тільки протягом дня, а іноді й годин.

Особливо важливі його записи для фахівців воєнної історії, оскільки автор споминів був, як відомо, не сторонній спостерігачем, а активним учасником подій.

У передньому слові до першої частини своїх мемуарів В.Петрів писав: «Думаємо, що наша праця допоможе майбутньому українському історикові до висвітлення багатьох подій, а читачеві зробить зрозумілим багато дечого із вчинків провідників української революції, головне з тих настроїв та психічних здвигів у масах, що дійсно збоєю, вогнем і терпінням провадили ту революцію, із тих настроїв, які були рішаючими чинниками невдач, або й перемоги»[12].

Опрацьовуючи нині мемуари Петріва, дивуєшся, як чітко і логічно побудував він виклад військових, політичних та суспільних подій, як правильно дотримався хронології і географічної прив'язки, з якою глибиною та психологічним аналізом дав характеристики своїм військовим колегам-спільникам та ідейним ворогам. Звісно, як і будь-який інший мемуарний твір, ці спомини позначені певною суб'єктивністю і, як писав сам Петрів, «не можуть бути безсторонніми»[13]. Цим вони нам і цікаві.

Наступні роки життя молодого генерала були насиченими та дійовими. У 30-х рр. він жив у Празі, брав участь у II Міжнародній робітничій олімпіаді у Відні (19-26 липня 1931 р.)[14], викладав у Празькому педагогічному інституті, був співробітником чеського журналу «Телесна Вихова», працював в українській гімназії в Ржевницях, а після її переїзду — в Моржанах.

1945 рік сім'я Петрівих зустріла у Німеччині. Маючи Нансенівський паспорт, вони потрапляють до табору Карльсфельд біля Мюнхену. Побувала сім'я і в інших таборах, серед яких відомий Гетінген, Сомме, Касерне тощо.

Останні роки життя славетного генерала пройшли у США. У 1947 р. його приймають до Спілки українських журналістів (СУЖ) на еміграції, у 1948 р. — входить до складу президії Собору УПЦ в Аугсбурзі і, на жаль, тільки за два дні до смерті здійснилась мрія вченого — він стає дійсним членом НТШ[15].

Все своє життя В.Петрів мріяв бачити Україну незалежною, віддавши цьому свій розум, талант воєначальника, енциклопедичні знання. Його життєпис ще чекає свого дослідження. Не встановлено багато дат, подій, не віднайдено всі архівні документи.

Неперечісним свідченням національної свідомості цієї Людини є його ідеологічний Заповіт, який він надіслав за два місяці до своєї смерті делегатам З'їзду Союзу Українських ветеранів, що проходив 8-9 травня 1948 р.: «Шановні Побратими! Обставини, від моєї волі незалежні, не дозволили мені бути гостем Вашого Першого Делегатського з'їзду, що має остаточно уконституювати Союз, виробити його напрямки й завдання. Шкодую дуже, що хоч як гість, не можу віддати Вам для Вашого обміркування весь мій досвід й знання минулого, що вже я робив по поодиноких ваших філіях. Але вірити хочу, що на Делегатському З'їзді будете твердо стояти на засадах позапартійности Союзу, толеранції для поглядів поодиноких своїх членів, товарискости до інших українських військовиків, — що Ваш майбутній провід знайде зі всіма українськими військовиками, які стоять на принципах повної української державности, спільну мову та з'єднаються з ними в єдину українську родину, де не буде Сходу та Заходу, Старих та Нових, одноправних та півправних, лише твердий український меч, яким володітиме лише Ви, а не дасте собою махати у внутрішньо-політичній боротьбі. Що будете Ви консолідуючим чинником державної волі та державної нашої думки, — рідні та шановані в українській спільноті, грізні всім тим, хто посягатиме з-зовні на державні права українського народу. Вірю, що зуміємо ми звільнити з пороху віків та намулу чужої брехні світлі традиції минулого що у Ваших душах житимуть княжі вої та гридні, борці повстань, — вояки Великого Богдана, Дух Залізняка, що все минуле буде Вашим та сталитиме Вас для вплетення нових лаврів у терново-лавровий вінець України, щоб цей вінець засяяв у сяєві Волі, гомін якої загуде Карпатами, відіб'ється Кавказом та прокотить Чорним морем, Козацьким морем — Славу України. Хай щастить»[16].

---

[1] Петрів В. Фрагмент до історії українсько-польського зближення // Новая Україна. — Прага,1327. — №1-2, — С.75-80; Петрів В. Усуспільнення військових знань // Студентські Вісті. — Прага, 132, №6. — С.6-11; Петрів В.Три зустрічі з професором Академії Генштабу генерал-полковником Юнаковим // Літопис Червової Калини. — Львові: 1932. — №1. — С.13-14; Петрів В. Спомини з часів української революції. — В 4-х част. — Ч.1. — Львів, 1927. — 180 с.; Ч.II. — Львів; 1928; Ч.III. — Львів, 1930. — 164 с.; Ч.IV. — Львів, 1931.

[2] Випис зо службового листа Генерального штабу Генерал-хорунжого Всеволода Миколайовича Петрова. — Родинний архів Святослава Петріва.

[3] Ярослав Гриневич. кол. УСС, старшина УГА і Армії УНР Всеволод Петрів // Голос Комбатанта (журн. об'єднання б. вояків-українців в Америці). — 1960. — №7/13/. — С.3.

[4] Там само.

[5] Випис зо службного листа... — Родинний архів С.Петріва

[6] Петрів В. До історії формування війська на Україні під час революції // Літературно-Науковий Вісник. — 1930. — №11. — С.987.

[7] Тинченко Ярослав. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття 1917-1921 роки. — Ч.І. біографічно-довідкова. — К.,1995. — С.106.

[8] Випис зо службового листа ... — Родинний архів С.Петріва

[9] Там само.

[10] Хронологічна таблиця життєпису Всеволода Петріва, укладена його сином, Святославом Петрівим. — Родинний архів С.Петріва.

[11] Список книжок і наукових праць В.Петріва, укладений згідно стандарту Гарвардського університету — Родинний архів С.Петріва.

[12] Всеволод Петрів. Ген.штабу генерал-хорунжий. Спомини з часів української революції (1917-1921). — Ч.1. До Берестейського миру.— Львів, 1927. — С.4.

[13] Там само.

[14] Фото — Родинний архів С.Петріва.

[15] Грамота 28/48 — Родинний архів С.Петріва.

[16] Ярослав Гриневич. Вказ.праця. — С.7.

Микола Крячок

Роль М.П.Василенка в культурно-освітній розбудові Української Держави

(за документами особового фонду ЦДАМЛМ)

Серед пам'яток мемуарного характеру у фонді М.П.Василенка в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України є кілька справ з історії культурно-освітньої праці в Українській гетьманській Державі.

Мемуарний набуток, пов'язаний з М.П.Василенком, досить достовірний, оскільки вчений був безпосереднім учасником державної політики, що спрямовувалася на розвиток духовності українського народу. Як зазначали дослідники життєвого і творчого шляху М.П.Василенка, «використовуючи свої зв'язки, він сформував першу гетьманську Раду міністрів, передавши; однак, майже зразу обов'язки голови уряду Ф.А.Лизогубу. Сам він зайняв посаду міністра освіти (з другої половини червня 1918 р. — міністра народної освіти та мистецтв). Деякий час за сумісництвом він також виконував обов'язки міністра закордонних справ»[1].

Написала пам'ятки відомий вчений, сумлінний дослідник вітчизняної історії, дружина М.П.Василенка Н.Д.Полонська-Василенко (ф.542, оп.1, од.зб.35,44-47), яка, емігрувавши в 1944 р. за кордон, опублікувала у Мюнхені, Парижі, Лондоні, Вінніпезі кілька праць про М.П.Василенка та виділила в окрему складову частину під назвою «Гетьманська доба» у розділі «Українська самостійна держава» в другому томі «Історії України», що вперше з'явився друком у Мюнхені в 1976 р.

Зазначеної теми огляду фонду, зокрема, торкається авторизований машинопис «Микола Прокопович (1866-1935). Матеріали до біографії» (од.зб.35; 103 арк.) та спогади про М.П.Василенка (од. зб.46; 503 арк.).

Згадані пам'ятки написані після смерті вченого, але не раніше 1936 р. Матеріали до біографії українською мовою, спогади — російською.

Очевидно, за браком паперу, спогади надруковані на розшитих учнівських зошитах, вкладених після друку в обкладинки, але зберігся не перший екземпляр друку, а копійний, слабоконтрастний, без авторської правки. Можливо, оригінал спогадів відклався десь у іншому сховищі, чи за плином часу зовсім втрачений.

Спогади певною мірою доповнюють «Матеріали до біографії» М.П.Василенка, тож окремі факти стосовно теми повторюються, і використовувати ці документи ліпше водночас.

Згадані документи, як і всі пам'ятки мемуарного жанру, і особливо ті, що писалися про людей близьких, грішать суб'єктивізмом. Дослідник знайде в них і дрібні якісь неточності. Це пов'язане з оцінкою подій по пам'яті на відстані років, чи й огріхами, що вкралися у машинопис невичитаних текстів. Та все ж Наталія Дмитрівна намагалася дотримуватися правди, використовуючи в них численні праці відомих істориків, свідків, у тому числі й безпосередніх учасників, державотворчого процесу в період гетьманської влади в Україні у 1918 р., періодику й газети.

В матеріалах і спогадах подибуємо праці (щоб скоротитися в часі, назву лише авторів) Д.Дорошенка, М.Могилянського, В.Винниченка, С.Пастернака, А.Гольденвейзера. Численні аркуші цих пам'яток просякнуті посиланнями на періодичні й неперіодичні видання, що з'являлися в той час в Україні: «Відродження», «Вільне життя», «Нова Рада», «Киевская мысль» та «Вестник политики и жизни», який виходив у Відні в 1918 р.

В посиланнях, на жаль, не завжди вказані повні вихідні дані видань, що утруднює звірку цитат з першоджерелами.

Оскільки в книгах, часописах і газетних статтях було чимало й суперечливих тверджень, необ'єктивних оцінок діяльності гетьманської влади в галузі культури і освіти, то Микола Прокопович, як зазначає Н.Д.Полонська-Василенко, не завжди погоджувався з прочитаним; вступав у так звану заочну дискусію з авторами; робив свої помітки на сторінках видань.

Матеріали і спогади вельми цікаві щодо змісту. Є в них згадка про участь М.П.Василенка в конспіративному засіданні на квартирі професора Миколи Любинського, де обговорювався склад «[...] першого гетьманського правительства. Коли М.М.Устимову не вдалося сформувати Кабінет Міністрів п. Гетьман доручив Мик[олі] Прок[оповичу] 30 квітня сформувати кабінет згідно з висловленими гетьманом побажаннями в його грамоті» (од.зб.35, арк.53).

«Кабінет, — зазначав Василенко в інтерв'ю газеті «Киевская мысль» від 10 травня 1918 р., — повинен бути таким, щоб він міг розпочати реформу життя на найкращих громадських принципах, в основу яких покладено національне відродження України» (арк.53). Погодившись згодом обійняти в новому уряді пост міністра освіти (арк.52), Микола Прокопович розпочав втілювати згадані принципи в життя, скеровуючи потуги нового міністерства на «утворення української школи». Міносвіти видало спеціальний наказ про утворення національної нижчої та вищої початкових шкіл, для яких розпочато було друкування підручників (арк.64).

У спогадах розкрито і труднощі, які доводилося долати Міносвіті в 1918 р. В умовах глибокої розрухи, нанесеної Україні громадською війною, треба було забезпечити школи приміщеннями, навчальними посібниками, укомплектувати належним персоналом, організувати заняття. «Крім цього, гостро стояло питання українізації шкіл» (од.зб.46; арк.155).

Не легко було перебудовувати й гімназичну освіту. Як зазначалось в «Матеріалах до біографії» М.П.Василенка, в Україні у той час функціонувало багато російських гімназій зі складом російських педагогів. Українських педагогів було ще мало. Підручників українською мовою теж не вистачало (од.зб.35, арк.61).

Не руйнуючи існуючі російські гімназії, міністерство почало паралельно відкривати українські.

Микола Прокопович був переконаний, що цей паралелізм — тимчасове явище. Протягом кількох років українська культура переможе, і тоді всі гімназії перетворяться на українські (арк.61).

© М. Крячок

Він, зокрема, вважав, що «не треба викликати ворожнечі з боку представників російської культури і навпаки заходами поступової українізації можна зробити велику користь українській культурі» (арк.70).

Все ж на практиці було значно важче, ніж думалося. Ці труднощі яскраво віддзеркалені у спогадах. Реформи середньої школи вимагали вдумливого обгрунтованого вирішення, з в дійсності часто відбувалося інше, розгорялися пристрасті, швидко приймалися рішення, в яких багато було суб'єктивного, глибоко не продуманого. Порушувалася в окремих школах штатна дисципліна. Матеріальний стан рядового вчителя був низьким (од.зб.46, арк.156). Тож міністр народної освіти і мистецтв, щоб надати школам динамічного розвитку в нових умовах, прийняв делегацію вчителів союзів, скликаних у Києві 15 липня 1918 р. Центральним бюро Всеукраїнського учительського союзу. Він повідомив, «що існує комісія, яка розглядає проект змін управління школами» (арк.156а). Оскільки в комісії не було представників учительських організацій, він запропонував «запросити в комісію членів Центрального бюро Всеукраїнського учительського союзу» (арк.156а).

Не вдаючись до силових методів керівництва, М.П.Василенко щоденно приймав представників шкільних адміністрацій, батьківських комітетів, розв'язуючи десятки життєво необхідних побутових питань (арк.157).

Віддзеркалюють матеріали і розбудову вищої школи. 6 жовтня 1918 р. було відкрито в Києві Український університет. Було збережено при цьому без всякої організаційної ломки професорський склад Київського університету Святого Володимира, оскільки вуз мав і свою майже столітню історію, і свої традиції (од.зб.35, арк.64,65). Того ж дня від Українського університету було відкрито й історико-філологічний факультет у Полтаві, а 22 жовтня 1918 р. — ще один вуз, український університет у Кам'янці-Подільському (арк.65).

Досить повно віддзеркалено в спогадах й заснування у Києві Української академії наук: включення задуму з цього питання до програми Міносвіти; обгрунтування цієї ідеї в доповідній записці на ім'я гетьмана; підтримка пропозиції Міносвіти гетьманом; призначення 9 липня 1916 р. спеціальної комісії для підготовки законопроекту про створення УАН в Києві (арк.65).

Н.Д.Полонська-Василенко зазначає, що в роботі комісії взяли участь члени Українського наукового товариства професори Г.Павлуцький, П.Тутковський, Е.Тимченко. Активно включилися в її діяльність А.Кримський, С.Тимошенко, М.Тугай-Барановський, В.Модзалевський (секретар) (арк.66).

Водночас Наталія Дмитрівна підкреслює, що «проф[есор] М.С.Грушевський, запрошений взяти участь у роботі комісії, не дав навіть відповіді на запрошення» (арк.66,67).

Неоднозначно поставилася до висвітлення роботи комісії й українська націоналістична преса, побоюючись, що Академія не буде «українською» (арк.66).

У спогадах є дані про проходження основних документів щодо створення УАН. 17 вересня були готові статут, штати, кошторис, законопроект. 12 жовтня законопроект про створення УАН М.П.Василенко вніс на обговорення до Ради Міністрів. Засідання з розгляду цього питання керівним органом, як ішлося в спогадах, було призначене на 19 жовтня, але відкладалося у зв'язку з кадровими змінами в Міносвіті. «Наступникові на посту міністра освіти, — писав Микола Прокопович у одному з листів до редакції газети «Киевская мысль», — залишалося тільки поставити законопроект в чергу на засідання Ради Міністрів» (арк.67).

14 листопада[3] Рада Міністрів затвердила законопроект про заснування Української Академії наук у Києві. Президентом її призначили проф. В.І.Вернадського, незмінним секретарем проф. А.Ю.Кримського. 30 листопада на спеціальному зібранні УАН було висловлене М.П.Василенку «щире привітання і гарячу подяку за те, що бувши міністром народної освіти, — зазначалося в ухвалі, — Ви всією душею поклопоталися про заснування Української Академії Наук» (арк.68).

Згаданий документ, підписаний В.І.Вернадським та А.Ю.Кримським, М.П.Василенко зберігав все життя «як найцінніший свій скарб» (арк.68).

«Заснування Академії наук, двох український університетів, багатьох вищих, середніх та нижчих шкіл, — писав П.Скоропадський у наведеній тут статті «Українська культурна праця за гетьманщини» («Наша культура», 1936, квіт., ст.244); — це наслідок відданості українській культурі багатьох українських діячів». В їх числі гетьман назвав М.Василенка, П.Стебницького, В.Науменка, Д.Дорошенка, І.Огієнка (арк.63).

Корисні справи Міносвіти, що відбиті у цій обширній цитаті, не вичерпують зробленого.

В «Матеріалах до біографії» М.П.Василенка є свідчення про порушення ним питання у травні 1918 р. перед компетентними органами про заснування в Києві Національної бібліотеки України, і така бібліотека згодом була створена (арк.69). «Було зроблено, — як зазначається в цих же матеріалах, — багато й у інших галузях культури: покладено початок для заснування картинної галереї, українського музею, українського національного театру, драматичного та оперного» (арк.69).

Розгорталася і видавнича діяльність: ширилися видавництва, приватні та кооперативні, а кількість виданих книжок протягом існування гетьманства досягла нечуваної цифри (арк.69).

Підсумовуючи огляд охарактеризованих пам'яток, можна зробити висновок, що в них є багато свідчень про копітку працю кращих представників української інтелігенції, згуртованих навколо Петра Петровича Скоропадського — останнього українського гетьмана, і конкретні досягнення в галузі культури та освіти за сім з половиною місяців його правління в українській державі.

Із закінченням цього короткого періоду в Україні обстановка погіршилась. Як зазначено в «Матеріалах до біографії» М.П.Василенка, «з приходом добровольців, — так тоді називали денікінців, — становище українських закладів стало загрозливим. Частина українських інституцій була закрита [...]» (арк.71).

---

[1] Ю.С.Шемшученко, І.Б.Усенко. Життєвий і творчий шлях М.П.Василенка. — Кн.Бібліографія вчених Української РСР. Микола Прокопович Василенко. К., вид-во «Наукова думка», 1990. — С.12.

[2] Див.: назв. кн. — С.30-31.

[3] Див.: Основні дати життя і діяльності. — Кн.Бібліографія вчених Української РСР. Микола Прокопович Василенко., 1990. — С.22. В «Матеріалах до біографії» названо, очевидно, помилково іншу дату затвердження законопроекту — 29 листопада. (од.зб.35, арк.67).

Андрій Непомнящий

Українські історики та вивчення Криму в 1918 р.

Несмотря на революционные перипетии 1918 год стал одним их наиболее продуктивных в развитии исторического краеведения Крыма. Волею судеб здесь в это время оказались многие выдающиеся отечественные ученые, которые приняли активное участие в изучении различных аспектов крымского краеведения (1., С.199-206). Усилению никогда не угасавшего в среде украинских историков внимания к прошлому Крыма способствовала и политическая ситуация. В результате распада Российской империи после Октябрьского переворота 1917 г. местные сепаратисты активно пропагандировали идею крымской государственной автономии. Так в Крыму оформились краевые правительства М.А.Сулькевича, а затем С.С. Крыма. Однако то обстоятельство, что Украина и Крым в это время были оккупированы немецкими войсками, сталкивались с одинаковыми экономическими и политическими трудностями, территориально тяготели друг к другу, давало основание правительству гетмана П.П.Скоропадского говорить о Крыме как о составной части Украинской Державы. Конфликт между Украиной и Крымом, вспыхнувший в мае 1918 г. по поводу территориальной принадлежности полуострова, и крымско-украинские переговоры, проходившие в Киеве с 26 сентября по 16 октября 1918 г., стали объектом пристального внимания украинской интеллигенции.

Киевские ученые стояли у истоков создания первого высшего учебного заведения Крыма — Таврического университета. Идея создания вуза, развившаяся в Крыму в 1915 г., была поддержана Государственным Советом России еще в декабре 1916 г. Кстати, одним из 30 членов Госсовета, подписавших проект закона об основании университета в Симферополе, был Владимир Иванович Вернадский (1863-1945). Неизвестно, насколько революционные события приостановили бы движение вопроса об открытии вуза в Крыму, если бы не инициативная деятельность профессоров Киевского университета Св. Владимира. На Ученом совете этого учебного заведения было принято решение об образовании в Крыму филиала. В ноябре 1917 г. ректор университета Св. Владимира Е.В.Спекторский известил об этом решении инициативную группу киевских ученых, которая уже занималась организационной деятельностью в Крыму. Еще летом 1917 г. была проведена запись студентов на физический и медицинский факультеты Таврического филиала Киевского университета, которая одновременно проходила в Киеве и в Ялте. Инициативную группу киевского университета возглавлял известный отечественный историк, профессор Митрофан Викторович Довнар-Запольский (1867-1934) (2). Руководство Киевского университета не случайно остановило свой выбор на кандидатуре Митрофана Викторовича. Он на протяжении ряда лет занимался вопросами, связанными с развитием исторического краеведения Крыма, состоял в научной переписке с крымскими историками (3). что способствовало *решению кадровых вопросов. 28 ноября 1917 г. М.В.Довнар-Запольский представил на* заседание комиссии при Таврической губернской земской управе проект, предложенный руководством Киевского университета, об открытии филиала в Крыму (4). Предполагалось административный центр университета разместить в Симферополе и здесь же — историко-филологический и юридический факультеты; первые курсы физико-математического и медицинского факультетов разместить в Ливадийском дворце; экономическо-коммерческое отделение — в Феодосии, техническое — в Керчи, археологическое — в Севастополе. Предполагалось, что профессора будут переезжать из города в город, как и студенты при переходе с одного курса на другой (5., С.14).

10 мая 1918 г. одновременно в Киеве при участии П.П. Скоропадского и в Ялте был торжественно открыт Таврический филиал Киевского университета. Первым его ректором стал киевский ученый Роман Иванович Гельвиг (умер в 1920 г. от сыпного тифа), а затем Владимир Иванович Вернадский. Интересно, что именно Р.И.Гельвиг предложил основать исторический факультет (6., С.4). С согласия Киевского университета Совет Министров Крымского Краевого правительства М.А.Сулькевича 30 августа 1918 г. преобразовал филиал в самостоятельный Таврический университет с 5 факультетами (в т.ч. историко-филологическим). У истоков создания факультета были профессора П.Н.Ардашев, Н.М.Бубнов, А.Н.Деревицкий, С.С.Дложевский. При участии киевских и одесских ученых при университете была создана самая фундаментальная в Крыму по составу фонда библиотека из нескольких десятков тысяч томов.

М.В.Довнар-Запольский в течение всего 1918 г. проводил организационную работу по открытию в Крыму второго университета. Интересную информацию по этому вопросу представляют протоколы заседания Керченской городской думы II полугодия 1918 года. Боспорский университет в Керчи был открыт в 1919 г. при поддержке кооперативов города. Вначале в нем было два факультета: коммерческо-экономический и историко-филологический. Предполагалось строительство для Боспорского университета специального здания и разбивка ботанического сада. Своеобразной чертой этого вуза было стремление его создателей, в т.ч. М.В. Довнар-Запольского, Н.И.Андрусова, обратить особое внимание на изучение археологии и истории искусства Крыма (7., С.9-10).

В связи с вопросом об участии украинских ученых в развитии высшего образования в Крыму в 1918 г. необходимо выделить и роль в этой работе одесского ученого, профессора Новороссийского университета Алексея Николаевича Деревицкого (1859-1943), ставшего первым деканом историко-филологического факультета Таврического университета. Как становится ясно из сохранившейся переписки, именно Алексей Николаевич проводил большую работу по подбору преподавателей, составлению учебных планов, организации чтения новых курсов (8). В 1934 г. А.Н.Деревицкий по надуманному обвинению был уволен из университета. К сожалению, бесследно исчез его научный архив. В связи с этим несомненный интерес представляют выявленные нами в фондах Ялтинского государствен-

© А. Непомнящий

ного объединенного историко-литературного музея (ЯГОИЛМ) остатки личной и служебной переписки ученого за разные годы (конец XIX—20-е гг. XX вв.) (9), его документы, в частности билет члена профсоюза служащих Таврического университета, подписанный председателем профсоюза Б.Д.Грековым (10), документы о его научной деятельности в Крыму, по организации научных конференций, работе по конфискации антиквариата с частных дач, деятельности в должности руководителя архивного управления по г. Красноармейску (совр. Ялта) (11).

А.Н.Деревицкий и известный крымский ученый-историк Арсений Иванович Маркевич (1855-1942) привлекли к работе в Таврическом университете выдающегося украинского историка Ивана Андреевича Линниченко (1857-1926), который для этого переехал в Крым из Одессы. Иван Андреевич активно включился в работу старейшего и авторитетнейшего в Крыму научного общества — Таврической ученой архивной комиссии. На страницах «Известий» Комиссии он опубликовал работу «Заметки о Пушкине» (12), где, в частности, остановился и на периоде пребывания поэта в Крыму. Статья получила высокую оценку местных краеведов. Один из известных крымских ученых А.Л.Бертье-Делагард писал И.А.Линниченко, что восхищен его умением увлекательно и достоверно преподносить материал (13). Интерес для изучения развития исторического краеведения Крыма представляет неопубликованная рукопись И.А.Линниченко «Вандализм», посвященная вопросу сохранности частных антикварных коллекций, которые имелись на дачах Южного берега Крыма, в частности собрания А.Л.Бертье-Делагарда, включавшего разную по полноте коллекцию монет, древностей, этнографические экспонаты. И.А.Линниченко был первым, кто забил тревогу и по поводу уничтожения уникального сада, состоящего из редчайших видов растений, разведенных А.Л.Бертье-Делагардом (14). Любопытным источником о развитии исторической науки в Крыму и в Украине, в целом, является сохранившаяся переписка И.А.Линниченко 1918 года с Н.П.Кондаковым, А.Л.Бертье-Делагардом, А.И.Маркевичем и другими историками, проливающая свет на многие нюансы жизни ученых тех лет (13., 15).

С изучением прошлого Крымского полуострова в это время связано и имя выдающегося украинского историка Наталии Дмитриевны Полонской-Василенко (1884 — 1973). После избрания приват-доцентом Киевского университета в 1916 г. и пробного чтения лекций Наталия Дмитриевна вернулась в Крым, где она вынуждена была проводить целые месяцы в связи с лечением от туберкулеза. Еще в октябре — ноябре 1916 г. Н.Д.Полонская ознакомилась с корпусом документов архивов Симферополя и Феодосии. Ее интересовали материалы, связанные с историей Южной Украины (16., С.XV). Ученая выявила в симферопольских архивах подлинники ордеров Г.А.Потемкина правителю Таврической области В.В.Коховскому, копию «Камерального описания Крыма», составленного командующим русскими войсками в Крыму бароном Игельстромом, и план Симферополя, составленный в 1794 г. Разыскания, проведенные исследовательницей в симферопольских архивах Таврического губернского правления, Таврической губернской канцелярии, Таврического дворянсткого депутатского собрания, Таврической казенной палаты, Феодосийского центрального карантинного правления, Феодосийской таможни, приобрели в наши дни еще большее значение в связи с гибелью части этих фондов в годы Гражданской и Великой Отечественной войн. Часть конспектов, сделанных Наталией Дмитриевной, сегодня стали первоисточниками (16., С.XV; 17).

Н.Д.Полонская активно включилась в работу Таврической ученой архивной комиссии. На ее заседаниях краевед прочитала 6 докладов: «Начало русской колонизации в Тавриде после присоединения ее к России», «Заботы князя Г.А.Потемкина о садовой и виноградной культуре в Крыму», «О древних погребениях в ящикообразных могилах, находящихся близ Лимен», «О соляном промысле в Крыму в первое десятилетие по присоединение Крыма к России», «Одно из культурных начинаний Вольного Экономического общества», «Первые 10 лет Симферополя». Именно в 1918 году на страницах «Известий Таврической ученой архивной комиссии» были опубликованы сделанные ученой в 1917 г. сообщения (18).

Проходя лечение в Алупке, Наталия Дмитриевна часто наведывалась в Симферополь. Здесь большую популярность приобрели ее лекции в Таврической семинарии, религиозно-философском обществе и городском женском клубе. Кроме истории Симферополя ученая с интересом занималась изучением прошлого и других крымских городов: Бахчисарая, Керчи, Феодосии (19., С.159).

Таким образом, в бурном развитии исторического краеведения Крыма в 1918 г. заметную роль сыграли и украинские историки. С именами Р.И.Гельвига, В.И.Вернадского, А.Н.Деревицкого, М.В.Довнар-Запольского, И.А.Линниченко, Н.Д.Полонской связаны не только становление высшей школы в Крыму, но и ряд интересных исследований по истории полуострова.

---

[1] Подробнее см.: Непомнящий А.А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX — начале XX века. — Симферополь: Таврида, 1998. — 208 с.
[2] ЦГИАК Украины, ф.262, оп.1, д.29, л.1.
[3] Там же, д.262, л.7-24.
[4] Там же, д.1, л.3-4.
[5] Маркевич А.И. Краткий очерк возникновения Таврического университета. — Симферополь, 1919. — 32 с.
[6] Гарчев П.И. Симферопольскому (Таврическому) университету 77 лет // Тезисы к международной научно-практической конференции «Крымский полуостров в геополитических планах от античных времен до наших дней.» — Симферополь: СГУ, 1995. — С.4-5.
[7] Вернадский В. О научной работе в Крыму в 1917-1921 гг. // Наука и ее работники. — 1921. — №4. — С.3-12.
[8] Государственный архив Одесской области (ГАОО), ф.153, оп.1, д.348.
[9] ЯГОИЛМ КП 39599, д.5061; КП 39593, д.5055; КП 39591, д.5056.
[10] ЯГОИЛМ КП 39603, д.5063.
[11] ЯГОИЛМ КП 39606, д.5261; КП 39602, д.5062; КП 39597, д.5059.
[12] Линниченко И.А. Заметки о Пушкине // Известия Таврической ученой архивной комиссии (ИТУАК.). — Симферополь, 1918. — №54. — С.265-275.
[13] Госархив Одесской области, ф.153, оп.1, д.255, л.69 об.
[14] Там же, д.96, л.8-10.
[15] Там же, д.322.
[16] Ульяновський В. Наталія Полонська-Василинко: штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України.— 2. вид. — К.: Либідь, 1993. — Т.1. — С.V-LVI.
[17] Институт рукописей Национальной библиотеки Украины им. В.И.Вернадского, ф.42, д.276, 277, 347, 348.
[18] Полонская Н.Д. Одно из культурных начинаний Вольного Экономического общества, поддержанное относительно Тавриды графом Зубовым // ИТУАК. — Симферополь, 1918. — №54. — С.81-95; Ее же. Первые десять лет Симферополя // Там же. — 1918. — №55. — С.135-144 (с планом.)
[19] Денисенко Г.Г. Краєзнавча діяльність Н.Д. Полонської-Василенко // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» (Наукові доповіді та повідомлення). Ч.1. — К. — Харків: Рідний край, 1997. — С.158-161.

Петро Радько

Державотворча діяльність українських істориків у гетьманському уряді

(за оцінкою П.П.Скоропадського)

Однією з найгостріших проблем, що постала перед новим урядом після приходу до влади в результаті перевороту 29 квітня 1918 р. гетьманських кіл, була проблема кадрів. Необхідно було обставити багато ключових посад у центральних київських установах, місцевих органах влади, а також у представництвах Української Держави за межами країни. При цьому дуже важливим критерієм виступала лояльність до нової влади. «Треба допустити до будівничої праці, при формуванні молодої держави, — зазначав Д.І.Дорошенко — всі творчі, досвідчені, навиклі до організації різних галузей праці елементи... з яких складається сучасна європейська буржуазна держава, залишивши справу соціальної революції принаймні слідуючому поколінню, якому вже не доведеться воювати за самі поняття української національности й української держави»[1]. *Значну роль у державотворчих процесах покликані були відіграти відомі українські історики.*

Дослідник Я.Пеленський зазначав, що гетьман Павло Скоропадський (16.V.1873 — 26.IV.1945) і період Української Держави — Гетьманату (*29.IV. — 14.XII.1918*) належать до найбільш табуйованих тем історії України XX ст., оповитих міфами, упередженнями або й фальсифікаціями[2]. Тому актуально сьогодні відновити місце особи Скоропадського та його Гетьманату в історії України, висвітлити їх досвід для сучасного державного будівництва. Подальшого розміфологізування вимагає існуючий погляд, що кадрова та культурно-освітня політика Гетьманату були русифікаторськими. Можна з певністю твердити, що в короткому періоді урядування П.Скоропадський, вважаючи, що для існування і розвитку держави є конче потрібними установи найвищого елітарного рівня, зробив великий внесок у їх творення. В цій справі йому, як відомо, допомагали представники національної історичної науки.

Науковий безпристрасний аналіз подій того часу і тих документів, зокрема його «Спогадів», що висвітлюють політику, наміри і прагнення гетьмана Павла Скоропадського та його оточення, в першу чергу українських істориків, дає можливість пересвідчитись в тому, що політика Скоропадського та його оцінка подій того часу багато в чому перегукуються з подіями нашої сучасності. І в цьому відношенні врахування позитивного досвіду, як і порахунків, матиме важливе значення і для нашого сьогодення[3].

Ключовою фігурою у гетьманському уряді був Дорошенко Дмитро Іванович (1882-1951) — політичний та громадський діяч, один з найавторитетніших та найоб'єктивніших істориків. Навчався у Варшавському, Петербурзькому та Київському університетах[4]. *Ще в дореволюційну добу він зі своєю дружиною Наталею, проф. М.Грушевським,* проф. С.Єфремовим був організатором «Просвіти» та основоположником Товариства Українських Поступовців[5]. Під час Першої світової війни — уповноважений Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст[6]. Виконував обов'язки крайового комісара Галичини й Буковини з правами генерал-губернатора. Від партії Українських Соціалістів-Федералістів Д.Дорошенка було висунуто до Української Центральної Ради. Влітку 1917 р. йому було доручено формування Генерального Секретаріату, однак через деякі розходження з М.Грушевським він відмовився від цього. Невдовзі він обирається губернським комісаром Чернігівщини[7].

Звістка про переворот у Києві 29 квітня 1918 р. справила на Д.Дорошенка якесь дивне враження. Він згадує: «Гетьманщина... якось дивно звучало для мене це слово в пристосуванні до сучасних обставин! Реставрувати Гетьманщину, гетьманський уряд, — що ж: *це наша стара, традиційно-національна форма державности, з нею зв'язані наші славні спомини,* зараз же пригадуються імена Хмельницького, Виговського, Дорошенка, Мазепи... З Гетьманщиною зв'язується уявлення про щось виключно своє, питоме, якісь чари минулого, на споминах про котре виховувалась наша національна думка. Але, чи можливо це тепер, чи знайдуться такі люди, щоб достойно воскресили цю славну традицію, щоб зрозуміли її, змогли пристосувати її до вимог сучасного життя, до теперішніх ідей і настроїв? Чи не буде реставрація Гетьманщини тепер, у вік «націоналізацій», «соціялізацій», «ревкомів» — тим самим, чим було б те, коли б хтось задумав озброїти військо в кольчуги, самостріли, списи супроти танків, кулеметів, цепелінів... Для мене — історика, що присвятив скільки часу й думок студіюванню цієї Гетьманщини з усіма її темними і ясними сторонами в минулому, реставрація гетьманського ладу здавалась якимсь сном, мрією..»[8] Д. Дорошенко говорив своїм галицьким знайомим, що імена гетьмана Скоропадського й Василенка *вже самі собою свідчать, що ідеться не про «кінець української державности», а щонайбільше — про зміну її форми*[9].

Дядько Дмитра Дорошенка Петро Якович Дорошенко, що був сусідом П.П.Скоропадського по своєму маєтку в с.Боничах Глухівського повіту, розповідав йому про Павла Петровича як про одного з наших панів україно філів, що цікавилися рідною старовиною, збирав її пам'ятки, дуже шанував наше минуле й національну культуру, допомагав грішми різним виданням з проблем української історії та мистецтва, жертвував на культурні цілі, на пам'ятник Шевченкові, мав намір відновити на свій кошт видання «Кіевской Старины», що припинилося в 1907 році[10].

Гетьман П.П.Скоропадський в розмові з Д.Дорошенком заявляв, що його «мета — будувати міцну самостійну державу українську *на національній основі*»..., «... *я не соціяліст*, — говорив далі гетьман, — але *я щиро стою за демократичний лад*, за націоналізацію всіх форм громадського життя на Україні, за всебічний розвиток української культури. Селянин мусить дістати землю, але не анархічним способом, не грабунком, а на правних основах, без руйнації економічного життя краю й його багатств»[11].

© П. Радько

Дмитру Дорошенку прем'єр-міністром Ф.А.Лизогубом, очевидно за домовленістю з гетьманом П.Скоропадським, пропонувалася спочатку посада посла в Берліні, тричі товариша (заступника) міністра закордонних справ, але він відмовлявся, мотивуючи тим, що не знає, хто буде міністром. Була також пропозиція зайняти посаду міністра пошти і телеграфів. Але партія соціалістів-революціонерів, починаючи з лідера партії С.О.Єфремова, радили приймати портфель міністра закордонних справ[12].

Призначення Д.Дорошенка міністром закордонних справ неоднозначно було сприйнято за кордоном. Сам Д.І.Дорошенко згадував про ці обставини так: «Мушу зазначити, що моє призначення на посаду керуючого міністерством дуже стурбувало німців... Певна річ, що тут грала ролю пущена кимось чутка про моє ніби «австрофільство: очевидно, моя діяльність в Галичині в певних колах оцінювалася як прояв «австрофільства», тоді як «Нове время» пояснювало цю саму діяльність моїм наче б то «германофільством». Це свідчить про те, як взагалі легко і без усякої підстави чіпляють людям етикети різного «фільства» або «фобства». Але моя робота в Галичині розумілася самими австрійцями як результат моїх нібито австрійських симпатій (!), я побачив, між іншим, з того, що на першій порі, ще в квітні, перед переворотом, до мене заїхав перший з візитою військовий агент майор Флейшман, наговорив мені купу компліментів, і потім якийсь час австріяки робили мені дуже приємні міни, поки не побачили, що в своїх відносинах я керуюся не якимись симпатіями до них, а інтересами української справи, котрі аж ніяк не сходилися з австрійськими»[13].

Для Д.Дорошенка одним з перших завдань по міністерству зовнішніх справ було влаштування наших представників в тих державах, з якими були встановлені дипломатичні відносини, зокрема в Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії й Туреччині. Послом в Німеччині було призначено Ф.Р.Штейнгеля. Йому вдалося завоювати авторитет та повагу не тільки в урядових колах Німеччини, а й у придворних. В.Липинський погодився бути послом в Австро-Угорщині. Послом же до Болгарії було призначено О.Я.Шульгина. Його кандидатуру в Софії зустріли з великим задоволенням. До Туреччини пропонувалася кандидатура О.Кістяковського, але він на протязі двох місяців з різних причин не міг відправитися на місце призначення, і тому згодом послом було призначено М.А.Суковкина[14].

Основним завданням зовнішньої політики гетьманської адміністрації П.Скоропадського було звільнення з-під опіки наших союзників-німців та австро-угорців і в той же час — використовувати їх вплив і збройну допомогу для об'єднання всієї української території. Щодо першого завдання, то його при тодішніх обставинах можна було досягти лише зміцненням внутрішньої організації нашої держави і формуванням власної військової сили, яка потрібна була для об'єднання національної території[15].

Для гетьмана П.Скоропадського і міністра закордонних справ Д.Дорошенка важливо було з'ясувати справжній напрям німецької політики на Україні. Д.Дорошенко гадав, що в німецьких урядових колах взагалі не було єдиної, строго визначеної лінії політики щодо України. Коли говорилося, що німці здавна мріяли про створення самостійної України, як засіб ослабити велику Росію, що вони підтримували український сепаратизм, що вони з симпатією ставилися до національного українського відродження, то все це ніяк не можна поставити на карб офіційної німецької політики. Адже ця політика, на думку Д.Дорошенка, зводилася просто до тимчасової комбінації, як об'єкту для використання природних багатств України: тут можна було поживитися, добути хліба і прогодувати певний контингент війська. Крім того, ставилися різні дипломатичні перепони: німці бажали, щоб Україна замирилася з Радянською Росією; не давали нам об'єднати всі українські території; «крутили і плутали» у справі чорноморського флоту; довго не давали можливості вступити в дипломатичні зносини навіть з нейтральними державами; перешкоджали формуванню національної армії і т.п. Взагалі, зазначає Д.Дорошенко, німецька політика на Україні робилася «грубими солдатськими руками» і не тільки не уміла нікого до себе приєднати, навпаки — відштовхувала. Політика ж Австро-Угорщини щодо України далеко не була скоординована з політикою Німеччини. Австрійці не мали навіть широко задуманої зовнішньополітичної концепції[16].

Коли в жовтні-листопаді 1918 р. міністр закордонних справ Української Держави Д.Дорошенко перебував у Німеччині з офіційним візитом, він та працівники українського посольства Ф.Штейнгель, В.Козловський, В.Єрмолов були запрошені на приватний обід, який фактично був зустріччю з німецькими громадськими діячами та іноземними послами. Під час розмови один з німецьких діячів запитав думку Д.Дорошенка стосовно перспектив самостійності і федерації для України та обставини українсько-німецьких взаємин — попри домовленості, що ці питання порушуватися не будуть. Д.Дорошенко відповів, що «ідея федерації» не чужа в українській історії, тільки спроби федерації досі не були для України щасливі... Тепер для нас питання про федерацію не є актуальним. А що буде далі — побачимо![17]

У донесеннях до Києва, які складав проросійський кабінет-апарат посольства, а далі у проросійських газетах «Киевская мысль» та «Голос Києва» висловлювання Д.Дорошенка були цілковито перекручені. Стверджувалося, що за Дорошенком, нібито, російський царизм, а згодом російський більшовизм створили вічну прірву між двома народами. Д.Дорошенко дізнався одночасно і про ці газетні матеріали, і про свою відставку[18].

Після падіння гетьманського уряду Д.Дорошенко працював приват-доцентом Кам'янець-Подільського університету. На еміграції був професором Карлового університету і Українського вільного університету (Прага), викладав у Віденському, Берлінському, Женевському університетах історію України. У 1945-1951 рр. — президент Української Академії мистецтв і наук в Мюнхені. Активно співробітничав з Союзом гетьманців-державників. Після Другої світової війни — професор Колегії Св. Андрія у Вінніпезі. Автор змістовних спогадів («Мої спомини про давнє — минуле» за 1901-1914 рр. і «Мої спомини про недавнє—минуле» за 1914-1920 рр.), цінного для вивчення доби української революції курсу «Історії України 1917 — 1923 рр.» (Ужгород, 1932. — Т.1, 1930. — Т.2.)[19]. Але, незважаючи на наукові досягнення Д.Дорошенка, його причетність до кадетської партії та міністерський портфель в уряді П.Скоропадського спричинилася до постійних нападів з боку радянської влади не лише на вченого, а й на його дружину[20].

Державна, громадсько-політична діяльність Д.І.Дорошенка в цей складний та суперечливий період заслуговує на особливу увагу і має стати предметом окремого дослідження. Проте варто зазначити, що в той нелегкий період в

Петро Радько

Державотворча діяльність українських істориків у гетьманському уряді

(за оцінкою П.П.Скоропадського)

Однією з найгостріших проблем, що постала перед новим урядом після приходу до влади в результаті перевороту 29 квітня 1918 р. гетьманських кіл, була проблема кадрів. Необхідно було обставити багато ключових посад у центральних київських установах, місцевих органах влади, а також у представництвах Української Держави за межами країни. При цьому дуже важливим критерієм виступала лояльність до нової влади. «Треба допустити до будівничої праці, при формуванні молодої держави, — зазначав Д.І.Дорошенко — всі творчі, досвідчені, навиклі до організації різних галузей праці елементи... з яких складається сучасна європейська буржуазна держава, залишивши справу соціальної революції принаймні слідуючому поколінню, якому вже не доведеться воювати за самі поняття української національности й української держави»[1]. Значну роль у державотворчих процесах покликані були відіграти відомі українські історики.

Дослідник Я.Пеленський зазначав, що гетьман Павло Скоропадський (16.V.1873 — 26.IV.1945) і період Української Держави — Гетьманату (29.IV. — 14.XII.1918) належать до найбільш табуїзованих тем історії України XX ст., оповитих міфами, упередженнями або й фальсифікаціями[2]. Тому актуально сьогодні відновити місце особи Скоропадського та його Гетьманату в історії України, висвітлити їх досвід для сучасного державного будівництва. Подальшого розміфологізування вимагає існуючий погляд, що кадрова та культурно-освітня політика Гетьманату були русифікаторськими. Можна з певністю твердити, що в короткому періоді урядування П.Скоропадський, вважаючи, що для існування і розвитку держави є конче потрібними установи найвищого елітарного рівня, зробив великий внесок у їх творення. В цій справі йому, як відомо, допомагали представники національної історичної науки.

Науковий безпристрасний аналіз подій того часу і тих документів, зокрема його «Спогадів», що висвітлюють політику, наміри і прагнення гетьмана Павла Скоропадського та його оточення, в першу чергу українських істориків, дає можливість пересвідчитись в тому, що політика Скоропадського та його оцінка подій того часу багато в чому перегукуються з подіями нашої сучасності. І в цьому відношенні врахування позитивного досвіду, як і порахунків, матиме важливе значення і для нашого сьогодення[3].

Ключовою фігурою у гетьманському уряді був Дорошенко Дмитро Іванович (1882-1951) — політичний та громадський діяч, один з найавторитетніших та найоб'єктивніших істориків. Навчався у Варшавському, Петербурзькому та Київському університетах[4]. Ще в дореволюційну добу він зі своєю дружиною Наталею, проф. М.Грушевським, проф. С.Єфремовим був організатором «Просвіти» та основоположником Товариства Українських Поступовців[5]. Під час Першої світової війни — уповноважений Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст[6]. Виконував обов'язки крайового комісара Галичини й Буковини з правами генерал-губернатора. Від партії Українських Соціалістів-Федералістів Д.Дорошенка було висунуто до Української Центральної Ради. Влітку 1917 р. йому було доручено формування Генерального Секретаріату, однак через деякі розходження з М.Грушевським він відмовився від цього. Невдовзі він обирається губернським комісаром Чернігівщини[7].

Звістка про переворот у Києві 29 квітня 1918 р. справила на Д.Дорошенка якесь дивне враження. Він згадує: «Гетьманщина... якось дивно звучало для мене це слово в пристосуванні до сучасних обставин! Реставрувати Гетьманщину, гетьманський уряд, — що ж: це наша стара, традиційно-національна форма державности, з нею зв'язані наші славні спомини, зараз же пригадуються імена Хмельницького, Виговського, Дорошенка, Мазепи... З Гетьманщиною зв'язується уявлення про щось виключно своє, питоме, якісь чари минулого, на споминах про котре виховувалась наша національна думка. Але, чи можливо це тепер, чи знайдуться такі люди, щоб достойно воскресили цю славну традицію, щоб зрозуміли її, змогли пристосувати її до вимог сучасного життя, до теперішніх ідей і настроїв? Чи не буде реставрація Гетьманщини тепер, у вік «націоналізацій», «соціялізацій», «ревкомів» — тим самим, чим було б те, коли б хтось задумав озброїти військо в кольчуги, самостріли, списи супроти танків, кулеметів, цепелінів... Для мене — історика, що присвятив скільки часу й думок студіюванню цієї Гетьманщини з усіма її темними і ясними сторонами в минулому, реставрація гетьманського ладу здавалась якимсь сном, мрією..»[8] Д. Дорошенко говорив своїм галицьким знайомим, що імена гетьмана Скоропадського й Василенка вже самі собою свідчать, що ідеться не про «кінець української державности», а щонайбільше — про зміну її форми[9].

Дядько Дмитра Дорошенка Петро Якович Дорошенко, що був сусідом П.П.Скоропадського по своєму маєтку в с.Боничах Глухівського повіту, розповідав йому про Павла Петровича як про одного з наших панів українофілів, що цікавилися рідною старовиною, збирав її пам'ятки, дуже шанував наше минуле й національну культуру, допомагав грішми різним виданням з проблем української історії та мистецтва, жертвував на культурні цілі, на пам'ятник Шевченкові, мав намір відновити на свій кошт видання «Кіевской Старины», що припинилося в 1907 році[10].

Гетьман П.П.Скоропадський в розмові з Д.Дорошенком заявляв, що його «мета — будувати міцну самостійну державу українську на національній основі»..., «... я не соціяліст, — говорив далі гетьман, — але я щиро стою за демократичний лад, за націоналізацію всіх форм громадського життя на Україні, за всебічний розвиток української культури. Селянин мусить дістати землю, але не анархічним способом, не грабунком, а на правних основах, без руйнації економічного життя краю й його багатств»[11].

© П. Радько

Дмитру Дорошенку прем'єр-міністром Ф.А.Лизогубом, очевидно за домовленістю з гетьманом П.Скоропадським, пропонувалася спочатку посада посла в Берліні, тричі товариша (заступника) міністра закордонних справ, але він відмовлявся, мотивуючи тим, що не знає, хто буде міністром. Була також пропозиція зайняти посаду міністра пошти і телеграфів. Але партія соціалістів-революціонерів, починаючи з лідера партії С.О.Єфремова, радили приймати портфель міністра закордонних справ[12].

Призначення Д.Дорошенка міністром закордонних справ неоднозначно було сприйнято за кордоном. Сам Д.І.Дорошенко згадував про ці обставини так: «Мушу зазначити, що моє призначення на посаду керуючого міністерством дуже стурбувало німців... Певна річ, що тут грала ролю пущена кимось чутка про моє ніби «австрофільство: очевидно, моя діяльність в Галичині в певних колах оцінювалася як прояв «австрофільства», тоді як «Нове время» пояснювало цю саму діяльність моїм наче б то «германофільством». Це свідчить про те, як взагалі легко і без усякої підстави чіпляють людям етикети різного «фільства» або «фобства». Але моя робота в Галичині розумілася самими австрійцями як результат моїх нібито австрійських симпатій (!), я побачив, між іншим, з того, що на перший порі, ще в квітні, перед переворотом, до мене заїхав перший з візитою військовий агент майор Флейшман, наговорив мені купу компліментів, і потім якийсь час австріяки робили мені дуже приємні міни, поки не побачили, що в своїх відносинах я керуюся не якимись симпатіями до них, а інтересами української справи, котрі аж ніяк не сходилися з австрійськими»[13].

Для Д.Дорошенка одним з перших завдань по міністерству зовнішніх справ було влаштування наших представників в тих державах, з якими були встановлені дипломатичні відносини, зокрема в Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії й Туреччині. Послом в Німеччині було призначено Ф.Р.Штейнгеля. Йому вдалося завоювати авторитет та повагу не тільки в урядових колах Німеччини, а й у придворних. В.Липинський погодився бути послом в Австро-Угорщині. Послом же до Болгарії було призначено О.Я.Шульгина. Його кандидатуру в Софії зустріли з великим задоволенням. До Туреччини пропонувалася кандидатура О.Кістяковського, але він на протязі двох місяців з різних причин не міг відправитися на місце призначення, і тому згодом послом було призначено М.А.Суковкина[14].

Основним завданням зовнішньої політики гетьманської адміністрації П.Скоропадського було звільнення з-під опіки наших союзників-німців та австро-угорців і в той же час — використовувати їх вплив і збройну допомогу для об'єднання всієї української території. Щодо першого завдання, то його при тодішніх обставинах можна було досягти лише зміцненням внутрішньої організації нашої держави і формуванням власної військової сили, яка потрібна була для об'єднання національної території[15].

Для гетьмана П.Скоропадського і міністра закордонних справ Д.Дорошенка важливо було з'ясувати справжній напрям німецької політики на Україні. Д.Дорошенко гадав, що в німецьких урядових колах взагалі не було єдиної, строго визначеної лінії політики щодо України. Коли говорилося, що німці здавна мріяли про створення самостійної України, як засіб ослабити велику Росію, що вони підтримували український сепаратизм, що вони з симпатією ставилися до національного українського відродження, то все це ніяк не можна поставити на карб офіційної німецької політики. Адже ця політика, на думку Д.Дорошенка, зводилася просто до тимчасової комбінації, як об'єкту для використання природних багатств України: тут можна було поживитися, добути хліба і прогодувати певний контингент війська. Крім того, ставилися різні дипломатичні перепони: німці бажали, щоб Україна замирилася з Радянською Росією; не давали нам об'єднати всі українські території; «крутили і плутали» у справі чорноморського флоту; довго не давали можливості вступити в дипломатичні зносини навіть з нейтральними державами; перешкоджали формуванню національної армії і т.п. Взагалі, зазначає Д.Дорошенко, німецька політика на Україні робилася «грубими солдатськими руками» і не тільки не уміла нікого до себе приєднати, навпаки — відштовхувала. Політика ж Австро-Угорщини щодо України далеко не була скоординована з політикою Німеччини. Австрійці не мали навіть широко задуманої зовнішньополітичної концепції[16].

Коли в жовтні-листопаді 1918 р. міністр закордонних справ Української Держави Д.Дорошенко перебував у Німеччині з офіційним візитом, він та працівники українського посольства Ф.Штейнгель, В.Козловський, В.Єрмолов були запрошені на приватний обід, який фактично був зустріччю з німецькими громадськими діячами та іноземними послами. Під час розмови один з німецьких діячів запитав думку Д.Дорошенка стосовно перспектив самостійності і федерації для України та обставини україно-німецьких взаємин — попри домовленості, що ці питання порушуватися не будуть. Д.Дорошенко відповів, що «ідея федерації» не чужа в українській історії, тільки спроби федерації досі не були для України щасливі... Тепер для нас питання про федерацію не є актуальним. А що буде далі — побачимо![17]

У донесеннях до Києва, які складав проросійський кабінет-апарат посольства, а далі у проросійських газетах «Киевская мысль» та «Голос Києва» висловлювання Д.Дорошенка були цілковито перекручені. Стверджувалося, що за Дорошенком, нібито, російський царизм, а згодом російський більшовизм створили вічну прірву між двома народами. Д.Дорошенко дізнався одночасно і про ці газетні матеріали, і про свою відставку[18].

Після падіння гетьманського уряду Д.Дорошенко працював приват-доцентом Кам'янець-Подільського університету. На еміграції був професором Карлового університету і Українського вільного університету (Прага), викладав у Віденському, Берлінському, Женевському університетах історію України. У 1945-1951 рр. — президент Української Академії мистецтв і наук в Мюнхені. Активно співробітничав з Союзом гетьманців-державників. Після Другої світової війни — професор Колегії Св. Андрія у Вінніпезі. Автор змістовних спогадів («Мої спомини про давнє — минуле» за 1901-1914 рр. і «Мої спомини про недавнє—минуле» за 1914-1920 рр.), цінного для вивчення доби української революції курсу «Історії України 1917 — 1923 рр.» (Ужгород, 1932. — Т.1, 1930. — Т.2.)[19]. Але, незважаючи на наукові досягнення Д.Дорошенка, його причетність до кадетської партії та міністерський портфель в уряді П.Скоропадського спричинилася до постійних нападів з боку радянської влади не лише на вченого, а й на його дружину[20].

Державна, громадсько-політична діяльність Д.І.Дорошенка в цей складний та суперечливий період заслуговує на особливу увагу і має стати предметом окремого дослідження. Проте варто зазначити, що в той нелегкий період в

силу своїх політичних переконань всі знання, розум, талант Д.Дорошенко віддавав справедливій та великій справі відродження української держави[21].

Активною державотворчою працею займався Василенко Микола Прокопович (1866-1935) — науковець, громадський і політичний діяч. Закінчив філологічний факультет Університету в Дерпті, історик права, публіцист. Співробітничав у часописі «Киевская старина». У 1905 р., як редактор прогресивної українофільської газети «Киевские отклики», був засуджений до однорічного ув'язнення, після якого склав іспити за юридичний факультет Одеського університету. Співробітник Українського наукового товариства в Києві і редактор його «Записок». З 1909 р. — приват-доцент Університету Св. Володимира в Києві, з 1911 р. — дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. По Лютневій революції — попечитель Київського шкільного округу, з травня 1917 р. — товариш (заступник) міністра освіти Тимчасового уряду. Член партії конституційних демократій. З 2 травня 1918 р. — *міністр народної освіти, з 3 по 20 травня — одночасно т.в.о міністра закордонних справ і віровизнань, з 21 червня до жовтня* 1918 р. — міністр народної освіти та мистецтв Української Держави[22].

У «Спогадах» Павло Скоропадський характеризує його як міністра народної освіти, вченого, історика, кадета. Зауважує те, *що М.Василенку притаманні всі якості і недоліки «наших професорів»*. Гетьману було відомо, що Микола Прокопович все життя провів на Україні, і тому присвятив себе цілком історичним дослідженням. Звертається увага на велику працелюбність, ґрунтовне ознайомлення з українським питанням. Але, як всяка чесна людина, М.П.Василенко, на думку П.Скоропадського, не міг заперечувати значення російської культури і викинути з вжитку Пушкіна, Толстого, Достоєвського, іншими словами, відносився до українства свідомо, без шовінізму. Доречно зауважити, що попри велику працездатність М.Василенка, гетьман П.Скоропадський доброзичливо звинувачував його в тому, що він мав намір обновити склад своїх найближчих помічників у міністерстві, але так і не обновив. Гетьман поблажливо до цього ставився, враховуючи ту обставину, що тут відіграла роль вроджена м'якість характеру М.Василенка. Через це в його міністерстві було багато співробітників, які йшли врозріз з його вказівками. Главі Української Держави не подобалося, що М.Василенко був «кадетом чистейшей воды». Але все-таки, мати такого міністра народної освіти все ж була знахідка, оскільки за своїми національними переконаннями він був, на думку П.Скоропадського, досить підходящою людиною[23].

М.Василенко в розмові з Д.Дорошенком, ознайомлюючи його із ситуацією після перевороту, зазначав, що «Центральна рада і уряд есерів виявили свою нездібність вдержати в руках владу і організувати державу. Прийшли інші люди, представники іншого політичного і соціяльного світогляду, і взяли владу в свої руки, а знов таки в ім'я самостійної української держави. За цими людьми стоїть рішаючий реальний чинник: збройна сила Німеччини. З цим треба рахуватись. Але треба, щоб і при новому курсі політика держави зоставалась національно-українською, треба, щоб і нові форми української державності були заповненні національним змістом. Інакше не буде ніякої української *держави. Отже від самих українців, спеціяльно від них, які критично ставилися до політики попереднього* українського правительства, залежить, щоб при новій зміні державного ладу й устрою вдержалась сама суть: національно-державна ідея українська. А гетьманщина — це якраз найбільш національна, історично вироблена форма спеціяльного українського державного ладу»[24].

Щодо відношення М.Василенка до української державності, найкраще характеризують його погляди слова, сказані ним на з'їзді кадетської партії в Києві 8-11 травня 1918 р.: «Я прийняв обов'язки міністра, уважаючи це своїм обов'язком. Я не думаю виправдовуватись. Я не зійду з позиції, котра потрібна для добра Батьківщини, не дивлячись ні на які напади. Треба поставити межі революції, яко руїні. Ідея нації на Україні поглиблена ідеєю Держави. Національна ідея була сильніша, і Українська Народна Республіка будувалася на національнім принципі. Українська культура повинна вступити в боротьбу з російською культурою. Ця боротьба буде допомагати розвиткові української культури. Україна може і повинна творитися як самостійна держава»[25].

У своїх «Спогадах» П.Скоропадський, не вдаючись в усі дрібниці тодішніх проблем народної освіти на Україні за час гетьманства, дає лише короткий перелік всього зробленого, а також вказує на ті питання, які були в стані розробки. Основне завдання міністерства освіти полягало в тому, щоб створити умови, при яких з осені заняття могли б нормально відновитися. У багатьох школах не було вчителів, особливо в прифронтовій зоні, приміщення знаходились в жахливому становищі. Для підготовки вчителів, згідно нових вимог, які ставились міністерством до сільських вчителів, було влаштовано в Києві декілька вчительських з'їздів. М. Василенко надавав цим з'їздам великого значення. Одним із бо*лючих питань цього часу було збільшення жалування вчителям, як початкових, так і середніх навчальних закладів.* Усвідомлювалося те, що ця проблема вимагає термінового вирішення, оскільки при існуючих ставках плідної роботи не можна було чекати. Закон про підвищення заробітної плати вчителям урядом був прийнятий, крім того дуже позитивно для України за останні 250 років. Хоча цей факт був *насторожено зустрінутий великоруськими колами*[26].

Міністр М.Василенко в організації роботи середніх шкіл зіткнувся з особливими труднощами, що знайшло своє відображення в різкому антагонізмі між російським учительським персоналом і українським: одна і інша сторони висували непримиренні вимоги. З одного боку, українці хотіли всі до останньої гімназії українізувати, з іншого — росіяни робили все, що в змозі, щоб українці зовсім нічого не отримали[27].

Міністра освіти М.П.Василенка різні урядові чиновники звинувачували в тому, що він був занадто делікатний з російськими школами і не робив відповідних заходів, щоб примусити їх потіснитись і дати місце українським. Це та надмірна українська делікатність і коректність, на думку Д.Дорошенка, яку завжди менш делікатні, а більш спритні і практичні наші сусіди використовують в своїх цілях[28].

Завдяки рішучості гетьманського уряду по розробленому проекту, було вирішено відкрити до 50-ти гімназій, але через недокомплектацію вчительського персоналу цю кількість змушені були в деякій мірі скоротити. Влітку 1918 р. *було відкрито* 54 українських гімназії, на початку 1918-1919 навчального року — 40 гімназій і 10 реальних училищ.

Усього за період гетьманату відкрито близько 150 українських гімназій. П.Скоропадський особисто звертав увагу міністра М.Василенка на створення спеціальних закладів по підготовці більш професійного складу вчителів[29].

Особливо активно міністр М.Василенко займався вищими навчальними закладами. Ще в червні місяці пройшли закони про відкриття двох українських університетів — одного в Києві, другого в Кам'янці-Подільському[30]. Закон про перетворення Українського народного університету в Києві на Державний український університет було ухвалено Радою міністрів 17 вересня 1918 р.; реорганізація проводилася з 1 липня. До попередньо існуючих факультетів було додано медичний. Закон про заснування Кам'янець-Подільського Державного українського університету затверджений 17 серпня 1918 р., датою заснування оголошувалось 1 липня. Відкрився університет 6 жовтня 1918 р. Ректором Київського університету був обраний професор Ф.Сушицький, проректором — Ф.Швець. Професорами (ординарними, екстраординарними, в.о. тих та інших) були затверджені: по історико-філологічному факультету — архієпископ Олексій, Г.Павлуцький, А.Лобода, М.Грунський, О.Лук'яненко, І.Огієнко, В.Зіньківський, Ф.Сушицький, О.Грушевський, М.Пахаревський; по правничому факультету — М.Туган-Барановський, Б.Кістяківський, Ф.Міщенко, С.Веселовський; по фізико-математичному факультету — Д.Граве, І.Ганіцький, В.Лучицький, С.Кушакевич, Й.Косоногов, В.Плотников, В.Дубянський, Ф.Швець, М.Кравчук. Багато з них суміщували викладання в обох університетах[31].

Завдяки підтримці М.П.Василенка Наталія Полонська-Василенко стала одним із ініціаторів створення Київського археологічного інституту. Це був вищий навчальний заклад, який готував високопрофесійних археологів, бібліотекарів, архівістів та мистецтвознавців[32]. Крім того велике значення мало заснування Національної бібліотеки, Національного архіву, заходи у справі організації Українського історичного музею. Розквітала національна видавнича справа[33].

Велику увагу було звернуто на заснування Української Академії Наук. Думка про її заснування виникла ще за Центральної Ради, коли було вироблено й проект організації Академії. М.П.Василенко, ставши міністром освіти, доручив особливій комісії під головуванням акад. В.І.Вернадського скласти новий проект, який би взяв до уваги форми існуючих академій в Західній Європі та Америці. В цій комісії брав участь і проф. А.Кримський, що прибув з Москви. До осені проект був розроблений і затверджений Радою Міністрів і гетьманом. Кола, що ближче були зайняті справою організації Академії Наук, дуже хотіли бачити першим її президентом проф. М.Грушевського. На це була повна згода з боку гетьмана[34]. Але проф. Грушевський категорично відмовився, не бажаючи дістати призначення з рук гетьмана[35]. Він відповів, що визнає лише вільне обрання[36].

Павло Скоропадський у своїх спогадах писав про це так: «Перед тим, як відкрити Українську Академію Наук, ми довго обмірковували, хто має бути її головою. Я був такої думки — та усі зо мною погоджувалися — що це високе й почесне місце належить в Україні тільки Грушевському. Грушевського я високо цінив як найбільшого нашого історика, поважав за його хоробрість, про яку мені не раз доводилося чути... Думалося мені, що коли б він зайняв місце голови Академії, то зміг би принести величезну користь українській науці... Тому я прохав прозондувати грунт, як би він до такої пропозиції поставився. Відповідь була категорично негативна»[37].

Після відмови М.Грушевського працювати в «гетьманській» Академії пропозицію прийняв В.І.Вернадський, який почав втілювати свою концепцію розбудови УАН[38]. Але у М.Грушевського, як справедливо відзначила Н.Д.Полонська-Василенко, «темперамент політика взяв гору над об'єктивізмом великого історика»[39]. Д.Дорошенко «жалкував, що він (Грушевський — *авт.*) узяв крайній лівий курс, пішов не з давніми керманичами українського руху, а з молодими представниками новоявлених соціально-політичних течій, і краще було би такій людині, як проф. Грушевський, стояти над партіями, бо він мусив би належати не якійсь партії, а усій нації»[40].

Академія мала бути національною (як Празька), з обов'язковою українською мовою усіх друків, але при цьому вимоги українізації не повинні бути жорстокі, швидкісні і «насильницькі». Академія повинна бути великим науковим центром, що не поривав би зв'язків з Російською АН, інакше — пряма загроза перетворення її, як і університету, в «націоналістичний центр»[41].

Згідно статуту перших вісім академіків мав призначити гетьман, а вони добирали собі дальших членів та організовували загальну роботу. Гетьман іменував першими академіками А.Ю.Кримського, М.І.Петрова, Д.І.Багалія, С.О.Смаль-Стоцького, О.І.Левицького, В.І.Вернадського, С.Т.Тимошенка і М.Т.Кащенка[42].

Опрацьований спеціальною комісією законопроект про утворення Академії наук був прийнятий Радою Міністрів, затверджений гетьманом 12 листопада 1918 р. і опублікований у «Державному віснику» №73 за 22 листопада. 26 листопада («Державний вісник» №75) був оголошений Статут Української Академії Наук. На своє утримання Академія дістала, крім забезпечення посадових окладів, 1,5 млн. крб. щорічно на «експедиції, спеціальні досліди, витворення приборів, належне поставлення дослідів та спостережень, підготовку наукових видань та ін.»[43].

Коли наступив момент призначати голову Сенату, а Сенат, на думку П.Скоропадського, був вищим державним закладом, який в критичний момент життя держави міг, якщо б він був на висоті, відіграти велику роль, то він призначив М.Василенка. Хоча цю посаду хотів зайняти міністр юстиції, теж кадет, професор М.П.Чубинський[44].

Коли П.Скоропадський, перебуваючи в Україні, займався політичною діяльністю, зокрема напередодні перевороту, і коли події вимагали пошуку надійних людей, з якими можна було порадитися, він згадав про Петра Яковича Дорошенка, якого дуже любив і поважав[45].

Дорошенко Петро Якович (1858-1919) походив із старовинного гетьманського роду. Закінчив Університет Св. Володимира в Києві. Чернігівський земський діяч, співробітник архівної комісії, знавець української старовини. Працював директором Дворянського пансіону в Чернігові, за Центральної Ради — директором Чернігівської української гімназії[46].

П.Дорошенко мав великий вплив на П.Скоропадського в плані формування в нього любові до історичного минулого нашого краю. П.Скоропадський відгукувався про П.Дорошенка як людину розумну, прекрасно освічену, з прекрасною пам'яттю, яка вивчила з любов'ю історію країни до дрібних деталей. Вони часто просиджували годинами, розмовляючи про минуле України. П.Скоропадський зауважував, що в устах П.Дорошенка кожний штрих із історії Полтавщини

або іншої подібної області стає мальовничим та цікавим, але особливо захоплюючою у нього виходила біографія всіх минулих діячів часів гетьманів. П.Дорошенко здавався П.Скоропадському, по своєму розуму і здібностях, людиною скромною. «Скільки бачиш, — пише П.Скоропадський, — бездарностей, які чваняться своїми знаннями. Всі вони хотять попасти на перше місце, а тут людина, дійсно видатна, скнів все своє життя в тіні, виключно із-за своєї скромності, хоча фактично йому приходилося виконувати надзвичайно важкі обов'язки, зокрема під час земської діяльності. Рішучі дії не в його характері». Але Петро Якович для П.Скоропадського, особливо в той час, представляв великий інтерес, оскільки у своїх соціальних переконаннях він був лише трохи правіше за гетьмана, але в основних питаннях з ним погоджувався. У питаннях національних П.Скоропадський повністю поділяв думку П.Дорошенка, а це було дуже важливо, тому що він користувався і у великоруських, і в українських колах великою повагою[47].

В ситуації, коли терміново треба було формувати уряд, П.Скоропадський зіткнувся із проблемою кандидатури голови ради міністрів. Він звертався до Петра Яковича Дорошенка, але той відмовився, посилаючись на хворобливий стан. Гетьману було дуже прикро за його відмову[48]. Як відомо, після цього пошуки закінчилися на особі Федора Андрійовича Лизогуба, видного земського діяча.

У гетьманському уряді всі питання мистецтва були виділені в окреме головне управління, на чолі якого погодився стати Петро Дорошенко з підпорядкуванням його міністру народної освіти. Міністр М.Василенко був у дружніх відносинах з П.Дорошенком, тому тут непорозумінь не проявлялось. П.Скоропадському подобалися доповіді П.Дорошенка і він знаходив у них моральне задоволення. Основне, чого було досягнуто, — це створення Державного Драматичного театру[49]. Помітну роль у справі заснування театру відіграла дружина Дмитра Дорошенка Наталія Михайлівна Дорошенко[50]. Драматичний театр, безсумнівно, відіграв значну роль в історії культури України. Адже до цього український театр існував у Росії з визначеним репертуаром. Тепер же було складено європейський репертуар. Передбачалося ставити п'єси Ібсена, Гауптмана і навіть Шекспіра[51]. Театр звернувся до модерних п'єс європейського і українського репертуару («Лісова пісня» Лесі Українки; п'єси «Візник Геншель», «Примари», «Ткачі», «Підпори громадянства», «Тарфюр» та ін.)[52].

Головним Управлінням Мистецтва і Культури було розроблено план націоналізації київської опери, йшлося про переклад лібретто, велись переговори з видатними співаками. Адже визначні оперні співаки — українці, які досі *співали у Петербурзі й Москві, тепер повертались додому, на Україну. Наша Національна опера в Києві перетворювалась на одну з найкращих*[53].

У галузі музики був створений Державний оркестр, який покликаний був познайомити публіку з кращими творами української класичної музики. Разом з тим вдалося заснувати школу кобзарів. Цьому управління мистецтв і сам гетьман приділяли значну увагу. Адже кобзарів у нас завжди любили, і серед народу вони мали успіх. Репертуар кобзарів був дуже розумно визначений і мав високий рівень художнього оформлення. До відання управління у справах мистецтв перейшла також вся кінематографія. Пропонувалось широко розповсюдити кінематограф серед народу у виховних і наукових справах[54].

Важливим підґрунтям для розвитку національної культури було рішення про створення Національного музею. Спочатку предмети збиралися в Київському міському музеї, якому були зроблені значні пожертвування. Готувалось нове приміщення Ольгинської гімназії, куди планували перевести Академію мистецтв. Надавалися субсидії різноманітним школам художнього профілю. Українська Академія мистецтв відкрилася в Києві 22 листопада 1917 року. Президентом Академії став Ф.Кричевський, професорами — М.Бойчук, Ф.Бурачок, М.Жук, В.Кричевський, Л.Маневич, О.Мурашко, Ю.Нарбут. Розроблявся проект пам'ятника Тарасу Шевченку. Ставити його планували на плоші перед Михайлівським монастирем[55].

П.Дорошенко мав значний авторитет у гетьмана. Був головою організаційного комітету по створенню Київського державного українського університету. У вересні 1918 р. П.Дорошенко був призначений гетьманом П.Скоропадським членом Колегії верховних правителів на випадок своєї хвороби або смерті.

У гетьманському уряді деякі пости, крім відданості українській справі та ґрунтовної європейської освіти, потребували від претендентів ще й неабиякого таланту. Однією з таких посад був пост посла Української Держави у Відні. Ця посада була запропонована В'ячеславу Липинському.

Липинський В'ячеслав Казимирович (1892-1931) — історик, філософ, політичний діяч. Освіту здобув у Краківському та Женевському університетах. Служив офіцером у драгунському полку. 1912 р. брав участь в створенні у Львові Українського інформаційного комітету. Був членом Української демократично-хліборобської партії та автором її програми[56].

У «Спогадах» Павло Скоропадський спочатку згадував В.Липинського у контексті характеристики Української Хліборобсько-Демократичної партії, а також як молодого історика, з яким любив поговорити і якого потім призначив українським представником у Відні. У ньому П.Скоропадський не любив лише надмірного українства. Що стосується програми його партії, зокрема внутрішньої політики, то вона Скоропадського не розчарувала. Ця партія, на думку П.Скоропадського, мала успіх у Полтавській області, була небагаточисленна, але відіграла, завдяки згуртованості, значну роль у справі повалення Центральної Ради[57].

Ґрунтовна підготовка, талант та добре знання Австро-Угорщини надали можливість В.Липинському одразу приступити після від'їзду на місце роботи до виконання службових обов'язків. Він був призначений на посаду 10 червня 1918 р. Перш за все, він підібрав до штату посольства людей, які, за незначним винятком, забезпечували високу ефективність роботи установи. Керівні посади в посольстві Української держави у Відні займали: І.Токаржевський-Карашевич, що обіймав пост радника; В.Полетика, М.Бєлінський та С.Ванькович, які посідали відповідно пости старшого секретаря, секретаря та аташе[58]. Д.Дорошенко зазначав, що при тодішніх важких обставинах В.Липинський весь час стояв на висоті своїх завдань і виявив себе не тільки великим українським патріотом, за якого всі вважали його й раніше, але й дуже добрим дипломатом і справжнім державним мужем[59].

Постійно стикаючись у своїй роботі з недосконалістю законодавчої бази зовнішньополітичної діяльності, В.Липинський активно намагався виправити подібне становище. Ним неодноразово вносилися практичні пропозиції до різних

підрозділів Міністерства закордонних справ щодо розробки нормативних актів. Зокрема, В'ячеслав Липинський був одним із ініціаторів розробки і прийняття закону про обкладення митом іноземних кораблів, які користуються українськими портами. За його участю розроблялися законопроекти про штати українських консульств та посольств, про консульські тарифи. Визначались місцевості, в яких планувалося розмістити дипломатичні представництва України[60].

Проте, поряд з приділенням великої уваги питанням законодавчої бази дипломатичної служби, проблемам організації роботи посольства, головним напрямком діяльності В.Липинського в Австро-Угорщині було налагодження стосунків з цією державою. Передбачуючи можливий розпад Габсбурзької монархії та утворення національних держав, В.Липинський всіляко пропагував ідеї української державності та самостійності серед керівників національних рухів[61]. Історичну місію України В.Липинський вбачав у тому, що вона має стати синтезатором західноєвропейських та східних елліністично-візантійських культур[62].

До державної роботи у гетьманському уряді був залучений Донцов Дмитро Іванович (1883-1973) — публіцист і літературний критик. У 1902 — 1907 рр. вчився у Петербурзькому університеті. З 1909 по 1913 рр. студіював у Віденському, Львівському університетах, доктор права. З 1905 р. — член Української соціал-демократичної робітничої партії. Один із засновників Союзу визволення України (1914 р.) і партії хліборобів-демократів (1918 р.). З 24 травня 1918 р. — директор Бюро преси й Українського телеграфного агентства (УТА). Член політичної комісії на переговорах з РСФРР[63].

Д.Донцов при першій зустрічі з П.Скоропадським сподобався йому тим, що усвідомлював — одними соціалістичними партіями справи не зробиш, подобалися також статті, які писав Д.Донцов у «Новой Раде». П.Скоропадський призначив його начальником Українського прес-бюро, але він був *не на висоті, тільки скаржився на всіх. Та й характер його при роботі в уряді проявився зовсім не такий, як можна було чекати.* А основне, що не подобалося гетьману, це його крайня галицька орієнтація. Цей самий Донцов, зауважує Скоропадський, з яким він «няньчився і якого витаскував за уха із всяких неприємностей, лише з-за того, що бачив в ньому людину урівноваженого зразку мислення у питанні соціальному», потім гетьману віддячив тим, що написав про нього статтю неприємного змісту. Гетьман ніскільки *не образився, знаючи, що це справа (звичка) всіх тих, хто так чи по іншому перестав займати ту посаду, яку займав, але* був лише здивований, що це зробив Донцов, вважаючи його більш крупною особою[64].

Д.Донцов вдавався до критики вад російського політичного менталітету, що підкреслює його антидемократичність і повну непослідовність. Головними постулатами, якими, за Донцовим, мала керуватися Україна, були: «В політиці внутрішній — плекання всіх засад західної культури, котрі рятують Європу (і нас) від московської пошести, в політиці зовнішній — повна сепарація від Москви». М.Сосновський справедливо наголошує, що в «Націоналізмі» Донцов «не дав завершеної чи суцільної ідеології українського націоналізму, бо не розвинув «позитивної частини», тобто того, що він окреслив як «національна ідея». Цей недолік підкреслюють навіть ті, хто оцінює «націоналізм» в основному позитивно, «Магальоманським пустомельством» назвав твір «Націоналізм» В.Липинський. *А інший відомий теоретик Ю.Липа стверджував, що націоналізм Донцова «дуже подібний у своїй концепції до марксизму (головний двигун — ненависть і руїна внутрі раси)»*[65].

Відомому українському діячеві Миколі Міхновському в гетьманському уряді пропонувалась посада вищого урядовця *для особливо* важливих доручень при особі гетьмана, але він не хотів її приймати. Це Д.Дорошенка дуже здивувало, бо хоч посада й не носила голосного титулу, але була значна і впливова, давала постійний безпосередній доступ до гетьмана і змогу інформувати його про все, що діялося в Україні, мала вплив на всякі призначення. Але Міхновський не послухався ні Дорошенкових, ні інших умовлянь. На Дорошенка це зробило враження, ніби особиста амбіція не дозволяла йому брати посади нижче міністерської. Взагалі, на думку Д.Дорошенка, серед наших людей видно було якесь ухиляння від ділових посад, ніхто, наприклад, не хотів йти в губернські старости, в радники міністерства внутрішніх справ, хоч усі нарікали на «неукраїнський» склад гетьманської адміністрації. Один д-р Д.Донцов прийняв дуже важливу й відповідальну, хоч і не головну посаду директора телеграфного агентства «УТА». Залишилися на посаді товариша міністра фінансів Василь Мазуренко, товариша міністра освіти — Петро Холодний та ще деякі українські діячі[66].

В липні постало питання про реорганізацію кабінету міністрів. Гетьман продумував кандидатури голови майбутнього кабінету, бажаючи мати такого, котрий міг би і вмів помирити своєю особистістю різні політичні групи і урядові кола. Зупинилися на трьох: проф. Д.І.Багалія, І.Л.Шрага і П.Я.Дорошенка. За кандидатуру проф. Д.І.Багалія говорило те, що він має за собою багатий адміністративний досвід: був ректором університету, міським харківським головою, нарешті, членом Державної Ради в 1906 році. Чужий виключному націоналізмові, людина широких поглядів, а в той же час безперечний українець, авторитетний український вчений, він міг примирити різні кола. Однак, проф. Багалій відмовився від пропозиції стати на чолі нового кабінету. Він заявив, що твердо вирішив присвятити решту свого життя написанню історії України в 6-ти томах, повідомив про вихід першого тому («Історія Слобідської України»), працю над іншими томами. Д.Дорошенко разом з гетьманом умовляли його, але він уперто відмовлявся, і так вони з ним і не домовилися[67].

З приводу відмови деяких українських діячів працювати у гетьманському уряді Д.Дорошенко писав: «Нема нічого легшого, як відійти в бік і критикувати, склавши руки; але в самий грізний час усунення від активної участі в державній роботі це злочин... Не боротися з гетьманською владою, а стати поруч неї до роботи й опанувати нею, — от завдання українських діячів»[68].

---

[1] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє—минуле (1914-1920). — Мюнхен, 1969. — С.257.

[2] Пеленський Я. Гетьманат Павла Скоропадського. Міфи і реальність // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873-1945. — К.: Академпрес, 1993. — С.3.

[3] Сохань П. Промова під час відкриття конференції //Там же. — С.19-20.

[4] Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918 / Голов. ред. Я.Пеленський. — Київ-Філадельфія, 1995. — С.257.

[5] Нагай С. Про автора та його наукову діяльність //Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє — минуле. — С.523.

[6] Павло Скоропадський. Спомини. — С.257.

[7] Пінчук Ю., Гриневич Л. Дмитро Дорошенко та його твір «Огляд української історіографії» //Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. — К., 1996. — С.XVII-XVIII.

[8] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє — минуле. — С.246.

[9] Там же. — С.245.

[10] Там же — С.246.
[11] Там же — С.250-251.
[12] Там же. — С.252.
[13] Павло Скоропадський. Спогади. — С. 358; Дорошенко Д. — Мої *спомини про недавнє — минуле. — С.268-269.*
[14] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє — минуле. — С.271-274.
[15] Там же. — С.279-280.
[16] Там же. — С.280-281.
[17] Павло Скоропадський. Спогади. — С.360.
[18] Там же.
[19] Там же. — С.257-258.
[20] Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук: Нарис історії. — К., 1993. — С.11.
[21] Пінчук Ю., Гриневич Л. Дмитро Дорошенко та його твір «Огляд української історіографії». — С.XVII-XVIII.
[22] *Павло Скоропадський. Спогади. — С.356.*
[23] Там же. — С.166.
[24] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє — минуле. — С.249-250.
[25] Там же. — С.319-320.
[26] Павло Скоропадський. Спогади. — С.230-231.
[27] Там же. — С.231.
[28] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє — минуле. — С.359.
[29] Павло Скоропадський. Спогади. — С.230-231.
[30] Там же. — С.231-232.
[31] Там же. — С.232-233.
[32] Прицак О. Наталія Полонська-Василенко: Жмут спогадів // *Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук.* — С.10-11.
[33] Панюк А., Рожик М. Історія становлення української державності. — Львів, 1995. — С.87-88.
[34] Павло Скоропадський. Спогади. — С.234.
[35] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє — минуле. — С.360.
[36] Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. — С.15.
[37] Там же. — С.15-16.
[38] Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і ACADEMIA: ідея, змагання, діяльність. — К., 1993. — С.43.
[39] Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. — Ч.1. — Мюнхен, 1955. — С.18.
[40] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє — минуле. — С.248.
[41] Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. Названа праця. — С.37.
[42] *Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє — минуле. — С.360.*
[43] Павло Скоропадський. Спогади. — С.368.
[44] Там же. — С.170.
[45] Там же. — С.142.
[46] Там же. — С.326.
[47] Там же. — С.143.
[48] Там же. — С.161.
[49] Там же. — С.228.
[50] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє — минуле. — С.359.
[51] Павло Скоропадський. Спомини. — С.228-229.
[52] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє — минуле. — С.360.
[53] Там же.
[54] Павло Скоропадський. Спогади. — С.229.
[55] *Там же.*
[56] Там же. — С.349.
[57] Там же. — С.129.
[58] Буравченков А., Заруда П. Деякі аспекти дипломатичної діяльності Вячеслава Липинського в період Гетьманату (1918) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — Київ — Філадельфія, 1992. — С.181.
[59] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє — минуле. — С.272.
[60] Буравченков А., Заруда П. Деякі аспекти дипломатичної діяльності *В'ячеслава Липинського в період Гетьманату.* — С.181-182.
[61] В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — С.181-182, 187.
[62] Горелов М. Передвісники незалежної України. — К., 1996. — С.134.
[63] Павло Скоропадський. Спогади — С.349.
[64] Там же. — С.129.
[65] Цит. за: Горелов М. Передвісники незалежної України. — С.68, 70, 77.
[66] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє — минуле. — С.253.
[67] Там же. — С.322, 347.
[68] Там же. — С.256

Юрій Телячий

Діяльність М.П.Василенка за спогадами гетьмана

Важливою подією української мемуаристики XX ст. стало видання «Павло Скоропадський. Спогади» (кінець 1917 — грудень 1918) (Київ-Філадельфія, 1995 р.), підготовлене Національною Академією наук України, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, Інститутом східноєвропейських досліджень НАН України і Східноєвропейським дослідним інститутом ім. В.К.Липинського (Філадельфія, США)[1].

П.Скоропадський — гетьман Української Держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.) — відіграв визначну роль під час одного з етапів новітнього українського державотворення. На сторінках книги постає яскрава непересічна особистість людини — державного діяча. «Спогади» відображують різні аспекти соціально-економічного, політичного, культурно-освітнього життя тієї доби.

Згідно з дослідженнями вітчизняних і зарубіжних істориків, за Гетьманату П.Скоропадського вдалося досягнути значних успіхів у сфері освіти й науки. «Спогади» проливають світло на раніше невідомі та малодосліджені сторінки освітньої політики в Україні епохи революції 1917-1920 рр., подають картину розбудови української школи, визначають особистий внесок гетьмана в національну освіту, характеризують передових педагогічних діячів того часу.

Одним із фундаторів національної школи в Україні є Микола Прокопович Василенко (1866-1935 рр.) — науковець, громадський і політичний діяч. Історик права, публіцист, який після Лютневої революції 1917 р. виконував обов'язки попечителя Київського шкільного округу, а з травня 1917 р. працював товаришем (заступником) міністра освіти Тимчасового уряду[2].

В перші дні Гетьманату, котрі, за словами П.Скоропадського, були «сумбурними», постала проблема створення нового кабінету міністрів. За пропозицією голови Ради міністрів М.М.Устимовича, міністерство народної освіти очолив М.П. Василенко (з 2 травня 1918 р.)[3].

Сьогодні, впродовж восьми десятиліть, для дослідників, істориків і широкого кола громадськості надзвичайний інтерес представляють особисті думки гетьмана про одного з своїх міністрів: «...професор Василенко, міністр народної освіти, вчений, історик... Він володів всіма якостями та недоліками наших професорів. Працював дуже багато. З українським питанням грунтовно ознайомлений... В цілому, мати такого міністра народної освіти все ж була знахідка, так як за своїми національними переконаннями... був, по-моєму, цілком підходящою людиною»[4]. (Тут і далі переклад з російської автора. — *Ю.Т.*)

© Ю. Телячий

М.Василенко, за спогадами П.Скоропадського, працював дуже багато, але в процесі роботи зустрівся з майже непереборними труднощами — відсутністю педагогічного персоналу, необхідних підручників тощо[5]. Під постійною опікою міністра перебували вищі та наукові заклади. Гетьман зауважує: «... по крайній мірі, мені здавалося, що цьому відділу він приділяв більше часу та уваги. Я менше бачив у ньому прагнення піднести й поліпшити нашу середню та початкову школу хоча в цій галузі, порівняно з старим режимом, було зроблено багато»[6].

Як свідчить Павло Скоропадський, нижчі (початкові) школи в Україні перебували в стадії «розвалу». Головне завдання Міністерства народної освіти полягало в тому, щоб створити умови для відновлення навчання з осені 1918 р. Адже на функціонуванні шкіл негативно відбивалася нестача педагогічних кадрів, незадовільність матеріально-технічної бази (особливо в прифронтовій смузі). З метою поліпшення підготовки вчительства (в першу чергу — сільського) до нових освітніх вимог у м. Києві було скликано декілька педагогічних з'їздів, яким М.Василенко надавав великого значення. Делегати одного із з'їздів з радістю сприйняли особисте повідомлення гетьмана про надбавку до зарплати[7].

П.Скоропадський стверджує, що особливі складнощі М.Василенко вбачав у середній школі — існував різкий антагонізм між російським і українським педагогічним персоналом. На думку гетьмана, обидві сторони висували непримиренні вимоги. З одного боку, вчителі-українці прагнули українізувати всі гімназії, з іншого — росіяни робили все, щоб цьому перешкодити. Для прикладу Павло Скоропадський характеризує ситуацію, що склалася в м.Києві. Так, 1915 р. тут налічувалося 8 державних чоловічих, 2 державних жіночих гімназії, 2 громадські (чоловіча і жіноча) гімназії. Крім того, працювали ще 4 приватні чоловічі та понад 20 приватних жіночих гімназій.

Після квітня 1918 р. планувалося відкрити 4 українських гімназії. Спочатку М.П.Василенко вважав за цілком реальне розв'язати це питання самостійно, але в зв'язку з ускладненням ситуації, в конфлікт був змушений втрутитися П.Скоропадський: «До мене приходили і директори гімназій і батьківські комітети з обидвох сторін. Українців вкрай обурювала відсутність приміщень для українських гімназій, великороси ж знаходили безліч відговірок, стримуючи ріст українських гімназій. Я наказав начальнику свого штабу особисто ознайомитися з усіма варіантами для вирішення даного питання. На одному з них зупинився й ледь не силою передав звільнені приміщення українським гімназіям. Питання не стояло таким чином, щоб скоротити кількість російських ... гімназій, а лише останнім потіснитися й дати... дітям українців половину учбового дня»[8].

З метою виправлення становища та організації системи середньої освіти, за участю М.П.Василенка був розроблений і підготовлений проект, згідно з яким в Україні планувалося відкрити до п'яти гімназій. Але, як свідчить гетьман, «...через нестачу вчительського персоналу їх кількість прийшлося дещо зменшити. Важливо було не стільки намагатися збільшити чисельність учбових закладів, скільки впорядкувати ці школи». Адже за Центральної Ради (згідно документів), гімназії функціонували в багатьох селах, але, насправді, їх фактично не існувало. П.Скоропадський особисто звертав увагу М.Василенка на організацію спеціальних закладів по підготовці освічених учителів, тому що «...перед тим, як довірити їм дітей, необхідно їх самих навчити і виховати. Дане питання — кардинальної ваги для народної освіти — залишилося лише в проекті. Коньком Василенка були вищі учбові заклади»[9].

1918 р. Рада народних міністрів Української Держави затвердила закони про відкриття двох українських університетів у м. Києві та Кам'янці-Подільському. З самого початку цю ідею підтримував М.П.Василенко. Якщо ситуація щодо Київського університету вирішувалася з рядом проблем і труднощів, то «...з Кам'янець-Подільським університетом справи пройшли значно легше, адже саме місто і все суспільство пішли назустріч»[10].

М.Василенко (на це вказує П.Скоропадський) стояв біля витоків Української Академії наук — за його активною участю готувався проект про її заснування[11].

Із сторінок «Спогадів» перед нами постає Микола Василенко — науковець, політик, державний діяч — Президент Державного Сенату, одночасно, з 3 до 20 травня 1918 р. — т.в.о. міністра закордонних справ і віровизнань, з 21 червня до жовтня 1918 р. — міністр народної освіти та мистецтва Української Держави. П.Скоропадський, характеризуючи його особу, детально зупинився на оцінці моральних, ділових, людських якостей одного з своїх міністрів: «Василенко — дуже освічена людина, але, на жаль, його помічники були не з удачних[12]. Микола Прокопович працював багато, але я його звинувачую в тому, що він, збираючись змінити склад свого оточення, цього так і не зробив. Я думаю, що тут зіграла роль його природжена м'якість. А через це у нього в міністерстві було багато елементів, котрі йшли врозріз з його розпорядженнями. Він був кадетом чистої води, і це мені не подобалося в ньому»[13].

За словами гетьмана, М.П.Василенко «...мав багато ворогів, його безбожно критикували по багатьох питаннях. Можливо, критика була й справедлива, але хто ж не помиляється, коли багато працює. У всякому разі, безперечно, які б випробування не випали Україні, слід діяльності Василенко залишиться»[14].

Час підтвердив правильність цих думок. І Павло Скоропадський, і Микола Василенко назавжди ввійшли в історію України, адже вони були її творцями, чим заслужили повагу рідного народу.

---

[1] Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 — грудень 1918). — Київ-Філадельфія, 1995. — 493 с.
[2] Там само. — С.355.
[3] Там само. — С.159.
[4] Там само. — С.165-166.
[5] Там само. — С.230-231.
[6] Там само. — С.165-166.
[7] Там само. — С.230.
[8] Там само. — С.231; 367.
[9] Там само. — С.232. Влітку 1918 р. в Україні було відкрито 54 українські гімназії, на початку 1918-1919 навчального року — 40 гімназій і 10 реальних шкіл. Усього за період Гетьманату започатковано близько 150 українських гімназій. (Див.: «Спогади»... С.357).
[10] Там само. — С.232-233.
Закон про перетворення Українського народного університету в м. Києві (заснованого за Центральної ради 1917 р.) на Державний український університет було ухвалено Радою народних міністрів 17 вересня 1918 р.; реорганізація проводилася з 1 липня. До попередньо існуючих факультетів додавався медичний. Ректором обрали проф. Ф.Сушицького.
Закон про заснування Кам'янець-Подільського Державного українського університету затверджений 17 серпня 1918 р., датою заснування оголошувалося 1 липня. Відкриття університету відбулося 5 жовтня 1918 р. Заклад очолив проф. І.Огієнко (Див.: «Спогади»... С.357).
[11] Там само. — С.234.
[12] Там само. — С.230.
[13] Там само. — С.155.
[14] Там само. — С.234.

Світлана Приступа

Орест Левицький — один із фундаторів Української Академії наук

25 грудня 1998 р. минає 160 років від дня народження Ореста Івановича Левицького — історика, правознавця, архівіста, археографа, письменника. У травні минулого року зовсім непомітно пройшли 75-ті роковини від дня смерті вченого.

О.І.Левицький очолював Українську Академію наук у перші роки її становлення, в складні й трагічні роки Української революції.

В наказі гетьмана всієї України Павла Скоропадського «Про призначення дійсних членів Української Академії наук» від 14 листопада 1918 р. серед перших дванадцяти академіків знаходимо й ім'я О.І.Левицького.

О.І.Левицький головував на Установчому Спільному зібранні УАН, про що свідчить протокол №1: «27 листопада 1918 р. у приміщенню Українського наукового товариства у Києві відбулося перше Спільне зібрання Української Академії наук під головуванням найстарішого літами академіка О.І.Левицького в присутності дійсних членів-академіків В.І.Вернадського, М.Т.Кащенка, В.А.Косинського, А.Є.Кримського, М.І.Туган-Барановського при секретарюванні наймолодшого літами акад. С.П.Тимошенка».

В архівах УАН збереглася доповідна записка О.І.Левицького Міністрові народної освіти та мистецтво Української держави В.П.Науменку від 27 листопада 1918 р.

Високошановний Володимире Павловичу!

Сьогодні, 27 падолиста 1918 р., згідно §6 закону про Українську Академію наук у Києві, під моїм головуванням відбулося перше Спільне зібрання Академії, на якому одноголосне обрано (9-ма голосами) академіка Володимира Івановича Вернадського на Голову-президента Академії, академіка Агатангела Ефимовича Кримського на неодмінного секретаря.

Згідно з статутом Академії Голова-президент має бути поданий на затвердження п.Гетьмана через Раду Міністрів.

27 падолиста 1918 р.
Академік Левицький
Секретар засідання
акад. С.Тимошенко

Довгий час на меморіальній дошці першого президента УАН В.І.Вернадського, що прикрашала фасад будівлі АН УРСР, рік заснування Академії вказувався невірно (1919). Отже, виходило, що УАН утворилась за радянської влади, а не в часи Української гетьманської держави.

Тоді ж, 27 листопада 1918 р., відбулось і перше засідання відділу соціальних наук УАН, на якому головою було обрано академіка С.І.Туган-Барановського, секретарем — О.І.Левицького. Останній з травня 1920 р. очолював III відділ Академії. Крім того, він був головою «Постійної комісії для виучування звичаєвого права», що працювала при відділі соціальних наук. В той же час академік Левицький активно працював в Археографічній комісії, що готувала наукову серію «Джерела для історії України», безпосередньо досліджуючи літописи Самовидця та Величка.

О.І.Левицький був також головою Правничого Товариства, що існувало при УАН, якийсь час був головою Термінологічної Комісії, яка виробляла українську юридичну термінологію. «Для цієї останньої участь у ній О.І.Левицького була надзвичайно цінна й корисна. Знання сучасної народньої української живої мови і поряд з цим таке ж саме знання й давньої побутової та правничої термінології, як наслідок виучування давніх актів і правових документів, робило О.І.Левицького особу, котра не мала в цьому відношенні собі рівної і яка була незамінною», — писав академік М.В.Василенко. Він же про белетристику праць О.Левицького зазначає: «Вони через те не втратили значіння ані для історика, ані для правника, бо Орест Іванович звертав увагу і на той бік, який запишався досі у тіні, на бік правничий. Через те він належить не тільки науці історії України, але й науці історії українського права, головним чином, в його звичаєвій формі. Тут Його цінуватимуть і пам'ятатимуть за нього, як за одного з найсерйозніших і найталановитіших піонерів, які підготовляли грунт для будівлі ще молодої науки — історії українського права».

У грудні 1919 р. О.Левицького обирають заступником президента УАН, про що свідчить протокол №39 надзвичайного Спільного зібрання УАН від 19 грудня 1919 р.: «Зважаючи на відсутність Голови-президента академіка В.І.Вернадського на заступника до виборів нового Голови-президента одноголосно обрано найстарішого літами академіка О.І.Левицького». Протягом двох років він фактично виконує обов'язки президента УАН в умовах розрухи, голоду, холоду, хаосу, розвалу влади. Академік М.П.Василенко пише: «Коли виїхав з Києва Президент Української академії наук академік В.І.Вернадський, О.І.Левицький був за Президента» У «Звідомленні про діяльність Всеукраїнської Академії наук за 1923 р.» знаходимо: «Протягом п'ятьох літ президенти мінялися не раз. 1918-1919 рр. президентував академік В.І.Вернадський (мінералог). Та він од'їхав до Петербурга, щоб у лабораторії Петербургської Академії наук докінчити свої спроби і студії над радієм, а далі здобув командирування до Парижа. Після Вернадського в 1919-

© С. Приступа

1921 рр. Президентом був акад. О.І. Левицький (звичаєве право). І далі: «1919р. — це був найтяжчий рік для Академії. Зовнішні умовини життя були такі, що наукова праця більш була подвигом, ніж звичайне для вченої людини ділом. Лише один академік з первісного складу — О.Левицький працював увесь рік».

На листовне звернення академіка В.І.Вернадського від 23 квітня 1921 р. постановлено звільнити його з посади Голови-президента УАН (протокол №98 Спільного зібрання УАН від 9 травня 1921 р.).

У зв'язку з передачею повноважень головування новообраному Голові-президенту академіку М.П.Василенку Спільне зібрання принесло щиру подяку академіку О.І.Левицькому за його тактовне, чисто академічне двохрічне виконання обов'язків на посаді Голови-президента УАН (протокол №108 Спільного зібрання УАН від 25 липня 1921 р.). О.І.Левицький залишається заступником Голови-президента М.П.Василенка.

Виходячи з вищенаведених документів цілком небезпідставно вважати О.І.Левицького другим президентом УАН 1919-1922 рр.

27 березня 1922 р. О.І.Левицького офіційно обрано президентом УАН.

Українські радянські енциклопедії дають досить бідну й кон'юктурну довідку про вченого, помилково вказують місце його смерті і поховання (м.Київ). Більш повну і правдиву характеристику знаходимо в «Енциклопедії українознавства» за редакцією В.Кубійовича: «Левицький Орест (1848-1922), історик і письменник, старого священицького роду з Полтавщини, вихованець Київського університету, учень В.Антоновича, багаторічний вчитель середньої школи (у Києві). Досліджував і публікував архівні матеріали до історії України XVI-XVIII ст., зокрема народного побуту, звичаєвого права, церковно-релігійних рухів тощо. Секретар Київської Археографічної Комісії (з 1874), співробітник «Киевской старины», заступник голови УНТК, дійсний член ВУАН (з 1918) і її другий президент (1919-22) голова Соціально-економічного відділу й Комісії для виучування народного права. Був членом Київської громади. Найважливіші праці: «Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в.» (1874-75), «Опыт исследования о Летописи Самовидца (1878), «О социнианстве в Польше и Юго-Западной Руси» (1882), «Внутреннее состояние Западно-Русской Церкви в Польско-Литовском государстве в конце XVI ст. и Уния» (1884), «Очерки народной жизни в Малороссии XVII в.» (1901), «Черты семейного быта в Юго-Западной Руси XVI-XVII вв.» (1909). Автор численних історичних оповідань з життя Волині XVI ст. та Гетьманщини в XVII ст., які переважно друкував у «Киевской старине», «Літературно-науковому віснику»; окремо вийшли «Волинські оповідання» (1914), «Ганна Монтовт» (1926), «Історичні оповідання» (1930), «По судах Гетьманщини» (1940) та ін.».

Помер О.І.Левицький 9 травня 1922 р. на Полтавщині. Його відспівали не в Софійському соборі, як він бажав, а в бідній сільській церкві с. Митлашівки. Та відспівання було українською мовою і над ним востаннє читали по-рідному Святе Письмо, яке він свого часу перекладав. Ховали його за козацьким звичаєм: труну, покриту червоною китайкою, везли на санях волами; поховали біля церкви, насипали високу могилу і поставили дерев'яний хрест.

Академік М.П.Василенко в 1923 р. писав: «В Києві пройшло все, можна сказати, життя О.І.Левицького і його громадська робота, і, треба гадати, згодом українське громадянство спроможеться перенести до Києва і його труну». «Любов до Київа у О.І.Левицького не була явище випадкове, вона виходила з історичного світогляду, де Київ в українському культурному житію посідав завсігди центральне місце..., через те Ор. Ів. був органічно зв'язаний з Києвом своїм життям і вихованням...» Іще М.П.Василенко додає: «Я чув трьох видатних керівників наукових екскурсій по Київу — В.Б.Антоновича, П.Г.Житецького і Ор.Ів.Левицького. Таких, як вони, вже нема і не буде».

Наукові й літературні праці академіка О.І.Левицького чекають перевидання, а свята одинока могила президента — гідного й вдячного пошанування нащадками.

Оксана Дудко

Олександр Гнатович Лотоцький: якою бути українській церкві?

Становлення Української Держави відбувалося в драматичних умовах, в умовах ослаблення Австро-Угорської та Російської імперій, до яких належала українська територія. Поразки російської армії на фронтах, економічні труднощі, незадоволення своїм становищем робітництва, малозабезпеченого селянства, гострі національні суперечності привели до заворушень у Петрограді, які переросли в революцію. 12 березня 1917 р. цар відрікся від престолу.

Революція швидко охоплювала всі території імперії. На Україні вона набула національного характеру. На фронті, в гарнізонах виникали українські громади, які ставили свої національні вимоги: національна мова, школа, організація військових українських частин, автономія, іноді самостійність України.

Після призначення князя Львова першим прем'єр-міністром Тимчасового уряду, дві тупівські громади в Петрограді створили Тимчасовий революційний комітет на чолі з відомим в українських колах патріотом своєї Батьківщини О.Г.Лотоцьким. Цей орган опублікував листівку до українців столиці, в якій закликав боротися за національну автономію України[1].

15 березня було видано звернення до українського громадянства, студентства, робітництва і українських офіцерів у Петрограді. Члени комітету розкривали роль українського народу в повстанні, доводили, що українці повинні захищати свої національні права, боротися за свою державу.

© О. Дудко

«Найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність, і лише створення суверенного державного організму може забезпечити найширший культурний розвиток українського народу, — відзначав О.Г.Лотоцький. — В світлі цього ідеалу маса повинна виставити вкупі з демократією інших народів Росії лозунг перебудови Російської держави на федеративну демократичну республіку з як найширшими правами окремих націй і спеціально як найширшою національно-територіальною автономією України»[2]. Далі автор буде розглядати зазначену в назві проблему через призму поглядів на неї О.Г.Лотоцького.

Революція й прагнення національного самовияву, які її супроводжували, відбилися й на українській церкві. Адже «рідна Церква, душа українського народу, що завжди була його найсильнішою основою в часи всенародного лихоліття, під важким чоботом московських царів зовсім втратила свою духовну силу. Вони через своїх московських чи помосковських владик наказували їй «справляти» церковнослав'янську мову і пристосовувати її до московських форм і вимови»[3]. Таким чином йшлося про московський диктат над Українською Православною Церквою.

Але проти цього вже тоді на зібраннях церковних громад висувалися пропозиції розірвати зв'язки з Москвою (націоналізація церкви) й утвердити на Україні незалежну (автокефальну) церкву. Серед епископату України п'ять ієрархів — Дмитрій Уманський, Никодим Чигиринський, Агапит Катеринославський, Олексій Володимирський та Парфеній Полтавський — стали на боці українського руху. Проте решта єпископів зайняла «нейтральну позицію»[4]. Вони бажали зберегти все по-старому (підлеглість української церкви Московській, слов'янську мову в Богослужінні), закладаючи цим основи для майбутнього протистояння при розв'язанні цього питання.

Українська Центральна Рада, що утворилася в перших днях березня 1917 р., складалася переважно з представників української інтелігенції, яка негативно ставилася до церкви. «Великий духовний здвиг революційної доби не здвигнув українську інтелігенцію з позиції в релігійно-церковній справі. ...наша інтелігенція стала в стороні від тих живих течій, які змагали до відновлення церковних традицій, що коріняться у віковій історії українського народу та властиві його національному духові, — зазначав О.Г.Лотоцький. — Український інтелігент в момент революційного захоплення ще менше охочий був звернути увагу в сторону зневаженої справи «клерикальної», що нею так погоджували освічені люди російського радикального світу...»[5]

Силами українського духовенства в листопаді 1917 р. була створена Українська Церковна Рада, яка «ставила своїм завданням перетворити церковне життя на Україні на основі старих релігійно-національних традицій та відповідно новим, сучасним вимогам життя. ... Праця цих українських діячів церковних зустріла рішучий опір з боку єпископату, який і в революційний час заховував у своїх руках усі адміністративні і матеріяльні засоби в церковних справах та був чинний проводити церковне життя по своїй уподобі. Єпископат, що був цілковито моськовський — чи з свого національного походження, чи з своїх національно-державних переконань — робив усі перешкоди національним домаганням Української Церковної Ради, уживаючи для цього всі свої зовнішні засоби, і тим способом гальмував певні національні досягнення в даній ділянці українського громадського життя». Завдання влади, свідомої своїх національно-громадських обов'язків, вважав О.Г.Лотоцький, полягало в тому, щоб увільнити церковне життя українських громадян від тих зовнішних пут, якими очевидно зловживали чинники, чужі й ворожі для українських інтересів. І з таким власне проханням удалася Українська Церковна Рада до Українського Генерального Секретаріяту із скромним проханням забезпечити українцям свободу творення національних форм церковного життя»[6].

Делегація від Української Церковної Ради звернулася до голови українського уряду В.К.Винниченка з проханням надати їй офіційного значення. Винниченко не погодився, але призначив до Ради — В.Рафальського (магістра церковного права) від Секретаріату внутрішніх справ[7]. І, взагалі, в той час Генеральний Секретаріат дотримувався «системи невтручання в справи церковно-релігійні, як справу приватну, як справу людської совісті, що не підлягає компетенції урядових державних чинників, що вживали всієї своєї сили для переведення в українській церкві московсько-реакційних тенденцій»[8]. «Стоячи на справедливих засадах невмішування державних чинників в церковні справи, шануючи свободу сумління, не зважав він на те, що і з теоретичним проголошенням тих засад держава фактично втручалася в церковні справи тим самим, що, поки не одділено церкву од держави, давала адміністративний захист та матеріяльну підмогу тим урядовим церковнич чинникам, які уживали всю свою адміністративну та матеріальну силу на переведення своїх певних тенденцій політичних (російсько-уніфікаційних та реакційних) і національних (московсько-нівеляційних)»[9].

21 серпня 1917 р. на засіданні Комітету Центральної Ради було затверджено Генеральний Секретаріат у новому складі[10]. Генеральним писарем обрано саме О.Г.Лотоцького. «Генеральний писар, О.Лотоцький, людина, що була найбільше підготовлена до державності»[11]. Обійнявши посаду генерального писаря, він мав унікальну можливість опрацьовувати документи, давати оцінки подіям.

Справою оформлення становища Української Церковної Ради займався і Олександр Лотоцький. «Ту справу довелося в Генеральному Секретаріяті референтувати мені, як Генеральному Писареві, бо ресорт духовних справ не був представлений в Секретаріяті. Я доводив конечну потребу увести церковно-адміністративні справи у загальне річище діяльності української влади і певним зовнішним контролем над адміністративною діяльністю керуючих органів духовенства унеможливити їх зловживання в церковних справах. Це конче потрібно було зробити, поки не було формально переділено відділення церкви від держави і поки чужоземний у нас єпископат користувався державним апаратом та всякими засобами влади. Справа ця не знайшла собі вирішення в Генеральному Секретаріяті, і я після референтував її в Центральній Раді. Тут вона викликала бурхливі дискусії, які привели в результаті до резолюції в тім сенсі, державним ідеалом нашим єсть такий устрій, де релігія мусить бути приватною сферою життя, а тому утворення яких-будь адміністративних установ для тої сфери було б віддаленням од певного устрою»[12].

15 листопада, на засіданні Генерального Секретаріату, було ухвалено: «доручити генеральному писареві скласти проект установи при Генеральному секретаріатові особливого управління у справах віри»[13]. 29 листопада О.Лотоцький від імені Генерального Секретаріату доповів про це на засіданні Малої Ради та виклав пропозиції про створен-

ня окремого державного органу з метою координації стосунків між Церквою й Державою. Але Мала Рада відхилила ці пропозиції та повернула справу Генеральному Секретаріатові для нового опрацювання та внесення доповнень у вигляді «певного законопроекту в релігійній справі»[14]. Наприкінці листопада 1917 р. Лотоцького звільнено з посади генерального писаря, бо він не виконав доручення про створення особливого управління у справах віри. Замість нього було призначено Івана Мірного, який ще з 9 жовтня 1917 р. був товаришем Генерального писаря[15].

Отже, «молода українська державність недооцінювала українського церковного руху і не дала йому потрібної піддержки», — писав Дмитро Дорошенко[16]. А Олександр Лотоцький підкреслював, що «інтерес до церковних справ кваліфікували як певну вузкість...», а це дуже псувало репутацію правомірного революціонера»[17].

При уряді П.Скоропадського, який очолював Федір Лизогуб, було засноване Міністерство культів або ісповідань. Першим міністром було призначено професора Василя Зінківського, прихильника автокефалії української церкви. Першою церковною справою була справа заміщення катедри Київського митрополита, яка після вбивства митрополита Володимира Богоявленського залишалась три місяці вакантною. Патріарх Московський Тихон дав інструкцію обрати митрополита до Церковного Собору на Єпархіальному З'їзді. Не зважаючи на протест В.Зінківського, обрано на митрополита архиєпископа, хоч його кандидатура не набрала належної кількості голосів, запеклого ворога України, голову «Союза Русскаго Народа» митрополита Антонія Храповицького — «відомого українофоба й реакціонера, що саме перед тим здобув собі популярність забороною читати на Великдень Євангеліє (в Харківській єпархії) на «базарній» українській мові»[18].

Виступаючи на другий день після відкриття другої сесії Всеукраїнського Церковного Собору (7-20 січня 1918 р. відбулася перша сесія, яка була перервана повстанням більшовиків; ухвалено — продовжити роботу в травні, але собор скликано на 7-20 червня 1918 р.), міністр ісповідань від імені Уряду склав декларацію з такими принципами: уряд стояв на засаді, що церква в Україні не повинна бути відділена від держави; уряд не буде втручатися у внутрішнє життя церкви, але очікує від церкви підтримки нею держави; церковне управління в Україні мусить бути організоване; уряд в осінню сесію має зайнятися питанням автономії.

На засіданні Собору 9 липня 1918 р. було прийнято «Статут Тимчасового Вищого Церковного Управління Православної Церкви в Україні», де управління української церкви будувалося на основі автономії в канонічній юрисдикції Всеросійського патріарха. Після затвердження Статуту, 11 липня сесія була закрита.

Олександра Лотоцького 19 жовтня 1918 р. прийнято до складу другого кабінету міністрів Української держави Ф. Лизогуба. Він посідав місце міністра ісповідань «з доручення Українського Національного Союзу увійшов у склад правительства Гетьмана та прийняв на себе обов'язки міністра культів»[19].

На останньому засіданні Собору, 12 листопада 1918 р., О.Лотоцький від імені уряду виступив з декларацією промовою, де наголошував: «Основна засада української державної влади полягає в тому, що в самостійній державі має бути і самостійна Церква. ... в своїх відносинах до інших церков Українська Церква має бути автокефальною під головуванням Київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними церквами. Автокефалія Української Церкви — це не лише церковна, але й національна необхідність... В імені Уряду Української Держави маю за честь оголосити його тверду і непохитну думку, що Українська Церква має бути автокефальною»[20].

Декларація міністра ісповідань зустріла опір на Соборі. Російські єпископи побачили в ній порушення українським урядом свободи церкви, яка сама рішає про своє буття, хоче, чи ні, вона кому підлягати, та кому саме. Олександ Лотоцький дав рішучу відповідь: «відділення церкви від держави так само не зустріне перешкод з боку держави, до цього провадить нормальний розвиток організації й життя держави і церкви. ... установи церкви стануть на становище приватних установ, як установи торгівельні, промислові і підлягатимуть звичайній законній відповідальности у випадку шкідливого чину»[21].

Олександр Лотоцький був звільнений з цієї посади, але вже перебуваючи на цій посаді, довів до проголошення автокефалії Української Православної церкви. «Демісія міністра ісповідань була викликана загальними подіями в історії української відродженої державности, коли 14 листопада 1918 року, тобто через день після виступу міністра Лотоцького на Соборі, оголошена грамота гетьмана Скоропадського про з'єднання України з Росією на засадах федерації»[22]. Одночасно з проголошенням грамоти був змінений Кабінет міністрів. Міністром ісповідань був призначений «невідомий М. Воронович[23], який будучи відсутнім з Києва, не обійняв навіть свого уряду»[24].

6(19) грудня 1918 р. Київ зустрів нову владу — Директорію Української Народної Республіки. Одним із перших законодавчих актів Директорії УНР був «Закон 1 січня 1919 року про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви», проведений як декрет. Цим законом проголошувалась незалежність, автокефальність Української Православної церкви:

«1. Вища церковно-законодавча, судова та адміністраційна влада на Україні належить Всеукраїнському Церковному Соборові, постанови якого, коли мають церковно-державне значення, або вимагають видатку грошей з державних скарбів, підлягають розгляду і затвердженню законодавчих державних органів.

2. Для керування справами Української Автокефальної Православної Церкви утворюється Український Церковний Синод в складі 2 єпископів, 1 протоієрея, 1 священника, 1 диякона і 3 мирян та одного священика од Військового Відомства. До скликання Собору, який обирає в члени Синоду і подає на затвердження Уряду, члени Церковного Синоду призначаються Вищим Республіканським Українським Урядом.

3. Відомству Синода належать церковні справи: релігійні; адміністративні; господарські; освітні; контрольні та ревізійні. (Додатковим декретом Директорії надано Синодові ще й функції судові).

4. В засіданнях Українського Синоду має присутність призначений для того Міністром представник Республіканського Уряду, який іменується Державним Представником і на обов'язках якого лежить: подавати інформації, роз'ясняти закони, стежити за виконанням законів та постанов Синоду, які не порушують інтересів Республіки. Державний Представник має право опротестування перед Радою Міністрів.

5. Церковна влада Автокефальної Української Церкви з її всім урядовим складом оплачується коштами з Державної Скарбниці одповідно штатам, установленим для цього додатково.

6. Українська Автокефальна Церква з її Синодом і духовною ієрархією ні в якій залежності від Всеросійського Патріярхату не стоїть.

7. Український Церковний Синод для керування своєю діяльністю, а також для скликання Церковного Собору, виробляє накази, які вступають в силу по затвердженні їх Українським Республіканським Урядом»[25].

В двотомній роботі «Автокефалія»[26], яка була написана в 1934 та 1938 рр., Олександр Лотоцький дає оцінку та історичне значення Закону 1-го січня 1919 р., окреслює всі етапи боротьби за самостійність Української Церкви.

Наступним кроком уряду УНР в церковних справах були переговори в Царгороді, які вів Олександр Гнатович Лотоцький як керівник делегації. Він з 3 січня 1919 р. до березня 1920 р. перебував у Царгороді[27] на становищі надзвичайного посла Української Народної Республіки у Туреччині. «Надзвичайна Дипломатична Місія Української Народної Республіки в Румунії свідчить, що ...п. Лотоцький Олександр — посол Української Народної Республіки в Туреччині»[28].

Він мав спеціальну місію, яка полягала в проведенні переговорів із Вселенським патріархом про визнання автокефалії Української Православної церкви. Але вів переговори Олександр Лотоцький не з патріярхом, а з місцеблюстителем Царгородського патріяршого престолу митрополитом Миколаєм Кесарійським. Патріярша кадетра не була тоді зайнята: в 1918 р. помер Патріарх Герман V, і турки не давали дозволу на вибори нового патріярха аж до 1922 р.[29]

Іван Власовський стверджує, що відповідь митрополита Миколая в переговорах з Лотоцьким не була відмовою, але не була й згодою. Місцеблюститель вказував на вакантність у той час патріяршої кадетри, як на перешкоду до обміркування і вирішення такого важного питання, як Автокефалія Української Православної церкви[30]. Але митрополит Миколай висловив прихильність Патріяршого Престолу до «побожного українського народу та надію, що цей народ буде міцно стояти в батьківській вірі, чекаючи з цілковитою впевністю на здійснення свого бажання, себто незалежности своєї Церкви, згідно з святими канонами та правилами»[31].

В 20-ті рр. почалася еміграція на Захід. Не обминула вона і Олександра Гнатовича Лотоцького. Спочатку він емігрував до Відня, потім до Праги, куди в 1921 р. переселилась більшість емігрантів. Перебуваючи в Празі, Лотоцький очолював Республікансько-Демократичний Клуб, був доцентом, а потім і професором церковного права Українського Вільного Університету[32].

В кінці квітня 1925 р. була утворена при Синоді Православної Церкви в Польщі «Комісія для перекладу Святого Письма та Богослужбових книг на українську мову». На засіданні Комісії 27-29 квітня прийнято Статут Комісії. В склад Комісії увійшов і професор Олександр Лотоцький від Праги Чеської.

Опісля, в 1928 р., Лотоцькому запропонували викладати на Православному Богословському Відділі Варшавського Університету. Прийнявши цю пропозицію, він з 1929 р. живе і працює у Варшаві на посаді професора Богословського Відділу Університету на кадетрі Історії Православних Слов'янських Церков і Румунії. Співдіє при видавництві українського перекладу Євангелія російським Синодом, складає підручники — Закон Божий для семикласових шкіл (*як О.Білоусенко*) — *Старий заповіт: Наука про Богослуження Православної Церкви; Катихизис* — підручник релігії для шкіл народніх; Священна історія Старого Заповіту; Священна історія Нового Заповіту.

В 1930 р. силами української еміграції організовується Український Науковий Інститут у Варшаві. Очолює його Олександр Гнатович Лотоцький «аж до самої смерти в трагічних обставинах в кінці 1939 року»[33].

Одже, поданий в даному повідомленні матеріал свідчить про тверді переконання Олександра Гнатовича Лотоцького в самостійності Української Православної Церкви, про порив з Московією. І в подальшому житті, навіть в еміграції, він був прихильником самобутності української церкви.

---

[1] Відділ рідкісних книг та стародруків НБУ ім. В. І. Вернадського. Колекція листівок. — 303.
[2] Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч.П. — С.328.
[3] Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. — К., 1994. — С.370.
[4] Дорошенко Д. Історія україни 1917-1923 рр. — Ужгород; Нью-Йорк. — 1930. — Т.1. — С.206.
[5] Лотоцький О. Зневажена справа // «Тризуб» (Париж). — 1927. — №12. — С.7.
[6] Там само. — С.7.
[7] Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк, Київ, Бавнд-Брук, 1990. — Т.4. — Ч.1. — С.22.
[8] Лотоцький О. Сторінки минулого. — Варшава, 1934. — Т.3. — С.372.
[9] Лотоцький О. Українські джерела церковного права. — Варшава, 1931. — С.129.
[10] ЦДАВО України, ф.1115, оп.1, спр.18, арк. 9.
[11] Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. — Ужгород; Нью-Йорк, 1930. — Т.1. — С.151.
[12] Лотоцький О. Зневажена справа // «Тризуб» (Париж). — 1927. — №12. — С.7-8.
[13] ЦДАВО України, ф.1067, оп.3, спр.1, арк. 78.
[14] Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. — Ужгород; Нью-Йорк, 1930. — Т.1. — С.411.
[15] ЦДАВО України, ф.1067, оп.3, спр.1, арк.31.
[16] Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. — С.50.
[17] Лотоцький О. Церковна справа на Україні // Літературно-Науковий Вісник. — 1923. — Кн.V. — С.65.
[18] Лотоцький О. Зневажена справа // «Тризуб» (Париж). — 1927. — №12. — С.8.
[19] Лотоцький О. Українські джерела церковного права. — Варшава, 1931. — С.133.
[20] Там само. — С.134.
[21] Там само. — С.134.
[22] Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк, Київ, Бавнд-Брук, 1990. — Т.4. — Ч.1. — С.56.
[23] Воронович Михайло Михайлович — землевласник, державний діяч. За часів Російської імперії — губернатор Бесарабії. Діяльний член «Української народної громади». Головував на хліборобському конгресі, що обрав гетьмана. У кабінеті Ф.А.Лизогуба — товариш міністра внутрішніх справ, у кабінеті С.Гербеля — міністр ісповідань.
[24] Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк, Київ, Бавнд-Брук, 1990. — Т.4. — Ч.1. — С.56.
[25] *Лотоцький О. Українські джерела церковного права.* — Варшава, 1931. — С.297-298.
[26] Лотоцький О. Автокефалія.— Варшава, 1935. — Т.1; 1938. — Т.2.
[27] Лотоцький О. В Царгороді. — Варшава, 1939. — 176 с.
[28] *ЦДАВО України, ф.4465, оп.1, спр.525.*
[29] Епископ Алексій. Посещеніе Его Блаженством, Блаженнѣйшим митрополитом Діонисіем православних автокефальних восточних церквей. — Варшава, 1928. — С.6.
[30] *Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви.* — Нью-Йорк, Київ, Бавнд-Брук, 1990. — Т.4. — Ч.1. — С.67.
[31] Лотоцький О. В Царгороді. — Варшава, 1939. — С.99.
[32] ЦДАВО України, ф.4465, оп.1, спр.525.
[33] *Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле, 1901-1914.* — Вінніпег, 1949. — С.49.

Ростислав Васьковський

Листопадове повстання 1918 р.: «петлюрівська авантюра» чи «національна революція»?

Як і більшість подій з історії Української революції 1917-1921 рр., повстання проти гетьмана у листопаді — грудні 1918 р. отримало різноманітні, часом протилежні, оцінки. Характер їх змінювався від повністю схвалюючих — народне повстання проти панівних реакційних класів, іноземних військ окупантів за збереження революційних здобутків, — до абсолютно негативних — «соціалістична гайдамаччина», бунт мас проти стабільного існуючого ладу, правової Української Держави. Така різноманітність поглядів була обумовлена, у першу чергу, дискусіями у період між світовими війнами серед політичної еміграції з України, яка репрезентувала собою соціалістичну, націоналістичну і консервативно-монархічну течії українського руху. Єдине, що їх об' єднувало — безпосередня участь у визвольних змаганнях 1917-1921 рр., а відтак — фактично повна неспроможність піднятися понад суперечки зі своїми землякими-опонентами. Тому варто самим неупередженно розібратися, чим же було насправді повстання кінця 1918 р. — «національною революцією нашого народу» (популярна теза періодики доби Другої УНР) чи «бандитською авантюрою українських сепаратистів» (не менш популярний вислів проросійської преси Києва під час повстання).

Ініціаторами повстання проти гетьманського режиму стали представники українських соціалістичних партій: голова Українського національного союзу (УНС) Володимир Винниченко, член Центрального бюро Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) Микита Шаповал, директор департаменту в міністерстві шляхів Андрій Макаренко (УСС) і начальник Корпусу залізничної охорони генерал Олександр Осецький. Підготовку до організації повстання вони розпочали приблизно у середині жовтня 1918 р. На жаль, ми не маємо її точної дати. Один з дослідників, М.Стахів, вважає, що до цього «приступив гурток Макаренка, Шаповала і Винниченка цілком пізно, при самому кінці жовтня»[1], тобто за два з половиною тижні до безпосереднього початку повстання. Його думку заперечує В.Прохода, котрий відмічає, що наприкінці жовтня до змовників приєдналися інші учасники; самі ж організатори почали діяти раніше[2].

Доказом правдивості останнього висновку служать спогади М.Шаповала. Він пише, що перша розмова з А.Макаренком і В.Винниченком з приводу організації повстання мала місце за кілька днів після відкриття Кам'янець-Подільського державного університету[3] (яке відбулося 6 жовтня 1918 р.). Отже, можна припустити, що підготовка розпочалася приблизно у середині жовтня. Уся подальша розповідь Шаповала про організацію антигетьманського повстання свідчить про її тривалість. Що ж до останніх двох тижнів перед повстанням, то він згадує про особливо напружену працю тих днів: «Доводилось буквально не спати: з восьмої години ранку бути на ногах до пізньої ночі, мати сотні побачень, чергувати в Національному союзі, давати інструкції натяками, умовно, іноді відвертими словами, збирати відомості, відправляти делегації в Німеччину, в Ясси, на Кубань, посилати по Україні, радитись з Центральним бюро (УПСР. — *Р.В.*), з Селянською спілкою і т.д. Те саме діялось з Винниченком»[4].

До речі, хоча останній був головою УНС, ця організація спочатку до підготовки повстання залучена не була. Більшість у союзі вважала таку ідею нездійснимою та взагалі шкідливою. На таємному засіданні представників українських партій, що складали УНС, Винниченко і Шаповал виступили з доповіддю про поточний момент та нагальну потребу повстання. Однак майже всі присутні висловилися проти, аргументуючи це небезпекою руйнації державного апарату, виникнення анархії і більшовизму в масах[5].

Тим часом міжнародна ситуація навколо України змінилася. Поразка Центральних держав у першій світовій війні ставала неминучою. 29 вересня капітулювала Болгарія, а за нею Туреччина. 17 жовтня розпалася Австро-Угорська імперія та перетворилася на «Союз держав». Склалася важка ситуація і в Німеччині — за словами П.Скоропадського, «воєнна партія більше не грала ніякої ролі, а уся справа перейшла до рук соціалістичного міністерства Шейдемана»[6]. Внаслідок послаблення позицій Німеччини — основної опори гетьмана — на нього посилився тиск з боку прихильників орієнтації на Антанту. Це були, у першу чергу, представники різних російських організацій в Україні, утворених утікачами з більшовицької Росії — «Монархічного блоку», «Наради членів законодавчих палат», «Російського союзу», «Союзу російського народу», «Союзу відродження Росії», «Національного центру», «Нашої батьківщини», «Ради державного об'єднання Росії» і т. ін.' Головною метою цих організацій була боротьба за відродження «єдиної та неподільної» Росії у старих кордонах.

Політична ситуація в Україні загострилася, що відбилося на діяльності уряду. 17 жовтня на засіданні кабінету міністрів було зачитано «Записку в справі зовнішньої політики України». Її авторами були десять міністрів кабінету, які вимагали допомоги російським політичним колам для боротьби з більшовиками під гаслом відновлення великої Росії. У «Записці» зазначалося, що «Україна може бачити свій добробут в добробуті інших «русских» держав, що постали на теренах колишньої Росії, і, зокрема, в добробуті Великоросії»[8].

Наслідком незгод всередині уряду стала його відставка і сформування нового кабінету, до складу якого увійшли чотири представники УНС. Проте, отримавши портфелі у кабінеті міністрів, вони не змогли принципово вплинути на зміну політичного курсу гетьманського уряду. Черговим каменем спотикання стало рішення Союзу скликати

© Р. Васьковський

17 листопада 1918 р. Український національний конгрес. На ньому передбачалося розглянути шість основних питань: сучасне міжнародне становище та його майбутні перспективи; форми державного будівництва в Україні; економічна політика; аграрна реформа; народне самоврядування в Україні й організація військових сил.

Павло Скоропадський згадував: «З розгляду програми та наступних дебатів і зі складу конгресу я зрозумів, що справа ясно і безперечно йде про повалення гетьманства»[9]. На думку гетьмана, у нього залишалося тільки два виходи. Перший — самому очолити український національний рух. У цьому випадку він мусив сам оголосити про скликання конгресу, доповнивши його склад представниками несоціалістичних партій. Однак, П.Скоропадський вважав, що це не виправить становища і не стане на перешкоді повстанню, про підготовку якого він мав відомості. До того ж він боявся, що, ставши на шлях поступок, він опиниться в руках людей, котрі, на його думку, «поведуть Україну до загибелі». Тому гетьман вирішив використати другий варіант — заборонити конгрес і спертися на офіцерські дружини, що формувалися в Києві й інших великих містах України з колишніх офіцерів російської армії. Завданням цих загонів була підтримка ладу та боротьба з проявами більшовизму. Крім офіцерських дружин, розпочалася організація Особливого корпусу з офіційною метою боротьби з анархією у прикордонній смузі, а неофіційно — для подальшого розгортання під час наступу у майбутньому на Радянську Росію[10].

14 листопада 1918 р. П.Скоропадський розпустив кабінет міністрів, у якому знову назрівала криза (за скликання Українського національного конгресу висловилися сім міністрів, проти — вісім), і підписав грамоту про федерацію Української Держави з майбутньою небільшовицькою Росією. У ній, зокрема, зазначалося, що Україні «перший належить виступити в справі створення Всеросійської федерації, кінцевою метою якої буде відновлення великої Росії. В досягненні цієї мети лежить запорука добробуту як всієї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку всього українського народу на міцних засадах національно-державної самобутності»[11].

Новий тимчасовий кабінет було доручено сформувати херсонському землевласникові, колишньому харківському губернатору Сергію Гербелю. 15 листопада новий уряд проголосив свою найближчу програму, у якій першочерговим завданням проголошувалося відбудова Росії на федеративних засадах, щоправда, із «забезпеченням Україні її державності й національної самобутності»[12].

Що ж спонукало Павла Скоропадського вдатися до різкої зміни курсу і з позицій відстоювання самостійності Української Держави перейти до проголошення ним федерації України з Росією? Розглядаючи дане питання, слід взяти до уваги міжнародний контекст подій. Нагадаємо, що 9 листопада у Німеччині вибухнула революція, в результаті якої владу кайзера Вільгельма II було повалено. А 11 листопада підписано Комп'єнське перемир'я, яке поклало край першій світовій війні, і того ж дня головне німецьке командування віддало наказ про евакуацію своїх військ зі Східного фронту. Одночасно у Яссах — тимчасовій столиці Румунії — мала відбутися нарада російських політичних діячів з представниками Антанти. З Києва до Ясс було вирядженo посла Української Держави в США І.Коростовця для попередніх переговорів. Та його спіткала невдача. Французький консул Еміль Енно, котрий взяв на себе місію головного представника Антанти на півдні України, категорично заявив Коростовцеві: «Україна не мала ніколи своєї історії, ні національної окремішності. Вона була створена німцями. Уряд Скоропадського, як германофільський, має бути ліквідований». А англійський і французький посли підкреслили, що «Україна є частиною Росії... Україна ніколи не була державою і не може претендувати на визнання її державами Антанти»[13]. Цей факт підтверджує і гетьман, який згадує, що, коли 10-11 листопада з Ясс прибули ряд осіб, вони повідомили про небажання Антанти, і особливо Франції, вести переговори з українським урядом, доки той стоїть на платформі самостійності; мовляв, «тільки федеративна Україна може мати успіх у них»[14].

Отже, можна стверджувати, що на радикальну зміну гетьманського курсу істотний, якщо не вирішальний, вплив справила несприятлива міжнародна ситуація для Української держави: з одного боку, революція у Німеччині та поразка у війні стали кінцем її впливу на події в Україні; з іншого — опинившись унаслідок цього без підтримки і взагалі без регулярної армії, Павло Скоропадський вирішив шукати допомоги у колишніх союзників Російської імперії, які здавалися непереможними. У своїй країні, як вже зазначалося, гетьман, замість підтримки українського національного руху, визнав за краще спертися на офіцерські загони, а відтак, писав він, «для офіцерства російського складу я мусив негайно оголосити федерацію, через те, що мені протуркотіли вуха, якщо це буде зроблено, то увесь офіцерський склад постане стіною, заради Росії, за гетьманську Україну»[15].

Питанню про причини появи гетьманської грамоти від 14 листопада приділено таку увагу тому, що саме вона стала каталізатором повстання, яке готувалося. Але слід зазначити, що не всі дослідники і мемуаристи дотримуються цієї точки зору — існує думка про випадковість збігу в часі появи федеративної грамоти та початку повстання. Внести ясність у це питання чималою мірою заважає невизначеність точної дати утворення Директорії — колективного органу влади повсталих. Здавалося б, що правдиві дані знайдемо у спогадах двох основних організаторів антигетьманського повстання — В.Винниченка і М.Шаповала. Проте наведені ними дати суперечать одна одній: у першого це 13 листопада, у другого — 15 листопада.

У зв'язку з цим звернемося до спогадів Володимира Винниченка і спробуємо на їх підставі реконструювати хід подій. Автор пише, що після появи федеративної грамоти він скликав засідання УНС, на якому було вирішено «ухвалити всі заходи, зроблені до цього моменту в справі повстання й послати представників від кожної партії на таємне засідання для вибору Директорії»[16]. І вже на тому засіданні було утворено Директорію.

Якщо взяти до уваги, що грамота гетьмана була оголошена 14 листопада (у своїх спогадах Скоропадський відзначає, що він написав її 13-го, вже після засідання ради міністрів[17], тобто десь у другій половині дня), то обидва засідання УНС ніяк не могли мати місце 13 листопада. Більш точними видаються мемуари Микити Шаповала. Він пише, що після оголошення 14 листопада грамоти після обіду того ж дня відбулося засідання Головної ради УНС, на якому

чергове засідання союзу було призначене на день 15 листопада. А на ньому ухвалено рішення про підготовку повстання і «на восьму годину вечора призначене конспіративне засідання президії Національного союзу разом з нашими представниками війська», на якому було сформовано Директорію[18].

Досліджуючи цей момент, М.Стахів вказує на суперечність між спогадами М.Шаповала та іншого активного учасника протигетьманського повстання, командира Окремого загону січових стрільців Євгена Коновальця. Так останній зауважує, що 15 листопада ввечері він вже виїхав з Києва разом із Винниченком до Білої Церкви. Звідси, напевно, не можна не погодитися зі Стаховим, який робить висновок про те, що вибір Директорії відбувся вночі з 14 на 15 листопада.

Стосовно ж тези про випадковість збігу появи грамоти від 14 листопада і утворення Директорії, то вона заперечується тією одностайністю, яку виявив Український національний союз у питанні організації повстання (згадаємо, як нещодавно більшість в УНС ще виступали проти). І тільки коли стало зрозумілим, що внаслідок зміни урядового курсу виникла загроза самостійності України, українські партії приєдналися до повстання.

Таємне засідання президії УНС розпочалося 14 листопада о 20-ій годині у приміщенні Міністерства шляхів. На цьому засіданні були присутні представники різних політичних партій, що входили в союз, і військові, які підтримували ідею повстання. Для керівництва повстанням вирішено було обрати Директорію, котра мала відіграти роль революційного уряду з усією повнотою влади. Головою Директорії обрано В.Винниченка, членами: С.Петлюру (призначеного Головним отаманом повстанських військ), а також Ф.Швеця, П.Андрієвського і А.Макаренка.

Для організації повстання Директорія виїхала до Білої Церкви, де була дислокована основна військова опора повстанців — Окремий загін січових стрільців під командуванням Є.Коновальця. В день від'їзду Директорії з Києва нею було ухвалено залишити тут Український військово-революційний комітет (УВРК). Комітет був заснований з метою «повести інтенсивну підготовку до всенародного повстання, як по Україні, так і в Києві». З моменту утворення він, як повідомлялося у звіті про діяльність комітету, «згідно ухвали Директорії, стає репрезентантом її у Києві, органом революційної боротьби за владу Директорії»[19].

Завдяки роботі УВРК відозва Директорії до населення, написана В.Винниченком, вже 15 листопада телеграфом була поширена по Україні. У ній Павло Скоропадський оголошувався «насильником і узурпатором народної влади», а його уряд — антинародним та антинаціональним. Директорія закликала всіх чесних громадян, як українців, так і неукраїнців, «стати збройною дружною силою проти ворогів і злочинців народу» на захист незалежності української держави у формі Української Народної Республіки[20].

Ще одним документом новоутвореного повстанського органу влади був Універсал за підписом Головного отамана С.Петлюри та начальника штабу республіканських військ О.Осецького. Він також закликав «до боротьби за державну самостійність України, проти зрадника і узурпатора, генерала Скоропадського», оголошеного Директорією поза законом «за головний державний злочин проти самостійної Української Народної Республіки, знищення її свободолюбних установ, за заповнення тюрем найкращими синами України, за розстріл селян та паління сел каральними загонами, насильства над робітниками та сільськими людьми»[21].

Збройне повстання проти гетьманського режиму розпочалося 16 листопада 1918 р. виступом січових стрільців у Білій Церкві, коли їх перша сотня без бою зайняла місто. Того ж дня ще один відділ Окремого загону січових стрільців відправився залізницею і зайняв вночі Фастів — важливий залізничний вузол. Вранці 17 листопада туди перебралися Директорія та решта січовиків, а у Білій Церкві залишилися сотники Бісик і Домарадський, котрі мали організовувати повстанців і створювати з них військові відділи[22].

18 листопада відбувся бій під Мотовилівкою на залізничному шляху Київ — Фастів. Проти авангарду січових стрільців (чотири сотні, до 640 багнетів з бронепоїздом) був висланий загін князя Святополка-Мирського — до 600 багнетів російської офіцерської дружини, понад 1000 багнетів сердюцької дивізії, до 200 шабель, бронепоїзд[23]. У підсумку гетьманський загін зазнав нищівної поразки.

Серйозний опір гетьманські війська вчинили наступаючим силам Директорії на фронті Жуляни — Юровка 19 листопада. Однак, у другій половині місяця загони захисників гетьманського режиму вже не складали значної перешкоди повстанським військам. Як згадував О.Удовиченко, генерал армії УНР, «по оголошенні універсалу Директорії всі українські військові частини, а саме: Запорізький корпус, Чорноморський кіш, січові стрільці, старшини й вояки-сірожупанники та інші, всі перейшли на бік Директорії. На її бік перейшли і кадри двох корпусів, сформованих гетьманом у Вінниці й Одесі»[24].

Фактично, не вдався задум Скоропадського повернути на свій бік загони російських офіцерів. За даними гетьмана, на той час у Києві мешкало до 15 тисяч колишніх офіцерів російської армії. В той же час чисельність офіцерських дружин складала приблизно 3-4 тисячі чоловік[25]. Багато російських військових просто не бажали підтримувати «українських сепаратистів» і йти на захист Української Держави. Тому, як вірно підмітив головнокомандуючий Добровольчої армії А.Денікін, «офіцерство не пішло нікуди. Ідейне — із-за переконань, безпринципне — із-за шкурництва. У тому та іншому середовищі розпочався сильний відлив з України — одних до районів російських добровольчих армій, інших — у ті краї, де це не було примусової мобілізації, де можна було жити спокійно, служити у ресторанах, заробляти «на лото» та спекулювати»[26].

А тим часом на допомогу військам Директорії УНР почали прибувати народні маси, щоб взяти участь в антигетьманському повстанні. Член Стрілецької ради січових стрільців Осип Назарук так описував перші дні повстання: «Маси українських повстанців напливали зі всіх боків так скоро, що штаб Директорії втратив евіденцію щодо їх числа... Урядовці постачання, від яких найскорше можна мати більш певну інформацію, відповідали, що зорієнтуватися неможливо, бо різні відділи прохарчовуються самі, одержуючи харчі від селян, а деякі забирають по дорозі гетьманські і німецькі магазини»[27].

24 листопада 1918 р. Директорія оголосила мобілізацію «всіх здатних до зброї громадян України від 20 до 35 років... з метою найскорішого закріплення демократичного ладу на час до утворення постійної армії із чергових призивів»[28]. У першій половині грудня чисельність повстанських формувань, за різними даними, сягала від 100 до 300 тис. чоловік. Однак існував інший бік справи — «для планового переведення мобілізації не мала Директорія відповідного апарату, не було відповідної кількості старшин і підстаршин, не було налагоджене теж діло озброєння та обмундирування», — писав Є.Коновалець[29]. Він зазначає, що Стрілецька рада була проти оголошення загальної мобілізації, — і, насамперед, через небезпеку появи недисциплінованих частин. З ним погоджується й інший відомий діяч УНР — Михайло Омелянович-Павленко: «З різних кінців сходилися під прапор Директорії всі незадоволені режимом гетьмана, всі, хто так чи інакше вважав себе скривдженим, неоціненим по заслугах, а разом з тим чимало елементу від природи неспокійного, для якого хаос і анархія були рідною стихією»[30]. Як бачимо, хоча оголошена мобілізація й сприяла швидкому розгортанню повстання по всій Україні, проте саме вона негативно вплинула на подальший стан військових формувань Української Народної Республіки, що вже незабаром дало катастрофічні наслідки.

До того ж, не варто забувати, що від імені республіканської армії діяли й різні дійсно бандитські загони, які сподівалися нажитися під час повстання. Користуючись непоінформованістю селян, вони називали себе «розвідкою армії УНР», «петлюрівцями» тощо та під виглядом реквізицій грабували населення. Між тим начальник штабу Головної команди військ УНР О.Осецький запевняв, що республіканська армія «нічого ні в кого не реквізує. Коли б була потреба в тім, то це робитиметься щоразу тільки з окремого дозволу Директорії». Тож необхідно було від усіх підозрілих осіб «вимагати відповідних документів і коли їх немає, то заарештовувати і віддавати під військовий суд»[31].

Тим часом повстання тривало. Було вжито заходів щодо нейтралізації німецьких та австро-угорських військ, дух і дисципліна яких внаслідок революцій в Австрії та Німеччині помітно підупали. Вже 17 листопада було підписано угоду між Директорією і Великою радою німецьких солдатів Києва, відповідно до якої німці обіцяли дотримуватися «суворого нейтралітету у боротьбі між українським республіканським урядом і гетьманським урядом». В свою чергу, Директорія зобов'язувалася зберігати німецьке майно й харчувати німецьких солдатів з «засобів краю»[32]. І хоча у багатьох частинах солдатські комітети, що утворилися в них, заявили про свій нейтралітет, подеколи все ж доходило до сутичок між німецькими та повстанськими військами. Це траплялося, перш за все, внаслідок того, що повстанці, всупереч запевненням Директорії, часто роззброювали й громили австро-німецькі загони, забирали їх майно. Тому переговори між сторонами тривали й надалі. Тільки 11 грудня 1918 р. на конференції представників Директорії і вищого німецького командування, після докладної доповіді генерала Осецького про внутрішнє становище в Україні та її обговорення, було підписано угоду про залишення найближчим часом німецько-австрійськими військами території України. При цьому українським республіканським урядом обіцялося всіляке сприяння вільному виїзду військ до Німеччини[33].

З розвитком антигетьманського повстання чітко окреслився суперник Директорії УНР у боротьбі за владу — більшовики. Коли розпочалося повстання, вони, за словами радянського дослідника І.Рибалки, «в перші дні не змогли організаційно охопити величезну масу селян-повстанців». Тому більшовицькими організаціями, зокрема Київським обласним комітетом КП(б)У і обласним військово-революційним комітетом, був створений військово-політичний центр, котрий розгорнув агітацію серед повстанців. Всі загони, які стояли на позиціях радянської влади, «одержали вказівку влитися в загальну масу, повстанців і, зберігаючи свою організаційну самостійність (внутрішній розпорядок, окремих начальників і т.ін.), вести роботу по залученню на свій бік якомога більшої кількості учасників боротьби проти гетьманщини»методи контролю харчових виробництв[34].

Повстання між тим наближалося до свого логічного завершення. Ще 20 листопада повстанські війська підійшли до Києва і почали його облогу. В самому місті УВРК підготував зустрічний виступ в ніч на 23 листопада, але гетьманський уряд зміг опанувати ситуацію й блокувати дії комітету. Зрештою боротьба навколо Києва набула позиційного характеру з частими атаками повстанців в районах передмістних селищ Красний Трактир, Голосієве та Мишоловка. Протягом тижня, завдяки значному поповненню, Окремий загін січових стрільців розгорнувся в дивізію. З грудня з військ Директорії було створено Осадний корпус під командуванням Є.Коновальця. До його складу увійшли дивізія Січових стрільців, Чорноморський кіш, дві Дніпровські дивізії, Восьма піхотна дивізія (з кадрів колишньої гетьманської) та інші, загальна чисельність яких становила 50 тис. багнетів з 48 гарматами. Корпусові на початку грудня протистояли до 3 тис. багнетів, близько 80 шабель, 109 кулеметів і 43 гармати гетьманських формувань[35].

12 грудня 1918 р. Осадний корпус повів наступ на Київ. Після дводенних запеклих боїв дружини захисників української столиці були розбиті і 14 грудня о 13-ій годині гетьманське командування віддало наказ про припинення опору. Павло Скоропадський підписав своє зречення від влади: «Я, Гетьман всієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав *мені сил справитися із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склалися, керуючись виключно добром* України, відмовляюсь від влади»[36]. Після зречення гетьмана легітимна влада Української Держави — рада міністрів на чолі з С.Гербелем — ухвалила скласти з себе повноваження і передати владу Директорії[37].

Близько 15-ої години 14 грудня відділи Дніпровської дивізії та Січових стрільців увійшли до Києва. Деякі загони російських офіцерів, не дивлячись на наказ командування, спробували й надалі чинити опір, але він був швидко придушений. Гетьманська держава Павла Скоропадського перестала існувати. Влада перейшла до Директорії й було відновлено Українську Народну Республіку.

Отже, спробуємо проаналізувати, чи дійсно необхідним було це повстання, яке принесло руйнацію державного апарату, подальшу анархізацію суспільно-політичного життя в Україні, прихід до влади українських соціалістів, котрі так і не змогли подолати внутрішній розбрат та сконсолідуватися перед новою загрозою більшовицької інтервенції з

Півночі? Можливо, насправді, якби вдалося встояти Українській Державі, то не було б подальшої кривавої війни на терені України та боротьби різних політичних сил за владу? Іншими словами, чи потрібна була ця «авантюра» купки опозиціонерів режимові Скоропадського, чи це дійсно було щось на кшалт «національної революції»?

На наш погляд, розглядаючи дане питання, не слід забувати й про об'єктивні чинники, здебільшого незалежні від волі організаторів повстання. У своїх спогадах М.Шаповал писав: «Ідея повстання носилась у повітрі увесь час. Маленькими повстаннями була покрита Україна»[38]. Провід цим виступам намагалися надати різні протиурядові сили — і більшовики, і ліве крило українських соціалістичних партій. Першим цього зробити не вдалося — проголошене ними на початку серпня 1918 р. всенародне повстання не розпочалось. Причиною цього були не тільки (і не стільки) слабкість позицій більшовизму серед українських селян, як наявність грізної сили — німецько-австрійської армії, ще здатної стримувати стихійний екстремізм народних мас. Але у листопаді ситуація різко змінилася — революція у Німеччині й Австро-Угорщині, поразка у світовій війні негативно відбилися на психологічному стані та бойовому дусі іноземних вояків, котрих більше цікавили вже не українські проблеми, а власне повернення додому. Тому Директорії так швидко (вже 17 листопада) вдалося укласти угоду про дотримання німецькою армією нейтралітету у боротьбі з тими, кого німці мали захищати.

Одначе записувати успіх повстання на рахунок іноземних військ означало б грішити проти істини. На заклик Директорії, як ми бачили, піднялася майже вся Україна — навіть значна частина тих, хто служив урядові П.Скоропадського, перейшли на бік повсталих (що виступали тепер, після федеративної грамоти гетьмана, як захисники української державності). Отже, здавалося б, ми маємо справу з типовими ознаками повстання нації. Але... чи можна стверджувати про існування єдиної нації, коли під впливом агітації, зовнішніх і внутрішніх перешкод її основні рушійні сили — селянські маси — почали так само швидко відходити від Директорії УНР, як нещодавно приставали до повстання, керованого нею? Найменливіше у політичному розумінні селянство пішло тоді за більш радикальними гаслами більшовиків.

Не було єдності і в українських політичних колах. Підіймаючи повстання, УНС намагався приєднати до нього якомога більше політичних сил і течій. Однак саме це пізніше відіграло свою трагічну роль. Відсутність єдності у проводі новопосталої держави на тлі розколу в народних масах спричинилася до того, що національна революція захлинулась на самому початку, тільки-но досягнувши своєї першочергової мети — повалення ненависного уряду.

---

[1] Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. — Т.1. — Скрентон, 1962. — С.62.
[2] Прохода В. Уваги до праці д-ра Матвія Стахова «Україна в добі Директорії УНР» // Український історик. — 1967. — №1-2. — С.95.
[3] Шаповал М. Гетьманщина і Директорія // Вітчизна. — 1996. — №5-6. — С.129-131.
[4] Там же. — №7-8. — С.135.
[5] Там же. — С.129-131; Винниченко В. Відродження нації. — Т.3. — К., 1990. — С.94-96.
[6] Скоропадський П. Спогади (кінець 1917р. — грудень 1918 р.). — Київ-Філадельфія, 1995. — С.295.
[7] Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. — початок 1919 р.). — К., 1993. — С.28.
[8] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. — Т.3. — Прага, 1921. — С.113.
[9] Скоропадський П. Спогади... — С.303.
[10] Там же. — С.298; Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. — К., 1990. — С.161-162.
[11] Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1994. — С.163.
[12] Нова рада. — 1918. — 16 листопада.
[13] Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т.2. — К., 1994. — С.507.
[14] Скоропадський П. Спогади... — С.304.
[15] Там же. — С.305.
[16] Винниченко В. Вказ. праця. — С.107.
[17] Скоропадський П. Спогади... — С.305.
[18] Шаповал М. Вказ. праця // Вітчизна. — 1996. — №7-8. — С.135-136.
[19] ЦДАВО України, ф.1429, оп.1, спр.13, арк.1.
[20] Винниченко В. Вказ. праця. — С.110-114.
[21] Наша справа. — 1918. — 19 листопада.
[22] Історія українського війська. — Т.2. — К., 1993. — С.452.
[23] Скоропадський П. Спогади... — С.377.
[24] Удовиченко О. Україна у війні за державність. — К., 1995. — С.47.
[25] Деникин А.И. Указ. соч. — С.162.
[26] Там же. — С.161-162.
[27] Назарук О. Рік на Великій Україні. — Відень, 1920. — С.25.
[28] ЦДАВО України, ф.1429, оп.5, спр.4, арк.7.
[29] Коновалець Є. Причинки до історії української революції // Київ. — 1991. — №10. — С.116.
[30] Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна, 1918-1919. — Прага, 1929. — С.7.
[31] Держархів Дніпропетровської області, ф.615, оп.1, спр.3, арк.2.
[32] Гражданская война на Украине. 1918-1920. Сборник документов и материалов. — Т.1, кн.1. — К., 1967. — С.434.
[33] ЦДАВО України, ф.1429, оп.1, спр.12, арк.14-16.
[34] Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. — Харків, 1962. — С.49.
[35] Скоропадський П. Спогади... — С.377-378.
[36] Мірчук П. Українсько-московська війна (1917-1919). — Торонто, 1957. — С.70.
[37] ЦДАГО України, ф.57, оп.2, спр.254, арк.1.
[38] Шаповал М. Вказ. праця // Вітчизна. — 1996. — №5-6. — С.130.

Андрій Гошуляк

Причини антигетьманського повстання під проводом Директорії

Як не дивно, але дане питання належить до числа не лише недостатньо, але й суперечливо висвітлених у науковій і мемуарній літературі.

Прагнучи виправдати доцільність і навіть довести закономірність повстання проти гетьмана П.Скоропадського, апологети Директорії, представники українських соціалістичних партій у своїх працях (переважно мемуарного характеру) називають кілька його причин. Найголовніші з них: проголошення гетьманом 14 листопада 1918 р. грамоти про федерацію з Росією, незадоволення селянства аграрною політикою режиму і його каральними акціями, заборо-

© А. Гошуляк

на проведення Українського Національного Конгресу, зосередження реальної влади в Україні в руках неукраїнських елементів тощо.

Відрадно, що останнім часом з'явився ряд публікацій, автори яких зробили спробу більш об'єктивно, правдиво дослідити справжні причини організованого Директорією повстання, розвінчати деякі міфи, створені її творцями та послідовниками[1]. Але і новітні праці не позбавлені інколи прикрих неточностей. Зокрема, В.Барладяну-Бирландик, щоб довести, що повстання нібито розпочалось за наказом з Москви, безпідставно посилаючись при цьому на В.Винниченка, стверджує: «13 листопада, за день до початку протигетьманського повстання В.Винниченко зустрівся на квартирі міністра фінансів у центральнорадівському уряді УНР В.Мазуренка з Х.Раковським і Д.Мануїльським, які наказали йому розпочати повстання»[2].

В цій статті автор, спираючись на вже відомі дослідження, а також спогади гетьмана П.Скоропадського, висвітлює лише деякі аспекти названої теми.

Ставши з самого початку в опозицію щодо гетьманського режиму, українські соціалістичні партії, що представляли національно-демократичний табір, відмовлялись співпрацювати з новою владою і не полишали намірів її повалити. Створений ними Український Національний Союз (УНС) вони прагнули використати з метою повернення до керівництва державою. Представники УНС розпочали активну роботу по створенню на місцях міцних осередків союзу для згуртування опозиційних гетьману сил як в центрі, так і на місцях. Цьому певною мірою сприяла політика П.Скоропадського, зокрема в аграрному питанні. Враховуючи те, що в селах мешкало майже 90% населення України, а частка малоземельних та безземельних селян складала понад 60%, розв'язання земельного питання в інтересах цих верств населення набувало дуже важливого значення.

Адже в умовах революційної стихії широкі народні маси легко потрапляли під демагогічні заклики більшовиків та інших ліворадикальних сил, які вимагали негайної конфіскації всіх поміщицьких земель та їх розподілу. Аграрне ж законодавство гетьмана, спрямоване на збереження великого землеволодіння в економічних інтересах держави, дало поштовх до соціального незадоволення і навіть до збройних повстань (Звенигородка, Тараща тощо).

Ситуація ускладнювалася тим, що, повертаючись до своїх маєтків, колишні власники почали силою відбирати у селян самовільно захоплені ними землі та інвентар. Це супроводжувалось каральними акціями щодо населення, що призводило до нових соціальних вибухів. А оскільки в них часто використовувались німецькі та австро-угорські війська, то з особою гетьмана почали ототожнювати саму їх присутність в Україні, хоча прийшли вони, як відомо, внаслідок запрошення Центральної Ради. Таке становище вдало використовував УНС, особливо його ліворадикальна частина. Тому твердження М.Стахіва про те, що партії УНС «протягом довгого часу займали вичікувальну позицію по відношенню до гетьманської влади»[3] не відповідає дійсності.

Після організації своїх сил УНС став здійснювати ще більш активну політику, спрямовану на те, щоб добитися змін в уряді гетьмана. В жовтні 1918 р. президія УНС передала П.Скоропадському письмову заяву, в якій містилася гостра критика гетьманського уряду і пропонувалося створити замість нього тимчасовий коаліційно-демократичний уряд. «Ми не вважаємо сучасний уряд в Україні, — підкреслювалося в ній, — повноправним і законним представником Української Держави. Сучасний уряд чужий народові національно і ворожий йому політично та соціально і дає опору тільки в невеликих колах аграріїв і королів промислу... Вийшовши з рядів російської царсько-самодержавної бюрократії, теперішній уряд і суть форми свого думання має російсько-централістичну. Прагнення широких мас української нації до цілковитого національно-державного визволення (для більшості сучасного уряду) чужі і ворожі. Словесними нещирими заявами та жорстокістю цензурних репресій уряд хоче створити враження спокою в державі. Але вся його діяльність веде край до загибелі та руїни, а народні маси штовхає на шлях розлюченості, одчаю та анархії. З огляду на це Український Національний Союз заявляє, що дійсним, законним представником Української Держави може бути тільки той уряд, який спиратиметься на широкі, демократичні маси українського народу. Тільки коаліційно-демократичний національний кабінет міністрів має право тимчасово, до нормального сформування народної влади стати на чолі державної роботи...»[4]

Відсутність міцного прошарку національної буржуазії в Україні дійсно позначилась на тому, що великі фінансові кола складалися переважно з неукраїнських елементів. Це й давало певні підстави для звинувачень уряду гетьмана в «штучному припиненні національного визволення» та інших гріхах. Тому П.Скоропадський не відкинув одразу пропозиції УНС щодо проведення змін в уряді. Але поставився до цього негативно з таких міркувань. «Я так смотрел на решение этого вопроса потому, — писав він у своїх спогадах, — что положительно не видел действительно государственных людей среди украинцев, а только партийных деятелей, которые уже, я знал по опыту, в большинстве случаев не годятся для высших государственных должностей. Лизогуб был того же мнения»[5].

Після зміни кабінету міністрів в жовтні 1918 р. гетьман дав йому таку характеристику. «Новый кабинет был буржуазный, но с сильной украинской окраской. Украинцы страшно хотели, чтобы министром внутренних дел был кто-нибудь из них, но сами же они не могли мне указать подходящего кандидита, так на Рейнботе временно и остановились. Министры нового кабинета имели желание совместно дружно работать. Мне думалось, что дело может пойти, и в первое время действительно все шло хорошо... Но честолюбивые вожди партий хотели сами играть роль, а Кистяковский с ними не считался. Неудовлетворенность их честолюбия и заставила пользоваться всеми условиями для того, чтобы восстановить народ против Гетьманства, не считаясь с тем, что они сами разрушают все то, что было уже сделано для Украины. Дело дошло до того, что Винниченко входил в переговоры с большевиками»[6].

І, дійсно, найбільш радикальна частина членів УНС на чолі з В.Винниченком та М.Шаповалом виступала за вирішення питання влади шляхом збройного повстання. В жовтні 1918 р. в редакції газети «Нова Рада» відбулося засідання за участю лідерів УПСФ (С.Єфремова, А.Ніковського, К.Мацієвича), УСДРП (В.Вінниченка, В.Садовського), Селянської Спілки (Ф.Ф.Швеця), УПСР (М.Шаповала)[7]. М.Шаповал, який детально описав цю зустріч, підкреслив, що всі її учасники фактично не мали ніяких офіційних повноважень від своїх партій і були персонально запрошені ним і В.Винниченком. На зустрічі обговорювалося питання про можливість збройного повстання проти гетьмана. Рішуче за повстання висловилися лише М.Шаповал та В.Винниченко, решта членів була або проти, або утрималися.

У цілому основні політичні партії УНС поставилися до ідеї антигетьманського повстання по-різному. ЦК УПСР та частина членів ЦК УСДРП висловилися за його необхідність. Однак решта партій була проти. Навіть прибічники В. Вінниченка, яких була більшість в ЦК УСДРП, виступили проти.

В кінці жовтня 1918 р. відбулась ще одна зустріч між М.Шаповалом та А.Макаренком. А.Макаренко розповів про наявність тісного гуртка прибічників повстання, до складу якого входили Строкоза, Тулюга, Різниченко, Осецький. Що стосується УНС, то, на думку М.Шаповала, »Національний Союз абсолютно нічого не думав про озброєну *боротьбу і в ньому про цю справу ні з ким не можна було говорити, опріч Винниченка*»[8].

Таким чином, з другої половини жовтня 1918 р. група змовників на чолі з В.Винниченком, М.Шаповалом та А. Макаренком, без згоди на це УНС, розпочала підготовку повстання проти гетьманського режиму. Тим часом УНС продовжував діяти легальними методами. Він проголосив про скликання на 17 листопада 1918 р. Національного Конгресу, який мав на меті визначити питання легітимності влади гетьмана.

13 листопада 1918 р. на засіданні Ради Міністрів обговорювалось питання про можливість допущення проведення Конгресу. Уряд вісьмома голосами проти семи заборонив його проведення. Коментуючи це рішення, П.Скоропадський писав: «...еще утром я получил уведомление, что был раскрыт весь заговор восстания при аресте начальника части моей охраны, полковника Аркаса. Из его сообщения выяснилось, что конгресс конгрессом, а восстание все равно вспыхнет. Ясно, что тут никакие изменения в составе конгресса не изменили бы положения, а вместе с тем я боялся, что, став на путь уступок, мне придется сделать их целый ряд, причем я буду в руках людей, которые (для меня не было никакого сомнения) поведут Украину к гибели. Другое решение было — решительно закрыть Конгресс и опереться в Киеве на все те офицерские формирования, о которых я говорил выше, а если надо, то объявить всеобщую офицерскую мобилизацию. В одном Киеве у нас было до 15 тысяч офицеров»[9]. Далі він зазначав: «Я согласился с этим решением (заборонити Конгрес — *А.Г.*), но так как ясно было, что при недопущении Конгресса немедленно же левые украиские партии примут агрессивные меры, мне необходимо было создать более решительный кабинет и более подходящие для этого военные силы, на которые я решил опереться, на русский офицерский состав и на свою Сердюцкую дивизию, на которую я при всех условиях рассчитывал. Для офицерства русского состава я должен был немедленно объявить федерацию, так как мне уши прожужжали, что, если это будет сделано, то весь офицерский состав станет горой, ради России, за гетьманскую Украину. 13 числа я распустил кабинет и тут же с Палтовым написал грамоту, в которой я, твердо стоя на почве политического, культурного и экономического развития Украины, объявил, что отныне мы должны работать для будущей федерации с *Россией*»[10].

Отже, П.Скоропадський наполягає на тому, що грамота про федерацію з Росією була прийнята з метою заручитися підтримкою російського офіцерства в боротьбі проти повстання. Але вона була сприйнята як початок повернення до складу Росії і використана як привід для оголошення повстання. 14 листопада 1918 р. в Києві на таємному засіданні (вже за підтримки УНС) відбулася нарада, на якій було обрано керівний орган повстання — Директорію. 15 листопада 1918 р. виходить відозва Директорії про початок повстання по всій Україні. На жаль, можливість мирного розвитку подій була перекреслена. Пояснюючи причини успіху повстання, гетьман підкреслював: «Я до сих пор считаю, что единственной причиной такого подъема среди повстанцев была, как гром среди белого дня, появившаяся моя грамота о федерации. Если бы ее не было, я убежден, что сичевики из-за социальных вопросов не пошли бы против меня, да и многие украинские партии не сдвинулись бы с места. Социалисты-федералисты, партия демократических хлеборобов и Шеметовская даже при этих условиях не пошли, но они более понимали обстановку, большинство же украинцев считали, что я предал Украину. Я думаю, время покажет, кто предал Украину, я или Директория. Не говоря уже о том, что только враг мог желать вообще беспорядков такого рода для Украины, даже если бы многие народные домогания не находили себе отклика в сердце правительства, время для его начала уничтожало все плоды нашей роботы, это также относится к Украине, как и к Великороссии»[11].

Аналіз описуваних подій свідчить про те, що заборона проведення Українського Національного Конгресу проголошення грамоти про федерацію з Росією, репресії проти свідомого українства стали головними причинами, які спонукали УНС підтримати ідею повстання і надати йому офіційного характеру. Це загалом підтверджується і версією, викладеною М.Стахівим. «Підготовка до майбутнього повстання, — писав він, — розпочалась після відомої зустрічі Гетьмана П.Скоропадського та генерала П.Краснова, завдяки зусиллям полковників П.Болбочана, В.Павленка, представників Стрілецької ради Є.Коновальця та А.Мельника. Політичними справами опікувався консул Білецький, закордонними — А.Галіп, а також П.Дідушок, як секретар «керівного гурту». Саме ці люди здійснили належні заходи для того, щоб залучити до заколоту органи політичних партій та професійних організацій, які об'єднувалися в Українському Національному Союзі. Ще через декілька днів В.Винниченко, В.Садовський, Ф.Швець, М.Шаповал, С.Єфремов, А.Ніковський та К.Мацієвич провели нараду, на якій обговорювали вузлові проблеми, пов'язані з можливостями досягнення політичного компромісу з гетьманом, організації Директорії або збройного повстання. При цьому з'ясувалося, що всі присутні, за винятком Ф.Швеця, виступають за поро-

зуміння, проти повстання. По декількох днів — після заборони Всеукраїнського Національного Конгресу, покликання до влади уряду під проводом С.Гербеля та оприлюднення гетьманської Грамоти про федерацію з Росією — провідні українські діячі пізнього вечора 14 листопада таки обрали Директорію й проголосили про початок збройного антигетьманського повстання»[12].

Таким чином, неспроможність українських політичних еліт досягнути необхідного компромісу при формуванні основних елементів української державності призвела до повстання, в результаті якого гетьманська Українська Держава була повалена. Однак перемога Директорії УНР виявилася лише тимчасовою. Антигетьманське повстання, назване його лідерами другою національно-демократичною революцією, в кінцевому підсумку завдало значної шкоди українській державності.

Успіх українського національно-визвольного руху залежав тоді від консолідації в єдиний національно-державницький фронт всіх патріотичних сил, незалежно від їхніх суспільно-політичних програм. Потрібен був національний компроміс між політичними силами і рухами. Тільки він міг врятувати українську державність. Неспроможність керівників національного руху об'єднати свідомі українські сили різних політичних таборів з метою побудови незалежної України стало однією з найголовніших причин поразки Української революції 1917-1920 рр. і втрати нашим народом своєї державності.

---

[1] Барладяну-Бирладник В. Повстання проти П.Скоропадського. Причини і наслідки//Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. — К.,1993. — С.107-112; Яневський Д. Директорія УНР як міф //Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції. — К.,1997.- Ч.1. — С.221-233 та ін.

[2] Барладяну-Бирладник В. Назв. праця. — С.110.

[3] Стахів М.Україна в добі Директорії УНР. — Скрентон,1967. — Т.1. — С.20.

[4] Там само. — С.22-23.

[5] Скоропадський П. Спогади.Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ-Філадельфія,1995. — С.294.

[6] Там само. — С.296-297.

[7] Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. — Нью-Йорк,1958. — С.49-50.

[8] Там само — С.30.

[9] Скоропадський П. Назв. праця. — С.308.

[10] Там само. — С.305.

[11] Там само. — С.305.

[12] Стахів М. Назв. праця. — С. 51-54.

Анатолій Кентій

ОУН та гетьманський рух у 1930-х — на початку 1940-х рр.

До однієї з основних причин поразки українського національного табору в часи революції і визвольних змагань 1917-1920 рр. переважна більшість їх активних учасників (як також тогочасних і сьогоднішніх дослідників) відносять нездатність українських національних сил подолати розбіжності, партійні чвари, амбіції окремих лідерів і створити одноцілий фронт боротьби за Українську Державу.

Не краще виглядали справи і в наступні роки, коли на еміграцію відійшли основні чинники, котрі в різний час репрезентували український національно-визвольний рух і виступали в ролі носіїв державницької ідеї, представники різних політичних партій, інших громадських організацій. Коли бувший командир формації Січових Стрільців полк. Є. Коновалець у 1920 р. прибув до Відня, то він дуже швидко дійшов висновку, «що українська політична еміграція забула про завдання, які стоять перед кожною політичною еміграцією, і всю свою енергію обернула на безпродуктивну гризню»[1].

І дійсно, впродовж 1921-1938 рр., від часу утворення Українського Національного Союзу (УНС) до спроби підготувати і провести в 1934-1938 рр. Всеукраїнський національний конгрес, всі намагання української політичної еміграції здійснити консолідаційну акцію завершилися невдачею. І це, як відомо, турбувало багатьох провідних українських політиків.

Так, у листі від 19 квітня 1924 р. до К.Мацієвича С.Петлюра писав: «Потрібна перш за все згода думок, єдність в оцінці нашої сьогоднішньої дійсності». І далі. Голова Директорії УНР підкреслював, що «без мобілізації наших сил для тої політичної праці, без перепровадження якої ми знову ризикуємо опинитися в становищі людей, що не в силі будуть спинити фатального ходу подій на Вкраїні»[2].

Тим часом в українському політичному середовищі з'явилася сила, яка заявила про своє прагнення усунути будь за що розбіжності в українському національно-визвольному русі і вибороти шляхом національної революцій Українську Самостійну Соборну Державу (УССД). Впродовж 1925-1929 рр. відбулася консолідація як за кордоном, так і на теренах Західної України кількох націоналістичних груп, які на Першому Конгресі в кінці лютого — на початку березня 1929 р. створили Організацію Українських Націоналістів (ОУН).

ОУН заявила про себе як про «найвищу форму організованості нації в часі поневолення», як про організацію, побудовану на засадах всеукраїнства, надпартійності і монократизму. Вже від часу утворення ОУН задекларувала свою незалежність від інших українських політичних організацій, партій, рухів. У червні 1930 р. на конференції членів Проводу Українських Націоналістів (ПРУН) приймається постанова про те, щоб «ОУН підтримувала кожний добрий почин в українській справі загальнонаціонального характеру, а кожний шкідливий поборювала без огляду на те, звідки такий почин був ініційований».

Хоч ОУН у той час була нечисельною, але її провідники з оптимізмом дивилися в майбутнє. «...Нас на еміграції всього кількасот чоловік, — писав секретар ПРУН В.Мартинець своєму колезі Д. Андрієвському, але завдяки орга-

© А. Кентій

нізованості та відсепаруванню від інших груп стаємо силою, яка з кожним днем набуває сили». І з цією силою мали рахуватися інші політичні організації українства, які початку легковажно сприйняли новий чинник в українському політичному житті на еміграції.

До згаданих організацій слід віднести середовище колишнього гетьмана П.Скоропадського. Коли не персоніфікувати стосунки між згаданими чинниками (бо Є.Коновалець і П.Скоропадський добре знали один одного ще з квітня 1918 р.), то можна побачити, що зіткнення між ними було ймовірне з огляду на істотні розбіжності світоглядного порядку, на різні погляди стосовно методів і форм політичної діяльності тощо.

Ще в середині 20-х рр. ідеолог гетьманського руху В.Липинський брав під сумнів здатність українського націоналізму виступити конструктивним чинником національного життя. Він вважав, що націоналісти «не здатні дати реальні форми руїні», (тобто, тому стану, в якому перебувала на той час Україна — автор), вони, на його думку, в змозі «тільки без кінця її поглиблювати»[3]. Проти націоналістів на теренах Чехословаччини виступила й організація прогетьманської орієнтації «Український Стяг» (Подєбради). Критикуючи дії своїх опонентів з «Легії Українських Націоналістів», гетьманці називали їхню політику «доктриною племінного націоналізму».

В свою чергу, у Відвертому листі до «Українського Стягу» (1926 р.) «Легія Українських Націоналістів» (ЛУН) стверджувала, що поява українського націоналізму, це, з одного боку, результат «критичного студіювання» нашого визвольного руху та недавнього державного життя, як також і поведінка українських партій на еміграції», з другого боку, цьому сприяли «події в державах Західної Європи, що відбуваються на наших очах і що могутньо воздвигають націоналізм, як політичну аксіому». На думку ЛУН, український націоналізм — це єдиний порятунок для української національної справи. Він проголошує право українського народу на створення своєї ні від кого не залежної держави й базується на українській культурі, виступає проти будь-яких «орієнтацій» та сторонніх впливів.

Як би там не було, але на початку 30-х рр. ігнорувати український націоналістичний рух було неможливо. І одними з перших це зрозуміли гетьманці. Навесні 1930 р. зав'язалися переговори між ОУН і гетьманським середовищем. Вони були зініційовані інж. О.Батем, який прибув до Парижа і зустрівся з заст. Голови ПРУН М.Сціборським. Як доповідав згодом Сціборський Є.Коновальцю, О.Бать передав йому слова П.Скоропадського про те, що «черговим завданням є зв'язатися політично і організаційно з ОУН», не дивлячись на існуючі суперечності «ідеологічного та програмового порядку». Водночас, Бать навів й такі слова гетьмана: «Самий факт революційної активності націоналістів вже зобов'язує до контакту з ними».

З приводу згаданої розмови з Батем М.Сціборський запропонував, щоб гетьманці подали «свій проект та погляди в більш здефінійований спосіб». В свою чергу, він звернувся до Є.Коновальця і інших членів ПРУН з проханням висловити своє ставлення до ініціативи гетьманців[4].

Тим часом Голова ПРУН виявив обережність до приязних жестів гетьманського середовища. У листі від 13 травня 1930 р. до В.Мартинця Є.Коновалець писав, що в щирість гетьманців він абсолютно не вірить. «Коли б навіть була в них, — наголошував він, — склоність порозуміння, то це, мабуть, треба, приписати тільки якимось певним обставинам». При цьому слід підкреслити, що Є.Коновалець виявляв гнучкість у ставленні до інших політичних організацій, був противником «кидання рукавички всім і вся».

28 липня 1930 р. секретар ПРУН В.Мартинець отримав грунтовний лист від впливового діяча гетьманського руху О.Скоропис-Йолтуховського. В ньому викладалися погляди гетьманців на стосунки з ОУН. Зокрема, у згаданому листі зазначалося, що Гетьманська Управа погоджується на спільні акції з націоналістами лише в контексті репрезентації української національної ідеї перед чужинцями на міжнародному відтинку.

Хоч О.Скоропис-Йолтуховський і визнавав, що гетьманці, подібно ОУН, «бачать всю безцільність і невистарчальність тактики «парламентарного товчення води в ступі», коли йде мова про справу відбудови Української Держави», однак він вважав, що можливості взаємодії обох середовищ є дуже проблематичними з причини діаметральних розбіжностей основних тактичних і практичних завдань. Речник зробив закид ОУН в тому, що ця Організація «підбирає людський матеріал для деструкції громадського життя» та «балканізації» Галичини. Він рекомендував ПРУН частіше роз'яснювати членам своєї організації, що тактика революційної боротьби ОУН має спрямовуватися «виключно проти чужої влади на українській землі і ніяк не може бути продовжена при організації суверенної Української Держави», яку неодмінно повинен очолити гетьман-монарх з роду Скоропадських[5].

Звичайно, на тих засадах, які виклав у листі О.Скоропис-Йолтуховський, дійти згоди про плідну працю було важко. Фактично йшлося про те, що гетьманський рух мав би поглинути ОУН. Це прекрасно зрозумів Є.Коновалець. Але він вважав, що «такого характеру переговори дозволять ОУН зібрати більш точні відомості про відношення поодиноких груп до нас».

Водночас, на думку Голови ПРУН, такі переговори не зменшать ступеня ворожості інших політичних груп до ОУН. І це була правда.

Прихід до влади у Німеччині в січні 1933 р. націонал-соціалістської партії і перші заяви А.Гітлера засвідчили, що встановлена Версальською мирною угодою 1919 р. система міжнародних відносин у Європі невдовзі захитається і швидко рухне. На ці події гостро реагувала українська політична еміграція. Її настрої певною мірою висловив відомий діяч гетьманського руху Б.Гомзин. У листі від 25 травня 1933 р. до Ю.Коларда він писав наступне: «...Я не песиміст, але бачу в майбутньому Європи промені пожеж і сторіки крові. Не знаю, чи буде це початком нашого державного відродження».

Не дивлячись на певні застереження, переважна більшість українських політичних організацій пов'язувала свої надії з Німеччиною. Це в повній мірі стосується ОУН і середовища гетьмана П. Скоропадського. Але кожний з українських чинників намагався випередити опонента щодо встановлення ділових контактів з відповідними німецькими установами. Ще в

1932 р. ОУН поновила свої зв'язки з німецькою розвідкою, на що болісно реагували гетьманці. Націоналістам вдалося здобути прихильність створеного в червні 1933 р. Українського Національного Об'єднання (УНО), організації, яка поєднувала у своїх лавах ширші кола української еміграції на теренах Німеччини, а також опікувалася справами українців, що прибули на тимчасову роботу до Третього рейху. На боці ОУН опинилися й українські студентські організації Німеччини.

Правда, у змаганні за місце в українській частині кураторії Українського наукового інституту в Берліні, яке традиційно посідав представник гетьманців, ОУН спіткала невдача. Кандидатура Р.Ярого не отримала підтримки відповідних німецьких чинників.

Боротьба, яка велася між обома середовищами, знаходила широкий резонанс в пресі. У листі від 25 січня 1935 р. до О.Назарука П.Скоропадський писав: «За останні часи «націоналісти» табору Коновальця й УНР в пресі ведуть страшену боротьбу проти нас. Казна що вони пишуть в «Тризубі», «Націоналістові» й «Новім шляху».

Навесні 1938 р. колишній гетьман охарактеризував діяльність ОУН як одне з найгірших і найшкідливіших явищ «в нашій і без того не дуже вже веселій дійсності». А в листі від 28 березня 1938 р. до вже згаданого кореспондента *П.Скоропадський зазначав, що «треба почати боротьбу з ОУН», а не відкладувати цю справу до літа або ж до осені,* як пропонував О.Назарук[4]. Звичайно, тут мова йшла про боротьбу на сторінках засобів масової інформації, хоч і не виключались акції іншого характеру.

Але у протиборстві між гетьманцями і націоналістами перевага все частіше схилялася на бік останніх. Зокрема, гетьманцям не вдалося провести свою кандидатуру до керівництва «Українською службою довір'я», яка була створена 1938 р. і мала опікуватися українськими справами на теренах Третього рейху. Хоч опоненти стверджували, що ОУН «не має ні досвіду, ні людей» і «не користується симпатією культурних українських кіл», німці призначили керівником згаданої установи М.Сущка, зв'язаного з ОУН.

Не дивлячись на рекомендації А.Розенберга, висловлені на адресу адмірала В.Канаріса під час наради 21 грудня 1938 р. про необхідність більш широкого залучення до співпраці, крім ОУН, груп А.Лівицького і П.Скоропадського, шеф німецької розвідки віддавав все-таки перевагу ОУН. Після кількох зустрічей з П.Скоропадським, Канаріс, за словами полк. Е.Штольце, дійшов висновку, що колишній гетьман не має необхідних зв'язків і впливу в Україні.

Невтомно поборюючи один одного, обидва середовища не прощали опонентам промахів. Після трагічного падіння в середині березня 1939 р. Карпатської України, в розбудові якої активну участь взяли націоналісти, 5 червня 1939 р. світ побачив черговий комунікат Гетьманської Управи. В ньому стверджувалося, що ОУН «прийшла в Карпатську Україну з прихованою метою не помагати, а лише використати місцеві сили й обставини для своїх партійних цілей». При цьому метою ОУН, на думку гетьманців, мало стати «найрадикальніше соціальне реформаторство, в першу чергу, райські перспективи для широких народних мас».

Проте націоналісти витримали всі критичні стріли у свій бік, пов'язані з Карпатською Україною, і напередодні Другої світової війни ОУН у порівнянні з іншими політичними середовищами українства виглядала найбільш організованою і динамічною силою. Розгром Польщі і рішення Німеччини розпочати підготовку війни проти Радянського Союзу в черговий раз загострили стосунки в українському національному таборі.

У лютому 1940 р. у пресовому органі місцевої організації Союзу Гетьманців Державників у Берліні «На відсіч!» з'явилася сенсаційна публікація «Нова провокація-прибудівка ОУН в Америці скиглить над трупом Польщі». Автори *цієї публікації, посилаючись на матеріали часопису «Наш стяг» (США), наголошували, що «ОУН готова йти до* співпраці навіть з розложеним польським трупом і то ще з американської землі».

Як і в цьому, так і в інших випадках опонентам не вдалося істотно поколивати позиції ОУН. Але восени 1940 р. протистояння між гетьманцями і націоналістами дещо послабшало. Так, в постановах Першого делегатського з'їзду Української громади в Німеччині (21-22 вересня 1940 р.) проводилася думка про те, що майбутнє української землі залежить від того, чи зуміють прихильники гетьманського руху органічно поєднати «революційний націоналізм нової політичної віри» з прихильністю українських народних мас та їх культурніших верств «до старої віри і до старих форм». Про необхідність уникати суперечок в українському політичному середовищі йшла мова й у виступі на з'їзді П.Скоропадського.

Про поліпшення стосунків між ОУН і гетьманцями свідчить, на нашу думку, позитивне ставлення останніх до Українського Національного З'їзду, який з ініціативи бандерівського проводу ОУН відбувся 22 червня 1941 р. в Кракові. Але коли з'ясувалося, що до Українського Національного Комітету (УНК) обраного з'їздом, увійшли представники від Державного центру УНР, то гетьманці відмовилися взяти участь в роботі УНК.

Якщо ж спробувати охарактеризувати взаємини ОУН з гетьманським рухом, то можна, на нашу думку, погодитись з тим, що вони не були такими гострими і безкомпромісними, як наприклад, у націоналістів з Державним центром УНР. В цілому ж стосунки націоналістів з гетьманцями віддзеркалювали той стан справ, який витворився в українському національному таборі після перших визвольних змагань 1917-1920 рр.

Із вищесказаного випливає той незаперечний факт, що питання єдності національних сил в українській історії було, є і буде визначальним для успішної розбудови і зміцнення самостійної і суверенної України.

---

[1] Історія Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. — К., 1992. — С.342.

[2] ЦДАГО України, ф.269. — Лист С.Петлюри до К.Мацієвича. — 19 квітня 1924 р.

[3] Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К., 1994. — С.160.

[4] ЦДАГО України, Ф.269. — Лист М.Сціборського до Є.Коновальця. — 19 травня 1930 р.

[5] Там же, ф.269. — Лист О.Скорописа-Йолтуховського до В.Мартинця. — 28 липня 1930 р.

[6] ЦДАЛ України, ф.359, оп.1, спр.316, арк.37-40.

Юлія Прилепішева

Висвітлення діяльності П.П.Скоропадського в документальних збірниках архівних установ України повоєнних років

Останніми роками, з часу проголошення незалежності України, ми маємо змогу більш глибоко вивчати, досліджувати її історію. В архівах нашої держави було відкрито багато раніше засекречених, «таємних», фондів, вони стали доступними для тих, хто досліджує історію її минувшини — вчених, аспірантів, студентів. Архівісти отримали можливість публікувати збірники документів та матеріалів не тільки з історії радянського суспільства, а й з стародавньої історії країни та інших періодів її розвитку, особисті документи визначних діячів суспільної, культурної, наукової думки України. Побачили світ цікаві збірники, інші видання, зокрема, «Нестор Махно й махновський рух», «Вячеслав Липинський — видатний український історик і політолог», «Кістяківський О.Ф. Щоденник», «Архів Коша Нової Запорозької Січі» та ін. Багато збірників, випущених архівами останнім часом, присвячено висвітленню «білих плям» в історії українського народу, проблем, які раніше замовчувалися чи вважалися неактуальними за радянських часів. Як приклад можна назвати збірники, що розкривають трагедію часів голодомору в Україні: «Колективізація і голод на Україні. 1929-1933 рр.», «Голод 1921-1923 рр. в Україні», «Голод 1932-1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки».

Але з історії доби Гетьманату ще й досі не видано жодного збірника архівних документів, які б дали змогу зробити об'єктивні висновки стосовно життя та діяльності П.П.Скоропадського, відчути його внутрішній світ, уявити й зрозуміти світогляд гетьмана, його оцінку подій, які переживала Українська Держава у важкі роки визвольних змагань. Адже публікація історичних джерел має велике політичне й наукове значення, документи завжди були могутнім знаряддям у встановленні історичної справедливості.

Публікації з історії подій часів революції та громадянської війни займають вагоме місце в археографічній діяльності архівних установ України. Метою цього дослідження є аналіз збірників документів та матеріалів, присвячених історії України 1918 р., що дасть змогу показати, наскільки повно та всебічно розкрито діяльність П.П.Скоропадського за доби Гетьманату.

Найбільша кількість видань архівних документів з історії визвольних змагань в Україні була присвячена 40-м роковинам Жовтневої революції і побачила світ у 1957-1958 рр. та протягом 60-х рр. В огляді збірників, виданих обласними та партійними архівами до 40-х роковин Великого Жовтня (1958 р.), зазначається: «крім загальнореспубліканських збірників («Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции», 3-х томника «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине», «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни», «Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні») було видано 18 документальних збірників обласними і партійними архівами, в яких опубліковано 5465 документів, значна частина цих документів друкується вперше»[1]. Приблизно така ж кількість документів була видрукована в збірниках, які розповідали про часи громадянської війни й боротьбу проти інтервенції та української національної контрреволюції, випущених у 60-70-х рр.

Автором публікації було переглянуто близько 27 збірників, присвячених цій тематиці. З них у 112 не те що не згадується особа гетьмана П.П.Скоропадського — практично немає документів урядових установ Української Держави та документів, які б свідчили про ставлення українського народу до Гетьманату. Документи цих збірників насамперед присвячені революційній боротьбі робітників та селян, при підтримці партії більшовиків, за встановлення Радянської влади. Висвітлюючи лише один бік історичного процесу періоду 1918-1920 рр., уникаючи документів, які свідчать і про інші рушійні сили, що прагнули до незалежності держави, її політичного, економічного та культурного розквіту (хоча це й не завжди їм вдавалося), ці збірники не можуть всебічно змалювати читачеві правдивої картини тих далеких подій. З них видно тільки, як трудовий люд висловлював своє невдоволення існуючим державним устроєм. Більшість документів містить заклик до збройного повстання. Якщо бути об'єктивним, то українському народу було важко не тільки за часів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, а й після встановлення Радянської влади. Отже, не можна судити про реальні події тільки з документів, які, розкриваючи страждання й невдачі, не показують водночас хоча б якихось досягнень у тій чи іншій галузі державотворення.

Повернімося до інших збірників, у яких таки публікуються, хоча й не багато, документи, які стосуються Гетьманату та особи П.П.Скоропадського. У семи збірниках[2], кожен із яких вміщує від 200 до 400 архівних документів, лише 14 джерел стосуються ставлення мешканців України до влади гетьмана. Здебільшого це рапорти начальників повітової міліції про арешти селян та робітників за агітацію проти Гетьманщини та заклики до збройного повстання. Заслуговує на увагу «Телеграма міністра внутрішніх справ «Уряду гетьмана Скоропадського — Кістяківського волинському губернському старості про порядок відшкодування збитків, яких зазнали поміщики й куркулі, і повернення майна, захопленого в них під час аграрних заворушень від 3 серпня 1918 р.»[3]. Інші документи, вміщені в збірни-

© Ю. Прилепішева

ках, належать керівництву партії більшовиків (звернення до народу, постанови, маніфести та ін.), у яких П.П.Скоропадського називають «німецьким ставлеником», «зрадником»[5]. Якщо говорити про походження документів, що входять до вказаних збірників, то слід зазначити, що більшість із них (наприклад, збірка «Революційна боротьба на Гернопільщині. 1917-1939 рр.» — 89 документів із 168) вийшла з-під пера працівників партійних організацій і «прогресивної» преси. Власне, ця група документів показує керівну роль партії більшовиків у революційній боротьбі[6]. Авторами невеликої кількості документів є представники, так би мовити, «пануючого» класу.

Ще одну згадку про Гетьманат знаходимо в документах № 77, 79, 82, 86 та ін., що входять до збірника «Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917-1920 рр.». У них йдеться про направлення представниками влади до Німеччини хліба, худоби, про стягнення грошової контрибуції з населення[7].

Найбільша кількість документів, присвячених періоду Української Держави, знаходиться в дев'яти з переглянутих збірниках[8]. Включені до них документи не тільки характеризують політичний стан в державі, а й дають (хоча й виключно негативну) оцінку діяльності П.П.Скоропадського як державотворця. Так, у збірнику «Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918-1920)» у документі №29 читаємо: «политическое положение на Украине характеризуется контрреволюционной деятельностью правительства Скоропадского. Фактически всем верховодят немцы. Без их разрешения ничего нельзя. Даже все продовольственные дела они хотят теперь взять в свои руки». У збірнику «Поділля в роки громадянської війни» в документі № 51 наводиться виступ гетьмана, в якому він, зважаючи на обставини — повстання селян у губерніях, «в качестве практической меры и подавления беспорядков ... предложил объявить территорию Украины на военном положении». В інших збірниках знаходимо документи про формування урядом П.П.Скоропадського «повітових сотен» та загонів із куркулів.

Порівняно з іншими збірниками чимало матеріалів доби Гетьманату використано в першому томі збірника документів «Гражданская война на Украине». Згадане видання — найповніше зібрання друкованих джерел про період громадянської війни. Більшість документів, які до нього входять, публікуються вперше. На відміну від інших видань, до збірника включено не тільки документи більшовицьких, радянських, військових установ та організацій, документи урядів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії[9]. Серед документів періоду Української Держави, вміщених у збірнику, — 5 законів, виданих П.П.Скоропадським під час перебування на посаді гетьмана. Хоча вони й не розкривають повністю державотворчої та законотворчої політики цього видатного українського діяча, але все ж таки дають уявлення про його спроби навести порядок та стабілізувати ситуацію в державі. Доцільно навести назви цих законів: «О праве на урожаи», «Об учреждении земельных комиссий», «О наказании за участие в стачках», «О переименовании губернских и уездных комиссаров на старост», «Об образовании Державной варты»[10]. Одним із документів, який певною мірою характеризує П.П.Скоропадського як державотворця, є документ № 179 згаданого збірника. Це уривок із «Грамоти Гетьмана Скоропадського від 29 квітня 1918 р.», в якому він оголошує себе гетьманом України і стверджує, що керувати країною буде через посередництво Кабінету Міністрів, а Центральна та Мала Ради будуть розпущені. Тут же проголошується відновлення приватної власності. У цій грамоті приділяється увага й робітникам, яким він обіцяє тверде забезпечення прав; особливу увагу у своїй грамоті П.П.Скоропадський звертає на полегшення правового становища та умов праці залізничників[11].

Інші документи своїм змістом повторюють опубліковані в інших збірниках, з тією різницею, що в цьому збірнику їх у 2 рази більше, і згадуються не тільки виступи народу проти гетьмана та голод, а й скарги на нього за недотримання обіцянок щодо забезпечення прав українського народу.

Серед документів збірника є лише один, який характеризує зовнішню політику П.П.Скоропадського. Це документ № 406 — уривок із «Протокола экономического договора между гетьманским правительством, Германией и Австро-Венгрией на 1918/19 хозяйственный год от 10 сентября 1918 г.». Безсумнівно, мета його вмішення у збірнику — показати, як гетьман вивозив із країни, змученої голодом та війною, останній хліб та продовольчі товари. Але, з іншого боку, він дає уявлення про міжнародні відносини України з країнами світу, спроби П.Скоропадського вивести Україну на міжнародну арену як незалежну державу.

І все ж таки документів про видатну людину, політичного діяча П.П.Скоропадського замало й у цьому збірнику. Серед великої кількості архівних матеріалів, вміщених у ньому, документів часів Гетьманату лише 182. Слід зазначити при цьому, що всі вони — офіційні і жодною мірою не дають змоги уявити, яким був гетьман як особистість.

У документах збірників, виданих архівними установами України з історії визвольних змагань, не йдеться про те, що після скасування Центральної Ради було змінено устрій держави, що, незважаючи на негативні прояви, гетьманський режим мав також чимали досягнення, особливо в галузі зовнішньої політики та на культурній ниві. Українська Держава мала нормальні дипломатичні зносини з іншими державами. Лише з Німеччиною стосунки були ускладнені через її втручання у внутрішні справи України. Справа приєднання до України окраїн вирішувалася дуже складно, але з ними були налагоджені політичні й економічні зв'язки. За час Гетьманату Український Народний Університет було перетворено на Державний, відкрито університет у м.Кам'янці-Подільському. У всіх університетах України було створено кафедри української мови, літератури та історії. У цей же період засновано Український Державний театр, Державну драматичну школу у Києві, Національний музей, Національну капелу, Український Державний Архів. 14 листопада 1918 р. було урочисто відкрито Українську Академію наук. Гетьманський уряд погодився на автономію православної церкви України[12].

Звісно, що було чимало й негативних рис в державній політиці П.П.Скоропадського. Але робити висновки ще рано, бо ми не маємо грунтовного дослідження діяльності П.П.Скоропадського, а також збірника архівних документів, присвяченого Гетьманату.

Що ж до збірників, розглянутих у цій публікації, то вони стосуються тільки однієї сторони багатого подіями періоду громадянської війни, так би мовити, «воєнної». Окремі питання документи збірників висвітлюють дуже поверхово. «Більшість збірок перевантажена документами декларативного порядку (постанови, резолюції мітингів, зборів

тощо)... Із збірників не видно, як здійснювалися ці постанови, рішення»[13]. В окремих збірниках («Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине» та ін.) у спеціальних розділах вміщено твори В.Леніна. «Враховуючи те, що в подібних збірниках немає змоги вмістити навіть основні документи, .. публікація їх у місцевих збірниках не викликається необхідністю. Тим більше, що відбір цих документів носить непродуманий, випадковий характер»[14]. Отже, збірники розкривають історичні події часів революційних змагань (1917-1920 рр.) далеко не повно.

Зважаючи на вищевикладене, можна зробити висновок, що у виданнях архівних установ України практично не відображено діяльності П.П.Скоропадського. Історія Гетьманату представлена однобічно, виключно з негативного боку. Це, насамперед, пов'язано з тим, що хоча після XX з'їзду КПРС і можна було публікувати документи різноманітної тематики, не тільки урядові, основними темами публікацій, у тому числі збірників, лишалися, як і раніше, історія радянського суспільства, робітничого класу, колективізації, культурне будівництво, історія промисловості, подій Великої Вітчизняної війни та ін. Тогочасна ідеологія вимагала якомога повнішого висвітлення історії України лише з огляду на здобутки Радянської влади, приховуючи інші сторони історії українського народу. Але все ще попереду, і хочеться вірити, що ми ще побачимо збірник архівних документів, присвячених П.П.Скоропадському.

---

[1] ЦДАВО України, ф.14, оп.2, спр.1326, арк 18.

[2] Хроника историко-революционных событий на Черкащине. 1917-1920. — Черкаси, 1987; Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов. — Суми, 1957; Победа Советской власти на Херсонщине. — Херсон, 1957; Октябрь в Екатеринославе. — Дніпропетровськ, 1957; За власть Советов. — Запоріжжя, 1957; Борьба за Советскую власть в Крыму. — Сімферополь, 1961; Гражданская война на Украине. — Т.3. — К., 1967; Перемога радянської влади на Україні. — К., 1947; Боротьба за владу рад на Єлисаветградщині — Кіровоград, 1957; Борьба за власть Советов на Киевщине. — К., 1957; Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917-1939 — К., 1979.

[3] Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад. — Черкаси, 1957; Революційна боротьба на Тернопільщині. 1917-1939. — Тернопіль, 1959; До історії боротьби трудящих за встановлення радянської влади на Ровенщині в 1917-1920 рр. — Рівне, 1957; Черниговщина в годы гражданской войны 1919-1920. — К., 1975; Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны. — Херсон, 1962; В огне гражданской войны 1918 — ноябрь 1920. — Одеса, 1962; Борьба трудящихся Волыни за власть Советов. — Житомир, 1957.

[4] Революційна боротьба на Тернопільщині. 1917-1939. — Тернопіль, 1959. — док. №12. — С.27.

[5] Черниговщина в годы гражданской войны 1919-1920. — К., 1975. — С. 290; До історії боротьби трудящих за встановлення радянської влади на Ровенщині в 1917-1920 рр. — Рівне, 1957. — С.26.

[6] Глинський М. Документи про революційну боротьбу на Тернопільщині. — Науково-інформаційний бюлетень. — 1960. — №5(43). — С.82.

[7] Пилипенко Ю. Збірник документів та матеріалів «Трудящі Черкащини в боротьбі за владу рад. 1917-1920.» — Науково-інформаційний бюлетень. — 1958. — №1(31). — С.96.

[8] Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов. — Чернігів, 1957; Харьковщина в период гражданской войны и иностранной интервенции. 1918-1920. — Харків, 1973; Поділля в роки громадянської війни. — Вінниця. 1959; Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918-1920. — К., 1962; Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти. 1917-1920. — Полтава, 1957; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. — К., 1962; Гражданская война на Екатеринославщине. — Дніпропетровськ, 1968; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. — К., 1957; Гражданская война на Украине. — Т.І. — К., 1967.

[9] Міщенко А.З. Висвітлення історії радянського суспільства у публікаціях ЦДАЖР УРСР // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. — К., 1968. — С.224-225.

[10] Гражданская война на Украине. — Т.І. — К., 1967. — С.148, 152-153, 166-167, 221-222, 250.

[11] Гражданская война на Украине. — Т.І. — К., 1967. — С.132.

[12] П.Скоропадський. Спогади. — Київ-Філадельфія. — 1995. — С.11-32.

[13] ЦДАВО України, ф.14, оп.2, спр.1326, арк.24.

[14] ЦДАВО України, ф.14, оп.2, спр.1326, арк.25.

С. Гнатюк

Українська зарубіжна історіографія про державний переворот 29 квітня 1918 р.

Для української міжвоєнної (1918-1939) зарубіжної історіографії визвольних змагань (і, зокрема, історії Української Держави), яка складалася на еміграції в умовах гострих ідейних суперечок, характерні суб'єктивізм і, навіть, полярність оцінок та висновків. В контексті проблематики історії Гетьманату дослідників можна поділити лише на дві групи: його прибічників та ворогів. Ідейно-політичний фактор тут безумовно переважає і це значно знижує науковий рівень переважної більшості робіт. Достатня джерельно-фактична база, належний науковий рівень відзначають лише деякі дослідження. Всі ці суттєві фактори необхідно враховувати, вивчаючи історіографію міжвоєнного періоду.

У зв'язку з питанням причин квітневого перевороту 1918 р. в літературі 20-30 рр., як правило, вказується на глибоку кризу політики Центральної Ради і на її принципову нездатність керувати країною. Це, вважають дослідники, призвело до ізоляції уряду в суспільстві, з одного боку, і до дуже серйозних конфліктів з командуванням союзних військ — з іншого. Однак, визнаючи ці два чинники за головні в процесі зміни влади, автори не завжди враховують їх органічний взаємозв'язок, віддаючи перевагу одному з них над іншим. Так, І.Крип'якевич зводить події 28-29 квітня до звичайного «пуча німецької сольдатески», наголошуючи, що «гетьманський переворот не мав характеру стихійного прориву, спровокованої безпорадністю Центральної Ради народної енергії»[1]. При цьому не наводиться жодного факту чи документу. Протилежністю цій позиції є точка зору О.Т. Автор вважає, що «державний переворот викликали великі земельні власники та багатші селяни»[2] і не вважає суттєвою роль іноземних військ. Зауважимо, що така трактовка, на противагу попередній, має на увазі широкий опозиційний рух певної частини суспільства, рух, значний настільки, щоб захопити політичну владу.

© С. Гнатюк

Така спрощеність висновків характерна для більшості робіт міжвоєнного часу[3]. Як правило, це невеличкі оглядові дослідження, які не претендують на глибокий аналіз проблеми. Висновки їх часто носять суб'єктивний, декларативний характер. Оскільки в данному аспекті історії Української Держави автори цих робіт тяжіють до викладених щойно положень, ми не будемо зупинятися на їх огляді, натомість зосередивши увагу на кількох узагальнюючих працях, які, власне, складають основу міжвоєнної історіографії історії Гетьманату і, зокрема, зазначеної проблеми.

Капітальна «Історія України...» Д.Дорошенка містить у собі досить глибокий і масштабний аналіз причин гетьманського перевороту та ситуації в країні напередодні проголошення Української Держави.

Базуючись на тогочасних документах і статистичних даних з міст і сіл України, а також на матеріалах офіційного листування штабів іноземних військ зі своїми урядами, автор змальовує поступове наростання кризи влади навесні 1918 р., безсилля, безавторитетність та скорумпованість місцевої адміністрації. Країну охоплював хаос. Селянство, дезорієнтоване експериментами «соціалізації» і безвладдям, з одного боку, розгорнуло стихійний захват чужих земель, створюючи грандіозний фактор дестабілізації (біднота), а з іншого — сформувало в своїх надрах потужну опозицію уряду (статечне селянство). Створюючи на селі своєю політикою стан хаосу і соціальної небезпеки, уряд Центральної Ради цим самим унеможливлював виконання умов Берестейського договору і суттєво погіршував відносини з командуванням союзних військ, на чиїх багнетах, по суті, тримався[4].

Досить опонентів було у Центральної Ради і серед українських політичних партій: «Національно настроєна українська інтелігенція далеко не поділяла політику Ради: і соціалісти-самостійники різко виступали проти цієї політики... В містах уряд також мав значну опозицію практично серед всіх маєтних класів»[5].

Аналізуючи проблему іноземної воєнної присутності, Д.Дорошенко зауважує, що союзники «...дивились на Україну як на терен, звідки вони можуть здобувати хліб. Отже і німці, і австрійці були дуже заінтересовані в тому, щоб на Україні панував такий лад, який гарантував би додержання виконання зобов'язань... згідно Берестейської умови»[6]. З наведених автором документів австро-німецького військового командування на Україні легко можна з'ясувати мотиви, з яких союзники зважились на форсування і підтримку режиму П.Скоропадського: 1) запровадження відкритого окупаційного режиму (а цей варіант розглядався як один з можливих) було незручним з цілого ряду причин і, зокрема, з огляду на внутрішньополітичне становище як в Німеччині, так і в Австро-Угорщині, де подібний крок повинен був викликати негативний суспільний і політичний резонанс; 2) П.Скоропадський спирався на досить впливові і конструктивні кола українського суспільства і планував проведення політики «заспокоєння», що відповідало інтересам іноземного командування; 3) він погодився на всі умови, які йому було запропоновано Oberost-ом з розрахунком на збереження власного контролю над ситуацією та визначального впливу на неї. Констатуючи наявність домовленості між майбутнім гетьманом та австро-німецьким командуванням, Д.Дорошенко, однак, заперечує факт участі в перевороті іноземних військ. Він стверджує, що, за умовами співробітництва, Скоропадському було обіцяно «дружній нейтралітет», а переворот він здійснював власними силами[7].

Залишаючись фундаментальним дослідженням, робота Д.Дорошенка, безумовно, не вільна від певної упередженості і написана з прогетьманської перспективи. Автор трактує гетьманський переворот як кульмінацію широкого загальнонаціонального опозиційного руху, ідейними лідерами якого була партія хліборобів-демократів та Вільне Козацтво на чолі з П.Скоропадським.

На противагу Д.Дорошенкові П.Христюк, один з лідерів УПСР, провідний діяч Центральної Ради і автор вельми об'ємних «Заміток та матеріалів з історії української революції» (Відень, 1923), розглядає весь період національних визвольних змагань 1917-1920 рр. крізь призму марксистської доктрини. Отже, для нього 29 квітня 1918 р. — тимчасова тактична перемога усунутої від політичної влади буржуазії та земельних власників, які скористались складною для Центральної Ради ситуацією і, захопивши владу, затримали розгортання соціалістичної революції. Що ж до фактичного боку питання, то для автора є безсумнівним те, що переворот підготували і здійснили, в першу чергу, німці і австрійці і що їх головним союзником була російська буржуазія. З іншого боку, П.Христюк, констатуючи наявність прихильного до ідеї зміни уряду дрібнобуржуазного руху (УДХП), відмовляє цьому рухові в суттєвому впливі на плин подій у квітні 1918 р.: «Хлібороби як політична партія, були ще занадто мало організовані... до самого перевороту це була, властиво, група куркулів лубенського повіту»,– пише він[8]. Вкрай негативно оцінюючи факт постання Української Держави, автор вважає її маріонеточним та антинаціональним режимом.

Ісаак Мазепа, український соціал-демократ, у своїй роботі «Україна в огні та бурі революції» (Прага, 1942), яка, по суті, являє собою серію нарисів, змальовує перебіг зміни політичної влади на Катеринославщині. Визнаючи кризу політичного курсу Центральної Ради, він у той же час наголошує, що гасло «соціалізації землі» вона проголосила лише під тиском надзвичайних обставин, в яких було ухвалено IV Універсал. За допомогою радянських кличів перший український уряд намагався відвернути широкі маси суспільства від більшовиків, які «не тільки успішно сіяли свою демагогійну пропаганду на Україні, але й почали вже захоплювати всім своїм військом її територію»[9]. Аналізуючи стан справ в країні в цілому, (внутрішньо- і зовнішньополітичний контекст), автор відзначає «організаційну непідготовленість, кволість тодішнього українства»[10]. Саме через те, на його думку, українські буржуазні угруповання не виявили належних сил для того, щоб «поставити під своє керування політику гетьманської влади», що і призвело до того, що остання звелася на «знаряддя російських реставраційних сил», перетворившись на реакційний і ворожий українству режим[11].

Як бачимо, автор взагалі не розглядає режим П.Скоропадського в колі українських політичних сил. Навпаки, події кінця квітня 1918 р. бачаться йому як поразка українства у боротьбі з антинаціональними (і перш за все, російськими) буржуазними колами, які, спираючись на німецькі багнети, запровадили «режим реставрації». Взагалі-то ця точка зору є типовою (з деякими незначними розбіжностями) для дослідників УНРівського спрямування. При цьому

робота І.Мазепи цікава тим, що в ній дається аналіз подій з точки зору провінційного спостерігача. Це детальніше і глибше дозволяє уявити собі соціально-політичне та економічне життя України в той період. Особливо рельєфно висвітлено саме розташування та взаємодію політичних сил.

Заслуговує на увагу також точка зору П.Феденка, ще одного дослідника соціалістичних переконань, який, хоча і з використанням марксистської термінології, в цілому дуже точно визначив причини та рушійні сили перевороту 29 квітня 1918 р., а також баланс інтересів тих сил, що його викликали.

Вказуючи, з одного боку, на визначальний військово-політичний вплив іноземних військ, — головної сили в Україні того періоду, дослідник звертає увагу і на наявність суспільної опозиції, що спромоглася оформитись політично, зокрема у вигляді «Союзу земельних власників» та «Народної громади». Ці організації були зорієнтовані насамперед на усунення існуючого уряду, що співпадало з інтересами австро-німецького командування. Взаємодія цих двох сил, за П.Феденком, власне, і призвела до перевороту. При цьому, однак, дослідник притримується досить поширеної серед опонентів гетьманського режиму точки зору: він вважає, що переворот було зроблено силами німців[12].

В цілому, у міжвоєнній історіографії спостерігаються дві основні тенденції в осмисленні причин та рушійних сил гетьманського перевороту. Дослідники консервативного напрямку, яких загалом відрізняє тяжіння до апології, і, навіть, звеличення цього періоду визвольних змагань 1917-1920 рр., намагаються довести, що постання Української Гетьманської Держави відповідало бажанням широких народних мас, а також, що вони співчутливо поставились до факту усунення Центральної Ради і одностайно підтримали нову владу та її політичний курс. В УНРівській літературі (при тому, що в ній визначається факт глибокої політичної та економічної кризи навесні 1918 р.) переворот розглядається як явище суто політичного характеру, як змова командування союзників і буржуазно-землевласницьких кіл з метою встановлення військовою силою антинародного, антинаціонального, реставраційного, маріонеточного режиму. Режим цей не мав і не міг мати жодної соціальної підтримки ані під час свого постання, ані в період свого існування.

В рамках повоєнної історіографії зазначеної проблеми не спостерігається принципових суперечностей у визначенні причин квітневого перевороту 1918 р. Тут, як і в дослідженнях міжвоєнної доби, загальне становище в Україні навесні 1918 р. характеризується як критичне, причому пов'язується це перш за все з політичним курсом уряду Центральної Ради, який абсолютно не відповідав нагальним потребам моменту, з його цілковитою нездатністю керувати, паралічем місцевої адміністрації, а також є справжнім суспільно-господарським хаосом, у який, зрештою, поринула країна. Це, на думку дослідників, призвело не просто до появи опозиції, а до повної ізоляції уряду в суспільстві. Уряд доживав свої останні дні.

Пов'язуючи події цього періоду насамперед з принциповими змінами в суспільній свідомості — закінчився період загального захоплення соціалістичними ідеями та експериментами — Н.Полонська-Василенко зазначає, що «поворот під охороною німецьких багнетів викликав у маси населення вороже, або, у всякому разі, байдуже ставлення до Центральної Ради: люди втратили довір'я до уряду. Шкодила їй декларація-запевнення, що курс її політики, який дав у наслідку більшовицьку окупацію, а після неї — німецьку — залишається незмінним. Декларація була проголошена саме тоді, коли населення сподівалося зміни... Велика маса селян і міської людності прагнула встановити новий уряд — несоціалістичний»[13].

Інший авторитетний історик П.Мірчук наголошує на такому важливому аспекті: «Явна неспособність українських соціалістів успішно керувати... спонукали німецьке військове командування вмішатись до внутрішніх справ»[14], природньо, піклуючись про свої інтереси, пов'язані з Берестейською угодою.

І.Нагаєвський, аналізуючи ситуацію, доходить висновку, що своєю утопічною аграрною політикою Рада стимулювала поглиблення хаосу і продовольчої кризи на селі. Ось його резюме: «Від поміщиків відібрано маєтки, де вбогі селяни не мали змоги засівати новонабуту землю повністю, а ...деякі з них не хотіли цього робити в переконанні, що в воєнному часі вони нічого не зможуть купити за надлишок своєї продукції.»[15] Розмірковуючи далі над внутрішньою політикою уряду, він робить ряд цікавих спостережень і зауважень щодо процесу поглиблення кризи. Так, безумовно помилковою була конфіскація церковних та монастирських земель, «бо це охолоджувало настрої духовенства і віруючого народу, в свідомості яких ці землі були недоторканими»[16]. Відіграло свою негативну роль і те, що «уряд Всеволода Голубовича почав явно і енергійно виступати проти національно-державних почувань частини інтелигенції, яка не погоджувалася зі станом речей.» Це, на його думку, ще більше звузило соціальну базу уряду, а крім того призвело до появи опозиції в лавах українського політичного фронту: федералісти і соціал-самостійники бойкотували уряд і відкликали своїх людей із парламенту[17].

Р.Млиновецький в своїй докладній роботі, що має форму великого нарису, теж констатує кризовий стан Центральної Ради: «було досить невдоволених соціальною політикою Центральної Ради», підкреслюючи при цьому, що середняки і заможні селяни (природні супротивники «соціалізації») «становили більшість селянства.» Він оцінює політику Центральної Ради як «самогубчу»[18]. Цікаво, що на відміну від міжвоєнної прогетьманської історіографії, для якої характерним було *твердження, що гетьманський переворот мав широку соціальну підтримку у вигляді руху заможного селянства під* проводом УДХП, в повоєнній історіографії таких тверджень не зустрічається. Тут панує більш зважена позиція: серед статечного селянства України Центральна Рада створила потужну (але пасивну) опозицію собі, тоді як зазначений «рух» дійсно мав місце як організована УДХП спроба селян полтавщини через депутацію в Київ вплинути на Центральну Раду і переконати її переглянути свою аграрну політику[19]. Проте ніхто з авторів не доходить висновку, що ця акція відіграла суттєву роль в процесі зміни влади. Центральна Рада, підкреслюють дослідники, цілком не влаштовувала також австро-німецьке командування, яке через її політику і методи керування не отримувало необхідної кількості сировини та збіжжя, що їх зобов'язалася поставити українська влада. Але і це не було єдиною причиною. І.Нагаєвський вказує на ще один важливий момент. Конфлікт стрімко розвивався і на початку квітня набув вже просто критичних масштабів. Саме тоді в керівних колах союзних військ з'явилася ідея про зміну уряду. Т.Гунчак у цьому питанні приводить фрагмент донесення австрійського фельдмаршала Лангера. З квітня він інформував Відень, що: «З України може бути взята величезна кількість продуктів і

як першу умову досягнення мети ставив зміну уряду»[20]. Н.Полонська-Василенко свідчить, що граф Форгач, австро-угорський посол в Українській Народній Республіці, висловив навіть побажання вводу генерал-губернаторства, «але що радикальну реформу австрійський уряд визнав за несвоєчасну»[21]. В той же час Міністерство закордонних справ Австро-Угорщини надіслало йому телеграму, в якій ішлося про неминучу голодну катастрофу в Австрії, як негайно не надійде бодай 50 тисяч вагонів із збіжжям з України[22]. Настрої в Oberkomando були не менш радикальні. Генерал Гренер (начальник штабу німецьких військ) в середині квітня «вимагав скликання сьогоднішнього уряду одразу після підписання торгівельної угоди»[23]. Німецький посол в Україні барон фон Мумм у донесенні 24 квітня інформував Берлін, що «співпраця з теперешнім урядом, враховуючи його тенденції, є неможливою»[24]. Як бачимо, автори будують свої висновки переважно на архівних джерелах і, насамперед, на матеріалах офіційного листування урядів Центральних держав з їх українськими військовими контингентами. І.Нагаєвський, досліджуючи еволюцію конфлікту між Центральною Радою і іноземним військовим командуванням, звертає увагу на поважний чинник, який, безумовно, мав велике значення для визначення австро-угорського політичного курсу на Україні. Мова йде про вимоги польських землевласницьких кіл щодо їх колишніх володінь на території України: «Польські поміщики засипали австрійських урядовців своїми просьбами про дозвіл вертатися в свої, вже націоналізовані маєтки в Україні. Найбільше турбував Відень посол з Варшави Угрон». І.Нагаєвський додає, що «поміщики мали великий вплив на військо»[25]. Не підлягає сумніву, що на заваді вирішення цих внутрішньополітичних ускладнень стояв попереду за все український уряд, який до того ж, проводив ліворадикальну аграрну політику. Це не могло не ускладнювати відносини з ним і не побільшувати реальну небезпеку відкритої окупації.

Підсумовуючи все вищевикладене, можна зробити такі висновки:

- повоєнні дослідники характеризують ситуацію в країні в зазначений період як анархічну і, з соціально-економічної та політичної точки зору, критичну;

- констатується, що Центральна Рада, з одного боку, була не в змозі опанувати ситуацією в країні, а з іншого — поглиблювала загальний розлад своїм радикальним і утопічним внутрішньополітичним курсом;

- нездатність уряду керувати спричинила звуження його соціальної бази а згодом виникнення широкої опозиції в суспільстві і правих політичних колах; крім того, Рада повністю втратила симпатії австро-німецького командування;

- на відміну від прогетьманської міжвоєнної історіографії, висновок про наявність широкого соціального підґрунтя перевороту не робиться і визнається наявність хліборобського руху, але його не трактовано як чинник суттєвої ваги в процесі зміни влади;

- автори тяжіють до висновку, що гарантом і однією з рушійних сил перевороту як такого було союзне командування.

[1] Крип'якевич І. Велика історія України. — Львів-Вінніпег, 1948. — С.786.
[2] О.Т. Визвольна війна українського народу. — Лондон, 1930. — С.30.
[3] Див., наприклад: Ніковський А. Як повстала Скоропадщина на Україні. — К.: Дніпросоюз, 1919; Доленга С. Скоропадщина. — Варшава, 1934; Шаповал М. Занепад УНР. — Прага, 1928; Кузеля З. Рік 1918 на Україні. — Зальцведель, 1928; Винниченко В. Українська державність.– Відень-Київ, 1920; Андрієвський В. До характеристики українських правих партій.– Берлін, 1921; Андрієвський В. Компромітація одної ідеї. У річницю захоплення влади в Україні генералом П.Скоропадським. (передрук статті 1938р.). — Народна воля. — №24,25. — 1958.
[4] Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. — Нью-Йорк–Ужгород, 1930. — Т.2. — С.7-10.
[5] Там само. — С.7.
[6] Там само. — С.10.
[7] Там само. — С.10-12.
[8] Христюк П. Замітки та матеріали... — С.9.
[9] Мазепа І. Україна в огні та бурі революції... — С.53.
[10] Там само. — С.55.
[11] Там само. — С.54.
[12] Феденко П. Влада Павла Скоропадського.-Лондон-Мюнхен, 1968. — С.4-6.
[13] Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — Т.2. — С.487.
[14] Мірчук П. Українсько-московська війна. — Лондон, 1960. — С.6.
[15] Нагаєвський І. Історія Української Держави XX століття. — К., 1993. — С.120.
[16] Там само. — С.120.
[17] Там само. — С.121.
[18] Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 рр. — Торонто, 1970.— С.354.
[19] Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. — С.120. Млиновецький Р. Вказ. праця. — С.355.
[20] Hunczak T. The Ukraine under Hetman Pavlo Skoropadsky // The Ukraine 1917-1921. A Study of Revolution. — Mass. Harvard Univ. Press, 1977. — С.63.
[21] Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. — С.489.
[22] Нагаєвський І. Вказ. праця. — С.122.
[23] Hunczak T. Вказ. праця. — С.64.
[24] Там само. — С.63.
[25] Нагаєвський І. Вказ. праця. — С.120.

Наталія Ковальова

Ставлення української адміністрації до гетьманського перевороту

(на матеріалах Подільської та Чернігівської губерній)

Досвід минулого і, зокрема, українських визвольних змагань 1917-1921 рр., переконливо свідчить про недопустимість недооцінювання ролі людського фактора в державотворчих процесах. Тому при дослідженні проблем встановлення української державності в формі Гетьманату П.Скоропадського, варто зупинитися, на нашу думку, на з'ясуванні такого важливого, але маловивченого аспекту, як ставлення місцевої адміністрації до перевороту 29 квітня 1918 р.

Виконавчі органи повітових і губернських земських самоврядувань, Інститут повітових і губернських комісарів Центральної Ради[1], земельних комітетів, які входили до системи української місцевої адміністрації, в більшості своїй, і зокрема на Поділлі та Чернігівщині, неприхильно поставилися до зміни влади. Національно-свідомий демократичний елемент висловив свій протест проти проголошених Грамотою гетьмана та «Законами про тимчасовий державний устрій України» основних орієнтирів нової внутрішньої політики (відміни законодавства УНР, відновлення при-

© Н. Ковальова

ватної власності на землю і скасування земельних комітетів, зміни виборчої системи, визнання вільної торгівлі та заборони політичної боротьби) протиурядовою агітацією, скликанням селянських з'їздів, складенням доповідних записок до вищих органів влади.

Ініціатором розгортання опозиційного руху виступила Всеукраїнська Селянська Спілка, яка з метою вивчення народних настроїв стосовно державної політики (земельного питання, організації місцевої влади та обговорення політичного становища) постановила скликати на 10 травня 2-й Всеукраїнський селянський з'їзд[2]. Заборона з'їзду урядом Української Держави викликала невдоволення як серед проукраїнськи настроєної місцевої адміністрації, так і серед селянства.

На Поділлі телеграму голови Центрального Комітету Селянської Спілки А.Степаненка про скликання в Києві селянського з'їзду (на ім'я повітових комісарів, селянських спілок та українських організацій) отримали 30 квітня[3]. Згідно з нею, Подільський губернський комісар Дудич 3 травня поінформував про останні події всіх повітових комісарів та коменданті губернії і Подільську губернську раду (в Вінниці). Відзначивши скасування гетьманським урядом всіх здобутків революції (в першу чергу земельного закону), губернський комісар закликав місцеве керівництво провести при підтримці українських організацій 7 травня повітові селянські і робітничі з'їзди для висунення делегатів на 2-й Всеукраїнський селянський з'їзд та обговорення політичного становища (з правом надсилання протестів до відповідних властей)[4].

Проте австро-угорське командування, якому підпорядковувалася губернія, заборонило проведення з'їздів, зборів і взагалі агітації проти уряду Української Держави, про що й повідомило 6 травня Вінницького повітового комісара (з погрозою винних передавати австрійським військово-польовим судам)[5].

Селянство, розбурхане телеграмою Дудича, не відреагувало на розпорядження австро-угорської влади та аналогічне прохання губернського комісара від 6 травня. 7 травня відбулися селянські з'їзди в Ушицькім, Ямпільськім, Ольгопольськім повітах, 15-16 травня — в Літинському повіті (в Уланові, Терешполі)[6]. Спільними для всіх з'їздів гаслами стали: невизнання Гетьмана і уряду Української Держави, заклики до збройного повстання (для повернення влади Центральній Раді) та знищення всіх землевласників.

Учасники Ямпільського з'їзду розграбували державний склад зброї[7]. Через деякий час унаслідок агітації голови земської управи Охоти в с.Качківці цього повіту зібрався загін повстанців для організації опору австрійським військам[8]. Безпосередні зачинщики Ямпільського з'їзду (керівництво повіту та земські діячі) були притягнені до карної відповідальності. Кримінальне переслідування було порушено проти головного організатора всіх з'їздів — губернського комісара Дудича, Ушицького повітового комісара Драгомирецького та керівництва інших повітів[9]. Таким чином, звільнення з посад українських громадських діячів і їх арешти німецькою та австрійською військовими владами за неприхильне ставлення до нового режиму набули в травні 1918 р. масового характеру.

Протиурядову агітацію серед населення проводили і діячі скасованих земельних комітетів. Відразу ж після отримання відомостей про державний переворот, відбулися численні селянські сходи (інколи до 500 чоловік) в Носовських Степових Хуторах Ніжинського повіту на Чернігівщині. Організатори зібрань — голови земельного та сільського виконавчого комітетів (Яків Волощук та Федот Олбинський) — публічно закликали населення до невизнання влади гетьмана П.Скоропадського, неплатежу податків та вигнання німецьких військ з України[10]. Багатолюдне селянське зібрання під аналогічними гаслами відбулося 6 травня в с.Безугловка Ніжинського повіту[11]. Заклики організаторів селянських з'їздів та зібрань щодо вчинення насильств над землевласниками, прихильниками гетьманського режиму, в деяких місцях втілювалися в життя (зокрема був вбитий учасник з'їзду земельних власників з с.Велика Загоровка Борзненського повіту на Чернігівщині)[12].

Більш демократичним способом висловлення органами місцевої адміністрації невдоволення політикою нового режиму було надсилання протестів до вищих органів влади. Союзом громадських установ Конотопського повіту Чернігівської губернії (земської управи й комісаріату, земельного комітету і міської управи, соціалістичних партій та робітничих професійних організацій) було ухвалено 3 травня 1918 р. доповідну записку до місцевої німецької влади з докладним обгрунтуванням недоліків гетьманського уряду та перспективи його співпраці з Центральними державами. Підкреслюючи ігнорування народним волевиявленням при виборі гетьмана, автори записки відзначили, що всі громадські установи часів Центральної Ради будуть існувати й надалі — до примусового їх усунення новою владою (позачергове засідання Конотопського повітового земства 12 травня підтвердило цю позицію)[13]. При характеристиці проголошених Грамотою гетьмана аграрних перетворень, орієнтованих на задоволення інтересів заможних верств населення, конотопські урядовці відзначили рішучість селянства захищати результати земельної реформи Ц.Ради (зрівняльний поділ землі) — аж до знищення поміщицьких посівів, що загрожувало б голодом всій Україні та поставило б під сумнів виконання торгівельних зобов'язань перед Німеччиною[14].

Таким чином, національно свідомі представники української місцевої адміністрації, не бажаючи поступатися своїми переконаннями при реалізації непопулярних серед населення заходів уряду гетьмана, неприхильно поставилися до державного перевороту і взяли активну участь у розгортанні опозиційного руху, який з часом набуде розмірів справжньої повстанської війни.

---

[1] Гарчева Л.П. Місцеві органи державної влади УНР (листопад 1917 — квітень 1918 рр.) // «80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне». Доповіді і повідомлення на всеукраїнській науковій конференції 14-16 листопада 1997 р. — Сімферополь, 1997. — С.24.

[2] Нова Рада. — 1918. — 26 квітня.

[3] ЦДАК України, ф.419: Прокурор Одеської Судової Палати, оп.1, спр.7361, арк.1.

[4] Там само, арк.1

[5] Там само, арк.1 зв.

[6] Там само, ф.419, оп.1, спр.7361, арк.21 зв.,10; спр.7366, арк.1-2, спр.7328, арк.2.

[7] Там само, ф.419, оп.1, спр.7366, арк.17.

[8] Там само, арк.25 зв.-26.

[9] Там само, ф.419, оп.1, спр.7361, арк.9; арк.21 зв.-22.

[10] Там само, ф.317: Прокурор Київської Судової Палати, оп.2, спр 49, арк.3.

[11] Там само, ф.317, оп.2, спр.71, арк.4,6.

[12] Нова Рада. — 1918. — 17 травня.

[13] ЦДАК України, ф.317, оп.2, спр.31, арк.1,2,6.

[14] Там само, арк.2-3.

[15] Там само, ф.419, оп.3, спр.403, арк.68.

Олег Павлишин

Зовнішньополітична орієнтація західноукраїнського проводу в 1918 р.

До 1919 р. революція в Наддніпрянщині та західноукраїнських землях проходила за різними сценаріями. Її окремий розвиток обумовлювало складне переплетіння міжнародних, воєнних та внутрішніх суспільно-політичних чинників. Одним з важливих аспектів революційного процесу в Україні, зокрема в питанні реалізації соборницької ідеї, були зовнішньополітичні орієнтації лідерів галицьких та буковинських українців. Дана проблема в контексті тогочасної ситуації в Центральній та Східній Європі, як також взаємини в період революції лідерів національного руху східно- та західноукраїнських земель, є недостатньо вивченою, через те й суперечливо висвітленою[1].

З 1916 р. політичне та організаційне керівництво українським рухом Австро-Угорської імперії було зосереджене в руках Української Парламентарної Репрезентації, в якій переважали представники Української Національно-Демократичної Партії (далі — УНДП)[2]. Друга за впливом у Галичині Українська Радикальна Партія в роки світової війни майже припинила свою організовану діяльність. Керівники Української Соціал-Демократичної Партії до вересня 1918 р. включно обмежувались створенням фахових робітничих організацій за національним принципом[3]. Щодо християнсько-суспільної партії, то її вплив на українське життя Галичини був мінімальним.

Хід війни висвітлив ілюзорність планів західно-українського проводу утворення під скіпетром австрійського цісаря соборної Української Держави. Проголошення самостійної Української Народної Республіки знову активізувало український рух у виснажених війною Галичині та Буковині, одночасно давши австрійським українцям нову опору в домаганні державної самостійності та об'єднання українського народу. Їх політичне керівництво вже не було вимушене за всіляку ціну триматись Австро-Угорщини чи Німеччини, а навпаки — отримувало свободу дій на міжнародній арені[4]. Тим більше, що зміни орієнтацій вимагала суперечка за Галичину з поляками, яким австрійці та німці обіцяли державну самостійність. Та, остерігаючись конфлікту з цісарським урядом, західноукраїнські лідери навіть не пробували нав'язати контакти з представниками Антанти.

Українська Парламентарна Репрезентація натомість зосередилась на домаганнях утворення української автономії в межах Австрії. На засіданнях австрійської Державної Ради у Відні українські парламентарії все частіше заявляли, що коли не буде вирішене питання поділу Галичини, то вони будуть змушені звернутися до Києва. Проте реальних спроб порозумітися з Центральною Радою західноукраїнські діячі не робили.

Несподівану підтримку австрійські українці отримали під час мирних переговорів у Бресті від представників Центральної Ради. Хоча поставлена українською делегацією вимога приєднання Галичини і Буковини до України викликала негативну реакцію німецької і австрійської сторони, складне становище Відня змусило його погодитись на вирішення українського питання в межах Австро–Угорщини.

Згідно з таємною угодою, укладеною в рамках Берестейського мирного договору, український уряд зобов'язувався прийняти закони, які б забезпечили національні права польського, німецького і єврейського населення України. З свого боку, уряд Австрії не пізніше 20 липня 1918 р. мав подати на розгляд Державної Ради проект закону про утворення з Східної Галичини і Буковини окремого коронного краю, при чому уряд обіцяв докласти всіх зусиль для прийняття даного закону. В таємному договорі було зазначено, що він становить нероздільне ціле з мирним договором і втрачає силу при недотриманні хоч однієї з умов договору[5]. Отримавши під час переговорів інформацію про підготовку такого документу, лідери УНДП передали українській делегації підготовлений ними проект статуту українського коронного краю[6].

Берестейський мир знімав з порядку денного ідею об'єднання українських земель та давав реальну надію на вирішення українського питання в Австрії. Але після того, як факт підписання таємної угоди став відомий полякам, вони організували масові акції з вимогою відмови уряду від реалізації цього документу, надалі продовжуючи тиск на парламентарному рівні.

Становище ускладнилося й після гетьманського перевороту у Києві. Керівництво УНДП негативно сприйняло встановлення гетьманської влади, адже ця подія ставила під питання дотримання сторонами умов Берестейського договору, і одночасно зменшила можливість маневру австрійських українців, які втрачали вплив через погрози об'єднатися в одну українську державу[7]. Та незабаром західноукраїнський політичний провід почав діяти у двох відмінних напрямках зовнішньої політики[8].

Старше покоління українських політиків, зокрема буковинський лідер Микола Василько та його однодумці, підтримали керівництво Австрії, яка намагалась розігрувати відмінну від Німеччини українську карту. Австрійські урядові та дипломатичні кола, вважаючи себе більш компетентними для вирішування східних проблем, робили спроби схилити наддніпрянських лідерів на свій бік, висуваючи на посаду українського гетьмана чи короля австрійського принца Вільгельма Габсбурга. Останній, знаний серед українців як Василь Вишиваний, перебував у той час зі своїм штабом у Олександрівську[9]. Певним фактором підтримки даного проекту було більш лояльне, у порівнянні з німцями, ставлення до українських інституцій та населення на землях, зайнятих австрійським військом[10]. Практична реалізація даного плану наштовхнулась на протидію Німеччини, яка виступила проти розширення впливу Австрії в східному напрямку[11].

Павло Скоропадський не мав особливих підстав підтримувати західно-українських лідерів в австрійському вирішенні українського питання, хоча воно і було тісно пов'язане з домовленістю про передачу Українській Державі Холм-

© О. Павлишин

щини, що врізалась клином в її територію. Під тиском австрійського уряду гетьман був змушений погодитись на анулювання таємної угоди щодо поділу Галичини[12]. Даний факт офіційно не розголошувався, та незабаром свої посади залишили граф Чернін і доктор Зайдлер — особи, що поставили підписи на додатковому таємному протоколі щодо Галичини і були відповідальними за виконання відкритих і таємних зобов'язань, взятих на себе Австрією в Берестейському договорі. Призначення головою уряду відомого своєю антиукраїнською позицією барона Гусарека остаточно підтверджувало рішення австрійської влади вирішити питання Галичини в корисному для поляків напрямку[13]. Це зрозуміли і українці, які відразу висловили недовіру уряду, і навіть присутність в його складі Івана Горбачевського сприймали як насмішку над українськими домаганнями.

Натомість молодше покоління галицьких парламентаріїв через відверто пропольську позицію австрійського уряду в питанні Галичини розпочало пошук підтримки поза Віднем[14]. Голова Української Парламентарної Репрезентації Євген Петрушевич здійснив поїздку в Берлін для зондування намірів і перспектив німецької політики щодо України. Державний секретар Кюльман запевнив його, що гетьманський переворот не засвідчив зміни проукраїнської політики Німеччини, і Берестейський договір буде виконаний[15].

Беззастережна підтримка Скоропадського Німеччиною вплинула і на ставлення УНДП до керівництва Української Держави. «Українське Слово», а незабаром «Діло», недвозначно продемонстрували свою симпатію гетьманській владі[16] Лонгин Цегельський опублікував свої враження про поїздку до Києва, де заявив, що, на його думку, гетьман Скоропадський дійсно прагне побудувати національну українську державу, і одночасно виступив з критикою партії соціалістів-федералістів за відмову увійти в гетьманський коаліційний уряд[17]. Подальше укріплення міжнародного становища Скоропадського, спонукало західноукраїнське керівництво до активніших контактів з Наддніпрянщиною. Українські парламентарні посли Л.Цегельський, О.Колесса, С.Смаль-Стоцький здійснили поїздки до Києва з метою переконати опозиційні партії до входження в союз з гетьманом, чи хоча б не повставати проти його влади[18]. Після невдачі цих місій та усвідомлення зростаючої сили Українського Національного Союзу (далі — УНС), галицькі діячі знову зосередили свою увагу у віденському напрямку[19], одночасно розпочавши підготовчу роботу з метою перебрати владу в Східній Галичині[20].

Українська Парламентарна Репрезентація разом з послами чехів та словенців ще в червні 1918 р. запропонували цісареві план перебудови Австрії на федерацію національних держав[21]. Восени 1918 р. загроза цілковитого військового розгрому Австрії актуалізувала даний проект — його реалізація стала останньою надією цісаря зберегти країну в її межах. Вслід за Німеччиною 5 жовтня 1918 р. Австрія звернулася до американського президента Вільсона з пропозицією миру, в якій виразно погоджувалась з його 14 пунктами програми миру та основою його пізніших заяв (12 лютого і 27 вересня 1918 р.), даючи цим згоду на автономію народів монархії як підставу для миру[22]. Практично весь жовтень 1918 р. у Відні ідея реорганізації Австрії в федеративну державу активно протегувалась урядом.

Українська Парламентарна Репрезентація, намагаючись у цій ситуації набути статусу рівноправного партнера уряду, прийняла рішення скликати 19 жовтня 1918 р. у Львові українську Конституанту з метою національного самовизначення, яке було легітимізоване 16 жовтня цісарським маніфестом. Народний Комітет у Львові постановив приймати цісарський маніфест як платформу для організації національної держави на українських територіях Австрії[23].

Криза влади в столиці австрійської імперії фактично давала можливість українським керівникам діяти самостійно, як це зробили поляки, чехи, угорці. Проте зволікання американського президента з відповіддю на мирні пропозиції Австрії, створювали іллюзію позитивного для Відня рішення післявоєнного устрою[24], на що, очевидно, сподівалося і українське керівництво. Одночасно двірцеві кола спонукали українських лідерів, щоб Конституанта у Львові прийняла рішення про прилучення до Австрії[25].

На зборах парламентарних та соймових послів, а також представників політичних партій Галичини та Буковини, які проголосили себе Українською Національною Радою (далі — УНРада. — *О.П.*) більшістю присутніх було прийнято рішення про утворення на землях Австро-Угорщини самостійної української держави, яке проте не визначало її майбутнього правно-політичного устрою. Вимоги соціал-демократів та представників молоді проголосити негайну злуку з Наддніпрянською Україною не були підтримані більшістю УНРади[26].

У своїх спогадах лідери УНДП по-різному пояснювали відмову об'єднатися з Українською Державою. Кость Левицький стверджував, що керівництво УНРади намагалось «прояснити і утвердити державно-правне становище Східної Галичини, а відтак української частини Буковини і Угорської України, а вкінці уладнати державне відношення до Придніпрянської України...»[27]. Секретар Народного Комітету Степан Баран, який готував проект постанови, пояснював дане рішення непевністю положення Скоропадського, його планом оголосити федерацію з Росією та проханням Українського Національного Союзу не проголошувати негайної злуки, бо це б скріпило позиції гетьманської влади[28]. Два останніх аргументи викликають заперечення. Сумнівно, що план створення федерації міг бути відомий майже за місяць до її проголошення. Що стосується звернення УНС, то навряд чи керівники УНДП в той час могли симпатизувати соціалістам, які очолювали даний союз. З останнім поясненням С. Барана не погоджувався один з лідерів галицьких соціал-демократів Антін Чернецький, який у своїх спогадах писав, що В. Винниченко навпаки просив галичан проголосити злуку[29]. За словами Михайла Лозинського, в основу рішення УНРади лягло міркування, що «коли Антанта вирішить лишити Австрію при життю, то українські землі проти волі Антанти не можуть з'єднитися з Великою Україною, але ще погіршать своє становище в Австрії»[30]. Натомість на нарадах 18 та 19 жовтня парламентарії неприховано агітували за федерацію з Австрією[31].

Загальним настроєм українського громадянства в місцевостях Галичини та Буковини було прагнення об'єднання з Наддніпрянською Україною. З такими інструкціями їхали на з'їзд мужів довір'я до Львова представники повітів[32]. Не впевненні в підтримці своєї позиції на цих зборах, які відбулися 19 жовтня, керівництво УНРади представили їх учасникам рішення про тимчасове утримання від злуки як доконаний факт[33].

Як засвідчили наступні дії віденської делегації УНРади, якій були надані прерогативи виконавчої влади, зволікання проголошення злуки було викликане надіями на вирішення української незалежності саме у Відні[34].

23 жовтня віденська делегація УНРади повідомила президента Ради Міністрів Гусарека про уконституювання української держави. Та через два дні був створений новий уряд, який очолив Лямаш, один з авторів проекту федерації. Президія УНРади зажадала від нього передачі державної адміністрації у Східній Галичині в руки Української Національної Ради, але і новий голова уряду, хоч і погоджувався з домаганнями українців, зволікав з відповідним офіційним розпорядком намісніку у Львові[35]. За словами Л.Цегельського, члени віденської делегації, звертаючись до Лямаша, говорили, що якщо владу в Галичині візьмуть поляки, то для Австрії вона, очевидно, буде втрачена, а якщо уряд і цісар доручать намісникові передати владу УНРаді, то Австрія і династія будуть мати в українцях вдячних союзників, які готові залишитись в утвореній федерації[36].

На засіданнях Міністерської Ради 31 жовтня була затверджена відповідь Польській Ліквідаційній Комісії, яка, не заперечуючи проти об'єднання Галичини з незалежною польською державою, вказувала на право і української нації до створення самостійного державного організму. Проте, в цьому документі не були означені границі українських та польських областей. На другому засіданні уряд постановив доручити по всій території Східної Галичини обсадити всі староства і повітові дирекції фінансів урядовцями української народності в порозумінні з УНРадою. Крім того, предбачалось призначення українців на залізничні станції та повітовими суддями[37]. Такі суперечливі рішення ставили українців в абсолютно програшне становище перед поляками, в руках яких була майже вся адміністрація Галичини.

Тим часом, під загрозою переходу влади до рук Польської Ліквідаційної Комісії, український Військовий Комітет при погодженні з керівництвом УНРади вирішив самостійно перебрати владу у Галичині в свої руки, що було здійснено у Львові 1 листопада, а в більшості повітових центрів 1-7 листопада 1918 р. В умовах розпочатих поляками військових дій проти української влади, обмежені у збройних формуваннях галицькі лідери нарешті звернулися за підтримкою до гетьмана Скоропадського. 5 листопада, за дорученням Команди українських військ, у Київ з проханням про військову допомогу вирушили Назарук і Шухевич[38].

Український Краєвий Комітет Буковини (розширена Буковинська делегація УНРади) чекав вказівок з Відня та Львова. Коли на масовій маніфестації присутні почали вимагати воз'єднання з Україною, заспокоїти їх вдалося лише запевненням, що так і буде. Тільки після несподіваної окупації Буковини румунськими військами Краєвий Комітет прийняв рішення про відправку делегації до Львова та Києва з проханням надання допомоги. У Львові буковинських посланців було наділено повноваженнями діяти і від імені Галичини[39]. Та звернення до Скоропадського було запізнілим — на той час, коли делегати прибули до Києва, в Наддніпрянщині розпочалось протигетьманське повстання. Рішення УНРади від 10 листопада 1918р., яке доручало Раді Державних Секретарів здійснити необхідні заходи для об'єднання всіх українських земель в одну державу, було зреалізовано в передвступному договорі 1 грудня 1918 р. у Фастові вже з керівниками Директорії.

Впродовж 1918 р. західноукраїнські лідери займали по відношенню до Наддніпрянської України в основному вичікувальну позицію. Вони звернули увагу на режим Павла Скоропадського, лише після укріплення міжнародного становища Української Держави. Переорієнтація на Київ була здійснена не внаслідок соборницьких прагнень керівництва УНРади, а швидше під тиском обставин — залишитися наодинці з поляками означало втратити реальні надії на державність. Натомість, продовжуючи оглядатись на Австрію до останніх днів монархії, вони не скористались з її розпаду для об'єднання з Наддніпрянською Україною[40]. Наслідком одновекторної політики українців стала втрата Львова в листопаді 1918 р., і негативне ставлення Антанти до перспектив української державності в наступні роки.

Пояснення нерішучості та австрофільських орієнтацій слід шукати перш за все у політичному досвіді керівництва українського національного руху першої чверті XX ст. Сформовані як політики в представницьких органах Львова та Відня, вони досягли відносних успіхів, діючи в конституційному полі австрійської монархії, та виявились не приготованими до рішучих дій в умовах національної та соціальної революції[41]. За словами Мацея Козловського, українські лідери «просто не уявляли собі проведення самостійної політики, без якогось арбітра, до якого в суперечці з поляками можна було б апелювати»[42]. Не випадковими був відхід від керівних позицій в перші місяці західноукраїнської революції найдосвідченіших діячів — Миколи Василька та Костя Левицького.

У своїх надіях на Відень українські політики не були винятком на фоні еліти інших недержавних народів монархії. Зокрема, чеські посли до парламенту на противагу діям Масарика на еміграції також домагалися перебудови Австрії на федеративну державу. І лише підтримка Вільсона схилила лідерів чеського руху до проголошення незалежності[43]. Принаймі до жовтня 1918 р. не готувались до насильного перебрання влади в Галичині і польські парламентарії[44]. Проте, останні, як і лідери словенців та хорватів, на відміну від українців, намагалися дотримуватись багатовекторної зовнішньої політики[45], що дозволило їм в умовах краху центральних держав опертися на переможну Антанту, підтримавшу їхнє відокремлення від Австрії.

Поряд з цим, нечисельна західноукраїнська політична еліта була на другорядних ролях не лише в імперському центрі, який використовував її як противагу самостійницьким польським домаганням, але й у Галичині та в Буковині, де домінувала аристократія національних меншин. Характеризуючи настрої керівництва ЗУНР-ЗОУНР, колишній член Центральної Ради, єврейський лідер Соломон Гольдеман у квітні 1919 р. писав: «Бувші посли до рейсхрату і галицького сойму, адвокати і попи, не можуть звільнитися від почуття поваги і страху поневолених до бувших панів, хоч обставини рішуче змінилися і недавні раби стали панами самім собі, на власній землі»[46].

Колишня метрополія досить своєрідно «віддячила» українським лідерам за вірність: Австрія була в числі тих країн, що матеріально підтримували Польщу в українсько-польській війні 1918—1919 рр[47].

[1] Про потребу досліджень даних аспектів української революції, зокрема, в період Центральної Ради, говориться в публікації: Гошуляк І. До проблеми соборності українських земель у добу Центральної Ради / Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. — Київ, 1997. — С.196 — 203.

[2] Серед 33 членів обох палат австрійської Державної Ради були: 1безпартійний (митрополит Андрей Шептицький), 1 член християнсько-суспільної партії, 1соціал-демократ, 5 радикалів, 25 національних демократів. Див.: Сидір Ярославин (Сохоцький І.). Визвольна боротьба на Західньо-Українських Землях у 1918 — 1923 роках. — Філадельфія, 1956. — С.82.

[3] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІАЛ України), ф.309, оп.1, спр.2258, арк.110-111 зв.

[4] Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. — Прага, 1922. — С.21-23.

[5] Велика Українська Революція. Матеріали до історії відновлення української державности. Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року. — Вид. 2. — Нью-Йорк, 1967. — С.97.

[6] Переданий конспіративно Севрюку на львівському вокзалі проект статуту *був підготований М.Лозинським, В.Охримовичем, В.Панейком*, С.Рудницьким і С.Томашівським. ЦДІАЛ, ф.581, оп.1, спр.26, арк.22-25.

[7] Расевич В. Роль Української національно-демократичної партії в організації українського державного життя. — Підготовлено до друку в збірнику матеріалів засідань історичної секції НТШ у Львові. Рукопис використано з дозволу автора.

[8] В.Расевич розмежовує період, що розглядає дві течії УНДП — групу прибічників голови Народного Комітету УНДП К.Левицького та опозиційну, до якої входили голова Української Парламентарної Репрезентації Є.Петрушевич та парламентарні посли Л.Цегельський і Є.Левицький. Див.: Расевич В. Українська національно-демократична партія (1899-1918 рр). Автореферат дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст наук. — Львів, 1996. — С.18-19.

[9] Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук, 1960. — С.472 — 473; Чикаленко Є. Щоденники (1918 — 1919) // Слово і Час. 1993. — №10. — С.33; №12. — С.74.

[10] О. Л. Українська державність. Допись з України // Українське Слово. — 1918. — 27 червня. — С.2.

[11] Расевич В. Українська національно-демократична партія... — С.18-19.

[12] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє — минуле (1914 — 1918). Ч.III. *Доба Гетьманщини*. — Львів, 1923. — С.48-49.

[13] Негативне ставлення до українських домагань Гусарек виявив на посту міністра освіти в справі українського шкільництва і університету у Львові. Очоливши уряд, він виступив з обіцянкою неподільности Галичини. — Стр. Міністерська криза в Австрії і справа поділу Галичини // Наша Думка — Київ. — 1918. — 4 серпня. — С.1.

[14] 20 червня 1918 р. Євгена Чикаленка відвідав Льонгин Цегельський і *повідомив його про те, що галицьке парламентарне коло «стоїть цілком* за германську орієнтацію, кажучи, що нам вигідніше триматися з німцями, бо габсбурзька династія здавна зрадлива, брехлива, щиро віддана католицтву, в тому буде підтримувати поляків, і певніше всього, що вона має замір прилучити до Австрії правобережні губернії, де переважають польські поміщики, які напевне й клопочуться про це перед австрійським урядом». Цит. за: Чикаленко Є. Щоденники Слово і Час. — *1993*. — *№12*. — *С.74*.

[15] Там само; Сохоцький І. Будівничі новітньої української державности в Галичині / Історичні постаті Галичини XIX — XX ст. (НТШ, Бібліотека українознавства. — Ч.8). — Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1961. — С.170.

[16] Нова Рада. — 1918. — 24 (11) липня. — С.1.

[17] Цегельський Л. Вражіння з України // Україн-ське Слово — 1918. — 6 липня. — С.1-2; 7 липня. — С.1-2; 10 липня. — С.1-2; 14 липня. — С.1-2; 21 липня. — С.1-2. З приводу вказаних публікацій Л.Цегельського С.Єфремов розпочав на сторінках «Нової Ради» дискусію. Див.: С.Є. (Єфремов С.). Політичне комівояжерство // Нова Рада. — 1918. — 21 (8) липня. — С.1-2; Його ж. З газет та журналів. Легким скоком // Нова Рада. — 1918. — 24 (11) липня. — С.1.

[18] Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. — Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. — С.29-30.

[19] Льонгин Цегельський з цього приводу писав: «Ми мусіли вести дуже обережну політику, щоб бодай Галичину оборонити від соціально-большевицької анархії та руїни і бодай у Галичині створити базу для будови української держави. Таку можливість ми бачили в перебудові Австрії на федерацію національних країн-держав, у тому числі й для Галичини». Цегельський Л. Названа праця. — С.30-31.

[20] С. Іванович (Баран С.). Українські прапори над Львовом. До історії створення 3 УНР. в 1918 р. / Календар Альманах на ювілейний 1948 рік. — Авгсбург; Мюнхен, 1948. — С.123.

[21] Сохоцький І. Будівничі новітньої української державности в Галичині... — С.164; Цегельський Л. Названа праця. — С.25-26.

[22] Масарик Т. Світова революція за війни й у війні *1914 — 1918*. Спомини. — Вид. 2. — Львів, 1930. — С.316.

[23] Левицький К. Розпад Австрії і українська справа. (Політичні спомини з р. 1918) // Воля. -Відень. — 1920. — 3 липня (Т.3. Ч.1). — С.12.

[24] Негативна відповідь Вільсона на пропозиції Австрії була дана 18 жовтня, в той час як Німеччина її отримала 8 та 14 жовтня 1918 р. Цісарський уряд надіявся, що затримка з відповіддю пов'язана з підготовкою сприятливих для Австрії рішень.

[25] Левицький К. Розпад Австрії і українська справа... — С.12.

[26] Студентська молодь Львова на своєму вічі 13 жовтня 1918 р. прийняла резолюцію з домаганням об'єднання всіх українських земель в одну державну цілість.

[27] Левицький К. Розпад Австрії і українська справа... — С.12.

[28] Степан Баран стверджує, що до нього як секретаря *Народного Комітету*, що вів усю підготовку до державного перевороту в Галичині, звернувся один український австійський старшина, що приїхав з Києва, з проханням від УНС наразі не проголошувати злуки з гетьманською Україною. З таким же проханням, стверджує він, звернулися і лідери Союзу Галицьких і Буковинських українців у Києві, які повідомляли також про підготовку гетьманом федерації з Росією. Див.: Баран С. До історії повстання 3.УН.Р // Діло. — 1924. — 6 січня. — С.10.; С.Іванович (Баран С.). Українські прапори над Львовом. До історії створення 3 УН.Р. в 1918 р. / Календар Альманах на ювілейний 1948 рік — Авгсбург; Мюнхен, 1948. — С.125-126. Останній аргумент, який був наведений на нараді, — Наддніпрянська Україна берестейським миром і так викликала гнів Антанти, а західні українці з огляду на становище Антанти до народів Австро-Угорщини, можуть сподіватися на допущення їх до Мирової конференції. Див.: Лозинський М. Названа праця. — С.30.

[29] Антін Чернецький, який підтримував зв'язки з Києвом через залізничників, вказує, що він особисто отримав листа від Винниченка, де той просив галичан проголосити злуку. Факт надіслання такого листа підтвердив і сам В.Винниченко у лютому 1951 р. Див.: Чернецький А. *Спомини з мого життя*.- Лондон, 1964. — С.43.

[30] Лозинський М. Названа праця. — С.30.

[31] Факт агітації керівництва УНРади за федерацію з Австрією замовчували у своїх публіка-ціях С.Баран та К.Левицький, але його підтверджують звіт з нарад Конституанти поміщений в «Українському Слові», та спогади М.Кордуби і А.Черенцького. Див.: Українське Слово. 1918. — 22 жовтня. — С.2; Кордуба М. Переворот на Буковині. З особистих *споминів // Літературно-Науковий Вістник — 1923. — жовтень* (Кн. X). — С.138; Чернецький А. Названа праця. — С.42.

[32] Кушнір В. Замітки до галицько-української політики // Воля — Відень. — 1920. — 3 січня. (Т.1. Ч.1). — С.6.

[33] Намагаючись не допустити дискусій щодо рішення Конституанти, Є.Петрушевич на загальних зборах не надавав слова прихильникам злуки. — ЦДІА України у Львові, ф.581, оп.1, спр.128, арк.5.

[34] Щодо ставлення до Києва, то 31 листопада 1918 р. О.Колесса від імені УНРади лише нотифікував Гетьманові П.Скоропадському та Міністерству закордонних справ утворення самостійної української держави на західних українських землях. Див.: Нова Рада. — Київ. — 1918, 1 листопада (19 жовтня). — С.2.

[35] Левицький К. Перед роком // Український Прапор. — Відень, — 1919. — 1 листопада. — С.3.

[36] Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. — Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. — С.40-41.

[37] Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. — С.34-35.

[38] Гетьман пообіцяв Назаруку направити до Галичини корпус Січових Стрільців, та стрілецька Рада відмовилась направити свої військові підрозділи до Львова, *мотивуючи тим*, що події в Києві є важливішими для української державности. Див.: Назарук О. Рік на Великій Україні. Спомини з української революції. — Відень, 1920. — С.5-8.

[39] Буковинська делегація складалась з представника Української Народної Партії Мирона Кордуби та лідера місцевих соціал-демократів Осипа Безпалка. Державний Секретар закордонних справ ЗУНР В.Панейко запропонував їм, діючи разом з представником ЗУНР Григорієм Ми*китеєм, просити гетьмана направлення окремої місії до Львова для об*говорення умов об'єднання ЗУНР і Української Держави. Див.: Кордуба М. У посольстві до Гетьмана. Уривок із щоденника // Літопис Червоної Калини. — 1930. — Ч.10. — С.12-14; Ч.11. — С.5.

[40] Лідери ЗУНР продовжували оглядатись на Відень до початку 1919 р. Член УНРади Петро Шекерник-Доників згадував що 3 січня на засіданні комісії, яка мала виробити проект ухвали про злуку ЗУНР з УНР, Євген Петрушевич висловився *проти негайної злуки без застережень з при*чини більшовицької загрози України, сказавши крім того, що. «може наступити зміна в міжнародній політиці і можуть прийти до влади ще Габсбурги. Ми повинні призадуматися, що ми маємо тоді діяти, як вони почали би реставрувати Австрію і зажадали прилучення Галичини назад до австрійської монархії». Цит. за: Слободич О. Історія Галичини в рр. 1918-19 / Нарис історії Української Революції. 1917-1920. Ч.III. — Яворів, *1930*. — С.35.

[41] Один з керівників УРП Іван Макух відзначав невідповідну політичну підготовку українських лідерів до здійснення самостійницького ідеалу. На відміну від Бенеша чи Масарика (перший закінчив вищу школу політичних наук у Парижі, другий мав політичні і особисті зв'язки в західноєвропейських колах), українські парламентарії у своїх контактах обмежувались Львовом та Віднем. — Макух І. На народній службі. — Детройт, 1958. — С.232.

[42] Kozlowski M. Miedzy Sanem a Zbruczem. Walki o Lwow i Galicje Wschodnia 1918-1919. — Krakow, 1990. — S.112.

[43] До початку світової війни Бенеш і Масарик засуджували ідею незалежності Чехії як шкідливу і нейздійсненну мрію. І впродовж війни з усіх чеських політичних концепцій програма повної державної незалежності мала найменше прихильників. Див.: Сохоцький І. Будівничі новітньої української державности в Галичині... — С.164-165.

[44] Макух І. Названа праця. — С.222.

[45] Кедрин І. Викривлена правда. Події в Україні у 1918 р. у кривому дзеркалі споминів д-ра Л.Цегельського. — Нью-Йорк, 1963. — С.19-20.

[46] Гольдеман С. В справі українсько-жидівських відносин. Лист п'ятий. Українсько-жидівські відносини в Галичині // Воля. — Відень. — 1920. — *20 листопада* (Т.4, Ч.7-8). — *С.350*.

[47] Заперечення легенди польської історіографії про утворення ЗУНР як австійську інтригу є опублікований у віденському часопису «Zeit» за 3 червня 1919 р. (№5993) звіт із засідання членів австрійської ліквідаційної комісії, в 4-му пункті якого було вказано: «Вивіз амуніції з передовсім постачання її Полякам, які знаходяться у війні з Українцями, належить здержати». Цит. за: Володимир Мурський "Nie honorowo, ale zdrowo" / Воля. — Відень. — 1919. — Червень. (Т.І Ч.І.) — С.9.

Тетяна Чернявська

Період Гетьманату за документами Держархіву Харківської області

На сучасному етапі побудови незалежної Української Держави набуває нового змісту історична пам'ять нашого народу, спостерігається значне зростання інтересу науковців, громадськості до маловивченних сторінок української історії, до об'єктивного висвітлення історичних подій на підставі вивчення архівних документів.

Однією із таких маловивчених сторінок історії, на наш погляд, є події 1918 р. на Харківщині, пов'язані з правлінням гетьмана Павла Скоропадського і створенням Української гетьманської Держави. Документи цього періоду, які знаходяться на зберіганні в Державному архіві Харківської області, практично не вивчені науковцями та дослідниками, навіть більшість архівістів не мала до недавнього часу повного уявлення про склад і зміст цих документів.

У зв'язку з відзначенням видатних подій Української революції 1917-1921 рр. в архіві було проведено значну роботу по виявленню документів періоду гетьманської держави. Ці документи утворилися в результаті діяльності організацій та установ, які існували і діяли в Харкові і на території Харківської губернії. Кількість цих документів невелика, але вони дають можливість дослідникам об'єктивно вивчити деякі проблеми і події того часу, які відбувалися на Харківщині. Документи цього періоду відклались в таких архівних фондах; фонді Канцелярії старшого фабричного інспектора Харківської губернії (ф.922), Харківського губернського розпорядчого комітету (ф.33), Харківського губернського у військовій повинності присутствія (ф.21), Харківської митниці (ф.84), у фонді Ради Харківських обласних кооперативних з'їздів (ф.Р-4821), Ради товариства антрацитових підприємств Донецького басейну «Антрацитсоюз» (ф.Р-891) та ін. До їхнього складу входять: копії постанов, циркуляри та інструкції, які надсилалися центральними установами місцевим установам. Наприклад, циркуляри Департаменту митних зборів митним установам, у тому числі і Харківській митниці, циркуляри фабрично-заводського департаменту старшому фабричному інспекторові Харківщини та ін.; обіжники вищестоящих місцевих установ нижчестоящим місцевим установам: обіжники Харківського губернського старости повітовим старостам і начальникам варти Харківщини та ін., проекти статутів і законів, а також копії законів, які було затверджено за часи правління гетьмана; копії договорів і витяги з договорів. Наприклад, витяг з договору, який було укладено 12 червня 1918 р. в м.Києві між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою, копія договору, який було укладено 5 вересня 1918 р. в м. Києві між Українською Державою та урядом Всевеликого війська Донського та ін.

До складу цих документів входять також протоколи засідань правління Ради крайових кооперативних з'їздів та Харківського обласного кооперативного з'їзду від 19-21 травня 1918 р., доповідні записки представників харківських обласних кооперативних установ про стан кооперації на Харківщині, положення про комітет по розподілу донецького палива, тимчасові правила розподілу твердого мінерального палива Донецького басейну, різне листування та ін.

Особливу увагу привертають друковані видання того часу. Це, перш за все, грамота «До всього українського народу» гетьмана П.Скоропадського і Закони про тимчасовий державний устрій України, які були опубліковані 29 квітня 1918 р. А також газета «Державний вісник» № 73 від 22 листопада 1918 р., де опублікована грамота гетьмана всієї України до громадян-хліборобів, накази гетьмана та закони, які були ним затверджені в листопаді 1918 р.

Як на наш погляд, наявність таких друкованих джерел в обласному архіві має важливе значення, тому що вони дають змогу дослідникам, не звертаючись до центральних архівів, ознайомитись з законами, наказами, постановами, які були прийняті за часи правління гетьмана.

У фонді Ради харківських крайових кооперативних з'їздів (ф.Р-821) зберігається також декілька номерів інших газет того періоду: «Народная мысль»; «Русский голос», «Киевская мысль», «Возрождение», «Русская жизнь», «Южный край», «Новости дня».

Ці номери газет містять важливу інформацію про економічний стан Української Держави, про взаємини з Росією, Німеччиною та іншими державами, воєнну хроніку тих часів та ін.

Архівні документи доцільно умовно поділити на кілька тематичних груп. По-перше, це група документів, яка висвітлює питання, пов'язані з економічним станом Харківської губернії на той час. На підставі вивчення цих документів можна зробити висновок про складне становище, яке склалось в промисловості, сільському господарстві. Складним було і становище робітників промислових підприємств, службовців міських установ. Так, в жовтні 1918 р. на засіданні Ради делегатів Союзу робітників Харківського міського громадського самоврядування комісією було складено відозву до населення, де йшла мова про тяжке матеріальне становище робітників на всіх міських підприємствах та установах у зв'язку з несвоєчасними виплатами зарплати протягом багатьох місяців. До відома, 19 листопада 1916 р. гетьман затвердив закон, який було схвалено Радою Міністрів, «О прибавке к содержанию служащим государственных учреждений» (документ російською мовою). Урядом вживалися також заходи по виведенню промислових підприємств із того скрутного становища, в якому вони опинилися. Велика увага приділялась і Харківському регіону. Так, наприклад, у відношенні фабрично-заводського департаменту до старшого фабричного інспектора Харківщини від 15 жовтня 1918 р. йшла мова про створення міжвідомчої комісії з представників Міністерств шляхів, фінансів, торгу і промисловості, державного контролю та Харківського паротягобудівельного заводу для вироблення цін на вагони і паротяги, які постачав ХПЗ. У відношенні старшого інспектора Харківщини інспектору авіації на Україні — про підприємства, які можуть обслуговувати потреби української авіації. Є список цих підприємств.

В серпні 1918 р. була розіслана інструкція за підписами товариша міністра торгу і промисловості і міністра праці фабричним інспекторам, у тому числі і харківському, по догляду за виконанням законів по охороні праці на підприємствах підлеглих нагляду фабричної інспекції.

© Т. Чернявська

Складне економічне становище Харківщини ускладнювалося ще й тим, що в Харкові і майже на всій території Харківської губернії знаходилися німецькі війська. Місцевим органам і, в першу чергу, Харківському губернському розпорядчому комітету, приходилося займатися розміщенням військових частин в губернії, забезпеченням їх галивом, фуражем, освітленням, ремонтом приміщень. В фонді цього комітету (ф.33) збереглося чимало документів, які інформують про роботу комітету в цьому напрямку.

Серед документів цього періоду слід виділити групу документів, які висвітлюють питання, що пов'язані з Донецьким вугільним басейном. У фонді Ради товариства антрацитових підприємств донецького басейну «Антрацит — союз» (ф.Р-891) зберігається копія договору про спільне регулювання питань відносно Донецького басейну, який було складено 5 вересня 1918 р. в місті Києві між Українською Державою та урядом Всевеликого війська Донського; тимчасові правила по розподілу донецького твердого мінерального палива, в яких йшла мова про визначення цін на це паливо, відміну державної монополії на торгівлю донецьким паливом, про норми розподілу палива між споживачами, про створення Доно-Української комісії по паливу з місценаходженням в Харкові.

Як відомо, економіка України, і особливо Харківського регіону, була тісно пов'язана з економікою Росії. Тому слід виділити також групу документів, які містять інформацію про взаємовідносини з Росією, і ті проблеми, які виникли на той час і які необхідно було вирішувати. Так, наприклад, на нараді Київського бюро «Углесоюза», яка відбулася 17 травня в м. Києві обговорювалося питання про юридичний статус товариств; правління яких на той час знаходилися в межах Великоросії. Було прийнято постанову «обратиться к правительству Украинской державы с просьбой подтвердить в порядке верховного управления, что все акционерные общества и товарищества, промышленные и торговые предприятия коих находятся в пределах Украины, а правления в пределах Российской республики, правомочны продолжать их деятельность на основании их уставов и договоров» (документ російською мовою, зберігається в фонді Правління товариства власників кам'яновугільних підприємств донецького басейну «Углесоюз» (ф.Р-892). На цій нараді обговорювалося також питання про майно підприємств, одна частина якого знаходилася в межах Української Держави, а друга — Російської Республіки.

Актуальним на той час було і питання про пропуск товарів через російський та український кордони, про правило ввозу російських державних кредитових білетів на територію Української Держави, про оплату митом великоруських товарів та ін. Багато документів, які містять інформацію по вищевказаним питанням, зберігаються у фонді харківської митниці (ф.84).

Значна група документів, яка зберігається в фонді Ради Харківських обласних кооперативних з'їздів (ф.Р-4821) висвітлює питання пов'язані з розвитком кооперативних установ на Харківщині, з відкриттям в Харкові Харківського відділення Українського народного кооперативного банку та ін.

Також слід виділити групу документів про формування Української армії, створення її частин і розміщення їх на території Харківської губернії, наприклад, про формування авіаційних частин, формування окремої Сердюцької дивізії, «в яку повинні бути покликані сини заможних хліборобів-землевласників», про вживання заходів до осіб, які ухиляються від військової повинності, про задоволення претензій козаків колишньої Російської армії, про осіб, яких треба було занести в призивні списки та ін. Ці документи зберігаються у фондах Харківського губернського розпорядчого комітету (ф.33), Харківського губернського V військовій повинності присутствія (ф.21) та ін.

Сподіваємося, що вищеназвані документи зацікавлять дослідників і будуть важливим джерелом при вивченні питань, пов'язаних з утворенням Української гетьманської Держави.

Сергій Єсюнін

Проскурівський повітовий варто-охоронний курінь (1918 р.)

З початку квітня 1918 р. Військове Міністерство УНР та Генеральний штаб почали впроваджувати в дію новий план організації армії на основі територіального набору. Постійна регулярна армія мала зайняти місце народної міліції. Українські політичні й військові кола нарешті переконалися, що наймані та випадково формовані добровільні відділи не можуть замінити регулярної армії.

У вищезгаданому плані провідна роль відводилася губернським та повітовим комендатурам, які б відповідали не тільки за призов на військову службу і формування нових частин, а також були б у змозі контролювати рух військ та взаємини військової влади і населення. Для посилення дієздатності комендатур, при них формуються військові підрозділи — охоронні сотні. Саме ці сотні відіграли провідну роль у встановленні ладу і спокою у регіонах України після бурхливого 1917 р. Особливе значення охоронні сотні набули за часів Української Держави, ставши гарантом правопорядку у віддалених від столиці містах і повітах.

Однією з перших на Україні була організована сотня в Проскурові (нині м.Хмельницький). Згідно з наказом Подільського Губернського коменданта, Збручанська січова сотня перейменовується з 1 квітня 1918 р. в Проскурівську повітову охоронну сотню при повітовому комендантi. Сотенним затверджено Червінського, який вже мав досвід служби у Січовому стрілецтві. 16 квітня «для наведення порядку у м. Проскурові» повітовий комендант видає наказ №14: «...виставити пости козаків охоронної сотні на переїздах та задержувати всі підводи, котрі везуть з Проскурова майно, не маючи на це документів... Виставити пости біля комендатури та міського гарматного складу». З 20-го квітня

© С. Єсюнін

кількість постів розширюється і призначається варта в державні скарбниці (2 козаки), в Повітову народну управу (2), в управлінні повіткоменданта (3), до цейхауза (2), в Земському зборі (2), коло автомобілів (2), коло мотоциклетів (2), в автомайстерні (2). До того ще були внутрішні вартові коло прапора (2), днювальні (2), по кухні (1), черговий по сотні (1). Варта назначалась в 12 годин дня і змінювалась через добу. Таким чином, вже з перших днів функціонування сотні найважливіші об'єкти міста були взяті під контроль. Козаків озброїли гвинтівками та шаблями. До потреб сотні з гарматного складу передано 3 кулемети системи «Максим», і кулемет системи «Кольт», патрони та ін.

Посада	I охоронна сотня			II, III вартові сотні
	перша сотня	кулеметна команда	кінна сотня	
сотенних	1	--	--	2
півсотенних	3	1	1	4
бунчужних	1	--	--	2
чотарів	3	1	1	6
ройових	6	2	2	12
козаків	90	10	30	300
Всього:	*104*	*14*	*34*	*326*

Одночасно, з метою розширення сотні, розпочався набір козаків з місцевих жителів. Спочатку цей заклик не мав успіху. Так, протягом квітня до сотні було зараховано всього біля 40 козаків, при потребі 150. Одразу, після встановлення Гетьманської влади, з початку травня процес набору пожвавився, що дало змогу з 8 травня 1918 р. сформувати другу вартову сотню, а з 26 травня 1918 р. — третю. Наприклад, лише за наказом від 14 травня 1918 р. зараховано на всі види забезпечення 28 козаків з сіл Малиничі, Карпівці, Ружична. Тому, що люди пішли на службу, сприяла адміністративно-територіальна та військова реформа уряду П.Скоропадського, в якій провідну роль відводилася організації міцного місцевого адміністративного апарату. В світлі цього велика увага була приділена зміцненню положення повітових комендатур і охоронних сотень.

По-перше, було вирішено питання спорядження. З Вінницького складу нарешті одержали нові чоботи (295 пар), шинелі (300 шт.), сорочки (300 шт.) штани (300 шт.). По-друге, складено чіткий штатний розклад з тарифною сіткою. Сотенний мав оклад в 500 карбованців, півсотенний — 400 крб., бунчужний — 150 крб., чотовий — 130 крб., ройовий — 110 крб., козак — 90 крб. Для порівняння: фунт хліба коштував 1 крб.60 коп., фунт сала — 5 крб. 50 коп., кварта молока 60 коп. В такий лихий час бути на повному забезпеченні, мати одяг і взуття і ще отримувати гроші, приваблювало багатьох простих людей.

На початок червня 1918 р. були укомплектовані 1-ша охоронна сотня, 2-га і 3-тя вартові сотні, які об'єднали в єдину військову частину — Проскурівський повітовий вартово-охоронний курінь. Командиром призначено осавула Мацькевича. Щоб мати повне уявлення про цю військову частину, доцільно навести штат куреня:

Сотні обслуговували немуштровані чини і спеціалісти. За 1-ою сотнею закріплені: ветеринарний фельдшер, медичний фельдшер з помічником, каптенаріус, артільщик, коваль з помічником, римар, кравець з помічником, швець, шофер, 8 обозних, фуражер, інструктор, 2 кашовари. Всього 24 особи. За II-ою та III-ю сотнями закріплені: 2 медичних фельдшера, 2 каптенаріуса, 4 обозних, 4 хлібопека, 4 кашовари, 2 артільщики. Всього 20 чоловік. Крім того був зав.господарством (старшина), діловод-казначей, діловод муштрової частини та 8 писарів I і II-го розрядів.

Таким чином, до куреня входило 529 чоловік. Це дало змогу цілодобово виставляти в місті Проскурові 54 пости вартових біля всіх найважливіших об'єктів (державні установи, заводи, пошта, магазини та ін.). Також 20 постів курінь виставляв у повітах в Гречанах, Наркевичах, Війтівцях, Чорному Острові, Ярмолинцях.

Внутрішній лад у курені був запроваджений на зразок регулярних військових частин. Ще з початку травня посилену увагу повіткомендант приділив військовій дисципліні та вишколу. От лише декілька з багатьох наказів коменданта, стосовно дисципліни (стилістика збережена): «Наказ № 39 від 10 травня 1918 р... Помічено, що козаки ходят по місту Проскурову без козацького виду, шинелі носять порощеплювані, чоботи не чищені, поводяться дуже кепсько. Тому наказую всім старшим стежити за тим, аби одежа носилася військового зразку, зброю носити по формі... Всім козакам виконувати службу точно, згідно підписки. Виновні будуть привертатися до відповідальності включно до увільнення зі служби ...» Або «Наказ № 53 від 24 травня 1918 р... Козаки, що призначаються в комендатуру для варти не знають своїх обов'язків, приходять на варту не по формі одягнені і часто зовсім роштилехмані, коли звертаються до них чи то комендатура чи інше, козак сидить, курить і розбалакує. Взагалі ведуть себе не як козаки, а як Червона гвардія...» Для підняття військової дисципліни з 15 травня періодично печали проводити муштрове навчання, а також «Словесне навчання» за інструкціями про порядок в сотні, зберігання зброї. Для удосконалення військової виучки козаків, повіткомендант призначив інструкторів з старшин регулярної частини — 10-го Проскурівського полку. Для III-ї вартової сотні з 20 червня, а для II-ї сотні з 21 червня інструктори розпочали планові навчання.

Такі кроки зробили з Проскурівського повітового вартово-охоронного куреня дієздатну частину, і фактично порядок в повіті підтримувався протягом всього часу існування Української Держави. Крім охорони об'єктів, козакам приходилося втручатися у вирішення конфліктів між австрійськими військами і населенням, припиняти спроби самосуду і розбою. Часто це закінчувалось трагічно для козаків. Наприклад, 16 червня 1918 р. біля станції Гречани при захисті майна складу Червоного хреста, загинув козак Стішенко Д. Або 2 липня 1918 р. в селі Добровці Фельдшинської волості селянами вбито з рушниці два вартових, котрих прислано для припинення потрави посівів.

Після зміни влади в Україні — приходу Директорії, докорінно змінюється внутрішня обстановка в країні, з новою силою спалахує громадянська війна. В кінці 1918 р. частина козаків Проскурівського куреня подалася додому, до своїх сіл, частина влилася в діючу армію УНР. На початку 1919 р. новий комендант міста з козаків, які залишилися, ледь зміг сформувати дві охоронні сотні. Вплив цих сотень був обмежений лише містом і на повіт не розповсюджувався. Реально вони могли охороняти тільки залізничну станцію.

---

[1] Історія Українського війська. — Київ: видавництво «Варта». 1995. — Т.II. — С.121.
[2] Держархів Вінницької обл., ф.р.1196, оп.1, спр.7, арк.1.
[3] Держархів Вінницької обл., ф.р.1196, оп.1, спр.7, арк.6.
[4] Держархів Вінницької обл., ф.р.1196, оп.1, спр.7, арк.9.
[5] Держархів Вінницької обл., ф.р.1196, оп.1, спр.7, арк.13-15.
[6] Держархів Вінницької обл., ф.р.2734, оп.1, спр.20, арк.58.
[7] Держархів Вінницької обл., ф.р.1196, оп.1, спр.7, арк.80.
[8] Держархів Вінницької обл., ф.р.1196, оп.1, спр.7, арк.14.
[9] Держархів Вінницької обл., ф.р.1196, оп.1, спр.7, арк.97.
[10] Журнал «Село», видання Подільської губ. управ. №30-31 від 1.09.1918. — С.25.
[11] Держархів Вінницької обл., ф.р.1196, оп.1, спр.7, арк.98.
[12] Держархів Вінницької обл., ф.р.1196, оп.1, спр.7, арк.98.
[13] Держархів Вінницької обл., ф.р.1196, оп.1, спр.7, арк.39.
[14] Держархів Вінницької обл., ф.р.1196, оп.1, спр.7, арк.57.
[15] Держархів Вінницької обл., ф.р.1196, оп.1, спр.7, арк.107.
[16] Держархів Вінницької обл., ф.р.2734, оп.1, спр.4, арк.21.
[17] Держархів Вінницької обл., ф.р.1196, оп.1, спр.33, арк.147.

Петро Кизименко

Легіон українських Січових стрільців на Єлисаветградщині

За умовами Берестейського миру між УНР та державами Четверного союзу на територію України були введені війська Німеччини і Австро-Угорщини, які незабаром допомогли очистити територію молодої незалежної європейської держави від більшовицьких військ.

Однією із складових частин австро-угорської групи військ був полк українських Січових стрільців, сформований з добровольців на українських землях, що на той час перебували під зверхністю Австро-Угорської імперії.

Командиром полка був онук імператора Австро-Угорщини Франца-Йосифа, австрійський архікнязь полковник Вільгельм фон Габсбург-Льотрінген (1895-1931 рр.).

У наказі по полку, оголошеному перед вступом на землі Наддніпрянщини, зокрема, говорилося: «Ніяких насильств і борб не зводити, а суперечки полагоджувати поки що своїм громадським судом. Кара смерти заборонена... Поведене з людьми має бути чемне. Говорити тільки по-українськи до населення». Тоді ж до стрілецтва звернулася Центральна Управа УСС. Вона ставила завдання на Великій Україні проявити «гарний лад і порядок, знаменитий послух і охоче сповнювання своїх військових обов'язків». Крім того, стрільцями пропонувалося «Ширити скрізь серед українського населення національну свідомість, знання історії, літератури, краю і людей, пісні і музики, пошанування і культу всього рідного, своїх національних пам'яток, своєї минувшини... полишити по собі серед українського народу із днів світової війни пам'ятку не тільки карного, але і в найвищім степені культурного війська».

Згідно із спогадами очевидців і працями дослідників історії УСС, стрільці свято притримувались означеної юридичної бази. «УСС де тільки появлялись, працювали перед усім над національним і державницьким освідомленням громадянства і допомагали організовувати «Просвіти», народні школи, курси українознавства, владжувати національні свята і т.п. Чимало УСС запряглось до цієї праці на довгий час і навіть після відходу легіону з України багато з них залишилось на місці».

На початку березня 1918 р. Єлисаветградщина була зайнята союзницькими німецькими та українськими військами. Але вже наприкінці місяця в результаті передислокації німецьких і австро-угорських військ край перейшов до австро-угорської сфери впливу. У населених пунктах замість німецьких призначались австро-угорські коменданти, відповідним чином змінювали одне одного і військові формування. Невід'ємною частиною австро-угорського контингенту військ був і полк УСС, що прибув на Єлисаветградщину, певно, ще наприкінці березня. Загальновідомо, що союзники УНР зарекомендували себе не з найкращого боку, ледве не відразу перетворившись на загарбників, почавши проводити страхітливі каральні акції, втручатись до внутрішньої політики уряду тощо.

Втім, це ніякою мірою не стосувалося січовиків. Грабіжницькій політиці окупантів УСС протиставляли те, що брали українське майно під свою охорону й передавали його створюваним чи відновлюючим свою діяльність українським установам. І все ж, дослідники відзначають, що, «на жаль багато добра пропадало-таки завдяки продажній адміністрації, де чимало ... служило людей, що вороже, або байдуже ставились до української держави.

Багато переслідуваних гетьманським режимом чи австро-німецькими військами українських діячів находило між УСС захист і оборону перед судами».

© П. Кизименко

Таким чином, у березні-жовтні 1918 р. на Єлисаветградщині склалася безпрецедентна, парадоксальна ситуація: частина окупаційного війська прагнула незалежності окупованої держави більше, ніж переважна більшість державних службовців, які над розбудовою цієї незалежності працювали.

Так, у Єлисаветградській газеті тих часів («Голос Юга») від 24.8 (6.9) 1918 р. зустрічаємо таку інформацію: «Продовольча допомога австро-угорського командування місту Єлисаветграду. Австро-угорське командування продовжує ліквідувати продовольчі негаразди, що проявляються останнім часом у різних місцях. Ми нещодавно повідомляли про видачу борошна для службовців залізниці, тепер ми маємо можливість повідомити, що єлисаветградська міська управа отримала від австро-угорського командування один вагон борошна».

Наголосимо, це відбувалося у 1918 р., під час розвою громадянської війни і інтервенції в Україні і пов'язаних з цими жахливими явищами соціальних, військових, і відповідних їм економічних (спекуляція, дефіцити, інфляція, ріст цін, розвиток чорного ринку...) негараздів.

Краєм, особливо у сільській місцевості, продовжували ширитися антиокупаційні виступи. Тому не дивно, що незабаром по прибуттю на Єлисаветградщину Січових стрільців почали використовувати як карателів, посилаючи на придушення заворушень і повстань селян. Галицькі старшини і вояки вороже поставилися до спроб командування нав'язати їм жандармські функції. Відповідно, і нову службу УСС виконували своєрідним чином. Співчуваючи кривавому протестові селянства проти гетьманського режиму, грабіжництва й безчинства окупантів, стрільці, виступаючи на каральні операції, лагодили «непорозуміння» дипломатичним шляхом.

Так, коли третю стрілецьку сотню було направлено на придушення «бунту» селян, «каратели» заспівали «повстанцям» українських пісень, їх оркестр заграв веселих мелодій... Зрештою, після порозуміння, про людське око, населення позносило трохи гвинтівок, зате у місцевих поміщиків реквізицію зброї було проведено як слід. За такі дії сотника Г.Голинського та ще кількох старшин було віддано під трибунал.

Подібні випадки були непоодинокі. Коли сотню Юліана Головінського було надіслано у Добровеличківку з наказом про «заспокоєння» населення, сотник категорично відмовився застосовувати силу, за що був відданий з групою інших старшин під суд.

Відомий також випадок, коли полку було наказано розгромити повстанський загін Шинкаря. Осип Микитка, що у той час тимчасово виконував обов'язки командира «усусів», категорично заявив, що його люди ніколи не будуть стріляти в селян-українців, які справедливо домагаються землі і волі.

Подібне ставлення стрілецтва до населення знаходило широкий відгук у навколишнього селянства. Їхні «аргументи» мали надзвичайну вагу. А це, разом з невиконанням наказів, звісна річ, не подобалось окупаційній і гетьманській адміністраціям. Командир січовиків, архікнязь Вільгельм у своїх спогадах писав, що начальник генерального штабу австрійського війська генерал Арц показував йому сотні доносів на УСС від гетьманських владних структур та окремих поміщиків. В них зазначалося, що січовики відмовляються брати участь у каральних акціях і виконувати накази вищих штабів. При цьому, в антиурядовій діяльності стрільців особливо звинувачували Дмитра Витовського. Після Відня онуку імператора подібне довелось вислуховувати у м.Спа, у ставці німецького головнокомандуючого. Крім того, німці докоряли сотнику В.Габсбургу, що його «усуси» не підтримують гетьмана П.Скоропадського.

Втім, впливу архікнязя В.Габсбурга поки що було достатньо для захисту його підлеглих і відстоювання полку від розформування — долі, що здавна готували йому вороги. Більше того, 13 червня 1918 р. в Україну було передислоковано також і «обидві етапові формації» — Кіш і Вишкіл УСС. Зрештою, полк був розташований таким чином: легіон у Масляниківці, Вишкіл — у Грузькому, Кіш — у Карлівці та Іванівці.

З огляду на те, що з Вишколом під командуванням Г.Коссака в Україну прибуло 1000 добре вишколених стрільців, командування полку замислило створити з них для Легіону другий курінь. Проте, на це австрійське військове командування не погодилось, тому всіх стрільців і старшин було розподілено між сотнями до тодішнього куреня. (За іншими даними — на той час вже існувало два курені і були спроби створення третього). У даному випадку, коли мова зайшла про розвой української військової формації, то навіть впливу архікнязя Вільгельма виявилося замало. До речі, сам онук австрійського імператора щиро перейнявся ідеями українського стрілецтва, зукраїнізувався, став щирим ідейним борцем за українську незалежність і, навіть, почав віршувати українською мовою, чим, так само як і стрілецтво, здобув собі щирі симпатії у населення і українських вояків. Більше того, замість немилозвучного для українців імені архікнязя, йому було надане інше — Василь Вишиваний. Забігаючи наперед, зазначимо, що саме під цим ім'ям він, пізніше від описуваних подій, видав свої спогади, збірку поезій («Минають дні», 1921) і помер у сталінському засланні.

Існує книга спогадів дружини І.К.Карпенка-Карого — Софії Тобілевич («Рідні гості. Спогади з побуту українських січових стрільців на степовій Україні». Львів — Київ, 1922), що жила тоді на хуторі Надія. Вона пише: «українське січове військо, оселившись на Україні та й роздивившись навколо, взялось негайно до праці. Невдовзі серед селянства розійшлися чутки, одна від одної чудніша: вони вчать ... вони лічать хворих ... вони посилають своїх людей на роботу в поміч удовам та недужим ... За все платять... Поводяться по-людськи з народом ... позаводили свої крамниці, роздають книжки. Під проводом отаманів стрілецтва, з участю знавців свого діла: артистів, малярів, співців і музик, позаводили вони виклади шкільної науки для дітей і дорослих, відчити та світлові картини, концерти, театральні вистави й народні гулянки. Було створено спільною працею велике діло культури, що зацікавило й привабило до них усю околицю. З приходом січових стрільців на людей повіяло ніби якимось умиротворенним духом культури й любові до ближнього, людяності й щиросердності...

Пригадую все й бачу ясно ваші постаті — неначе ми розійшлися лише учора. Бачу ваші ясні, життям ще не поорані обличчя на тих гулянках, що ви впорядковували для всієї людності й разом з дітьми веселились, як діти. Бачу вас сумними й поважними на могилі Карпенка-Карого, бачу на хуторі за товариською бесідою, бачу вас на колі театру, в концертах і виставах, вшановуючих безсмертні твори Моцарта й Венявського. І в танку веселім бачила вас, в

гуцульському танку Верховини, то так же виразно уявити собі можу постаті ваші перед лицем смерті, і в орні болісним з простреленими наскрізь грудьми умираючих на піску кривавім Наддніпрянщини».

У той час активно вступати у політичну боротьбу стрілецтво не могло, та й чи це було потрібно? Адже в Україні склалася така обстановка, що жменька вояків (навіть сміливих і самовідданих) навряд би щось суттєво змінила. Проте січовики зрозуміли, що можуть допомогти населенню у побутовому та культурно-освітньому напрямках, і, як бачимо, затято віддались цій роботі. Вони давали людям книги й ліки, навчали їх, допомагали по господарству, влаштовували вечори, вистави, танці, відвідували всі, подібні цим, міські заходи.

А культурно-мистецький рівень Єлисаветграду у березні-жовтні 1918 р. був вельми високим. У цей час у місті гастролювали українські, єврейські та російські трупи, у сінема демонструвалися найсучасніші кінофільми, давали свої музичні концерти К.Шимановський та Г.Нейгауз, влаштовували літературні вечори Ю.Олеша та О.Толстой тощо.

Спогади очевидців, матеріали періодичних видань, розробки сучасних істориків стрілецтва та місцевих краєзнавців (С.Орел, І.С.Сікорська, В.М.Босько, Л.В.Куценко) та архівні документи не доносять до наших днів відомостей ані про жодну суперечку між місцевими жителями та січовиками. Суперництво могло виникнути лише на спортивному майданчику. 29.7(11.8) 1918 р. газета «Голос Юга» повідомляла: «Сьогодні о 5 год. вечора на майданчику «Трарвоса» (трудова артіль військовослужбовців — *Л.К.*), біля Міського саду відбудеться футбольний матч між Єлисаветградським футбольним кружком і галичанами-українцями. Крім того будуть велосипедні гонки».

Наскільки можна судити з інших джерел, матчів між ЕФК і УСС відбулось три. Та ж газета, через місяць повідомляла: «Змагання ці завжди були досить жвавими і відзначалися безліччю гарних комбінацій, як з одного, так і з іншого боку». Перемога у всіх випадках була за єлисаветградцями.

Але, якщо на подібні речі австрійське військове командування, зважаючи на авторитет сотника Вишиваного, ще могло дивитися «крізь пальці», то інших речей воно вибачити не могло. Мова вже йшла про «каральні» акції стрільців. Але і те було ще не все. Не раз січовики ставали на захист місцевого населення, а одного разу навіть намагалися звільнити в'язнів з Єлисаветградської в'язниці. Напевне, саме це було тою останньою краплею, що переповнила чашу терпіння австрійського командування. На початку жовтня 1918 р. групу архікнязя Вільгельма було передислоковано на Буковину. Знову заходячи наперед, зазначимо, що у подальшому переважна більшість січового стрілецтва брала діяльну участь в українських визвольних змаганнях, склавши кістяк української галицької армії (УГА).

Незважаючи на недовгочасне перебування у наших краях (лише трохи більше півроку), УСС залишили по собі на Кіровоградщині добрі спогади (згадайте вже цитовану С.В.Тобілевич) і самі не залишились невдячними краю. Згадки про нього зустрічаються у стрілецьких піснях, зокрема таких як «Жовтень 1918 року» та «Мав я раз дівчиноньку». Це й не дивно, адже музику і слова до багатьох (у тому числі і двох названих) пісень написав старшина стрільців Роман Купчинський, який разом з легіоном у 1918 р. перебував на Єлисаветградщині. Додамо. Викладачка Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.К.Винниченка І.М.Сікорська стверджує, що широко відома пісня «Там вдали за рекой» написана на мелодію відомої стрілецької пісні «Розпрощався стрілець зі своєю дівчиною», і що відомий «Орленок» теж має «стрілецьке коріння».

Марина Чиркова

Антигетьманське повстання в Полтаві в листопаді 1918 р.

Вісімдесят років відділяють нас від періоду Української Держави, закономірного етапу в історії національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр. Учасники тих подій, які стали і їх літописцями, радянські та сучасні українські історики суттєво розійшлися у висновках, оцінюючи той період. Причина цього, напевно, не лише у відмінності ідеологічних переконань авторів, а й у суперечливому характері та нечисленності документів того часу, особливо таких, що відображають розвиток подій у різних регіонах України. Дослідження істориків базуються в основному на мемуарах різних політичних діячів. Через некритичне ставлення до цих історичних джерел часто виникають фактичні неточності, особливо при висвітленні періоду, коли влада в українських містах змінювалась з калейдоскопічною швидкістю. Адже більшість спогадів написані багато років потому, а в тих, що готувалися до ювілеїв Жовтневої революції, факти взагалі свідомо перекручувалися. Зараз, коли перед українськими істориками відкрились не лише спецхрани, а й стають доступними закордонні видання, необхідно вивчити весь комплекс джерел про українську національно-демократичну революцію 1917-1920 рр., щоб мати неупереджену точку зору на ті події.

Радянські історики стверджували, що головну роль в антигетьманському русі 1918 р. відігравали більшовики. Звичайно, вони намагались не лише довести, що КП(б)У стала консолідуючою силою цього руху, але й всіляко перекручували участь в ньому інших партій: УПСР (центральної течії), УСДРП, боротьбистів, українських і російських лівих есерів. Адже, визнавши заслуги цих партій у боротьбі з гетьманською владою, денікінськими військами та ін., довелося б пояснювати, чому після закінчення громадянської війни спочатку були ліквідовані всі ці партії, а потім знищені фізично їх керівники та більшість членів.

Розглянемо на прикладі м.Полтави, які були головні діючі сили антигетьманського повстання в листопаді 1918 р., та як воно проходило. Треба зазначити, що у полтавському томі «Історії міст і сіл УРСР» досить скупо розповідається про підготовку й проведення цього повстання. За версією авторів тому, після перемоги повстанців владу в Полтаві захопив

© М. Чиркова

ревком з представників більшовиків, українських лівих есерів (боротьбистів) та українських лівих соціал-демократів, причому жодного прізвища членів ревкому не вказано[1]. Насправді ревком складався з представників п'яти партій, більшовики не були головною рушійною силою повстання, а українськими лівими есерами називали членів УПЛСР, тоді як боротьбисти вийшли зовсім з іншої партії — УПСР. Автори монографії «Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр.» розповідають про антигетьманське повстання в Полтаві й навіть згадують прізвища кількох членів ревкому, зокрема В.Лазорського і В.Дем'яновського[2], хоча в дійсності В.Лазорський — це псевдонім Василя Дем'яновського. У дослідженнях подій 1918 р. в Україні сучасних істориків теж іноді трапляються помилки. Так, О.Юренко у біографічній статті про А.А.Хвилю (Олінтера) стверджує, що повстання у Полтаві почалося 25 листопада 1918 р., і серед арештованих членів ревкому був А.Хвиля[3]. Напевно О.Юренко некритично поставився до спогадів В.Лазорського, в яких вказана саме ця дата, та автобіографії А.Хвилі, хоча ні в списку ув'язнених членів ревкому, ні в спогадах учасників повстання він не згадується. Як бачимо, білих плям в цій історії достатньо, тому для відновлення історичної достовірності та справедливості вона потребує подальшого вивчення.

Про повстання в Полтаві у листопаді 1918 р. збереглося чимало спогадів учасників громадянської війни в Україні. У 30-х рр. були опубліковані мемуари В.Лазорського «З повстанського руху на Полтавщині 1918 року» та В.Антонова-Овсієнка «Записки о гражданской войне»[4]. Але більшість спогадів, зібраних до 10-річчя Жовтневої революції, так і залишилися невідомими широким колам громадськості. Спробуємо відтворити хід подій 80-річної давності, встановити справжню роль у них різних політичних партій та діячів за матеріалами саме цих, іноді досить плутаних і суперечливих спогадів, адже ті, що писалися пізніше, помітно підретушовані.

Після гетьманського перевороту ліві політичні партії в Полтаві, готуючись до антидержавної діяльності, перейшли на підпільне становище. Необхідно врахувати, що частина керівників партійних осередків більшовиків та українських і російських лівих есерів — члени Ради робітничих і солдатських депутатів — під час наступу німецько-австрійських військ на Полтаву в березні 1918 р. евакуювались до Саратова. За спогадами учасників повстання, до партійних підпільних комітетів входили: КП(б)У — І.Орловський, Є.Блинцівська, Г.Кондратко, П.Маслик та ін.[5]; УПЛСР — В.Качинський, М.Герасєв, М.Панін, М. Федченко, ін.[6]; УПСР (боротьбистів) — В.Дем'яновський, М.Шинкар, В.Матена-Бугаєвич, О.Гнида (Лісовик) та ін.[7] Уже в середині травня ці опозиційні партії вирішили об'єднати зусилля в антигетьманському русі. З цією метою 14 травня 1918 р. у с.Рибці Полтавського повіту зібрався з'їзд повітових повстанських комітетів, який прийняв рішення про організацію губернського повстанського комітету. У роботі з'їзду взяли участь представники боротьбистів, більшовиків, лівих есерів і максималістів, як згадує один з його учасників В.Зубенко, «розходжень поміж них тоді ще не було — організаційно-підготовча робота проводилася інтенсивно». До цієї роботи було притягнуто і деяких товаришів з партії українських есерів (Костя і Роман Матяші). 29 червня у с.Гожули Полтавського повіту відбувся другий з'їзд повстанських комітетів для координації повстанського руху[8]. Треба зазначити, що на той час за направленням Центрального повстанського секретаріату України повернулись з м.Саратова члени Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів максималіст М.Мотузка та член УПЛСР П.Зінченко. Встановивши зв'язок з В.Зубенком, Г.Кондратком та ін., вони стали членами повітового, а потім і губернського повстанкому й брали активну участь у підготовці повстання[9]. За спогадами однієї з його учасниць, боротьбистки Є.Московець, у всій губернії розповсюджувались листівки з закликом до робітників та селян не підкорятися гетьманській владі. Одним з перших наслідків цієї роботи став страйк робітників Полтавського залізничного вузла 20 липня 1918 р.[10], адже саме серед робітників Південної залізниці було багато боротьбистів: голова повстанського залізничного комітету Полтава-Дарниця Д.Мусінзов, член страйкового комітету Південно-залізничних майстерень П. Решетник та ін.

15 серпня 1918 р. на губернському з'їзді повстанкомів у с.Рибці зібралось близько 50 чол., зокрема, були Г.Кондратко, П.Маслик, К.Матяш, Р.Матяш, Є.Блинцівська, М.Мотузка, П.Зінченко, В.Чугай, М.Шило та ін.

На ньому обрали губповстанком на пропорційній основі з представників усіх лівих партій. Але вже на нараді 25 серпня губповстанком розколовся на два: більшовицький та есерівський, хоча вони й надалі підтримували контакти для координації повстанського руху[11].

Підготовку повстання на Полтавщині тримали під контролем більшовицький Центральний військово-революційний комітет України та ЦК УПСР (боротьбистів). Один з учасників повстання П. Зеленцов у своїх спогадах наводить текст листівки від 8 серпня 1918 р. з закликом до опору гетьманській владі, підписаної членом Центрревкому Ю.Коцюбинським, який неодноразово приїздив у цей час на Полтавщину[12]. З тією ж метою до Полтави приїздили емісари ЦК УПСР В.Блакитний (Елланський), А.Заливчий, О.Гнида (Лісовик), А.Приходько, безпосередньо керували підготовкою повстання М.Шинкар і Л.Ковалів. Зерна непокори потрапили на сприятливий грунт. Є.Московець згадувала: «Влітку 1918 р. під час гетьманщини ЦД боротьбистів намагався охопити повстанням проти гетьманської влади всю Україну. По всіх містах та селах України були осередки боротьбистів, складались ревкоми та організовувалось повстання. Вся Україна була бурхливо збуджена та кипіла, як вода в котлі. ЦК розсилав кругом своїх емісарів. Наш полтавський осередок боротьбистів охоплював всю Полтавщину»[13]. У спогадах одного з керівників повстання В. Лазорського знаходимо відомості, що перші серйозні партизанські виступи на Полтавщині відбулися уже у вересні 1918 р., а в жовтні повстанці зробили спробу захопити Хорол та організували заколоти в різних повітах губернії. Тоді ж провели облік партизанів, і виявилось, що у селян — низька свідомість, неконспіративність, а найорганізованіші загони на залізниці[14].

На початку листопада 1918 р. ЦК УПСР визначив курс партії на негайне збройне повстання. Полтавський губповстанком навіть призначив його дату — 7 листопада, але ЦК КП(б)У виступив проти. З цієї причини загони, керовані більшовицьким губповстанкомом, не підтримали збройний виступ 7 листопада, а есерівських повстанців виявилося замало, щоб перемогти гетьманців[15]. Тоді повстання призначили на 27 листопада 1918 р. Як згадує член губ-

повстанкому Г.Кондратко, у багатьох приміських селах формувалися партизанські загони чисельністю більше 100 чол., наприклад, у Жуках (командир Є.Ласман), Рибцях (П.Зінченко), Стасях (С.Домненко), Гожулах (В.Зубенко) та ін.[16] Слід згадати, що у Полтаві на той час розміщувалися, крім гетьманських, ще й австро-німецькі війська, які необхідно було нейтралізувати для успішного проведення повстання. Боротьбисти це чудово розуміли і розповсюджували відозви та агітували у казармах німецьких солдат. Така пропагандистська робота мала добрі наслідки — під час повстання німецькі частини не стали втручатися в його хід.

За спогадами В.Лазорського, на 3 годину ранку 25 листопада (насправді 27) на головний пункт збору повстанців на Решетилівському шляху за версту від ст. Полтава-Київська прибули 131 піший та 20 кіннотників. Вирішили починати повстання наявними силами, розділившись на 3 групи. Частина загонів захопила ст.Полтава-Київська, де знаходились 2 вагони зі зброєю. Інша група наступала вздовж Куракінської вулиці в напрямку Сінного майдану, де захопили без бою гетьманський панцирний дивізіон. Його солдати перейшли на бік повстанців, а офіцери не чинили опору, бо ще спали. Реміснича школа тричі переходила з рук в руки. Іще один партизанський загін о 6 ранку зайняв Червоні казарми. Частина їхнього гарнізону приєдналася до повстанців, а інші склали зброю. Тут було захоплено багато зброї — 10 тисяч гвинтівок, кількасот тисяч набоїв та ін. Антигетьманський збройний виступ підтримали друкарі, харчовики, залізничники, загони яких теж взяли участь у вуличних боях. Здійснивши комбінований наступ від Павленок, Куракінської та Червоних казарм, вони відтіснили гетьманців до Корпусного саду[17]. Газета «Полтавские новости» інформувала про події в Полтаві: «Часам к 11 утра показались передовые цепи повстанцев на Монастырской ул., наступавшие по направлению к зданию присутственных мест, где находился штаб командующего VI корпусом, генерального бунчужного Слюсаренко. Повстанцы заняли здание губернской типографии и, окружив присутственные места, начали обстреливать их из ружей и пулеметов. Обстрел длился около получаса, после чего повстанцы предложили засевшим в здании сдаться. Штаб однако ответил отказом и продолжал держаться в здании присутственных мест до 2 ч. ночи 27 ноября... После занятия Красных казарм сконструировало военно-революционный комитет во главе которого стал Н. Шинкарь, разославший по линии следующую телеграмму: «Всем, всем. Полтава занята сегодня 27 ноября в 6 1/2 ч. утра революционными войсками. Бой на улицах продолжается. Преобладание на стороне повстанцев»[18]. Далі в газеті повідомляється, що в організації ревкому взяли участь українські соціалісти-революціонери (ліві), українські соціал-демократи (ліві) та комуністична партія (більшовиків). Напевно, саме ця публікація і ввела в оману авторів «Історії міст і сіл УРСР», але ж кореспонденти «Полтавских новостей», мабуть, і самі не дуже розуміли різницю між боротьбистами, максималістами та УПЛСР. З.Лазорський у складі ревкому називає представників більшовиків, боротьбистів, лівих українських есдеків, максималістів та російських есерів[19]. У цій же газеті знаходимо відомості про розвиток повстання: «В среду были освобождены из арестантских рот губернской тюрьмы все арестованные за политические дела... Уголовные преступники, вопреки циркулирующим в городе слухам, не освобождены. Арестованы и заключены в губ.тюрьму последний губ. староста Яновский, бывший уездный староста А.Ф.Мгебриев и главнокомандующий на Полтавщине ген.Слюсаренко»[20], а спогадами лікаря О.О.Несвіцького, ревком призначив губернським комісаром члена УСДРП С.Косенка, військовим комендантом — члена УПСР В.Матену-Бугаєвича[21]. Зранку наступного дня, 28 листопада, до Полтави почали прибувати частини 2-го Запорізького полку полковника П. Болбочана. У Музичному училищі ревком організував мітинг, на якому більшість ораторів виступала за передачу влади радам робітничих і солдатських депутатів. Близько третьої години дня на мітинг прибули представники П. Болбочана і оголосили універсал Директорії. Призначили нових губернського комісара та військового коменданта, повстанців роззброїли, вони залишили місто. У «Записках о гражданской войне» Антонова-Овсієнка знаходимо повідомлення повстанського штабу про ці події: «После того, как крестьяне узнали, что город взят повстанцами, со всех концов из деревень хлынули рабочие и крестьяне, так что их за два дня перебывало в городе около 20000... Была объявлена Сóветская социалистическая республика. По прошествии 2 дней приблизился отряд Болбочана... Ревком заявил, что к власти Болбочана не допустит, тогда болбочановцы вошли в согласие с немцами. Немцами окружены были Красные казармы, было обезоружено только около трехсот, остальные своевременно были выведены, — 2 кавалерийские сотни и 6 пеших, всего до 3000»[22].

Ввечері 28 листопада члени ревкому зібрались на нараду у школі ім.19 лютого, щоб обговорити подальші дії. Були присутні члени ревкому: В.Елланський, М.Мотузка, М.Шинкар, В.Качинський, В.Дем'яновський, П.Маслик, М.Герасєв, С.Косенко, Д.Мусінзов, Т.Гайдар, М.Білич, М.Панін, а також були С.Чубова та Є.Московець. Тут їх усіх і арештували за наказом губернського коменданта[23]. У спогадах Є.Московець знаходимо докладний опис арешту: «...з'явились озброєні військові з отряда Болбочана і нас всіх заарештували. При мені був маленький браунінг... я швиденько заховала його в скриню... Я ніяк не могла собі уявити, що нас не будуть обшукувати. У всіх хлопців були револьвери, вони з ними сиділи у в'язниці і вийшли так озброєні на волю... ми йшли гуртом по снігових калюжках. Настрій у всіх був бойовий. Спробували співати революційних пісень, але наш конвой нам не дозволив... Повели нас по Кобеляцькій вулиці в так звані «Арештантські роти». З нами не було Шинкаря та Качинського. Пізніше ми взнали, що був вирок штаба Болбочана їх розстріляти, їх повели на розстріл ... як тільки вони вийшли на околицю міста. Шинкар кинувся тікати..., перебрався через річку Ворсклу... Побіг до нашої боротьбистської дачі... Там зробив перев'язку, бо був поранений в руку»[24].

В.Лазорський згадував, що С.Косенка випустили з в'язниці на другий день, і він наполягав на звільненні всіх. А ще через день випустили самого В.Лазорського, а також С.Чубову й Є.Московець[25]. У спогадах Є. Московець теж є розповідь про цей епізод: «Василя Білого випустили в той же вечір, що і мене... Василь виходити з в'язниці відмовився, сказав: «Тут залишаються мої товариші, я їх не покину.» Довелось охороні в'язниці нагло його виштовхати... Штовхнули ще й вдарили прикладом по плечу, то він мусив скоритися»[26]. Збереглася копія заяви членів губревкому В.Елланського, В.Дем'яновського (Лазорського), П.Маслика, З.Качинського, М.Герасєва, Т.Гайдара, С.Косенка, М.Мо-

тузки від 30 листопада 1918 р. до губернського комісара, в якій вони коротко переповідають обставини взяття влади у Полтаві ревкомом і арешту його членів увечері 28 листопада. Автори заяви наголошують на порушенні елементарних принципів політичної волі та вимагають *пред'явлення звинувачення або негайного звільнення всіх арештованих.* Відповіддю на цю заяву можна вважати розпорядження губернського комісара Г.Чижевського начальнику губернської в'язниці від 3 та 5 грудня про негайне звільнення В.Елланського, М.Мотузки, В.Качинського, П.Маслика, Н.Білича, що й було виконано 5 грудня[27](інші, як видно зі спогадів, звільнені ще раніше). Так закінчилося антигетьманське повстання у Полтаві. По-різному склалася подальша доля його учасників. Деякі з них загинули під час громадянської війни, *й упродовж десятиліть про них не згадували* (М.Шинкар, В.Матена-Бугаєвич). Інші вступили до КП(б)У, займали відповідальні посади в радянських установах України, та в 30-х рр. були репресовані й знищені не лише фізично, але і морально (В.Качинський, М.Мотузка, В.Дем'яновський). А спогади учасників повстання, що залишилися живими, терміново переписувались. Таким чином до складу ревкому потрапили Ю.Коцюбинський, І.Орловський, Я.Дробніс, а більшість партизанських загонів виявилась більшовицькими. Як бачимо, таке трактування історії антигетьманського виступу в Полтаві 27 листопада 1918 р. не відповідає дійсності, й своєю розвідкою ми намагалися розвінчати цей міф і відновити історичну справедливість щодо лівих українських політичних партій.

---

[1] Історія міст і сіл УРСР: Полтавська область. — УРЕ, К., 1967. — С.96.
[2] Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920. — К.: Політвидав, 1968. — Т.2. — С.27.
[3] Юренко О.П. Він залишився переконаним комуністом // Реабілітовані історією. — Київ-Полтава: Рідний край, 1992. — С.285-286.
[4] Лазорський В. З повстанського руху на Полтавщині 1918 року // Літопис революції. — 1930. — № 2(41). — С.211-225; Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. — М. — Л., 1932. — Т.3. — С.86.
[5] Державний архів Полтавської області, ф.п-7, оп.2, спр.7, арк.34.
[6] Там само, спр.3, арк.109.
[7] Держархів Полтавської області, ф.р-8831, оп.18, спр.1, арк.18-20.
[8] Держархів Полтавської області, ф.п-7, оп.2, спр.4, арк.117-120.
[9] Держархів Полтавської області, ф.р-4038, оп.1, спр.23, арк.620.
[10] Держархів Полтавської області, ф.п-7, оп.2, спр.4, арк.89.
[11] Там само, арк.121-122.
[12] Там само, арк.94.
[13] Держархів Полтавської області, ф.р-8831, оп.18, спр.1, арк.18 зв., 22-2 зв.
[14] Лазорський В. Вказ. праця. — С.216.
[15] *Держархів Полтавської області, ф.п-7, оп.2, спр.4, арк.*123.
[16] Там само, спр.7, арк.34.
[17] Лазорський В. Вказ. праця. — С.218-219.
[18] Полтавские новости. — 1918. — 29 листопада (№171).
[19] Лазорський В. Вказ. праця. — С.220.
[20] Полтавские новости. — 1918. — 29 листопада (№171).
[21] Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смути 1917-1922. — Полтава, 1995. — С.70.
[22] Антонов-Овсеенко В.А. Вказ. праця. — С.86.
[23] Держархів Полтавської області, ф.р-1505, оп.3, спр.4, арк.73.
[24] Держархів Полтавської області, ф.р-8831, оп.18, спр.1, арк.27 зв. — 28 зв.
[25] Лазорський В. Вказ. праця. — С.220.
[26] *Держархів Полтавської області, ф.р-8831, оп.18, спр.1, арк.*29 зв.
[27] Держархів Полтавської області, ф.р-1505, оп.3, спр.4, арк.71, 72, 74–77.

Аделія Гура

Селянство Поділля за часів Української Держави

Ставши до влади, гетьман Павло Скоропадський задекларував свій Маніфест. У ньому містилося зобов'язання «негайно збудувати таку державну владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці». Повідомлялось також про розпуск Центральної Ради і земельних комітетів. Проголошувалося право приватної власності як фундаменту культури і цивілізації.

Але півмільйонна окупаційна армія самою своєю присутністю ліквідувала попередній стан, за якого здійснювалися соціально-економічні реформи. Величезне значення мало земельне питання. Ухвалений 31 січня 1918 р. Закон Центральної Ради про встановлення норми землеволодіння в 25 десятин і конфіскацію більших володінь, який давав селянству надію на безкоштовну передачу поміщицької землі та ліквідацію поміщицьких господарств, був скасований Грамотою гетьмана 29 квітня. Непевність становища селян та поміщиків викликала незадоволення з обох боків. Спираючись на солідарність буржуазно-юнкерського офіцерського корпусу кайзерівської і царської армії, *поміщики перейшли в наступ і зажадали повернення конфіскованої власності.*

У квітні велика група поміщиків-поляків з Поділля звернулася до австрійського уряду у Відні та безпосередньо до командування Другої австрійської армії з настійними вимогами примусити селян виплатити або відробити заподіяну їхньому майну шкоду.

Документи, які зберігаються у Державному архіві Хмельницької області, свідчать, що подільські селяни скаржилися на поміщиків, котрі накладали на них великі контрибуції, забирали худобу, примушували селян в кілька днів внести велику суму грошей, причому не розбираючись праві чи винні селяни в тім, що маєтки їх зруйновані чи ні, хто їх руйнував і скільки вони коштували в дійсності.

З села Мидарівка Гайсинського повіту Подільської губернії селянин П.Таранюк скаржився: «Поміщиком у нашому селі Марко Білов, який так віддячує селянам за їх доброзичливість: він наклав на наше село контрибуцію в 16000 карбованців. А селяни наші, коли скрізь розбивали поміщиків, й пальцем же тронули його майна. Будинок його цінний — цілісенький. Вся худоба: коні, корови, воли, свині, увесь реманент господарчий — все осталось як і було за нього. Одно, що зробили селяне — це спродали кілька сот пудів його хліба бідному населенню, котре немає своєї землі. Пшеницю продали по 5 карбованців 40 коп. за пуд, а жито по 4 карбованці 50 коп. пуд. А він так віддячує селянам за те, що зберігли добро його — требує з нас 16000 карбованців». Дописують з Літинського повіту: «На село Дяковці наложена контрибуція (платня) в 25 тисяч карбованців за те, що хлопці побили двох австрійських солдат. Хлопців вивезено, що з ними — невідомо».

© А. Гура

Подібних свідчень у документах архіву зустрічаємо чимало. Селянин с.Байківці писав: «Приїхав до села управник графа і силою примушує він наше бідне село заплатити 39600 карбованців за живий і мертвий інвентар панського майна. Селяни стали просити, щоб цю суму було принаймні розкладено на кілька років. Одначе управник людей і слухати не хотів і заявив, що йому повинні віддати те, що він требує. Коли селяни не згодились дати зараз же гроші, то їх було заарештовано».

Про вкрай несправедливе ставлення поміщиків до селян сповіщали дописувачі із с.Копитенці Летичівського повіту: «Поміщик на сході заявив, що селяни до того часу не мають права звозити хліб з свого поля, поки не збудують розграбованого солдатами, а потрохи й самими селянами фільварка. Треба сказати, що все пограбоване селянами вже повернуто. Чи можна же збудувати в одну мить фільварок, навіть при повній згоді селянства? Поки селяни будуть будувати фільварок панові, а хліб буде гнити на полі в копах, бо зараз перепадають дощі... Чи буде така робота на користь молодій українській державі? Селянство кається про свої помилки під час большовизма, воно добре розуміє, до чого привели його большовицькі ватажки... Але хліб в полі гниє, пан забороняє його возити...Чи на користь це кому б то не було?...;

... Селяне наші дуже нуждаються в хлібі і одежі. Діти ходять голі і босі... Прості чоботи чоловічі коштують 350 руб., а жіночі — 250 руб., один пуд житньої муки 50 руб., кукурузяної 40 руб, картофлі 5 руб., а заробітку нема», з села Байківці: «Мабуть нема на Вкраїні ні одного села, де би робилося таке нещастя, як у с.Байківці. Перед жнивами випав град і вибив увесь хліб, — як озимину, так і ярину. Тепер наступила сівба — треба сіяти. Хлібне б'юро обіцяло дати насіння, але опізнилося , — і поля всі стоять незасіяними. Багато людей вже тепер голодує, бо хоч і є в кого гроші, та купити хліб ніде...».

Про нестерпно важке життя подільського селянства читаємо у листі Андрія Шнурія з с.Синяківці Ушицького повіту: «Невеличке наше село та дуже бідне. Весною селянство посіяло ярину на панській землі, а тепер турбується, як то буде. Останнє зерно вкинуто в землю, в врожаю нема. Коли були большовики, то розпустили серед селян чутку, що село спалять, як воно не пограбує панський маєток. Погромили, можна сказати, і через свої здирні. Коди настала весна і не було чим харчувати худобу, розшили нові сніпки з панської клуні на січку. Тепер карають за це... Взялися селяни латати свої гріхи, але де взяти соломи, — худобу нічим харчувати. Тепер, як кажуть, хоть в землю ховайсь.

Погано стоять і другі справи. Село таке темне, що аж сум побирає. Нема поблизу нас ні лікарів, ні лікарень, і коли хто захворів, то зараз за поміччу до бабів, а ті брешуть, скільки влізе.

Кам'янецьким Повітовим комендантом виданий наказ, згідно з яким селяне, що будуть захоплені при знищенню засівів, розстрилюватимуться на місці. Худоба, яка буде пастися на засівах, конфіскується».

Факти грубого здирства поміщиків з селян були протиправними, тому що всі суперечки з цього приводу повинні були розглядати «земельно-ліквідаційні комісії», спеціальний закон про які був затверджений гетьманом 15 липня 1918 р.

У липні було прийнято Закон «Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства», за яким губернським земельним комісіям надавалося право видавати обов'язкові постанови про примусове використання живого і мертвого сільськогосподарського реманенту власників, котрі «не вповні використовують його у власних господарствах». Отже, селяни зі всім своїм майном передавалися в розпорядження поміщиків.

В Літинському й інших повітах селяни наймалися до поміщиків у батраки на 10-15 років відробляти поміщикам ті втрати, які вони понесли підчас знищення їх майна. Подекуди селяни працювали в тиждень 3 дні на поміщика і 3 дні на себе. Отак замість волі селянське безладдя принесло їм нову форму кріпацтва.

В цей час подільським губерніальним старостою послана до міністерства внутрішніх справ і до всіх повітових старост така телеграма: «З повітів до мене доходять звістки, що селяни вимагають неймовірні ціни за поденні роботи на буряках і вимагають встановлення восьмигодинного робочого дня. Зважаючи на те, що невчасне оброблення полів загрожує великими шкодами країні і може викликати цукровий голод і несчисленні фінансові збитки, — прошу про екстренні розпорядження в цій справі. З свого боку визнаю необхідним зложити таксу на заробітну плату, обов'язково потягнути населення до праці та скасувати для сільськогосподарських робіт восьмигодинний робочий день».

Вкрай скрутне і безправне становище подільського селянства погіршувалось ще розповсюдженням епідемій хвороб. Документи приводять таку статистику: «На Поділлю в квітні зареєстровано хворих: скарлатиною — 49, віспою — 82, тифом — 2811, диферитом — 268, кривавицею — 107, хрилкою — 770, сібірською язвою — 8. Найбільш пошестних хвороб зареєстровано в повітах Ольгопільському, Балтському й Летичівському». А вже влітку по селах почала лютувати так звана «іспанська хвороба». Поширилась вона через те, що люди були дуже ослаблені і виснажені війною і тяжкими умовами тогочасного життя, не мали в собі сил боротися з цією хворобою. З документів: «Особливо тяжко слабують на іспанську хворобу по селах, звідки зо всіх сторін звертаються за лікарською допомогою до губернських та повітових народних управ. Але для того, щоб прийти на поміч селянам по всіх селах, де зараз лютує іспанка, потрібно декілька сотень лікарів або фельшерів та тимчасових пошестних бараків на тисячі ліжок.

Народні Управи на Поділлю, як і по цілій Україні, не можуть цього зробити не тільки через неможливість найти таку силу ліків та фершалів, але ще й через брак коштів в народних касах».

З дописів подільських селян: «...В нас у Ямпольському повіті дуже багато людей вмирають на «іспанську хворобу». Лікарі не можуть дати поради що до цієї слабості — вони не справляються з хворими». З м. Дзигівка Гасинського повіту: «Неділь зо 4 тому назад до нашого містечка невідомо ким занесено якусь хворобу — «іспанку». Ця хвороба дуже поширилася між селянами, і тепер дуже багато в нас хворих. Дехто тільки вимучився дуже від цієї хвороби, а декому доводиться розлучатися з життям. Нема такого дня, коли б не було похорону. Від старого — до малого всі мруть. На дзвініці цілісінький день дзвонять та й дзвонять. Пан-отцям сили не вистачає ховати. Лікарня є, але помочі немає — нема ліків... «В деяких селах Поділля розповсюдилася така страшна хвороба, як цинга», з с.Людвіківка Ушицького повіту: «...У нашому селі дуже поширилася цинга. Майже в кожній хаті можна знайти хворого на

що слабість. Крім того в останні часи люди хворють на гарячку. Медичної допомоги немає, і селянам приходиться звертатись до знахарів. Ліків в аптеці тепер нема».

Повітовою лікарсько-санітарною народною Управою ухвалено: просити земських лікарів організувати серед населення повіту лекції про те, як боротися з холерою.

Губерніальна земська управа скликала 20 серпня губернську санітарну нараду в справі пошестного становища губернії.

Епідемії не обминули і тварин. На нараді ветеринарів у Вінниці було постановлено, що в Вінницькому повіті до 6 тис. голів коней хворих на коросту. «Ухвалено вжити відповідних заходів до боротьби з пошестю, між іншим — платну ветеринарну поміч, а саме: 1) за поміч у перший раз — 2 крб, другий — 1 крб., 2) плата береться наперед, 3) операції за платню по згоді з власником тварини, 4) ліки по власній ціні. Поїздки — на земських конях. Відкривається в повіті другий ветеринарний пункт в Сутисках».

Подільський професійний союз ветеринарних лікарів губернії, рахуючись з великою кількістю безробітних лікарів і з великою потребою для населення ветеринарної допомоги, постановив облаштувати власними заходами 24 ветеринарно-амбулаторних пунктів. Союз прохає міністерство праці дати йому для цього 34 тисячі карбованців.

Окупаційна влада розглядала всю Україну, і Поділля зокрема, як джерело постачання продуктів харчування і сировинних ресурсів.

В документах архіву знаходимо свідчення про те, що здобувалися вони щляхом грубого здирства.

Губерніальна харчова управа одержала від міністерства таку телеграму: «Візьміть на учот весь хліб, що перейшов від харчових управ до хлібного бюро й заявіть Вінницькій конторі, що цей хліб повинен бути відправлений в середні держави за границю».

З допису селянина села Новосинявка Літинського повіту: «...наїхало в наше село 20 польських легіонерів з головою Старосинявського Волосного Земського Комітету п.Полляром, котрий, показавши якісь папірці, потребував для австро-польського війська 1000 пудів вівса, жита, гречки, картоплі і др. При цьому Голляр страшенно лаявся і сквернословив, бо громада відмовлялась виконувати цей наказ. Легіонери ж почали бити людей нагаями і кричати: «Ми прийшли вигнати з Вашої землі німця — вашого ворога» і т.ін. Коли ж Голляру було зауважено, що ні він, ні ляхи не мають права так поводитись з громадою — себто так нікчемно лаятись і реквізувати добро громадське, то Голляр став лякати людей австро-ляхами. На це йому відповіли, що такого війська нема, а що він тільки застрашує і мутить темну людську масу, але Голляр не вгавав і таки требував виконувати цього «наказу». Довелось сповістити Літинську Управу, яка обіцяла це діло розслідувати, після чого легіонери повтікали.

Громада Нової Синявки була дуже вражена цією подією. Ходить, як в воду опушена, не хоче сіяти поля, бо не знає, хто буде їсти того хліба, коли якісь добродії почнуть реквізувати добро людське».

Сільськогосподарським роботам не сприяли і погодні умови — в червні у багатьох повітах Подільської губернії пройшов град, з с.Холодівка Брацлавського повіту пишуть: «...21 червня в селі випав град. Пошкоджено багато озимини, ярини і садків. Втрат налічується приблизно на два мільйони карбованців. Хліба ярові і озимі в кепському стані, їм не сприяла погода: чого не доконали заморозки та посуха, те довершив град. Для допомоги постраждавшим від граду бажано було б заснувати взаємне страхування на зразок пожарного, про що повинні потурбуватись Повітові Управи».

Проблеми у подільських селян із сплатою земельних податків виникали як через те, що не зроблені розкладки, так і через те, що від деяких сіл далеко до державних скарбниць. Тому губерніальною управою були організовані гуртки спеціальних зборщиків податків.

Утворювались також і сільськогосподарські товариства, завданням яких було дбати про насіння, сівбу, закупівлю сільськогосподарських машин і навіть питання утворення бібліотек.

Суттєву допомогу селянству подав Подільський Союзбанк, який закупив для них 2000 пар чобіт, 60 вагонів цементу, 35 вагонів сортового заліза, 200000 дюймів дошок, велику кількість сільськогосподарських машин і знаряддя.

Також на Поділлі були створені товариства оптових закупок, вони мали своєю метою регулювати торгівельне життя в місті і повіті.

Міністерством продовольчих справ були впроваджені ціни на хліб до 1 грудня 1918 р. Ціни були такі: пшениця (за пуд) — 9 крб.60 коп., жито — 7 крб. 80 коп., овес — 7 крб. 50 коп., ячмінь — 6 крб. 90 коп., просо — 8 крб. 40 коп. Після 1 грудня ціни були знижені на 25 %.

Про те, як велася роздрібна торгівля у подільському селі, читаємо у дописі селянина А.Майка з с.Ноде-Поріччя Кам'янецького повіту: «У нашому селі заснована крамниця. Але сором признатись, що це громадський кооператив... Особливо, коли вступив до крамниці новий приказчик, як тут не переводиться п'янство, картьожна гра по ночах, а то навіть і злодійство завелось: обікрадено одного селянина, який грав з ним в карти на 1600 крб..». Знаходимо факти підвищення цін на продукти та напої. В Брацлавському повітовому земстві місцевим старостою заарештовані гроші земства, які надійшли від продажу горілки.

Для розв'язання назрілих питань 5 вересня у Вінниці була скликана губернська сільськогосподарська нарада, на якій обговорювався стан агрономічної допомоги в губернії, завдання агрономічної праці, сільськогосподарську освіту, постачання людності виробами знаряддя продукції, участь земства в заготівлі та поділі харчових продуктів для населення.

Складне економічне становище селянства породжувало такі негативні явища, як спекуляцію. Міністром судових справ розіслано обіжник про те, щоби вживати найрішучіших заходів проти спекулянтів. На Поділлі почалися арешти злісних спекулянтів.

Подільським губернським старостою видана обов'язкова постанова про боротьбу з спекуляцією. В силу цієї постанови були утворені окремі комісії під головуванням повітових управ. Про всі випадки і види спекуляції кожний

громадянин зобов'язаний був сповіщати комісію. Згідно з цією постановою винні в її порушенні каралися штрафом до 3000 карбованців, або тюрмою до 3 місяців, а всі товари конфісковувалися. Особи, підозрювані в неодноразовій спекуляції, висилалися на примусові роботи за кордон України. Всі гроші і конфісковані товари надходили у фонд біднішого населення і на боротьбу з спекуляцією.

Серед питань, які хвилювали подільське селянство, була служба в армії. У листі подільського селянина читаємо: «Селяни нашого села дуже скучають за вільним козацтвом, бо ця організація тішила сільську молодь, підіймала дух, підвищувала настрій і викликала національну свідомість. Горюють, що знову доведеться дітей своїх віддавати в солдатчину, котра вбила нашу національну свідомість, багатьох поробила перевертнями, котрі навіть вороже ставляться до свого імені». Майже в кожному селі Поділля селяни бажали іти на військову службу, «щоби всі постої і караули по всіх городах і містечках були заняті нашими козаками і воліють краще підчинятись своїй владі ніж чужій..»., «увесь народ плаче і терпить велику муку від чужинців і каже: що це за уряд такий, котрий допускає чужинцям знущатись над людьми».

Зниження існування селянства, велика кількість невирішених проблем породжували негативні настрої в їх середовищі, що, в кінцевому результаті, призвело до масових невдоволень Гетьманською владою і прирекло її.

Галина Вітренко, Валентин Вітренко

Конгрес німецьких колоністів у Новограді-Волинському (1918 р.)

Перед Першою світовою війною на Волині проживало близько 230 тисяч німців-колоністів[1]. У місті Новограді-Волинському, центрі однойменного повіту, із 21 тисячі городян, переважно єврейської національності, 660 були німцями. Німецька меншина того часу була представлена також у громадському житті міста і повіту. Так, гласними (депутатами) повітових земських зборів були обрані Адольф-Гайнріх Ай та Фрідріх-Еміль Віттерманн, членами міської та повітової управ відповідно були Людвіг-Пауль Келюс та Рудольф-Едуард Штайнгауер[2].

Обов'язки пастора лютеранської кірхи виконував з 1907 р. Рудольф Альфред Дерінгер[3]. Кірха та належні їй будівлі разом з прилеглими ділянками утворювали пасторат, на території якого проживав зі своєю сім'єю німецький пастор. Пасторат розміщувався у північно-західній частині міста по вулиці Цехова, 2[4]. Нині на цьому місці знаходиться сучасна будівля міської середньої школи № 4.

Відомо, що майже всі волинські німці за наказом царських властей були під час війни депортовані у північні губернії Російської імперії. Лише після повалення влади Тимчасового уряду в Петрограді вони отримали змогу повернутися до своїх домівок у волинському краї.

У лютому 1918 р. кайзерівські війська перейшли у наступ. 21 лютого (8-го за старим стилем) ними було зайнято місто Новоград-Волинський, а 23 лютого — губернський центр Житомир.

З самого початку німецька окупаційна адміністрація взяла під контроль роботу місцевих органів влади. Зокрема, як сповіщала губерніська газета «Трудова Волинь», 7 березня німецький комендант відвідав міську управу і «вказав на неприпустимість коливання цін на предмети першої необхідності, якими торгували у місті. Комендант додав, що він не мав на увазі заставити крамарів знизити ціни на предмети, аби вони проводили збиткову продажу, але наполягав на виробленні таких твердих цін, які б не коливалися кожен день, як це має місце нині. Тому він дав управі три дні для того, щоб вона урегулювала це питання»[5].

За погодженням з німецьким комендантом у місті було утворено рішенням управи загін міліціонерів у кількості 20 чоловік з метою захисту населення від бандитизму і погромів, відбулися збори членів міського ощадного товариства тощо.

29 квітня 1918 р., з приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського, Україна вступила у консервативний період своєї державності, що дістав відверту підтримку німецьких окупаційних властей. Гетьман у своїй «Грамоті до всього українського народу» таким чином оцінив роль німецьких та австро-угорських військ щодо встановлення його влади: «Спаслась вона (Україна — *В.В., Г.В.*) дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротись за цільність і спокій України»[6].

Період Гетьманату характеризувався ще більш відвертим втручанням німецької військової адміністрації у господарські та громадські справи міста і повіту. Так, у квітні-травні 1918 р. за сприяння німецької окупаційної адміністрації було проведено переселення українців-галичан з будинків німецьких колоністів до Галичини і організовано часткове відшкодування втраченого майна тим колоністам, які вже повернулися до своїх домівок. В кінці квітня, як сповіщала газета «Молот», німецька влада підняла клопотання перед міською думою про надання їй змоги провести у місті електричне освітлення[7]. Такий дозвіл, звісно, було відразу отримано, і в кінці жовтня у приміщенні чоловічої гімназії вперше спалахнуло електричне світло. Німецькі солдати провели електричне освітлення центральних вулиць і ряду громадських будинків, переобладнавши під електростанцію колишній водяний млин на річці Случ, — пізніше на базі цієї електростанції створено в радянський період район електромереж. Оскільки Новоград-Волинський був важливим центром шосейного і залізничного сполучення, уряд Української Держави на вимогу німецької адміністрації асигнував у червні 1918 р. майже 70 тисяч карбованців для утворення брукованої дороги від залізничної станції до центру міста. Навіть питання щодо утвердження в школах повіту української мови не вирішувалося без німецької військової адміністрації.

© Г. Вітренко, В. Вітренко

Так, газета «Волинь» сповіщала у вересні своїм читачам, що «з нагоди закінчення вчительських курсів у місті відбувся вечір, влаштований у приміщенні кінотеатру, що його люб'язно надало організаторам вечора німецьке командування. Після виконання українського гімна, який публіка, — українці та німці — вислухали, підвівшись, хором було виконано ряд українських народних пісень, що мали великий успіх. Були виконані сольні номери, в тому числі і на роялі, проходили танці.... На вечорі були присутні майже всі німецькі офіцери і багато нижніх чинів гарнізону»[8].

Та найбільше уваги окупаційна військова адміністрація приділяла облаштуванню місцевих німців-колоністів і посиленню їх впливу на громадське та господарське життя міста, повіту і всього регіону. Адже місцеві громадяни німецької національності, які дуже постраждали від свавілля царських чиновників, повинні були стати основою в освоєнні нових життєвих просторів для кайзерівської Німеччини.

З цією метою відновлювались у першу чергу діяльність лютеранської церкви і німецьких шкіл не тільки як центрів духовного і культурного самовираження німецької меншини, але і як органів політичного керівництва життям колоністів.

Так, за свідченням берлінського часопису «Grenz-Warte», який люб'язно передав авторам статті голова історичного Товариства німців-волиняків пан Ніколаус Арндт з Федеративної Республіки Німеччини, 10 липня 1916 р. у місті Новограді-Волинському в приміщенні пасторату відбувся конгрес німецьких колоністів з Волині, у якому також взяли участь представники німецьких колоній з Київської та Мінської губерній та багато різних офіцерів з військової німецької адміністрації. Керував конгресом місцевий пастор Рудольф Дерінгер[9].

Як же проходив конгрес, і які питання були на ньому ухвалені? Про це досить детально розповідає стаття «Конгрес німецьких колоністів на Волині», вміщена у вищезазначеному часописі. Її автором є євангельський священик Л.Гельсборн.

В статті розповідається, що конгрес відкрив пастор Дерінгер молитвою во славу німецького кайзера і німецького війська, після чого він детально виклав історію переселення німців на Волинь та їх життя у цьому краї. Пастор, зокрема, підкреслив, що сільське господарство, яким займалося місцеве населення, було дуже відсталим. Російські (місцеві — *В.В., Г.В.*) селяни самі визнавали, що вони померли б з голоду, якби не прийшли німецькі колоністи і не почали обробляти землю.

Аби підкреслити виняткову працьовитість переселенців і тяжкі умови, в яких проходило становлення німецького етносу Волині, пастор навів поширене на той час прислів'я про те, що перше покоління колоністів заробило собі смерть, друге нужду і лише третє було з хлібом. Однак заможність волинських німців, що постійно зміцнювалась, пробудила, за словами пастора, заздрість місцевих селян. Тому до супротиву панславістів додався супротив православної церкви, яка побоювалася євангельського впливу німецьких колоністів на місцевих селян[10].

Рудольф Дерінгер дав негативну оцінку політиці царських властей стосовно колоністів, вказавши при цьому, що, починаючи з 1907 (!) р., кабінет міністрів, очолюваний Столипіним, жорстоким чином переслідував і поневолював німецьких переселенців. Всіляко сприяв йому при цьому і панславістський митрополит Волині[11].

Станом на 1915 р. в краї налічувалось, за визначенням Дерінгера, біля 500 німецьких колоній, у яких проживало понад 200 тисяч мешканців. Переважна більшість з них була вигнана з домівок і вислана до Оренбургу та Астрахані. Невдовзі були вислані навіть сім'ї тих колоністів, які воювали у лавах царської армії. Понад 20 тисячам волинян вже ніколи не судилося побачити свій рідний край[12].

В статті далі зазначається, що внаслідок завданих з боку російського уряду і населення образ німецьким колоністам, у них прокинулось самоусвідомлення себе як народу з природньою силою. Тому, під гучні оплески учасників конгресу, пастор Дерінгер проголосив основні засади і цілі німецьких переселенців:

1. Ми хочемо отримати статус підданих німецького рейху. Наші сини повинні тепер служити німецькій батьківщині.
2. Ми хочемо утворити на своїй прабатьківщині домівку.
3. Ми більше не сподіваємося на можливість життя під слов'янським урядом.
4. Ми хочемо якнайшвидше виїхати звідси.
5. Але ми залишимося тут до того часу, наскільки це потрібно німецькому рейху.
6. Нам потрібна міцна підтримка, оскільки наші господарства зруйновані, а ми не можемо самостійно повернути наші церкви та школи.
7. Обов'язок щодо відшкодування заподіяних втрат з боку російського чи, відповідно, українського уряду повинен стосуватися без обмежень як німців з рейху, так і тутешніх колоністів[13].

Велику радість учасників конгресу, підкреслюється в статті, викликало роз'яснення представника військової адміністрації, яке він зробив за дорученням Гінденбурга від імені курляндського уряду. Згідно з яким німецьким колоністам буде передаватися для поселення земля за допомогою новоствореного товариства поселенців. Кожний поміщик, який має понад 200 гектарів землі, зобов'язаний передати надлишок товариству поселенців. Окрім того, в розпорядження товариства передасться 200000 гектарів королівських земель, а також обійстя тих росіян і литовців, які хочуть виїхати з Курляндії. Побоювання колоністів, що їх юнаки будуть зараховані українським урядом на військову службу, як сповіщає часопис, розвіялися після повідомлення, що німецька військова адміністрація готова організувати колоністів у німецькі робочі команди[14].

Учасниками конгресу був організований Союз німецьких колоністів Волинської, Київської та Мінської губерній. Як було заявлено, всіма справами Союзу відтепер опікується постійний комітет під керівництвом пастора Дерінгера з Новограда-Волинського.

Конгрес також постановив просити керівника німецької військової групи Айхгорна висловити подяку переселенців тим священикам німецького та австрійського військових відомств, які брали участь у розв'язанні питань німецьких колоній[15].

Було також ухвалено: 1) утворити волинський церковний колегіум з восьми волинських пасторів та восьми прихожан з волинських общин; 2) просити Вищу євангельську раду Прусії перебрати на себе турботу про захист колоністських общин при повному збереженні у них євангельського віросповідання; 3) просити Спілку німців за кордо-

ном надати допомогу німецьким поселенням навчальними засобами; 4) заснувати власний шкільний фонд, використавши для цього певний процент членських внесків новоутвореного Союзу[16].

Стаття закінчується твердженням, що німецькі переселенці на Сході назавжди залишаються міцно пов'язаними зі своєю німецькою батьківщиною.

Слід, однак, сказати, що утворений на конгресі Союз німців Волині, Київської та Мінської губерній проіснував недовго. Революційні події в Україні та у доведеній до краю імперській Німеччині розклали дисциплінований окупаційне військо. Так, в середині листопада у Новограді-Волинському в німецькому гарнізоні виникла Рада солдатських депутатів, що почала вимагати негайного повернення солдатів до Німеччини. Їх евакуація проходила із станції Новоград-Волинський у другій половині листопада — на початку грудня. З ними виїхала і частина колоністів. Ті, які залишилися, пережили короткий період розквіту німецької меншини у двадцятих роках під час українізації та сталінські репресії 30-х рр., що завершилися висланням волинських німців до Казахстану. Пастор Дерінгер виїхав 1929 р. до Німеччини[1].

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок про те, що повітові та міські органи влади періоду гетьмана Скоропадського повністю залежали від німецьких окупаційних властей, які єдину міцну опору для себе вбачали в німецьких колоністах. Для подальшого зміцнення свого становища в Україні і, зокрема, на Правобережжі, німецька адміністрація надавала колоністам всіляку підтримку в політичній, господарській, духовній та культурно-освітній сферах життя, як це видно з матеріалів конгресу переселенців, що відбувся влітку 1918 р. у Новограді-Волинському. З початком краху імперії Вільгельма II німецькі колоністи були кинуті напризволяще і змушені були пристосовуватися до нових радянських умов.

[1] Wolhynische Hefte. — Folge 10. — Schwabach, Wiesentheid, 1996. — S.58.
[2] Вітренко В.В., Коган Л.Г. Німці у Звягелі перед першою світовою війною // Житомирщина крізь призму століть. — Житомир, 1997. — С.63.
[3] Wolhynische Hefte. — Folge 10. — Schwabach, Wiesentheid, 1996. — S.58.
[4] Ebenda.
[5] Трудовая Волынь. — 1918. — 8 березня. — №2.
[6] Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. — Київ, 1993. — С.86.
[7] Молот. — 1918. — 25 квітня. — №18.
[8] Волинь. — 1918. — 15 серпня. — №204.
[9] Zeitschrift «Grenz-Warte». — N.14. — Berlin, 1918. — S.349.
[10] Ebenda.
[11] Ebenda.
[12] Ebenda.
[13] Ebenda, S.349-350.
[14] Ebenda, S.350.
[15] Ebenda, S.350.
[16] Ebenda, S.350.
[17] Wolhynische Hefte. — Folge 10. — Schwabach, Wiesentheid, 1996. — S.58.

Володимир Коротенко

Періодична преса Полтави в 1918 р.

Одним з найбільш інформативних історичних джерел періоду Гетьманату є періодична преса того часу. Спробуймо коротко охарактеризувати часописи, які виходили в Полтаві 1918 року.

Полтавська преса періоду правління гетьмана Скоропадського була майже всуціль російськомовною (з окремими публікаціями українською мовою), виходила лише одна українська газета «Вільний голос», і з жовтня почав видаватися журнал «Полтавський кооператор».

Газета «Вільний голос» — «щоденна соціялістична газета» — виходила з квітня 1918 р. до кінця року, щоденно, крім понеділків та днів після свят. Друкувала місцеву хроніку, міжнародні новини, огляд місцевої преси, оголошення та ін. Газета стояла на національно-демократичних позиціях, й, хоча називала себе соціалістичною, від публікацій в ній досить часто відмежовувалися деякі полтавські українські есери та соціал-демократи, іноді навіть називали її «чорно-жовто-блакитною». Опозиційність до гетьманської влади видно з публікацій про дії гетьманських та німецьких загонів під час придушення селянських виступів.

Редакція газети розмішувалася в будинку губернського правління, з 18 травня 1918 р. — на вул. Монастирській (тепер Радянська) № 6, з 2 липня 1918 р. — на вул. Катеринінській (тепер Р.Люксембург), №34 (гімназія В.О.Морозовської)[1], Д.Соловей у своїх спогадах повідомляє про існування 1918 р. в Полтаві газети «Полтавський голос», яку редагував Павло Макаренко, інженер, член Старої Громади[2]. Очевидно, мається на увазі «Вільний голос»; російськомовна газета «Полтавський голос», яка виходила в Полтаві до революції, мала зовсім інший напрямок.

«Полтавские губернские ведомости» (з весни 1918 р. виходили як «Полтавські губерніяльні відомості» й вміщували матеріали двома мовами), як і раніше, друкували офіційні матеріали та оголошення урядового та місцевого характеру. Виходила газета (з перервами) до кінця 1919 р. За редактора газету підписували Федір Лаврентійович Никонов та Владислав Вікторович Куликовський (начальник газетного столу губернського правління та його помічник ще з дореволюційних часів)[3].

Якоюсь мірою схожими одна на одну були газети «Родной край» та «Полтавские новости». Обидві були досить лояльними до гетьманської влади.

«Родной край» — «общедоступную беспартийную газету для города и деревни»- видавало видавниче товариство «Родной край»; редагував її Дмитро Янчевецький, колишній кореспондент газети «Новое время» у Відні. Сучасник подій, полтавський лікар О.О.Несвіцький згадував про нього: «Во время войны он был арестован и посажен в крепость и приговорен якобы как шпион к смерти. По ходатайству русского министра иностранных дел через испанского посла его удалось спасти. Он был помилован и вернулся на родину»[4]. Виходила газета з червня 1918 р. Редакція розмішувалася за адресою: вул. Кобеляцька, 7.

© В. Коротенко

«Полтавские новости» виходили з 18 квітня (1 травня) 1918 р. до кінця року. Видавало її товариство «Печатное слово», редагував Володимир Давидович Дубов, у 1917 р. — активний член «Єврейського демократичного об'єднання»[4]; цим пояснюється досить велика увага, яку газета приділяла життю єврейської громади Полтави. Адреса редакції: вул. Кобеляцька, 18.

За гетьманської влади відновила вихід газета конституційно-демократичного спрямування «Полтавский день», яка виходила з перервами у 1913-1919 рр. За часів гетьмана Скоропадського, як і за денікінської влади, її редагувала Лідія Георгіївна Єфимович. Газета друкувала деякі критичні матеріали, але в основному була лояльною до гетьманської влади та німецьких військ. У номері від 11(24) травня 1918 р. було надруковане «Обращение Полтавского комитета Партий народной свободы к населению Полтавской губернии», де вказувалося: «Вооруженная борьба необученной и неорганизованной толпы с дисциплинированными воинскими отрядами приведет только к ненужным человеческим жертвам, к бессмысленному пролитию крови, и к дальнейшим национальным обидам и унижениям»[6]. Видавало газету видавниче товариство «Полтавский день», адреса редакції: вул.Пушкінська, 33.

Досить цікавою є історія опозиційної до всіх режимів газети «Наша мысль» (такою була її перша назва) — органу п'яти небільшовицьких соціалістичних загальноросійських партій (РСДРП, партія соціалістів-революціонерів, Бунд, Поалей-Ціон, Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія, Студентська соціалістична організація). Газета виходила з початку 1918 р. і зазнавала всіляких утисків та переслідувань від будь-якої влади. Редагували газету Софія Володимирівна Короленко (дочка письменника) та Костянтин Іванович Ляхович (його зять, чоловік молодшої дочки Наталії, лідер полтавських меншовиків).

Вперше газета була закрита виконкомом Ради робітничих та солдатських депутатів 16 лютого (1 березня) 1918 р., але вже 18 лютого (3 березня) відновлена під назвою «Свободная мысль». 15(28) березня 1918 р., в останній день перебування в Полтаві більшовиків, «Свободная мысль» була закрита без права виходу під будь-якою зміненою назвою. Наступного дня Полтава була зайнята українськими та німецькими військами, й відразу ж вийшов черговий номер газети. Невдовзі й нова влада її закрила — за статтю «Священный остров»[7], де проводилася ідея єдності з російською демократією; натомість з 23березня (5 квітня) 1918 р. почала знову виходити «Наша мысль», яка була закрита вже гетьманською владою за критичні публікації 22квітня (5 травня) 1918 р. Випуск відновлено під назвою «Вольная мысль», але вже перше число газети від 9 травня було конфісковане, дозволено випускати газету далі лише за умови, що не будуть друкуватися матеріали проти німецьких військ та нового уряду.

З 2 (15) травня подальший вихід допускався лише з дозволу німецької цензури. Вже № 8 від 5 (18) травня вийшов з порожніми місцями; пізніше часто друкувалися лише заголовок та підпис. У наступному числі була надрукована стаття В.Г.Короленка «Что это?», де говорилося про «номер с зловещими белыми полосами»[8]. Пізніше за публікації в газеті Софія Короленко притягалася до судової відповідальності. Цікаво, що в цей час могли вільно друкуватися біографія К.Маркса, теоретичні статті з питань наукового соціалізму, об'ємний огляд «Дело по наблюдению за писателем Короленко», але безжально знімалися будь-які публікації критичного щодо влади характеру, в тому числі більшість статей К.І.Ляховича. За іншими газетами такого жорсткого контролю не було, хоча й вони часто виходили з порожніми місцями.

«Вольная мысль» виходила до 20 травня (2 червня) 1918 р. З 22 травня (4 червня) вона почала виходити під назвою «Наша жизнь», але вже в липні 1918 р. була черговий раз закрита. Спроба відновити випуск під назвою «Свободная жизнь» була невдалою. К.І.Ляховича було заарештовано й вислано в концентраційний табір до Брест-Литовського краю, звідки він повернувся лише після листопадової революції в Німеччині[9].

Восени 1918 р. почав виходити журнал «Полтавский кооператор», який стояв на чітких національно-демократичних позиціях. За словами одного з активних співробітників редакції Д.Солов'я, «після центральних київських часописів... безперечно найсолідніший український кооперативний журнал»[10]. Редагували його Б.Стопневич, В.Березів, Д.Соловей.

1918 р. виходили й окремі номери «Полтавских епархиальных ведомостей».

Можна згадати також і про невдалу спробу відновлених видання найкращого на Україні до революції популярного сільськогосподарського журналу «Хуторянин». На загальних зборах членів Полтавського сільськогосподарського товариства 31 жовтня (13 листопада) 1918 р. було визнано за необхідне відновити випуск журналу з 1919 р.[11], але подальші події зробили це неможливим.

Є незаперечним, що місцева преса періоду правління гетьмана Скоропадського — це безцінне джерело з історії краю, з огляду на те, що архівні документи організацій та установ цього часу більшою мірою безповоротно втрачені.

---

[1] Вільний голос. — 1918. — №43. — 23 травня (5червня); №64. — 2 липня (19 червня).
[2] Соловей Д. Розгром Полтави. — Полтава, 1994. — С.106.
[3] Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. — Полтава, 1916. — С.2.
[4] Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смути 1917-1922. — Полтава, 1995. — С.58.
[5] Державний архів Полтавської області, ф.775, оп.1, спр.1, арк.1.
[6] Полтавский день. — 1918. — №25. — 11 (24) травня.
[7] Свободная мысль. — 1918. — №25. — 21 березня (3 квітня).
[8] Вольная мысль. — 1918. — №9. — 6 (19) травня.
[9] Короленко С.В. Книга об отце. — Ижевск, 1968. — С.317-318.
[10] Соловей Д. — Розгром Полтави. — С.93.
[11] Полтавские новости. — 1918. — №158. — 2(15)листопада.

Олена Алтухова

Освітні процеси на Поділлі за часів Гетьманату

Весна 1918 року. Починалася нова доба в справі народної освіти. Разом з іншими бюрократичними формами революція знесла також і той бюрократичний апарат дирекцій та інспекцій народних шкіл, що, замість педагогічного завдання щодо шкіл, вважав своїм обов'язком «опекать», «пресекать», їх місце повинна була зайняти нічим не скована ініціатива, громадська творчість та співіснування школи й життя, дітей, учителя та батьків. Було багато планів, надій використати мудро цю добу для народної освіти, прикласти всі сили в цю справу, від якої залежала доля тієї самої освіти на довгі роки, бо саме тоді закладалися підвалини, що на них мало бути збудоване діло народної освіти на цілі десятки літ.

За розпорядженням російського тимчасового уряду і секретаря справ освітніх України у 1917 р. навчання в нижчих початкових школах для українського народу повинно було проводитись українською мовою. В добу, коли український народ вже мав свою власну державу і напружував всі сили, щоб закласти якнайміцніші підвалини під неї, українська національна школа — ця головна основа відродження народу — мусила бути особливо добре і завчасно забезпечена всім, щоб гарантувати прямий і вільний перехід усякій українській дитині до самих верхів шкільного національно-виховуючого навчання.

Вже протягом 1917 р. українська мова в суспільстві повернула свої права і пошану до себе, завдяки чому до цілого ряду нижчих початкових шкіл прийшли діти одержувати освіту українською мовою. За нової влади діти цих шкіл, як і всіх інших, мусили мати можливість продовжувати далі освіту українською мовою, і при тому, в такій школі, де діти серед національного оточення виховали б почуття поваги й пошани до своєї рідної мови і Батьківщини.

Українська Держава, очолювана гетьманом Павлом Скоропадським, створювала культурно-національні цінності: відкривала нові школи, гімназії, університети, робила все можливе, щоб дати українському народові рідну національну школу.

Політика утворення національних шкіл велася не шляхом руйнування «другої школи». Викладання українською мовою було заведено лише в державних школах, а справа з викладенням мови проводилась з найбільшою обережністю, починаючи з молодших класів. Атестати та свідоцтва для тих, які скінчили курс навчання в середніх школах та вищих початкових школах, видавалися двома мовами: державною українською та російською.

Справа народної освіти була в руках місцевого самоврядування. Керування школами реформувалося. Посаду губернських комісарів народної освіти було скасовано, і утворювались нові органи керування. Середні школи були підлеглі шкільним округам, а інші — повітовим шкільним радам, голови яких призначались міністром народної освіти.

Існуючі одноклассові і двокласові, міністерські і парафіальні та інші початкові школи утворювали велику плутанину. Рада Міністрів ухвалила Закон про уніфікацію усіх сільських початкових шкіл. Через те і вчителі урівнювались щодо заробітної плати і прав. На кожний шкільний комплект відпускалось 2100 крб., з них 1800 крб. — учителеві, а 300 крб. — законовчителеві, 1800 крб. — на запасного вчителя. За кожні п'ять років мали виплачувати надбавку по 120 крб. на ті школи, які відкривалися у 1918 р. У наступному — 1919 р. планувалося державою відпускати допомогу по 800 крб. на шкільний комплект.

Гетьманом був затверджений Закон про обов'язкове навчання української мови, а також історії, географії в середніх школах. З цією метою всюди мали закладатися посади учителя української мови і літератури, також позаштатні посади вчителів історії та географії.

Міністерство народної освіти, а за ним і Подільська губерніальна народна управа в контакті з повітовими управами, звернулись до учительства з вимогою поставити справу утворення національної школи з початку 1918/19 шкільного року в національних інтересах.

Вирішено, що, де по школах склад учнів переважно український (українців не менше 50 %), всі предмети повинні обов'язково викладатись українською мовою.

5 вересня 1918 р. Міністерством освіти був затверджений шкільний план предметів нижчої початкової школи на 1918/19 шкільний рік, а саме: 1) Закон Божий (8 год.), 2) Рідна мова і письмо (44 год.), 3) російська мова (почин, у 3-4 групах - – 6 год.), 4) «аритметика» (20 год.), 5) пропедевтичний курс: географії (6 год.), історії України (4 год.), природознавства (4 год.), 6) співи (8 год.). Де сприяли умови, вводились також малювання, ліпка, моделювання, «всякі рухи» і т.д.

По тих нижчих початкових школах, де українських дітей була меншість (менше половини) і навчання велося не українською мовою, наказом міністра народної освіти від 29 серпня 1918 р. №1934/6884 вводилося вивчення української мови в 3—4 групах, читання букваря, матеріал якого переважно «народний», проведення бесід на теми життя, що оточує дитину, вивчення пісень, приказок, віршів і т.п. Для письменних вправ рекомендувалася «Українська граматика. Основи українського правопису, ч.І. І.І.Огієнка». Вводилось викладання краєзнавства (родиноведенія) і короткого курсу географії України. Навчання велося без шкільних підручників з цих предметів, «на спробах» (опитах), спостереженнях, на екскурсіях під проводом учителя і на самостійних працях учнів. Рекомендовано було для орієнтації використовувати підручники: Русова «Початкова географія», Рудницький «Початкова географія», Хомик «Ілюстрована коротка географія».

Вивчення краєзнавства переходило до викладу загальної історії України. Рекомендовано було підручник Коваленка-Грицька «Оповідання з української історії для початкової школи» (вид-во «Сіяч»), а також використовувати екскурсії, читання «з чарівним ліхтарем», картинками.

© О. Алтухова

Із свого боку, Подільська Губерніальна народна управа вживала всіх заходів, щоб найскоріше забезпечити школи підручниками, а шкільні бібліотеки відповідними книжками до читання дітям та науковими працями й творами «красного письменства» для учителів і дорослих.

На нараді в губерніальнім земстві обговорювалось питання гострої нестачі підручників. На їх придбання було виділено два мільйони карбованців і відправлено уповноважених до Києва закуповувати книжки.

Подільська губерніальна народна управа напружувала всі духовні й матеріальні сили, щоби нижча початкова школа була як слід підготовлена до навчання українською мовою.

8-10 *травня* 1918 р. у м.*Вінниці відбувся з'їзд учителів вищих початкових шкіл Поділля, на якому розглядалося* питання про утворення керівних органів вищими початковими школами, педагогічні Ради, їх автономію.

Завідування вищими початковими школами Поділля в 1918-19 шк. р. мало належати губерніальній раді й управі освіти. На з'їзді було обрано двох представників і одного кандидата до Ради освіти. Вищі початкові школи в навчально-виховній та господарській частинах управлялися педагогічними радами автономно в межах норм, встановлених *Міністерством освіти.*

Склад педагогічної ради визначено таким: педагогічний персонал школи, одного представника від повітового, одного від місцевого самоврядування (де була можливість), одного від батьків учнів та лікаря.

Головою педради був завідуючий школою, він мав виконувати її постанови.

На з'їзді було ухвалено прохання до Управи Всеподільської учительської спілки про організацію видавницького комітету та можливу участь в ньому учительства вищих початкових шкіл.

Радою Міністрів асигновано на утримання і відкриття нових вищих початкових шкіл 20.726712 крб. і на нижчі початкові школи — 88.987027 крб.

Будівництво нових шкільних приміщень у ті часи не було можливим через брак будівельних матеріалів і через дорожнечу робочих рук. Проводити витрати на обладнання теж треба було, тому вибивання грошей, збільшення кредитів було постійним клопотом шкільних управ.

Заходами повітових та Губерніальної Народної управи у 1918 р. на Поділлі відкрилося 79 нових вищих початкових шкіл на державні кошти. Всього, з існуючими до того часу на Поділлі, нараховувалось 128 шкіл.

Вступати у перший клас цих шкіл могли діти, які пройшли початкову школу і мали не менше 11 і не більше 13 років. В другий клас — які скінчили двокласову школу і мали не більше 15 років. По закінченні вищої початкової школи діти переходили у п'ятий клас середніх шкіл без усяких іспитів. Також легко можна було поступати й до різних спеціальних шкіл: чи то технічних, чи сільськогосподарських, чи художніх. Той, хто не міг далі вчитись, а захотів завершити свою освіту вищепочатковою школою, мав права чотирьох класів середньої школи. Така людина *вважалася вже освіченою, її охоче приймали на різні служби — чи на залізницю, чи в банк, в суд, на пошту.*

Губерніальна Подільська управа закликала селян: «посилайте своїх дітей до шкіл, бо тепер прийшов такий час, що невченому дуже тяжко жити на світі... Пам'ятайте слова поета:

«Бач кругом темнота?
Бач, як тяжко жити?
Біднякові та сліпому –
Пекло в сьому світі».

...Скінчивши вищу початкову школу, чоловік уже буде здатним розібратись у життю, він уже буде здатний до гро*мадського життя. Школа ця розвине його світогляд. Платня за вчення не більш 40 крб. на рік».*

Цікавим фактом є те, що серед різних закликів і звернень до населення були роз'яснення щодо жіночої грамотності. Селянському населенню наполегливо роз'яснювалось, що дівчаткам потрібна освіта не менш, ніж хлопчикам, а в школах дівчата складали незначну частину, хоча в селах їх налічувалось майже порівну з хлопцями. Чому так скривджувались дівчата? Через несвідомість батьків, які віддавали перевагу необхідності вчення для хлопців. «...Навіщо їм, дівчатам, *читати та писати, коли їх діло — коло дому поратися: варити, мити, шити, копати, жати і т.ін.»*, — так думали неосвічені селяни. Батьки, які дбають про долю своїх дітей і долю рідної України, зобов'язані дати своїм дочкам можливість учитись і в школі, і після школи... Словом, і розумовий розвиток народу, і його добробут, і фізичне і духовне здоров'я і сила — все це в значній частині залежить від освіти дівчат, майбутніх жінок і матерів. Про це наші селяни повинно завжди пам'ятати...», — так закликали селян до громадської свідомості.

Восени 1918 р. на Поділлі відчинили двері 30 вищих початкових шкіл, переважно для дітей селян. Одна вища початкова школа приходилась на 60 нижчих початкових. Засновувались школи мішаного типу, тобто для хлопців і дівчат разом, в таких місцях, де існували 2-х класові школи: с. Ярмолинцях, с. Юринцях, Чорнім Острові та ін.

У Жванецькій *вищій початковій школі (заснована у січні 1918 р.) признали за необхідне навчання німецької та* французької мов, позаяк вивчення цих предметів заохочувало до навчання саме в цій школі дітей та їх батьків. Було призначено плату за вивчення цих мов: для учнів 1-го класу за німецьку мову по 10 крб., а для учнів 2-го класу, яким викладалась і німецька і французька — по 8 крб. від мови. Педрада клопотала про дозвіл приватного навчання французької мови і учням першого класу «поза як вони сього дуже бажають». 2 листопада 1918 р. Міністр освіти дозволив Подільській губерніальній управі *надати Жванецькій вищій початковій школі ім'я славного гетьмана* України Петра Конашевича-Сагайдачного.

Протягом 1918 р. було безліч перешкод для своєчасного виконання завдань, визначених урядом П.Скоропадського.

Брак підручників був однією з причин, яка гальмувала справу утворення української національної школи. Через такі перешкоди, як брак грошей, залізничний та друкарські страйки, брак паперу — не було можливості видрукувати за два-три місяці кількадесят мільйонів книжок для українських шкіл. Школи діставали книжки з запізненнями і деякий час мусили обходитись тими українськими книжками, які мали, або зовсім без них.

Не перешкоджаючи приватній ініціативі щодо видання підручників і підтримуючи її, міністерство освіти найшло необхідним додати свою допомогу, заснувавши Видавничий відділ. Завданням його були: 1) збирати матеріали до друку підручників, 2) давати на певних умовах допомогу видавництвам, коли вони мають певні і перевірені міністерськими комісіями матеріали, 3) скласти центральне інформаційне бюро для збирання відомостей про всі книжки-підручники, які видавалися на Україні.

Управа Всеподільської Учительської спілки організувала при управі педагогічно-видавничу комісію, яка б з'єднала всі учительські сили Поділля, «охочі й здатні до педагогічно-літературної роботи, коло складання й видання потрібних для школи книжок на українській мові». Ця комісія повинна була дбати про те, щоб видані підручники мовою ближче стояли до народної подільської говірки; збирати матеріали щодо особливостей подільської мови та її місцевих діалектів. Комісія мала своїх працівників в центрі і співробітників та дописувачів (кореспондентів) на місцях. Видавництво підтримувалося коштами губерніального самоуправління. Частина прибутку мала надходити на користь Всеподільській учительській спілці.

Для постачання школам, а також іншим просвітнім інституціям Поділля шкільних підручників і наочних та паперових приладів, Подільською губерніальною народною управою у 1918-1919 шкільному році відчинився в м.Кам'янці на Поділлі Центральний книжний склад з відділами: 1) оптовим, 2) продаж в роздріб, 3) майстерня наочних приладів і 4) шкільний музей.

В Центральнім складі відбувався продаж підручників та наочних і паперових приладів в роздріб для учнів, для них робились гуртові закупки школами та батьківськими організаціями. При замовленні від інституцій та організацій оплачувався завдаток в розмірі 1/3 вартості замовлення, а по виконанню його повинна бути виплачена решта. Кредит дозволявся тільки повітовим народним управам «по окремому з ними порозумінню» і не більше, як на два місяці, причому папір і зошити висилалися лише за готівку. Упаковка і пересилка були коштом замовників.

Наприкінці вересня 1918 р. в продаж вийшов Великий російсько-український словник. Подільська губерніальна управа віддрукувала цей словник, найповніший за всі словники, в 2-х томах. В ньому було близько 30 тисяч слів, усього 450 сторінок.

Міністерство освіти підписало з Всеукраїнською учительською спілкою умову на видання св.Євангелія українською мовою з малюнками, в кількості 100 000 примірників. Планувалось випустити це Євангеліє не пізніше 1 листопада 1918 р.

По Україні було відкрито до початку 1918-1919 шкільного року 50 українських гімназій, котрі мали утримуватись на державні кошти. Значна частина гімназій українізувала підготовчий і перші класи. Таким чином, відкривалися двері середньої школи для українських дітей. Щоб полегшити вступ до цих шкіл селянським дітям, міністерство освіти звернулось до губерніальних і повітових земств із закликом заснувати стипендії по українських гімназіях для талановитих дітей та відкривати курси для полегшення життя і організації національного виховання українців. Міністерство обіцяло допомогти тим бідним батькам, які не могли на власні кошти утримувати дітей. Для цього було затверджено закон про заснування 350 стипендій імені українських письменників для дітей української національності, а також розроблявся проект сітки бурс для бідних дітей.

В м. Кам'янці на Поділлі, губерніальному місті, відкрилася одна з цих гімназій в складі трьох молодших класів. Відкриття української державної гімназії затримувалось через відсутність відповідного будинку. Але заходами адміністрації гімназії і місцевих самоврядувань помешкання було знайдено, і під гімназію був відведений гарненький, цілком окремий будинок, розташований в найкращій частині міста. При гімназії був салон, де діти мали змогу в вільний час побігати і відпочити. Середня національна освіта необхідна українським дітям також була для подальшого продовження навчання в Українському Державному університеті, який був заснований у м.Кам'янці. Всім батькам пропонувалось віддавати своїх дітей до української гімназії, використовувати цю нагоду всім тим, хто ще не встиг або кому не вдалось влаштувати своїх дітей до школи, за браком вакансій чи через високу платню за навчання. Відкриття нової гімназії і невелика платня (60 крб. в рік) мало на меті допомогти вижити за такого скрутного становища, навчання українських дітей.

Дуже важко було навчатись учням в середніх школах при існуючій дорожнечі в ті часи. Навіть тим учням, котрі жили при батьках, як кажуть, було непросто. Значно гірше було становите тих, котрим приходилось вчитися далеко від дому. Потреба в грошах, котрих не було, кожний раз гнала учня із міста до батьків в село.

Дуже скрутне становище було в учнів-семінаристів. В семінаріях вчились, головним чином, діти бідних селян, багаті вчили своїх дітей по гімназіях та реальних школах. Бідному селянинові зовсім не під силу було витрачати щомісячно до 300 крб. на сина. У 1917 р., коли ще була не така дорожнеча, та й то деякі школи не могли проводити вчення цілий рік через нестачу засобів. У 1918 р., коли життя в місті, проти торішнього, подорожчало в 5-6 разів, зовсім пропала змога вчитись селянам в семінаріях.

Таке скрутне становище семінаристів вимагало, щоб земства збільшували існуючу стипендію, котрої вистачало хоч би на стіл, щоб учні не думали: «що я буду завтра їсти», а могли зайнятись наукою і готувати себе до важної роботи — «освітлювати наш темний нарід».

Велика нужда була у селян в ті часи, але гірше всього пригноблювала їх власна темнота.

Дописувач журналу «Село» розповідав: «...скрізь селянина обдурюють і обманюють. Знаю я, наприклад, що в нас у м. Новокостянтинові дуже треба вищої початкової школи. Мало нам двокласової школи. Багато дітей хотять далі вчитись. Не дають нам вищої початкової школи, бо, кажуть, не буде батраків, коли всі навчаться. Є у нашім селі три дуже гарних шкільних будинки. Можна було б відкрити гімназію. Дуже вона потрібна. Всім би треба було агрономичної помочи. Всі би хотіли щось знати...»

Про реальне становище народної освіти в подільських селах та в містах з гіркотою розповідали дописувачі дуже популярного на Поділлі журналу «Село», заснованого Подільською губерніальною управою у 1917 р. (існував до 1920 р.). Для висвітлення повної картини заснування шкіл, ставлення селян до освіти наведемо декілька виписок з листів.

В селі Петрашів Летичівського повіту селяни кричали: «Не треба нам школи! Буде вже з нас шкуру дерти!» Селянин з с. Голдашівці розповідав, що «діти вже ходять до школи... вже й по 70 коп. дали за дитину. І туди вже деруть з нас шкуру...» А от в селі Гербина Балтського повіту в серпні місяці селяни склали «приговор», що дають на будування школи кусник землі. В першу чергу, планували будувати двохкомплектову школу за допомогою повітового земства.

Обіжник Міністерства народної освіти від 15 серпня 1918 р. наголошував на тому у шкільній справі, що необхідно було найскоріше вирішувати В першу чергу, з'ясовувалось забезпечення шкіл «відповідно-правомочним педагогічним персоналом».

Департамент нижчої освіти затребував з місць відомості про персональний склад учителів кожної вищої початкової школи: а) який освітний ценз завідуючого школою і окремих учителів, б) коли і ким затверджено кожного із членів педагогічної ради на посаді, в) хто робив призначення в 1917-18 рр.

Наприклад, Олександрівська повітова управа увільнила 80 народних учителів, які не мали освітнього «цензу».

Подільська губернська народна управа заводила по повітах інструкторів для початкових шкіл. На інструкторів покладалися обов'язки допомагати вчителям у шкільній справі і доглядати за школами. Губернська управа звернулася до повітових управ із запитанням, скільки таких інструкторів вже було призначено, а де їх не було, вишукували кандидатів на посади інструкторів.

16 вересня 1918 р. в м.Києві почалася робота комісії по призначенню інспекторів і вчителів для вищих початкових шкіл. Поділля. В комісії брали участь губернський комісар освіти і представник земства. Департамент позашкільної освіти в червні місяці організував у м. Києві курси для інструкторів. Курси відбувалися на протязі двох місяців з оплатою 25 крб. за курс.

З огляду на те, що міністром внутрішніх справ був виданий наказ: «В Українській незалежній самостійній Державі державною мовою являється українська» — на Поділлі розпочали роботу курси українознавства для вчителів.

Становище українських вчителів гіршало з кожним днем. Нечувана дорожнеча, невелика платня, та й ту учителі не отримували місяцями. Учительство тижнями не бачило гарячої страви, часто не було навіть хліба, не було в чому виходити в клас.

Ще гірша доля учителів, що мали родину, по кілька душ дітей. Подекуди учителям доводилось просити кусок хліба в учнів для своїх дітей, випрошувати хоч які-небудь старі черевички. Учительство голодало, але терпляче чекало, надіялось і вірило, що от-от прийде йому на поміч Міністерство освіти. Проходили місяці, і учительство почало зневірятися, приходити в розпач. Більш енергійні і талановиті кидали школи, йшли кудись на заробітки. В багатьох школах зоставались не штатні, а виконуючі обов'язки, часто цілком безправні, непідготовлені вчителі. Рівень школи понижувався...

В деяких повітах Поділля учительство отримувало 67 крб. на місяць. На ці гроші учитель повинен був прохарчуватися, одягнутись, то й ще до того набратися свіжих знань, нових методів навчання, щоб утворити врешті на селі нову вільну школу. 67 крб. — це були гроші, на які можна було купити тільки хліба, а може ще й картоплі і більш нічого. «Воно може й не так було б тяжко, — жалівся один учитель, — коли б ці гроші видавались хоч в свій час, а то дуже затримуються десь і часами здається от-от прийдеться сконати». «Сором казати, — оповідав інший, — діти голі, босі, як у жебрака...»

Каси народних управ пусті, допомоги сподіватися учителям не було з чого навіть на утримання самої школи. Школи були віддані самі собі. Але ж вся надія була на учительство, на здорову вільну школу в селі, котра одна тільки може «вивести народ з міцних обіймів темряви» на шлях до світлої будучини, довести широкі маси селянства до самосвідомості. Але реальність була іншою — учительство витрачало всю енергію на пошуки шматка хліба, в боротьбі з голодом та злиднями. Кращі учительські сили не витримували напівголодного життя в школі і тікали шукати іншого життя, ліпшого заробітку.

Школа, сільська школа особливо, губила кращих провідників нових педагогічних ідей.

Вчитель С.К. з с. Новоконстантинів Літинського повіту писав: «Після вчительського з'їзду, який ухвалив пропозицію про призначення учителям 150 крб. місячної платні, приїхав я на посаду вчителя. Але три місяці мені нічого не платили і я звернувся до комітету. Той трошки поміг, а далі відмовився. Тоді я звернувся до селян, але й вони також відказалися допомогти мені. Щоб ухопитись за що-небудь, я надумав влаштувати виставу. Вдалось заручитись допомогою тутешньої просвіти і зібрав акторів. Вистава дала чистого прибутку 60 крб., і ці гроші вирішили віддати на народню освіту. Мені ж не допомогли. Не маючи змоги жити, мусів я покинути посаду вчителя.»

Ще один дописувач, Ол.Юзефович розкриває у своєму листі стан шкільної справи у с.Баламутівка Проскурівського повіту: «Є у нас дві школи: земська й церковно-парафіальна. В обох школах під час війни навчання проводилося дуже мляво, сільська громада шкільними справами зовсім не цікавилася, з цього села єсть один тільки чоловік, котрий скінчив двохкласову школу й тепер учителює. Після війни до земської школи було призначено вчителя Г.Качана, котрий взявся до шкільної праці жвавіше, ніж його попередники. Завдяки його заходам і підготовчій праці зараз уже п'ять учнів з Баламутівки вступили до вищої початкової школи і гімназії в Проскурові, зроблено спис дітей шкільного віку, який показав, що для нашого села треба не дві, а чотири школи (більше 200 чол.). Новий учитель заходився коло відчинення принаймні третього комплекту. Найшлось і помешкання — бувша винна лавка, та справа загальмувалась тим, що земство дає 500 крб. в рік плати, а власник помешкання хоче за ню 600 крб. Треба буде 100 крб. добути з місцевих коштів. Дякуючи заходам тутешнього пан-отця Любинецького й селянина І.Яшука, — 100 крб. дала просвіта. Той же вчитель — Качан відкриває в селі вечірню школу для дорослих. Одначе людність не дуже добре ставиться до всіх цих замірів. Молодші, що були на війні і побачили світа — радо зустрічають відкриття шкіл, а старші передбачають у всьому лише одне здирство, хоч громада коло нової школи не поклала й копійки...»

Непоодинокі факти були арештів вчителів. Так, за розпорядженням Літинського повітового старости було заарештовано за рішучі заходи по українізації школи місцевого діяча і письменника, члена повітової управи народної освіти Віталія Самійленка.

А от як викладав становище в м.Ободівка Ольгопільського повіту дописувач Микола Дубрава: «...Селяне по селах тепер робляться більш свідомими. Немає вже крику про непотрібність школи. Нап р., у нас в м. Ободівці сход постановив просити в Міністра освіти дозволу на відкриття сільськогосподарської школи з правами середніх шкіл. Була вибрана депутація до г р. Собанського, яка просила відпустити для цього шматок землі. Як пан не згодиться, то думаю скласти прохання про відкриття гімназії, реальної або ремісної школи. Свідомі елементи села все таки не можуть, як не стараються, перетворити масу і треба було б подивитись, яка радість була, коли почули, то продаж горілки знову буде дозволений. Взагалі, якби взяти в селянина на школу 50 крб., то, певне, виникло б обурення. А на горілку — все б віддали. Спекуляція сильна...»

Селянин В.Морозенко з с. Малиничі Проскурівського повіту сповіщав, що ...в будинку нашої церковно-парафіяльної школи протягом цілого літа гонять самогонку. Відповідальним розпорядником цього являється церковний куратор Олекса Гуса р. Расходується самогонка з великим успіхом «распівочно і на винос». Вчення в цій школі цього року певне не буде, бо треба зробити ремонт. Громада до цього віднеслася байдуже, а На р. управа не зможе дати грошей на дуже великий ремонт».

Про біль і горе селянського побуту оповідає селянин з с. Багриновці Літинського повіту: «...село ще гірше, як в старі часи, опустило руки і ніяк не береться ні за яку культурну роботу. На 1000 дворів на 6 тисяч людності ми маїмо тільки 4 однокласових школи. Що можуть дати дітям сі школи? Одну лиш грамоту і то далеко не всім. Скільки дітей щороку пропадає марно, кидаючи вчитись дальше початкової школи, бо йти вчитись до міста нема змоги, а в близьких селах теж нема вищих шкіл. А такому селові, як наше, не стид мати навіть гімназію. Але чи думає про се село? чи робить воно, хоч маленький почин в сій справі? Де там! Все журиться, не перестає лаяти когось іншого, що винен в його долі, а само попиває самогонку та чекає манни з неба... Нема ні бібліотеки, ні читальні, газети читає хіба тільки інтелігенція і то не вся. Що робиться в своїй державі, як треба провадити роботу селянству, село не знає. Зато всякі брехні, страхи розносяться, як по телеграфу...»

Але через декілька місяців у цьому селі Багринівці Літинського повіту, дякуючи деяким свідомим селянам і інтелігенції, була відкрита вища початкова школа. Крім того, заснована «Просвіта», до якої вступали не тільки сільська інтелігенція, але й селяни. На бібліотеку повітове земство відпустило 3000 крб. Запрацювала вечірня школа для дорослих.

А от, наприклад, як діяли селяни с. Тернівка Гайсинського повіту. Бачачи велику потребу в освіті, люди села вирішили на сході відкрити в себе вищу початкову школу. Вибрали вони двох представників і відправили їх до повітової народної управи просити допомоги. Повітова народна управа передала «діло» до волосного правління. Волосне правління в допомозі відмовило. Селяни побачили, що немає звідки чекати допомоги, самі зібрали шість тис. крб. і відправили вповноважених до Міністра освіти за дозволом відкрити вищу початкову школу. В Києві їм сказали чекати резолюції. Пройшов місяць, а ніякої резолюції так і не було. А 30 дітей так і не пішли в той час до школи.

А ось який приклад у с.М.Піщаній Балтського повіту. Євреї власним коштом відкрили для своїх дітей вищу початкову школу і одному тільки вчителеві платили 5 тис. крб. в рік. А з боку односельців було вороже ставлення до школи. Вчитель вважався їм навіть «буржуєм».

Вчителі нижчих початкових народних шкіл Проскурівського повіту, за прикладом інших повітів, заснували свою професійну учительську спілку, котра мала допомагати своїм членам «з матеріального боку ріжними способами», а також піклуватися про духовний розвиток усього учительства взагалі. Правління цієї Спілки звернулось до управи з проханням допомогти йому коштами на заснування в Проскурові Учительського дому, де б містилася книгозбірня, як для вчителів, так і для тих учнів, які бажали розширити свою освіту.

Вирішення справи заснування Українського Державного університету у м.Кам'янці-Подільському мало виключне значення для Поділля. Честь ініціативи в цій справі належала передусім Кам'янецькому громадянству, в особі міської думи, причому ця ініціатива якраз своєчасно зустрілася з планами Міністерства освіти про заснування на Україні сітки університетів. В Міністерстві освіти розглядалась ініціатива подолян, з таких позицій: місто Кам'янець-Подільський з погляду історичного — як стародавній культурно-історичний центр Подільської землі, з погляду географічного — як центр не тільки для західної частини Подільської губернії, але й для північної Бесарабії, а також Буковини і Галичини, нарешті, з погляду культурно-політичного він повинен був бути культурним форпостом на західному рубежі України.

Першого квітня Кам'янецька міська дума на своєму урочистому засіданні розглядала питання про відкриття університету і винесла такі постанови: 1)прийняти всі залежні від Думи засоби, які будуть необхідні для задоволення потреб справи такої надзвичайної ваги, 2)асигнувати мільйон карбованців на улаштування і утримання університету; 3)відвести для університету помешкання...

З 1 липня 1918 р. в м. Кам'янці-Подільському був відкритий Державний український університет в складі факультетів історико-філологічного та фізико-математичного (з відділами — природничим та математичним), а пізніше — і богословського.

Університет очолив професор Іван Огієнко. Навчання в університеті було оголошено платним, за перше півріччя плата була в розмірі 125 крб.

Комісія по відкриттю університета в м. Кам'янці, зважаючи на тяжкі життєві обставини, в яких знаходилась шкільна молодь, влаштовувала для студентів бурсу (спільне помешкання і харчування). Бурса задовольняла більш як 100 чоловік. За невелику, на той час, платню бідний студент міг мати добре помешкання і здорову страву. Були деякі заходи, щоби найбідніші студенти могли жити в бурсі і без платні.

22 жовтня все свідоме українське громадянство м. Кам'янця, а за ним все Поділля і ціла Україна, а також закордонні гості урочисто відсвяткували великий день в історії молодої Української Держави — день відкриття другої вищої школи на Україні — Державного університету.

Український народ, як правдиво зазначив на святі ректор І.Огієнко, «будує величний храм науки — університет і цим хоче зазначити перед всім світом, що не воювати, не зброєю повсяк час брязкати нарід наш не хоче, а прагне освіти, культури і осяяний світом науки хоче за всіми народами жити в мирі і злагоді.» Наприкінці своєї вітальної промови Іван Огієнко додав, що він відмовляється від всього «свого річного жалування», аби на ці гроші заснувати стипендію його імені, на кошти якої міг би вчитись бідний студент з селянської сім'ї.

В Університетській церкві прибуле духовенство зо всіх церков м. Кам'янця взяло участь у молебні, який було відправлено в університетській залі.

Під час молебну Кам'янецький український національний хор (утворений у 1918 р.) співав церковні співи українською мовою. Українською мовою також було прочитано Апостол і Євангеліє. Після молебна представник гетьмана прочитав гетьманську Грамоту про відкриття в Кам'янці Державного Українського університету, якому сам гетьман Павло Скоропадський надавав великого культурного і політичного значення.

Народ український, в основній своїй частині, виявив величезний потяг до знань і протягом одного року, відколи Україна стала незалежною державою, на своїй землі утворив багато різних шкіл — нижчих, середніх, а також і вищих. Але не всім судилося на подальших етапах історії продовжувати своє існування.

---

[1] Журнал «Село». — 1918. — С.1-180.
[2] Держархів Хмельницької обл., ф.Р-260, спр.40, арк.19; спр.41, арк.13, 30; спр.43, арк.83-95; спр.53, арк.25, 37.
[3] Там само, ф.Р-6, оп.1, спр.4, арк.1-10.

Наталія Вінідіктова

Товариство «Просвіта» в національному відродженні на Поділлі (1918 р.)

Діяльність Міністерства народної освіти гетьманського уряду у 1918 р. у своїй галузі зустрічала весь час перепони у своїй праці. Міністерством народної освіти та міністерством внутрішніх справ уряду Павла Скоропадського були видані накази про запровадження на Україні української мови, володіння якою для всіх працюючих було обов'язковим.

Відродження національної мови, оволодіння нею громадянами молодої Української Держави стало одним з головних завдань товариств «Просвіта», які складались з передової місцевої інтелігенції, яка спочатку запроваджувала роботу на громадських засадах.

На початку Першої світової війни були закриті всі ті просвітянські відділи, які існували на Україні. Але свідома громадськість розуміла, що просвітянська робота не повинна бути занедбана. І завдяки величезній енергії та великому почуттю патріотизму, інтелігенція знов відроджувала або засновувала товариства «Просвіта» в кожному місті, містечку та селі на території Поділля.

Діяльність «Просвіт» стала в нагоді земствам: в повітових містах — це більші організації, в містечках та селах — менші, але в обох випадках — це організації, що об'єднували ідейну інтелігенцію — міську та сільську, яка завжди жваво відгукувалась на заходи нового уряду, в тій чи іншій сфері, і кожний раз неодмінно допомагала, як тільки справа торкалась організації просвітніх установ, влаштування лекцій, курсів у різних галузях. Напрямки роботи товариств «Просвіта» були різнобічні.

Міністерство народної освіти звернулося до всіх товариств «Просвіта» з проханням докласти зусиль, щоб всі посади штатних вчителів українознавства по всіх середніх школах України були забезпечені відповідною кількістю фахівців ще до початку навчального року. Подільська «Просвіта» разом із школами активно проводила роботу на місцях по заповненню учительських посад фахівцями українознавцями.

Але «Просвіта» зіткнулася зі становищем, коли духовні школи м.Кам'янця-Подільського виявили не тільки свою недбайливість до розпорядження Міністерства ісповідань, але навіть вороже ставлення. Рада товариства хотіла допомогти духовним середнім школам в справі заміщення посад вчителів українознавства, але деякі заклади проігнорували цю допомогу. Крім того, педагогічні ради заміщали посади вчителів своїми людьми, які недосконало знали українську мову, чим підтверджували вороже ставлення до українізації шкіл. Тому «Просвіта» вимушена була звернутися для вирішення цього питання до Міністерства ісповідань. На що Міністерство висловило свою вдячність. «Просвіті» за піклування про стан українознавства в духовних школах і запевнили, що коли у Міністерства не буде своїх кандидатів на вчителів, то з охотою підуть на зустріч рекомендаціям з боку «Просвіти».

Велику увагу просвітяни приділяли розвитку дошкільного виховання. «Діти — то є той грунт, то є та основа, на якій мусить вирости здорова, вільна країна! Діти то є наша надія, наша сила...»

Тому на з'їзді «Просвіти» в Києві 20-23 вересня 1917 р. нове гасло «Ходімо до дітей» знайшло вираження в його рішеннях: «При всіх «Просвітах» потрібно заснувати «Рідні хати» (Народні Дома), при кожній Рідній хаті повинен бути дитячий захисток. Для підготовки юнацтва до роботи в дитячих захистках треба в Києві та на місцях позаводи-

© Н. Вінідіктова

ти курси дошкільного виховання». Де була нова справа, необхідність якої визнана як державою, так і самоврядуванням, але яку важко було здійснити. Члени «Просвіти» повинні були довести свої рішення до людей, обговорити їх та прикласти багато зусиль для відкриття дитячих садків. Саме в них закладався перший камінь будови національного відродження народу. Основою садків є фізичне та духовне виховання дитини, що дасть здорове громадянство. Безумовно, одна «Просвіта» не в змозі була вести справу дошкільного виховання, як з боку організації, так і з їх матеріального утримання. Тому тільки спільною роботою з іншими інституціями досягаються успіхи.

Виходячи з того, що людям потрібна не тільки освіта, але й розумна розвага, місцеві відділи «Просвіти» про це дбали. Згуртувавши коло себе людей, просвітяни влаштовували українські театральні вистави, вечірки зі співом, читання віршів. Однак, треба було пильнувати, щоб народ, який вихований на «балагані та штукарстві», який бачив у всьому комедію, не змішував «балагани» з театром, бачив в театрі школу для себе, школу життя, правди і науки.

Тому діяльність товариств оцінювалась по-різному. Корисна просвітянська діяльність постійно зустрічала перешкоди з боку органів самоврядування, деякої категорії громадян, які ставились до товариств вороже, інколи не давали проводити просвітянські заходи. Багато нарікань викликало те, що вистави ставились так, що сільським глядачам була не зрозумілою суть вистави. Виникала необхідність перед виставою виступати з невеликою лекцією про зміст твору, знайомство з автором. Не дивлячись на ці недоліки, гра акторів зазначалася як талановита. Тому виникло питання про облік таких людей, надання матеріальної підтримки і можливості вчитися та розвивати свій талант. В організації товариств траплялись і казуси, коли для заснування «Просвіти» збирали кошти, а потім чоловіча половина членів пропивала їх, як трапилось у містечку Мурафа на Поділлі.

Досвід з життя Подільських товариств «Просвіта» показав, що через брак коштів (часом дуже невеликих) організатори і діячі «Просвіт» роблять не ту роботу, заради якої вони заснувались, а багато іншої, після якої можна перейти до «справжньої» роботи. І часто бувало так, що ця підготовча робота стільки забирала енергії і часу, що для справжньої роботи нічого не залишалося. Конкретно справа представлялась так: для товариств потрібно помешкання, бібліотекар, сторож. Щоб їх утримувати потрібні гроші. Щоб дістати гроші — треба «щось влаштувати». Ці «щось» — «гулянки, вистави, танці». І виходило, що перш ніж діяти — видавати книжки, читати лекції, треба було заробити капітал на своє існування.

Але коли це було нормальним явищем за царського режиму, то за часи нового уряду «Просвіти», які найбільш спричинили зруйнування старого ладу, мали право на більш людське існування. Особливо це право цілком заслужила собі Кам'янець-Подільська «Просвіта», яка дванадцять років існувала в страшних умовах і майже весь час утримувалась власним коштом невеликого гуртка людей, що давали «не от избытка, а от скудости своея». Лише, коли Українська Держава відроджувалася, і «Просвіта» з гордістю бачила своїх вихованців на найвидатніших і найвідповідальніших постах Самостійної Української Держави, вона з повним правом могла дозволити собі ту роскіш, щоб запроваджувати свою працю на користь людності Поділля, не турбуючись тим, що нема коштів заплатити за помешкання та ін.

Серед багатьох турбот Кам'янець-Подільського товариства «Просвіта» було клопотання перед відділом охорони пам'яток старовини і мистецтва Міністерства народної освіти про збереження Кам'янецької старовинної фортеці та заснування в ній музею. Фортеця була збудована ще в XVI ст. за допомогою французьких та німецьких архітекторів. Але вже з 1812 р. в ній розміщені в'язниця, а потім «Каменец-Подольское исправительное арестантское отделение», пізніше — військові казарми. За цей час відбувалася руйнація замку: деякі брами, арки та стіни були цілком знищені, знесені, в деяких вежах рідкісної архітектури було влаштовано стайні. І знову планувалося розмістити у фортеці в'язницю. А поки фортеця була ніким не зайнята, товариство «Просвіта» звернулося до Подільської губернської управи, Повітової Народної управи, Міської Думи, щоб вони допомогли зберегти цю історичну цінність Подільського краю. Відділ охорони пам'яток старовини Головного управління мистецтв і національної культури планувало вирішити підняте «Просвітою» питання про звільнення фортеці від запланованого розташування в ній в'язниці.

У 1919 р. діяльність просвітницьких товариств у подільських селах і містечках активізувалася.

27 квітня 1918 р. в подільському селі Женишківці гуртком молоді, переважно із селян, було засновано товариство «Просвіта». З дозволу шкільної адміністрації «Просвіта» була розташована в школі, в одній з класних кімнат. Ворожнеча та перешкоди окремої частини селянства, незначні матеріальні засоби — все це гальмувало її діяльність.

Рада товариства не раз зверталася за матеріальною допомогою до різних інстанцій та приватних осіб, але кожний раз їм відмовляли.

З великими труднощами члени товариства зібрали свої останні гроші і заснували фонд в 890 крб. Частина цих грошей була витрачена на книжки та газети, частина — на влаштування сцени — єдиного джерела для отримання коштів. Книгозбірня «Просвіти» невелика, біля 400 книжок на суму 489 крб. Для читальні передплачувалися такі газети та журнали: «Нова Рада», «Відродження», «Київська мисль», «Наше село», «Народна Справа», «Село», «Рілля», «Комашня», «Шлях», «Гедз», «Реп'яхи».

Книгозбірня і читальня відкриті були щоденно, а книжки брали переважно члени товариства. По неділях влаштовувалися прилюдні читання, на яких перевагу віддавали історичним та гумористичним творам. До читальні більше навідувались сільські діти, які із зацікавленістю ставились до книжок.

Не дивлячись на те, що польові роботи забирали у селян весь час, «Просвіта» не могла широко розгорнути свою роботу, товариство заснувало за короткий проміжок часу драматичний, співочий і дитячий гуртки, струнний оркестр, влаштувало 6 вистав, 2 безкоштовних вечори, 1 народну гулянку, 1національне свято, 3 лекції, 4 танцювальних вечірки. Вистави і вечірки мали великий вплив на молодь. На селі не стало чути вульгарних пісень, а співали такі пісні, як «Стоїть гора висока», «Коло млина, коло броду», «Повій вітре на Вкраїну» та ін. Люди стали розмовляти українською мовою, не цуралися її. Проведення вистав та вечорів, де була присутня інтелігенція з

Женишковець та інших сіл і навіть міст, гуртувала молодь, привчала її до порядності, що зменшувала кількість п'янок і дебошів на селі.

Женишківська «Просвіта» за кілька місяців виросла з 26 до 120 членів, переважно селян, тому що інтелігенція дивилася на «Просвіту» звисока, як на «мужицьку» організацію. Своїм прикладом місцеве товариство спонукало селянство в інших селах гуртуватися в просвітні товариства.

За 4 місяці товариством поставлено 13 вистав, остання з яких — «Сватання на Гончарівці». Акомпанував співам власний оркестр. Зал школи, який вміщав біля 400 чоловік, був переповнений. Не зважаючи на робочу пору, багато людей з'їжджалось з інших сіл і містечок. Театр став для людей єдиним місцем в селі, де можна було відпочити після роботи.

В інших місцях становище було гіршим. Вже в жовтні 1918 р. Летичівська повітова земська управа категорично заборонила «Просвіті» займати шкільні приміщення. Голова повітової управи віддав розпорядження завідуючому школою не допускати членів «Просвіти» в школу проводити там свої заходи. Повітова управа намагалася різними засобами *припинити діяльність «Просвіти». Для цього тих вчителів, які були членами товариства*, попереводили в школи інших сіл. А тим вчителям, які хотіли перейти на роботу в школу в с. Женишківці, ставили умову не брати участі в «Просвіті». Всі вчителі, щоб не втрачати посад, виписувалися з членів «Просвіти», а товариство втрачало кращих своїх членів.

Тому Рада Женишківського товариства вимушена була звернутися в відділ Народної Освіти при Подільській Губернській Управі з проханням допомоги і захисту від незаконних вчинків Летичівської повітової Земської Управи.

На початку грудня місяця 1917 р. було засновано товариство «Просвіта» у селі Ружична з дівчат та хлопців, які ходили до школи на вечірні заняття, і налічувало 46 чоловік. Свою діяльність «Просвіта» розпочинала з влаштування ялинки на Різдвяні свята, де декламувалися українські вірші, співалися українські пісні. Після проведення таких вечорів товариство поповнилось учнями і кількома чоловіками старшого віку. Пізніше «Просвіта» почала ставити спектаклі та вечірні зібрання, де читалися українські книжки.

Багато перешкод зустрічала «Просвіта» також з боку старших за віком селян. Але, не дивлячись на всі перешкоди, товариство продовжувало працювати над культурним і духовним відродженням села.

Драматичним гуртком поставлені були п'єси: «Панська хворість», «Кум-мірошник», «Бувальщина», «Наталка-Полтавка», «Борці за мрії». При показі окремих вистав («Борці за мрії») члени «Просвіти» усвідомили, що до підбору вистав треба підходити уважніше, шукати зрозумілі для кожного селянина. Основною проблемою для Ружичнянської «Просвіти» була відсутність приміщення для зібрань і вистав. Тимчасово зібрання відбувалися в помешканні колишньої церковної школи, яке потім було вилучено. Тому це питання для «Просвіти» залишалось злободенним.

В містечку Ямпіль на Поділлі товариство «Просвіта» засновано у 1917 р. Організувати роботу ініціаторам було важко: не було грошей, необхідної літератури. Для поліпшення стану товариства організували аматорський гурток, який поставив виставу «Назар Стодоля». На Шевченківські роковини був влаштований літературний вечір зі співами. Всі прибутки пішли на користь «Просвіти», після чого діяльність товариства покращилась. До «Просвіти» стали заходити селяни, читати книжки, яких закупили біля 400 штук, та передплачені газети та журнали.

До 1918/1919 шкільного року в м. Ямпіль товариство «Просвіта» заснувало повноправну Українську гімназію. Разом з нею відкрилися курси для дорослих з програмою гімназії.

Гурток вчителів Ушицького повіту видав збірник творів подільського поета Степана Руданського під заголовком «Лірика, співомовки та байки». Видання цілком закуплено Кам'янецькою Губернською народною управою. Чистий прибуток — 1000 карбованців, був використаний на відкриття «Просвіти» у с. Глібів Ушицького повіту.

7 жовтня 1918 р. відбулися загальні збори Подільського Українського товариства «Просвіта», на яких розглядалось затвердження зміненого статуту товариства; окремі комісії товариства; поточні справи.

В зв'язку з тим, що на зборах не було необхідної кількості членів, перше питання не розглядалось. По другому питанню було вирішено доповнити всі комісії товариства новими членами та були обрані члени слідуючих комісій: господарської, лекційної і народної освіти, артистично-мистецької (з гуртками: співочим, музичним, мистецьким, драматично-виставочним, літературним, видавничо-книгарським, етнографічним і організаційним).

На зборах було висловлено побажання, щоб Рада товариства вжила всіх заходів щодо розміщення гостей, які приїдуть на відкриття Державного Українського університету в м. Кам'янці-Подільському.

Напередодні урочистого відкриття Університету на околицях міста Кам'янця-Подільського відбулися народні лекції, влаштовані лекційною комісією «Просвіти «Лекції, на яких були присутні не тільки школярі, а й чимало слухачів, були присвячені значенню заснування університету для українського народу. Крім того, члени товариства організували безкоштовний концерт — виставу для учнів всіх шкіл міста. Перед концертом виступав з промовою професор університету д.Біднов. Концертне відділення було чудово виконано Українським Національним хором м. Кам'янця-Подільського під диригентством д.Бутовського.

За допомогою діячів «Просвіти», які ініціювали утворення Українського Національного хору, 6жовтня відбулося його урочисте відкриття у переповненому залі Народного Дому.

В день відкриття університету «Просвіта» провела урочистий концерт — виставу з тією ж програмою, як напередодні. Здобуті в такий спосіб кошти пішли на користь бідних студентів українського університету. В той же день вийшла газета «Свято Поділля», присвячена відкриттю вищого закладу. Статті в газету розмішалися безкоштовно, а чистий прибуток від продажу газети, за постановою Ради «Просвіти», надійшов на користь незаможних студентів.

У жовтні 1918 р. Подільське товариство «Просвіта» одержало від Міністерства освіти Департамента позашкільної освіти лист, в якому наголошувалось, що в зв'язку з невизначеністю юридичного статусу товариств та непорозумінням з місцевими владами є необхідність в проведенні з'їзду товариств «Просвіта». Скликання з'їзду планувалось на 21-22 жовтня з наступною програмою:

«... 1. З'ясування завдання і напрямок діяльності товариства «Просвіта».

2. Організація окремих товариств «Просвіта» і Спілок товариств: їх відношення до Департамента позашкільної освіти.

3. Вияснення матеріального і правного становища товариства «Просвіта».

4. Справоздання вже існуючих Спілок товариств «Просвіта».

Представництво на з'їзд, за умовою того часу, було невеликим: від Поділля — 8 представників. Крім того кожна Спілка товариств мала направити одного представника.

Подільська Рада товариств своїх 8 представників розподілила між товариствами: Кам'янецька, Вінницька, Проскурівська, Могилівська. Ольгопільська, Ладижинська, Новоушицька і Немирівська.

З щирою вірою, з надією розбити кайдани віковічні, що протягом довгих літ здавлювали, душили рідну думку, рідне слово, вийшла «Просвіта» на широкий шлях власного рідного життя і бажала утворити рідну хату, в якій була б «своя сила, і правда, і воля».

І коли вже «Просвіта» зробилася близькою та необхідною, біля неї збиралися свідомі елементи українського народу, єдналися ті, кому дорога думка відродження Подільського краю та «рідної хати».

---

[1] Журнал «Село», видання Подільської Губерніальної Народної Управи. — 1918. — №№12, 15, 18-19, 28, 41, 44-47, 50.
[2] Держархів Хмельницької області, ф.Р-260, оп.1, спр.40, арк.18.
[3] Там само, спр.43, арк.76.
[4] Там само, спр.2, арк.34.

Ігор Срібняк

Репатріаційна діяльність українських дипломатичних і військово-санітарних установ у Європі в 1918 р.

Перша Світова війна кинула у вир кривавої боротьби мільйони українців, які були змушені воювати за інтереси двох велетенських імперій — Російської та Австро-Угорської. Перебіг подій на фронтах війни не сприяв жодній з цих держав, їх військові невдачі призводили до того, що у спеціальних таборах для полонених опинилися сотні тисяч українців зі складу ворогуючих армій, які були змушені довгі роки очікувати на вирішення власної долі. Тільки у Німеччині, за даними її Військового міністерства, на початку 1918 р. перебувало близько 900 тис. полонених російської армії, у тому числі 300 тис. українців[1].

Підписання Брестського мирного договору між Україною та державами Четверного союзу заклало правне підґрунтя для репатріації полонених українців з теренів цих держав, причому, за пропозицією члена Української делегації М.Левітського, обмін військовополоненими мав відбутися принципово без жодних грошових компенсацій Німеччині з боку УНР[2]. Як йшлося у шостій статті згадуваного договору — «воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені до дому, хибаби вони схотіли за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях або удати до іншого краю», а у статті восьмій зазначалося, що процес «виміни воєнних полонених» має бути регламентований окремими рівноправними договорами, «котрі становлять щодо суті складову часть нинішнього мирового договору і по змозі рівночасно з ним вступають в силу»[3].

Для захисту інтересів полонених українців у Німеччині, значна кількість яких перебувала у таборах або працювала у складі робітничих команд на промислових підприємствах та приватних аграрних господарствах, консульська комісія МЗС України запропонувала заснувати генеральне консульство в Берліні та консульства у Франкфурті-на-Майні, Бреслау, Ляйпцигу, Данцигу, Мюнхені, Кенігсбергу, Мангеймні, Золінгені, Хемніці й Штеттині[4]. Проте, через нестачу коштів, необхідних для нормального функціонування всіх перелічених вище консульств, МЗС Української Держави спромоглося відкрити лише одне, яке розмістилося в Мюнхені[5]. Крім того, маючи на меті скоординувати діяльність всіх причетних до справ військовополонених відомств гетьманського уряду, при МЗС було створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли по два представники від Військового міністерства, МЗС і один від Міністерства фінансів. Одночасно на комісію було покладено завдання розпочати процес репатріації полонених[6].

У червні 1918 р. у Києві при Головному штабові Військового міністерства була створена Стала комісія у справах військовополонених, головою якої було призначено сотника Г.Сиротенка[7]. А вже 13 липня 1918 р. «...для прискорення обміну полоненими та державної допомоги полоненим українським громадянам до повернення їх у рідний край» була створена «Військово-Санітарна Комісія Українського Військового Міністерства для справ військових полонених у Німеччині» у складі військового урядовця К.Новохацького (голова), старшого лікаря К.Воєвідки (заступник голови), молодшого лікаря А.Журавля і двох діловодів — хорунжих М.Трезвінського і Луговенка[8].

6 липня 1918 р. Головний штаб Військового міністерства Української Держави спеціальною таємною інструкцією визначив основні завдання комісії: відвідування (у порозумінні з німецькою військовою владою) всіх таборів, де перебували полонені українці; надання їм «санітарної, моральної, а по змозі й матеріальної, допомоги»; організація негайного перетранспортування додому полонених українців. Задля виконання цього місія мала «а) зібрати відомості про стан, заняття, міста праці, кількість та спосіб звільнення з праці полонених; б) приготувати... збірні пунк-

© І. Срібняк

ти полонених та все те, що буде потрібним для урегулювання та прискорення відправки; в) виробити... схему евакуації, ...щоб не задержати передачу полонених на кордоні»[9].

Комісія мала підтримувати постійний контакт з Військовим міністерством Української Держави «телеграфічно та листовно» через Сталу комісію для справ полонених та щомісячно звітувати про свою діяльність. Вона мала діяти у тісному контакті з Українським Посольством в Берліні, повідомляючи дипломатичному представництву про основні напрямки своєї діяльності та звертаючи до нього «в міру потреби... за допомогою». Разом з тим комісія повинна була встановити тісні ділові контакти з німецькими урядовими та військовими інституціями з ціллю полегшення становища полонених, як-то: «а) побільшення для них денного заробітку; б) поліпшення харчування, санітарної допомоги, військового режиму; в) улаштування зв'язку наших полонених з Україною, себто доставки листів, пакунків та грошей і взагалі Комісія має зробити все, що буде можливим на користь полонених»[10]. Про те, яке значення надавав уряд України цій комісії свідчить той факт, що Гетьман П.Скоропадський персонально доручив К.Новохацькому «ужити усі заходи до найскоршого повороту полонених на Україну й усі міри прийняти до захисту їх прав і поліпшення добробуту»[11].

Комісія прибула до Берліна 12 жовтня 1913 р. По приїзді К.Новохацький відразу відвідав німецьких урядовців та Посла Української Держави у Німеччині барона Штейнгеля. За свідченням Новохацького, окремі «німецькі представники поставилися до нас не дуже прихильно», заявивши, «що полонені затримуються у Німеччині не лише примусом німецької влади, а по згоді її з Українською Державою, котра згодилася залишити полонених по проханню німецького уряду до кінця війни як необхідну німцям робочу силу»[12]. На цьому ж наголошував й інспектор армії у Карлсруе генерал Редер. Таким чином, представники Військово-санітарної комісії потрапили у надзвичайно складне становище.

У зв'язку з цим К.Новохацький у звіті про діяльність комісії, зокрема, відзначав: «Я знав, що частина існуючого уряду повороту полонених боїться, німецький уряд мало рахується з Україною взагалі, а з Комісією тим менше, і всіма засобами стане на перешкоді нашій роботі, бо відпустити на волю безкоштовних рабів, коли бракує робочої сили, німці ніяк не згодяться, а примусити їх нема сили; з боку посольства нашого допомоги сподіватися нічого, бо пан посол не визнає різниці між українцями й московитами»[13].

Після відвідування членами комісії українських таборів Раштат, Вецляр, Зальцведель і табору старшин у Ганновер-Мюндені, німецькі представники стали дещо прихильніше ставитися до її діяльності, але справа з організацією відправки військовополонених в Україну всіляко затягувалася, — як згадував Новохацький, — «кожний ешелон нами мало не з бою брався»[14]. Нарешті, комісії вдалося дійти згоди з німецькими урядовими чинниками про регулярну відправку 12000 полонених щомісяця, але внаслідок революційних подій у Німеччині в листопаді 1918 р. процес перевезення полонених тимчасово припинився. На роботі місії суттєво позначилася й затримка у надходженні коштів від Українського уряду, але й у цій скрутній ситуації комісія не припиняла своєї діяльності: «подавала протести, відвідувала табори, вислуховуючи від полонених гірку правду та допомагала ...культурно-освітній праці»[15]. Для оперативного полагодження проблем полонених до українських таборів були відряджені спеціальні представники (комісари) комісії, що сприяло відносному покращенню умов утримання вояцтва. Комісія також провела анкетування полонених у багатонаціональних таборах, що дозволило встановити в них точну кількість (30 тис. чол.) вояків-українців.

Новий представник Військового міністерства Німеччини Шлезінгер дотримувався тієї точки зору, що між росіянами і українцями не існує істотних відмінностей у національному розумінні, і через це уникав будь-яких контактів з українськими представниками, і, навіть, відмовився «надавати в українській часописі розпорядження Міністерства відносно полонених, а друкував [їх] виключно в російській...»[16] Бюрократичні перешкоди не могли стати на заваді стихійному рухові полонених українців додому, особливо під час ліквідації імперського державного апарату Німеччини у листопаді-грудні 1918 р. Комісія намагалася надати йому організованого характеру, що їй почасти вдалося. З майже 100 тис. українських військовополонених, які виїхали у той час, близько 40 тис. було відправлено окремими потягами в Україну. В першу чергу це були полонені з українських таборів Раштат (9000 чол.), Вецляр (11000), Зальцведель (6000), Ганновер-Мюнден (600); а також вояки-українці з багатонаціональних таборів — Рубелен (652), Пухгайм (1400), Шнайдеміль (2900), Ульм (250), Генберг (615), Касель (423), Торгау й Єшевго (96), Бранденбург, Пархім, Гамельн, Гесен, Лімбург та ін.[17] Ці числа промовисто свідчать про ефективність діяльності Української військово-санітарної комісії у Німеччині у 1918 р., члени якої, попри певну негацію з боку її урядових та військових кіл, зуміли налагодити перетранспортування полонених українців додому.

Як вже відзначалося, підписання УНР мирного договору в Бресті уможливило досить швидко розпочати процес повернення в Україну полонених українців з багатонаціональних таборів військовополонених і в Австро-Угорщині. Вже 29 березня 1913 р. було підписано угоду про обмін військовополоненими між Австро-Угорщиною та Українською Державою[18]. Така оперативність у вирішенні цієї проблеми, значною мірою, пояснювалася тим, що на теренах Австро-Угорської імперії перебувала значна кількість полонених російської армії (до 800 тис. чол. на кінець 1918 р.), у тому числі й українців[19].

Одним з перших заходів задля практичної реалізації комплексу проблем, пов'язаних з підготовкою до вивезення полонених українців, став запит (від 10 травня 1918 р.) голови українського дипломатичного представництва у Відні А.Яковліва до МЗС України щодо доцільності призначення тимчасового військового агента, «який би знав місцеві умови і лагері і міг їх би завше об'їздити», «щоб бути постійно в курсі всього, що робиться в справі організації полонених українців і повернення їх до України»[20]. На цю посаду він пропонував свого брата — капітана Г.Яковліва, який два роки провів у таборах військовополонених в Австро-Угорщині і був добре обізнаний з життям полонених. Проте, у зв'язку з персональними змінами у складі посольства (у червні 1918 р. Послом Української Держави в Ав-

стро-Угорщині було призначено В.Липинського), ця пропозиція не була реалізована, натомість до складу українського дипломатичного представництва у Відні було введено колишніх активних діячів СВУ (О.Семенівa, М.Троцького і А.Жука, при чому останньому було доручено опікування справами полонених українців)[21].

3 червня 1918 р. Голова Ради міністрів Української Держави Ф.Лизогуб підписав грамоту командувачу 1-ої Стрілецької козацької дивізії Сокирі-Яхонтову, якою уповноважив його до зносин з Цісарським і Королівським Австро-Угорським урядом в усіх справах, що торкаяися військовополонених українців, які перебували на теренах монархії. Крім того Сокира-Яхонтов отримав право самостійно вирішувати всі питання, пов'язані з формуванням українських військових частин з військовополонених українців та надавати (забороняти) доступ до таборів військовополонених на території Австро-Угорщини представникам українських громадських організацій та окремим особам, що зверталися у справі пропаганди, влаштування лекцій та ін. Він також мав утворити комісію для обстеження й звільнення додому тих військовополонених, які були нездатні до продовження військової служби за віком чи за станом здоров'я[22]. Про це рішення 12 червня 1918 р. було повідомлено представника Австро-Угорщини в Україні графа Форгача[23].

За спостереженнями Українського посольства у багатьох таборах, де утримувались полонені українці, медичне обслуговування та побутові умови (за рідким виключенням) були на дуже низькому рівні, а культурні потреби майже не задовольнялися. Досить часто представники українських громадських організацій та офіційних установ реєстрували випадки, коли власники підприємств (де працювали полонені українці), у порушення австрійського законодавства уникали надавати їм страхові зобов'язання на випадок каліцтва, що, у свою чергу, викликало протести Посольства Української Держави до австрійського Міністерства закордонних справ[24]. Для розгляду і негайного вирішення проблем полонених українців було створено кілька спеціальних комісій, діяльність яких сприяла деякому покращенню становища полонених[25].

У своєму листі до Міністра закордонних справ Д.Дорошенка від 6 липня 1918 р. Посол Української Держави у Відні В.Липинський висунув цілу низку пропозицій, покликаних полегшити становище полонених українців. Зокрема, він просив «...зробити представление Панові міністрові війни про негайне налагодження необхідного апарату для прийняття наших горожан полонених в Австро-Угорщині, вивезення яких... [вона] готова регулярно розпочати». Крім того, на його думку, для спостереження за процесом їх перевезення «...і для близького пильнування інтересів полонених необхідно прискорити присилку до Відня військово-санітарної комісії»[26]. В.Липинський був твердо переконаний у тому, що надання регулярної допомоги продуктами харчування полоненим українцям у таборах Австро-Угорщини (і особливо фрайштадіям) мало стати святим обов'язком Української Держави. На його думку, необхідно було також вжити всіх заходів для остаточного полагодження «справи відновлення поштової переписки між полоненими і їх родинами та широко про се оповістили населення», що мало би велике «морально-політичне» значення[27].

Для практичної реалізації цих пропозицій 4 липня 1918 р. у Києві було створено «Військово-Санітарну Комісію Українського Військового Міністерства для справ військових полонених у Австро-Угорщині» на чолі з сотником Байловим[28] (пізніше — полковником д-ром А.Окопенком), яка у своєї діяльності повинна була керуватися інструкцією від 10 серпня 1918 р., підписаною начальником Головного штабу генеральним значковим О.Галкиним та начальником Комісії у справах полонених у Києві Г.Сиротенком[29]. Головним її завданням, як і для аналогічної Комісії у Німеччині, мало стати «прискорення обміну полоненими та державна допомога полоненим українським громадянам до повернення їх у рідний край», а також організація «можливо негайної отправки полонених на Україну»[30].

Для виконання цих завдань Комісія мала відвідати табори полонених вояків російської армії для ознайомлення зі становищем українських громадян та надання їм санітарної, моральної та матеріальної допомоги; здійснити обрахунок їх чисельності; подбати про організацію збірних пунктів та вироблення маршрутів їх перевезення. У порозумінні з Посольством УНР у Відні Комісія мала звернутися до відповідних інституцій Австро-Угорщини з конкретними пропозиціями щодо поліпшення харчування полонених українців, полегшення для них табірного режиму, збільшення денного заробітку та «улаштування зв'язку наших полонених з Україною»[31].

Слід відзначити, що діяльність Комісії мала позитивні наслідки у справі надання полоненим санітарної допомоги та налагодження їх перетранспортування додому, для чого заходами місії були засновані «збірні станиці» (пересильні пункти) для полонених українців у Відні, Ісбруку, Марх-Гренку, Будапешті, Бадвілях, Лебрінгу і Празі[32]. Така, досить щільна, мережа філіалів місії пояснювалася не тільки тим, що Австрія за своїм географічним положенням перебувала на перехресті всіх шляхів репатріантів, а також значною кількістю полонених українців на теренах монархії.

Слід відзначити, що полонені українці — найчисельніша група українських громадян на теренах Австро-Угорської монархії — особливо потребували опіки й захисту з боку офіційних установ України. Тому проблема репатріації полонених українців завжди була у центрі уваги МЗС Української Держави, до якого зверталися інші державні відомства та інституції з проханням посприяти перевезенню полонених українців додому. Зокрема, до Д.Дорошенка 22 липня 1918 р. з листом звернувся міністр народної освіти М.Василенко, в якому він у зв'язку з наближенням початку нового учбового року та великою потребою «в учительських силах, котрі могли б вести справу націоналізації школи» просив вжити всіх заходів щодо найшвидшого повернення полонених українців-вчителів за фахом. На думку міністра — «полонені учителі-українці в українських таборах побільшили свою загальну освіту і національну свідомість, і закликання їх до праці в українських школах буде мати найскорше в праві національного відродження України»[33].

У свою чергу, Міністерство закордонних справ 29 липня 1918 р. звернулося до Комісії військовополонених з проханням вжити всіх заходів «для скорішого полагодження цієї справи в позитивному смислі, тим більше, що Українська Держава потребує зараз освітніх робітників»[34]. 3 серпня 1918 р. МЗС Української Держави звернулося з нотою до австрійської місії у справах військовополонених у Києві, в якій, зокрема, йшлося про те, що поставлені Цісарсь-

ким і Королівським Військовим міністерством 25 липня 1918 р. умови в справі обміну військовополонених не відповідають ні статті шостій Брестського мирного договору, ні статтям спеціальної умови про обмін полонених, підписаної у Києві 29 березня 1918 р.

По-перше, з часу підписання Брестського мирного договору всі військовополонені Австро-Угорщини, що перебували на території України, були звільнені з таборів полонених, а самі табори були ліквідовані. Велика кількість полонених була вивезена австро-угорською Військовою комендатурою і Місією для військовополонених до Австро-Угорщини. Однак, полонених української національності (за виключенням інвалідів) Австро-Угорщина ще не почала вивозити, через що МЗС Української Держави вважало справедливим, щоб до числа призначених до перевезення українських полонених була зарахована вся кількість вивезених з України австро-угорських військовополонених.

По-друге, на підставі статті 6-ої Брестського мирного договору, а також статей умови від 29 березня 1918 р. заборонялося затримувати або видавати полонених без їхньої на те згоди, і полонені мали право або залишитися назавжди в країні їх теперішнього перебування, або, якщо вони перебували на державній службі, могли залишитися упродовж одного року від дня ратифікації мирного договору. Беручи до уваги той факт, що австро-угорські полонені були звільнені з полону і користувалися в межах України всіма правами громадян союзної держави, для українського Уряду було неможливим знов збирати їх до таборів, обраховувати і вивозити до Австро-Угорщини. Це означало, що поставлені Ц. і К. Військовим міністерством умови обміну військовополоненими (у рівному числі, потяг за потяг) для українського Уряду були неможливими для здійснення і могли привести тільки до затягнення справи звільнення полонених українців у Австро-Угорщині, або до її цілковитого припинення. З огляду на це, Міністерство закордонних справ прохало Ц. і К. Місію для військовополонених довести до відома Військового міністерства, щоб воно прийняло все це до уваги і вжило заходів до «якнайскоршего звільнення і вивозу українських військовополонених з таборів Австро-Угорщини» і не дотримувалося обов'язкового правила обміну «голова за голову, потяг за потяг»[35].

Ц. і К. місія для військовополонених у Києві 9 серпня 1918 р. повідомила Міністерство закордонних справ Української Держави, що у відповідь на ноту від 3 серпня 1918 р. Австро-Угорське Військове міністерство у майбутньому не наполягає «...на взаємній виміні військовополонених голову за голову, потяг за потяг, і що дальшій виїзд українських військовополонених з Австро-Угорщини почнеться як тільки буде закінчений залізничний страйк на Україні»[36]. До активних заходів у цій площині вдалося й Українське посольство у Відні. За підписами В.Липинського до австрійського МЗС була надіслана ціла низка нот протесту з приводу використання полонених українців на військових роботах, що було порушенням міжнародних конвенцій. Переконавшись у невисокій ефективності зусиль української *дипломатії, спрямованих на поліпшення становища полонених, В.Липинський надіслав 10 серпня 1918 р. до австр*ійського Міністерства закордонних справ свої пропозиції (у вигляді вербальної ноти) щодо вирішення проблем полонених. Ним було запропоновано зібрати всіх полонених українців у одному таборі (найкраще — у Фрайштадті) і провадити обмін полоненими між Україною і Австро-Угорщиною окремо від російсько-австрійського обміну. Терміни цього процесу мали бути максимально стислими, а на той час, коли полонені будуть залишатися на теренах Австрії, пропонувалося встановити над ними дієвий контроль австрійських органів влади та Українського Посольства[37].

В результаті активної діяльності української дипломатії протягом 1918 р. на Батьківщину вдалося повернутися *значній частині полонених українців, до числа яких входили і ті, хто вступив до лав сформованої в Австро-Угор*щині 1-ої Стрілецько-козацької української («Сірожупанної») дивізії.

У Болгарії справами полонених українців опікувалося Українське дипломатичне представництво у ранзі посольства на чолі з О.Шульгіним у складі 9 осіб, що прибуло до Софії 28 липня 1918 р.[38] Не буде перебільшенням сказати, що захист інтересів своїх співвітчизників, які внаслідок військового лихоліття 1914-1918 рр. опинилися на чужині, завжди був у центрі уваги Українського посольства в Болгарії. Його співробітники щоденно здійснювали прийом відвідувачів, які зверталися до Посольства у різних справах[39].

За підрахунками доктора історичних наук В.Павленко найбільш чисельне представництво (близько 5000 чоловік), серед інших категорій українських громадян у Болгарії, належало військовополоненим колишньої царської армії[40]. Їх становище у цей час було дуже тяжким, бо роки війни негативно позначилися на розвитку болгарської економіки, а це, в свою чергу, відповідно, відбилося на умовах утримання полонених українців, які опинилися у надзвичайній скруті. Повідомляючи про це Міністра закордонних справ Української Держави Д.Дорошенка, О.Шульгін у своєму листі від 1 вересня 1918 р. порівнював становище полонених українців зі становищем рабів, побиття яких у таборах стало нормою життя. Полонених українців використовували на тяжких роботах (зокрема багато з них працювало на шахтах), що при недостатньому харчуванні призводило до виснаження вояків та значного погіршення їх здоров'я. Далі у листі посол підкреслював, що військовики з часу підписання Україною миру з державами Четверного союзу чекають на звільнення з полону «...і тепер ніяк не можуть зрозуміти, що їх може тут затримати».

Наслідком довгого очікування сподіваної волі полоненими та підбурювання їх з боку анархічних елементів стало те, що окремі військовики «страшенно озлобилися... І не на жарт загрожують розгромити посольство»[41]. Вихід з цієї небезпечної ситуації О.Шульгін вбачав у негайному створенні спеціальної комісії для репатріації військовополонених, тим більше, що цього також вимагала й болгарська сторона.

Після отримання відповідного дозволу від МЗС України на проведення обміну військовополонених, О.Шульгін, як її майбутній голова, приступив до формування персонального складу змішаної комісії[42]. На жаль, її робота гальмувалася Військовим міністерством Болгарії, яке єдине з усіх болгарських інституцій відало справами полонених. У цій ситуації О.Шульгін вдався до рішучого кроку — 16 вересня 1918 р. він надіслав спеціальну ноту на адресу Військового міністерства Болгарії, в якій висловив рішучий протест проти зволікань болгарської сторони з відправленням полонених українців на Батьківщину. Одночасно О.Шульгін звернув увагу керівництва міністерства на жалюгідне існування

полонених українців, яким бракувало найнеобхіднішого, зокрема — одягу й взуття; незадовільним було й харчування та загальний санітарний стан бараків, практично була відсутня й медична допомога. Полонені використовувалися на найтяжчих роботах, при чому вони не отримували відповідного відшкодування своєї праці; досить часто траплялися випадки жорстокого поводження з ними з боку табірної адміністрації, і навіть відверті знущання окремих наглядачів[42].

Хоча болгарська сторона й продемонструвала розуміння того, що тільки шляхом швидкого повернення додому полонених українців можна уникнути небажаного розвитку стосунків між двома країнами, проте у своїй відповіді керівництво Військового міністерства звинуватило полонених українців у поширенні наклепницьких тверджень про їх тяжке становище, несумлінному ставленні полонених до праці та вимаганні для себе зайвих пільг,і а українських дипломатів — у втручанні у внутрішні справи Болгарії. Воно, фактично безпідставно, заперечувало реальний стан справ доводячи, що полонені українці у Болгарії мають такі ж умови для роботи, житла й побуту, як і болгарські солдати[43].

Слід відзначити, що нота О.Шульгіна мала певні наслідки, змусивши Військове міністерство Болгарії вжити окремих заходів щодо покращення загального стану полонених українців: їм було поліпшено харчування (зокрема — вояки почали отримувати свої пайки при військових залогах міст), дано дозвіл на лікування полонених у військових шпиталях, старшини дістали право вільного пересування поза табором. Крім цього, з таборів було усунено наглядачів, які були помічені у жорстокому поводженні з полоненими; полонених почали переселяти в більш придатні для проживання помешкання. На думку В.Павленко, всі ці позитивні зміни, у поєднанні з заходами Дипломатичної місії України в Болгарії (тільки за друге півріччя 1918 р. на ці цілі було витрачено близько 9 відсотків річних видатків (24324 крб.) посольства), значною мірою сприяли покращенню становища полонених[45].

Одночасно О.Шульгін вдається і до інших заходів щодо практичної реалізації процесу репатріації полонених провадить активне листування з МЗС України, запропонувавши українському урядові зафрахтувати в Одесі для цієї мети пароплав. Проте, як можна побачити з листа О.Шульгіна до Міністра закордонних справ Української Держави від 3 жовтня 1918 р., з вини української сторони повернення полонених не було організоване належним чином, з приводу чого український дипломат з болем дорікав своєму керівництву: «Коли ми не можемо налагодити такої дрібної справи, як відправка полонених, то яка ж ми держава»[46].

Врешті-решт активність О.Шульгіна призвела до того, що під тиском МЗС Військове міністерство створило тимчасову комісію для репатріації військовополонених на чолі з полковником Андрусенком (у складі сотника Янкіна і лікаря Григоренка), наслідком роботи якої стало те, що вже 4 листопада 1918 р. Військове міністерство повідомило МЗС про закінчення евакуації всіх українських полонених з Болгарії[47].

Підписання договору в Бресті уможливило оперативно розпочати процес репатріації в Україну полонених українців з Німеччини та Австро-Угорщини. Активні дипломатичні заходи Української Держави влітку 1913 р. спонукали центральні держави прискорити обмін військовополоненими спочатку в пропорційному співвідношенні, а потім і за «нульовим варіантом». Проте, обмін полоненими гальмувався тим, що велика кількість українців працювала на багатьох промислових підприємствах, а замінити їх не було ким. Проте зусиллями української дипломатії та військово-санітарних комісій ця проблема була поступово вирішена, і полонені українці отримали можливість виїхати додому, чим скористалася значна їх кількість. Процес репатріації полонених українців успішно тривав і у 1919 р., що стало можливим завдяки усвідомленню важливості вирішення цієї проблеми українськими урядовими чинниками, а також унаслідок цілого комплексу підготовчих заходів щодо перетраспортування додому вояків-українців, здійснених впродовж літа-осені 1918 р. відповідними інституціями Української Держави.

---

[1] ЦДІА України, м.Львів, ф.368, оп.1, спр.73, арк.27.
[2] Севрюк О. Берестейський мир (Уривки зі споминів) // Берестейський мир. З нагоди 10-тих роковин. 9.11.1918 — 9.IV.1928 р. Спомини та матеріяли. — Львів-Київ, 1928. — С.165.
[3] Цит. за: Миронець Н., Пивовар С. Мирний договір у Бресті — міжнародне визнання незалежності Української Народної Республіки // Розбудова держави. — К. 1993. — №7. — С.36,39.
[4] ЦДАВО України, ф.3768, оп.1, спр.46, арк.74.
[5] Там само, спр.3, арк.48-49.
[6] Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918-1939 рр. — К. 1995. — С.31.
[7] ЦДАВО України, ф.3077, оп.1, спр.5, арк.5 зв.
[8] Там само, ф.1084, оп.1, спр.7, арк.326; ф.3077, оп.1, спр.5, арк.4.
[9] ЦДАВО України, ф.3077, оп.1, спр.5, арк.5-5 зв.
[10] Там само.
[11] Там само, ф.1084, оп.1, спр.7, арк.327.
[12] Там само, арк.328.
[13] Там само, арк.329.
[14] Там само, арк.331.
[15] Там само, арк.333.
[16] Там само, арк.331.
[17] Там само, арк.318,334.
[18] Там само, ф.3766, оп.2, спр.25, арк.1.
[19] ЦДІА України, м. Львів, ф.383, оп.1. спр.78, арк.27.
[20] ЦДАВО України, ф.3786, оп.1, спр.106, арк.2.
[21] ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.106, арк.3; ф.3696. оп.2, спр.20, арк.22 зв.; див. також: Українське посольство в Відні // Шлях: часопис для українців у Німеччині. Ілюстрований додаток. — Зальцведель, 1919. — 20 серпня. — Ч.4.
[22] ЦДАВО України, ф.3786, оп.1, спр.193, арк.2-2 зв.
[23] Там само, оп.2, спр.26, арк.4.
[24] Там само, ф.3193, оп.1, спр.3. арк.9-12.
[25] Там само, спр.1, арк.5.
[26] Там само, ф.3766, оп.1, спр.193, арк.7-7 зв.
[27] Там само.
[28] Шлях. — 1919. — 13 вересня. — Ч.56.
[29] ЦДАВО України, ф.3696, оп.2. спр.305, арк.1.
[30] Там само.
[31] Там само, арк.1-2 зв.
[32] Там само, ф.1075, оп.2, спр.203, арк.3.
[33] Там само, ф.3766, оп.1, спр.194, арк.13.
[34] Там само, арк.28-28 зв.
[35] Там само, оп.2, спр.25, арк.11-11 зв.
[36] Там само, оп.1, спр.193, арк.10.
[37] Там само, ф.3198, сп.1, спр.3, арк.9-12.
[38] Там само, ф.3696, оп.1, спр.22, арк.15; ф.3766, оп.1, спр.34, арк.4.
[39] Там само, ф.3766, оп.1, спр.177, арк.3-9.
[40] Див.: Павленко В. Вказ. праця. — С.31.
[41] ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.2. арк.10.
[42] Про персональний склад комісії див.: Павленко В. Вказ. праця. — С.32.
[43] Там само. — С.32-33.
[44] Там само.
[45] Там само. — С.33.
[46] ЦДАВО України, ф.3766, оп.3, спр.2, арк.51.
[47] Див.: Павленко В. Вказ. праця. — С.33-34.

Наукове видання

Гетьман Павло Скоропадський
та Українська Держава 1918 року

Відповідальний редактор
Г. Папакін

Технічний редактор
О. Волков

Комп'ютерна верстка
В. Тюкін

Підписано до друку 7.12.1999 р. Формат 60x84/8. Гарн. Таймс
Папір офс., різокопія, тираж 350 прим. Замовл. №128

Видавництво «РІПЛ»
04053, Київ, вул. Воровського, 22